

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ТАВРІЙСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ В.І. ВЕРНАДСЬКОГО**

Журнал заснований у 1918 році

**ВЧЕНІ ЗАПИСКИ
ТАВРІЙСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО УНІВЕРСИТЕТУ
ІМЕНІ В.І. ВЕРНАДСЬКОГО**

Серія: Історичні науки

Том 32 (71) № 4 2021

Видавничий дім
«Гельветика»
2021

Головний редактор:

Попов Вячеслав Жанович – доктор історичних наук, професор, професор кафедри філософії та історії Навчально-наукового гуманітарного інституту Таврійського національного університету імені В.І. Вернадського

Члени редакційної колегії:

Городня Наталія Данилівна – доктор історичних наук, доцент, професор кафедри нової та новітньої історії зарубіжних країн історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка;

Горюнова Євгенія Олександрівна – кандидат історичних наук, доцент кафедри філософії та історії Навчально-наукового гуманітарного інституту Таврійського національного університету імені В.І. Вернадського;

Гриценко Галина Зеновіївна – доктор історичних наук, професор, професор кафедри історії та археології слов'ян Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова;

Каганов Юрій Олегович – доктор історичних наук, доцент, проректор з науково-педагогічної роботи Запорізького національного університету;

Космина Віталій Григорович – доктор історичних наук, доцент, доцент кафедри філософії та історії Навчально-наукового гуманітарного інституту Таврійського національного університету імені В.І. Вернадського;

Мальчин Юрій Макарович – доктор історичних наук, професор, професор кафедри філософії та історії Навчально-наукового гуманітарного інституту Таврійського національного університету імені В.І. Вернадського;

Петренко Ірина Миколаївна – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри педагогіки та суспільних наук Вищого навчального закладу Укоопспілки «Полтавський університет економіки і торгівлі»;

Русначенко Анатолій Миколайович – доктор історичних наук, професор, доцент кафедри філософії та історії Навчально-наукового гуманітарного інституту Таврійського національного університету імені В.І. Вернадського;

Чеканов Всеволод Юрійович (відповідальний секретар) – кандидат історичних наук, старший викладач кафедри філософії та історії Навчально-наукового гуманітарного інституту імені В.І. Вернадського;

Чирко Богдан Володимирович – кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри філософії та історії Навчально-наукового гуманітарного інституту Таврійського національного університету імені В.І. Вернадського;

Чумак Василь Арсенович – кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри філософії та історії Навчально-наукового гуманітарного інституту Таврійського національного університету імені В.І. Вернадського;

Blagovest Njagulov – доцент, заступник директора Інституту історії Болгарської Академії наук;

Irena Wodzianowska – доктор історичних наук, доцент кафедри історії та історіографії Східної Європи Інституту історії Люблінського католицького університету Івана Павла II.

Статті у виданні перевірені на наявність плагіату за допомогою програмного забезпечення StrikePlagiarism.com від польської компанії Plagiat.pl.

**Рекомендовано до друку та поширення через мережу Internet
Вченою радою Таврійського національного університету імені В.І. Вернадського
(протокол № 8 від 29.12.2021 року)**

Науковий журнал «Вчені записки ТНУ імені В.І. Вернадського. Серія: Історичні науки» зареєстровано Міністерством юстиції України (Свідоцтво про державну реєстрацію друкованого ЗМІ серія КВ № 15712-4183Р від 28.09.2009 року)

Журнал включено до Переліку наукових фахових видань України (категорія «Б») з історичних наук (спеціальність 032. Історія та археологія) відповідно до Наказу МОН України від 17.03.2020 № 409 (додаток 1)

Журнал включено до міжнародної наукометричної бази Index Copernicus International (Республіка Польща)

Сторінка журналу: www.hist.vernadskyjournals.in.ua

ISSN 2663-5984 (print)
ISSN 2663-5992 (online)

© Таврійський національний університет ім. В.І. Вернадського, 2021

ЗМІСТ

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

Автушенко І.Б., Кузнецова Є.О.

ТРАНСФОРМАЦІЯ МЕНТАЛЬНОСТІ УКРАЇНСЬКОГО СЕЛЯНСТВА
НА ПОЧАТКУ ХХ СТ..... 1

Баран Б.М.

СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНА ДІЯЛЬНІСТЬ ГРЕКО-КАТОЛИЦЬКОЇ ЦЕРКВИ
В ДИСТРИКТІ ГАЛИЧИНА 1941–1944 РР..... 8

Богатчук С.С.

УКРАЇНСЬКА ІСТОРІЯ В ДОСЛІДЖЕННЯХ М.О. МАКСИМОВИЧА 13

Волошин І.В.

МИКОЛА ТКАЧЕНКО – ЗАБУТИЙ УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИК, АРХЕОГРАФ,
ШЕВЧЕНКОЗНАВЕЦЬ..... 21

Зякун А.І., Гапченко Є.А.

К.М. СКАРЖИНСЬКА ТА МУЗЕЙ УКРАЇНСЬКОЇ СТАРОВИНИ
В ЛУБНАХ: ПЕРЕДУМОВИ Й ІСТОРІЯ ФОРМУВАННЯ 27

Іваньо С.М.

ОСОБЛИВОСТІ ДІЯЛЬНОСТІ ПОДІЛЬСЬКОГО
ТУРИСТИЧНО-КРАЄЗНАВЧОГО ТОВАРИСТВА
У ГАЛИЧИНІ У МІЖВОЄННИЙ ПЕРІОД (1925–1939)..... 34

Кравченко Д.Ю.

ОСНОВНІ НАПРЯМИ РОБОТИ УКРАЇНСЬКОЇ РАДЯНСЬКОЇ
РЕПАТРІАЦІЙНОЇ МІСІЇ В ТАБОРАХ ДЛЯ ПЕРЕМІЩЕНИХ ОСІБ
НА ТЕРИТОРІЇ ІНОЗЕМНИХ ДЕРЖАВ 42

Кравченко М.С.

ПІДХОДИ ДО КЛАСИФІКАЦІЇ УКРАЇНСЬКИХ ДОБРОВОЛЬЧИХ ФОРМУВАНЬ,
ЩО БРАЛИ УЧАСТЬ У БОЙОВИХ ДІЯХ
НА СХОДІ УКРАЇНИ У 2014–2015 РОКАХ 47

Мазило І.В.

ВІДБУДОВА, ВІДНОВЛЕННЯ РОБОТИ І РЕКОНСТРУКЦІЯ ЗАЛІЗНИЧНОГО
ТРАНСПОРТУ В 1943–1950-Х РР., ОБ'ЄДНАННЯ РЕГІОНІВ УКРАЇНИ..... 53

Маркевич О.В.

МЕДИЧНА СЛУЖБА У ВОЛИНСЬКІЙ ГУБЕРНІЇ:
ОСОБЛИВОСТІ КАДРОВОЇ ПОЛІТИКИ..... 59

Марченко С.Д.

ВПЛИВ ЄВРОІНТЕГРАЦІЇ НА РОЗБУДОВУ ДЕМОКРАТИЧНИХ ІНСТИТУЦІЙ
В УКРАЇНІ..... 64

Міронова І.С.

РЕАЛІЗАЦІЯ РЕФОРМИ СКАСУВАННЯ ТІЛЕСНИХ ПОКАРАНЬ
У КАТОРЖНИХ ТЮРМАХ ХАРКІВСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ
(ДРУГА ПОЛОВИНА ХІХ – ПОЧАТОК ХХ СТ.)..... 69

Міщенко М.Г.

ПІДГОТОВКА СПЕЦІАЛІСТІВ ДИПЛОМАТИЧНОГО АПАРАТУ УРСР
У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХХ СТ.: ІСТОРИЧНИЙ КОНТЕКСТ 77

Паніна Л.А.

РЕЛІГІЙНА СИТУАЦІЯ НА ЖИТОМИРЩИНІ В УМОВАХ
«ПЕРЕБУДОВИ» 1985–1991 РР.: ІСТОРИОГРАФІЯ ПРОБЛЕМИ..... 82

Перга Т.Ю., Перга Ю.М.

ВИВЧЕННЯ ЗАКОРДОННОГО ДОСВІДУ ТА ТЕХНОЛОГІЙ УТИЛІЗАЦІЇ СМІТТЯ
В УКРАЇНСЬКІЙ РСР У 1920-Х – НА ПОЧАТКУ 1930-Х РР..... 90

Попов В.Ж. «ЗАЙВІ ЛЮДИ»: ПОВСЯКДЕННЕ ЖИТТЯ БІЖЕНЦІВ У МІСТАХ УКРАЇНИ У 1918–1920 РР.....	98
Сухоручко В.В. ПОЗАСУДОВІ РЕПРЕСИВНІ МЕТОДИ У БОРОТЬБІ ПРОТИ ДИСИДЕНТСЬКОГО РУХУ (НА ПРИКЛАДІ РОДИНИ СІЧКІВ).....	106
Черемісін О.В., Варнавська І.В. ХАБАРНИЦТВО В ДІЯЛЬНОСТІ САМОВРЯДУВАННЯ ПІВДНЯ УКРАЇНИ ХІХ СТ.	117
Чупрінова Н.Ю., Севрук І.І., Соколовська Ю.В. ОСОБЛИВОСТІ СУЧАСНОГО ЕТАПУ ДЕРЖАВОТВОРЕННЯ В УКРАЇНІ.....	124
Ямпольська Л.М. К.Ф. ОЛЬШАНСЬКИЙ: НЕВІДОМІ СТОРІНКИ БІОГРАФІЇ ТА УЧАСТІ В ДЕСАНТНИХ ОПЕРАЦІЯХ 1941–1943 РР.	129
ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ	
Верховцева І.Г. ГЛОБАЛЬНА ІСТОРІЯ: КОНТУРИ ДОСЛІДНИЦЬКОГО ПОЛЯ	139
Гордієнко В.В., Гордієнко Г.М. ХАН ТОХТАМИШ У ПРАЦЯХ РАДЯНСЬКИХ І ПОСТРАДЯНСЬКИХ ДОСЛІДНИКІВ: ІСТОРІОГРАФІЧНИЙ ДИСКУРС	147
Григорук Н.А., Костюк Л.В. ОСНОВНІ ЕТАПИ ФОРМУВАННЯ ЛЮДОВІКА ХІV ЯК ОСОБИСТОСТІ Й КОРОЛЯ ФРАНЦІЇ	155
Джафаров М.М. ЦЕЛИ И ПОСЛЕДСТВИЯ КРЕСТОВЫХ ПОХОДОВ: ИСТОРИЯ И СОВРЕМЕННОСТЬ.....	161
Залєток Н.В. БРИТАНСЬКІ ТА РАДЯНСЬКІ ЖІНКИ У ЗБРОЙНИХ СИЛАХ ПІД ЧАС ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ: ВІД ДЕМОБІЛІЗАЦІЇ ДО ВШАНУВАННЯ ВНЕСКУ	172
Мак Т.Ф. УМОВИ РОЗВИТКУ ПОЛІТИЧНИХ І ПРАВОВИХ ПОНЯТЬ АНТИЧНОСТІ ДО ЗАВЕРШЕННЯ ПЕРШОГО ПЕРІОДУ СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ.....	178
Mammadov R.Yu. ON THE HISTORY OF RUSSIAN-SAFAVID TRADE AND ECONOMIC RELATIONS IN THE XVI–XVII CENTURIES	184
Марасв В.Р. ПРОТИДІЯ ІНФОРМАЦІЙНО-ПСИХОЛОГІЧНОМУ ВПЛИВУ ПРОТИВНИКА У ЧЕРВОНІЙ АРМІЇ ПІД ЧАС НІМЕЦЬКО-РАДЯНСЬКОЇ ВІЙНИ 1941–1945 РР.....	190
Марасва В.В., Данілевська О.В. ІНТЕГРАЦІЯ ГЕНДЕРНОЇ РІВНОСТІ ТА РІЗНОМАНІТНОСТІ У ЗБРОЙНІ СИЛИ: ДОСВІД КРАЇН-ЧЛЕНІВ НАТО	195
Mirzazade L.F. POLITICAL AND SOCIO-ECONOMIC PROBLEMS OF THE REPUBLIC OF INGUSHETIA.....	202
Ніколаюк Т.А. ОЛЕКСАНДР НЕВСЬКИЙ: ПІДСТУПНИЙ ШЛЯХ ДО ВЕЛИКОКНЯЖОЇ ВЛАДИ.....	217
Чекаленко Л.Д., Солошенко В.В. ПРОБЛЕМА ПОЛЬСЬКО-НІМЕЦЬКОГО КОРДОНУ ЯК ДИСКУРС МІЖДЕРЖАВНОГО НЕПОРОЗУМІННЯ.....	223

ЕТНОЛОГІЯ

Baghirova Sh.V.

ULTERIOR PLANS OF ARMENIAN NON-PROFIT ORGANIZATIONS
IN NORTHERN AZERBAIJAN IN THE LATE 19TH
AND EARLY 20TH CENTURIES 228

Войтович Н.М., Штангрет Г.З.

РУСАЛКА В СИСТЕМІ ДЕМОНОЛОГІЧНИХ УЯВЛЕНЬ УКРАЇНЦІВ..... 237

Рамазанова С.Н.

ЭТНОГРАФИЧЕСКИЙ ВЗГЛЯД НА ГЕНДЕРНЫЕ ОТНОШЕНИЯ
У ТЮРКСКИХ НАРОДОВ В ЭПОХУ СРЕДНЕВЕКОВЬЯ..... 243

ІСТОРІОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО ТА СПЕЦІАЛЬНІ ІСТОРИЧНІ ДИСЦИПЛІНИ

Bakhshaliyev S.F.

THE PROBLEM OF SOCIO-POLITICAL ACTIVITY OF NARIMAN NARIMANOV
IN AZERBAIJANI HISTORIOGRAPHY 249

Гаврилюк М.О.

МЕТОДОЛОГІЯ ІСТОРИЧНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ М. ДРАГОМАНОВА
(НА ПРИКЛАДІ КРИТИКИ ТВОРІВ АНТИЧНИХ АВТОРІВ)..... 256

Георгієва М.Д.

АГРАРНИЙ РОЗВИТОК БОЛГАРІЇ В УМОВАХ ЄВРОІНТЕГРАЦІЙНИХ
ПРОЦЕСІВ: ІСТОРІОГРАФІЧНИЙ АСПЕКТ..... 264

Головата Р.О.

ДЕФОРТИФІКАЦІЯ ЛЬВОВА:
ІСТОРІОГРАФІЯ ТА ПОРІВНЯЛЬНА ПЕРСПЕКТИВА 269

Чеканов В.Ю.

РЕПРЕЗЕНТАЦІЯ ІСТОРИЧНОГО ЧАСУ І ПРОСТОРУ
В УЗАГАЛЬНЮЮЧИХ ПРАЦЯХ ВЧЕНИХ ШКОЛИ «АННАЛІВ»..... 276

ІСТОРІЯ УКРАЇНСЬКОЇ КУЛЬТУРИ

Барановська Н.М.

СТАНОВЛЕННЯ ПРОФЕСІЙНОГО МУЗИЧНОГО МИСТЕЦТВА ЛЬВОВА
ЯК СКЛАДНИКА ЄВРОПЕЙСЬКОЇ МУЗИЧНОЇ КУЛЬТУРИ..... 282

Гацелюк В.О.

РОЛЬ ТВОРЧОГО ДОРОБКУ ДЖОРДЖА БАЛАНЧІНА
(ГЕОРГІЯ МЕЛІТОНОВИЧА БАЛАНЧІВАДЗЕ)
У СУЧАСНІЙ ПРАКТИЦІ НЕОКЛАСИЧНОГО БАЛЕТУ:
ХРОНОЛОГІЧНИЙ АСПЕКТ 290

Лісіна С.О., Ларіонова С.

ОСОБЛИВОСТІ ПРЕДСТАВЛЕННЯ ЗБРОЇ
В МУЗЕЙНІЙ ЕКСПОЗИЦІЇ ДУБЕНСЬКОГО ЗАМКУ 297

Лясковець С.С.

ТОРГОВО-ЕКОНОМІЧНЕ СПІВРОБІТНИЦТВО УКРАЇНИ
ТА СПОЛУЧЕНИХ ШТАТІВ АМЕРИКИ: ІСТОРИЧНИЙ ЕКСКУРС 302

Монсевич В.В.

КУЛЬТУРНО-МИСТЕЦЬКЕ СЕРЕДОВИЩЕ
У ФОРМУВАННІ КИЇВСЬКОЇ ШКОЛИ ІСТОРИЧНОГО ЖИВОПИСУ
ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХХ СТ..... 309

Новікова О.О., Чупрінова Н.Ю.

ОСОБЛИВОСТІ ПИСЕМНОСТІ КИЇВСЬКОЇ РУСИ ІХ СТ. –
ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ ХІІ СТ. 315

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ 320

CONTENTS

HISTORY OF UKRAINE

Avtushenko I.B., Kuznetsova Ye.O.

TRANSFORMATION OF THE UKRAINIAN MENTALITY OF THE PEASANTRY
AT THE BEGINNING OF THE XX CENTURY 1

Baran B.M.

SOCIO-ECONOMIC ACTIVITY OF THE GREEK CATHOLIC CHURCH
IN THE DISTRICT OF GALICIA 1941–1944..... 8

Bohatchuk S.S.

UKRAINIAN HISTORY IN THE RESEARCHES OF M. MAKSYMOVYCH..... 13

Voloshyn I.V.

MYKOLA TKACHENKO – FORGOTTEN UKRAINIAN HISTORIAN,
ARCHAEOGRAPHER, SHEVCHENKO SCHOLAR..... 21

Ziakun A.I., Hapchenko Ye.A.

SKARZHYNKA KATERYNA AND THE MUSEUM OF UKRAINIAN
ANTIQUITY IN LUBNY: PRECONDITIONS AND HISTORY OF FORMATION 27

Ivano S.M.

FEATURES OF THE PODOLSK TOURIST AND LOCAL HISTORY SOCIETY
IN GALICIA IN THE INTERWAR PERIOD (1925–1939)..... 34

Kravchenko D.Yu.

MAIN DIRECTIONS OF WORK OF THE UKRAINIAN SOVIET REPATRIATION MISSION
IN CAMPS FOR DISPLACED PERSONS ON THE TERRITORIES
OF FOREIGN COUNTRIES..... 42

Kravchenko M.S.

APPROACHES TO THE CLASSIFICATION OF UKRAINIAN VOLUNTEER FORMATIONS
PARTICIPATING IN THE WARFARE IN EASTERN UKRAINE IN 2014–2015 47

Mazylo I.V.

CONSTRUCTION, RESTORATION AND RECONSTRUCTION OF RAILWAY TRANSPORT
IN 1943–1950, AND THE ASSOCIATION OF REGIONS OF UKRAINE..... 53

Markevych O.V.

MEDICAL SERVICE IN VOLYN PROVINCE: THE FEATURES OF STAFF POLICY 59

Marchenko S.D.

EUROPEAN INTEGRATION INFLUENCE FOR THE DEVELOPMENT
OF UKRAINE'S DEMOCRATIC INSTITUTIONS 64

Mironova I.S.

IMPLEMENTATION OF THE REFORM OF CORPORAL PUNISHMENT ABOLITION
IN PENAL SERVITUDE PRISONS OF KHARKIV GOVERNORATE
(THE SECOND HALF OF THE XIX – BEGINNING OF THE XX CENTURIES)..... 69

Mishchenko M.H.

TRAINING OF SPECIALISTS OF THE DIPLOMATIC APPARATUS OF
THE USSR IN THE LATTER HALF OF THE TWENTIETH CENTURY:
HISTORICAL CONTEXT 77

Panina L.A.

RELIGIOUS SITUATION IN ZHYTOMYR REGION IN THE CONDITIONS
OF “RECONSTRUCTION” 1985–1991: HISTORIOGRAPHY OF THE PROBLEM 82

Perga T.Yu., Perga Iu.M.

THE STUDY OF FOREIGN EXPERIENCE AND TECHNOLOGIES
OF GARBAGE UTILIZATION IN THE UKRAINIAN SSR IN 1920s – EARLY 1930s 90

Popov V.Zh.

“EXTRA PEOPLE”: THE DAILY LIFE OF REFUGEES IN THE CITIES
OF UKRAINE IN 1918–1920 98

Sukhoruchko V.V. EXTRAJUDICIAL REPRESSIVE METHODS IN THE FIGHT AGAINST THE DISSIDENT MOVEMENT (ON THE EXAMPLE OF THE SICHKOS).....	106
Cheremisin O.V., Varnavska I.V. BRIBERY IN THE ACTIVITY OF SELF-GOVERNMENT IN THE SOUTH OF UKRAINE IN THE 19TH CENTURY.....	117
Chuprinova N.Yu., Sevruk I.I., Sokolovska Yu.V. PECULIARITIES OF THE MODERN STAGE OF STATE FORMATION IN UKRAINE.....	124
Yampolska L.M. K.F. OLSHANSKY: UNKNOWN PAGES OF HIS BIOGRAPHY AND PARTICIPATION IN THE LANDING OPERATIONS IN 1941–1943.....	129

WORLD HISTORY

Verkhovtseva I.H. GLOBAL HISTORY: CONTOURS OF THE RESEARCH FIELD	139
Hordiienko V.V., Hordiienko H.M. KHAN TOKHTAMYSH IN THE WORKS OF SOVIET AND POST-SOVIET RESEARCHERS: HISTORIOGRAPHICAL DISCOURSE.....	147
Hryhoruk N.A., Kostyuk L.V. MAIN STAGES OF THE FORMATION OF MAN XIV AS PERSONALITY AND KING OF FRANCE	155
Jafarov M.M. PURPOSES AND CONSEQUENCES OF CROSSWAYS: HISTORY AND PRESENCE.....	161
Zalietok N.V. BRITISH AND SOVIET WOMEN IN THE ARMED FORCES DURING WORLD WAR II: FROM DEMOBILIZATION TO COMMEMORATION	172
Mak T.F. CIRCUMSTANCES OF THE DEVELOPMENT OF POLITICAL AND LEGAL CONCEPTS OF ANTIQUITY BY THE END OF THE FIRST PERIOD OF MEDIEVAL.....	178
Mammadov R.Yu. ON THE HISTORY OF RUSSIAN-SAFAVID TRADE AND ECONOMIC RELATIONS IN THE XVI–XVII CENTURIES	184
Maraiev V.R. COUNTERACTION TO THE INFORMATION AND PSYCHOLOGICAL INFLUENCE OF THE ENEMY IN THE RED ARMY DURING THE GERMAN-SOVIET WAR OF 1941–1945.....	190
Maraeva V.V., Danilievskaya O.V. INTRODUCING GENDER EQUALITY IN THE ARMED FORCES: THE EXPERIENCE OF NATO MEMBER STATES.....	195
Mirzazade L.F. POLITICAL AND SOCIO-ECONOMIC PROBLEMS OF THE REPUBLIC OF INGUSHETIA	202
Nikolaiuk T.A. ALEXANDER NEVSKY: A CUNNING WAY TO GREAT PRINCE’S POWER.....	217
Chekalenko L.D., Soloshenko V.V. THE PROBLEM OF THE BORDERS OF POLAND AND GERMANY AS A DISCOURSE OF INTERSTATE MISUNDERSTANDING	223

ETHNOLOGY

Baghirova Sh.V. ULTERIOR PLANS OF ARMENIAN NON-PROFIT ORGANIZATIONS IN NORTHERN AZERBAIJAN IN THE LATE 19 TH AND EARLY 20 TH CENTURIES.....	228
--	-----

Voitovych N.M., Shtanhret H.Z. A MERMAID IN THE SYSTEM OF DEMONOLOGICAL IMAGINATION OF UKRAINIANS	237
Ramazanova S.N. ETNOGRAPHICAL VIEW ON GENDER RELATIONS OF THE TURKIC PEOPLES IN THE MEDIEVAL PERIOD.....	243
HISTORIOGRAPHY, SOURCE STUDIES AND SPECIAL HISTORICAL DISCIPLINES	
Bakhshaliyev S.F. THE PROBLEM OF SOCIO-POLITICAL ACTIVITY OF NARIMAN NARIMANOV IN AZERBAIJANI HISTORIOGRAPHY	249
Havrilyuk M.O. METHODOLOGY OF THE HISTORICAL STUDY OF M. DRAHOMANOV (ON THE EXAMPLE OF CRITICISM OF WORKS OF ANCIENT AUTHORS).....	256
Georgieva M.D. AGRARIAN DEVELOPMENT OF BULGARIA IN THE CONTEXT OF EUROPEAN INTEGRATION PROCESSES: HISTORIOGRAPHICAL ASPECT.....	264
Holovata R.O. DEFORTIFICATION OF LVIV: HISTORIOGRAPHY AND COMPARATIVE PERSPECTIVE	269
Chekanov V.Yu. THE REPRESENTATION OF HISTORICAL SPACE AND TIME IN GENERALIZING WORKS BY SCIENTISTS OF ÉCOLE DES ANNALES.....	276
HISTORY OF UKRAINIAN CULTURE	
Baranovska N.M. FORMATION OF PROFESSIONAL LVIV MUSIC ART AS A COMPONENT OF EUROPEAN MUSIC CULTURE	282
Gatselyuk V.O. THE ROLE OF GEORGE BALANCHINE'S WORK (GEORGY MELITONOVICH BALANCHIVADZE) IN MODERN PRACTICE OF NEOCLASSICAL BALLET: CHOROLOGICAL ASPECT	290
Lisina S.O., Larionova S. FEATURES OF THE PRESENTATION OF WEAPONS IN THE MUSEUM EXPOSITION OF DUBNO CASTLE	297
Liaskovets S.S. TRADE AND ECONOMIC COOPERATION BETWEEN UKRAINE AND THE UNITED STATES OF AMERICA: HISTORICAL EXCURSION.....	302
Monsevich V.V. CULTURAL AND ARTISTIC ENVIRONMENT IN THE FORMATION OF THE KYIV SCHOOL OF BATTLE-HISTORICAL PAINTING OF THE SECOND SEX. XX ST.....	309
Novikova O.O., Chuprinova N.Yu. PECULIARITIES OF WRITING SYSTEM IN KYIVAN RUS IN THE NINTH CENTURY – THE FIRST HALF OF THE TWELFTH CENTURY	315
INFORMATION ABOUT THE AUTHORS.....	320

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

УДК 94(477)“189/1917”-39(=1,477)

DOI <https://doi.org/10.32838/2663-5984/2021/4.1>**Автушенко І.Б.**

Національний транспортний університет

Кузнецова Є.О.

Національний транспортний університет

ТРАНСФОРМАЦІЯ МЕНТАЛЬНОСТІ УКРАЇНСЬКОГО СЕЛЯНСТВА НА ПОЧАТКУ ХХ СТ.

У статті розглядається процес трансформації ментальності українського селянства на початку ХХ ст. через аналіз низки факторів та обставин, що вплинули на свідомість селян. В Україні селянство становило основну та найбільш пригноблену верству населення. Воно зазнавало соціально-економічних утисків, правових обмежень та було неосвіченим. Установлено, що на зміну менталітету українських селян початку ХХ ст. значно впливали такі фактори, як геополітичне розташування України, невирішеність аграрного питання, модернізаційні процеси в Російській імперії в 1900–1917 рр., революція 1905–1907 рр., Перша світова війна та діяльність культурно-просвітницьких установ – «Просвіт». Доведено, що на початку ХХ ст. спостерігається трансформація суспільно-політичних поглядів українського селянства, яке відбулося під впливом революційного руху та краху надій на задоволення їхніх інтересів із боку влади. Помітний вплив на політичну свідомість селян мала діяльність політичних організацій. Негативна позиція органів влади під час революційних подій стала ще більш неприязною, поступово втрачалася віра в «доброго царя» та в будь-які демократичні перетворення, спостерігалася ерозія монархічних поглядів. Поступово селяни починають виявляти свою політичну активність, створюють селянські спілки, формують стійкі політичні цілі та прагнуть здобути право на нормальне життя. Головною метою селян залишилися ліквідація поміщицького землеволодіння та прагнення звільнитись від усіх форм експлуатації. Їхні погляди були повністю спрямовані на зміну всього навколо, але не себе, що і була їхньою найголовнішою помилкою. Наголошується на тому, що молоде покоління, побачивши помилки старшого, намагалося їх виправити, прагнуло здобути освіту й тим самим розвивалося.

Ключові слова: ментальність, українське селянство, трансформація, освіта, аграрне питання, земля.

Постановка проблеми. Наша держава у своєму розвитку пройшла різні історичні періоди. Менталітет народу та його самобутність значно впливає на його історію. У процесі свого історичного розвитку кожен народ виробляє особливий менталітет, тобто своєрідний спосіб усвідомлення й ставлення до світу, який визначається мовою, традиціями, вихованням, релігійними віруваннями, навколишнім середовищем тощо.

У процесі формування української нації були закладені основи менталітету. Ментальність (від лат. mens – розум, мислення, душевний устрій) – сформована система елементів духовного життя і

світосприймання, яка спричиняє відповідні стереотипи поведінки, діяльності, способи життя різноманітних соціальних спільностей (груп), індивідів, що включає сукупність ціннісних, символічних, свідомих чи підсвідомих відчуттів, уявлень, настроїв, поглядів, світобачення, що визначають здатність спільностей та індивідів сприймати чи діяти [1, с. 441].

Ментальність українського народу формувалася під впливом складних історичних обставин. На початку ХХ ст. більшість українців були селянами, саме тому нашому менталітету притаманні селянські риси. Селянські погляди та уявлення і

сьогодні впливають на світогляд, поведінку та взаємовідносини не лише між собою, а й з іншими державами світу. Риси української ментальності відіграють значну роль у політичній, геополітичній, економічній, соціальній та етнічній сферах.

Дослідження ментальності українського селянства є актуальним, адже риси української ментальності, що передалися сучасним українцям від пращурів, будуть функціонувати й надалі, вдосконалюючись та зберігаючи все те, що було притаманне нашим пращурам. Це має сприяти розвитку української нації.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У межах етнографічних досліджень вивчення й опис життя селянства (системи світогляду, специфіки світосприйняття, особливості побуту) розпочалися ще у ХІХ ст. Різні сторони побуту й культури українського народу охоплюють праці М. Костомарова. [10; 11], В. Антоновича [2], П. Чубинського [31]. Значний внесок у розробку цієї проблематики зробив В. Липинський, детально дослідивши засади ментальності українського селянства крізь призму політологічного аналізу типу держави [13].

На сучасному етапі актуалізація проблематики з дослідження ментальності, соціокультурних змін, психології, політичної культури українського селянства другої половини ХІХ – початку ХХ ст. зумовлена тим, що відбувається переоцінка знань, розширення сфери досліджень, пошук нових теоретико-методологічних підходів і системної парадигми для висвітлення ментальності, соціально-політичного та культурно-духовного розвитку селянства початку ХХ ст.

У працях Ю. Присяжнюка [21–23] та О. Михайлюка [17] аналізуються ментальні риси селянства в контексті конкретної історичної епохи. Зокрема, Ю. Присяжнюк «подає аналіз селянства крізь призму соціокультурної цілісності з притаманними йому рисами ментальності» [23]. Автор зазначає, що ментальність українських селян, будучи продуктом історичної еволюції та результатом взаємодії селянського соціуму з природним середовищем, значно впливала на його самобутність та історичну долю. О. Михайлюк показав вплив модернізаційних та революційних перетворень на спосіб життя, світосприйняття й господарську діяльність селян [17]. Він, аналізуючи соціокультурні процеси, підкреслюючи архаїчно-традиційну культуру селянства, розкриває поступові зміни в їхній психології щодо органів влади, політичних партій та організацій селянського напрямку [17, с. 15]. В. Лозовий досліджував осо-

бливості селянської правосвідомості. У своїй монографії [14] він висвітлює процес формування та функціонування владних структур у селі, зміст владних рішень, відповідність постановам та стереотипам селянської свідомості, настрою, що призводило до наростання селянського радикалізму та екстремізму, а також мотивації суспільної поведінки селянства.

Науковець В. Філінюк [26] проаналізував сутність селянського менталітету та показав його вплив на суспільні рухи Наддніпрянської України на початку ХХ ст. Автор особливу увагу звернув на кардинальні соціальні перетворення та революційні потрясіння, що призвели до підриву традиційної бази ментальності українського села.

Однак аналіз основних джерел дослідження та публікацій, у яких започатковано розв'язання окресленої проблеми, потребує подальшого вивчення, з'ясування деяких аспектів та систематизації розрізненої інформації щодо процесу трансформації ментальності українського селянства на початку ХХ ст.

Постановка завдання. Автори ставлять перед собою завдання комплексно проаналізувати фактори та події, що впливали на формування та трансформацію ментальності українського селянства на поч. ХХ ст.

Виклад основного матеріалу дослідження. Ментальність формується століттями (залежно від традицій культури, соціальних структур та всього середовища життєдіяльності людини), а також сама їх формує, будучи важливим чинником культурно-історичної динаміки. Іншими словами, ментальність, з одного боку, є результатом побуту і традицій, з іншого – глибинним витоком розвитку культури.

Для українців характерним є визнання приватності особи та права на індивідуальний етнічний розвиток, хоча вони інколи не проти знати більше про чиясь особисте життя. Також важливою ознакою ментальності є активний опір політичному, соціальному, духовному, культурному й фізичному гніту для збереження власної усвідомленої унікальності, свого соціокультурного середовища, тобто революційна відповідь на будь-який гніт або насильство.

Світоглядна орієнтація українських хліборобів на «землю» як чи не найвищу цінність історично зумовлювалась усвідомленням того, що українські чорноземи дуже родючі. Возвеличення «землі» передавалося від покоління до покоління, тобто на генетичному рівні [20, с. 90]. Земля (як колись, так і сьогодні) для більшості україн-

ців є не лише засобом існування, або відпочинку, а незалежністю і достатком.

Для української ментальності характерне піклування про рідних. Тісність родинних зв'язків визначалася історичним минулим. В Україні, яка перебувала на перехресті західного й східного світів, де майже не припинялися війни й грабіжницькі напади, панування одних часто змінювалося іншими, які, щоб зберегтися як єдине ціле, мали замкнутись у колі найближчих. Територіально Україна посідала проміжне становище між народами з різними менталітетами, що й зумовило виникнення так званого «некласичного менталітету» українців, якому притаманні як західні, так і східні ментальні особливості [32].

Характерною рисою українського селянства є психологія працьовитого господаря, який навіть за найнесприятливіших умов може знайти різноманітні індивідуальні й громадські форми раціонального господарювання та дати собі раду [23, с. 189]. Саме національний гніт українського народу став підґрунтям для формування цієї риси, адже в період гноблення українці зрозуміли, що вони зможуть відновити свою незалежність тільки покладаючись на себе. У свідомості селянина родина – це найцінніший скарб у житті людини.

Яскраво виділені такі ознаки ментальності, як терпимість, відважність та наполегливість у досягненні своїх цілей [3, с. 66]. Ці ознаки дуже помітні у селян початку ХХ ст. в боротьбі через війни і революції за національну свободу та визнання України як незалежної та соборної держави.

Важливу роль у становленні української ментальності відіграла церква. Християнська релігія, яка прийшла на українські землі наприкінці Х ст., абсолютизувала дохристиянську ієрархічність, намагаючись максимально пристосувати стару світоглядну систему до своїх потреб. Результатом такого протиборства ідей став релігійний дуалізм (двовір'я), елементи якого донині збереглися у народних звичаях та обрядах.

Українське селянство переживало наприкінці ХІХ – початку ХХ ст. час глибокого господарського занепаду. Це було спричинено, з одного боку, селянським безземеллям і малоземеллям [7, с. 197], з іншого – зростанням рівня капіталізації сільського господарства [24, с. 47–48]. Злиденне становище селян через повну залежність від землі та високу орендну плату за землю (майже 60%) призводило до загострення аграрного питання і впливало на їхні життя.

Селянство (як наймасовіший клас російського суспільства) зазнавав утисків громадянських і

майнових прав. Так, обмеженими були можливості виходу з общини, тимчасового виїзду із села, розпорядження селянськими наділами. Селянин належав до нижчого стану, з яким не рахувалися ні поміщик, ні земський начальник, ні поліцейський чиновник [16, с. 22].

Невдоволення селян діяльністю поліційних чинів та адміністрації було пов'язане зі свавіллям та нахабністю чиновників. Це призводило до того, що селяни усвідомлювали, що земства даремні і ніяк не допомагають, а навіть обкрадають їх [29, арк. 11]. Для селянства була характерна віра в «доброту батюшку-царя», із яким пов'язувалася можливість покращення життя народу. Проте поступово й ці погляди розвіювалися [15].

Зростання антипоміщицьких і антимонархічних настроїв було пов'язане з падінням престижу православної церкви й поширенням вільнодумства. Церковні маєтки зазнавали нападів та погромів. Звісно ж, ці протести мали соціально-економічні причини, а не антирелігійний характер. Селянська віра в Бога була непохитною [15]. Селяни також продовжували вести проти поміщиків боротьбу та прагнули досягти справедливості задля покращення свого економічного становища в суспільстві та повної ліквідації поміщицького землеволодіння. Методами досягання цілей селянами були страйки, бунти, заколоти, погроми та підпали.

На початку ХХ ст. царська Росія стала центром суперечностей, що загострилися внаслідок прискореної модернізації та трансформації традиційного суспільства. Процеси капіталізації, що відбувалися у світі, стосувалися й України, а також не оминули саме селянство. Логічними процесами відродження вільної свідомості мужика-господаря стали масові заворушення, революційні виступи початку ХХ ст. Вони були зумовлені прагненням вільних селян отримати у власність землю [4].

Селянські повстання в Полтавській та Харківській губерніях у 1902 році ознаменувалися як початок «селянської революції» в Росії. Селянство перейшло від боротьби за спірні землі до відібрання всієї поміщицької землі. «Селянська революція», викликана стихійним вибухом 1902 р., перетворилася на могутні народні революції 1905–1907 рр. та 1917–1918 рр. [9, с. 53].

Аграрне питання в Російській імперії було одним із важливих факторів формування ментальності. Українське селянство страждало від безземелля та малоземелля [22, с. 118]. Селяни були переконані, що поміщицька земля мала перейти безоплатно до них. Це підтримував

Всеросійський селянський союз, який дав надію селянам, що вони все ж можуть на щось вплинути й змінити своє становище. Столипінська аграрна реформа не розв'язала земельного питання селян Наддніпрянщини, до того ж викликала сильне невдоволення серед селянства. Дух «чорного переділу» завжди витав над українським селом [26, с. 253]. Характерною особливістю масового аграрного руху, що розгорнувся в 1905–1907 рр., було відображення суперечливих властивостей соціальної психології селянства: ненависть до поміщиків поєднувалася з наївною вірою в царя, з очікуванням реформ, під час яких земля має перейти в руки тих, хто її обробляє [15].

Не отримавши належної уваги з боку влади до своїх вимог, селянство часто займало позицію «проти всіх», а патріархальний образ «царя-батьюшки» поступово руйнувався у свідомості селян, тобто відбувалася ерозія монархічних поглядів. Проходив цей процес надзвичайно повільно: попри загальне невдоволення діяльністю уряду, Державної Думи, місцевих органів влади та земств, авторитет царя (як основи, на якій трималася вся держава) зберігався у свідомості хліборобів як під час Першої російської революції, так і в подальші роки [16, с. 24]. Відчувалося наростання фізичної та психічної втоми в суспільстві, що створило напружену атмосферу в селі та посилення ворожого ставлення до вищих верств [14, с. 74].

Під час революції 1905–1907 рр. формуються елементи політичної культури селянства, як-от система політичних та соціально-економічних ідеалів, цінностей та орієнтацій [14, с. 335]. Революція 1905–1907 років стала важливим етапом у розвитку українського селянства. Хоча вона і не вирішила всіх проблем, але ненадовго відкрила шлях українцям до політичної та національно-культурної єдності та покращила соціально-економічне становище українського населення. Російське самодержавство, щоб унеможливити подальший розвиток таких соціальних настроїв серед селян, консервувало усталені знання про імперію та українців у ній, проводило цілеспрямовану політику на відлучення селянства від освіти. Наслідком цього була масова безграмотність, яка у селах становила від 91% до 96% залежно від регіону. Відомий український громадський діяч Є. Чикаленко зазначав: «Селяни були неграмотні, байдужі до всього, що не стосувалося їхнього матеріального життя» [26, с. 253].

На формування української ментальності значно вплинули культурно-просвітницькі уста-

нови – «Просвіти», котрі пожвавили національний рух українського населення. Також на формування ментальності українського селянства неабияк вплинула Перша світова війна, яка спочатку ознаменувалася надзвичайною згуртованістю суспільства, попри соціальну чи національну належність чи політичні погляди. Населення було налаштоване твердо і переносило весь тягар війни стійко [27, арк. 22]. Більшість населення продемонструвала піднесення свідомості свого громадянського обов'язку, бажання бути єдиним зі своєю державою та її монархом, прагнення до самопожертви [5 с. 57]. Але згодом через економічне виснаження країни та жорстоку поведінку військових почав падати авторитет війни, люди відмовлялися йти на обов'язкові роботи задля допомоги військовим [30, арк. 62].

Значно вплинули на формування української ментальності також модернізаційні процеси в Російській імперії, що здійснювалися на початку ХХ ст. Вони внесли зміни в політичну, громадянську та соціокультурну свідомість селян, у повсякденне життя і культуру та розпочали формування нових суспільних інститутів та економічних моделей [8, с. 6]. Цей чинник найбільше вплинув на усвідомлення селянської молоді того, що освіта – це прогрес і розвиток. Завдяки модернізаційним процесам змінився соціальний статус селян, зросла його роль в економічному житті, сталися зрушення в масовій свідомості та розгорнулося формування нових повсякденних практик [30, с. 59]. Селяни просять «его высокоблагородие» подумати над тим, щоби було «даремне обов'язкове навчання», щоби у школах «навчали ремеслу нашому, хто до чого охоту має й бажання, щоби зі школи виходили люди розумніші, а не темні й малописемні» [8, с. 8].

Селяни прагнуть навчатися, щоби бути грамотними та обізнаними. Необхідність освіти глибоко проникла в народні маси, але селяни старого покоління хотіли не підвищувати рівень своєї освіченості, а отримати землі. Консервативність патріархальних світоглядних цінностей – риса ментальності більшості українського селянства, яка зумовлювала упереджене ставлення до будь-яких новацій та відкриттів [21, с. 26]. «Раніш, годків так два тому, ніхто, Бог милував, і не знав, що воно значить «масовка», а тепереньки, дякуючи добрим людям, у нас уже і баба Перепичиха добре знає, що воно за штука тая «масовка»... Звісно, закортіло і бабі Перепичисі, щоби і їй оратор земельки одрізав» [18, с. 4–5]. Селяни хотіли, щоби їхні діти були грамотні і мали освіту, адже

грамотність – це ознака належності до вищих верств суспільства. Натомість молоде покоління прагнуло себе розвивати, ставати обізнаними та виявляти свою активність у житті країни. Молодь зрозуміла, що саме завдяки розвитку вони зможуть побороти гніт і нарешті вибороти свої права на вільне та щасливе життя.

На початку ХХ ст. селяни стають більш культурними та починають стежити за своєю мовою, стають вихованішими і толерантнішими, що свідчить про формування нового типу селян-інтелігентів, які прагнули ставати чемними та освіченими. «Уже як заведеться тепер дядько сваритись із «благовірною» своєю, то лайка у нього вже не мужицька, як раніш бувало. А вже вимовляє це, як там кажуть, «делікатніше», «по-інтелігентному». Словом, так і чуєш, що культурністю пахне...» [18, с. 4]

Таким чином, під впливом багатьох факторів сформувалися риси, що характеризували світогляд та поведінку українського селянина початку ХХ ст.

Серед найтипівіших рис відзначають нестабільність і суперечливість вдачі, брак колективної волі, національної солідарності та згоди, які й були перешкодами у відновленні державності українського народу та національного розвитку. Аналізуючи поведінку селян початку ХХ ст., можна виокремити типову рису, притаманну і сучасним селянам: «Моя хата скраю – нічого не знаю!». Поки селян задовольняло їхнє становище, вони нічого не збиралися змінювати. Вони були згодні тяжко працювати за малу плату. Звісно, були й ініціативні селяни, які прагнули змінити своє становище на краще і яких не можна було «заткнути» пустими обіцянками або мізерними змінами, але таких було не дуже багато. Однак більшість селян у будь-яких ситуаціях думали: «Чому я? Нехай хтось інший це зробить». Саме через цю рису наша країна здобула незалежність так пізно, адже невелика кількість самосвідомих людей намагалася підняти увесь народ.

Щодо влади селянин посідав двояку позицію: через звичку не міг відмовитися від наявного стану речей (існування царської влади, державних, поліцейських та адміністративних інститутів), адже для селян влада – це сила, яка змушувала робити те, що вони самі ніколи не робили б, тобто платити податки, служити в армії, поважати приватну власність тощо. Але не уявляючи себе без захисту держави, з іншого боку, частина більш далекоглядних селян хочуть певних змін (ліквідувати поміщицьке землево-

лодіння, перерозподілити землі та позбутися поміщицького гніту) [4].

На початку ХХ ст. українське селянство твердо взяло собі за мету ліквідувати поміщицьке землеволодіння, чим звільнити себе від експлуатації та насильства, дістати «всю землю» і подолати селянське малоземелля і безземелля. Про це свідчать виступи селян, через які їх арештовували й карали [6]. «Всю землю» – це значить не задовольнятися жодними обмеженими поступками, а йти до кінця і досягти своєї мети [8, с. 4].

Помітний вплив на політичну свідомість селян мала діяльність політичних організацій. Посилення агітації призвело до зацікавленості селян у політичних процесах (як на місцевому рівні, так і на державному). Одним із найбільших характерних і стабільних показників діяльності політичних партій та спілок стало утворення селянських організацій у селі. Однією з таких організацій у 1917 році був Всеросійський селянський союз, який активно діяв у Наддніпрянській Україні та став важливим чинником суспільно-політичного життя. Діяльність селянського союзу засвідчила те, що селянство виявило політичну зрілість і прагнуло впливати на розвиток країни [24, с. 215]. Зросла громадянська свідомість селянства, яка потім виявилася у політичних вимогах до влади [12, с. 196]. Помітно посилювався вплив лівих партій та організацій на селянство за допомогою агітаційних виступів та видань. Через уведення військово-польових судів відбулося посилення репресій учасників революції та українських політичних партій. Внаслідок діяльності різних політичних партій селяни зрозуміли, що мають ще більше згуртуватися і відстоювати свої інтереси як одна політична сила. У суспільстві посилюється прагнення до тотального розриву з минулим та ненависть до старого устрою життя [25, с. 180].

Проте процес формування прошарку політично активного селянства, обізнаного з революційним рухом, відбувався повільно. Під час революції 1905–1907 рр. агітаторам достатньо було прийти у село із закличками, як жителі приступали до дій, не замислюючись про наслідки, то тепер, здобувши гіркий революційний досвід, зазнавши втрат унаслідок приборкань владою заворушень, у селян склалося переконання, що тільки організацією мас та дружнім натиском можна досягти успіху, а стихійні спалахи результату не дадуть. Зросло прагнення до самоосвіти та самостійного захисту своїх інтересів, до відчуження від інтелігенції. Траплялося, коли агітаторів, що приходили до села, спершу засипали запитаннями наукового

характеру (про Бога, про походження Землі, про мету людства), а вже згодом переходили до соціальних та економічних проблем [16, с. 25–26].

На початку ХХ ст. майже всі села були об'єднанні в союзи [28, арк. 24], за допомогою яких вони згуртувалися і почали діяти колективно. Так, селянство набуває практичного досвіду політичної діяльності, що виявляється у вимогах усунення урядової опіки, загального виборчого права, виборності самоврядування та демократичних реформ задля покращення становища селянства в суспільстві.

Висновки. Результати дослідження свідчать, що на початку ХХ ст. спостерігається трансформація суспільно-політичних поглядів українського селянства. Установлено, що такі фактори, як геополітичне розташування України, аграрне питання, модернізаційні процеси в Російській імперії в 1900–1917 рр., революція 1905–1907 рр., діяльність культурно-просвітницьких установ – «Просвіт» та Перша світова війна впливали на ментальність українського селянства на поч. ХХ ст. і сприяли формуванню таких рис, як тер-

пимість, бунтівний дух, прагнення до розвитку в поєднанні з певним консерватизмом, креативність, витривалість, цілеспрямованість та брак консолідованості, опір будь-якому гнобленню, деяка байдужість до проблем інших та відсутність загальної національної ідеї. Поступово селяни стають більш політично активними, формують стійкі політичні цілі та прагнуть здобути право на нормальне життя. Трансформація культурно-освітньої ментальності призвела до усвідомлення освіти як головного чинника розвитку суспільства та до руйнування традиційних цінностей і порядків українського селянства, що формувались упродовж століть. Унаслідок цих змін відбувся своєрідний розкол у суспільстві між молодим і старим поколінням, які не могли жити одним стилем життя.

Таким чином, під впливом різних подій та факторів відбулася трансформація ментальності українського селянства на поч. ХХ ст. та було закладено значну частину позитивних і негативних рис ментальності, які притаманні сучасному українському суспільству.

Список літератури:

1. Андрущенко В.П. Філософський словник соціальних термінів. Київ, Харків : Корвін, 2002. 672 с.
2. Антонович В. Чари на Україні. Львів : 3 друк. НТШ, 1905. 78 с.
3. Бондаренко О.В. Українська національна ментальність як політична цінність. *Гуманітарний вісник Запорізької державної інженерної академії*. 2009. Вип. 36. С. 57–67.
4. Бундак О.А. Вплив загальнодержавних процесів у Російській імперії на політизацію українського селянства наприкінці ХІХ на початку ХХ ст. *Науковий вісник Східноєвропейський національний університет імені Лесі Українки: Історичні науки*. Луцьк : ВНУ імені Лесі Українки, 2013. № 12(261). С. 15–20.
5. Вільшанська О.Л. Повсякденне життя населення України під час Першої світової війни. *Український історичний журнал*. 2004. № 4. С. 56–70.
6. Державний архів Харківської області, ф. 3, оп. 287, спр. 1278, арк. 20.
7. Карпов Н. Крестьянское движение в революции 1905 года в документах. Ленинград : Государственное издательство, 1926. 276 с.
8. Качинський В. Селянський рух в Україні в роки 1905–1907 рр. Полтава : Державне вид-во України, 1927. Ч. І: Рік 1905–1927. 232 с.
9. Ковальова Н.А. Проблема обґрунтування початку «аграрної (селянської) революції» 1902 р. *Гуржіївські історичні читання*. 2014–2015. Вип. 8–9. С. 53–55.
10. Костомаров М.І. Закон Божий (Книга буття українського народу). Київ : Либідь, 1991. 40 с.
11. Костомаров М.І. Етнографічні писання Костомарова : зібрані заходом Академіч. комісії укр. історіографії. Київ : Держвидав України, 1930. 352 с.
12. Кудінов Д.В. Селянський рух Наддніпрянської України у 1900–лютому 1917 років : Історіографія проблеми. Суми : Папірус, 2014. 352 с.
13. Липинський В. Листи до братів-хліборобів: про ідею і організацію українського монархізму. 2-ге вид. Нью-Йорк : Булава, 1954. 472 с.
14. Лозовий В.С. Аграрна революція в Наддніпрянській Україні: ставлення селянства до влади в добу Центральної Ради (березень 1917р.–квітень 1918 р.): монографія. Кам'янець-Подільський : П.П. Мошак М.І., 2008. 480 с.
15. Магась-Демидас Ю.І. Ерозія монархічних поглядів українського селянства на початку ХХ ст. *Тези доповідей Всеукраїнської науково-практичної on-line конференції аспірантів, молодих учених та студентів, присвячена Дню науки (10–12 травня 2016)*. Житомирський державний технологічний університет) URL: <https://conf.ztu.edu.ua/wp-content/uploads/2016/06/333.pdf>

16. Магась-Демидас Ю.І. Трансформація ставлення селянства Наддніпрянської України до влади (1905–лютий 1917 рр.). «ЕМІНАК»: науковий щоквартальник. 2016. № 2 (14). (квітень–червень) 2016. Т. 2. С. 22–27.
17. Михайлюк О.В. Селянство України в перші десятиріччя ХХ ст.: соціокультурні процеси. Дніпропетровськ : Інновація, 2007. 456 с.
18. Оправхата П. Сільські масовки і революційне селянство. Київ : Просвещение, 1907. 20 с.
19. Постольник І. Сучасна історіографія соціокультурних процесів в українському селі другої половини ХІХ ст. *Дні науки історичного факультету, присвячені 180-річчю заснування Київського університету: матеріали VII Міжнародна наук. конф. студентів, аспірантів та молодих учених «Дні науки історичного факультету»* / редкол.: В.Ф. Колесник (голова) та ін. Київ : Логос, 2014. Т. 1. С. 523–525.
20. Присяжнюк Ю.П., Горенко Л.М. Ринкова еволюція аграрних відносин в Україні (друга половина ХІХ ст.–1905 р.) *Український історичний журнал*. 2000. № 5. С. 88–97.
21. Присяжнюк Ю.П. Ментальність українського селянства в умовах капіталістичної трансформації суспільства (друга половина ХІХ – початок ХХ ст.) *Український історичний журнал*. 1999. № 3. С. 23–33.
22. Присяжнюк Ю.П. Українське селянство: еволюція, ментальність, традиціоналізм. Черкаси: Відлуння-Плюс, 2002. 119 с.
23. Присяжнюк Ю.П. Українське селянство Наддніпрянської України: соціоментальна історія другої половини ХІХ–початку ХХ ст. Черкаси : Вертикаль, 2007. 640 с.
24. Федьков О.М., Магась В.О. Селянству – владу і землю. Всеросійський селянський союз в Україні (1905–1907 рр.) : монографія. Кам'янець-Подільський : Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 2011. 272 с.
25. Федьков О.М. Політичні партії і селянство в 1905–1907 роки (діяльність партійних та непартійних організацій в селлах Правобережної України): монографія. Кам'янець-Подільський : Абетка-НОВА, 2007. 248 с.
26. Філінюк В.А. Традиційна система суспільно-політичних цінностей селян Наддніпрянщини на початку ХХ століття. *Вісник Кам'янець-Подільського національного університету ім. Івана Огієнка. Історичні науки*. 2013. Вип. 6. С. 250–259.
27. Центральний державний архів громадських об'єднань України, ф. 57, оп. 1, спр. 130, арк. 22.
28. Центральний державний історичний архів України в м. Києві, ф. 336, оп. 1, спр. 3480, арк. 24.
29. Центральний державний історичний архів України в м. Києві, ф. 1599, оп. 1, спр. 122, арк. 11.
30. Центральний державний історичний архів України в м. Києві, ф. 274, оп. 4, спр. 548, арк. 62.
31. Чубинский, П.П. «Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-Русский Край». Т. 1-7. Санкт-Петербург, 1872–1878.
32. Юшкевич Ю.С. Аксіологічна складова української ментальності та механізми її збереження. *Наукове пізнання: методологія та технологія*. 2012. №1(28). С. 140–144.

Avtushenko I.B., Kuznetsova Ye.O. TRANSFORMATION OF THE UKRAINIAN MENTALITY OF THE PEASANTRY AT THE BEGINNING OF THE XX CENTURY

The process of transformation of the mentality of the Ukrainian peasantry at the beginning of the XX century by analyzing a number of factors and circumstances that had influenced the consciousness of the peasants is considered in the article. In Ukraine, the peasantry was the main and most oppressed section of the population. It was a subject of socio-economic oppression, legal restrictions and was uneducated. It is established, that a significant influence on the change of mentality of Ukrainian peasants at the beginning of the XX century had such factors as: geopolitical location of Ukraine, unresolved agrarian issue, modernization processes in the Russian Empire in 1900–1917, the revolution of 1905–1907, the activities of cultural and educational institutions “Enlightenment” and the First World War. It is proved, that at the beginning of the XX century there is a transformation of socio-political views of the Ukrainian peasantry, which took place under the influence of the revolutionary movement and the collapse of hopes for the satisfaction of their interests by the authorities. The function of the political organizations had a noticeable influence on the political consciousness of the peasants. The negative attitude regarding the authorities, during the revolutionary events, became even more hostile, the faith in the “good king” and in any democratic transformations was gradually lost, and the erosion of monarchical views was observed. Gradually, the peasants began to show their political activity, formed peasant unions, formed stable political goals and sought to gain the right to a normal life. The main goal of the peasants remained the elimination of landlordism and the desire to free themselves from all forms of exploitation. Their views were completely focused on changing everything around, but not themselves, and this was their biggest mistake. It is emphasized, that the younger generation, seeing the mistakes of the older generation, tried to correct them, sought education and thus developed.

Key words: *mentality, Ukrainian peasantry, transformation, education, agrarian question, land.*

Баран Б.М.

Тернопільський національний педагогічний університет імені Володимира Гнатюка

СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНА ДІЯЛЬНІСТЬ ГРЕКО-КАТОЛИЦЬКОЇ ЦЕРКВИ В ДИСТРИКТІ ГАЛИЧИНА 1941–1944 РР.

У статті проаналізовано роль соціально економічної діяльності Греко-католицької церкви в Дистрикті Галичина протягом 1941–1944 рр. під впливом соціальних трансформацій. Методологія дослідження базується на принципах історизму, системності та науковості, а також ґрунтується на комплексному застосуванні загальнонаукових методів (аналіз, синтез, узагальнення) та спеціально-історичних (історико-системний, історико-типологічний) методів. Наукова новизна полягає в тому, що з-поміж інших досліджень діяльності Греко-католицької церкви в Дистрикті Галичина у вищезазначений період не розглядався соціально-економічний складник. Науковці приділяли увагу політичним і націєтворчим засадам ГКЦ, децю побіжно звертали увагу на соціальний аспект. У статті використано невідомі раніше документи й виконано аналіз праць науковців останніх років.

Автор публікації встановлює, що ситуація, у якій опинилося населення Східної Галичини при переході від однієї тоталітарної системи до іншої, супроводжувалося значними соціальними трансформаціями. Простежено впливовість Греко-католицької церкви в Східній Галичині з-поміж інших церков та світських організацій та товариств. Досліджено впливу церкви на національну свідомість, моральні засади, національно-політичну ідеологію, культурно-просвітницьку діяльність і соціально-економічну належність, що дає можливість з'ясувати вагомість її становища серед українського населення краю та великий духовний потенціал. Вивчення ролі ГКЦ в Другій світовій війні дасть змогу здійснити певну трансформацію отриманих результатів з огляду на сучасність.

З огляду на сукупність проблем, пов'язаних із подіями Другої світової війни та їх наслідками, ГКЦ вдалося в певною мірою стабілізувати ситуацію, що склалася в Східній Галичині в зазначений період.

Ключові слова: Греко-католицька церква, Дистрикт Галичина, окупація, суспільні трансформації.

Треба нам випросити для всіх братів наших і для нас усіх ласку правдивої і щирої любови до Батьківщини і всіх тих ласк, яких нам дуже треба в люті і сумні часи світової війни

Андрей Шептицький

Постановка проблеми. Особливий інтерес для дослідження становить період 1939–1945 рр., який не лише характеризується складними політичними обставинами Другої світової війни, а й дає можливість простежити взаємовплив тоталітарних структур, як радянської, так і нацистської, на релігійні організації. Усебічний і глибокий аналіз відносин державної влади із церквою у вищезазначений період сприятиме подоланню тієї складної ситуації, яка пов'язана з міжконфесійними суперечками в сучасності. Урахування реального історичного досвіду, як позитивного, так і негативного, сприятиме подоланню цієї ситуації, допоможе уникнути численних помилок при виробленні державних законодавчих актів, що покликані регулювати діяльність релігійних організацій.

Наприкінці червня 1941 року населення західних областей України опиняється під владою Третього Рейху, регіон зазнає адміністративного поділу за рішенням окупаційної влади, у цих непростих обставинах саме Греко-католицька церква (далі – ГКЦ) стає однією з важливих інституцій українського населення краю. Виклики, що постали перед духівництвом і народом, були викликані різними аспектами, досить гостро стояло питання соціально-економічної стабілізації, за умови якої створювалася можливість відстоювати свої права й ідентичність.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Окреслена нами тема не має чіткого аналізу з боку вітчизняних дослідників, вони лише побіжно висвітлювали певні аспекти тематики. Варті

нашої уваги праці таких авторів як Оксана Сурмач, де дослідниця висвітлює духовну, політичну на націєтворчу діяльність ГКЦ в умовах німецької окупації 1941–1944 рр. [9]. Цікаві думки наводять у статті й Олександр Лисенко про становище церкви в Україні в роки Другої світової війни [3]. Досить ґрунтовною та змістовною є праця українського дослідника повсякдення Володимира Старки про життя західноукраїнського села в умовах суспільних трансформацій при переході від одного тоталітарного режиму до іншого [8]. Варто також відзначити й статтю Василя Марчука, у якій автор аналізує діяльність ГКЦ в умовах німецького й радянського тоталітаризму 1941–1946 рр. [4]. Цікавими для нас також є також документи Центрального державного архіву України в місті Львові [10; 11; 12].

Постановка завдання. Метою статті є проаналізувати, як при змінах тоталітарних режимів Греко-католицька церква залишалася як одна з провідних соціально-економічних інституцій Дистрикту Галичина; з'ясувати, які виклики стояли перед очільником церкви митрополитом Андреем Шептицьким і духовенством у цілому.

Виклад основного матеріалу дослідження. З початком Німецько-Радянського протистояння 22 червня 1941 року й до вересня цього ж року не лише західноукраїнські землі, а й велика частина України перебувала під німецькою окупацією. Після захоплення українських земель військами вермахту та запровадження в них окупаційного режиму передбачало створення колоній, адміністративне розділення України на чотири частини: Дистрикт Галичина, Трансністрія, Райхскомісаріат Україна та прифронтові території. Управління цими територіями здійснювалося за допомогою терору й силових методів. Певна частина українців була вивезена на роботу до Німеччини, проте ці заходи мали місце вже в подальший період нацистської окупації. Для успішного завершення «блискавичної війни» німецьке командування намагалося забезпечити прихильність місцевого населення. Як зазначала нацистка пропаганда, визволення українських земель від більшовиків було можливим лише з приходом німецьких військ. Для розповсюдження зазначеної ідеї посеред місцевого населення проводилася активна агітація [8, с. 65].

Після окупації німецькими військами українських земель зазнала змін і релігійна ситуація. Згідно з твердженням О. Лисенка, німецька окупаційна адміністрація вважала за необхідне взяти до уваги релігійні настрої місцевого насе-

лення [3, с. 75]. Варто зазначити, що німецькими спецслужбами перед початком війни була ретельно вивчена релігійна ситуація на українських землях. Оперуючи зібраною інформацією про незадоволення політикою радянської влади щодо ГКЦ, а про це ми дізнаємося зі звітів парафій до шематизму, у яких зазначається таке: зокрема, у селі Івачів Горішній Тернопільського деканату о. Микола Салій пише: «Порохіяльне поле забрали, і спочатку роздали селенам, а згодом, коли створили колгосп, передали туди» [12, арк. 35]. Такі випадки були не поодиноким, а мали систематичний характер. Окупаційна німецька адміністрація зрозуміла, що може зіграти на почуттях людей, які були позбавлені можливості вільно сповідувати свою релігію та впорядковувати своїм господарським життям. Відповідно до вказівок вищого керівництва Третього Рейху, на початкових етапах окупації не варто показувати справжніх намірів, а всіляко переконувати, що вони прийшли з «добрими намірами» [6, с. 146]. Таким чином, значна частина духовенства ГКЦ повірила, що з приходом німецької адміністрації створилися передумови для розвитку церкви.

Для подальшого ведення війни німецьке керівництво вважало за необхідність забезпечити сприятливе й миролюбне ставлення до себе з боку українців. Німецька окупаційна адміністрація одразу не розкривала своїх справжніх намірів щодо українських земель, а старалася всіма можливими засобами завоювати приязнь місцевого населення. На думку гітлерівців, засобом ідеологічного впливу на місцеве населення Східної Галичини мала стати ГКЦ. Чітку політику німецьких окупантів охарактеризував нарком НКВС УРСР В. Сергієнко, який у доповідній записці на ім'я Микити Хрущова зазначав: «На початку свого панування німці приглядалися до обставин, вивчали церковну ініціативу, з яких би кіл вона не виходила, підтримували, але обережно спрямовували у вигідному для себе руслі» [2, с. 64].

У середині липня 1941 р. преса Галичини опублікувала «Послання митрополита до духовенства про організацію парохії і громади», у якому зазначалися роль парохів у той важкий період: «На першому місці треба подбати про родини й добро арештованих і вивезених більшовиками вірних. Їх родинам належить поміч, яку мусить душпастир радо й сам уділити, й так зорганізувати, щоб вдовицям, сиротам або жінкам і дітям, що на довгий час позбавлені опіки батька й мужа, мають право жадати тієї опіки від церкви» [5, с. 170].

Як зазначає дослідник Володимир Старка, посилаючись на пресу, що виходила в Дистрикті Галичина під час німецької окупації, саме з настанням літа 1941 року радянська влада провела нагальний збір податків, а в деяких селах і на перерід. Ці заходи призвели до значного зuboжіння більшої частини населення Східної Галичини. З приходом німецьких військ селяни не орієнтувалися, що саме відбувається, і почали забирати з колгоспів майно, реманент у свої господарства, а також у деяких селах почали ділити землю між собою [9, с. 251]. Греко-католицька церква, усвідомлюючи цю не зовсім просту ситуацію, що склалася, не могла бути осторонь. Тому митрополит Андрей Шептицький звернувся з відозвою від 25 липня 1941 року до селян: «... селяни-хлібороби: німецька армія визволила Вас ... виконуйте точно розпорядження голів Ваших сілрад (війтів) і Німецької армії. Ваші найближчі обов'язки: Політь, сапайте та нищьте бур'ян у картоплі, буряк та ін.» [9, с. 252].

ГКЦ ніколи не була колаборантом, тим більш союзником нацизму, незважаючи на твердження радянської історіографії й офіційної пропаганди комуністичного режиму. Подяка німецьким військам за звільнення від більшовицького режиму була зумовлена завершенням масових репресій і депортацій органами НКВС при відступі радянських військ. Проголошення Акта відновлення Української держави 30 червня 1941 року населення краю зустріло з великим піднесенням і надіями на краще майбутнє. Ці настрої простежуються в посланні митрополита А. Шептицького до духовенства та віруючих від 5 липня 1941 року, у якому зазначалося, що «на підвалинах солідарності й усильної праці всіх українців повстане соборна Україна не тільки як велике слово і ідея, а як живий, життєздатний, здоровий, могутній, державний організм, побудований жертвою життя одних, важкою працею, залізними зусиллями і трудами других» [12, с. 81].

Важливим обов'язком ГКЦ була також турбота й виховання підростаючого покоління. З червня по серпень 1941 року в м. Львові відкрито шість дитячих садків, вихованців яких у Святоюрському соборі привітав сам митрополит Андрей Шептицький. За ініціативи церкви дитячі «захоронки» були створені й у містах Золочеві та Збаражі [5, с. 170].

З осені 1941 року відносини між ГКЦ та німецьким командуванням почали загострюватися, коли останні показали свої справжні наміри

щодо українських національних сил і почали арешти й переслідування діячів ОУН. Видана в грудні того ж року німецькою канцелярією спеціальна інструкція «Про поведження з українським населенням», п'ятий пункт якої мав відношення до церкви. Там наголошувалося, що на території Дистрикту Галичина діяльність церков не забороняється, поки за ними не буде помічено участі в політичній діяльності [2, с. 65].

Наприкінці грудня 1941 року митрополит Андрей Шептицький в пастирському посланні «Як будувати Рідну Хату» осуджував тоталітарну політичну систему, а також однопартійне державне правління. Розуміючи недолугість будь-якої форми влади, А. Шептицький висловлювався за «природне право народу встановити собі форму влади, вибирати поміж різними формами: монархічною, олігархічною чи демократичною – зберігаючи собі ту участь у провідній частині, яку може виконувати виборами, себто голосуванням, а в деяких важливіших справах, так званим плебісцитом чи референдумами». У розумінні А. Шептицького влада – це насамперед «служіння публічному добру» [13, с. 15].

Саме «ідеалом нашого національного життя» є суверенна держава – «Рідна Хата», стверджував сам митрополит, який закликав увесь «український нарід», «щоби по наших силах спричинитись до здійснення цього ідеалу», боротьба за втілення в життя якого є «вимогою і виявом справжньої християнської свідомої людини» [13, с. 17].

Райхсканцелярія 29 січня 1942 року отримала лист від прибічників української національної ідеї, серед них був і митрополит Андрей Шептицький, який на той момент виконував функції голови Української Національної Ради у Львові. У листі стверджувалося, що поразка Радянського Союзу перед Третім Рейхом дає можливість Україні долучитися до європейської політичної системи, не висуваючи питання незалежності. Лист також зазначав, що український народ у Райхскомісаріаті Україна позбавлений можливості повною мірою розвивати національно-культурні та соціально-економічні прояви свого життя. Патріотично налаштована преса й товариства піддаються утискам, школи закриваються тощо [1, с. 137]. Варто зазначити, що подібні листи-звернення не впливали на політику німецького керівництва на окупованих землях.

У посланнях митрополит Андрей Шептицький засуджував репресивні акції та неправомірні

дії німецьких окупантів, закликаючи населення Східної Галичини зберігати національну гідність, з честю захищати свободу своєї родини та громади. Згодом у листі до папи Пія XII, надісланого в серпні 1942 року, А. Шептицький інформував про звірства нацистів на Сході. «Німецька влада, – наголошував він, – є злою, майже диявольською, то в небачене більшому ступені, ніж більшовицька влада». Митрополит не лише вказував на злочинні дії окупаційної адміністрації, а й окреслював необхідні заходи для фізичного порятунку народу й відновлення української державності [1, с. 139].

Митрополит Андрей Шептицький у пастирських листах до інших ієрархів церкви закликав, що у воєнний час потрібна національна єдність і злагода, яка має бути важливою умовою для побудови незалежної й сильної України. Ця думка як наріжний камінь згадується також у посланні митрополита від 5 липня 1941 року, де він зазначає, що Соборна Україна можлива тільки за умови солідарності та невсипущої праці всіх українців. Консолідація всіх національних сил в умовах війни можлива лише за умови релігійної єдності, до якої взивала вірних ГКЦ, саме це могло б стати духовною основою єдності [8, с. 65].

Райхскомісар України Е. Кох 1 червня 1942 року видав «Розпорядження про правні відносини релігійних організацій». Цей документ зобов'язував усі релігійні організації, що діяли на території України, зареєструватися протягом трьохмісячного терміну в райхскомісаріаті. Організації, які не зареєструвалися, визнавалися незаконними й такими, що підлягали розпуску.

Разом із тим була заборона церквам займатися будь-якою діяльністю, крім релігійної [2, с. 19]. Можемо припустити, що вищезазначене розпорядження, по суті, було програмою релігійної політики німецької окупаційної влади на території України протягом усього 1942 року.

У вирі складних подій у листопаді 1942 року митрополит проголосив пастирський лист «Не убий», у якому наголошувалося на недопустимості політичних убивств, також засуджувалося притягнення українських поліцаїв до репресивних дій [4, с. 66]. Митрополит Андрей Шептицький, а також уся львівська митрополія загалом спрямовували свої старання задля збереження структури й організації церкви, що в період німецької окупації було робити дуже складно. Це ми спостерігаємо в листі Митрополита до німецьких окупаційних властей. У листі від губернатора Дистрикту Галичина йшлося

про те, що в греко-католиків будуть конфіскувати бронзові дзвони в церквах, крім тих, що мають історичне значення, зроблені німецькими майстрами, і ті, що мають дуже музичний звук [10, арк. 60]. Також у листі о. Дениса Теліщука, пароха с. Потік, від 4 вересня 1942 року повідомляється, що він до 5 березня 1942 року був головою Українського центрального комітету в Рогатині. Бережанський Крайсгавтман Асбах наказував зандерцинстав і жандармерії стягати в Рогатині решту контингенту(податку). При тому арештовували багато людей, які вже здали контингент у розмірі 100% і більше, забрано в декого збіжжя до останнього зерна, навіть складеного на прожиток. Людей вивезено до примусових робіт, де вони голодували. На скарги отця до губернатора Бауера Асбах людей випустив, але священику порадив добровільно покинути головування [10, арк. 14].

Висновки. Друга світова війна стала трагедією для всього людства загалом і для України зокрема. Одним із поводитирів українського народу в цей непростий час стала ГКЦ, соціально-економічна діяльність якої підтримувала тисячі українців Східної Галичини і давала їм надію.

У своїй історії Греко-католицька церква пережила немало трагедій, ставши на захист українського національного життя, вона свідомо взяла на себе всі труднощі, котрі випадали на долю українського народу. Але найбільш жорстоких переслідувань вона зазнала саме в часи Другої світової війни, коли змушена була терпіти насадження нових порядків двома тоталітарними режимами.

Із самого початку приєднання Західної України до СРСР радянське керівництво прагнуло обмежити діяльність ГКЦ, хоча воно й змушене було зважати на значний авторитет Андрея Шептицького в народі і світі. Незважаючи на наступ на церкву, митрополит зумів організувати діяльність духівництва, підтримував український народ у численних пастирських посланнях.

Релігійна політика німецької окупаційної адміністрації змінювалася залежно від зміни суспільно-політичної ситуації загалом. Спершу окупанти хотіли скористатися авторитетом ГКЦ для насадження свого режиму, та подальше розгортання війни показало справжні наміри Третього Рейху щодо завойовних територій. З огляду на непрості обставини, що склалися, митрополит Андрей Шептицький і греко-католицьке духовенство з гідністю пройшли цей шлях, допомагаючи та настановляючи український народ.

Список літератури:

1. Баран С. Митрополит Андрей Шептицький: життя і діяльність. Мюнхен : Вернигора, 1947. 151 с.
2. Волошин Ю. Радянська влада і УГКЦ (1945–1946 рр.). *Український час*. 1994. № 1. С. 63–65.
3. Лисенко О.Є. До питання про становище церкви в Україні у період другої світової війни. *УІЖ*. 1995. № 3. С. 63–79.
4. Марчук В. (2000). Греко-католицька церква в умовах німецького та радянського тоталітаризму (1941–1946 рр.). *Галичина*. 2000. № 4. С. 66–67.
5. Малик Я., Сурмач О. Преса про діяльність Української греко-католицької церкви в період німецької окупації. *Українська періодика: історія і сучасність*. 1999. С. 169–173.
6. о. Софрон Мудрий Нариси історії церкви в Україні. Рим : Українська Папська колегія Святого Йосафата, 1990. 296 с.
7. Реєнт О. УГКЦ і визвольний рух українського народу. *Історія України*. 1998. № 4. С. 1–5.
8. Старка В. Повсякденне життя західноукраїнського села в умовах суспільних трансформацій 1939–1953 рр. : монографія. Тернопіль : Осадца Ю.В., 2019. 550 с.
9. Сурмач О. Греко-католицька церква в період німецького окупаційного режиму в Україні (1941–1944 рр.) : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01. Львів : Львівський національний університет ім. Івана Франка, 2001. 187 с.
10. Центральний державний історичний архів України у м. Львові (далі ЦДІАУЛ). Ф. 201 (Греко-католицька митрополича консисторія м. Львова). Оп. 1р. Спр. 216. Арк. 60
11. ЦДІАУЛ. Ф. 201 (Греко-католицька митрополича консисторія м. Львова). Оп. 1р. Спр. 111. Арк. 14
12. ЦДІАУЛ. Ф. 201 (Греко-католицька митрополича консисторія м. Львова). Оп. 1р. Спр. 40. Арк. 35
13. Шептицький А., митрополит. Як будувати рідну хату? Митрополит Андрей Шептицький. Матеріали та документи (1865–1944) / за редакцією Ю.Я. Заборовського. 2-ге видання. Львів ; Івано-Франківськ : Олір, 1995. С. 70–104.

Baran V.M. SOCIO-ECONOMIC ACTIVITY OF THE GREEK CATHOLIC CHURCH IN THE DISTRICT OF GALICIA 1941–1944

The article analyzes the role of socio-economic activity of the Greek Catholic Church in the District of Galicia during 1941–1944, under the influence of social transformations. The research methodology is based on the principles of historicism, systematization and scientificity, and is also based on the complex application of general scientific methods (analysis, synthesis, generalization) and special-historical (historical-systemic, historical-typological) methods. The scientific novelty is that, among other studies of the activities of the Greek Catholic Church in the District of Galicia in the above period, the socio-economic component was not considered. Scholars paid attention to the political and nation-building principles of the GCC, and paid some attention to the social aspect. The article uses previously unknown documents and analysis of the works of scientists in recent years.

The author of the publication establishes that the situation in which the population of Eastern Galicia found itself in the transition from one totalitarian system to another was accompanied by significant social transformations. The influence of the Greek Catholic Church in Eastern Galicia among other churches and secular organizations and societies is traced. The influence of the church on the national consciousness, moral principles, national-political ideology, cultural-educational activity and socio-economic affiliation is studied, it gives an opportunity to find out the significance of its position among the Ukrainian population of the region and great spiritual potential. The study of the role of the GCC in the Second World War will allow for a certain transformation of the obtained results in view of modernity.

Given the set of problems related to the events of the Second World War and their consequences, the Greek Catholic Church has managed to stabilize the situation in Eastern Galicia during this period.

Key words: *Greek Catholic Church, District of Galicia, occupation, social transformations.*

Богатчук С.С.

Вінницький національний аграрний університет

УКРАЇНСЬКА ІСТОРІЯ В ДОСЛІДЖЕННЯХ М.О. МАКСИМОВИЧА

У статті розглядається життєвий і творчий шлях видатного педагога, історика, етнографа, мовознавця, одного з діячів прогресивного руху української інтелігенції ХІХ ст. Михайла Олександровича Максимовича. Здійснюється спроба проаналізувати його статті та наукові праці через призму вивчення історії України. Зазначено, що митець був одним із перших дослідників української історії, основоположником етнографії, фольклористики та інших наук.

Важливою проблемою для вченого стала історія Давньоруської держави. Працюючи над вивченням старовинних літописів, аналізуючи погляди щодо джерел Русі, він доводить її слов'янське походження, звертається до найцікавіших досліджень щодо походження різних слов'янських нарідів, обчислює в хронологічному порядку всі відомі писемні пам'ятки стародавньої художньої літератури, доводячи автохтонність східних слов'ян.

Зазначається, що особливе місце у своїх історичних дослідженнях Максимович приділив темі козацтва і визвольній боротьбі проти Польщі. Він першим в українській історіографії оцінював гетьмана Б. Хмельницького як видатного народного діяча, збираючи народні думи про нього, пісні, слухаючи мелодії сліпців-бандуристів.

Розглядаються твердження Максимовича про те, що козацтво, яке виникло і розвивалося самостійно, не тільки було військовою організацією, а й виконувало багато інших функцій, як зазначав учений, було могутнім щитом від зовнішніх ворогів, від татар.

Зазначається, що М. Максимович, описуючи життя козаків, детально зупинявся на побуті, звичаях та традиціях. Особливо цінними були погляди вченого щодо Запорозької Січі як зародка державності.

У дослідженні наголошується, що найбільш ґрунтовно історик вивчав історію народного руху на Правобережній Україні – Коліївщині.

Зазначено, що вчений зібрав величезну кількість інформації, вивчаючи архівний та археологічний матеріал.

Максимович приділяв максимальну увагу розбудові Київського університету, що забирало багато часу, турбувався про облаштування побуту студентів, скасування тілесних покарання. Домігся, щоб на навчання в університет брали «казеннокоштных студентів».

У статті наголошується на тому, що наукові дослідження М. Максимовича активізували інтерес українських авторів до української історії, літератури, мови. Низку матеріалів вписано в історію українського духовного розвитку.

Ключові слова: етнограф, мовознавець, педагог, історик, ректор університету.

Постановка проблеми. Максимович був надзвичайно талановитою людиною. Будучи біологом за освітою, митець цікавився питаннями мовознавства, літератури, історії, етнографії, фольклору та археології. Його дослідження є вагомим внеском у розвиток української науки й культури.

Заняття історією, починаючи з київського періоду, стають основними для митця. Історичні погляди вченого пронизують усю його різноманітну діяльність, яка характеризує М. Максимовича як енциклопедиста, етнографа, фольклориста.

М. Максимович свято шанував старовину і добре розумів її значення для історії українського народу. На його думку, без ґрунтов-

ного вивчення народного життя, зокрема його пам'яток, учений не може зробити правильні наукові висновки.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Одним із перших, хто аналізував постать М. Максимовича, був С. Пономарьов, про що свідчать бібліографічні матеріали вченого про науковця, його публіцистичні розвідки, а також численні листи до і від ректора університету. Він підготував та надрукував низку статей про М. Максимовича, найбільшу увагу приділивши його науковим поглядам. Учені листувалися, ділилися своїми планами, побутовими проблемами. Цих двох великих українців поєднувала дружба (і в науковому, і в суто людському спілкуванні) [1].

Проаналізувати життєвий та громадсько-політичний шлях Михайла Максимовича можна завдяки науковій праці історика П. Маркова, в якій висвітлено життя й історичні погляди Максимовича, використовуючи велику кількість архівних матеріалів та друкованих джерел, вказано на його значну роль у розвитку історичної науки [2].

У науковій праці історика Н. Бойко, яка впродовж тривалого часу вивчає життя і багатогранну творчість вченого, досліджується процес становлення вітчизняного історичного краєзнавства крізь призму життєвого шляху та наукового доробку видатного вченого Михайла Максимовича [3].

Доктор історичних наук В. Мельниченко, який довгий час перебував на посаді Генерального директора Національного культурного центру України в Москві, зібрав та осмислив матеріали, що розкривають московський період діяльності Михайла Максимовича, Тараса Шевченка, Миколи Гоголя, Осипа Бодяньського. За його авторства з'явилися ґрунтовні дослідження, опубліковані в Москві українською мовою, присвячені великим українцям [4].

Також необхідно зазначити, що джерелом вивчення спадщини Максимовича є його наукові праці, в яких розкривається талант ученого аналізувати історичні події, а також його листування під час майже 30-річного усамітнення у своєму маєтку за станом здоров'я, які розкривають душу, талант митця, його бажання бути активним учасником усіх подій [5; 6; 7; 8].

Історичній спадщині М. Максимовича присвятив своє дослідження вчений-історик М. Томенко, який відзначив його як науковця та українського патріота. Як зазначив учений, «Максимович не лише відрізнявся від тодішніх українських народників, які позаполітично захоплювалися звичаями, мовою та піснями «простих людей», а й мислив та крокував далеко попереду» [9].

На міжнародних та науково-практичних конференціях неодноразово розглядалася роль ученого, історика, етнографа М. Максимовича як фундатора історичної науки [10; 11; 12; 13; 14].

Постановка завдання. Метою статті є дослідження, аналіз та характеристика різних аспектів творчого історичного спадку видатного вченого, першого ректора університету Св. Володимира М.О. Максимовича.

Виклад основного матеріалу. У 1819 р. Михайло Максимович стає студентом філософського факультету (словесний та природничий відділи) Московського університету. Через два

роки переводиться на фізико-математичне відділення, щоб отримати знання з ботаніки. Після завершення навчання (у 1823 р.) залишається працювати в університеті. Певний час працює в Московській рільничій школі, викладаючи ботаніку. Із 1826 р. його призначили завідувати ботанічним садом та гербарієм Московського університету.

У 1827 р. М. Максимович успішно захищає магістерську дисертацію «О системах растительного царства», зміст якої свідчить про велику наукову ерудицію і творчу самостійність молодого вченого.

Ще працюючи в Московському університеті та розпочавши наукову діяльність у галузі природничих наук, учений зацікавився історією рідного краю, продовжив наукове дослідження в гуманітарних науках. У своїй подальшій науковій діяльності звертається до історії та етнографії України, відображаючи у своїх творах стан українознавства.

Так, у 1827 р. в Москві була видана збірка митця «Малороссийские песни», що складалася з дум; історичних, гайдамацьких, побутових, обрядових пісень: жартівливі, гумористичні, печально-меланхолійні, ліричні; жіночі, чоловічі, парубоцькі, чумацькі. До збірки ввійшли також пісні літературного походження. Це була перша праця Максимовича про українську словесність, джерела й шляхи розвитку художньої літератури, до якої ввійшло 127 пісень [10].

У 1830 році Максимович займався видавництвом альманаху «Денница», в якому були надруковані твори О. Пушкіна, Є. Баратинського, М. Погодіна, М. Язикова, Д. Веневітінова, І. Кіреєвського, О. Сомова та інших, що стало свідченням опанування талановитим українцем видавничої справи й розширення його дружніх зв'язків [4, с. 32].

8 листопада 1833 року цар Микола I підтримав подання міністра народної освіти графа С. Уварова та підписав указ про створення університету Святого Володимира в Києві на базі переведеного з Кременця Волинського ліцею для мешканців Київської, Волинської та Подільської губерній.

На початку 1834 року друзі вченого подали клопотання міністру народної освіти графу С. Уварову щодо переведення М. Максимовича до університету Святого Володимира. Сам митець погоджувався на роботу на будь-якій кафедрі, лише б працювати у Києві [3, с. 55].

У травні 1834 р. М. Максимович був призначений професором словесності і деканом першого відділення філософського факультету Київського

університету, а 16 жовтня був затверджений у новому статусі – ректора цього навчального закладу (завдяки клопотанню попечителя фон Брадке). Максимовичу на той час виповнилося лише тридцять років [10].

Особливо насиченою була його діяльність щодо розбудови Київського університету (від навчального процесу до наукової роботи). Багато уваги ректор Максимович приділяв студентам, піклувався про облаштування їхнього побуту, скасування тілесних покарань. Великим успіхом ученого, ректора було те, що він домогся, щоб на навчання в університет брали «казеннокоштных студентів» [11, с. 272].

У зв'язку з хворобою вимушений відмовитися від посади ректора. У 1841 році Міністерство задовольняє прохання Максимовича про звільнення з університету, він оселяється на своїй малій батьківщині, де проживе 32 роки свого наступного життя в скрутні та злидні. Залишивши високий пост, учений одержав можливість зайнятися своєю улюбленою науковою та літературною діяльністю.

Усе більше він цікавився історією України. Ознайомившись зі станом історичної науки в Україні після переїзду до Києва, вчений зазначив, що історичні дослідження перебувають у жахливому стані, тому необхідно багато працювати. Максимович планував і надалі працювати над українським словником, видати нову збірку українських пісень та підготувати українську енциклопедію. Важливою умовою для митця було сприяння розвитку української науки – історії, мовознавства, етнографії, фольклористики та ін.

У 1835 році при Київському навчальному окрузі створено Тимчасовий комітет для дослідження старожитностей, де викладачі університету, зокрема М. Максимович, розпочали наукову роботу щодо вивчення історії й археології України [12, с. 368].

Із 1834 р. Максимович займається суто історичними, етнографічними дослідженнями. Друком виходить друга частина «Пісень», у якій Максимович зібрав вже понад дві з половиною тисячі пісень. Козацькі пісні, що входили до першої з чотирьох частин, мали величезний вплив на формування національної свідомості у 30-х роках XIX ст. Як зазначають дослідники, вона не поступалася навіть «Кобзарю» Т. Шевченка [9].

«Малоросійські пісні» одразу зробили Максимовича провідним українським етнографом і фольклористом у середині XIX ст. Особливо цінував їх М. Гоголь, який став близьким другом

митця. До того ж сам Микола Васильович передав близько 150 зібраних ним українських пісень, що й увійшли до другої збірки «Украинские народные песни» [4, с. 28–29].

Історик переконаний, що українські пісні дають правдиву картину історичного буття народу. Тому він і надалі вивчає усну народну творчість українського народу. Новим дослідженням із цієї теми стала книга «Дні і місяці українського селянина» (1956 р.), у якій учений подав опис народних звичаїв і обрядів протягом календарного року [8, с. 16]. Ця праця і сьогодні не втратила свого пізнавального значення.

Матеріал, зібраний для цієї книги, є надзвичайно важливим, багатограним у вивченні звичаїв, обрядів, традицій українського народу. Максимович у своїй праці намагався подати нові відомості щодо життя та побуту українських селян.

Саме любов до українського народу, його традицій та звичаїв дозволила митцеві наполегливо вивчати історію та духовну культуру рідного краю.

Важливою проблемою для вченого стала історія Давньоруської держави. Максимович, працюючи над вивченням старовинних літописів, аналізуючи ломоносівські погляди щодо слов'янських джерел Русі, у своїй науковій роботі «Откуда идет Русская земля» (1837) доводить її слов'янське походження. Його погляди були діаметрально протилежні Погодинській теорії скандинавського походження Русі. У своїй наступній праці «История древней русской словесности» (1839 р.) він продовжує відстоювати свої позиції щодо спростування норманської теорії походження східних слов'ян і виникнення Київської Русі, а також звертається до найцікавіших досліджень щодо походження різних слов'янських нарідів, аналізує в хронологічному порядку всі відомі писемні пам'ятки стародавньої художньої літератури, доводячи автохтонність східних слов'ян [3, с. 19].

Особливе значення для історичної науки мали погляди М. Максимовича про етнічний склад давньоруської держави. Він відстоював погляди вчених, які критикували концепції про вплив варязьких елементів на все суспільне життя слов'ян. М. Максимович зазначав, що варязькі елементи в слов'янському середовищі, які прослідковуються серед купців, послів, дружинників, склали абсолютну меншість, тому їх вплив на суспільство був незначний. М. Максимович припускав, що дружина (військо) Рюрика не була суто варязькою, а в ній було ще й багато слов'ян.

Зародження найдавнішого духовного життя, на думку Максимовича, високий розвиток народної поезії, письменності, літератури не дозволяє припустити норманську історію Русі.

М. Максимович указував у своїх замітках: якщо і було запрошено варязьких князів, однак це не зробило помітного впливу на суспільне життя Київської Русі. Вони швидко стали слов'янами, інакше не змогли довго очолювати Київську державу. Своїми науковими дослідженнями М. Максимович ще в 30–40-х роках ХІХ ст. визначив високий рівень економічного і культурного розвитку слов'ян, обґрунтував передові ідеї про їх етногенез, про особливості діалектичних особливостей за територіальними зонами. М. Максимович визначав, що Київська Русь за часів князя Володимира набула найвищого розквіту й могутності.

«И нигде так живо не чувствуешь древнего величия Руси, как в Киеве, глядя на его святые храмы и высоты прекрасные. Самое цветущее и славное состояние Киева было от Св. Владимира I до кончины Владимира II Мономаха. В эти великие времена в Киеве процветало наше православие и совершило собою внутреннее преобразование единства Руси» – так Максимович відзначив велич Києва минулого й сьогодення у своїй урочистій промові під час зустрічі міністра в Київському університеті Св. Володимира [6, с. 75].

У листі до О. Бодяньського (1848 р.) вчений розповідає, що займається обробкою пісень: «550 пісень украино-малороссийских, без червонорусских. Пора наконец мне приступить к изданию, к которому обязан и сотнею подписчиков» [5, с. 35].

Багато часу Максимович приділяє перекладу українською мовою. Об'єктом особливої уваги М.О. Максимовича було «Слово о полку Ігоревім». І не випадково. Протягом багатьох десятиріч ХІХ ст. навколо цього видатного історико-літературного твору точилася гаряча дискусія. «Слово» було видане польською, чеською, сербською, французькою і німецькою мовами.

Уперше зі «Словом о полку Ігоревім» М. Максимович знайомиться в 1833 р., прочитавши російський переклад О. Вельтмана. У 1836 році він друкує велику статтю «Пісня о полку Ігоревім», присвятив спеціальну лекцію на цю тему для студентів університету. Першим був переклад російською мовою (1837 р.). Уважуючи, що «Слово о полку Ігоревім» має неопіненне значення для дослідження історії Київської Русі, у 1857 р. переклав його українською мовою [2, с. 79]. Маючи намір видавати руко-

пис у Москві, спочатку переслав цей переклад О. Бодяньському, повідомивши, що працювати над текстом було важко через хворобу. У відповідь О. Бодяньський написав, що цей переклад йому подобається. Методика перекладу Максимовича, його віршована манера, науковість підходу до пояснення слів і контекстів протягом тривалого часу вважалися зразком для перекладачів.

Тривалий час точилася суперечка щодо часу написання цього твору. Максимович зазначав, що «Слово» було написано після 1080 р., а співець був безпосереднім учасником тих подій, який добре знав тодішню Русь.

У 1856 році Максимовичем написано працю «Спор о вещем Бояне», в якій він розкриває історичні образи князів Київської Русі, історію життя Бояна. Вона була надрукована лише в 1898 році в одному з номерів «Киевской старины», присвяченому 25-річчю смерті науковця. М. Максимович планував її віддати до друку в «Русский Вестник», вона знайдена серед інших паперів автора, можливо, зі слів самого митця, «він запізнівся із завершенням цього твору через іншу роботу й хворобу» [14, с. 292].

Поряд із науковою діяльністю М. Максимович займається і видавництвом. Під час закриття університету імені Св. Володимира науковець вирішує створити геніальне видання у Києві «Киевлянин». У 1840 році вийшла перша книга історико-літературного альманаху «Киевлянин» під редакцією М.О. Максимовича [3, с. 63]. Друкувався журнал в університетській типографії. Перша книга альманаху представила твори самого М. Максимовича (100 із 253 сторінок). Свої твори друкували В. Бенедиктов, Ф. Глинка, В. Домбровський. П. Куліш опублікував свої «Малоросійські оповідання». Це були відомі письменники того часу, і публікація їхніх творів піднесла престиж самого альманаху. Учений планував видавати альманах науково-белетристичного характеру, більше зосередитися на історичній тематиці та залучити до його створення всіх відомих літераторів і науковців (переважно з України). Для цієї першої книги, присвяченій історії Києва та України, він написав історичне дослідження «Сказаніє о Колиивщине 1768 года». Та, на жаль, ця стаття не була допущена цензурою до друку. Лише у 1875 р. вона була надрукована в «Русском архиве». У цій статті Максимович доводить, що Коліївщина була вибухом.

У 1841 р. у Києві вийшла друга книга «Киевлянина». Головним автором був М. Максимович.

У збірнику вміщено його історичні розвідки: «Выдубицкий монастырь», «Волинь до XI века», «Памятники Луцкого Крестовоздвиженского Братства», «О стихотворениях Червонорусских», також друкувались вірші В. Домбровського, Г. Квітки-Основ'яненка, П. Куліша, О. Подолинського, О. Хом'якова та інших авторів [2, с. 35].

У 1843 році Максимович повернувся до викладання в університеті на кафедрі російської словесності. Студенти його любили. У своїх лекціях він прищепив їм любов до рідного краю, до української народної творчості. Серед його слухачів були П. Куліш, В. Білозерський, О. Маркович та інші, які пізніше стануть засновниками таємного Кирило-Мефодіївського товариства [14, с. 10].

У 1844 році історик знайомиться з Т. Шевченком. Це знайомство переросло в дружбу, братерство, теплі стосунки на довгі роки. Саме Максимович посприяв отриманню роботи Шевченком у Київській археологічній комісії, в поїздки на Лівобережну Україну [13, с. 285].

У 1849–1950 рр. в «Киевлянин» надруковано досить велике дослідження – стаття «Книжная старина южнорусская», яка викликала зацікавленість читачів. Своєю працею вчений доводив, що перші книжки на Русі з'явилися ще у XI ст., завдячуючи невідомим переписувачам [2, с. 98].

Особливе місце у своїх історичних дослідженнях Максимович приділив темі козацтва і визвольній боротьбі проти Польщі, яку почав вивчати ще у 20-х роках XIX ст., намагаючись розглядати історичні події як природно зумовлені явища, він писав, що козацтво виникло і розвивалося своїм історичним шляхом. На його думку, дві причини зумовили виникнення козацтва, як-от внутрішня і зовнішня. Внутрішня – це незадоволення своїм становищем поневолених Литвою та Польщею, зовнішня – набіги татар. До Максимовича ніхто не робив обґрунтовані висновки про те, що українські землі привласнювалися польською шляхтою за допомогою насильства та грабунку. Панування польської шляхти призвело до того, що українці тисячами покидали свої рідні села.

За висновком Максимовича, козацтво ніколи не було притулком для злодіїв, убивць, воно складалося із селян, які втекли від поміщиків.

Твердження Максимовича про те, що козацтво було не тільки військовою організацією, а ще виконувало багато інших функцій: займалося ремеслом і землеробством, було підтримано М. Костомаровим та іншими істориками.

Як зазначав Максимович, козацтво виникло і розвивалося самостійно. Учений називав його

могутнім щитом від зовнішніх ворогів, від татар. Козаки в мирний час займалися сільським господарством чи ремеслом, його ряди постійно поповнювалися за рахунок простого люду. Описуючи життя козаків, Максимович детально зупинявся на їхньому побуті, звичаях та традиціях, військовий лад їхнього життя, що сформував у цих воїнів риси безстрашності, готовності до будь-яких випробувань. Особливо цінними були погляди вченого щодо Запорозької Січі як зародка державності. Наслідуючи прикладу М. Максимовича, вивчення козацтва продовжили В. Антонович, М. Грушевський та інші.

У середині XIX ст. ніхто з істориків не вивчав так ґрунтовно особистість Петра Сагайдачного. Максимович правильно зазначав, що Петро Сагайдачний після Богдана Хмельницького був найвизначнішою постаттю в історії XVII ст.

Сагайдачний успадкував гетьманську булаву в 1598 році. Максимович зазначав, що Польща була вимушена поважати козаків за мужність перед загрозою турецько-татарських нападів. Необхідно зазначити, що вчений виправдовує Петра Сагайдачного, який пішов війною на Москву не заради себе, а для допомоги королевіччу.

Особливу увагу звертає історик на те, що Сагайдачний боровся проти засилля католицької церкви та надавав істотну допомогу Львівському братству. У 1620 році за його сприяння була відновлена Київська митрополія [6, с. 221–236].

Після битви під Хотином 1621 року, коли козацькі війська на чолі з Петром Сагайдачним перемогли турків, як зазначає Максимович, польський король прислав до Києва гетьману булаву вартістю в три тисячі талярів, золотий ланцюжок – п'ятсот талярів Сагайдачному, а 4 000 тисяч талярів наказав розділити між усіма порівну. Та гетьман різко відповів королю, що його пани розбіглися та не брали участі в цій битві [8, с. 232].

Історична постать, на думку, Максимовича, є силою, яка може вплинути на перебіг історичних подій. Для вченого саме таким був Богдан Хмельницький, якому в історико-красназничій творчості митця відводиться центральне місце. Чимало своїх листів учений присвятив Великому гетьману, особливо він писав М. Костомарову, у творчому доробку якого є велична праця «Богдан Хмельницький» [4, с. 121].

Переможні походи Б. Хмельницького на польську шляхту вчений називав блискучими подвигами українського народу. Він уважав, що перемога козаків над шляхетською Польщею є наслідком відваги і мужності повсталого народу,

боротьба якого підняла всю Україну. Перемоги під Жовтими Водами та Корсунем М. Максимович називав блискучими. До позитивних обставин цього періоду Максимович зараховував політичну слабкість польської держави в цей період.

Зборівська битва та Зборівський мир, на думку митця, є видатним успіхом, що закріпив перемоги Богдана Хмельницького. Хоч селяни майже нічого від нього не дістали, однак Україна мала переваги. Максимович зазначив, що Хмельницький, користуючись перемир'ям, провів організаційні перетворення у війську, посилив полки, склав новий реєстр.

Становище України після поразки під Берестечком значно погіршилося. Білоцерківський договір приніс великі страждання українському народу, бо почали повертатися великі землевласники та ще більше пригноблювати народні маси за участь у національно-визвольній боротьбі [2, с. 198].

Максимович першим в українській історіографії оцінював гетьмана як видатного народного діяча. Він збирав народні думи про гетьмана, пісні, слухав мелодії сліпців-бандуристів. За словами історика, Б. Хмельницький був улюбленим героєм українського літопису. Учений прагнув зробити систематизований аналіз історичної ролі гетьмана, присвятивши йому свою працю «Воспоминание о Богдане Хмельницком», в якій зазначив, що Гетьман мав на меті звільнити малоросійський народ із польської неволі. Із сумом сповіщає автор, що польський воєвода Чарнецький, перебуваючи в Суботіві, наказав викинути з могили кістки Богдана та його сина Тиміша [6, с. 237–244].

Найтяжчим ударом для Максимовича була звістка про смерть Тараса Шевченка. У травні 1862 року він побував на могилі Тараса, був вражений схожістю брата Микити з Тарасом, який нібито піднявся з могили та частує горілкою, про що й написав в листі до О. Бодянського, а також поділився пісню на честь великого Кобзаря:

Прощай Тарасе, брате милый!
Отсе – в тебе ми побули!
И годовщину крий могилы
Як подобає отбули:
Ми помолились і впились,
Як упивався ти колись.
Хвала, Кобзарє наш єдиний!
Хвала с обох сторон Днипра,
Прощай, любимче Украины,
Прощай, Чернечая гора! [5, с. 61].

Минає час, учений працює, посилаючи свої статті до журналу «Основа», «День», обговорює

через листування головні наукові проблеми, готує доповіді на історико-археологічні з'їзди [3, с. 81].

І в останні роки свого життя Максимович продовжує працювати над дослідженнями про Київ та Південно-Західний край. Так, в одному зі своїх листів він писав, що буде цим займатися доти, доки будуть сили [5, с. 72]. Ось таким і є справжній дослідник.

Вагоме значення мала публікація документів і джерел, якими автор супроводжував окремі свої статті, що надавало їм більшої науковості.

Максимович був одним із перших дослідників «Коліївщини». Ця стаття відкрила нову сторінку в історії України. Максимович, оцінюючи Коліївщину, вважав найбільш достовірними перекази народу, розповіді очевидців. Коліївщина, як зазначав учений, не була простим збігом народу, її метою було визволення Правобережної України від шляхетської Польщі. На думку митця, Коліївщина відображала інтереси величезних мас народу та стала ще одним вибухом у боротьбі проти польського поневолення.

Через два роки після смерті вченого в альманасі «Киевлянин» була надрукована невелика замітка С. Пономарьова з метою вшанування пам'яті про свого наставника. У ній описується пам'ятник М. Максимовичу на Михайловій Горі, який був споруджений на кошти вдови та його численних друзів, прихильників таланту, а також детально описується бібліотека вченого, яка нараховувала на час смерті М. Максимовича 2 000 томів книг, 50 назв журналів, альманахів, збірників тощо [2, с. 2–3].

8 жовтня 1876 року на засіданні Церковно-Археологічного товариства при Київській Духовній Академії заслухано доповідь Генерал-губернатора Київського, Волинського, Подільського князя А.М. Дундукова-Корсакова про необхідність продовження видання збірок творів М. Максимовича. У зв'язку з надзвичайною значущістю наукових праць ученого прийнято постанову про створення комісії у складі кафедрального протоієрея П.Г. Лебединцева (голова комісії), І. Малишевського, В. Антоновича, С. Пономарьова, яка мала спостерігати за друком «Собрания сочинений М.А. Максимовича» [15, с. 3–4].

Висновки. Михайло Максимович (1804–1873) зробив значний внесок не лише в історичні та природознавчі дослідження, а й в українську фольклористику, літературознавство, мовознавство. Він із наполегливістю збирав матеріал про історію народу (у піснях, думах, легенді чи архівних документах).

Наукові дослідження М. Максимовича активізували інтерес українських авторів до української історії, літератури, мови. Низку матеріалів упи-сано в історію українського духовного розвитку.

Багато вчених сучасності вважають М. Макси-мовича патріархом української науки. Його заслу-

жено називають видатним ученим у розвитку духо-вної культури України першої половини ХІХ ст.

Як видатний учений, громадський діяч, педа-гог і просвітитель він був одним із зачинателів боротьби за культурний розвиток українського народу.

Список літератури:

1. Геращенко М., Стронська Н. Життя та діяльність Михайла Максимовича в бібліографічному доробку Степана Пономарьова. *Вісник Книжкової палати*. 2011. № 2. С. 1–3.
2. Марков П.Г. М.О. Максимович – видатний історик ХІХ ст. Київ, 1973. 234 с.
3. Бойко Н.І. М. Максимович – навіки з рідним краєм. Черкаси : Видавець О.Ю. Вовчок, 2004. 248 с.
4. Мельниченко В.Ю. Українська душа Москви. Михайло Максимович. Михайло Щепкін. Осип Бодяньський. Микола Гоголь Москва, 2010. 672 с.
5. Максимович О.М. Листи : наукове видання. Київ : Либідь, 1994. 312 с.
6. Максимович О.М. Киев явился градом великим. *Вибрані українознавчі твори*. Київ : Либідь, 2004. 448 с.
7. Максимович О.М. Вибрані твори. Київ : Либідь, 2004. 360 с.
8. Максимович О.М. Дні та місяці українського селянина. Київ : Обереги, 2002. 189 с.
9. Томенко М. Таємниця життя і світогляду Михайла Максимовича URL: <https://novynarnia.com/2019/09/15/tayemnitsya-zhittya-i-svitoglyadu-mihayla-maksimovicha/>
10. Гулак В.М. Творча спадщина М.О. Максимовича (1804–1873) у фонді державної науково-педагогічної бібліотеки імені В.О. Сухомлинського (до 215-річчя від дня народження) URL: <http://lib.iitta.gov.ua/716105/1/%D0%A1%D1%82%D0%B0%D1%82%D1%82%D1%8F%20%D0%93%D1%83%D0%BB%D0%B0%D0%BA%20%D0%92.%20%D0%9C.>)
11. Александрович Т. Погляди на усну народну творчість М. Максимовича та Г. Сковороди Матеріали всеукраїнської науково-практичної конференції «Я син свого народу». *Наукова спадщина Михайла Максимовича (До 200-річчя з дня народження вченого)*. Київ : Просвіта, 2005. 412 с.
12. Штещенко И. М.А. Максимович. К столетию со дня рождения. *Киевская старина*. 1904. Т. 86. С. 346–408
13. Коцур В. М.О. Максимович – великий будівничий історичної науки Матеріали всеукраїнської науково-практичної конференції «Я син свого народу». *Наукова спадщина Михайла Максимовича (До 200-річчя з дня народження вченого)*. Київ : Просвіта, 2005. 412 с.
14. Киевская старина. 1898. Т. 63. С. 292.
15. Сергієнко Г. Яскрава сторінка визвольного руху : (до 125-річчя Кирило-Мефодіївського т-ва). Київ : Т-во «Знання» Укр. РСР, 1971. 52 с.
16. Максимович Михаил Александрович. Собрание сочинений : [в 3 т.]. Киев : [б.и.], 1876–1880. Т. 2 : Отделы: историко-типографический, археологический и этнографический. Киев : Тип. М. П. Фрица. 1877. VII. 524 с.

Bohatchuk S.S. UKRAINIAN HISTORY IN THE RESEARCHES OF M. MAKSYMOVYCH

The article considers the life and creative path of an outstanding teacher, historian, ethnographer, linguist, one of the figures of the progressive movement of the Ukrainian intelligentsia of the XIX century. Mikhail Alexandrovich Maksimovich. An attempt is made to analyze his articles and scientific works through the prism of studying the history of Ukraine. It is noted that the artist was one of the first researchers of Ukrainian history, the founder of ethnography, folklore and other sciences.

The history of the Old Russian state became an important problem for the scientist. Working on the study of ancient chronicles, analyzing views on the sources of Russia, proves its Slavic origin, turns to the most interesting studies on the origin of various Slavic dialects, calculates in chronological order all known written monuments of ancient fiction, proving the autochthony of the East. Jan

It is noted that Maksymovych gave a special place in his historical research to the theme of the Cossacks and the liberation struggle against Poland. He was the first in Ukrainian historiography to evaluate Hetman V. Khmelnytsky as an outstanding national figure, collecting folk thoughts about him, songs, listening to the melodies of blind bandura players.

Maksymovych's claims that the Cossacks, which arose and developed independently, were not only a military organization, but also performed many other functions, as the scientist noted, were a powerful shield from external enemies, from the Tatars.

It is noted that Maksymovych, describing the life of the Cossacks, dwelled on their way of life, customs and traditions. The scientist's views on the Zaporozhian Sich as the embryo of statehood were especially valuable.

The study notes that the historian most thoroughly studied the history of the people's movement in right-bank Ukraine – Koliivshchyna.

It is noted that the scientist gathered a huge amount of information by studying archival and archaeological material. Maksymovych paid maximum attention to the development of Kyiv University, it took a lot of time, worried about the arrangement of students' lives, the abolition of corporal punishment.

The article emphasizes that M. Maksymovych's scientific researches intensified the interest of Ukrainian authors in Ukrainian history, literature, and language. A number of materials are inscribed in the history of Ukrainian spiritual development.

Key words: *ethnographer, linguist, teacher, historian, rector of the university*

Волошин І.В.

Черкаський інститут пожежної безпеки імені Героїв Чорнобиля Національного університету цивільного захисту України

МИКОЛА ТКАЧЕНКО – ЗАБУТИЙ УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИК, АРХЕОГРАФ, ШЕВЧЕНКОЗНАВЕЦЬ

У статті досліджено суспільно-політичний портрет М.М. Ткаченка (1893–1965) у контексті українського національного руху й української науки. Микола Михайлович Ткаченко походив із селянської родини, яка мешкала в м. Тальному, що на Черкащині. Він був унікальною людиною своєї епохи: за фахом історик, проте був і літератором (шевченкознавцем), й археографом, і музеєзнавцем тощо. Належав до київської історичної школи М. Грушевського. З'ясовано, що саме причетність до школи М. Грушевського призвела до трагічних наслідків у житті М.М. Ткаченка: переслідування, невизнання, поневіряння й загалом забуття. Документи свідчать, що інтерес до української історії проявився в майбутнього вченого ще в середній школі, який поширюється та поглиблюється у вищій школі. Підкреслено, що великий вплив на Миколу як майбутнього науковця справив професор В. Данилевич. Доведено, що фактично з перших днів створення Української академії наук Микола Михайлович Ткаченко стає її співробітником, перебуваючи на різних посадах. 1927 р. М. Ткаченко поступово знайомиться зі «сталінським правосуддям». Проти науковця була сфабрикована бездоказова, абсурдна справа. Вирок – позбавлення волі на вісім місяців. Звільнившись із-під арешту, М.М. Ткаченко при повній підтримці М. Грушевського повертається до праці в НДКІУ без усяких перешкод. 1933 р. М.М. Ткаченка було звільнено з ВУАН «як класового ворога». Захист кандидатської дисертації «Історико-географічні відомості про місця перебування Т.Г. Шевченка на Україні», над якою вчений працював тривалий час, відбувся в 1942 р. З 1947 р. був змушений працювати в Інституті історії та теорії архітектури, де стає членом Комісії для вивчення міст УРСР. У 1952–1963 рр. працює в Інституті літератури АН УРСР. 1964 р. відбувся довгоочікуваний захист докторської дисертації «Начерки з історії селян на Лівобережній Україні». Доля М.М. Ткаченка доводить, що українська історична наука 20–60-х рр. ХХ ст. розвивалася саме завдяки самовідданій праці таких людей, як М.М. Ткаченко. Водночас його життєвий шлях, діяльність і наукова спадщина потребують подальшого широкого й ґрунтовного дослідження.

Ключові слова: науково-дослідна кафедра історії України, М. Грушевський, Всеукраїнська академія наук (Національна академія наук України), «сталінське правосуддя», Археографічна комісія ВУАН.

Постановка проблеми. Останнім часом усе частіше в українській історичній науці вчені звертаються до персоналістичних досліджень. Актуальність таких студій зумовлена тривалим пануванням «безособової» комуністичної ідеології, за якої лише клас визнавався рушієм історії. Не потребує спеціального пояснення, що українських діячів прирікали на забуття саме з тієї причини, що вони були справжніми особистостями свого часу. Про таку забуту постать – наше дослідження.

Уродженець Черкащини та учень школи М.С. Грушевського Микола Михайлович Ткаченко (4 січня 1893 р. – 7 листопада 1965 р.) – постать мало знана серед дослідників. Однак його життєвий шлях, громадська позиція, наукова спад-

щина заслуговують на особливу увагу прийдешніх поколінь, адже М.М. Ткаченко – унікальна людина своєї епохи. За фахом він був істориком, проте був і літератором (шевченкознавцем), й археографом, і музеєзнавцем тощо. Але, на жаль, найболючішим і наскрізним фактом його життя була причетність до школи М. Грушевського, а отже, переслідування, невизнання, поневіряння й загалом забуття.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Серед джерел, які дають змогу комплексно висвітлювати біографію діяча, треба назвати передусім праці М.М. Ткаченка. Певний об'єм біографічної та дослідницької інформації науковця знаходимо в архівних фондах України, а саме: Державному архіві Черкаської області,

Центральному державному архіві громадських об'єднань України, Центральному державному архіві-музеї літератури та мистецтва України, Інституті рукописів Національної бібліотеки України ім. Вернадського. Тут, зокрема, є спогади, щоденники та листування, які висвітлюють внутрішній світ історика, його взаємини з іншими людьми тощо; матеріали діяльності наукових установ, у яких працював і з якими контактував учений. Автор користувався й опублікованими документами [4; 5; 11].

Сучасна історіографія роботи, на жаль, дуже вузька. Загалом інформація, що міститься в радянській літературі, є вузькопрофільною, викладеною за стандартними радянськими поглядами. Історики-емігранти окремої уваги М.М. Ткаченку не приділяли. Його постать і частково наукова діяльність розглядалася в контексті Київської школи М. Грушевського. У період незалежності почали з'являтися перші наукові дослідження, присвячені життєдіяльності М.М. Ткаченка, які щонайбільше обмежуються невеличкою студією, в інших же матеріалах знаходимо поодинокі згадки про вченого [1; 3; 6; 8; 9; 13–15].

Постановка завдання. Метою дослідження є охарактеризувати основні віхи життєвого шляху й діяльності Миколи Михайловича Ткаченка в контексті українського національного руху й української науки. Зауважимо, що ми спробуємо подати лише деякі сюжети із життя та наукового доробку М.М. Ткаченка, адже весь його суспільно-політичний і науковий портрет, на наш погляд, потребує спеціального й ґрунтовного, навіть монографічного дослідження.

Виклад основного матеріалу дослідження. Народився Микола Михайлович Ткаченко 04.01.1893 (23.12.1892 за ст. ст.) у м. Тальному на Уманщині (нині Звенигородській район Черкаської області) у селянській православній сім'ї [7, 118 зв.–119 арк.]. Батько – селянин із м. Шполи Михайло Іванович, мати – Валентина Григорівна. Серед чотирьох дітей Микола був найстаршим у сім'ї.

Про дитячі роки Миколи Михайловича відомостей дуже мало. У 1902–1911 рр. він уже навчався в Київській 2-й гімназії [1, с. 127]. «Інтерес до історичних наук утворився у мене за часів перебування у середній школі», – писав Ткаченко 11.05.1927 в автобіографії. Після школи одразу вступив на історико-філологічний факультет Київського університету, який закінчив у 1916 р. З «Диплома М. Ткаченка про закінчення Університету Св. Володимира» дізнаємося, що

навчався він на історичному відділенні історико-філологічного факультету У вищій школі інтерес до української історії поширюється та поглиблюється, що пов'язано з практичними заняттями з давньої української історії під керівництвом професора В. Данилевича. Результатом стає написана під керівництвом згаданого професора курсова робота «Канівська сотня Переяславського полку за Рум'янцевської ревізії», яку потім було зараховано за дипломну. 29.11.1916 Микола Михайлович Ткаченко був удостоєний диплома Першого ступеня [1, с. 116].

Саме в університеті Микола Михайлович сформувався як особистість, патріот України; окрім того, він мав непересічні наукові здібності. Навчаючись в університеті, Микола активно займається громадською діяльністю.

По закінченні університету він отримав посаду вчителя гімназії. Згодом, коли вже за Радянської влади гімназії перетворилися в народні школи, працював учителем кількох шкіл. Невдовзі здібного педагога призначили завідувачем однієї з трудових шкіл, інструктором у шкільній секції губнаросвіти [12, арк. 24–24 зв.].

Певний час Микола Михайлович працював помічником бібліотекаря в історичному кабінеті ВІНО (Вищий інститут народної освіти у Києві, сьогодні – Київський національний педагогічний університет ім. М. Драгоманова). Тут мав приятні стосунки з Ольгою Грушевською (дружиною Олександра Грушевського), що стало приводом до подальшої співпраці з родиною Грушевських.

З 1919 р. М.М. Ткаченко стає постійним співробітником Історико-географічної комісії О. Грушевського, а з 1923 р. – її секретарем [12, арк. 24–24 зв.].

Таким чином, фактично з перших днів створення Української академії наук Микола Ткаченко був її співробітником, перебував на таких посадах: співробітник Комісії для складання історико-географічного словника української землі, керівник Комісії Полудневої України, співробітник постійної Комісії для складання словника живої української мови при Історико-філологічному відділі, співробітник Археологічної комісії.

«У 1921 або 1922 р. я поступив асистентом Катедри історії України при ВІНО», – згадував М. Ткаченко [12, арк. 24 зв.]. У 1924–1927 рр. він – аспірант, скарбник історичної секції, нештатний постійний співробітник Комісії Степової України та Чорномор'я, виконувач обов'язки керівничого Комісії Полудневої України (1925–1927 рр.), член-співробітник географічної секції природни-

чого відділу Інституту української наукової мови (1926 р.), голова Комісії Степової України історичної секції (1926 р., 1927 р.) і секретар Комісії для дослідження території Дніпрельстану (1927 р.); штатний співробітник кафедри історії України (1927–1928 рр.), член Комісії для дослідження нової української історіографії (1928 р.).

Ще одним підтвердженням активної участі М.М. Ткаченка в роботі Історичної секції є подання ним за 1921–1924 рр. до цієї установи 11 рефератів. Його колеги ж по секції подали по 3–4 реферати [15, с. 144]. Таким чином, Микола Михайлович зумів показати себе з кращого боку, що дало змогу й надалі бути членом НДКІУ.

29 травня 1924 р. М.С. Грушевський звернувся з листом до київського уповноваженого наукового комітету НКО УСРР, де просить затвердити М.М. Ткаченка разом з іншими істориками аспірантами НДКІУ, які «могли б з користю зараз же почати заняття» [15, с. 49].

15 червня 1926 р. відбулася промоція аспіранта Миколи Михайловича Ткаченка. Як зазначено в «Особистій карточці аспіранта, зареєстрованого Укрнаукою» від 28.03.1927, М.М. Ткаченко читав, писав німецькою, французькою, польською, латинською, грецькою мовами, цілком володів російською та українською [1, с. 121–122].

М.С. Грушевський клопотався про збільшення штатів НДКІУ, це стосувалося й М.М. Ткаченка. Під кінець 1926 р. М.М. Ткаченко був висунутий науковим співробітником катедри, де й почав проходити випробувальний етап.

З 1927 р. М.М. Ткаченко поступово знайомиться зі «сталінським правосуддям». Головна причина – прямий стосунок до родини Грушевських і занадто активна громадянська позиція. 06.06.1927 покінчив життя самогубством відомий мистецтвознавець і музейний працівник України Д.М. Щербаківський, із яким М.М. Ткаченко був у добрих стосунках. Відтак останній став одним із ініціаторів написання листа групи вчених Києва до редакції газети «Пролетарська правда» з приводу цієї трагедії, на що Нарком освіти України М.О. Скрипник у виступі в липні 1927 р. на пленумі Центрального бюро секції наукових співробітників УСРР звинуватив авторів «Листа до Редакції» у спробах використання смерті Д.М. Щербаківського з метою політичних маніпуляцій академічних кіл проти радянської влади.

Усе продовжилося 1928 р. Так, 05.03.1928 співробітником ДПУ на квартирі історика по вулиці Леніна, 74 відбувся обшук, після чого в окружний відділ ДПУ були доставлені речові докази:

особисте листування, 8 використаних фотопластинок і 10 географічних карт на м'якому папері [12, арк. 15]. М.М. Ткаченка було затримано. Це був перший арешт співробітника НДКІУ. 19.03.1928 йому було висунуто звинувачення в злочинах, передбачених ст. ст. 5410, 5411 Кримінального кодексу УСРР, що полягали в «преступній діяльності, виражавшійся в проведенні контрреволюційної діяльності, активизації і пропаганде» [12, арк. 6], у проведенні «протирадянської агітації і пропаганди і спроби створити контрреволюційну організацію». «Контрреволюційна» діяльність убачалася в проведенні «мілітаризації вищих учбових закладів та здійсненні радіовибуху». Нібито передбачалося створення Військово-наукового товариства, до якого М.М. Ткаченко мав провести своїх людей, у якому мав зайняти керівні позиції й проводити там «шовіністичну роботу». І хоча в матеріалах слідства визнано, що «відділень Військово-наукового товариства, на які Ткаченко звернув увагу, ще не було зовсім, і сама робота по захвату військової справи була тільки в проекті», цього було достатньо, щоб розпочати кримінальну справу. Як зазначалося в матеріалах слідства, для здійснення поставленої мети необхідно було «дістати тисяч двадцять-тридцять рублів, потратити на справу півтора-два роки, завоювати довіру у вищих радянських та партійних сферах, щоб потім у приміщенні будь-якого вищого радянського чи партійного органу поставити радіоапарат із зарядом хвилі певної довжини, а потім, скажімо, на річний з'їзд партії, знаходячись де-небудь на площі, включити в кишеньковий радіоприймач необхідну хвилю і таким чином викликати вибух у приміщенні» [12, арк. 60]. Як уважає О. Федірко, слідча справа М.М. Ткаченка була скомплектована малограмотно й повна протиріч. Абсурдність формулювання видно з того, що «заряд хвилі певної довжини» є фізичним нонсенсом, безглуздим набором фізичних термінів, не пов'язаних один із одним [13, с. 471].

Протягом трьох непростих допитів науковець вдало доводив свою непричетність до висунутих проти нього звинувачень. Одного разу слідчий навіть пригадав йому випадок із листом групи вчених з приводу трагічної смерті Д.М. Щербаківського. Усе ж М.М. Ткаченко стояв на своєму, на що слідчий у звинувачувальному висновку зазначав, що М.М. Ткаченко – повністю радянська людина, яка ні в чому не має розходжень із радянською владою, її принципами й політикою, про план радіовибуху він нічого не знає, узагалі

про радіо як про досягнення техніки знає дуже поверхово, ніякої літератури із цього питання не читав і спеціально цим питанням ніколи не цікавився [12, арк. 62]. Але цілком спростувати звинувачення не вдалося. «Агентурного матеріалу» було достатньо для того, щоб 25.04.1928 Київський окружний відділ ДПУ визнав М. Ткаченка «антирадянським елементом» і вимагав його ув'язнення терміном на три роки [12, арк. 73]. Справу було направлено на розгляд до Особливої Народи при Колегії ОДПУ. З діагнозом «неврастенія» М.М. Ткаченко був переведений до Москви.

Усе ж після довгої тяганини 08.10.1928 постановили: «Ткаченко Николая Михайловича приговорить к лишению свободы сроком на 8 мес. считая срок с 6.03.1928» [12, арк. 69–70]. Більш-менш вдале завершення справи все одно вплинуло на моральне, психологічне та фізичне здоров'я науковця.

Виникає слушне запитання: як керівник НДКІУ М.С. Грушевський відреагував на цю ситуацію? На думку О. Юркової, до своїх співробітників по НДКІУ М.С. Грушевський ставився надзвичайно уважно. Звільнившись із-під арешту М.М. Ткаченко повернувся до праці в НДКІУ без усяких перешкод. І вже на початку 1929 р. М.С. Грушевський ставить перед Укрнаукою питання про поновлення його підопічному платні. Більше того, на кафедрі невдовзі відбуваються вибори нового секретаря, і прізвище науковця фігурує як одна з двох кандидатур. О. Юркова припускає, та й ми її цілком підтримуємо, що таким чином М. Грушевський доводив свою довіру до колишнього в'язня й демонстрував, що вважає арешт Миколи Михайловича Ткаченка безпідставним. Крім того, цей вчинок промовляє також про сміливість і неупередженість академіка [15, с. 108].

У 1929 р. історик увійшов до складу Комісії для виучування соціально-економічної історії України XVIII–XIX ст. Праця в цій Комісії М.М. Ткаченка була не випадковою, адже одним із напрямів історичних досліджень ученого стала саме соціально-економічна історія Лівобережної України XVII–XVIII ст.

У травні 1931 р., будучи призначеним керівником Археографічної комісії ВУАН, М.М. Ткаченко номінально залишив штатну посаду в Історично-географічній комісії. Утім, бажаючи завершити розпочаті раніше численні студії з історичної географії України, М.М. Ткаченко просив дозволу в Президії II Відділу ВУАН продовжувати працю в Історично-географічній комісії «у вільний час від безпосередньої роботи по Археографічній комі-

сії». І хоча таку працю історик у 1931–1933 рр. справді проводив, до її завершення справа не дійшла, як, зрештою, не була поцінована праця науковця як керівничого Археографічної комісії в часи постійних перевірок, чисток, критики: у серпні 1933 р. М.М. Ткаченка було звільнено з ВУАН («як класового ворога» (це сина селянина!) [15, с. 256]. Цього ж року з'являються статті, у яких діяльність дослідника була піддана цькуванню. До 1933 р. М. Ткаченко був членом Всеукраїнського археографічного комітету, який теж потрапив у комплекс нищення наукових цінностей, переслідування археологічних установ.

Суспільствознавця було відлучено від Академії, але не від науки. Трохи змінивши фах, у 1934–1940 рр. він викладав географію в школі для дорослих у м. Києві. У період викладання в школі, будучи відлученим від Академії, М.М. Ткаченко залишався під пильним наглядом органів безпеки.

У 1941 р. вчений був евакуйований до Харкова, а згодом до Уфи. У столиці Башкирії вчений стає науковим співробітником об'єднаного Інституту історії та археології. У 1942–1943 навчальному році М. Ткаченко читав на III курсі історичного факультету лекції з російської історіографії [2, арк. 4]. У 1942 р. історик захистив кандидатську дисертацію «Історико-географічні відомості про місця перебування Т.Г. Шевченка на Україні», над якою працював тривалий час, проте захист роботи щоразу відтягувався (схоже на почерк радянської влади).

Після повернення у визволений Київ М.М. Ткаченко й інші співробітники Інституту займалися збиранням і науковою обробкою матеріалу з історії німецько-радянської війни. Із цією метою їх було відряджено на фронт із збиральницькими бригадами. В Інституті історії вчений виконував велику частину роботи. Незважаючи на це, у січні 1947 р. за наказом директора Інституту М.Н. Петровського його було звільнено з Інституту, мовляв, за «хронічне невиконання планів у 1942–1946 рр.». М.М. Ткаченко апелював до різних установ, але поновлення на посаді він не домогся й змушений був влаштуватися на роботу до Інституту історії та теорії архітектури. Незважаючи на зазначену ситуацію, з науковцем рахувалися. Так, бюро Відділу суспільних наук АН УРСР на засіданні 11.05.1949 ухвалило утворити Комісію для вивчення міст УРСР. Старший науковий співробітник Академії архітектури М.М. Ткаченко був запрошений для роботи в цій Комісії, а 03.06.1949 його обрали її членом.

З 1952 р. історик знову повертається до Інституту літератури АН УРСР, де працював до березня 1963 р. Тут Миколі Михайловичу Ткаченку дали планову тему «Основні дати життя й творчості Т.Г. Шевченка».

В останні роки життя М.М. Ткаченко отримав ще кілька наукових призначень. Так, у 1958 р. він став членом наукової ради при Архівному управлінні УРСР, 16 червня 1961 р. при Інституті історії АН УРСР була створена рада з проблем «Історії історичної науки на Україні», членом Наукової ради з проблем якої був затверджений і Микола Михайлович Ткаченко [2, арк. 2].

16.01.1964 відбувся довгоочікуваний захист докторської дисертації М.М. Ткаченка. Учений ішов до нього понад 20 років, саме стільки «Начерки з історії селян на Лівобережній Україні» пробивали собі шлях до офіційного визнання [15, с. 258]. Прикметно, що тема докторської продовжила його наукові студії, початі М.С. Грушевським. Спроби захисту дисертації мали місце ще в 1952 р. та 1954 р. Рецензію на неї дав І.П. Крип'якевич. Та навіть перед захистом дисертації виникло непорозуміння: М.М. Ткаченка було за віком скорочено з Інституту літератури, хоч люди пенсійного віку працювали в різних Інститутах АН, тому постала проблема захисту дисертації.

Ми неодноразово відмічали про різне, не завжди приязне ставлення до М.М. Ткаченка. Усе ж 04.01.1963 він отримав Вітальний адрес Інституту історії АН УРСР з нагоди 70-річчя від дня свого народження (можливо, і формально). У привітанні йде мова про заслуги М.М. Ткаченка:

«За цей час Ви написали багато важливих досліджень з історії України. Ваші монографії і нариси з історії міст і селян України XVII–XVIII ст., біографічні та інші дослідження, написані на підставі великого фактичного матеріалу, знайшли широке коло читачів-науковців, викладачів вузів і шкіл, працівників музеїв, архівів, студентів. Своїми працями Ви внесли значний вклад в розвиток нашої радянської історичної науки» [2, арк. 2].

Щодо сім'ї, то відомо лише те, що до війни М.М. Ткаченко був одружений з археологом Валерією Козловською, яка виїхала на Захід. Його другою дружиною стала колишня співробітниця Всенародної бібліотеки України Єфросинія Плєскач. На цей момент нам поки що невідомо, чи були в М.М. Ткаченка діти.

07.11.1965 Микола Михайлович Ткаченко помер. Радянський режим робив усе можливе для того, щоб постать М.М. Ткаченка залишилася забутою. Але для сучасної історичної науки та української історіографії його ім'я вже не є втраченим, а наукова спадщина стає предметом дослідницьких студіювань.

Висновки. У підсумку зауважмо на кількох моментах: 1) Микола Михайлович Ткаченко – забутий український історик, археограф, шевченкознавець, член Всеукраїнської академії наук, учень школи М. Грушевського, постать із трагічною долею; 2) українська історична наука 20–60-х рр. ХХ ст. розвивалася саме завдяки самовідданій праці таких людей, як М.М. Ткаченко; 3) життєвий шлях, діяльність і наукова спадщина вченого потребують подальшого широкого й ґрунтовного дослідження.

Список літератури:

1. Білокінь С.І. Київська школа акад. М. Грушевського. *ВІЖ*. 1996. № 5. С. 106–130.
2. Вітальний адрес Інституту історії АН УРСР з нагоди 70-річчя від дня народження. 04.01.1963. *Центральний державний архів-музей літератури та мистецтв України*. Ф. 256. Оп. 1. Спр. 60.
3. Заруба В. Знищення київської школи істориків М. Грушевського (1929–1934 рр.). *Збірник наукових праць і матеріалів Міжнародної ювілейної конференції, присвяченої 125-й річниці від дня народження Михайла Грушевського*. Львів : НТШ у Львові, 1994. С. 403–411.
4. Історія Академії наук України. 1918–1923: Документи і матеріали / упоряд. В.Т. Шмельов та ін. Київ, 1993. 376 с.
5. Історія НАН України. 1924–28. Документи і матеріали / упоряд. В.А. Кучмаренко та інші. Київ : НБУВ, 1998. 764 с.
6. Масненко В.В. Микола Ткаченко як дослідник життя і творчості Тараса Шевченка. *Тарас Шевченко і народна культура* : збірник праць міжнар. 35-ї наук. Конференції : у 2 кн. Черкаси : Брама-Україна, 2004. Кн. 2. С. 323–337.
7. Метричная книга родившихся 1882–1904 гг. Троицкая церковь г. Тального, 4 округа, Уманського уезда, Киевской губернии. *Державний архів Черкаської області*. Ф. 931. Оп. 1. Спр. 2420.
8. Мицик Ю. Умань козацька і гайдамацька. Київ : Вид. дім «КМ Академія», 2002. 187 с.
9. Ніколенко Ю. М.М. Ткаченко – дослідник історії козацтва. *Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні* : збірник наук. статей. Київ : ХІК, Часи козацькі, 2005. Вип. 14. С. 371–374.
10. Сороковська С.В. Українська радянська історична бібліографія. Київ, 1980. 124 с.

11. Уголовное дело № 59296 по обвинению Плевако А.А. и Ткаченко Н.М. (12.03.1928–25.04.1928). Центральный державный архив громадських об'єднань України. Ф. 263. Оп. 1. Спр. 69709. Т. 1.
12. Уголовное дело № 59296 по обвинению Плевако А.А. и Ткаченко Н.М. (12.03.1928–25.04.1928). Центральный державный архив громадських об'єднань України. Ф. 263. Спр. 69709. Т. 1.
13. Федірко О.А. Микола Михайлович Ткаченко. *Зневажена Кліо*. Київ, 2005. С. 467–480.
14. Юркова О. Київська історична школа М.С.Грушевського: долі науковців. *З архівів ВУЧК, ГПУ, НКВД, КГБ*. 1998. № 1/2 (6/7). С. 263–413.
15. Юркова О.В. Діяльність Науково-дослідної кафедри історії України М.С. Грушевського (1924–1930 рр.). Київ, 1999. 433 с.

Voloshyn I.V. MYKOLA TKACHENKO – FORGOTTEN UKRAINIAN HISTORIAN, ARCHAEOGRAPHER, SHEVCHENKO SCHOLAR

The article examines the socio-political portrait of M.M. Tkachenko (1893–1965) in the context of the Ukrainian national movement and Ukrainian science. Mykola Mykhailovych Tkachenko came from a peasant family that lived in the town of Talne in Cherkasy region. He was a unique man of his time: a historian by profession, he was also a writer (Shevchenko scholar), an archaeographer, a museologist, and so on. He belonged to the Kyiv historical school of M. Hrushevsky. It is found out that it was involvement in the school of M. Hrushevsky that led to tragic consequences in the life of M.M. Tkachenko: persecution, non-recognition, wandering and in general – oblivion. Documents show that the future scientist became interested in Ukrainian history in secondary school, which was spreading and deepening in high school. It is emphasized that professor V. Danylyevych had a great influence on Mykola as a future scientist. It is proved that in fact from the first days of the Ukrainian Academy of Sciences Mykola Tkachenko became its employee, holding various positions. In 1927, M. Tkachenko gradually became acquainted with “Stalin’s justice”. An unproven, absurd case was fabricated against the scientist. The sentence was imprisonment for eight months. After being released from custody, M.M. Tkachenko, with the full support of M. Hrushevsky, returned to work at the Research Department of History of Ukraine at the All-Ukrainian Academy of Sciences without any obstacles. In 1933, M.M. Tkachenko was released from the All-Ukrainian Academy of Sciences “as a class enemy”. The defense of the candidate’s dissertation “Historical and geographical information about the whereabouts of Taras Shevchenko in Ukraine”, on which the scientist worked for a long time, took place in 1942. From 1947 he was forced to work at the Institute of History and Theory of Architecture, where he became a member of the Commission to study the cities of the Ukrainian SSR. From 1952 to 1963 he worked at the Institute of Literature of the Ukrainian Academy of Sciences. In 1964 the long-awaited defense of the doctoral dissertation “Essays on the history of peasants in the Left Bank of Ukraine” took place. The fate of M.M. Tkachenko proves that the Ukrainian historical science of the 20-60s of the twentieth century developed precisely due to the selfless work of people like M. Tkachenko. At the same time, his way of life, activities and scientific heritage need further extensive and thorough research.

Key words: *Research Department of History of Ukraine, M. Hrushevsky, All-Ukrainian Academy of Sciences (National Academy of Sciences of Ukraine), “Stalin’s justice”, Archaeological Commission of the All-Ukrainian Academy of Sciences.*

УДК 903:908]7(477):069Скаржинська
DOI <https://doi.org/10.32838/2663-5984/2021/4.5>

Зякун А.І.

Сумський державний університет

Гапченко Є.А.

Сумський державний університет

К.М. СКАРЖИНСЬКА ТА МУЗЕЙ УКРАЇНСЬКОЇ СТАРОВИНИ В ЛУБНАХ: ПЕРЕДУМОВИ Й ІСТОРІЯ ФОРМУВАННЯ

У статті простежено передумови становлення Музею української старовини на хуторі Круглику, заснованого в 1880 році. Формування музею розглянуто через діяльність його фундаторки Катерини Миколаївни Скаржинської (у дівоцтві фон Райзер). Незважаючи на німецько-російське походження, у віці 26 років вона захоплюється українським народним мистецтвом і за порадою історика й археолога Григорія Степановича Кир'якова починає збирати національні артефакти в справжню колекцію. Її початкове колекціонування протягом перших п'яти років скоріше нагадувало стихійний збір старожитностей, і, незважаючи на це, колекція постійно розросталася. У 1882 р. К.М. Скаржинська до діяльності музею залучає полтавського археолога та професійного колекціонера Федора Івановича Камінського, який на етапі становлення установи розширює її діяльність у бік регіональної археології з веденням археологічних досліджень. Сформований штат музею дав змогу окреслити напрям діяльності установи – історико-природничий профіль з вираженими рисами археологічного краєзнавства. Хронологічно музей К.М. Скаржинської мав декілька етапів: від початку стихійного збиральництва із середини 1870-х–1880 рр. до становлення протягом 1881–1890 рр., розвитку й розквіту в 1891–1905 рр. У 1906 р. колекції музею разом з іншими матеріальними надбаннями були передані Полтавському губернському земству.

Розглянутий музей став першим загальнодоступним великим приватним зібранням краєзнавчого характеру не тільки на Полтавщині, а й загалом в Україні, що відрізнявся різноманітними формами громадсько-культурної та освітньої роботи. Сучасне звернення до аналізу становлення й діяльності музейної установи зумовлене розглядом досвіду приватного музейництва другої половини ХІХ – початку ХХ ст. на Україні, що не лише здійснювала збір історичних джерел, а проводила власні наукові дослідження.

Ключові слова: старожитності, приватне музейництво, колекціонування, археологічне краєзнавство.

Постановка проблеми. Національно-культурне відродження України протягом ХІХ ст. здійснювалося в різних історико-культурних сферах, зокрема й у приватному музейництві. Традиція збирати та колекціонувати була відома серед української еліти ще козацької доби, а в ХІХ ст. вона набула нового оформлення у вигляді приватних музеїв краєзнавчого археологічно-етнографічного напрямку: Лубенський музей К.М. Скаржинської, Городецький музей барона Ф.Р. Штейнгеля, музей О.М. Поля в Катеринославі й Український музей В.В. Тарновського в Чернігові. Ці установи та сподвижницька діяльність їх засновників мали великий вплив на гуртування вчених навколо питань збереження й популяризації історичного минулого, відновлення національної самосвідомості. Сьогодні проблематика приватного музейництва України не втратила своєї актуальності, тому що

поряд із державними приватні музеї є історико-культурними осередками, які накопичують, зберігають пам'ятки історії й культури, слугують основою для подальшого розвитку української самоідентичності та її цінностей. Особливо заслуговує на увагу ретроспективний приклад діяльності круглицького музейного осередку Катерини Миколаївни Скаржинської як першого загальнодоступного приватного музею України.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Від самого початку своєї діяльності музей і його засновниця викликали зацікавлення та поважне ставлення ще з кінця ХІХ ст., про що писала газета «Киевлянин» у 1903 р. [4]. Активні дослідження Лубенської збірки старожитностей розпочалися в ХХ ст., зокрема, у працях В. Щербаківського, М. Рудинського, М. Худякова, А. Разгон [19; 21; 31; 34–35]. У другій половині ХХ ст. можливість

вивчати діяльність музею стримувалася розпорощенням і знищенням архівних матеріалів музею та його колекцій під час Другої світової війни [27], але такий стан речей не призупинив пошуку лубенських музейників, які продовжували відновлювати колекцію. На особливу увагу заслуговують дослідження О.Б. Супруненко [24–25] про археологічну діяльність Лубенського музею та О.М. Дорошенко про рід Скаржинських [20]. Сьогодні звернення до теми дослідження спадщини Лубенського музею К.М. Скаржинської має теоретико-практичне завдання – вивчення й залучення до наукового обігу мало відомих документальних джерел.

Постановка завдання. Предметом розгляду статті є К.М. Скаржинська та Музей української старовини в Лубнах як перша на території України приватна музейна установа, діяльність якої була направлена на дослідження давнього минулого Посулля й колекціонування унікальних збірок старожитностей та архівних документів.

Виклад основного матеріалу дослідження. Початок дослідження Лубенського музею та його збірок розпочався ще в кінці ХІХ – на початку ХХ ст. у працях В.П. Горленка, М.І. Петрова й М.Ф. Біляшівського. Пізніші наукові доробки описували як діяльність музею, так і його засновниці Катерини Миколаївни Скаржинської: роботи Є.С. Шудрі, Н.Г. Кондратенка, Л.В. Горенко. Про рід Скаржинських згадується в Енциклопедії українознавства [11], що свідчить про статус і вплив його на суспільно-політичне та культурне життя на території України в період Російської імперії. Детальну інформацію подає лубенський краєзнавець, заслужений журналіст України Б.С. Ванцак, який контактував з онуком Катерини Миколаївни Скаржинської Вадимом Ігоровичем Скаржинським, а також збирав спогади людей, які безпосередньо контактували із сім'єю Скаржинських [7].

Катерина Миколаївна фон Райзер народилася 7 лютого 1852 р. Вона походила з дворянського роду, започаткованого шведом Віцентом Райзером, який після битви під Полтавою потрапив у полон до армії Петра І, а потім перейшов на російську службу. Катерина Миколаївна Скаржинська отримала домашнє виховання і склала екстерном іспити за курс гімназії. Продовжувала освіту на Бестужевських вищих жіночих курсах у Санкт-Петербурзі, де перебувала зі своїм чоловіком М.Г. Скаржинським, майбутнім генерал-майором, значним землевласником і кіннозаводчиком [25, с. 9]. Навчання в Санкт-Петербурзі, знайом-

ство зі столичними музеями та мистецтвознавцем і критиком В.В. Стасовим, з донькою якого К.М. Скаржинська навчалася, переконали молоду співвласницю 4000 десятин землі в необхідності заснувати музейний заклад на батьківщині [32, с. 125]. А ще в той час на Катерину Миколаївну мали значний вплив народницькі ідеї, які вона підхопила та сприйняла внаслідок отриманого виховання. Зі спогадів про неї ми знаємо: «*Вся семья Скаржинских кроме самого генерала Скаржинского была демократично настроена. О доброте Скаржинской Екатерины Николаевны и ее дочери много рассказывали....*» [7, арк. 20]. «*Скаржинская не терпела жестокости и диких расправ над бедными людьми*» [7, арк. 22]. Ліберальний характер Катерини Скаржинської згодом позначився й на вихованні її доньки Ольги Миколаївни, про яку в спогадах писав В. Наддачин: «*Несмотря на богатую обстановку в помещичьем доме в Круглике, обилие прислуги, выездные экипажи, породистых лошадей..., Ольга Николаевна всегда была очень скромно одета, сама убирала спальню, сама мыла в ней пол*» [7, арк. 13].

Спочатку Скаржинська планувала збирати сімейні архіви та колекції старожитностей місцевого походження, таким чином формуючи родинну збірку. До родинного хутора Круглика перевозять її учнівські і студентські колекції, архів фон Райзерів-Лодигіних, але згодом її наукова діяльність значно розширилася через захопленням археологією. Разом з Г.С. Кир'яковим вона здійснює кілька місцевих розкопок [26], консультується з Ф.І. Камінським, відомим лубенським археологом-аматором, відвідує його гурток і веде переписку, на зразок: «*... Я сделал для музея точный слепок этого орудия (удался прекрасно) по каменной форме для отливки бронзового орудия, найденного в Полтавской губернии, на песчаных буграх долины р. Псла. Форма эта находится теперь в моих руках, я ее описываю, снимаю фотографию для музея <...>, авось умудритесь добыть подлинник в Музей*» [18, с. 102–103] (з листа 1883 р. Ф.І. Камінського до К.М. Скаржинської). На 1880 р. К.М. Скаржинська, заохочувана до цього порадами Г.С. Кир'якова й Ф.І. Камінського, вирішує створити на основі власної збірки старожитностей музей у Круглику [9, с. 50].

Причина створення повноцінної музейної установи полягала не тільки в бажанні власниці, а й через вплив на Лубенщину загальних тенденцій національно-культурного відродження ХІХ ст. Тут, як і в цілому в Україні, поширюється меценатство та добродійництво. Свідоме українське

дворянство й інтелігенція, яким були близькі ідеї розбудови національної культури й освіти, спрямували свої зусилля на благодійництво в різних виявах. Тому однією з причин заснування музею стало організоване та підтримане Катериною Скаржинською активне археологічне наукове вивчення Посульського краю, який як показали розвідки, був багатий на стародавні пам'ятки.

Найбільший науковий резонанс мало відкриття й дослідження в басейні Сули курганів скіфського часу [12–13]. В останній чверті XIX ст. розкопки курганів у Верхньому і Середньому Посуллі вели Т.В. Кибальчич, Д.Я. Самоквасов, В.Б. Антонович, С.А. Мазаракі, М.П. Авенаріус, І.А. Лінніченко та інші [1–2; 14; 22; 28, с. 28; 33]. Загальними наслідками цих досліджень кінця XIX – початку XX ст. виявилися розкопки близько 400 курганів [24, с. 34]. Здійснювані археологічні розвідки та наукові публікації про їх результати підвищили інтерес до найдавнішої історії Посулля, про що вказує обговорення пам'яток минулого краю на III археологічному з'їзді в Києві 1874 р. [17, с. XV], який представляли 15 дослідників регіону й 5 осіб, які там проживали [23, с. 10–13].

Іншою передумовою до створення повномасштабного музею стало поширення тенденцій збирання в регіоні приватних збірок старожитностей у маєтках місцевої аристократії, зокрема І.М. Муравйова-Апостола в Хомутці, В.В. Капніста у Великій Обухівці, Д.П. Трощинського в Кибинцях, Ф.К. Величка в Тарандинцях. Крім цього, в окрузі з'являються професійні археологічні збірки О.С. Афанасьєва-Чужбинського в Ісківцях, П.С. Щетинського в Лебехівці, М.О. Максимовича в Михайлівій Горі, Г.С. Кир'якова в Гінцях, Т.В. Кибальчича в Мізині й Коропі, С.А. Мазаракі та В.Ф. Безпальчева під Ромнами. Усі ці збірки концентрували виявлені в окрузі старожитності [24, с. 35]. Джерелами надходжень колекцій були не тільки випадкові знахідки, а й зумовлені поширенням наукових досліджень розкопки курганів місцевими поміщиками О.П. Гамалією, М.Н. Суховим та іншими [24, с. 35]. Місцеві колекції старожитностей частково були репрезентовані на археологічних з'їздах [15; 30, Отд. церк. др. с. 8–10, 26, 27, 33; Отд. I. с. 6–8; Отд. III. с. 40–43, 60, 62–63, 67; Отд. IV. с. 13, 18, 19].

Тож можна сказати, що спочатку Катерина Скаржинська задумала сформувати приватну колекцію про походження свого роду й основним наповненням її мали бути родинні збірки, але науково-просвітницькі події, які відбувалися в Лубенському регіоні, не могли не вплинути на неї,

унаслідок чого вона створила повноцінний музей із широким профілем музейних колекцій.

Круглицький період життя К.М. Скаржинської був повністю присвячений музестворчій діяльності. Для музею споруджується двоповерховий флігель, закупаються археологічні та мистецькі предмети. Про початок становлення Лубенського музею та способи формування його колекцій дізнаємося зі статті «Корни музея» газети «Южный край», яка була передрукована в газеті «Киевлянин» у 1903 р. Там зазначено: «Жена ген.-майора Скаржинского собирала при своем имени Круглик находящемся в пяти верстах от г. Лубен, редкости и древности, относящиеся к истории Украины и нашей местности известной в старину под названием «Лубенщины». Предметы эти как передает «Южный край» приобретались разными путями и при разных обстоятельствах. То делались раскопки любителями и знатоками Украины в тех местностях, где в старину были какие-нибудь замечательные сооружения и поселения; то раскапывались курганы коих множество рассыпано по дорогам и полям Лубенского уезда; то делались изыскания на полях битвы с татарами, поляками и шведами. Кроме того приобретались случайные находки при прорытии фундаментов для домов, погребов и колодцев» [4, арк. 1].

На 1882 р. К.М. Скаржинська формувала штат музею, запросивши на посаду завідувача свого наставника Ф.І. Камінського, який передав більшість матеріалів своїх досліджень у музей, що було вкрай важливим на початковому його етапі. Його матеріали ввійшли в колекцію приватного музею К.М. Скаржинської [25, с. 10]. Із липня 1890 р. ученим секретарем і завідувачем музею на п'ятнадцять років став Сергій Климентійович Кульжинський. За час роботи він значно збагатив народознавчі, нумізматичні, зоологічні та ботанічні колекції, сприяв розвитку краєзнавства. У цей час при музеї було засновано фахову бібліотеку, утілено в життя видавничу та науково-просвітницьку програми музею, а також розгорнуто народне навчання [16, с. 118].

У Лубенському музеї запроваджується облік надходжень, створюється науковий архів, починає будуватися експозиція, яка на 1885 р. займала вестибюль і 6 зал. У 1902 р. був підготовлений перший статут, який визначав освітні й наукові функції закладу: «1. Цель музея двоякая: а) педагогическая и б) чисто научная.

1-ая достигается строгой систематизацией предметов, обдуманной наглядностью для раскрытия их смысла, цели, способа употребления,

процесса развития, воздействия на окружающее и обратно и т.п.;

– достигается руководящим каталогом под редакцией и со вступительной статьёй к каждому отделу выдающегося учёного-специалиста той науки, которая иллюстрируется данным отделом;

– достигается искусством так обставить и продемонстрировать науку, трактуемую музеем, чтобы каждый, выходящий из этого святилища её, уносил ум, обеспокоенный любознательностью, волю, наэлектризованную виденными доказательствами мощи человеческого духа, сердце, расширенное жаждой светить и поддерживать «человека», идущего к лучшей жизни и к эволюции добра.

2-ая достигается научным собиранием и сохранением памятников старины, памятников жизни и быта человека как духовного, так и материального, памятников искусства, техники и т.п., – располагая, подбирая и обставляя весь этот материал таким образом, чтобы каждый, занимающийся какой-либо наукой (особенно в связи с местным краем, родиной музея) мог бы найти элементы её в соответствующем отделе музея, а очередные в этой науке вопросы для разработки – во вступительной статье каталога.

2. Делится музей на 2 отдела: I – чисто местный, малорусский, занимающийся всесторонним изучением прошлого и настоящего Малороссии; II – общий отдел – всей остальной России и чужестранных государств всего мира – для ближайшего знакомства с ними и для более правильной и беспристрастной – через сравнение – оценки физиономии и степени культурности местного края.

Каждый их этих отделов, в свою очередь, распадается на ряд параллельных подотделов, <...> а именно:

- 1 подотдел – доисторической археологии;
- 2 подотдел – исторический;
- 3 подотдел – церковный;
- 4 подотдел – этнографический;
- 5 подотдел – художественно-технический;
- 6 подотдел – естественно-научный <...>» [9, с. 93–94].

З наведеного документа бачимо чітку організаційну побудову Лубенського музею старовини, яка була зрозуміла для відвідувачів. Вхід до музею був безкоштовним. Щоденна кількість відвідувачів досягала на 1900 р. 300 осіб. Спочатку музей був орієнтований на відвідувача-фахівця, хоча згодом почав приймати учнівську молодь, селян, міщан, групи екскурсантів з віддалених місць [25, с. 10].

З метою розширення збірок і вивчення найдавнішого минулого Посуля К.М. Скаржинська фінансує місцеві археологічні дослідження, до 1900 р. витрачає на розбудову музею понад 500000 крб. [25, с. 10]. К.П. Бочкарьов про це писав: «... В начале восьмидесятых годов владельцем Лубенского музея Е.Н. Скаржинской производились раскопки курганов, стоившие больших затрат. Но, к сожалению, непосредственно руководивший раскопками хранитель музея Ф.И. Каминский не составил своевременно научного описания <...>, а затем вскорости умер. И только в 1892 г., со слов г-жи Скаржинской и, по личным своим воспоминаниям, составил описание Лысогорских раскопок В. Ляскоронский. Во всяком случае, раскопки дали богатый археологический материал <...>. Из найденных предметов, хранящихся в музее, можно <...> заключить, что недра Лысой горы сохранили конгломерат народностей: и следы <...> каменного века, и скифских воинов, и великокняжеских дружинников, польского жолнера и казака запорожца <...>. Найдены были изделия из обожженной глины примитивной работы. Терракотовая амфора с художественным орнаментом, следы жертвенного кострища, ступка для растирания красной краски, пластины с чешуйчатого панциря, бронзовая серьга, кольцо из электрума, наконечники копий, стрелы кремневые, бронзовые, железные и проч. Раскапывались курганы, начиная с вершины, колодезным способом, с выкидыванием земли кругом ямы <...>. Курганы [остатки их насыпей] продолжают выситься по-прежнему, а в воронкообразных углублениях их и теперь встречаются во множестве черепки битой посуды, с разнообразной орнаментировкой грубого типа, кремневые осколки <...>» [3, с. 21–22].

У період свого розквіту Музей налічував 20 000 експонатів, із них археологія – 1438 одиниць збирань (понад 3000 предметів), етнографія – 9533, історія – 5178, природознавство – 3836 одиниць збирань. До зібрання належали й пам'ятки народів інших країн, збірка стародруків і наукова бібліотека – понад 4000 томів, серед яких – книги К.М. Скаржинської, Ф.І. Камінського, С.К. Кульжинського, Г.С. Кир'якова [10, с.51].

У газеті «Ленінська зоря» за 3 жовтня 1967 року була розміщена передрукована стаття газети «Киевская старина» за 1890 р., де автор статті В.П. Горленко так описує багате різноманіття колекцій К.М. Скаржинської «Научные коллекции предметов древности старинного быта и культуры

археології етнографії і естествоісторических наук к собиранію і сохранию которых общественные учреждения наших южных городов высказывают такое поразительное и невежественное равнодушие возникают то тут то там трудами и усердием просвещенных частных лиц. Об одном из замечательнейших собраний подобного рода помещицы Лубенского уезда Полтавской губернии Екатерины Николаевны Скаржинской слышно было в последние пять-шесть лет...» [6, арк. 1].

Підтримання діяльності музею вимагало не тільки організаційних здібностей засновниці та працівників установи, а й ще значного фінансового забезпечення. Ось як про це говорила керівник Московського археологічного товариства графиня П.С. Уварова: «Музеи начинаются и собираются за частные средства; никто не благодарен тому труженику, который захотел его основать и собирать. Преимущественно эти музеи растут и устраиваются, обращая на себя внимание только единичных любителей и ценителей старины и просвещения» [29, с. 255–256]. Фінансові можливості К.М. Скаржинської давали змогу їй вкладати кошти в розбудову та підтримання діяльності музею. Про її статки ми дізнаємося з доповідних записок жандармського управління, зокрема в одному з доносів начальника Полтавського губернського жандармського управління від 18 серпня 1913 р. зазначався фінансовий стан дворянки К.М. Скаржинської: «В дополнение к донесению моему от 13-го июля сего года за № 5099 имею честь донести что по собранным дополнительно совершенно негласным сведениям вдова Генерал-Майора Екатерина Николаевна Скаржинская имела собственной земли с усадьбой

при хуторе Иржавском Черевской волости Лубенского уезда 30 десятин, которую продала крестьянам той же волости около десяти лет назад и при городе Лубнах Скаржинская имеет 28 десятин 810 квадратных сажень луговой земли ныне арендуемой по 15 рублей за десятину» [8, арк. 1].

Музей був відомий не тільки на Полтавщині, а й поза її межами й цінувався як за життя, так і після смерті К.М. Скаржинської в 1932 році. Редактор газети «Ленінська зоря» А. Левадний про життя Катерини Скаржинської писав: «До великой Октябрьской социалистической революции на Лубенщине жили помещики-либералы Скаржинские. Одна из них ныне покойная Екатерина Николаевна Скаржинская, была основательницей музея в Лубнах. В начале девятисотых годов до начала империалистической войны она жила в Швейцарии. При советской власти находясь в Лубнах она получала какую-то персональную пенсию но за что – нам достоверно не известно» [6, арк. 1].

Висновки. Лубенський музей був винятком серед провінційних музейних закладів імперії завдяки подвижницькій діяльності меценатки й освітньої діячки К.М. Скаржинської. Він став одним із центрів археологічного краєзнавства в Україні, мав одну з найбільших і найрізноманітніших колекцій старожитностей Російської імперії. Завдяки старанній роботі Катерини Скаржинської музей дослідив значну кількість історичних місць, а також прийняв на зберігання велику кількість старожитностей, завдяки чому історію Лубенщини можна чітко простежити й до сьогодні в зібраннях Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського.

Список літератури:

1. Антонович В. Археологические исследования в бассейне Сулы. *Киевская старина*. Киев, 1886. Т. 16. Август. № 8. С. 763–766.
2. Бобринский А.А. Курганы и случайные археологические находки близ местечка Смелы. Санкт-Петербург : Типография Балашова Б.С., 1901. Т. 3. 174 с.
3. Бочкарёв К.П. Очерки Лубенской старины. Москва : Т-во Скороп. Левенсон А.А., 1900. Вып. 1. 50 с. URL: https://nibu.kyiv.ua/elfond/ocherki_lubenskoj_stariny/ocherki_lubenskoj_stariny.pdf (дата звернення: 11.11.2021).
4. Ванцак Б.С. Стаття «Корни музея» надрукована в газет. «Киевлянин» від 13.08.1903 № 222. Копію зробив П. Лубенський. *Архівний відділ Лубенської райдержадміністрації*. Ф. 62. Спр. 502-а. 3 арк. Машинопис. текст.
5. Ванцак Б.С. Виписки із місцевих та обласної газет з публікаціями статей Б. Ванцака про К. Скаржинську. 3 жовтня 1967 р. *Архівний відділ Лубенської райдержадміністрації*. Ф. 62. Спр. 508. 17 арк.
6. Ванцак Б.С. Левадного А., редактора газети «Ленінська зоря», Центральному музею ім. В.І. Леніна з проханням повідомити про зв'язок К. Скаржинської з революційним рухом. 27 жовтня 1965 р. *Архівний відділ Лубенської райдержадміністрації*. Ф. 62. Спр. 517. Арк. 1.
7. Ванцак Б. С. Спогади різних осіб про сім'ю Скаржинських. 23 жовтня 1965 р. *Архівний відділ Лубенської райдержадміністрації*. Ф. 62. Спр. 493. 38 арк. Рукопис. текст.

8. Ванцак Б.С. Фотокопії документів про К. Скаржинську надіслані Центральним державним історичним архівом УРСР у м. Києві, Центральним державним архівом Жовтневої Революції СРСР, Центральним державним історичним архівом за 26 листопада 1885, 23 листопада 1913 років. 17 лютого 1966 р. *Архівний відділ Лубенської райдержадміністрації*. Ф. 62. Спр. 494. 29 арк. Фотокопії.
9. Ванцак Б.С., Супруненко О.Б. Подвижники українського музейництва: Григорій Кир'яков, Федір Камінський, Катерина Скаржинська, Гнат Стеллецький. Полтава : ВЦ «Археологія» ЦОДПА, 1995. 136 с.
10. Горенко Л. Лубенський краєзнавчий музей: історія, події, факти (до 35-річчя від дня пам'яті І. Горенка). *Науковий вісник Національного музею історії України*. 2016. Т. 2. № 1. С. 51–54.
11. Енциклопедія українознавства: Словникова частина / ред. В. Кубійович ; наукове товариство ім. Т. Шевченка у Львові. Львів, 2000. Т. 8 : Перевидання в Україні. С. 2800–3200. URL: <http://litopys.org.ua/encycl/eu11219.htm> (дата звернення: 11.11.2021).
12. Іллінська В.А. Курган Старша Могила – пам'ятка архаїчної Скіфії. *Археологія*. Київ, 1951. Т. V. С. 196–212.
13. Ильинская В.А. Скифы Днепровского лесостепного Левобережья: (Курганы Посулья). Киев : Наукова думка, 1968. 203с.
14. Кибальчич Т.В. Древности: Указатель к археологическим находкам 1875–876 гг. Киев : Типография Киевского университета, 1876. 27 с.
15. Коллекция древностей музея Е.Н. Скаржинской. *Указатель выставки при VIII Археологическом съезде в Москве 1890 года*. Москва, 1890. С. 21–28.
16. Кондратенко Н.Г. Збірка виробів Києво-Межигірської фаянсової фабрики з музею К.М. Скаржинської. *Старожитності Посулья*. 2017. С. 118–126.
17. Открытие [III] Археологического съезда. *Труды III Археологического съезда*. Киев, 1878. Т. I. С. 13–18.
18. Пустовіт Т.П., Супруненко О.Б. Федір Камінський (1845–1891): Наукова та епістолярна спадщина. Полтава, 1992. С. 102–103.
19. Разгон А.М. Археологические музеи в России (1861–1917 гг.). *Очерки истории музейного дела в России*. Москва, 1961. Вып. III. С. 190–230.
20. Дорошенко О.М. Рід Скаржинських в історії Південної України (середина XVIII – початок XX століття) : монографія. Миколаїв : Вид-во Ірини Гудим, 2011. 164 с.
21. Рудинський М. Археологічні збірки Полтавського музею. *Збірник, присвячений 35-річчю Музею*. Полтава, 1928. Т. 1. С. 29–62.
22. Самоквасов Д.Я. Могила Русской земли: [Описание археологических раскопок и собрания древностей профессора Д.Я. Самоквасова]. *Труды Московского комитета по устройству Черниговского Археологического съезда*. Вып. 3. Москва : Синодальная типография, 1908. IV, 271, IV с.
23. Список членов 3-го Археологического съезда с означением места их жительства. *Труды III Археологического съезда*. Киев, 1878. Т. 1. С. X–XIII.
24. Супруненко О. Б. Археологія в діяльності першого приватного музею України (Лубенський музей К.М. Скаржинської) : монографія. Київ-Полтава : Археологія, 2000. 392 с.
25. Супруненко О.Б. Археологічні дослідження та зібрання Лубенського музею К.М. Скаржинської : автореф. дис. ... канд. істор. Наук : 07.00.04. Київ, 1997. 24 с.
26. Супруненко О.Б. Археологічні дослідження і зібрання Г.С. Кир'якова. *Питання археології Сумщини*. Суми, 1990. С. 10–17.
27. Супруненко О.Б. Доля колекцій музею К. Скаржинської. *Музеї. Меценати. Колекції*. Київ-Полтава : Археологія, 2000. С. 9–18.
28. Супруненко О.Б. З історії археологічних досліджень на Полтавщині : короткий нарис. Київ-Полтава : Видавництво ПП «Гротеск», ВЦ «Археологія», 2007. 124 с.
29. Уварова П.С. Областные музеи. *Труды VII Археологического съезда*. Москва, 1891. Т. 2. С. 255–280. Приложение. С. 285–324.
30. Указатель выставки при III Археологическом съезде в Киеве, 1874 г., 2–22 августа. Киев : В типографии Федорова Е.Я., 1874. С. 91, 24.
31. Худяков М.Г. Дореволюционная русская археология на службе эксплуататорских классов. Ленинград, 1933. 164 с.
32. Шудря Є.С. Оранта нашої світлиці. Київ, 2011. 488 с.
33. Щавельов С.П. Українська археологія у листуванні Д.Я. Самоквасова. *Археологія*. Київ, 1994. № 1. С. 115–131.
34. Щербаківський В. Провідник по Археологічному відділу Полтавського Народного Музею з коротким описом передісторичного життя на Полтавщині. Полтава : Електрич. друк. Брауде Я.Е., 1919. 25 с.

35. Щербаківський В., Рудинський М., Щепотьєв В. Історія Товариства дослідження й охорони пам'яток старовини та мистецтва на Полтавщині. *Записки Українського Наукового Товариства*. Полтава : Друк. Брауде Я.Е., 1919. Вип. 1. С. VII–X.

Ziakun A.I., Napchenko Ye.A. SKARZHYNska KATERYNA AND THE MUSEUM OF UKRAINIAN ANTIQUITY IN LUBNY: PRECONDITIONS AND HISTORY OF FORMATION

The article traces the preconditions for the establishment of the Museum of Ukrainian Antiquities in the Kruglyk village, founded in 1880. The formation of the museum was considered through the activities of its founder, Kateryna Skarzhynska. Despite her German-Russian origins at the age of 26, she was fascinated by Ukrainian folk art, and with the help of an archaeologist Hryhoriy Kyryakov, begun to collect national artifacts into a real collection. Her first collection, for the first five years, was more like a spontaneous one of antiquities, and despite that, the collection was constantly growing. In 1882 Kateryna Skarzhynska involved Poltava archaeologist and professional collector Fedor Kaminsky in the activities of the museum, who at the stage of formation of the institution, expanded its activities towards regional archeology with archeological research. The formed staff of the museum allowed to outline the direction of the institution's activity – the historical and natural profile with pronounced features of archeological local lore. Chronologically, the museum of Kateryna Skarzhynska had several stages: from the beginning of spontaneous collection during the mid 1870's to 1880's, to the formation during 1881–1890 and the development and prosperity in 1891–1905. In 1906 the museum's collections together with other material possessions were transferred to the Poltava Provincial County Council. The museum became the first public large private collection of local lore not only in Poltava region, but also in Ukraine as a whole, which differed in various forms of social, cultural and educational work. The modern appeal to the analysis of the formation and activity of a museum institution is conditioned by the consideration of the experience of private museology, that not only collected historical sources, but also conducted their own research from the second half of the XIX century and till the beginning of the XX century in Ukraine.

Key words: *antiquities, private museology, collecting, archeological local lore.*

Іваньо С.М.

Національний університет «Львівська політехніка»

ОСОБЛИВОСТІ ДІЯЛЬНОСТІ ПОДІЛЬСЬКОГО ТУРИСТИЧНО-КРАЄЗНАВЧОГО ТОВАРИСТВА У ГАЛИЧИНІ У МІЖВОЄННИЙ ПЕРІОД (1925–1939)

У статті висвітлено основні етапи діяльності Подільського туристично-краєзнавчого товариства, з'ясовано його роль у сфері збереження пам'яток історії та культури. Подільське туристично-краєзнавче товариство засноване у 1925 р. Розвиток і популяризація краєзнавства були важливими складовими частинами внутрішньої політики Польщі, позаяк краєзнавчі рухи сприяли колонізації «східних кресів» через політично заангажоване обґрунтування пам'яток історії та культури регіону. Товариство здійснювало свою діяльність переважно за рахунок дотацій і субсидій від держави, членських внесків, також отримувало прибутки від публікування видань і надання послуг оренди нерухомості.

Діяльність Товариства (1925–1939 рр.) поділяють на 5 етапів. Кожний етап вирізняється зміною векторів діяльності відповідно до запитів суспільства. Якщо на перших етапах діяльність Товариства полягала у збереженні, охороні та популяризації історико-культурної спадщини, то станом на 1935–1939 рр. Товариство суттєво розширило свої функції: організовувалися сплави на звичайних і моторних човнах по Дністру, розпочато розвиток водного та гірськолижного туризму. Так, Товариство орендувало низку пристаней для яхт і каное (у Тернополі та Теребовлі), а також створило гірськолижну секцію, у рамках діяльності якої було організовано лижні курси та гірськолижні екскурсії.

Загалом кожний етап діяльності характеризується виконанням таких завдань, як: опікування культурною спадщиною; збір і популяризація краєзнавчих матеріалів; створення місцевих краєзнавчих музеїв; виголошення доповідей, читання лекцій, організація конференцій; створення власного друкованого видання; пропаганда ідей розвитку краєзнавства, туризму та збереження пам'яток історії та культури і їх популяризація через пресу.

Засади діяльності Товариства, відповідаючи основним принципам політики Польської держави, мали відверто антиукраїнський характер, однак, незважаючи на винятково пропольську налаштованість, ПТКТ відіграло суттєву роль у дослідженнях історико-культурної спадщини Тернопільської області та її популяризації.

Ключові слова: збереження історико-культурної спадщини, музейна справа, пам'яткоохоронна діяльність, туризм, краєзнавчі рухи, міжвоєнна Галичина.

Постановка проблеми. Розвиток краєзнавства на польських землях, розділених трьома імперіями, розпочався ще у кінці ХІХ – на початку ХХ ст. та мав на меті сприяння об'єднанню національно свідомих польських кіл. Під час Першої світової війни краєзнавчі рухи фактично припинили своє зростання, однак після відновлення польської держави ситуація кардинально змінилася: процеси розвитку краєзнавства стають поштовхом для активізації досліджень і пропаганди історико-культурної спадщини польських земель. Краєзнавство на західноукраїнських землях виконувало важливу для поляків суспільно-політичну роль, зокрема сприяло колонізації «східних кресів» через політично заангажоване обґрунтування історико-культурної спадщини регіону. Це дозволяло полякам презентувати

історико-культурну спадщину українського народу як виключно свою. Пересмикуючи факти української історії та зміщуючи акценти на свою користь, Польща називала старожитності західноукраїнських земель пам'ятками власної національної історії та сприяла утвердженню такої позиції через краєзнавчий рух.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Серед досліджень, присвячених цьому питанню, є праці польських дослідників Т. Кунзека [22; 23], Ю. Капроля [20] і М. Орловича [26]. Серед українських слід виділити роботи О. Гаврилюка [1], О. Петровського [15], Н. Заставецької [12; 13], В. Парація [14]. Джерельною базою для вивчення досліджуваного питання є документи Державного архіву Тернопільської області, публікації у польській пресі та різноманітні видання, що видава-

лися за сприяння Подільського туристично-краєзнавчого товариства.

Постановка завдання. Основною метою дослідження є аналіз діяльності Подільського туристично-краєзнавчого товариства, визначення його ролі у сфері збереження пам'яток історії та культури на цій території у міжвоєнний період. Основними завданнями є з'ясування основних етапів і тенденцій розвитку краєзнавства на території Східної Галичини, обґрунтування засад збереження історико-культурної спадщини українського народу в контексті польського краєзнавчого руху та визначення їхньої ролі в охороні пам'яток культури у цьому регіоні.

Виклад основного матеріалу дослідження. Польське краєзнавче товариство (далі – ПКТ), засноване у Варшаві у жовтні 1906 р., стало найбільшим осередком краєзнавства Другої Речі Посполитої у міжвоєнний період. Із початку 1920-х рр. роль ПКТ помітно зросла – краєзнавчий рух поширився на об'єднані території Польщі, у тому числі й на незаконно окуповану Західну Україну. ПКТ відіграло суттєву роль у краєзнавчих дослідженнях у Галичині та на території всієї Польщі загалом, будучи координатором загальнопольського краєзнавства. Це товариство суттєво впливало на стан збереження історико-культурної спадщини Західної України та визначало напрями пам'яток охоронної роботи. Проблематика дослідження та збереження пам'яток Східної Галичини накладала серйозну відповідальність на діяльність ПКТ, адже це було підґрунтям для виховання пропольсько налаштованих молодих осіб. ПКТ отримувало підтримку Міністерства віросповідань і громадської освіти: на виділені міністерством кошти мережа молодіжних організацій краєзнавчого спрямування була розширена [13, с. 74–78].

Філіал Польського товариства краєзнавчого був відсутній у Тернопільському воєводстві, проте сподвижником ПКТ виступало Воєводське товариство туристично-краєзнавче, яке згодом було перейменовано на Подільське туристично-краєзнавче товариство (далі – ПТКТ). Референт із питань туризму Тернопільського воєводського уряду Т. Кунзек був ініціатором створення товариства у жовтні 1925 р., а згодом став його керівником [2, арк. 1; 24]. До складу першої Президії входили: Томаш Кунзек на посаді голови, полковник Гігіель, головний комісар Колодзей, проф. Юзеф Шварц, який виконував обов'язки заступників голови, секретарем став Генрік Шленський, скарбником – Ян Курзея [23, с. 6–7; 26, с. 575].

До завдань діяльності Товариства належали: опікування культурною спадщиною; збір і популяризація краєзнавчих матеріалів; створення місцевих краєзнавчих музеїв; виголошення доповідей, читання лекцій, організація конференцій; створення власного друкованого видання; пропаганда ідей розвитку краєзнавства, туризму та збереження пам'яток історії та культури і їх популяризація через пресу [7, 37 арк.]. Незважаючи на виключно пропольську налаштованість, товариство відіграло суттєву роль у дослідженнях історико-культурної спадщини Тернопільської області та її популяризації.

Центральне відділення товариства розташовувалося у Тернополі у будівлі воєводської влади. Діяльність ПТКТ охоплювала більшість повітових центрів воєводства (Борщів, Заліщики, Золочів, Тереховлю, Перемишляни, Бучач, Чортків, Підгайці, Бережани, Зборів, Копиченці, Радеків, Збараж, Скалат, Броди, Кам'янку) [25, с. 4]. Засновники ПТКТ вбачали основну функцію у пропагуванні подільської землі як терену туристичного та краєзнавчого. Подільська земля сприймалася як «вдячний терен» для діяльності Товариства [4, с. 86].

Основні напрями діяльності, які залишалися актуальними до завершення діяльності ПТКТ, було визначено у першому статуті від 22 квітня 1925 р. 26 жовтня цього ж року Товариство було внесено до реєстру громадських товариств, що було рівнозначним наданню офіційного статусу. Перші загальні збори Товариства відбулися 25 червня 1927 р. після півтора років діяльності [23, с. 7]. Станом на 1927 рік у повітових містах було засновано 16 філій, встановлено контакти зі спорідненими товариствами, випущено численні листівки, розпочато створення бібліотеки та фотографічних закладів. З метою популяризації діяльності Товариства було організовано декілька десятків лекцій у Тернополі та повітових містах, розпочато роботу над створенням путівника по Тернопільському воєводству. Товариство провадило культурно-просвітницьку діяльність, зокрема організувало поїздки до найпривабливіших околиць регіону [25, с. 4]. Із 26 квітня по 3 липня 1927 р. була відкрита «Виставка ландшафтів і пам'ятників Тернопільського воєводства», що складалася з понад 400 фотографій і поєднувалася з виставкою декількох десятків килимів [23, с. 10].

Активна діяльність Товариства була високо оцінена воєводською владою. Рескриптом від 12 травня 1927 р. міністр внутрішніх справ зобов'язав представників державної

адміністрації у співпраці з керівниками органів місцевого самоврядування та громадськістю створити спеціалізовані локальні товариства опіки над пам'ятками минулого. Такі організації мали насамперед займатися збиранням коштів на консервацію цінних, але позбавлених фінансової підтримки від держави пам'яток. До обов'язків товариства входило інформування урядових установ про стан об'єктів культурної спадщини та проведення заходів щодо їх збереження [11, арк. 1–2]. На теренах Тернопільського воєводства у 1928 р. функції спеціального товариства з охорони пам'яток із незначними уточненнями [10, арк. 21–22; 11, арк. 25] передано ПТКТ [6, арк. 2], однак в інших воєводствах локальні товариства функціонували як окремі утворення. Тоді ПТКТ розширює свої секції та щоразу активніше здійснює просвітницьку діяльність, спрямовану на різні верстви населення. Професор Стефан Джузва організовує поїздки по визначних краєзнавчих місцях Поділля [20].

31 березня 1928 р. відбулися Другі загальні збори Товариства, на яких було підбито підсумки діяльності за попередні роки. Видано «Путівник по Тернопільському воєводству» накладом 5 156 примірників завдяки субсидії Міністерства громадських робіт [26, с. 7–12]. Путівник містив перший досвід товариства у галузі організації туризму, а також у проведенні охорони, обліку та реєстрації пам'яток [28]. У путівнику подані думки та рекомендації авторів щодо найцікавіших і найбільш значимих місць для відвідування у воєводстві [9, арк. 1; 11, арк. 18].

Другі загальні збори Товариства та видання путівника завершують перший етап діяльності Товариства (1925–1928 рр.) – організаційний, протягом якого керівництво й учасники товариства здійснювали пошук форм і методів роботи. Протягом першого етапу діяльності було створено 16 повітових відділень, зокрема у Борщові, Заліщиках, Золочеві, Тереховлі, Перемишлянах, Бучачі, Чорткові, Підгайцях, Бережанах, Зборові, Копиченцях, Радехові, Збаражі, Скалаті, Бродах, Кам'янці. Кількість членів у Тернопільському осередку становила 182 людини, а у філіях – понад 300 осіб [2, арк. 1–1 зв.; 6, арк. 6].

Другий етап (1928–1930 рр.) тривав до наступних Загальних зборів. Протягом цього часу відбулася низка реорганізаційних змін, зокрема створено та реорганізовано відділення: пропаганди та преси, під керівництвом Тадеуша Войтовича; виставкове, під керівництвом Отто Кохмана; лекційне, під керівництвом Яна Рога; екскурсійне, під

керівництвом Стефана Юзви; охорони пам'яток, під керівництвом Владислава Кухарського. Цим відділенням надано широку автономію, що сприяло активній реалізації поставлених завдань. Місцеві осередки Товариства теж були реорганізовані (тоді у Товаристві було 16 осередків та один місцевий гурток у Кривче). Кількість членів у Тернопільському осередку становила 206 осіб, у його відділеннях – 470 [16, с. 8] На середину 1930-х рр. ПТКТ складалося із 22 філій із загальною кількістю представників у понад 1 600 осіб [22, с. 13–15].

Пропаганда туризму у воєводстві поширювалася шляхом публікацій статей у провідних періодичних виданнях Варшави, Кракова та Львова. Низку статей опубліковано у краківському «Кур'єрі» («Kurier krakowski»), у львівських щоденниках, у «Польському голосі» («Głos polski»), у варшавських газетах, а також у виданнях «Земля» («Zemia») й «Орли Лют» («Orli Lot»). Товариство видало серію з 10 типів листівок накладом 30 000 із метою популяризації [23, с. 16]. У 1929 р. Товариство продовжило видавничу діяльність: була видана брошура Т. Кунзека «Наше Поділля» (тиражем 3 000 примірників), альбом «Замки Поділля» (1 000 примірників), проспект «Огляньте Поділля» (польською, французькою та німецькою мовами). У рамках популяризації Поділля здійснювалися акції з розповсюдження серед різних верств населення світлин із привабливих туристичних місць [16, с. 6].

У цей період активну роботу проводили повітові та місцеві відділення ПТКТ. На території Заліщицького повіту станом на 1929 р. зафіксовано більш ніж десяток стоянок палеолітичної та неолітичної епох. Для інвентаризації низки нових стоянок подав матеріали до Товариства варшавський археолог З. Савіцький [14, с. 173–175]. Також був організований (на базі зібраних предметів старовини) краєзнавчий музей. Відділення у Золочеві розпочало кампанію з догляду за історичними пам'ятками, зокрема за замком короля Яна Собеського; відділення у Тереховлі (під керівництвом Міхала Гаргаша) та Чорткові (під керівництвом доктора Кжися) організували поїздки, навчальні читання, здійснювали консервацію історичних будівель; відділення у Перемишлянах під керівництвом Едварда Шутта провело інвентаризацію пам'яток повіту; у Бучачі під керівництвом Войцеха Вальцера було придбано 3 човни, організувалися численні сплави по Дністру. Найбільш активно у 1928–1929 рр. діяло відділення у Борщовичах, головною заслугою

якого було відкриття печер у Кривичах та оновлення замку [12, с. 97–100].

У 1928–1930 рр. Товариство силами активістів місцевого клубу у Кривичах, під керівництвом Лазара Мельцера, завдяки підтримці старости Людвіка Шрайбера (президента Борщівської філії) розкопало та зробило гіпсові печери доступними для відвідування. Про популярність печер свідчить той факт, що у 1929 р. їх відвідало понад 2 000 людей. Прибуток від діяльності, пов'язаної з відкриттям печер на межі 1929–1930 рр., становив 12 000 злотих. Догляд за об'єктами Товариства у Кривчч було доручено місцевому гуртку [23, с. 15].

Фінансування діяльності Товариства у цей період здійснювалося за рахунок доходів від нерухомості, видавництв, субсидій і членських внесків. Останні виявилися настільки малими, що практично не мали значення на балансі Товариства. Суми субсидій від Міністерства громадських робіт і Воєводського управління були значно більшими. Тільки за відкриття печер у Кривичах було отримано 6 000 зл., 1 000 зл. виділено на реконструкцію приміщення у Кривичах, 5 000 зл. – на будівництво туристичного дому в Заліщиках, 1 000 зл. – на наукові дослідження печер у Кривичах, 1 000 зл. – на будівництво притулку в Медоборах. Субсидії також надавали повітові органи влади [16, с. 8].

Початком третього періоду діяльності ПТКТ можна вважати 15 березня 1930 р., коли відбулися Загальні збори Товариства, де були окреслені подальші дії його роботи [16, с. 4].

У звітному періоді (до 30 квітня 1931 р.) проводилася інтенсивна акція щодо підвищення інтересу громадськості до діяльності Товариства та Поділля загалом. Завдяки співпраці з редакціями таких журналів і газет, як «Głos Polski» у Тернополі, «Podole» у Чорткові, «Ziemia» у Варшаві, «Orli Lot» у Кракові, «Auto i Turysta» у Варшаві, «Ziemia Wołyńska» у Луцьку ця акція увінчалася успіхом. З огляду на популяризаторську діяльність учасників товариства кількість членів у цей період досягла показника у 1 038 осіб.

Доходи Товариства у 1930–1931 рр. переважно були від нерухомості, видавництв, субвенцій і членських внесків. Найбільшими сумами були дотації Міністерства громадських робіт: 3 000 зл. виділено на подальше вивчення печер у Кривичч; 3 000 зл. – на будівництво екскурсійного будинку в Заліщиках; 1 300 зл. – на популяризаторську діяльність (пов'язану з Тернопільською виставкою, будівництвом кіоску та друком видань, що популяризували Поділля). Менші за розмірами

субсидії ПТКТ отримало від Тернопільського магістрату і повітових відділів для друку путівників. Упродовж 1928–1932 рр. органами місцевого самоврядування окремих повітів Тернопільського воєводства на потреби товариства було передано близько 1 330 зл. [15, с. 114–115].

Новий період діяльності (четвертий) Товариства починається з кінця квітня 1931 р. і триває до кінця квітня 1934 р. Цей період припадає на економічну кризу у Польщі, наслідком якої став спад зацікавлення туризмом і негативна динаміка розвитку ПТКТ. З огляду на труднощі на Загальних зборах Товариства, що відбулися 30 квітня 1931 р., було ухвалено пакет «реанімаційних реформ», завданням яких було недопущення втрати позицій у регіоні [12, с. 100–102].

У 1932 р. при ПТКТ було створено краєзнавчу молодіжну секцію. Її завданням було стимулювання шкільної молоді до організації гуртків у школах. Першим керівником організації став директор гімназії Д. Питель, котрий і взяв на себе зобов'язання сприяти утворенню подібних осередків при всіх середніх школах регіону. Завдяки діяльності секції у середині 1930-х рр. було засновано музей ПТКТ у Теребовлі [13, с. 76]. Секція активно розвивалася, зокрема, у 1936 р. вона почала видавати щомісячник «Znicz Podola» («Вічний вогонь Поділля»), який редагували у Чорткові В. Ціхоцький і Й. Опацький [17].

Упродовж 1931–1934 рр. проводилися роботи з дослідження печер у Кривичах. Результатом експедиційних робіт стало збільшення кількості доступних коридорів у печерах. Товариство продовжувало розширювати туристичний будинок у Заліщиках; зміцнено руїни замку у Теребовлі, а у вежі засновано музей, у якому експонувалися матеріали, отримані під час розкопок, проведених на території замку; розпочато консервацію руїн монастиря у Підгоржанах, започатковано акцію з утримання руїн Чортківського замку [31, с. 9–14]. У структурі Подільського туристично-краєзнавчого товариства було створено окрему краєзнавчу секцію, співробітники якої займалися просвітницькою роботою серед населення, висвітлюючи історію та культуру краю. Така краєзнавчо-освітня справа втілювалася переважно через цикл інформаційних лекцій. Особливу увагу звертали на популяризацію краєзнавчих знань серед військових і молоді [29, с. 17].

Цей період діяльності завершився з'їздом голів, делегатів філій і гуртків ПТКТ, скликаним на підставі резолюції Загальних зборів від 30 травня 1934 р., що відбулися 7 жовтня 1934 р.

у Тернополі. Його завданням було підсумувати десятирічну діяльність Товариства, обговорювалися проблеми поточної діяльності, а також діяльність Товариства у майбутньому [32, с. 218]. Після бурхливих дискусій було вирішено, що необхідно зосередити основну діяльність у Центральному департаменті, підпорядкувавши Філії єдиному керівництву, особливо у плані фінансів, що, однак, було певним обмеженням свободи дій. На такій позиції стояла значна частина членів повітових відділень Товариства [27, с. 8].

Після з'їзду настав ще один період у діяльності Товариства. Він почався з 1 січня 1935 р. Були встановлені правила функціонування відділень і їхньої співпраці із Центральним правлінням. Ця дисциплінована співпраця, постійне інформування відділень про потреби та фінансові можливості філій дозволили правильно виставити пріоритети, особливо у галузі фінансування спільної діяльності й інвестицій. У Центральному департаменті було створено дві нові секції: філательську, переважно для соціальних цілей, і туристичну для пропаганди туризму. Остання була створена як орган Ліги сприяння туризму (за згодою Міністерства зв'язку) замість окремої спілки пропаганди туризму. Секція туризму була створена з метою пропаганди туризму на Поділлі – це мало би сприяти економічному зростанню регіону. З пропагандистською метою Товариство видавало екскурсійні брошури («Земля Подільська» Томаша Кунзека) [22, с. 43–48] і путівник «Збараж у минулому і сьогодні» Генріка Шльонського, який став певним чином монографією району [18].

Велику увагу Товариство приділяло видавничій справі [5, арк. 2–4]. Нові путівники були набрані накладом 1 500 примірників: «Путівник по Бережанах та околицях» Станіслава Вішневського та «Путівник по Скалаті та повіту» Юзефа Опацького [6, арк. 3–3 зв.]. Додатково у комерційних цілях видано 18 000 листівок для Чорткова, Святої Трійці та Золочева. На жаль, із 1938 р. видавнича діяльність через брак фінансування та зацікавленості зі сторони суспільства почала занепадати [7, арк. 28]. Припинило свою діяльність видавництво «Znicz Podola». Також у цей період Товариство прагнуло проводити роботу з охорони краєзнавчих та історичних пам'яток, розвивати туристичну базу регіону шляхом постійного оновлення замків у Чорткові, Верхньому Кривчє та Кудринцях [12, с. 101].

У Товаристві було створено гірськолижну секцію, яка входила до Польської лижної асоціації.

Були організовані лижні курси та гірськолижні екскурсії. Кількість членів у 1938 р. досягла 56 осіб. 15 грудня 1937 р. при Центральному правлінні у Тернополі була створена Воєводська літня комісія повітів і гмін Тернопільського воєводства [26, с. 588] як автономна секція ПТКТ. Комісія вважала надзвичайно важливим для пропаганди регіону збільшення кількості інформаційних публікацій: брошура про літні канікули «Сонячне Поділля» вийшла тиражем 20 000 примірників, активно рекламували проспект «Країна сонця та виноградників» з описом переваг Поділля [30, с. 16].

У 1938 р. Фінансове становище Товариства покращилося. Дохід від членських внесків зріс завдяки збільшенню кількості членів на 30%. Товариство також отримувало субсидії на виконання певних завдань. Так, Міністерство зв'язку виділило для ПТКТ 2 000 злотих, Міністерство релігійних конфесій і народної освіти – 100 злотих, від фінансових установ – 700 злотих; субсидію в розмірі 1 600 злотих було отримано від окружних департаментів Тернопільської губернії.

У наступний (останній) період діяльності Товариства, тобто до 30 квітня 1939 р., було створено два нові Відділення у Білчі-Золотім і Гусятині. Загалом рік закінчився оптимістичним збільшенням кількості членів (до 1 609 осіб, у тому числі 595 у Тернополі та 1 014 у воєводстві) й обслуговуванням туристичних заходів.

Висновки. ПТКТ відіграло роль однієї із провідних інституцій у справі збереження пам'яток історії та культури Тернопільського воєводства. Воно стало фаховою й авторитетною ланкою загальнопольського краєзнавчого і пам'яткоохоронного рухів. Співпрацюючи з державними установами та громадськістю, ПТКТ налагодило мережу відділень, які займалися збереженням пам'яток безпосередньо у тій місцевості, де здійснювали діяльність. На території Поділля пам'яткоохоронна діяльність осередків ПТКТ зосереджувалася у визначених напрямках, таких як: пошук і збір пам'яток (археологічних, етнографічних, археографічних, та ін.), їх вивчення, систематизація, опис; безпосередньо охорона предметів старовини, зокрема передання їх у краєзнавчі музеї; проведення реєстрації й обліку нерухомих пам'яток; фінансування консерваційних і реставраційних робіт; популяризація історії та старожитностей; пропаганда потреби збереження історико-культурної спадщини у контексті туристичної та краєзнавчої роботи. За час своєї діяльності ПТКТ досягло помітних висот:

опубліковано низку видань, зокрема: «Путівник по Тернопільському воєводстві», «Монографію Золочівського повіту», «Історія міста Золочева», «Путівник по Заліщиках і південно-східній частині воєводства», «Словник географічних назв», «Наше Поділля», альбом «Замки Поділля», проспект «Огляньте Поділля» (польською, французькою та німецькою мовами). Окрім монографій і брошур, учасники Товариства публікували статті у провідних періодичних виданнях Варшави, Кракова та Львова («Kurier krakowski», «Głos polski», «Zemia», «Orli Lot»).

Товариство здійснило низку реставраційних робіт зі збереження історико-культурної спадщини: у 1929 р. члени Заліщицької філії впорядкували низку придорожніх хрестів, зруйнованих під час війни, провели інвентаризацію пам'яток, що містилися на території сусіднього Борщівського повіту. На території Заліщицького повіту станом на 1929 р. зафіксовано більш ніж десяток стоянок палеолітичної та неолітичної епох. Відділення у Золочеві здійснювало кампанію з догляду за історичними пам'ятками, зокрема за замком короля Яна Собеського; відділення у Теребовлі (під керівництвом Міхала Гаргаша) та Чорткові (під керівництвом доктора Кжися) організували поїздки, навчальні читання, здійснювали консервацію історичних будівель; відділення у Перемишлянах під керівництвом Едварда Шутта провело інвентаризацію пам'яток повіту; у Бучачі під керівництвом

Войцеха Вальцера було придбано 3 човни, організувалися численні сплави по Дністру; у Підгайцях (під керівництвом старости Станіслава Ольшевського) та Бережанах (на чолі з бургомістром Станіславом Ольшевським) було придбано фотоапарат для документування стану пам'яток, організувалися численні поїздки; у Зборові (під керівництвом Мануеля Мокрицького) та Копичинцях (під керівництвом уповноваженого міського уряду Юзефа Келлера) організувалися екскурсії, розпочато збір експонатів для краєзнавчого музею.

Товариство налагоджувало ефективну співпрацю з іншими туристичними та краєзнавчими організаціями, зокрема з Польським Товариством Татранським і Польським Товариством краєзнавчим. ПТКТ брало участь у створенні Спільки Польських туристичних товариств (СПТТ). Організаційний з'їзд делегатів СПТТ відбувся 5 лютого 1928 р. у Варшаві. Серед восьми товариств-засновників СПТТ на п'ятій позиції було ПТКТ.

Загалом ПТКТ досягло помітних успіхів у сфері збереження старовини на Поділлі, однак засади діяльності товариства, відповідаючи основним принципам політики Польської держави, мали відверто антиукраїнський характер. Відділення ПТКТ намагалися стерти етнічні особливості українського народу шляхом позбавлення корінного населення зв'язку з історичним минулим.

Список літератури:

1. Гаврилюк О. Збереження української культурної спадщини у міжвоєнній Польщі: джерельна база. *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. 2017. № 48. С. 245–249.
2. Державний архів Тернопільської області (далі ДАТО). Ф. 36 (Відділ Подільського краєзнавчого товариства в м. Тернополі). Оп. 1. Спр. 1. 1 арк.
3. ДАТО. Ф. 36 (Відділ Подільського краєзнавчого товариства в м. Тернополі). Оп. 1. Спр. 2. 6 арк.
4. ДАТО. Ф. 36 (Відділ Подільського краєзнавчого товариства в м. Тернополі). Оп. 1. Спр. 3. 5 арк.
5. ДАТО. Ф. 36 (Відділ Подільського краєзнавчого товариства в м. Тернополі). Оп. 1. Спр. 6. 8 арк.
6. ДАТО. Ф. 36 (Відділ Подільського краєзнавчого товариства в м. Тернополі). Оп. 1. Спр. 8. 6 арк.
7. ДАТО. Ф. 231 (Тернопільське воєводське управління). Оп. 2. Спр. 8584. 37 арк.
8. ДАТО. Ф. 231 (Тернопільське воєводське управління). Оп. 4. Спр. 492. 4 арк.
9. ДАТО. Ф. 231 (Тернопільське воєводське управління). Оп. 4. Спр. 564. 3 арк.
10. ДАТО. Ф. 231 (Тернопільське воєводське управління). Оп. 4. Спр. 681. 32 арк.
11. ДАТО. Ф. 231 (Тернопільське воєводське управління). Оп. 5. Спр. 1091. 32 арк.
12. Заставецька Н. Збереження пам'яток історії та культури в Західній Україні (1920–1939 рр.): дис. ... канд. істор. наук : 07.00.01. ЛНУ ім. І. Франка, 2010. 288 с.
13. Заставецька Н. Охорона пам'яток як засіб формування пропольської свідомості у молоді Західної України (1920–1930-ті рр.). *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Історія*. 2009. № 15. С. 74–78.
14. Парацій В. Подільське туристично-краєзнавче товариство (1925–1939 рр.): аспекти краєзнавчої та пам'яткоохоронної діяльності. *Історичні пам'ятки Галичини* : Матеріали третьої наукової краєзнавчої конференції 19 листопада 2004 р. Львів : ЛНУ ім. І. Франка, 2005. С. 171–179.

15. Петровський О. Взаємодія органів влади та громадських організацій на території Східної Галичини з питань охорони пам'яток історії та культури (1921–1939). Сторінки історії. *Збірник наукових праць Національного технічного університету України «Київський політехнічний інститут»*. 2006. № 23. С. 114–115.
16. Akta Podolskie Towarzystwa Turystyczno – Krajoznawcze. Sprawozdanie Wydziału Wojewódzkiego Towarzystwa Turystyczno – Krajoznawczego z działalności za czas od dnia 31 marca 1928 do 1 marca 1930 w materiałach Ośrodka Dokumentacji Historii Turystyki Górskiej sygn. 4.01.12. 10 s.
17. Turysta w Polsce. Rok II. № 1–2. Styczeń – luty. 1936.
18. Ślaski H. Zbaraż w przeszłości i teraźniejszości. Oddział Zbarski PTTK. Tarnopol. 1934. 68 s.
19. Imponujący dorobek Podolskiego Tow. Tur.-Kraj. Wiadomości turystyczne. 1939. 20 czerwca.
20. Kaprol J. Podolskie Towarzystwo Turystyczno-Krajoznawcze. Zapis dziejów. URL: http://khit.pttk.pl/index.php?co=tx_podole_0 (дата звернення: 22.09.2021).
21. Kowalski W. Kolekcjonerstwo krajoznawcze w PTTK. URL: http://khit.pttk.pl/teksty/kolekcjonerstwo_krajoznawcze_w_kowalski.pdf (дата звернення: 22.09.2021).
22. Kunzek T. Ziemia podolska. Opis krajoznawczo-turystyczny województwa Tarnopolskiego. Nakładem Sekcji Popierania Turystyki Podolskiego Towarzystwa Turystyczno-Krajoznawczego W Tarnopolu. Tarnopol. 1935. 23 s. URL: <https://www.sbc.org.pl/dlibra/publication/20491/edition/18843/content> (дата звернення: 22.09.2021).
23. Kunzek T. Dziesięciolecie istnienia i działalności Podolskiego Towarzystwa Turystyczno – Krajoznawczego 1925–1935. Nakładem Podolskiego Towarzystwa Turystyczno – Krajoznawczego w Tarnopolu, Tarnopol. 1935. 48 s. URL: <https://polona.pl/item/dziesieciolecie-istnienia-i-dzialalnosci-podolskiego-towarzystwa,OTY0NzIzNzY/6/#info:metadata> (дата звернення: 22.09.2021).
24. List Wojwody Srokowskiego. *Głos Polski*. 1930. 16 listopada.
25. Organizacja T-wa Krajoznawczego w Tarnopolu. *Głos Polski*. 1925. 19 lipca. 5 s.
26. Orłowicz M. Moje wspomnienia turystyczne. Wrocław – Warszawa – Kraków. Zakład Narodowy imienia Ossolińskich. 1970. 694 s.
27. Osman S. Krzemieniec na kartach historii Polskiego Towarzystwa Krajoznawczego. URL: https://khit.pttk.pl/teksty/krzemieniec_na_kartach.pdf (дата звернення: 22.09.2021).
28. Przewodnik po Województwie Tarnopolskiem z mapą. Nakładem Wojewódzkiego Towarzystwa Turystyczno-Krajoznawczego w Tarnopolu. Tarnopol. 1928. 140 s. URL: <https://sbc.org.pl/dlibra/publication/226899/edition/214475/content> (дата звернення: 22.09.2021).
29. Sprawozdanie wydziału Podolskiego Towarzystwa Turystyczno- krajoznawczego z działalności za czas od dnia 1 maja 1930 do dnia 30 kwietnia 1931 roku, Tarnopol, 1931, 32 s.
30. Sprawozdanie Wydziału Centralnego Podolskiego Towarzystwa Turystyczno – Krajoznawczego z działalności za czas od 1 października 1937 do 30 kwietnia 1939, 32 s. URL: http://bstatuty.pttk.pl/Sprawozdanie_wydzialu_centralnego_podolskiego_TTK_1937_1939.pdf (дата звернення: 22.09.2021).
31. Sprawozdanie Wydziału Polskiego Towarzystwa Turystyczno – Krajoznawczego w Tarnopolu z działalności za okres od dnia 1 maja 1931 do dnia 31 marca 1934 roku. URL: http://bstatuty.pttk.pl/Sprawozdanie_wydzialu_podolskiego_TTK_1931_1934.pdf (дата звернення: 22.09.2021).
32. Zjazd delegatów Związku Muzeów w Polsce. *Kwartalnik* 1933. *Rocznik XLVII*. 299 s.

Ivano S.M. FEATURES OF THE PODOLSK TOURIST AND LOCAL HISTORY SOCIETY IN GALICIA IN THE INTERWAR PERIOD (1925–1939)

The article highlights the main stages of the Podolsk Tourist and Local History Society, clarifies its role in the preservation of historical and cultural monuments. Podolsk Tourist and Local History Society was founded in 1925. The development and popularization of local lore were important components of Poland's domestic policy. Local lore movements contributed to the polonization of the "eastern frontiers" through a politically motivated substantiation of the region's historical and cultural monuments. The society operated mainly through subsidies and subsidies from the state, membership fees, and also received income from the publication of publications and provision of real estate rental services.

The activities of the Society (1925–1939) are divided into 5 stages. Each stage is distinguished by a change in the vectors of activity in accordance with the demands of society. In the first stages (1925–1931) the activities of the Society were to preserve, protect and promote the historical and cultural heritage. During 1931–1939, the Society significantly expanded its functions: organized rafting on ordinary and motor boats on the Dniester; began the development of water and ski tourism. Thus, the Company leased a number of marinas and canoes (in Ternopil and Terebovlia), as well as created a ski section, which organized ski courses and ski tours.

In general, each stage of activity is characterized by the following tasks: guardianship of cultural heritage; collection and popularization of local lore materials; creation of local museums; giving reports, lecturing, organizing conferences; creation of own printed edition; promotion of ideas for the development of local lore, tourism and preservation of historical and cultural monuments and their promotion through the press.

The principles of the PTKT activity, in accordance with the basic principles of the Polish state policy, were openly anti-Ukrainian. However, despite the pro-Polish orientation, PTKT has played a significant role in the study of the historical and cultural heritage of the Ternopil region and its popularization.

Key words: *preservation of historical and cultural heritage, museum business, monument protection activity, tourism, local lore movements, interwar Galicia.*

Кравченко Д.Ю.

Національний педагогічний університет імені М.П. Драгоманова

ОСНОВНІ НАПРЯМИ РОБОТИ УКРАЇНСЬКОЇ РАДЯНСЬКОЇ РЕПАТРІАЦІЙНОЇ МІСІЇ В ТАБОРАХ ДЛЯ ПЕРЕМІЩЕНИХ ОСІБ НА ТЕРИТОРІЇ ІНОЗЕМНИХ ДЕРЖАВ

На основі архівних джерел розглядається актуальна для української історії проблема переміщених осіб-українських громадян у повоєнній Західній Європі.

Автором оприлюднено результати архівних досліджень і на підставі їх аналізу запропоновано своє бачення основних напрямів роботи української радянської репатріаційної місії в таборах для переміщених осіб на території Західної Європи та їх роль і місце в долі українців-неповерненців у досліджуваній період.

Стверджується, що радянське керівництво не залишало поза увагою тих громадян України, котрі уникали репатріації, не бажаючи повертатися на Батьківщину, й акцентується увага на тому, що особливо активізувалася ця проблема на завершальному етапі репатріації в 1947–1953 роках.

Ураховуючи ці обставини, автор виділяє такі напрями роботи українських радянських репатріаційних місій у таборах для переміщених осіб на території іноземних держав: політичну роботу на території іноземної держави, вплив через засоби масової інформації (преса, радіо), індивідуальне та колективне листування, друковану агітаційну продукцію, кіноіндустрію.

На думку автора, кількісні показники щодо українців, які повернулися із західної зони окупації на Батьківщину, указують на слабкий вплив радянської пропаганди на неповерненців.

Ключові слова: *переміщені особи, репатріація, табори для переміщених осіб, Західна Європа, репатріаційна місія, повоєнний період.*

Постановка проблеми. Після завершення масової репатріації в Україну повернулося близько 2 мільйонів 700 тисяч осіб, близько 300 тисяч українців залишилися в Західній Європі, не бажаючи повертатися в радянську Україну, й в основному перебували в таборах для переміщених осіб у Німеччині та Австрії, а також в Італії, Бельгії, Данії, Іспанії, Нідерландах, Норвегії, Франції, Швеції.

На порядку денному українських радянських репатріаційних органів постала робота з переміщеними особами на території зарубіжних країн щодо повернення їх на Батьківщину. Значні людські втрати та великі завдання повоєнної відбудови економіки країни потребували значного людського ресурсу. Тому було розроблено комплекс заходів, кінцевий результат яких, не зважаючи на величезну пророблену роботу, не давав бажаної віддачі.

Об'єктивний аналіз історичного досвіду роботи з переміщеними особами-громадянами України є важливим для вирішення актуальних проблем сучасності, адже за межами України на 2019 рік мешкало близько від 11 до 13 мільйонів

українців, у 2018 році за кордоном працювало 17,8% працездатного населення України, що становило 3,2 мільйона громадян країни. У міграційному процесі щорічно беруть участь у середньому від 7 до 9 мільйонів українців [10].

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблему репатріації в Українській РСР в українській історіографії досліджували М. Коваль [6], К. Кейданський [5], С. Рудик [14], Ю. Макар [8], Л. Стрільчук [15], О. Лисенко [7], О. Потильчак [13], С. Гальчак [2], А. Андрєєв [1], О. Подобед [11] та інші, які висвітлюють окремі аспекти загальнорепатріаційного процесу.

У сучасній зарубіжній історіографії проблема репатріації розглядають у загальному ключі репатріації до СРСР (В. Земськов [4], П. Полян [12]). Український складник є предметом окремого дослідження В. Маруняк [9], М. Дичок [3].

Публікація присвячена дослідженню таборів для переміщених осіб у Західній Європі після Другої світової війни, що проводиться в рамках дисертаційного дослідження на кафедрі джерелознавства та спеціальних історичних дисциплін НПУ імені М.П. Драгоманова.

Постановка завдання. У статті на основі архівних джерел розглядається актуальна для українського суспільства проблема переміщених осіб; запропоновано авторське бачення основних напрямів роботи української радянської репатріаційної місії в таборах для переміщених осіб серед українських громадян-неповерненців на території Західної Європи та їх роль і місце в долі українців-неповерненців у досліджуваний період.

Виклад основного матеріалу дослідження. Радянське керівництво не залишало поза увагою тих громадян України, котрі уникали репатріації, не бажаючи повертатися на Батьківщину. Особливо активізувалася ця проблема на завершальному етапі репатріації в 1947–1953 роках. Досліджені архівні джерела дають можливість виділити такі напрями роботи з неповерненцями.

По-перше, це політична робота радянських агітаторів репатріаційної місії з «переміщеними особами» на території іноземної держави, де все ще перебували неповерненці, згідно з постановою ЦК КП(б)У «Про політичну роботу серед радянських громадян української національності, які перебувають у таборах для переміщених осіб у Німеччині та Австрії» від 17 листопада 1948 року. На місцях, зокрема, відповідно до інформації заступника завідувача відділом пропаганди й агітації Дрогобицького обкому КП(б)У Козакова, здійснювався відбір надійних агітаторів для проведення бесід, виступів по радіо, написання патріотичних листів «з роз'яснення переваг радянського державного й суспільного ладу над буржуазним, про піклування більшовицької партії й радянського уряду за зростання матеріального та культурного добробуту трудящих, про успіхи відбудови й розвитку народного господарства» [27]. Основна зброя – живе слово.

По-друге, вплив через засоби масової інформації: пресу й радіо. Зокрема, для українських громадян туди відправлялися україномовні періодичні видання: журнали «Радянська жінка», «Україна», «Перець», газети «Радянська Україна», «Правда України», «Молодь України», а також транслювали по радіо для українців програму передач «Вісті по Україні» [16].

Два рази на тиждень планувалися спеціальні радіопередачі з включенням виступів репатріантів, що прибули в республіку із зон союзників, про що свідчить лист-звернення уповноваженого РНК СРСР по репатріації П. Голікова до секретаря ЦК КП(б)У М. Хрущова від 19 грудня 1946 року, де ініціюється «організувати спеціальні радіопередачі (до 2-х на тиждень) для

радянських громадян, які знаходяться за кордоном. Включати в програму цих радіопередач виступи репатріантів, прибулих у республіку із зон союзників» [28]. Про проведення подібних заходів засвідчує лист тимчасового виконувача обов'язки начальника політично-просвітницького відділу Управління уповноваженого з репатріації РМ СРСР підполковника Голованова до М. Зозуленка від 9 вересня 1947 року, де вказується, що «з 15 серпня 1947 р. через віденську радіостанцію проводяться радіопередачі для українців, литовців, естонців, латишів і білорусів, які знаходяться в таборах у Західній Німеччині та Австрії. Ці передачі проводяться щотижня по вівторках і п'ятницях» [17].

У листі до М. Зозуленка від 14 жовтня 1947 року начальник політпросвітницького відділу Управління уповноваженого РМ СРСР з репатріації полковник Логунов просить «організувати раз на тиждень спеціальні записи на магнітофонну плівку виступів репатрійованих громадян УРСР, особливо тих, хто повернувся на Батьківщину в 1947 р. На плівку потрібно записувати й виступи репатріантів, що їх Ви веде з Києва. Плівку зі звукозаписом і текст українською й російською мовами в трьох примірниках до кожного запису висилати нам для передачі до Берліну та Відня», а також «до 30-ї річниці Великої Жовтневої Соціалістичної Революції прошу організувати й вислати нам один-два виступи державних діячів УРСР про досягнення республіки за 30 років, а також виступи репатрійованих громадян про їхню участь у соціалістичному будівництві» та записи популярних українських пісень і фрагментів музичних творів [18].

У листі заступник уповноваженого РМ СРСР у справах репатріації, генерал-лейтенант Голубев до секретаря ЦК КП(б)У Л. Мельникова від 28 листопада 1947 року знову звертався з проханням на базі республіканської радіостудії організувати регулярні періодичні записи виступів репатріантів і відомих політичних і громадських діячів УРСР із закликом до «переміщених осіб» повертатися на Батьківщину [29], а в листі Голубева на ім'я М. Хрущова від 2 квітня 1948 року йшлося про необхідність два рази на тиждень проводити радіопередачі для українців, які знаходилися за кордоном, і щотижнево записувати спеціальні радіопередачі для Берлінської й Віденської радіостанцій [30], а також про передачу до Берліна двох патефонних платівок із записом Гімну УРСР йшлося в листі начальника політично-просвітницького відділу Управління уповноваженого РМ

СРСР у справах репатріації полковник Логунова до М. Зозуленка від 22 квітня 1948 року [19].

Кандидати на радіовиступ ретельно підбиралися, важливо, щоб репатріант був людиною грамотною, володів українською мовою, щоб здатен був прочитати текст виступу [20]. Підготовка до агітаційних радіовиступів рідних, друзів, колег для українських громадян, які все ще залишалися в таборах для «переміщених осіб» у зонах окупації Німеччини й інших країнах Західної Європи, була фактично актуальною до початку 1953 року й розцінювалася як один із ключових заходів «прискорення повернення переміщених осіб на Батьківщину» навіть у березні 1952 року [21].

По-третє, написання рідним і близьким закордон колективних чи індивідуальних листів, зміст яких, як правило, контролювався радянськими органами репатріації на відповідність ідеологічним критеріям, головним лейтмотивом мало бути палке переконання повертатися на рідну землю. Так, у листі керівника відділу репатріації РМ УРСР М. Зозуленка, надісланому керівникам відділів репатріації облвиконкомів від 2 вересня 1947 року, мова йшла про те, що «надсилання листів репатрійованих радянських громадян знайомим і родичам до Франції й в окупаційні зони Німеччини із закликами про повернення на Батьківщину треба надсилати до нас у конверті з відповідною адресою. На конверті треба прикласти поштовий штамп місцевої поштової контори та штампом погасити марки. Конверт не варто заклеювати. Листи треба надсилати відкритими, а не таємним порядком, не припускати, щоб ці листи прошивалися» [22].

А в інструкції від 24 березня 1948 року М. Зозуленко окреслює, які мають бути листи за формою та змістом: «1. Листи треба писати чорнилом. 2. Спочатку (вгорі листа) варто показувати адресу, прізвище, ім'я та по батькові, кому спрямований лист. 3. Наприкінці листа треба показувати адресу, прізвище, ім'я та по батькові відправника листа. 4. Листи треба надсилати в незаклеєних конвертах; на кожному конверті адресу варто писати іноземною та рідною мовою, а внизу адресу відправника – тільки рідною мовою. 5. Треба стежити, щоб при відправці листів до нас вони не були забруднені, не проколоті й узагалі не зіпсовані. 6. Бажано, щоб до листів була прикладена особиста фотокартка відправника або груповий знімок з родиною» [23]. У вказівках від 14 жовтня 1948 року, розісланих на адресу секретарів усіх рівнів, заступник начальника Управління пропаганди й агітації ЦК КП(б)У Сосновський акцен-

тував увагу на необхідності «найбільш перевірених осіб із числа репатрійованих використовувати для організації надсилання листів своїм родичам і землякам ... із закликом повертатися на Батьківщину, супроводжуючи ці заклики гарними прикладами життя і праці репатрійованих» [31].

По-четверте, друкована агітаційна продукція. Так, для масового розповсюдження серед українців за кордоном у таборах в Західній Європі в 1947 році було започатковано випуск серії українськомовних брошур «На рідній Україні», до формування випусків якої долучалися облвиконкоми й обкоми КП(б)У, письменники, науковці, художники, журналісти. У листі до голів облвиконкомів усіх областей України від 28 жовтня 1947 року М. Зозуленко націлював, щоб у брошурі «були всебічно висвітлені питання трудового й матеріально-побутового облаштування, забезпечення житлом, видача грошової, харчової та іншої допомоги репатріантам, охоплення молоді освітою, піклування про інвалідів, літніх людей, багатодітних та одиноких матерів, участь репатріантів у громадській і політичній роботі та їх висування. Також необхідно, щоб у матеріалах були висвітлені різні групи репатріантів, як-то: працівники шахт, підприємств, радгоспів, колгоспники, селяни-одноосібники (західні області УРСР), інтелігенція – учителі, лікарі, агрономи, художники, артисти, молодь, жінки, учні, діти тощо. Показати допомогу й піклування уряду й місцевих органів про репатріантів як рівноправних радянських громадян» [24].

По-п'яте, кіноіндустрія. 7 січня 1949 року керівництво Управління уповноваженого РМ СРСР у справах репатріації надсилає до Києва листа, у якому вимагає активізувати кінопропаганду. У квітні 1949 року у французькій зоні окупації радянськими органами репатріації організовано перегляд кінофільмів «Запорожець за Дунаєм» і «Наталка-Полтавка», а також документальних фільмів «Батьківщина кличе», «На рідній землі», які відвідали 4 680 осіб. В англійській зоні окупації було проведено 10 кіносеансів, де було продемонстровано радянські художні й документальні фільми, у тому числі й українського виробництва: «Запорожець за Дунаєм» і «На рідній Україні» [32].

Найважливішим критерієм ефективності напрямів роботи українських радянських репатріаційних місій у таборах для переміщених осіб серед українських громадян-неповерненців у західних зонах окупації є кількісний показник переміщених осіб-українців, які повернулися на

Батьківщину. З липня по жовтень 1949 року з невідконтрольної СРСР Західної Європи повернулося 24 особи [25]. Діяльність репатріаційних місій із переміщеними особами-українцями в таборах для переміщених осіб Західної Європи продовжувалася до 1953 року. З 1 березня 1953 року відділ у справах репатріації при Раді Міністрів УРСР припинив своє існування [26].

Висновки. Досліджені архівні джерела дають підстави стверджувати, що радянська влада не залишала поза увагою тих громадян України, які в силу різних причин у роки Другої світової війни опинилися за межами своєї країни, але уникали репатріації, не бажаючи повертатися на Батьківщину. Особливо активізувалася робота з українцями-неповерненнями на завершальному етапі репатріації в 1947–1953 роках.

Значні людські та матеріальні втрати України в роки Другої світової війни й грандіозні плани

повоєнної відбудови країни потребували значного людського ресурсу. Тому було розроблено комплекс заходів, націлених на те, щоб будь-що повернути всіх українців на Батьківщину.

Архівні джерела дають можливість виділити такі напрями роботи українських радянських репатріаційних місій у таборах для переміщених осіб серед українських громадян на території іноземних держав: політичну роботу на території іноземної держави, вплив через засоби масової інформації (преса, радіо), індивідуальне та колективне листування, друковану агітаційну продукцію, кіноіндустрію.

Проте, незважаючи на проведену значну роботу серед українців у таборах для переміщених осіб на території іноземних держав, бажаної віддачі вона не дала. Кількісні показники щодо українців, які повернулися із західної зони окупації на Батьківщину, указують на слабкий вплив радянської пропаганди на неповернення.

Список літератури:

1. Андреев А.С. Агітаційно-пропагандистська діяльність радянських органів репатріації серед «переміщених осіб» з України (1944–1953 рр.) : автореф. дис. ... канд. іст. наук. Київ : НПУ ім. М.П. Драгоманова, 2017. 20 с.
2. Гальчак С.Д. Діяльність радянських репатріаційних місій на початку «холодної війни». *Вісник Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Серія «Історичні науки»*. Кам'янець-Подільський : Кам'янець-Подільський національний університету імені Івана Огієнка, 2001. Випуск 4 : На пошану професора А.О. Копилова. С. 555–561.
3. Dyczok M. The Grand Alliance and Ukrainian Refugees. ST ANTONY'S COLLEGE, OXFORD, 2000. 277 p.
4. Земсков В.Н. Репатриация перемещенных советских граждан. Война и общество. 1941–1945 гг. Москва : Наука, 2004. Книга II / под ред. Г.Н. Севастьянова. С. 331–358.
5. Кейданський К. Табори для переміщених осіб у Німеччині та Австрії. Погляд на структуру та діяльність. Українська діаспора. Число 1–2. Київ-Чикаго, 1994. С. 108–123.
6. Коваль М. «Остарбайтери» України – раби Гітлера, ізгої Сталіна. *Політика і час*. 1998. № 9. С. 74–82; Коваль М. «Остарбайтери» України – раби Гітлера, ізгої Сталіна. *Політика і час*. 1998. № 10. С. 68–76; Коваль М.В. Україна в Другій світовій і Великій Вітчизняній війнах (1939–1945 рр.). Київ : Альтернативи, 1999. 336 с.
7. Лисенко О.Є. Проблема «остарбайтерів» як предмет соціальної історії. «...То була неволя»: Спогади та листи остарбайтерів / гол. ред. В.А. Смолій. Київ : Інститут історії України НАН України, 2006. 543 с.
8. Макар Ю.І., Рудик С.Я. Проблема видачі українських втікачів і переміщених осіб Радянському Союзу після Другої світової війни. *Питання нової та новітньої історії країн Європи і Північної Америки*. 1995. Вип. 4. Ч. 2. С. 141–146.
9. Маруняк В. Українська еміграція в Німеччині і Австрії по Другій світовій війні. Мюнхен : Академічне вид-во д-ра Петра Белея, 1985. Т. I : 1945–1951. 405 с.
10. Мінсоцполітики: понад 3 млн українців працює за кордоном на постійній основі. *Радіо Свобода*. Офіційний сайт. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/news-trudovi-mihranty-z-ukrainy/30087119.html>
11. Подобед О. Культурне життя та повсякдення переміщених осіб і біженців з України у Західній Німеччині (друга половина 1940-х рр.) : автореф. дис. ... докт. іст. наук. Черкаси : ЧНУ, 2018. 40 с.
12. Полян П. Жертвы двух диктатур. Жизнь, труд, унижение и смерть советских военнопленных и остарбайтеров на чужбине и на родине. Москва : РОССПЭН, 2002. 895 с.
13. Потильчак О.В., Мелешко Н.Б. Відділи у справах репатріації виконкомів обласних Рад Української РСР (1945–1953): організація, функції, діяльність. *Вісник Черкаського університету. Серія «Історичні науки»*. Черкаси : Черкаський національний університет імені Б. Хмельницького, 2013. № 262. С. 114–122.
14. Рудик С. Переселення українських біженців і переміщених осіб до США та Канади після Другої світової війни: причини, особливості, наслідки (1945–1953 рр.) : автореф. дис. ... канд. іст. наук. Київ : КНУ ім. Т. Шевченка, 2003. 22 с.

15. Стрільчук Л.В. Українські політичні біженці та переміщені особи після Другої світової війни : авто-реф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.02. Чернівці : Чернів. держ. ун-т ім. Ю. Федьковича, 1999. 16 с.
16. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України. Ф.Р-2. Оп. 7. Спр. 4227. Арк. 68–70.
17. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України. Ф. Р-2. Оп. 7. Спр. 5786. Арк. 33.
18. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України. Ф. Р-2. Оп. 7. Спр. 5786. Арк. 86.
19. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України. Ф. Р-2. Оп. 7. Спр. 7874. Арк. 2.
20. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України. Ф. Р-2. Оп. 7. Спр. 7933. Арк. 65.
21. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України. Ф. Р-2. Оп. 8. Спр. 7311. Арк. 24.
22. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України. Ф. Р-2. Оп. 7. Спр. 5749. Арк. 73.
23. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України. Ф. Р-2. Оп. 7. Спр. 7932. Арк. 110–111.
24. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України. Ф. Р-2. Оп. 7. Спр. 5849. Арк. 127.
25. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України. Ф. Р-2. Оп. 7. Спр. 9972. Арк. 138.
26. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України. Ф. Р-2. Оп. 8. Спр. 7730. Арк. 221.
27. Центральний державний архів громадських об'єднань України. Ф. 1. Оп. 23. Спр. 5462. Арк. 115–116.
28. Центральний державний архів громадських об'єднань України. Ф. 1. Оп. 23. Спр. 2594. Арк. 2.
29. Центральний державний архів громадських об'єднань України. Ф. 1. Оп. 23. Спр. 5167. Арк. 4.
30. Центральний державний архів громадських об'єднань України. Ф.1. Оп. 23. Спр. 5166. Арк. 327.
31. Центральний державний архів громадських об'єднань України. Ф. 1. Оп. 23. Спр. 5462. Арк. 97–98.
32. Центральний державний архів громадських об'єднань України. Ф. 1. Оп. 23. Спр. 5727. Арк. 20–21.

Kravchenko D.Yu. MAIN DIRECTIONS OF WORK OF THE UKRAINIAN SOVIET REPATRIATION MISSION IN CAMPS FOR DISPLACED PERSONS ON THE TERRITORIES OF FOREIGN COUNTRIES

Based on archival sources, the problem of displaced persons-Ukrainian citizens in post-war Western Europe is considered relevant to Ukrainian history. The author published the results of archival research conducted within the framework of the dissertation research at the Department of Original and Special Historical Sciences of the National Pedagogical Dragomanov University. Based on the analysis of new archival sources, the author suggested his vision of the main directions of work of the Ukrainian Soviet repatriation mission in the camps for displaced persons in the territory of Western Europe and their role and place in the fate of the Ukrainian non-returnees during the studied period.

It is alleged that the Soviet leadership did not neglect those citizens of Ukraine who avoided repatriation, unwilling to return to their homeland, and emphasized that this problem was especially intensified at the final stage of repatriation in 1947–1953.

Given these circumstances, the author identifies the following areas of work of Ukrainian Soviet repatriation missions in camps for displaced persons in foreign countries: political work in the territory of a foreign country, influence through the media (press, radio), individual and collective correspondence, printed agitation products, film industry.

According to the author, quantitative figures on Ukrainians who returned from the western occupation zone to their homeland indicate a weak influence of Soviet propaganda on the returnees.

Key words: *displaced persons, repatriation, camps for displaced persons, Western Europe, repatriation mission, post-war period.*

Кравченко М.С.Інститут української археографії та джерелознавства імені М.С. Грушевського
Національної академії наук України

ПІДХОДИ ДО КЛАСИФІКАЦІЇ УКРАЇНСЬКИХ ДОБРОВОЛЬЧИХ ФОРМУВАНЬ, ЩО БРАЛИ УЧАСТЬ У БОЙОВИХ ДІЯХ НА СХОДІ УКРАЇНИ У 2014–2015 РОКАХ

У статті здійснено огляд та аналіз способів класифікації українських добровольчих формувань, які здійснювали інші дослідники; визначено, що запропонована раніше класифікація добровольчих формувань за системою їх підпорядкування є доцільною, утім недостатньою для детального й усебічного дослідження феномена добробатів. Метою розвідки є визначення оптимальних (для детального й усебічного дослідження феномена) критеріїв систематизації українських добровольчих формувань, що брали участь у бойових діях на Сході України у 2014–2015 роках. Методологія дослідження передбачає застосування принципів історизму, цілісності вивчення історичних джерел та об'єктивності, використання методів аналізу й синтезу, класифікації та систематизації. Наукову новизну дослідження зумовлює використання двох нових (таких, які раніше не застосовувалися) критеріїв класифікації українських добровольчих формувань – за чисельністю особового складу й за впливом на формування підрозділів ідеологічних громадсько-політичних структур (громадських організацій, політичних партій тощо). Перспектива подальших досліджень полягає в можливості більш детального й усебічного дослідження явища українських добробатів із використанням класифікації за визначеними вище критеріями. Висновками дослідження є визначення доцільності застосування кількісного критерію класифікації лише в дослідженнях, що стосуються організаційно-правової форми добробатів. Критерій же впливу ідеологічних громадсько-політичних рухів на формування добровольчих підрозділів цілком можна застосовувати більш широко, адже від цього чинника здебільшого залежить формування внутрішнього життя підрозділів, що зумовлює ідеологічні настрої особового складу, що, у свою чергу, коригує рівень мотивації, а також внутрішню структуру й інші внутрішньобатальйонні процеси, від яких багато в чому залежить бойова ефективність підрозділів.

Ключові слова: добровольчий рух, українські добробати, Антитерористична операція на Сході України, батальйон «Азов», батальйон «Айдар».

Постановка проблеми. Одним із ключових чинників, які суттєво вплинули на перебіг вітчизняної історії навесні-влітку 2014 року, були українські добровольчі формування. Вони творилися в умовах, коли державні механізми балансували на грані колапсу, а Революція Гідності дала суттєвий поштовх до розвитку структур громадянського суспільства. Це часто призводило до більш тісного зв'язку добробатів із громадсько-політичними організаціями, ніж із державним механізмом принаймні на першому етапі російсько-української війни (весна 2014 – весна 2015 років).

І хоча в історії ХХ століття цілком можна віднайти цілу низку подібних явищ (українські січові стрільці, вільне козацтво, німецькі фрайкори, фінські шуцкори тощо), але для ХХІ століття подібне є феноменом [1], який потребує детального й усебічного дослідження. Тут варто

зауважити, що мова йде саме про добровольчі формування 2014–2015 років, коли військове протистояння на Сході України перебувало в активній фазі, адже з переходом до протистояння позиційного та відносного устійнення лінії зіткнення став суттєво змінюватися й характер добровольчих формувань. Більша частина з них перетворилася в регулярні підрозділи силових структур, інші – переформатувалися в інший спосіб, але в будь-якому разі втративши попередній набір рис, що робили з добровольчих формувань те унікальне історичне явище, яким були добробати у 2014–2015 роках.

Утім українські добровольчі формування є явищем не тільки унікальним для сьогодення, а й надзвичайно різноманітним у своїх проявах. Тому питання критеріїв класифікації добровольчих формувань є вкрай важливим для детального

й усебічного дослідження цього феномена. Саме це й зумовлює актуальність розвідки.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Сьогодні опубліковано значне число досліджень, що торкаються тематики українських добровольчих формувань 2014–2015 років, утім повноцінну класифікацію добробатів нині здійснювали тільки Ю. Бутусов [2] та Ю. Стасюк [3]. Напрацювання Ю. Бутусова фактично є першою спробою як комплексного дослідження явища добробатів у цілому, так і першою спробою класифікації добровольчих підрозділів. Систематизація добробатів Ю. Стасюком фактично є продовженням лінії, яку напрацював Ю. Бутусов, доповненим значним фактажним матеріалом, але, на жаль, не доповненим новими класифікаційними критеріями. Отже, дослідження як Ю. Бутусова, так і Ю. Стасюка нині потребують як розширення критеріїв класифікації, так і загальної актуалізації з огляду на велику кількість джерел, які стали доступні з моменту проведення їхніх досліджень.

Постановка завдання. Метою дослідження є визначення найбільш оптимальних (для детального й усебічного дослідження феномена) критеріїв систематизації українських добровольчих формувань, що брали участь у бойових діях на Сході України у 2014–2015 роках. Для здійснення мети необхідно виконати такі завдання:

1) зробити огляд та аналіз способів класифікації українських добровольчих формувань, які здійснювали інші дослідники, визначити їх недоліки;

2) визначити значимі критерії класифікації українських добровольчих формувань, здійснити класифікацію відповідно до зазначених критеріїв, проаналізувати переваги й недоліки класифікації щодо кожного з критеріїв;

3) зробити висновки щодо доцільності застосування тих чи інших критеріїв для класифікації українських добровольчих формувань у процесі детального й усебічного дослідження цього феномена.

Виклад основного матеріалу дослідження. Ю. Бутусовим фактично започаткована класифікація українських добровольчих формувань за критерієм належності до певних силових структур. Залежно від системи підпорядкування дослідник поділяє добробати на:

– батальйони територіальної оборони (БТрО), що знаходяться в системі Збройних Сил України (далі – ЗСУ);

– батальйони спеціального призначення в системі органів Міністерства внутрішніх справ (далі – МВС);

– резервні батальйони Національної гвардії України (далі – НГУ);

– не підпорядкований жодним державним структурам Добровольчий український корпус «Правий сектор» (далі – ДУК) [2].

Такий критерій класифікації дійсно є очевидним, його застосування є цілком обґрунтованим. Утім класифікації добробатів із використанням лише цього критерію для повноцінного дослідження феномена явно недостатньо, адже в межах підпорядкування однієї вертикалі перебували абсолютно різні за чисельністю, форматом добору особового складу, внутрішньою структурою, ідеологічною мотивацією членства підрозділи. Дуже часто формування з різних систем підпорядкування були набагато ближче один до одного, ніж підрозділи з аналогічним підпорядкуванням. Нерідко в добробатах із різних вертикалей можна спостерігати аналогічні явища, не притаманні системі, у підпорядкуванні якої вони знаходилися. Так, традиційний для націоналістів поділ на сотні (замість армійських рот) паралельно існував у батальйонах «Айдар» [4, с. 10] та «Азов» [5, с. 12], хоча перший знаходився в підпорядкуванні ЗСУ, другий – МВС. Отже, детальне дослідження явища українських добровольчих формувань вимагає більш детальної класифікації добробатів, ніж формальна систематизація за критерієм офіційного підпорядкування.

Крім того, з часу дослідження Ю. Бутусова (літо 2014 року) уже минуло достатньо часу, низка добробатів зазнала структурних змін, для дослідників стали доступними нові джерела, тому зазначена класифікація явно застаріла. Кількість добробатів, не підпорядкованих державним структурам, із того часу збільшилася (з'явився батальйон «ОУН», від ДУК відокремилася Українська добровольча армія (УДА)). Деякі батальйони змінили свій статус і підпорядкування (наприклад, добровольчий батальйон «Азов» у підпорядкуванні Головного управління МВС в Київській області спочатку був розширений до однойменного полку з аналогічним підпорядкуванням, а в листопаді 2014 року був підпорядкований НГУ як окремий загін спеціального призначення [6]). Інші були розформовані (як батальйони «Шахтарськ» чи «Торнадо»). Тому здійснена Ю. Бутусовим класифікація добровольчих формувань потребує корекції з огляду на час дослідження. Це частково й зробив Ю. Стасюк у межах свого дисертаційного дослідження [3, с. 246–255]. Як зазначалося вище, він застосував той самий критерій підпорядкованості, який використав до цього

Ю. Бутусов, але здійснив більш детальну систематизацію добровольчих формувань, зібравши значний масив даних і зауваживши мінливість системи підпорядкування. Утім, незважаючи на справді колосальний набір фактологічної інформації, Ю. Стасюк так і не поглибив класифікацію, лишившись у межах єдиного класифікуючого критерію – системи підпорядкування. Крім того, зібрані ним дані не були належним чином перевірені, що в підсумку призвело до низки хибних результатів. Так, у дослідженні в переліку реальних добробатів з'явилося кілька добровольчих формувань [3, с. 254], про заклики до утворення яких були наявні повідомлення в ЗМІ, але які в реальному просторі так ніколи й не були сформовані (батальйон «Крим», батальйон «Україна») [7]. Крім того, на добровольчі підрозділи в Ю. Стасюка перетворилися окремі волонтерські та громадські формування (група «Аеророзвідка», Цивільний корпус «Азов») [8], а партизанські групи («Тіні», «Тесла», «Север»), реальність яких нині є сумнівною [9], були безпележно віднесені до добробатів, що знаходяться поза підпорядкуванням державних структур, хоча, навіть якщо їхня діяльність справді буде підтверджена, партизанські формування варто виокремити в специфічну п'яту групу на додаток до чотирьох, визначених раніше Ю. Бутусовим.

У додатках В, Г, Д, Е дисертаційного дослідження [3, с. 246–255] Ю. Стасюк наводить списки добровольчих формувань із зазначенням у тому числі й орієнтовної чисельності особового складу добробатів. І хоча чисельність у добровольчих формуваннях була досить динамічним показником, а самі таблиці, укладені Ю. Стасюком, містять чимало фактажних помилок і потребують верифікації, зібраного в зазначених таблицях фактажу цілком достатньо для загальної класифікації добровольчих формувань за чисельністю, адже визначені ним кількісні пропорції особового складу між різними добровольчими підрозділами відповідають дійсності станом на певний часовий відрізок (орієнтовно на кінець 2014 року). Отже, можна припустити, що зростання чисельності в попередній період було з орієнтовним збереженням визначених пропорцій. Принаймні щодо окремих підрозділів таке формулювання може бути підтверджене іншими джерелами [2; 4; 5; 6].

Класифікувати добробати за чисельністю станом на кінець 2014 року найбільш доцільно, відштовхуючись від порівняння зі штатною структурою батальйону, яка на момент формування добровольчих підрозділів була спільномірною в

державних силових структурах (штат БТрО в ЗСУ передбачався в 426 осіб, у резервних батальйонах НГУ – 460 осіб, у спецпідрозділах МВС – до 400 осіб) [2]. Таким чином, за чисельністю можна виділити такі групи добровольчих формувань:

- підрозділи рівня, що суттєво перевищує середньостатистичну штатну структуру батальйону (орієнтовно – 700–800 добровольців);

- формування рівня штатного батальйону (орієнтовно – 300–600 добровольців);

- формування рівня штатної роти (орієнтовно – 100–200 добровольців);

- формування рівня штатного взводу (до 70 добровольців).

Користуючись цими критеріями, до категорії, де чисельність добровольців суттєво перевищує штат батальйону, можна віднести тільки 5 підрозділів:

- 2 батальйони територіальної оборони при ЗСУ (24-й «Айдар» і 25-й «Київська Русь»);

- 3 спецпідрозділи в підпорядкуванні обласних управлінь МВС («Азов», «Миротворець» і «Шахтарськ»).

До добровольчих формувань зі штатом, спільномірним із батальйонним (принаймні документарно), варто віднести:

- усі 3 резервні батальйони НГУ («Донбас», «Крук» та ім. Кульчицького);

- 30 батальйонів територіальної оборони ЗСУ;
- 5 спецбатальйонів МВС («Дніпро-1», «Харків-1», «Київ-1», «Київ-2», «Полтава»).

До добровольчих формувань зі штатом ротного рівня варто віднести 28 спецпідрозділів МВС, а підрозділів взводного рівня – 3 спецпідрозділи МВС («Буковина», «Тернопіль», «Вінниця-2»).

Окремо в цій класифікації знаходяться добровольчі формування, які перебувають поза підпорядкуванням державних силових структур, з огляду на той факт, що специфіка їх функціонування суттєво відрізняється від регулярних підрозділів та облік їх кількісних показників украй ускладнений. Чисельність особового складу ДУК Ю. Стасюк оцінює в 1690–2150 добровольців [3, с. 254–255]. Однак, на відміну від інших добровольчих формувань, більшу частину ДУК становили так звані резервні сотні – парамілітарні громадські формування, що дислокувалися поза зоною бойових дій і які складно порівнювати з бойовими підрозділами. Безпосередньо в зоні бойових дій перебували тільки 5-й і 8-й окремі батальйони ДУК, чисельність яких той же дослідник оцінює в 450 і 400 добровольців відповідно [3, с. 254–255]. Утім підтвердженень одночасного

перебування навіть такої кількості добровольців «Правого сектору» на одному терені в зоні військових дій нині немає. Водночас щодо чисельності інших підрозділів проблема верифікації також наявна.

Класифікація за критерієм чисельності має сенс лише в дослідженнях, що стосуються організаційно-правової форми добробатів. Певний сенс має кількісна систематизація й під час оцінки безпосередньої участі добровольчих формувань у бойових діях, але тут ключове значення матиме цілком конкретна чисельність у цілком конкретний момент на цілком конкретному терені, тому узагальнена орієнтовна чисельність штатної структури на певний період у таких дослідженнях недоречна, адже класифікація за чисельністю має визначатися кожного разу окремо.

Інший характер має класифікація добробатів за критерієм впливу на їх (добробатів) формування ідеологічних громадсько-політичних структур. Тут доцільно класифікувати добровольчі підрозділи так:

– підрозділи, засновані й керовані вихідцями з певних організацій з чіткою ідеологічною позицією;

– підрозділи, до формування яких долучилися певні структури з ідеологічним чи громадсько-політичним забарвленням;

– підрозділи, щодо участі у формуванні яких немає відомостей про вплив громадсько-політичних структур.

До першої категорії (добробатів, заснованих і керованих вихідцями з певних організацій з чіткою ідеологічною позицією) можна віднести:

– ДУК, заснований й безпосередньо керований функціонерами політичної партії «Правий сектор» [10];

– УДА, заснована й керована Дмитром Ярошем і його прихильниками, які вийшли зі складу «Правого сектора» у 2015 році, утворивши окремий громадсько-політичний рух «Державницька ініціатива Яроша» [10];

– батальйон «Азов», заснований на базі партизанського загону «Чорний корпус», сформованого членами громадської організації «Патріот України», функціонери якого створили специфічну організаційну структуру батальйону та обійняли ключові командні позиції в підрозділі [6];

– батальйон «ОУН», заснований і керований Київською сотнею ОУН ім. Є. Коновальця, сформованою під час Революції Гідності з членів і прихильників Організації українських націоналістів [11];

– чеченські добровольчі батальйони імені Шейха Мансура та імені Джохара Дудаєва, утворені й керовані міжнародним суспільно-політичним рухом «Вільний Кавказ» [3, с. 254–255];

– добровольча рота «Свята Марія», заснована й керована вихідцями з утвореної під час Революції Гідності сотні Ісуса Христа, яка сформована представниками політичної партії «Братство» [12];

– добровольча рота «Східний корпус», заснована й керована представниками однойменної громадської організації [13];

– добровольча козацька рота спецпризначення ім. Т.Г. Шевченка, заснована й керована Київським козацьким полком ім. Т.Г. Шевченка Бойового українського козацтва (громадською організацією) [14];

– добровольча чота «Карпатська Січ», заснована й керована групою вихідців зі Всеукраїнського об'єднання «Свобода» [11].

До формування окремих добровольчих підрозділів (на рівні комплектування, а не командування чи творення організаційних структур) також долучилися такі громадсько-політичні структури:

– Самооборона Майдану – до формування батальйонів «Чернігів» (конкретно 14 сотня Самооборони «Вільні люди»), «Київ-2» (конкретно «афганська» сотня Самооборони спільно з рухом С14), «Львів» у підпорядкуванні МВС; 4-го БТРО «Прикарпаття» (конкретно самооборонний намет «Коломия»), 24-го БТРО «Айдар», 25-го БТРО «Київська Русь» (конкретно 40 та 42 сотні Самооборони) у складі ЗСУ; 1-й і 2-й резервні батальйони НГУ, які в липні 2014 року були об'єднані в батальйон оперативного призначення імені Кульчицького [3, с. 246–253];

– Добровольчий загін територіальної оборони при Сумському міському військовому комісаріаті – до формування 15-го БТРО «Суми» в складі ЗСУ [3, с. 246];

– Штаб національного захисту Київської області – до формування 11-го БТРО «Київська Русь» у складі ЗСУ [3, с. 246];

– Штаб національного захисту Дніпропетровської обласній місцевий осередок Всеукраїнського об'єднання «Батьківщина» – до формування батальйонів «Дніпро-1», «Луганськ-1» у підпорядкуванні МВС; батальйону «Донбас» у підпорядкуванні НГУ; 20-го БТРО «Дніпропетровськ», 34-го БТРО «Батьківщина», 37-го БТРО, 42-го БТРО «Рух Опору» в складі ЗСУ [3, с. 246–252];

– політична партія «Народний фронт» – до формування батальйонів «Київ-1», «Артемівськ», «Золоті ворота» в підпорядкуванні МВС [3, с. 249–250];

– політична партія УДАР – до формування 4-го БТрО «Закарпаття» в складі ЗСУ [3, с. 246];

– радикальна партія Олега Ляшка – до формування батальйону «Шахтарськ» у підпорядкуванні МВС [3, с. 249–250];

Новокодацька сотня Кодацької паланки Війська Запорізького Низового (громадської організації) – до формування батальйону «Січеслав» у підпорядкуванні МВС [3, с. 249–250].

Щодо участі інших громадсько-політичних структур у формуванні інших добровольчих підрозділів нині відомостей немає.

Класифікація українських добровольчих формувань за критерієм впливу ідеологічних громадсько-політичних структур на їх комплектування й командування є доцільною для дослідження специфіки внутрішньої структури, добору, мотивації й ідеологічних настроїв особового складу та інших процесів, що пов'язані з внутрішнім життям підрозділів. Крім того, такий класифікаційний критерій варто враховувати й при дослідженні феномена добровольчого руху загалом, а також у дослідженнях бойової ефективності підрозділів, адже вони нерідко пов'язані з рівнем мотивації та особливостями особового складу, які зумовлені власне ідеологічною позицією, внутрішньою структурою тощо.

Висновки. Виконавши огляд та аналіз способів класифікації українських добровольчих формувань, які здійснювали інші дослідники (Ю. Бутусов, Ю. Стасюк), визначили, що запро-

понований раніше спосіб класифікації добровольчих формувань за системою їх підпорядкування є обґрунтованим і доцільним, утім недостатнім для детального й усебічного дослідження феномена добробатів. Для вирішення цієї проблеми визначено ще два значимі критерії класифікації – чисельність особового складу та вплив на формування підрозділів ідеологічних громадсько-політичних структур (громадських організацій, політичних партій тощо). Здійснивши класифікацію добробатів, використовуючи зазначені два критерії, проаналізували переваги й недоліки кожного із цих критеріїв. Так, кількісний критерій, який для добровольчих формувань є вкрай динамічним показником, варто застосовувати лише в дослідженнях, що стосуються організаційно-правової форми добробатів. Критерій впливу ідеологічних громадсько-політичних рухів на формування добровольчих підрозділів цілком можна застосовувати більш широко, адже від цього чинника здебільшого залежить формування внутрішнього життя підрозділів, що зумовлює ідеологічні настрої особового складу, що, у свою чергу, коригує рівень мотивації, а також внутрішню структуру й інші внутрішньобатальйонні процеси, від яких багато в чому залежить бойова ефективність підрозділів. Таким чином, для детального й усебічного дослідження українського добровольчого феномена варто зважати на ідеологічний чинник, зумовлений впливом на формування добробатів громадсько-політичними структурами.

Список літератури:

1. Стасюк Ю.М. Українські добровольчі формування як унікальне явище незалежної України. Військово-історичний меридіан : електрон. наук. фаховий журнал. Київ : Нац. музей історії України у Другій світовій війні ; Меморіальний комплекс, Ін-т історії України НАН України, 2018. № 2 (20). С. 17–29.
2. Бутусов Ю. Добровольчі батальйони: структура, страхи, проблеми бойового застосування. Дзеркало тижня. 2014. 29 серпня. URL: <https://zn.ua/ukr/internal/dobrovolchi-batalyoni-struktura-strahi-problemi-boiovogo-zastosuvannya-.html> (дата звернення: 10.11.2021).
3. Стасюк Ю.М. Українські добровольчі формування: створення та функціонування (2014–2015 рр.) : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01. Київ., 2018. 281 с.
4. Орел І. Хроніка одного батальйону. Харків : Фоліо, 2016. 178 с.
5. Широкинська операція. Спогади учасників наступу / упоряд. О. Кравченко. Київ : Орієнтир, 2021. 200 с.
6. Про Азов. Офіційний сайт полку «Азов». URL: <https://azov.org.ua/pro-nas/> (дата звернення: 10.11.2021).
7. Батальйон Ляшка існує тільки віртуально – батальйон «Азов». Gazeta.ua URL: https://gazeta.ua/articles/culture/_bataljon-lyashka-isnuye-tilki-virtualno-bataljon-azov/564657 (дата звернення: 10.11.2021).
8. Цивільний фронт. Національний кореспондент. URL: <https://nackor.org/ukr/civil-niy-front> (дата звернення: 10.11.2021).
9. Партизанський загін «Тіні». Вікіпедія – вільна енциклопедія. URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/Партизанський_загін_«Тіні» (дата звернення: 10.11.2021).
10. Українська добровольча армія нагадує, що війна триває та запрошує до навчального центру. Дніпроград. URL: https://dniprograd.org/2017/07/16/ukrainska-dobrovolcha-armiya-nagadue-shcho-viyna-trivaeta-zapros hue-do-navchalnogo-tsentru_58561 (дата звернення: 10.11.2021).

11. Добровольці легалізуються в Збройних силах України. Радіо Свобода. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/26944303.html> (дата звернення: 10.11.2021).

12. В Мариуполі створено батальон «Свята Марія». Gordonua.com. URL: <https://gordonua.com/news/war/v-mariupole-sozdan-batalon-svyataya-mariya-42544.html> (дата звернення: 10.11.2021).

13. В Харкові проводили в зону АТО бойців «Восточного батальона». Gordonua.com. URL: <https://gordonua.com/news/war/v-harkove-provodili-na-front-boycov-vostochnogo-batalona-fotoreportazh-63955.html>? (дата звернення: 10.11.2021).

14. Гасиджак Л., Малород А., Спасиченко О. Київський козацький полк ім. Т.Г. Шевченка (БУК) в АТО. Київ : Вид. Ю. Вольф, 2017. 60 с.

Kravchenko M.S. APPROACHES TO THE CLASSIFICATION OF UKRAINIAN VOLUNTEER FORMATIONS PARTICIPATING IN THE WARFARE IN EASTERN UKRAINE IN 2014–2015

The article reviews and analyzes the methods of classification of Ukrainian volunteer formations carried out by other researchers; It was determined that the previously proposed classification of voluntary formations according to the system of their subordination is expedient, but insufficient for a detailed and comprehensive study of the phenomenon of dobrobats. The aim of the publication is to determine the optimal (for a detailed and comprehensive study of the phenomenon) criteria for the systematization of Ukrainian volunteer formations that participated in hostilities in eastern Ukraine in 2014–2015. The research methodology involves the application of the principles of historicism, the integrity of the study of historical sources and objectivity, the use of methods of analysis and synthesis, classification and systematization. The scientific novelty of the study is determined by the use of two new (those that have not been used before) criteria for classifying Ukrainian voluntary groups – the number of personnel and the impact on the formation of units of ideological socio-political structures (NGOs, political parties, etc.). The prospect of further research is the possibility of a more detailed and comprehensive study of the phenomenon of Ukrainian dobrobats using the classification according to the criteria defined above. The conclusions of the study are to determine the feasibility of applying a quantitative criterion of classification only in studies relating to the organizational and legal form of dobrobats. The criterion of the influence of ideological socio-political movements on the formation of volunteer units can be applied more widely. After all, this factor largely depends on the formation of internal life of units, which determines the ideological mood of personnel, which in turn adjusts the level of motivation, as well as internal structure and other intra-battalion processes, which largely depend on combat effectiveness.

Key words: *volunteer movement, Ukrainian dobrobats, Anti-terrorist operation in Eastern Ukraine, Azov battalion, Aidar battalion.*

Мазило І.В.

Вінницький національний аграрний університет

ВІДБУДОВА, ВІДНОВЛЕННЯ РОБОТИ І РЕКОНСТРУКЦІЯ ЗАЛІЗНИЧНОГО ТРАНСПОРТУ В 1943–1950-Х РР., ОБ'ЄДНАННЯ РЕГІОНІВ УКРАЇНИ

У статті аналізується процес відбудови залізничного транспорту в Україні у воєнні роки і період післявоєнної відбудови. Це закономірно, адже дослідники історії України дотримуються думки, що епоха відбудови в Україні поділяється на два періоди: перший – від звільнення певних регіонів республіки до завершення війни; другий – від ухвалення четвертого п'ятирічного плану до початку 50-х років. Автор на підставі нижченаведених фактів також приходить до висновку, що дана періодизація притаманна відбудовчим процесам на залізничному транспорті України. На думку автора статті, процес відбудови залізничного транспорту починався з визволення регіонів республіки і поряд із забезпеченням потреб фронту ставав одночасно засобом відновлення промислового і до певної міри аграрного виробництва, економічних і соціальних зв'язків різних регіонів України. Через перевезення залізничними шляхами будівельних матеріалів, основних фондів підприємств, трудових ресурсів, демобілізованих воїнів відбудовувалася економіка областей, відроджувався і відбувався процес товарообміну, перевозилася грошова маса, здійснювалася відправка пасажирів, поштових вантажів, інше. На думку автора, відбудовані залізничні шляхи України, вузлові станції – Харків, Київ, Дніпропетровськ (нині Дніпро), Запоріжжя, Слов'янськ, Ясинувата, Лозова, Львів, Ковель, Мукачеве, інші – стали важливим транспортним засобом у процесі об'єднання різних регіонів Української РСР у післявоєнний період вітчизняної історії.

Окремі регіони увійшли до складу України в 1939, 1940 і 1945 рр. і перші кроки свого існування робили в нових соціально-економічних і політичних реаліях. Тому певна увага приділена висвітленню подій, пов'язаних з історією відбудови Львівської залізничної магістралі й проектом створення Закарпатської залізниці, яка в разі свого існування стала б вагомою частиною економіки краю, який розташований на 12,7 тис. кв. км. в рамках створеної 22 січня 1946 р Закарпатської області.

Ключові слова: залізничний транспорт, відбудова, регіони, об'єднання.

Постановка проблеми. Відбудова залізничного транспорту в Україні в роки німецько-радянської війни і післявоєнний період стала предметом дослідження. Це дало змогу констатувати, що до кінця жовтня 1943 року першочергові відновлювальні роботи були проведені на залізничних магістралях Лівобережної України, навесні, влітку і восени 1944 року на магістралях правобережних, південних і західних областей України. Отже, відбудовані залізничні шляхи України сполучали не лише фронт з тилом, а і різні регіони республіки між собою, що потребує дослідження.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Історія шляхів сполучення, зокрема залізничних, стала предметом історичних досліджень. Вивчення потребує увесь комплекс проблем, пов'язаних з відбудовою залізниць, і окремо такий аспект проблеми, як відроджені залізничні магістралі, вузлові станції, що стали засобом об'єднання різних регі-

онів України. Автор має окремі напрацювання з історії залізничного транспорту [15], але з метою ґрунтовного вивчення проблеми використовує опубліковані джерельні матеріали і наукові дослідження істориків [3; 5; 6; 16].

Постановка завдання. У статті автор поставив за мету на основі опублікованих документів й історичних праць відтворити історію відбудови залізничних магістралей воєнного і повоєнного періодів історії України та як це сприяло об'єднанню різних регіонів в адміністративних кордонах УРСР.

Виклад основного матеріалу. УРСР до початку війни і в післявоєнний час мала розвинену мережу залізничних шляхів, яка поєднувала індустріальні райони Донбас, Придніпров'я і Слобожанщину із центральними областями, Півднем і Правобережжям, а з 1939 року – і західноукраїнськими областями і у зворотному напрямку.

У передвоєнний період залізничним транспортом забезпечувалося 95 відсотків перевезень на території України. Довжина шляхів тут сягала 20102 кілометри з 137 тис. км. експлуатаційної довжини залізниць СРСР. В УРСР діяло дев'ять залізниць: Вінницька, Ковельська, Львівська, Одеська, Південна, Південно-Західна, Північно-Донецька, Південно-Донецька й Сталінська (Придніпровська) магістралі. На них були зайняті 348 тис. працівників, які обслуговували залізничні мережі України, з 2 млн. 821 тис. усіх працюючих у системі Народного Комісаріату Шляхів Сполучення [15, с. 661]. Їхніми зусиллями забезпечувався рух воєнних, санітарних потягів, вони брали участь в евакуації основних фондів підприємств і населення в тилі райони СРСР.

У 1939–1940-х рр. залізничні дороги Галичини і Буковини були об'єднані з транспортною системою УРСР. Після їх включення в транспортну мережу СРСР у 1939 році почали перебудовувати колію з європейської (1435 см) на союзну (1520 см) і експлуатувати вагони виготовлені в СРСР. Також першочерговим завданням було сполучити прикордонну залізничну мережу з усіма українськими коліями. Запланували відновити другі колії на дільницях Золочів – Тернопіль – Підволочиськ і поновити на дільницях Ланівці – Тернопіль – Ходорів, Самбір, Гусятин – Чорків – Хриплин. До весни 1941 року було введено 2631 км головних і 892 км станційних колій і 552 стрілочних переводи [13, с. 167, 175]. У 1940 році запланували провести реконструкцію Львівської магістралі. На це Уряд УРСР виділив 50 млн. карбованців [13, с. 173].

Фашистська окупація змінила становище. Під час відступу окупаційної армії на території республіки підлягало руйнуванню все, що не можливо було вивезти. Окупанти зруйнували 16150 підприємств. Великими були людські втрати. На 45,5 відсотків зменшилася кількість робітників, інженерно-технічних працівників та службовців. [15, с. 689]. Сума збитків залізничному господарству України становила 10 мільярдів карбованців. Тому без відбудови залізничної інфраструктури важко було вести бойові дії, проводити відбудовчі процеси, налагоджувати мирне життя, об'єднувати різні регіони України.

Великим був масштаб руйнувань транспортної мережі Донбасу. Першочергові відбудовчі роботи першої половини 1943 р. були проведені в межах Ворошилоградської (нині Луганської) області, в другому півріччі – на території Донецької (до 1961 р. Сталінської) й інших областей Лівобережжя.

За 50 днів залізничники разом із місцевим населенням на Північно-Донецькій магістралі відновили 700 кілометрів головних шляхів, мостові переходи, лінії зв'язку. Із початку вигнання німецьких військ і до вересня 1943 року в межах Ворошилоградської області було введено в експлуатацію 1140,1 кілометрів залізничних колій, 6 великих, 21 середніх й 68 малих мостів, 800 стрілочних переводів [15, с. 677].

Восени 1943, навесні 1944 р. йшли бої з гітлерівцями на території, де пролягали шляхи Сталінської (Придніпровської) залізниці, а це Дніпропетровська, Запорізька, Кримська і окремі райони Харківської областей. Станом на 15 березня 1944 року від фашистських окупантів очистили станції й залізничні магістралі на правому березі р. Дніпро [14, с. 156]. Окупанти, відступаючи, зірвали 3500 стрілочних переводів і 4 тунелі, зруйнували 38 великих, 35 середніх і 602 малих мостів, вивели з ладу обладнання, завдавши збитків на 1,4 млрд. карбованців [14, с. 157].

Залізничники під час відновлювальних робіт заткнулися з великою проблемою – відбудовою мостів. Під час відступу окупанти зруйнували в м. Дніпро (Дніпропетровську) два мости протяжністю 1524 і 1383 метра і в м. Запоріжжі мости через старий Дніпро – 370 м і новий Дніпро – 738,1 м. [17, арк. 4].

У м. Дніпропетровську (нині Дніпро) мости поновлювалися у два етапи. Спочатку спорудили наплавний, потім висоководний тимчасові мости на обході. Виконував роботи спеціальний пантономостовий полк, особистий склад якого був доставлений із тиліових районів. Разом із залізничниками побудували естакади завдовжки 156 метрів. Сам перехід зводили 8 діб, укладаючи щодоби по 105 метрів [7, с. 211].

Одночасно розпочали спорудження висоководного мосту. Із цією метою забили 1088 палів, встановили 192 пролітні конструкції вагою чотири тони кожна, змонтували 33 проміжних конструкції по 20–32 тон, звели дві естакади довжиною понад 200 метрів. Роботи проводилися з 1 листопада до 10 грудня 1943 року [7, с. 211].

Навесні-влітку 1944 року залізничним сполученням були зв'язані Південні райони України з іншими регіонами. У квітні 1944 року була розпочата відбудова Одеського залізничного вузла. Цікавим є факт відновлення руху поїздів на Одеській магістралі. Провідну роль відіграли наявні паровози. Їх затопили в сорок першому році при відступі і підняли з дна моря в сорок п'ятому. Більше 40 піднятих локомотивів поставили на

рейки, які ешелонами доставляли фронту спорядження. Зусилля залізничників дали результат, і вже 1 травня 1944 р. після 20 днів із часу визволення міста до одеського перону підійшов перший пасажирський поїзд Київ-Одеса [8, с. 121].

У серпні 1944 року була розпочата відбудова залізничних колій і станцій Білгород – Дністровська, Рені, Ізмаїлу. На першому вузлі окупанти знищили 170 км. колій, мости, вагони й паровози. Значними зусиллями залізничників уже у вересні вдалося пустити перший ешелон із вантажем [8, с. 121].

У 1944 році працівники залізничної станції Рені відновили перевезення вантажів, а робітники депо здійснили складний ремонт паровозів. На Ізмаїльській дільниці вдалося поновити сполучення з Одесою 16 травня 1946 року [8, с. 121]. Територія Ізмаїльської області була сполучена із загальнореспубліканською залізничною мережею і мала вихід на інші регіони України.

Протягом 1944 року завдяки зусиллям залізничників і мешканців області, залучених до відбудови на Миколаївщині, стали до ладу залізничні вузли Вознесенська й Первомайська. На останньому був налагоджений виведений із ладу німецькими окупантами залізничний міст через річку Синюху й Південний Буг [8, с. 121].

У місті Херсоні вдалося у 1944 році розпочати роботу на залізничному вузлі, шляхи якого підходили до річкового й морських портів [8, с. 121].

Відбудова залізничної мережі столичного Києва і області вимагала значних зусиль і була важливою для відродження економіки і об'єднання навколо республіканського адміністративного і політичного центру усієї України. Велике значення мало будівництво мостів, які мали об'єднати залізничну мережу двох берегів Дніпра. Розпочали відновлювати Дарницький міст і нижче по течії низько водний міст довжиною 1059,5 м., висотою 5,5 м. На момент початку його відбудови залізничниками було заготовлено 5000 кубічних метрів лісоматеріалів, понад 1000 штук палів, понад 50 тон поковок. 20 листопада 1943 року через міст пройшов перший військовий ешелон. Темп будівництва мосту, як на той час, був рекордний – 81,5 погонних метрів на добу. Це дало змогу за листопад-грудень 1943 р. через міст доставити 65 тон різних вантажів [15, с. 660].

Під час визволення Правобережної України перші кроки з відновлення роботи Вінницької залізничної магістралі були зроблені вже на початку 1944 року. Щоб зв'язати Вінниччину з іншими регіонами, розпочали відбудову важли-

вих залізничних вузлів – Козятина і Жмеринки. 28 грудня 1943 року піхотні, танкові частини 1-го Українського фронту оволоділи залізничним вузлом і містом Козятин [4, с. 304]. Залізничники одразу розпочали відбудову.

18 березня 1944 року воїни 38-ї армії 1-го Українського фронту визволили місто і великий залізничний вузол – Жмеринку. Хоча бої з окупантами в місті тривали до 14 години 21 березня [1, с. 166]. Одразу залізничники за допомогою військових і місцевого населення розпочали відбудову вузла

Після відступу німців в усіх містах Західної України, на всіх залізничних станціях і вузлах панував хаос [13, с. 182]. Німці зруйнували не лише колії, станційне обладнання, але й вивели з ладу всі штучні споруди – мости, віадуки, тунелі [13, с. 183]. Значних руйнувань зазнало господарство Львівської залізниці. Руйнація залізничних об'єктів Львова була вражаюча [13, с. 182]. Були винищені обидва локомотивні депо, напівзруйновано споруду головного вокзалу. Його підземні переходи були повністю завалені, а залізничні колії засипані уламками каміння, металоконструкцій, шпал [13, с. 182]. Окупанти висадили в повітря паровозоремонтний завод, паровозне і вагонне депо, всі станційні будови і шляхове господарство [13, с. 91]. 28 липня 1944 року виконком обласної Ради депутатів трудящих і бюро обласного комітету КП(б)У прийняли постанову про забезпечення своєчасної відбудови Львівського залізничного вузла, зобов'язавши органи влади на місцях в двотижневий термін провести мобілізацію цивільного населення на визначені роботи в кількості 6 тис. осіб [10, с. 550]. У кінці 1945 року прийняли ще одну постанову – «Про відбудову і розвиток промисловості, транспорту і міського господарства м. Львова», в якій ставилося завдання відбудувати міський пасажирський вузол до жовтня 1946 року і провести реконструкцію шляхів львівського залізничного вузла до 1947 року [10, с. 550]. Ремонтні роботи відбувалися швидкими темпами: було відновлено лінії зв'язку, налагоджену електричну централізацію стрілок, запрацювали диспетчерські служби. Спільними зусиллями залізничників, військових і цивільних робітників у найкоротший термін було відновлено рух поїздів [13, с. 182].

У м. Стрий німці вивезли із депо верстати, локомотиви, всю техніку, зруйнували систему водопостачання. Не було приміщень для майстерень. Локомотиви ремонтували просто неба [13, с. 182]. Найтяжчою виявилася відбудова на гірській дільниці між Стриєм і Мукачевим. Довелося

заново будувати два віадуки і тунель. А витягувати вручну на стрімкі гори шестиметрові багатотонні колони понад силу, адже під'їзду не було жодного [13, с. 183]. На липень 1944 року завдяки самовідданій праці залізничників введено в дію на Львівській магістралі 552 км. шляхів, Ковельській – 1020 [15, с. 677].

У ході проведення радянськими військами Проскурово-Чернівецької наступальної операції в березні 1944 р. була звільнена територія Північної Буковини. Бої ще продовжувалися, а роботи з відновлення шляхів сполучення розпочалися [8, с. 122]. Залізничні шляхи стали реальним механізмом об'єднання даного регіону з іншими областями України.

На 8 жовтня 1944 року територія України в довоєнних кордонах була повністю очищена від німецьких військ. Це дало змогу активізувати відновлення залізничних сполучень із багатьма станціями.

На кінець 1944 р. на залізницях республіки було відновлено й перешито на вітчизняну колію 20 292 км. [15, с. 677], які стали реальним механізмом об'єднання України, а з жовтня 1944 і червня 1945 рр. – з територією Закарпаття, яке було звільнене в результаті проведення Карпатсько-Ужгородської наступальної операції радянських військ у вересні-жовтні 1944 року. Місцева залізнична мережа була протяжністю 653 кілометри, із яких 168 широкої колізії (1520 см), 345 кілометрів західноєвропейської (1435 см) і 140 кілометрів вузьких колій (760 см), та складалася з 4-х залізничних ліній, три з яких перетинали територію Закарпаття з північного сходу на південний захід у напрямку Ужгород – Чоп, Скотарське – Батєво, Зимир – Вишів, і одна зі сходу на захід в напрямку Чоп – Вишів [8, с. 122]. За даними розслідування надзвичайна комісія з обліку шкоди, заподіяної німецько-мадярськими окупантами, встановила, що було вивезено 90 паровозів, 16 мотовозів, 320 пасажирських і 2800 товарних вагонів, зруйновано 194 кілометрів залізничного полотна, 97 мостів протяжністю 5872 погонних метрів, 84 вокзали і станційних споруд, 13 тунелів протяжністю 1140 погонних метрів, 14 вузькоколейних паровозів, 16 кілометрів лісових залізниць [11, с. 619]. Транспорт Закарпаття наприкінці 1944 року практично був виведений із ладу [12, с. 108]. Перші кроки на шляху його відродження було зроблено вже в кінці 1944 року і в 1945 році. На допомогу прийшли військові частини Червоної армії. Через них у 1945 були отримані десятки трофейних паровозів [12, с. 108].

Паралельно з відбудовою місцеві органи влади розпочали процес ліквідації приватної власності провідних галузей промисловості, транспорту, зв'язку, банківсько-кредитної системи. Початком можна вважати декрет місцевої Народної Ради від 5 грудня 1944 р. про перехід прав власності на державне майно Чехословацької республіки та Угорського королівства до Закарпатської України [11, с. 620]. Хоча формально, юридично територія Закарпаття до 29 червня 1945 року перебувала в складі Чехословаччини до підписання Чехословацько-радянського договору про Закарпатську Україну [11, с. 610]. А 17 серпня 1945 року декретом НРЗУ (Народна Рада Закарпатської України) були націоналізовані розташовані на території Закарпатської України залізничний транспорт і засоби зв'язку [11, с. 622].

Керівництво УРСР, урахувавши економічний стан регіону, його географічне становище, виношувало плани створення Закарпатської залізної дороги. Такий крок мав і політичний характер, який повинен був сприяти об'єднанню території Закарпаття з Україною, а відтак з усім СРСР. Були підготовлені на ім'я Й. Сталіна, тодішнього керівника СРСР, доповідна записка і проект постанови ДКО, де визначалися межі залізниці і перелік необхідних підготовчих робіт, які потрібно було провести до 1 листопада 1945 року. Оперативна група мала приступити до роботи в місті Ужгород. У стислі строки мали розпочати роботу два відділення руху, а в місячний термін – забезпечити перешивку на союзну (російську) колію лінії – Чоп – Батєво – Сеget довжиною 135 кілометрів, Батєво – Мукачево – 26 кілометрів, Чоп – Ужгород – Великий Березний – 60 кілометрів. Планувалося відбудувати до 1 вересня 1945 року дільницю дороги від станції Великий Березний до ст. Волосянка довжиною 40 кілометрів [12, с. 109]. Цей проект не вдалося реалізувати, що не завадило відбудувати залізничну мережу Закарпаття. Вже в кінці 1945 – на початку 1946 років транспорт в регіоні почав оживати. 10 грудня 1945 р. рішенням Ради Народних Комісарів СРСР закарпатське залізничне господарство увійшло до складу Львівської залізниці [13, с. 185]. Спочатку поїзди курсували лише на території області, а в березні 1946 року було налагоджено зв'язок зі Львовом і Києвом [12, с. 108]. Певним чином сприяла цьому і організаційна перебудова місцевих залізниць. У грудні 1945 року почали свою роботу два відділки залізниць – Ужгородський і Королевський, які у 1947 році були об'єднані в одне Ужгородське відділення Львівської залізниці [13, с. 187].

У наступні повоєнні роки відбувалося подальше відновлення руху поїздів на Закарпатті. За короткий період вдалося відремонтувати близько 500 кілометрів колій, у локомотивному депо Королево і Чопа відновити промивочний ремонт паровозів, з'явився прямий зв'язок на дільницях Львів – Мукачево, Ужгород – Королево [13, с. 185]. Також потрібно було розширити європейську колію на східну – союзна. Спочатку від Чопа йшла перебудова на Мукачево – Сваляву – Воловець, далі – Чоп – Берегове, Хуст – Тячево, а згодом і Чоп – Ужгород – Ужок. Залізничникам допомагали військові, інженерно-технічні працівники з Києва, Харкова, Дніпропетровська. Ця важлива як для розвитку Закарпаття, так і об'єднання території республіки робота була закінчена в березні 1948 року [12, с. 108]. У 1948 році розпочалося відновлення залізничної колії за напрямком Самбір – Сянки – Ужгород із реконструкцією тунелів і віадуків та приведення їх до вимог стандартів залізничної колії – 1524 см. Лише у 1956 р. рух по цьому напрямку відновили [13, с. 201].

Ще у воєнні роки і післявоєнний період розпочалася відбудова мостів й штучних споруд, без яких залізниця не в змозі повноцінно здійснювати перевезення. Це пояснюється низкою обставин. По-перше, переважна більшість річок у республіці течуть із півночі на південь. Так, на р. Дніпро від Києва до Херсона було 15 залізничних мостів, на Десні – 7. Харківську область перетинали течії 11 річок, через які пролягали залізничні мости у 30000 погонних метрів. Зі згаданої кількості було пошкоджено, зруйновано і знищено під час німецької окупації та військових дій 1941–1943 рр. 24000 погонних метрів, у тому числі різні мости через ріки Сіверський Донець, Мжу, Оскол, Уділ, Орель, інші водні

артерії [7, с. 209]. По-друге, частина території західноукраїнських областей розташована в гірській місцевості, на якій без мостів, віадуків і тунелів рух транспорту неможливий. Колишній нарком шляхів сполучення СРСР В.І. Ковальов стверджує: залізничні шляхи через Карпатський перевал проходили через гірсько-лісисту місцевість» [5, с. 359]. Усі 8 місцевих віадуків (загальною протяжністю 1180 метрів, висотою 30–48 метрів, на кривих радіусом 250–400 метрів та схилах 22–25 градусів), два з 4 тунелів довжиною 490–1800 метрів, 17 середніх і великих мостів довжиною 727 погонних метри на момент звільнення перебували в руїнах. Упродовж 1944–1945 рр. на Львівській залізниці вдалося відновити 588 мостів, 89 труб, 4 тунелі, 9 шляхопроводів, 202 будівлі [7, с. 209]. Через відбудовані мости й штучні споруди вдалося поновити рух поїздів, а відтак налагодити економічні й інші зв'язки різних регіонів України.

Висновки. На кінець 1944 року на залізницях республіки було відновлено й переширено на російську колію 20292 кілометри залізничних доріг. Таким чином, протягом 1943–1945 рр. відбувся перший етап відбудови залізничного транспорту, коли в основному були здійснені поточні роботи для відродження роботи магістралей, тоді як капітальна його відбудова і реконструкція почалася лише в повоєнні роки. Відбудовані залізничні магістралі областей України надали можливість з'єднати різні регіони між собою і столичним центром, що сприяло розв'язанню не тільки стратегічних, а і регіональних проблем більш ефективно. На думку автора, залізничний транспорт до німецько-радянської війни, в роки післявоєнної відбудови і в нинішніх умовах є важливим чинником об'єднання регіонів України.

Список літератури:

1. Бранько Я.А., Домненко М.Г. Бої за визволення Вінниччини від німецько-румунських окупантів. Вінниччина: минуле та сьогодення. Красназнавчі дослідження. Вінниця : ВДПУ, 2014. С. 162–169.
2. Ветров І.Г., Лисенко О.Є., Шелейко Т.В. Донбас 1943–1950 років: відновлення промисловості і транспортної інфраструктури. Київ : Інститут історії НАН України, 2016. 324 с.
3. Дьяков Ю.Л. Развитие транспортно-дорожной сети СССР в 1941–1945 гг. Москва : Институт российской истории РАН, 1997. 416 с.
4. Історія міст і сіл УРСР. Вінницька область. Київ : УРСР. 777 с.
5. Ковалев І.В. Транспорт в Великой Отечественной войне 1941–1945. Москва : Наука, 1988. 479 с.
6. Куманев Г.А. Война и железнодорожный транспорт СССР 1941–1945 гг. Москва : Наука, 1988. 367 с.
7. Мазило І., Шелейко Т. З історії відбудови мостів, штучних споруд на залізничному транспорті України 1943–1948. Сторінки воєнної історії України: Зб. наук. статей. Київ : Інститут історії України НАН, 2012. Вип. 15. С. 209–215.
8. Мазило І.В. Відбудова залізничної мережі у 1943–1945 рр. *Наукові записки ВДПУ серія: історія*. Вінниця : ФОП Корзун, 2008. Вип. XIII. С. 120–123.

9. Мазило І.В. З історії відбудови Вінницької залізниці. *Матеріали XII подільської історико-краєзнавчої конференції*. Кам'янець-Подільський : Кам'янець-Подільський національний університет, 2007. С. 126–128.

10. Мазило І., Відновлення роботи і розвиток залізничного транспорту в західноукраїнських областях. *Воєнна історія Галиччини та Закарпаття*. Науковий збірник. Львів : Національний воєнно-історичний музей, 2010. С. 549–552.

11. Нариси історії Закарпаття / за ред. Гранчака І.М. Ужгород : «Закарпаття», 1995. 663 с.

12. Нариси історії Закарпаття / Болдижар М.М. Ужгород : Редакційно-видавничий відділ управління у справах преси та інформації, 2003. 648 с.

13. Перша колія. До 150-річчя Львівської залізниці Р.Ф. Коритко, Ю.А. Романишин та ін. Львів : ЗУКЦ, 2011. 496 с.

14. Приднепровская железная дорога / А.С. Сокиркин и др. Днепропетровск : Промінь, 1973. 103 с.

15. Україна в другій світовій війні: погляд з XXI ст. / О.Є. Лисенко та ін. ; за заг. ред. В.А. Смолія. Київ : Наукова думка, 2011. Кн. 2. 941 с.

16. Чернега П., Лушай В., Телегуз А. Мілітаризація промислового виробництва України і Радянського Союзу в роки Другої світової війни. *Воєнна історія середньої Наддніпрянини*. Науковий збірник. Київ : Національний військово-історичний музей, 2012. С. 707–713.

17. Центральний державний архів громадських об'єднань України. Ф. 1. Оп. 77. Спр. 43. Арк. 4.

Mazylo I.V. CONSTRUCTION, RESTORATION AND RECONSTRUCTION OF RAILWAY TRANSPORT IN 1943–1950, AND THE ASSOCIATION OF REGIONS OF UKRAINE

The article analyzes the process of reconstruction of railway transport in Ukraine in the war years and the period of postwar reconstruction. This is natural because researchers of the history of Ukraine believe that the era of reconstruction in Ukraine is divided into two periods: the first – from the liberation of certain regions of the republic to the end of the war; the second, from the adoption of the Fourth Five-Year Plan to the early 1950s. The author on the basis of the following facts also comes to the conclusion that this periodization is characteristic of the reconstruction processes in the railway transport of Ukraine. According to the author of the article (on the basis of facts) comes to the conclusion that the process of reconstruction of railway transport began with the liberated regions of the republic and, along with meeting the needs of the front, became at the same time a means of restoring economic and social ties of different regions of Ukraine. Through the transportation of construction materials, fixed assets of enterprises, labor resources, demobilized soldiers by rail, the economy of the regions was rebuilt, the process of trade was revived and carried out, the money supply was transported, passengers and postal goods were sent, and so on. According to the author, the rebuilt railways, hub stations – Kharkiv, Kyiv, Dnepropetrovsk (now Dnipro), Zaporizhzhya, Lviv, Mukachevo, others became an important means of uniting different regions of the Ukrainian SSR in the postwar period. national history.

Some regions became part of Ukraine in 1939, 1940 and 1945 and took the first steps of their existence in the new socio-economic and political realities. So is some attention paid? coverage of events related to the history of the reconstruction of the railway network of the Lviv railway and the project of creating the Transcarpathian Railway, which in its existence became an important part of the economy of the region, which is located on 12.7 thousand square meters. km. within the framework of the Transcarpathian region created on January 22, 1946.

Key words: railway transport, reconstruction, regions, uniting.

Маркевич О.В.

Житомирський державний університет імені Івана Франка

МЕДИЧНА СЛУЖБА У ВОЛИНСЬКІЙ ГУБЕРНІЇ: ОСОБЛИВОСТІ КАДРОВОЇ ПОЛІТИКИ

У статті висвітлюються особливості формування кадрового складу медичних службовців Волинської губернії XVIII – першої половини XIX ст. Визначено їх чисельність, охарактеризовано освіту та становище у нових суспільно-політичних умовах. Проаналізовано імперське законодавство, яке регулювало діяльність, систему заохочень і винагород для медичних працівників, стимулювання їхньої служби в умовах епіdemій. Показано, що у першій половині XIX ст. на Волині вирували епіdemії холери, тифу, внаслідок яких гинула значна кількість населення. Це змушувало до тісної співпраці з губернською адміністрацією, зокрема губернатором. Від волинського губернського правління повністю залежало призначення та просування по службі. Доведено, що в умовах поширення епіdemій медичні службовці та губернська адміністрація спрямовували зусилля для якнайшвидшого подолання хвороби та зменшення втрат як населення, так і держави.

Формування кадрового складу медичних службовців на Волині потребувало додаткових зусиль губернатора. Визначено політичну позицію найвідоміших тогочасних волинських лікарів Ю. Бопре, К. Качковського, Е. Галлі, Ф. Новіцького, К. Хонського. Доведено, що більшість лікарів навчалися у Волинській гімназії (Кременецькому ліцеї), а продовжували освіту у Віленському університеті. Аристократами і шляхтою Волинська гімназія сприймалася як джерело культури і знань для збереження власної польської ідентичності. Для безземельної шляхти навчання на медичному факультеті давало можливість підвищити соціальний статус шляхом отримання освіти. Місцеві поляки-лікарі неохоче вступали на службу, попри матеріальне заохочення, а місцеві лікарні перебували у занедбаному стані.

Ключові слова: медична служба, епіdemії, Волинська губернія, губернатор, Волинська гімназія (Кременецький ліцей).

Постановка проблеми. Історичний огляд формування та модернізації медичної служби, політики держави щодо її кадрового забезпечення стають дедалі актуальнішими. Це пов'язано із загрозами поширення COVID-19, а також ретроспективою історичного досвіду, коли саме історична наука може вказати, з якими епіdemіями мало справу людство впродовж свого існування і якими способами їх додало, місце і роль медичних працівників та управлінської системи як у масштабах окремих територій, так і держави загалом. На особливому становищі перебуває медична служба, а формування її складу має виправдати як запити населення, так і вимоги держави.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Сучасна українська історіографія за останні роки збагатилася працями з історії розвитку медичних знань, медичної системи, висвітлено діяльність губернської влади з метою покращення медичного обслуговування [16]. Окремо варто відзначити праці про взаємодію органів державної влади, місцевого самоврядування, медичної служби під час поширення епіdemій [6]. Визначено взаємоза-

лежність природно-географічного положень українських територій, торговельних, політичних і культурних зв'язків із поширенням епіdemій [1]. В. Шандра й О. Карліна найповніше підрахували кількість епіdemій, які вирували в українських губерніях у XIX ст., й охарактеризували боротьбу з ними, що дає чіткі уявлення про те, із чим у своєму повсякденні зіштовхувалася медична служба зазначеного періоду [17]. Розглядаючи кадрове забезпечення, чільне місце відводимо освіті, яка мала (і продовжує мати) пріоритетне значення, та характеристикам медичних працівників. Англійський славіст, фахівець з української та російської історії Девід Сондерс доводив, що у XVIII–XIX ст. на українських землях розвиток освіти відбувався інтенсивніше, і її вплив був визначальним для Російської імперії загалом [14]. Це підтверджується у праці сучасної дослідниці з Луцька О. Карліни, котра довела, що якість освіти у Волинській гімназії (Кременецькому ліцеї) був високим і відповідав університетському рівню [4]. Саме тут здобували освіту лікарі Волині. Аналізуючи мемуари польської шляхти дослідженого нами

періоду, В. Ершов вказав, що більшість поляків закінчили Кременецький лицей і продовжували навчання у Віленському університеті [3].

Постановка завдання. Наше завдання – висвітлити особливості кадрового забезпечення медичної служби у Волинській губернії наприкінці XVIII – у першій половині XIX ст., імперське законодавство, яке регулювало цю сферу; охарактеризувати медичні кадри та їх взаємодію з губернською владою; відповісти на питання про те, де здобували освіту і яким було соціальне становище медичних працівників Волинської губернії у тодішніх політичних умовах.

Виклад основного матеріалу дослідження. Волинська губернія була створена на територіях Речі Посполитої, які внаслідок поділів відійшли до Російської імперії. Верховна влада відмовилася від ідеї надання захопленим територіям особливого статусу, впроваджуючи управління за імперським зразком. Широкими повноваженнями наділялися губернатори для якнайшвидшої інтеграції території, долання шляхетського спротиву, ефективної організації управління та контролю за територіями тощо. Формування медичної служби не стало винятком. І хоча на цих землях існувала традиційна для Речі Посполитої медична система, верховна влада наказала генерал-губернатору Т.І. Тутолміну відкрити на захоплених територіях карантинні та медичні установи за внутрішньоімперським зразком [9].

У кожному повіті губернатор призначав доктора та лікаря, а на основі їхніх характеристик губернське правління затверджувало два підлікаря і стільки ж лікарських учнів. Формою укладання трудових відносин служив контракт, а вирішальним фактором у їх призначенні визначалися освіта та відгуки про лояльність до влади [10, § 24, 70, с. 232]. Діяльність за контрактом, жалування, залежність від губернської влади, у тому числі й у визначенні благонадійності, дозволяє застосовувати термін «служба» і до медичних працівників, а не лише чиновників губернської адміністрації даного періоду.

19 січня 1797 р. у Житомирі було створено Лікарську управу для охорони здоров'я цивільного і військового населення. Їй підпорядковувалися повітові лікарі, госпіталі, військові лазарети, казенні аптеки. Чиновники управи спільно з губернатором здійснювали протиепідемічні заходи, а в часи, коли «епідемії відступали», поширювали серед населення вчення про санітарію, складали топографічний опис краю, де з медичного погляду обґрунтовували, від чого

можуть виникати вогнища захворюваності та які природно-кліматичні передумови їх можливого просування територіями [8].

Особливо гостро кадрове питання стояло під час поширення епідемій, які були та залишаються своєрідними викликами як для медичної служби, так і загалом для перевірки ефективної управлінської системи. Найбільш поширеними шляхами проникнення захворювань на українські землі у складі Російської імперії були контакти з «південними сусідами» та річпосполитськими землями. Географічне розташування, адміністративне положення на перетині головних доріг між Заходом і Сходом, безпосередня близькість до Австро-Угорської імперії, Королівства Польського не лише ставили Волинь у центр суспільно-політичного життя, а й було причиною появи тут різноманітних захворювань. Наскільки часто траплялися епідемії у Волинській губернії наприкінці XVIII–XIX ст., підраховали В. Шандра й О. Карліна. Найбільший спалах холери зафіксований влітку 1830 р. та пов'язаний із переміщенням військ під час польського Листопадового повстання. На Волині жертвами стало 15 тис. осіб. У липні 1837 р. заразилося 3 тис. осіб. Загалом зазначено, що епідемія холери вирувала у губернії 1831–1832, 1847–1848, 1850, 1853, 1855–1856, 1866, 1868, 1872, 1892 рр. Окрім холери, найбільше ширилися у Волинській губернії чума 1792 і 1798 рр., скарлатина, кір, кашлюк 1835, 1836, 1838, 1839, 1846 рр., грип – 1847 р., тиф 1855–1856 рр., 1909–1910 рр. [17, с. 41]. В інших правобережних губерніях ситуація була схожою, що вимагало від влади стимулювання медичної служби.

У період спалахів захворюваності губернатор збільшував за потреби штат медичних чиновників, дозволялося залучати на службу тих, хто вільно практикували чи перебували на пенсії. Таких осіб матеріально заохочували. Штатні чиновники, окрім посадового окладу, отримували підйомні та добові, а позаштатним призначалася платня, підйомні з добовими. Їх розмір залежав від посади та звання. Лікарі, штаб-лікарі, котрі не перебували на службі, отримували жалування 700 крб на рік, підйомних – 500 крб і на утримання 5 крб добових. Студенту медичного факультету виплачувалося 450 жалуванням, 200 підйомних і 2 крб на добу. Менше отримували фельдшер, учні, які лише опановували лікарську чи фармацевтичну справу. Їхнє жалування становило 120–150 крб, стільки ж підйомних, на добу по 50 коп [11; 13].

В умовах епідемій медичні службовці отримували підтримку від верховної влади. Одним із

перших указів, що обмежували владу губернатора та підтримували медичну службу в умовах епідемій, став «О предписании начальникам губерний, чтобы впредь без разрешения правительства, не были нигде принимаемы против холеры карантинные меры» від 12 серпня 1830 р. [12]. Законодавчий акт був своєрідною реакцією на дії Оренбурзького військового губернатора, котрий, бажаючи попередити поширення холери, перевищив повноваження і закриття ярмарок у Нижньому Новгороді, запровадив 21-денний карантин для прибулих караванів товарів. Збитки були настільки колосальні, що змусили втрутитися міністра фінансів [12, с. 796].

Військовий губернатор надзвичайні міри виправдовував донесенням корпусного лікаря Пятницького та повітового Анофрима, що губернією шириться хвороба, яка передається через речі та товари. Натомість медичною радою було доведено, що у місцевому військовому госпіталі перебували 300 хворих, але ніхто із медичного персоналу і місцевого населення не заразився. Дії губернатора розцінювалися як перебільшення загрози, яка потягнула збитки купців, населення, держави. Військовий губернатор спробував виправдатися, звернувши провину на лікарів, ніби саме їхні висновки спровокували надзвичайні заходи. Сторону лікарів прийняв сам імператор, який зауважив, що карати Пятницького несправедливо і необґрунтовано, оскільки саме лікарі перші зіштовхуються з пошестями, зі страху бачать їх у різних хворобах і страждають від них найбільше, тому не варто перекладати на них провину ще й за невинні адміністративні заходи [12]. Це було одним із перших розглядів, коли губернатор відповідав за перевищення повноважень у зв'язку з перебільшенням масштабів хвороби, що лягло в основу законодавчого акта і підтвердження високої оцінки діяльності медиків в умовах епідемій. Таким чином, на губернатора поклалися не лише кадрове забезпечення медичної служби, а й її підтримка та сприяння у складні часи.

Волинський губернатор мав вправу зі значними труднощами під час формування складу медичної служби. Якщо новостворені губернські адміністративні та поліцейські установи вдалося заповнити чиновниками із внутрішніх губерній Російської імперії, колишніми військовими, яким гарантувалися пенсії, підйомні, а також конфісковані шляхетські маєтки, то лікарів необхідно було призначати з місцевих уродженців [7, с. 16]. У внутрішніх губерніях Російської імперії гостро відчувалася потреба у медичних працівниках, не

останньою чергою через недостатність медичних навчальних закладів. Завдяки Волинській гімназії (Кременецькому ліцею) медична освіта на Волині була доступна для шляхти. Випускник гімназії, учень Т. Чацького Едвард Мар'ян Галлі (1816–1893 рр.) описував «дивовижне» тоді явище – найбідніші міщани або шляхта могли вивчити своїх дітей на лікаря, бо кошти за освіту були порівняно малі [3, с. 314].

Волинська гімназія (Кременецький ліцей із 1819 р.) до Листопадового повстання відіграла роль елітного польського навчального закладу, а в 1834 р. стала базою для відкриття університету святого Володимира. Завдяки добре організованому навчанню, поєднанню навчання і науки гімназія була популярна серед населення, й у 1827 і 1828 рр. кількість учнів сягала майже 900. О. Карліна наголошує на тому, що аристократами та шляхтою Волинська гімназія сприймалася як джерело культури та знань для збереження власної польської ідентичності. Для безземельної та малоземельної шляхти навчання на медичному факультеті давало можливість підвищити соціальний статус шляхом отримання освіти [4, с. 18]. Вільнопрактикуючий лікар мав можливість збагатитися або ж отримати «прихисток» у маєтку магната. Самі ж державні лікарні у Волинській губернії були у занедбаному стані. Найкращою серед них, за рапортами генерал-губернатору, була у Житомирі [8, арк. 6].

Статус лікаря у нових політичних умовах зберігався таким, який він був за часів Речі Посполитої. І хоча вони згідно зі «старим польським уявленням» стояли нижче за шляхтича чи землевласника, їхнє становище було значним. Більша частина тодішніх лікарів були «люди ще з XVIII ст.», багато читали, вірили у свою практичність, досягли добробуту і не сприймали нічого нового. За спогадами Е.М. Галі, на вулицях Житомира можна було зустріти медика, одягненого у традиційний річпосполитський одяг [3, с. 314]. Про високу освіченість волинян-медиків можна судити і за діяльністю Франтішека Генча, котрий обіймав посаду карантинного лікаря губернії, був засновником масонської ложі у Житомирі, людиною авторитетною та могутньою. Лише смерть магната В. Гіжицького, брата волинського губернатора, яка була приписана його необережності, похитнула панівне становище [5, с. 41].

Молоде покоління лікарів, вихованців Кременецького ліцею відзначалося активною патріотичною позицією і не бажали бути частиною управлінської системи Російської імперії. Серед них

учасники польського Листопадового повстання, таємних товариств і заборонених організацій: К. Гейнч, Ю. Бопре, К. Качковський, Е. Галлі, Ф. Новіцький, Л. Совінський, Г. Хонський.

Юзеф Антоні Бопре після Кременецької гімназії навчався на медико-хірургічному факультеті Віленського університету, був учасником польського Листопадового повстання, за що засланий до Курська. Повторно заарештований за участь у справі Ш. Конарського у липні 1838 р. Цього разу отримав більш суворе покарання – заслання до Іркутська, згодом відбував покарання на Нерчинських копальнях. Звільнений лише 1857 р. із правом проживання у Житомирі, згодом – у Кременці. Влада постійно стежила за політичною діяльністю Ю. Бопре, боялася гуртування навколо нього нового покоління патріотично налаштованої шляхти. 1861 р. губернський предводитель дворянства Кароль Мікулич влаштував на його честь пишний прийом, за що був засланий до Оренбурга. Верховна влада вважала загрозою уявлення про Ю. Бопре як національного героя, натомість намагалася нав'язати йому тавро політичного злочинця [3, с. 164].

Не менш трагічна доля іншого волинського лікаря Кароля Качковського (1797–1867 рр.). Навчання у Кременецькій гімназії, а згодом у Віленському університеті, участь в авторитетних лікарських товариствах у Варшаві, Вільні, Кракові, Москві та Берліні, а з 1829 р. посада професора Варшавського університету гарантували йому життя у достатку і благополуччі. Натомість він взяв активу участь у польському Листопадовому повстанні, обіймав посаду головного лікаря польської повстанської армії. Завдяки його здібностям було створено мережу перев'язочних пунктів, пересувні амбулаторії та шпиталі у приватних будинках, а коли військом поширилася холера, він зумів організувати для хворих інфекційні шпиталі. Коли стало зрозумілим, що повстання приречене, евакуював хворих у Пруссію, під час чого був поранений. Після амністії у 1835 р. повернувся на Волинь, де одразу потрапив під нагляд поліції. І хоча подальша його діяльність пов'язана з наукою та доброчинністю (був головою офіційно зареєстрованого у Житомирі «Товариства з видання польських книг за зниженими цінами», куратор чоловічої гімназії в м. Житомир, організатор доброчинного товариства та релігійної школи для бідної молоді в Житомирі, він постійно перебував у полі зору поліції, а під час польського Січневого повстання був виселений у Воронежську губернію [2].

Будучи кременецьким гімназистом, взяв участь у польському Листопадовому повстанні Едвард Мар'ян Галлі. Йому пощастило уникнути покарання та закінчити освіту на лікарському відділенні Віленського університету. Все життя провів у Житомирі, займаючись практикою. Політичну позицію виявив тоді, коли разом з іншими лікарями польського походження офіційно відмовився від участі у Російському лікарському товаристві. Події розгорталися навколо Житомирського лікарського товариства, створеного 29 січня 1859 р. в будинку лікаря Романського, куди ввійшли більше 40 лікарів і аптекарів міста Житомир та околиці. Коли влада спробувала заснувати аналогічне Російське лікарське товариство, найавторитетніші лікарі польського походження відмовилися від участі під приводом поганого володіння російською мовою [3, с. 194].

На службі у Волинській губернії були лікарі, кар'єра яких складалася більш успішно. Казимир Хонський після закінчення Кременецького ліцею та лікарського відділення Берлінського університету жив у Житомирі, виконуючи обов'язки урядового лікаря-інспектора Волинської губернії. Він був членом комісії із селянських справ у Житомирі та Києві, хоча його брат Генріх Хонський емігрував у Париж після Листопадового повстання [3, с. 194, 220].

Висновки. Формування та модернізація медичної служби на Волині перебувала в руках губернатора. Чисельність лікарів, докторів, їхніх учнів у кожному повіті затверджувалася верхньою владою, а остаточне призначення відбувалося через губернське правління. Вирішальними були освіта та благонадійна поведінка, що їх перевіряв начальник краю. Епідемії вносили корективи у повсякденні обов'язки медичних чиновників, вимагали узгодженості у діях із губернатором і верхньою владою.

Волинському губернатору було складно організувати медичну службу, попри значне число шляхтичів з освітою. Більшість із них здобували освіту у Волинській гімназії (Кременецькому ліцеї), Віленському університеті тощо. Серед талановитих лікарів були учасники польських повстань, заборонених політичних організацій. Шляхта надавала перевагу вільній практиці, а не державній службі. Вільнопрактикуючі лікарі знаходили собі місце у маєтках магнатів, а губернські лікарні перебували у занедбаному стані. Зможні шляхтичі більшість часу присвячували доброчинності на підтримку розвитку освіти, культури молодого покоління поляків.

Список літератури:

1. Андреева С. Впровадження карантинів на південних кордонах вольностей в часи Нової Січі (1734–1775 рр.). *Україна крізь віки* : збірник наукових праць на пошану академіка НАН України проф. В. Смоля. 2010. С. 608–623.
2. Громенко С.В. До біографії польського мандрівника Карла Качковського. *Вопросы духовной культуры. Исторические науки*. С. 196–198. URL: <http://dspace.nbuv.gov.ua/bitstream/handle/123456789/36116/49-Gromenko.pdf?sequence=1>
3. Ершов В.О. Польська література Волині доби романтизму: генеалогія мемуари стичності. Житомир : Полісся, 2008. 624 с.
4. Карліна О.М. Волинська гімназія (Кременецький ліцей) першої третини ХІХ ст. як зародок майбутнього університету. *Науковий вісник Ужгородського університету. Серія «Історія»*. 2021. Вип. 1(44). С. 18–25.
5. Крашевский И. Рассказы о польской старине: записки XVIII века, переписанные и изданные И. Крашевским. Санкт-Петербург, 1874. Т. 2. 319 с.
6. Кругла Н., Безлуцька О. Діяльність Херсонського губернського земства по організації боротьби з епідеміями у ХІХ ст. *Південний архів. Історичні науки*, 2008. Вип. 28/29. С. 94–102.
7. Маркевич О.В. Кадрова політика Російської імперії у Волинській губернії наприкінці ХVІІІ – у першій половині ХІХ ст. *Вчені записки ТНУ імені В.І. Вернадського. Серія: Історичні науки*. 2020. Вип. (31). С. 10–17.
8. Полное собрание законов Российской империи (далее – ПСЗ РИ). Собр. 1-е. Санкт-Петербург, 1830. Т. 24. № 17 743. С. 287.
9. ПСЗ РИ. Собр. 1-е. Санкт-Петербург, 1830. Т. 23. № 17 373. С. 758.
10. ПСЗ РИ. Собр. 1-е. Санкт-Петербург, 1830. Т. 20. № 14 392. С. 232.
11. ПЗС РИ. Собр. 2-е. Санкт-Петербург, 1832. Т. 6. № 4 724. С. 701.
12. ПЗС РИ. Собр. 2-е. Санкт-Петербург, 1830. Т. 5: Отд. 1. № 3 857. С. 796.
13. ПЗС РИ. Собр. 2. Т.ХХІV: Отд. 2. Санкт-Петербург, 1850. № 23 488.
14. Saunders D. The Ukrainian Impact on Russian Culture (1750–1850). Edmonton : Canadian Institute of Ukrainian Studies. University of Alberta, 1985. 415 s.
15. Центральний державний історичний архів України, м. Київ. Ф. 442. Оп. 798. Спр. 267. 11 арк.
16. Циборівський О.М., Сорока В.М. Становлення санітарно-протиепідемічної роботи на Київщині у ХІХ ст. (1835–1886 рр.). *Історія медицини. Україна. Здоров'я нації*. 2018. Вип. 1(47). С. 149–157.
17. Шандра В., Карліна О. Епідемії та боротьба з ними в Україні (кінець ХVІІІ – початок ХХ ст.). *Український історичний журнал*. 2020. № 5. С. 37–55.

Markevych O.V. MEDICAL SERVICE IN VOLYN PROVINCE: THE FEATURES OF STAFF POLICY

The peculiarities of the formation of personnel of medical workers of the Volyn province at the end of the 18th – the first half of the 19th century is analyzed in the article. Their number of employees, education and social situation on new social-political conditions were determined. The imperial legislation, which regular activities, the system of regional incentives and rewards to attract medical official and stimulate their activities in the spread of epidemics are analyzed. It is shown, that in the first half of the 19th century in the Volyn province the spread of cholera epidemics, tiff, which resulted in a high mortality rate and complicating the medical service. This forced close cooperation with the provincial administration, in particular the governor. The appointment and promotions of medical crevice were appointment from Volyn provincial governance. In the spread of epidemics, medical officials and the governor's administration directed efforts to overcome the disease as soon as possible and reduce the losses of both the population and the state.

The formation of personnel of medical officials required considerable efforts of the Volyn governor. The political position of the most famous Volyn doctors Y. Bopre, K. Kachkovsky, E. Halli, F. Novitsky, L. Sovinsky, K. Honsky was determined. It was proved that most doctors studied at the Volyn Gymnasium (Kremenets Lyceum), and continued their education at the Vilnius University. The aristocrats' and gentry's perception of Volyn Gymnasium as a source of knowledge and culture necessary to preserve their identity. The ambition of descendants of landless gentry to study in Medicine Faculty of Kremenets was explained by the desire to increase their social status through education. The doctor-polish didn't want to be the part of management system despite material support and local hospitals were in a neglected state.

Key words: *medical service, epidemic, Volyn province, governor, Volyn Gymnasium (Kremenets Lyceum).*

Марченко С.Д.

Поліський національний університет

ВПЛИВ ЄВРОІНТЕГРАЦІЇ НА РОЗБУДОВУ ДЕМОКРАТИЧНИХ ІНСТИТУЦІЙ В УКРАЇНІ

У статті проаналізовано вплив європейської інтеграції на розбудову демократичних інституцій в Україні. Продемонстровано, що Україна має тривалі контакти із державами Заходу і від 1991 р. остаточно стала на демократичний шлях розвитку. Головна увага зосереджена на механізмах впровадження демократизації суспільства. Ідеться, наприклад, про потреби у співіснуванні трикутника «держава – суспільство – людина» у складних умовах гібридної російсько-української війни та сучасних внутрішньополітичних викликах. Водночас сучасна парламентсько-президентська форма правління дає змогу реалізовувати процеси європейської інтеграції та відповідної демократизації суспільства. Наявність політичної волі дозволяє зосереджувати накази та впроваджувати їхню дію силою й авторитетом президентської влади. З іншого боку, брак політичної волі значно уповільнює інтеграційні процеси.

У статті також показано, що демократизаційні процеси в Україні розвивалися стрибками, насамперед внаслідок мирних революцій. Подібний розвиток не викликає довіри серед європейських партнерів України, які висловлюються за сталий розвиток громадянського суспільства. Найкращий варіант для цього – інститут громадських організацій. Із 1991 р. кількість громадських організацій в Україні кардинально зросла, але вони не користуються великою підтримкою та довірою у соціумі. Це викликано, зокрема, чималим сегментом проросійських громадських організацій, котрі тривалий час «отруювали» суспільну думку українців і, як наслідок, теж спричинилися до розгортання російської агресії. Запропоновано ввести демократичні процедури відбору щодо подібних організацій. Загалом для українських громадських організацій рекомендовано провадити проукраїнську роботу, акцентувати на україноцентричних поглядах і, отже, сформулювати нове бачення майбутнього України.

Ключові слова: євроінтеграція, громадські організації, демократизація, Україна, громадянське суспільство.

Постановка проблеми. Україна здавна контактувала з європейськими країнами. Ці зв'язки відомі ще від часів Русі, Галицько-Волинської держави, тривали вони також і після втрати незалежності у пізньому середньовіччі (щоправда, українці-«рутени» виступали тоді як суб'єкт, а не об'єкт міжнародних відносин) [9, с. 215–220]. Відновилися повноправні зв'язки за часів Гетьманщини, коли ще у 1710 р., на жаль, в еміграції, Пилип Орлик видав Конституцію – надзвичайно демократичний як для тих часів документ, який випередив свій час, однак через політичні обставини не був реалізований на практиці [11, с. 135–136]. Тоді ж у XVIII ст. у Європі з'явився термін «громадянське суспільство», яким Шарль Луї Монтеск'є та Джон Локк позначали окрему теоретичну концепцію. Вони, а також інші філософи (насамперед лідери французького Просвітництва) вважали, що справжнє функціонування громадянського суспільства імовірно тільки тоді, коли люди отримують захист

від одноосібної влади коронованих правителів, однак, якщо європейці боролися за свої права та поступово «демократизували» свою владу й устрій, то українці підпали під політичний вплив спочатку Російської, а потім і Радянської імперій. Із цієї причини після 1991 р. уявлення про демократичні інституції в Україні виявилися неповними, і лише внаслідок багаторічної взаємодії з Європейським Союзом ситуація почала змінюватися на краще. Важливо простежити процеси демократизації соціуму від часу незалежності України.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблема характеристики значення трансформації демократичних установ України у сучасних історичних студіях нині є неоднозначною. Водночас досвід діяльності європейських інтеграційних інституцій засвідчив, що розвинутий громадянський соціум і налагоджена його діяльність із державною владою однозначно сприяють розвитку державності, однак багато залежить

від того, як саме вони функціонують. Українська дослідниця А. Костенко проаналізувала значення інститутів громадянського соціуму для розвитку євроінтеграційних процесів України [4], І. Ткаченко висвітлив основні механізми функціонування та співпраці громадянського суспільства та ЄС, зауваживши, що потужним інструментом, який забезпечує зворотні зв'язки між органами країн Європейського Союзу та громадянами його країн-членів, є безпосередньо громадянське суспільство [10]. О. Павлюк детально проаналізував євроінтеграційні пріоритети України на основі характеристики демократичних стандартів у сфері публічного управління [8], Г. Зеленко ґрунтовно висвітлила основні механізми діяльності ЄС із країнами Центрально-Східної Європи, де окрему увагу звернула на співпрацю з Україною, дослідивши значення кризи у ЄС на зниження позитивного впливу союзу на демократизацію в Україні [1]. Водночас проблематика впливу євроінтеграційних процесів на розбудову демократичних інституцій ще потребує ґрунтовнішого переосмислення, насамперед з огляду на ті новочасні зовнішні виклики, які постали перед Україною. Йдеться про характеристику трансформації євроінтеграційних процесів крізь призму умов російсько-української війни.

Постановка завдання. Метою статті є аналіз впливу євроінтеграції на розбудову демократичних інституцій в Україні. Завдання – визначити шляхи демократизації українського суспільства й охарактеризувати проблеми, пов'язані з їхнім функціонуванням; дослідити участь громадських організацій у демократизаційних процесах України, сформулювати рекомендації для роботи громадських інституцій у цій сфері. Для досягнення цієї мети використано загальнонаукові методи аналізу та синтезу, дедукції – індукції, а також принцип історизму й узагальнення інформації.

Виклад основного матеріалу дослідження. Здійснення взаємних контактів у межах трикутника «людина – суспільство – держава» імовірно лише із застосуванням видів демократичних соціально-політичних перетворень, головним наслідком яких повинне стати долучення України до кола справді європейських держав. Наддержавне інтеграційне прагнення – це непрості процеси трансформації соціуму, зокрема, у галузі формування публічності влади, її демократичних інституцій, структурних рівнів ухвалення та виконання рішень [5, с. 127]. Вважаємо, що характерний розподіл функцій і повноважень влади, відсутність вагомих розрізень у структурі управління (кон-

ституційному устрої) не можна вважати гарантіями гармонізації у межах європейської інтеграції.

Спеціалісти нерідко акцентують на тому, що від 1991 р. Україна володіла схожими зі своїми сусідами по Центрально-Східній Європі стартовими умовами як для проведення внутрішніх перетворень, так і для активного зближення із Європейським Союзом [8, с. 241–243]. Процеси демократизації у центральноєвропейських державах були нерозривно пов'язані зі сталим орієнтуванням на європейські моделі економічного, політичного та соціального розвитку [10]. На нашу думку, країна як державний механізм розвивалася відмінним чином, тому сьогодні має інакшу ситуацію як із розвитком демократії, так і у євроінтеграційних процесах. Сучасна парламентсько-президентська модель, закріплена Конституцією України, дає підстави реалізувати системні перетворення у законодавстві заради подальшої демократизації суспільства. Ця система володіє певними перевагами, наприклад, можливістю прискорити процеси політичною волею, скерованою із самої гори координаційної структури. Це стало реальністю після президентських виборів в Україні у 2014 р., коли після підписання політичної й економічної частин «Угоди про асоціацію між Україною та Європейським Союзом» процеси демократизації значно розширилися [3]. Отже, таке рішення було б неможливим без політичної волі Президента, депутатської більшості у Верховній Раді України.

З іншого боку, головним недоліком української владної системи є те, що за відсутності політичної волі та рішучості у прийнятті рішень на найвищому рівні вся система координації почне сповільнюватися. Іншим недоліком цієї системи є те, що вона менш гнучка і більш «незграбна», ніж хотілося б [3]. Президент не повинен бути останньою наглядовою ланкою (як офіційно, так і неофіційно) у координаційній структурі, а прем'єр-міністр не повинен бути вилученим із цього процесу.

Для сучасної української реальності сьогодення притаманним є рух до подальшої демократизації суспільства, який часто супроводжувався соціальними виступами, наприклад, акціями «Україна без Кучми» (відбулися узимку 2000–2001 рр.), «Повстань, Україно!» (2002–2003 рр.) «Майдан» (2004 р.) та драматичними протестами на зламі 2013–2014 рр. [2, с. 46–47]. Початки такої української тенденції відчутні вже у 1990-х рр., коли студентська акція непокори «Революція на граніті» здобула виразні результати методом ненасильницького протесту та відіграла чималу роль

у подальшому здобутті незалежності. Відповідно, актуальним є висновок, що демократизація України та її звернення до європейських процесів розвивається не стало й послідовно, а стрибкоподібно, ґрунтуючись на подіях, які зворушують усе суспільство, певних «переламних моментах», щодо яких прихильники подальших продемократичних змін мають чималі сподівання [2, с. 47].

Якщо оцінювати таку тенденцію зі сторони європейських партнерів України, то навряд чи його можна вважати таким, що поглиблює або прискорює подальшу співпрацю. Ці «особливості» демократизації України породжують непередбачуваність у галузі господарського партнерства та в різних аспектах розвитку геополітичної ситуації у Центрально-Східній Європі [1, с. 44–45]. Із цієї причини європейські політики схилиються до думки про важливу роль у демократизації суспільства громадських організацій, які повинні забезпечити чинні, послідовні та перманентні перетворення насамперед у свідомості громадян.

Для життєздатності демократичних країн важливим елементом є старанне ставлення соціуму до реалізації прийнятих рішень, що є однозначно таким самим актуальним завданням, як і можливість суспільності інспектувати владні структури. Кожен громадянин має відчувати та демонструвати власну відповідальність за збереження основоположних прав і свобод людини, а також – за злагоду та взаємодопомогу у країні. «Здорове» громадянське суспільство здатне існувати лише у правовій державі, головною прикметною характеристикою якої є безапеляційне домінування закону як визначального елементу суспільно-політичного життя. У такому контексті цілком реально ідеться про безпосередній зв'язок між збереженням законності, суспільного та правового порядку, розвитку демократичної держави та громадянського суспільства, яке забезпечуватиме захист прав людини [1, с. 46]. Демократичним шляхом вирішення подібної потреби є об'єднання українців у громадські організації – недержавні структури, котрі, однак, здатні впливати на політичні процеси у країні як репрезентанти думки суспільства.

У сучасних країнах Західної Європи взаємодія між урядовою владою та суспільством побудована саме таким способом. Робота недержавних і неурядових структур налагоджена виробленням спільних тактик та упорядкуванням потрібної нормативно-правової бази. Зокрема, ще у 1951 р. Рада Європи офіційно ствердила, що європейці мають право на зібрання й об'єднання, утворення гро-

мадських організацій. У 1998 р. ухвалено «Рекомендацію про розвиток і посилення громадських організацій у Європі», а у 2002 р. – «Визначальні принципи становища громадських організацій у Європі» [10]. У країнах Європейського Союзу розроблено рамкові положення, які регулюють співробітництво між громадськими організаціями й органами державної влади у плані визначення гарантійних зобов'язань, цілей та аспектів співробітництва [12]. Нині реалізація подібної співпраці призвела до розроблення та появи низки нормативних актів, наприклад, Європейської хартії місцевого самоврядування тощо.

Утвердження громадських організацій в Україні характеризується інституалізацією їхньої діяльності та чималим кількісним зростанням. Згідно з офіційною статистикою демократичні перетворення в Україні у 1991 р. захищали трохи менше 300 організацій, у 1992 р. їхня чисельність зросла до 1 356, у 1993 р. – до 3 257, через чотири роки їх було уже в чотири рази більше, а в 2000 р. – понад 27 000 [5, с. 363]. Згідно з інформацією з Єдиного державного реєстру підприємств та організацій України вже у вересні 2014 р. [6], навіть не враховуючи втрату тимчасових окупованих Росією територій (АР Крим та ОРДЛО), в Україні налічувалося понад 74 200 громадських організацій (включаючи міжнародні, всеукраїнські, місцеві, окремі осередки, філії та сепаратні структурні підрозділи). Вважаємо, що подібний розвиток є свідченням демократичних процесів в Україні, спричинених, зокрема, також орієнтацією на європейські зразки розбудови взаємовідносин між суспільством і державою.

Водночас указані безконтрольні тенденції до зростання хвилюють науковців. Незважаючи на чисельність і динаміку до її збільшення, рівень довіри до громадських організацій в українському суспільстві залишається на досить низьких показниках [3]. Подібна девальвація спричинена цілком конкретними механізмами, які використовувалися самими громадськими організаціями під час активної діяльності. Ідеться, наприклад, про один із загальних напрямків розвитку неурядових і недержавних об'єднань на рівні уподібнення (чи гаданого єднання) українського та російського народів на базі спільних риторичних практик. Після 1992 р. росіяни, колишня панівна нація у Радянському Союзі, опинилися у статусі національної меншості у незалежній Україні. Це призвело до вибуху проросійського громадського руху, що набував різних форм діяльності. Поширення проросійських

тенденцій, які у різних вимірах «окуповували» громадські течії в Україні, корелюється із кількісним зростанням числа громадських організацій, що нескладно простежити статистично. Вони активно виступали на захист «руської» (своєрідної суміші руської, української та російської із наголосом на останній) мовної та культурної сфери [2, с. 51]. Вважаємо, що розгалужена система подібних організацій, як і байдужість української влади до їхньої діяльності, стала однією з основ кризи 2013–2014 рр. й агресивної політики Росії щодо України.

Тож важливою проблемою є актуалізація знань громадян України щодо соціальних компетентностей і нормативно-правова підготовленість із питань прав людини [1, с. 59–62]. Це дасть змогу відрізнити «фейкові» організації від реальних і, відповідно, давати їхнім роботам належну оцінку. Спільні зусилля активних громадян мають бути спрямовані на розробку нових демократичних процедур відбору для боротьби із недобросовісними «симулякрами». Також утвердженню та розвитку громадських інституцій сприятиме популяризація загальнодержавної моделі громадянської ідентичності з акцентуванням на принципах відповідальності та соціально-політичного єднання українців. Громадські організації повинні стати ефективними медіаторами у комунікаціях між простими громадянами й адміністративними інститутами держави [10]. У роботі громадських організацій також важливо уникнути політизації етнічних компонентів. Напевно, особливо це зауваження стосується мовної проблематики, яка у сучасній Україні набувала гостро конфронтаційного характеру. У роботі слід наголошувати на виробленні альтернативного погляду на майбутнє України, що відрізнитиметься від спекулятивних програм, пов'язаних із сепаратизмом чи федералізацією України [7, с. 48–50]. Важливо також шляхом громадянської освіти популяризувати національний наратив як противагу поширеним, на жаль, кліше та штампам. Це відповідатиме демократичним перетворенням в Україні та ціл-

ком вкладатиметься у русло євроінтеграційних процесів нашої країни.

Отже, ми виявили, що нині у громадських організацій в Україні увагу зосереджено на механізмах впровадження демократизації суспільства, але в умовах російської загрози та гібридної війни, певної пасивності населення пропонується ввести демократичні процедури відбору щодо подібних організацій. Отже, для роботи українських громадських інституцій ми рекомендуємо провадити проукраїнську роботу, акцентувати на україноцентричних поглядах, що допоможе сформулювати нове бачення майбутнього України.

Висновки. Отже, демократизаційні процеси в Україні є частиною її європейської інтеграційної політики. Сучасна парламентсько-президентська модель дає додаткові стимули щодо подальшої інтеграції України, у тому числі також на підставі розбудови демократії. Незважаючи на приховані ризики, конкретизація функцій Президента України у поєднанні з політичною волею Верховної Ради України дають змогу активувати процеси розбудови громадянського суспільства. Водночас розвиток демократизаційних процесів відбувався стрибкоподібно – від «революції на граніті» початку 1990-х рр. і до акцій «Україна без Кучми!», «Майдану» 2004 р. та «Євромайдану» 2013–2014 рр. Також сталим є шлях, у якому зацікавлені європейські партнери України, – через становлення та розвиток громадянського суспільства і, зокрема, громадські організації. Доведено, що кількість останніх значно зросла, якщо порівнювати із 1990-ми рр. Водночас довіра до них суспільства невисока, що пояснюється наявністю деструктивних елементів, чималої кількості проросійських структур, котрі жодним чином не впливають на демократизацію українського соціуму. Для подолання такого становища та подальшої демократизації рекомендовано: провадити проукраїнську роботу, акцентувати на україноцентричних поглядах, згуртувати українців задля впливу на формування майбутнього України.

Список літератури:

1. Зеленюк Г. Демократизація через конвергенцію: механізми співпраці Європейського Союзу з посткомуністичними країнами (на прикладі країн ЦСЄ та України). *Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України*. 2019. № 2 (98). С. 44–75. URL: www.ipiend.gov.ua/wp-content/uploads/2020/05/zelenko_demokratysatzia.pdf (дата звернення: 07.08.2021)
2. Зорич О. Громадські організації в Україні як суб'єкти громадянської ідентичності: криза чи відродження? *Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України*. 2014. № 6 (74). URL: www.ipiend.gov.ua/wp-content/uploads/2018/07/zorych_gromadski.pdf (дата звернення: 07.08.2021).

3. Кармазіна М. Громадські організації: кого вони представляють? *Дзеркало тижня. Україна*. № 42. 15 листопада 2013 р. URL: http://gazeta.dt.ua/internal/gromadskiorganizaciyi-kogo-voni-predstavlyayut_.html (дата звернення: 01.08.2021)
4. Костенко А. Вплив інститутів громадянського суспільства на євроінтеграційні процеси України. Суми : Сумський державний університет, 2018. 411 с.
5. Українська політична нація: генеза, стан, перспективи / В.С. Крисаченко, М.Т. Степико, О.С. Власюк та ін. Київ : НІСД, 2004. 394 с.
6. Кількість суб'єктів ЄДРПОУ за організаційно-правовими формами господарювання станом на 1 вересня 2014 р. *Укрстат*. URL: <http://ukrstat.gov.ua> (дата звернення: 08.07.2021).
7. Меренюк Х., Меренюк С. Україно-російська гібридна війна. *Україна в умовах трансформації міжнародної системи*. Київ, 2019. С. 47–51.
8. Павлюк О. Євроінтеграційні пріоритети публічного управління в Україні в умовах формування стандартів демократичного врядування. *Національні цінності й національні інтереси в системі публічного управління. Матеріали науково-практичної конференції*. Київ : К.І.С., 2017. Т. 2. С. 240–244.
9. Паршин І. Термін «Мала Русь» у документах XIV ст. *Княжа доба: історія і культура*. 2019. Вип. 13. С. 215–224.
10. Ткаченко І. Громадянське суспільство і Європейський Союз: функціонування й співпраця. *Віче*. 2015. № 2. URL: <http://veche.kiev.ua/journal/4544/> (дата звернення: 10.08.2021).
11. Хиля С. Гетьманщина в умовах становлення Вестфальської системи міжнародних відносин. *Соціально-політичні студії*. 2020. Вип. 4. С. 134–139.
12. European Charter of Local Self-Government. *European Treaty Series*. URL: <https://rm.coe.int/168007a088> (дата звернення: 08.08.2021).

Marchenko S.D. EUROPEAN INTEGRATION INFLUENCE FOR THE DEVELOPMENT OF UKRAINE'S DEMOCRATIC INSTITUTIONS

The article analyzes the impact of European integration on the development of democratic institutions in Ukraine. In particular, it has been demonstrated that Ukraine has long-term contacts with Western countries, and since 1991 it has finally embarked on a democratic path of development. The main focus is on the mechanisms for implementing the democratization of society. We are talking, for example, about the need for the coexistence of the triangle “state – society – man” in the difficult conditions of the hybrid Russian-Ukrainian war and modern domestic political challenges. At the same time, the modern parliamentary-presidential form of government makes it possible to implement the processes of European integration and the corresponding democratization of society. The presence of political will allows orders to be concentrated and enforced by the power and authority of presidential power. On the other hand, the lack of political will significantly slows down integration processes.

The article also shows that democratization processes in Ukraine developed by leaps and bounds, primarily as a result of peaceful revolutions. Such development does not inspire confidence among Ukraine's European partners, who are in favor of sustainable development of civil society. The best option for this is the institute of public organizations, which has now grown considerably. In particular, the number of public organizations in Ukraine has dramatically increased since 1991, but they do not enjoy much support and trust in society. In particular, this is caused by a large segment of pro-Russian public organizations, which for a long time “poisoned” the public opinion of Ukrainians and, as a result, also contributed to the deployment of Russian aggression. It is proposed to conduct democratic selection procedures for such organizations. In general, it is recommended for Ukrainian NGOs to conduct pro-Ukrainian work, emphasize Ukraine-centric views and, therefore, formulate a new vision of Ukraine's future.

Key words: *European integration, public organizations, democratization, Ukraine, civil society.*

УДК 94:343.813](477.54)''18/19''
DOI <https://doi.org/10.32838/2663-5984/2021/4.12>

Міронова І.С.

Чорноморський національний університет імені Петра Могили

РЕАЛІЗАЦІЯ РЕФОРМИ СКАСУВАННЯ ТІЛЕСНИХ ПОКАРАНЬ У КАТОРЖНИХ ТЮРМАХ ХАРКІВСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ (ДРУГА ПОЛОВИНА ХІХ – ПОЧАТОК ХХ СТ.)

У статті розглянуто основні положення реформи скасування тілесних покарань 1863 р. та її реалізацію у каторжних тюрмах Харківської губернії. Зазначено, що приводом до запровадження цієї реформи стали гуманізація поглядів суспільства та ліберальні реформи Олександра II. Звернено увагу на те, що на початковому етапі реформою було збережено основні види тілесних покарань для каторжан і засланих до Сибіру.

Висвітлено умови перебування та систему тілесних і моральних покарань політичних каторжан у Новоборисоглібському та Новобілгородському політичних централах. Розглянуто основні види та терміни каторги, проаналізовано головні закони та законодавчі акти щодо її реорганізації, заснування каторжних тюрем та еволюцію системи покарання упродовж другої половини ХІХ – початку ХХ ст. Законом 2 червня 1903 р. було остаточно скасовано тілесні покарання для каторжан і засланих.

Зазначено, що російсько-японська війна 1904–1905 рр. та революційні події 1905 р. стали поштовхом до реорганізації каторги і посилення режиму політичних в'язнів у каторжних тюрмах. Це стало причиною запровадження Миколою II смертної кари для політичних каторжан. Указано, що на території українських губерній тоді діяли три тимчасові каторжні тюрми – Харківська, Херсонська та Миколаївська. Розглянуто умови перебування і систему покарання ув'язнених у Холодногірській каторжній тюрмі.

Звернено увагу на те, що останній проєкт реорганізації каторги 1909 р. залишив попередні положення про дисципліну і міри покарання ув'язнених у каторжних тюрмах, хоча розглядав деяке пом'якшення режиму і тілесних покарань. Російська імперія залишалася однією з небагатьох країн, де на початку ХХ ст. у каторжних тюрмах ще застосовувалися тілесні покарання та кайдани.

Ключові слова: каторжні тюрми, каторга, реформа скасування тілесних покарань, Харківська губернія, Новоборисоглібський і Новобілгородський політичні центри, Холодногірська каторжна тюрма, політичні в'язні.

Постановка проблеми. Проблема гуманізму загалом і гуманізації покарання зокрема традиційно пов'язана з визнанням та утвердженням статусу особистості, її прав, свобод, шанобливого ставлення до неї, заснованих на взаєминах любові, добра та ненасильства. Сучасний стан кримінально-правових інститутів є результатом тривалої еволюції ідей і принципів гуманізму, які у ХІХ ст. стали основою модернізації системи покарання та низки інших ліберальних реформ Олександра II. Уже тоді велося обговорення таких важливих проблем кримінального права, як ефективність застосування смертної кари та тілесних покарань, пошук альтернатив позбавлення волі, необхідність пом'якшення кримінально-правового режиму для каторжан і засланих тощо. Реформа скасування тілесних покарань 1863 р. була викликана суспільною ідеєю при-

йняття принципів лібералізму та концепції правової держави як основоположних для всієї правової системи. Подібна гуманістична еволюція кримінального покарання стає особливо актуальною на сучасному етапі реформування пенітенціарної системи в Україні як суттєва частина гуманізації суспільного прогресу загалом і кримінально-виконавчої політики зокрема.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблемою каторги та каторжних тюрем на території українських губерній Російської імперії сьогодні займається невелика кількість вітчизняних науковців. Серед них виділимо роботи Л. Біліченко [2; 3], присвячені історії створення і діяльності Харківської та Миколаївської каторжних тюрем, умовам і режиму перебування у них ув'язнених, у тому числі політичних арештантів. У статті П. Токаленка [25] досліджено

проблематику системи виконання покарань у Російській імперії щодо політичних арештантів під час і після Першої російської революції, описано репресивну модель тюремного ув'язнення на початку ХХ ст. на Півдні України. Побіжно цієї теми у своїх працях торкаються дослідники пенітенціарної системи України О. Григор'єв [7], В. Пальченкова [16], В. Россіхін [21]. Питання правового регулювання виконання покарань на початку ХХ ст. розкрив Ю. Соцький [23].

Постановка завдання. Мета статті полягає у висвітленні основних положень реформи скасування тілесних покарань 1863 р., її реалізації у каторжних тюрмах, умов перебування та системи тілесних і моральних покарань політичних каторжан у Новоборисоглівському та Новобілгородському політичних централах і Холодногірській каторжній тюрмі Харківської губернії.

Виклад основного матеріалу дослідження. Покарання за різні види кримінальних злочинів відомі ще з часів Київської Русі. Найдавнішою формою з них була помста злочинцю з боку потерпілого або його родичів, але такий вид покарання, як тілесні каліцтва, не був розповсюдженим у системі права Руської держави. У литовсько-польські часи система покарань за кримінальні злочини розширилася. Найбільш тяжкими з них були смертна кара і тілесні покарання, які поділялися на два види: болісні (биття батогами, киями, різками) та калічніцькі (відтинання руки, вуха чи носа тощо).

Власна система покарань існувала також у Запорозькій Січі. За словами Д. Яворницького: «Ворогам, злодіям, зрадникам, гвалтівникам, усім тим, які ламали стародавні козацькі звичаї, не було у запорожців помилювання: таких приковували на цеп до військової гармати, били серед площі, коло стовпа, дубовими киями, вішали на шибениці, садовили на гострі палі, перебивали руки або ноги і завдавали інші кари» [14].

Національно-визвольна війна під проводом Б. Хмельницького сприяла демократизації права та гуманізації системи покарань, що, на думку О. Гуржія, було спричинено дорожнечою робочих рук і порівняно великою вартістю грошей [8, с. 128]. Особу, котра скоїла злочин і щиро розкалася, нерідко взагалі прощали та звільняли від покарання. Зазначимо, що війна зумовила значне поширення звичаєвого права на територію всіх регіонів Гетьманщини, однак із кінця ХVІІ ст. норми звичаєвого права почали витіснятися нормами місцевої військово-адміністративної влади, а далі почався процес поширення на українських

землях російських правових норм, що вплинуло на подальший розвиток системи покарань [14].

У цей період система кримінальних покарань Російської держави у своїй законодавчій основі була врегульована у Соборному уложенні 1649 р. З усіх видів кримінального покарання найсуворішим була страта. Тяжким випробуванням для злочинців були й тілесні покарання: биття батогами; биття батогами на козлі; биття батогами нещадно, щоб іншим не кортіло так робити; биття батогами на торгу тощо. Крім того, Уложення призначало відрізання руки, ноги, носа, вух, губ, розпорювання ніздів [10, с. 160]. Слід зазначити, що відтоді Російська держава, стурбована необхідністю колонізувати території, які розширювалися, почала активно використовувати для цієї мети працю засуджених злочинців. У цьому сенсі Соборне уложення вже згадувало різновид заслання, куди злочинців спрямовували «у кайдалах», що стало прообразом майбутнього покарання заслання на каторгу, у якому позбавлення волі поєднувалося з важкими роботами на користь держави [26].

Заслання на каторгу як особливий вид покарання офіційно було запроваджено Петром I у 1699 р., а юридично закріплено указом 1703 р. Згідно з указом праця арештантів використовувалася на будівництві фортець, фортив та оборонних споруд. Заслання на каторгу включало сукупність дуже важких для злочинця каральних елементів: суворі та жорстокі умови утримання та виснажливу працю [26]. У справі тілесних покарань Петро I був не милосерднішим за своїх попередників, запровадивши такі їх види, як заковування у залізо ніг і рук; посадження на хліб і воду; посадження на дерев'яного коня; батоження [10, с. 160].

На початку ХІХ ст. широкі кола громадськості згідно із загальноєвропейськими тенденціями гуманізації поглядів звернули увагу на цілі та способи покарання злочинців. У 1801 р. імператор Олександр I заборонив разом із судовими катуваннями членомікідливі покарання, а саме: відсікання руки, носа, відрізання язика, але наступного року, коли в особливо заснованому комітеті розглядалося питання про скасування торговельного покарання з побиттям батогами, його членами було висловлено побоювання, що народ через непорозуміння легко може уявити, що і будь-яке кримінальне покарання скасовується. Саме через це побоювання батіг продовжував діяти як карний захід до періоду введення в дію Положення про покарання кримінальні та виправні 1845 р. Цього року батіг був замінений трихвальною пліткою, яка мала застосовуватися лише до тих зло-

чинців, котрі вчинили нові злочини після відбуття каторги [28, с. 2]. Як вказував Г. Джаншиєв, для військових і засланих-каторжан був залишений той самий батіг у вигляді палиць або шпіцрутенів. Кількість ударів шпіцрутенами досягала жахливої цифри – від 500 до 5–6 тис., що дорівнювало смертному вироку. Це покарання супроводжувалося для каторжан приковуванням до візка на період від одного до трьох років [10, с. 161].

Відповідно до нового Уложення 1857 р. тілесне покарання становило для осіб непривілейованих станів необхідне доповнення до будь-якого кримінального покарання. У разі заслання на каторжні роботи призначалося публічне покарання від 30 до 100 ударів плітками. Після цього проводилося таврування, тобто поставлення катом на лобі та щоках трьох букв «К. А. Т.», тобто «каторжний».

Таврування каторжан було введено законом 21 липня 1845 р. У 1846 р. Медичною радою було складено інструкцію фельдшерам для накладення тавр, розіслано інструменти, склад для натирання знаків і малюнки із зазначенням місця на тілі людини, де належало ставити тавро. Через те, що тавра стиралися з часом, їх відновлювали. Закон звільняв від цієї процедури лише жінок і каторжан, які не досягли віку двадцяти одного року [10, с. 161–165].

Стосовно заслання на каторжні роботи, то воно як особливий вид покарання було введено за скоєння тяжких злочинів (проти держави, вбивство, зґвалтування та ін.) та було докладно врегульовано у Статуті про засланих 1822 р., а потім у Зводі законів Російської імперії 1832 р. Слід зазначити, що закони про заслання у цей період ще не розмежовували каторжан за характером злочинів, тобто не ділили їх на політичних і кримінальних [17, с. 95]. Також у цьому документі було запроваджено класифікацію каторги на безстрокову та термінову. Межа безстрокової каторги була визначена у двадцять років, після чого передбачалося звільнення каторжан і закріплення їх за тим закладом, де вони працювали. Термінових каторжних після закінчення терміну покарання відправляли на поселення, а колишніх військових – до військового начальства. Пізніше питання призначення заслання на каторжні роботи були детально розписані в Уложенні про покарання кримінальні та виправні 1845 р., і тим самим інститут каторги отримав комплексне правове регулювання. Саме тоді заслання до Сибіру та каторга стали основними видами кримінального покарання [26].

Скасування кріпосного права у 1861 р. і проєкт судової реформи із запровадженням інсти-

туту адвокатури, присяжних засідателів і наданням судам публічності та гласності не могли бути зрівняні з тяжкими тілесними покараннями, які не відповідали поглядам величезної більшості людей 60-х рр. XIX ст., тому скасування їх підказувалося загальною суспільною правосвідомістю [4, с. 200–202]. За словами професора І. Беляєва: «Чим людяніше будете чинити зі злочинцями, тим людянішими будуть і вони, і тим чутливішим буде для них будь-яке розсудливе, а не тваринне покарання» [10, с. 157].

Початок епохи ліберальних реформ Олександра II у сфері тілесних покарань зробив великий крок. 17 квітня 1863 р. був виданий імператорський указ «Про деякі зміни у чинній системі покарань кримінальних і виправних». Згідно з указом повністю було скасовано жорстокі тілесні покарання, а також накладення тавр у цивільному відомстві, в армії та на флоті [10, с. 158], але щодо каторжан і засланих указ зберіг покарання плітками та різками, а також приковування їх до візка на період від одного до трьох років [28, с. 2]. Такими були основні пункти цього гуманного законодавчого акта.

З огляду на здійснювані з 1860-х рр. реформи, у тому числі і скасування тілесних покарань, здавалося би, каторга в тому вигляді, в якому вона була, буде скасована або трансформована відповідно до ліберальних ідей, які дедалі більше проникали до Російської імперії, однак, по суті, відбулося лише деяке зменшення кількості засуджених до каторги, хоча значущість цього виду покарання у пенітенціарній політиці неухильно знижувалася. Так, до кінця XIX – початку XX ст. розвиток у Російській імперії капіталістичних відносин призвів до певної надмірності робочої сили, у зв'язку із чим держава знизила активність у залученні засуджених злочинців для вирішення економічних завдань. Каторжани у цей період використовувалися переважно на роботах із видобутку корисних копалин, у вирубці лісу, будівництві доріг, у соляному господарстві. Значна частина каторжан залучалася до праці на Сахалінській каторзі, що відкрилася у 1875 р. [26].

У 1879 р. було створено Головне тюремне управління (ГТУ), діяльність якого почалася з того, що різні упокорювальні та робочі будинки, арештантські роти та боргові в'язниці у Російській імперії ліквідували. Замість них були створені місця позбавлення волі трьох типів. Перший – великі в'язниці, т. зв. центральні, підпорядковані ГТУ. Другий – в'язниці загального типу, підпорядковані губернським тюремним інспекціям.

Третій тип – каторжні тюрми та віддалені місцевості, куди масово заселялися каторжники, що відбули свій термін, наприклад, Сахалін, Якутія та ін. Завідування каторжними тюрмами покладалося на губернатора [5, с. 14–16].

Незважаючи на реорганізацію каторжних тюрем, система тілесних покарань у них скасована не була, навіть, навпаки, стала більш жорсткою. Так, злочини каторжан, скоєні ними під час відбування покарання, тягнули продовження терміну каторжних робіт, приковування до візка, ув'язнення до одиночної камери до ста днів, покарання різками та плітками до ста ударів, накладення кайданів. Одиночне ув'язнення виражалося у поміщенні ув'язненого в карцер із видачею гарячої їжі через три дні на четвертий. Циркуляр МВС від 30 березня 1892 р. вимагав також від губернаторів, щоб арештантам каторжного розряду голили праву половину голови, а засудженим, засланим на поселення, і волоцюгам – ліву [5, с. 23–24].

Відомий російський пенітенціарист І. Фойницький писав, що «однією з головних причин низької ефективності праці засуджених до каторжних робіт було те, що вони виснажувалися важкою фізичною працею, харчувалися надголодь, а необлаштовані тюремні приміщення були причиною важких хвороб» [27, с. 41]. Інший дослідник в'язниць Д. Дриль додавав, що до цього «приєднувалося жорстоке, нелюдське ставлення до арештантів із боку тюремної адміністрації» [11, с. 14].

Надалі, хоч і повільно, але режим ув'язнення та покарання каторжників пом'якшувався. У 1881 р. були скасовані довгі ланцюги для прикріплення до них по шість арештантів під час відправлення їх пішки з одного місця ув'язнення до іншого [5, с. 23–24, 29–30]. Важливим моментом у лібералізації умов перебування у каторжних тюрмах стали зміни у покаранні для засланих жінок і каторжниць. Майже упродовж усього періоду існування каторги дисциплінарне покарання різками застосовувалося до засуджених жінок. Лише закон 29 березня 1893 р. скасував це покарання, причиною чого послужив масовий протест проти різок, застосованих у 1889 р. на Карійській каторзі до політичної каторжанки Сіґіди. Покарання різками викликало самогубство Сіґіди та п'ятьох інших каторжанок [28, с. 2].

До початку 80-х рр. XIX ст. у Російській імперії існувало 11 тимчасових центральних каторжних тюрем, із яких дві були відкриті у Харківській губернії – Новоборисоглібська та Новобілгородська. Ці дві тюрми були першими на території

України каторжними політичними центрами та діяли одночасно з 1869 до 1892 рр. [3, с. 95].

До утворення каторжних політичних централів засуджені за державні злочини на каторжні роботи направлялися до сибірської в'язниці на Кару, але відправка політичних каторжан до Сибіру, що посилилася у 1860-ті рр., не задовольняла російський уряд, який вважав за краще утримувати найнебезпечніших своїх ворогів ближче до себе під безпосереднім наглядом. Відому роль у відкритті каторжних політичних централів у Харківській губернії відіграло невдоволення шефа жандармів М. Мезенцова пом'якшенням режиму політичної каторги на Карі. Оскільки шеф жандармів був прихильником найсуворішої розправи з учасниками революційного руху і вважав за краще не вживати жодних заходів для зміни цього режиму, він створив каторжні політичні центри, у яких встановив на правах повного господаря особливий режим на зразок режиму Олексіївського равеліну.

Приводом для відкриття харківських політичних централів послугував процес у справі Долгушина. Під час виконання публічної страти над Папіним і Плотніковим, засудженими у цій справі, Плотніков з ешафоту намагався вести революційну пропаганду. Внаслідок цієї події міністр внутрішніх справ з метою обтяження покарання Папіну та Плотнікову запитав у Олександра II дозвіл ув'язнити обох злочинців у якусь центральну тюрму замість заслання на Кару. Імператор дав такий дозвіл, додавши, щоб засуджені були ув'язнені до різних тюрем. Зрештою всі п'ятеро засуджених за процесом Долгушина (Долгушин, Гамов, Папін, Плотніков і Дмоховський) були направлені до Новобілгородської та Новоборисоглібської каторжних тюрем [5, с. 293–294].

Крім долгушинців, в'язнями цих каторжних централів були відомі тогочасні революціонери, засуджені за процесом «50-ти» 1876 р., процесом «про демонстрацію перед Казанським собором» 1876 р., процесом «Південноросійського союзу робітників» 1877 р. і за процесом «193-х» 1877 р. (П. Алексєєв, І. Мишкін, С. Войнаральський, Рогачов, Муравський, Віташевський, Боголюбов, Бочаров, Чернявський, Кравченко та ін.) [5, с. 295]. Деякі з цих ув'язнених залишили свої спогади про перебування у центрах. Так, докладний опис Новоборисоглібського та Новобілгородського централів дали колишні в'язні І. Джабадарі [9] та М. Сажин, засуджений за процесом «193-х» [22].

У Новоборисоглівському централі, крім політичних, утримувалися також і кримінальні злочинці. Якщо, за спогадами М. Сажина, у ньому в 1878 р. утримувалося близько 900 ув'язнених за кримінальні злочини (хоча камери були розраховані лише на 600 чол.), то для політичних каторжан було виділено окремий двоповерховий будинок з одинадцятьма одиночними камерами на кожному поверсі [22, с. 109]. За описом І. Джабадарі, обстановка камери у Новобілгородському централі складалася з ліжка, столу у вигляді дошки, вставленої у стіну, табуретки, прикріпленої нерухомо, та «параші». У камері завжди була напівтемрява. На ліжку не було ні матраца, ні ковдри, ні подушки, був лише один клапоть полотна, а в'язень прикривався на ніч своїми штанами. І. Джабадарі згадував: «Вночі – болісний сон на голих дошках; скорчені, сплутані ланцюгами та здерев'янілі від холоду члени – і ні клаптика хоча б соломи, яка завжди знайдеться до послуг останньої бездомної собаки» [9, с. 157].

Режим у цих політичних централах завжди залишався дуже жорстоким: були повністю заборонені побачення з родичами, спілкування між ув'язненими, читання книг (крім релігійних), будь-яка фізична праця. Останнє цілком суперечило закону, що вимагав заняття каторжан роботами. Тюремний нагляд, таким чином, прагнув лише однієї мети – замикання у тісні камери злочинців, закутих у кайдани, залишення їх цілими днями без занять, віч-на-віч із собою. Наслідком такого режиму часто були захворювання та смерть ув'язнених. За два з половиною роки із 13 осіб двоє померли (один із них збожеволів), а п'ятеро перебували під загрозою захворювання на сухоти.

Шеф жандармів М. Мезенцов взагалі не зважав на закон у боротьбі з політичними в'язнями. Так, він вимагав заковувати у ножні кайдани політичних арештантів, не звертаючи уваги на їхню належність до тих станів, привілеєм яких було звільнення від кайданів. Він також виступив із пропозицією особливого пристрою в одиночних залізничних вагонах, на зразок тюремних, для перевезення у них політичних арештантів в умовах повного роз'єднання [5, с. 298–299].

Душевні захворювання у централах почалися вже на першому році перебування у них в'язнів. Засуджений у справі Долгушина Гамов, доведений до самогубства, завдав собі у голову чотири рани. Тільки після цього він був доставлений до психіатричної лікарні, де помер у стані повного паралітичного недоумства 5 квітня 1876 р. Із загальної кількості 35 в'язнів обох централів за п'ять років

померло вісім осіб, а психічно захворіло семеро. У їх числі були переведені у 1880 р. до Казанської психіатричної лікарні Плотников, засуджений у процесі Долгушина, і Боголюбов, засуджений у процесі демонстрації 6 грудня 1876 р. у Санкт-Петербурзі. Це був той студент Боголюбов, який під час відвідування в'язниці петербурзьким градоначальником Треповим відмовився зняти перед ним шапку і був за це висічений. Як душевнохворий він був переведений до лікарні міста Казані, а після довгих клопотань його батьків і брата був відданий їм на поруки, де й помер [5, с. 300–301].

Закриття харківських централів відбулося за ініціативою міністра внутрішніх справ М. Лоріс-Мелікова. Хоча ним керували не міркування гуманності, а побоювання близькості знаходження обох централів від міста Харкова з його великою кількістю учнівської молоді, котра постійно цікавилася долею політичних в'язнів. Було вирішено перевести всіх ув'язнених із централів до Мценської політичної пересильної в'язниці для подальшого відправлення їх до каторжної тюрми на Карі [5, с. 302–303].

До початку ХХ ст. інститут заслання на каторжні роботи став занепадати, що пояснювалося як загальною нестачею коштів, так і тим, що це покарання дедалі більше суперечило загальноєвропейським тенденціям до гуманізації умов відбування покарання, пов'язаного з позбавленням волі. Російська імперія залишалася чи не єдиною країною, де на початку ХХ ст. на каторзі ще застосовувалися тілесні покарання та кайдани. Таке становище не могло не бути дисонансом у суспільній свідомості; зазначені середньовічні атрибути вже не залишали сумнівів у тому, що вони принижують людську гідність і що навіть засуджені за тяжкі злочини повинні утримуватися в таких умовах, які би цієї гідності не принижували [15, с. 47]. Каторжні роботи у тому вигляді, у якому вони існували, історично були приречені на «вимирання».

6 травня 1899 р. був утворений під головуванням міністра юстиції графа Кочубея Секретний комітет, котрому було доручено розробити законопроект про скасування заслання до Сибіру та реорганізацію каторги. Результатом його роботи стала згода Миколи II запровадити у Російській імперії закон про застосування смертної кари для каторжан. Покарання смертною карою передбачалося у суворо обумовлених випадках «вчинення засланнями злочину «політичного відтінку» (державної зради, змови проти царя й уряду, бунту, що супроводжувався пограбуванням, вбивствами

тощо) [6, с. 3]. Головним підсумком роботи Комітету стало видання нового Уложення 1903 р., якому передував закон 2 червня цього ж року. Цим законом за скоєні злочини визначалися такі види покарання: смертна кара, каторга, заслання на поселення, ув'язнення у виправному будинку, ув'язнення у фортеці, ув'язнення у тюрмі, арешт і грошова пеня. Відповідно до ст. 16 каторга могла встановлюватися безстроково або терміном від 4 до 15 років. Засуджені утримувалися у каторжних тюрмах у загальному ув'язненні та піддавалися примусовим роботам. Після відбуття каторги злочинці переводилися на поселення [12, с. 3].

Головним досягненням закону 2 червня 1903 р. стало скасування тілесних покарань для каторжан і засланців. Цим законом було скасовано биття людей батогами, плітками, різками та приковування до візків [28, с. 2], однак на початку ХХ ст. процес скасування тілесних покарань на практиці йшов повільно і був дуже далекий до повного завершення. Після революції 1905 р. умови утримання політичних в'язнів у тюрмах погіршилися. 30 вересня цього року Державною Думою було надано на розгляд законопроект «про заходи запобігання втечам арештантів із тюремних будівель», для чого на арештанта передбачалося надягати замість кайданів або наручників «попереджувальні зв'язки». Ці «зв'язки» були особливими кільцями двох типів для скріплення обох рук і правої руки з лівою ногою, причому вдягати їх треба було під одягом, непомітно для оточуючих, але цей винахід викликав обурення широкої громадської думки як такий, що чинив насильство над людиною, завдавав їй болю та ганьби, і був засуджений більшістю голосів [6, с. 3].

Новим поштовхом для подальшого перетворення каторги стала російсько-японська війна 1904–1905 рр. Внаслідок заняття острова Сахалін японцями штрафну колонію тут було скасовано, тому необхідно було десь розмістити всю кількість ув'язнених цієї колонії, але у сибірських тюрмах місць не вистачало [13, с. 2].

8 грудня 1909 р. Рада міністрів доручила міністру юстиції розробити проект перетворення каторги. Уряд ставив своїм завданням скасувати наявні каторжні установи та встановити новий тип відбування каторги в особливих центральних каторжних тюрмах, відкривши такі у великих центрах імперії. Такі тюрми під назвою «тимчасових» почали відкриватися з 1906 р. [5, с. 24–25]. На території України було відкрито три тимчасові каторжні тюрми – Харківську (1906–1917), Херсонську (1906–1918) і Миколаївську (1907–1920) [3, с. 95].

Проект передбачав збільшення терміну каторги із шести до двадцяти років, скасування поселень для тих, хто відбув каторгу, і скасування права сім'ї засудженого слідувати за ним на каторгу за казенний рахунок [18, с. 3]. Проект поділяв ув'язнених за тяжкістю режиму на три групи: випробуваних, виправних і пільгових [19, с. 4]. Особи, котрі відбули термін каторги, віддавалися під нагляд поліції: звільнені достроково – на 10 років, а решта – безстроково [20, с. 2]. Обмежувалося право каторжан на побачення до одного на три місяці і до того ж лише з батьками, дітьми та чоловіком. Ув'язнений міг написати рідним лише один лист на місяць. Одружуватися дозволялося лише тим особам, які отримали дострокове звільнення [5, с. 24].

Незважаючи на те, що цей проект було складено вже на початку ХХ ст., його основні положення про дисципліну та заходи покарання у каторжній тюрмі залишилися такими ж, якими вони були й у попередні десятиліття. Як і раніше, мали залишитися у силі постанови про кайдани, про покарання різками, про карцер тощо, але слід зазначити, що проект розглядав уже деяке пом'якшення режиму і тілесних покарань. Так, накладення ручних кайданів на безстрокових каторжан було скасовано, і міра ця могла застосовуватися лише як дисциплінарне стягнення на строк до трьох місяців, однак упродовж усього часу перебування у розряді випробуваних каторжани утримувалися у ножних кайданах [19, с. 4].

Як і в попередній період, суворіший режим перебування у тюрмі та більш тяжкі тілесні покарання застосовувалися до політичних каторжан. Так, у заснованій у 1906 р. Харківській каторжній тюрмі утримувалося 55 політичних ув'язнених, із яких соціалісти-революціонери становили 31%, соціал-демократи (меншовики) – 29%, більшовики – 10%, польські соціалісти – 7%, анархісти, народовольці – 5% і безпартійні – 18%. За підрахунками Харківського відділення політкаторжан, ці 55 осіб просиділи у тюрмах до суду над ними загалом 88 років і 7 місяців. Із них дев'ятеро людей, а саме: Бичков, Віленський, Галкін, Вікторов, Горниненко, Левапекій, Торнопольченко й Іванов-Соліцев, отримали смертні вироки, замінені потім на безстрокову каторгу. Причому двоє з них – Галкін і Торнопольченко – засуджувалися за різні злочини до страти двічі.

За час відбування покарання у Харківській каторжній тюрмі, що мала назву «Холодна гора», було покарано різками 19 арештантів, із них

шестеро піддавалися неодноразовим побиттям і тортурам як із боку адміністрації тюрми, так і її вищих чинів [1, с. 2].

24 липня 1925 р. у Харківському губернському суді слухалася справа за звинуваченням помічника начальника колишньої каторжної Холодногірської тюрми Крамаренка у побитті політичних ув'язнених у 1907 р. у день скликання другої Державної Думи. Примітним було те, що свідками у цій справі виступили особи, котрі неодноразово зазнавали побиття, але згодом, за радянського режиму, займали відповідальні посади, а саме: старший помічник генерального прокурора Фалькевич, його брат, старший помічник губпрокурора Топорищ, інженер Гузіков та ін. [24, с. 4].

Таким чином, каторжний режим, устанований у тюрмах Російської імперії, у тому числі у Харківській каторжній тюрмі, важко позначився на долі багатьох ув'язнених, і проєкт перетворення каторги не покращив би цього становища. Проєкт мав бути розглянутий четвертою Державною Думою, але Перша світова війна завадила стати законом цьому проєкту [13, с. 2].

Висновки. Прийняття громадськістю принципів гуманізації, лібералізму та концепції правової держави як основоположних для всієї правової системи у середині XIX ст. стали основою модернізації системи покарання і головною причиною реформи скасування тілесних покарань 1863 р. До кінця XIX ст. було створено законодавство, у якому відобразилася ще не завершена, але нова модель гуманізації каторги, однак багато нормативно-правових положень про міри покарання й умови перебування в'язнів, включно із законом 2 червня 1903 р. про скасування тілесних покарань для каторжан і засланих, значно розходилися з реальним станом справ у каторжних тюрмах Російської імперії. Це підтверджується умовами перебування політичних в'язнів у Новоборисоглібському та Новобілгородському політичних централах і Холодногірській каторжній тюрмі Харківської губернії. Російсько-японська війна та революційна активність на початку XX ст. зробили каторгу неактуальною для того часу. Незважаючи на це, Російська імперія залишалася однією з небагатьох країн, де у каторжних тюрмах ще застосовувалися тілесні покарання та кайдани.

Список літератури:

1. 534 года в царских застенках, каторге и ссылке. *Харьковский пролетарий*. 1925. № 190 (22 августа). С. 2.
2. Біліченко Л.С. Історія Миколаївської каторжної тюрми (1907–1920 рр.). *Старожитності Лукомор'я*. 2021. № 3. С. 50–59.
3. Біліченко Л.С. Каторжні тюрми України у контексті реформування пенітенціарної системи Російської імперії (друга половина XIX – початок XX ст.). *Емінак*. 2021. № 2 (34). С. 95–104.
4. Блинов И. Судебная реформа 1864 г.: историко-юридический очерк. Петроград : Сенатская типография, 1914. 234 с.
5. Гернет М.Н. История царской тюрьмы : в 5 т. Т. 3: 1870–1900. Москва : Госуд. изд-во юрид. лит-ры, 1961. 430 с.
6. Государственная Дума. *Утро*. 1907. № 146 (25 мая). С. 3.
7. Григор'єв О.М. Пенітенціарна теорія та практика в Російській імперії в кінці XVIII – на початку XX століття : історико-правове дослідження (на прикладі українських губерній) : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01; Київ. нац. ун-т внутр. справ. Київ, 2007. 21 с.
8. Гуржій О. Українська козацька держава в другій половині XVII – XVIII ст.: кордони, населення, право. Київ : Основи, 1996. 223 с.
9. Джабадарі И.С. В неволе. *Былое*. 1906. № 5. С. 147–181.
10. Джаншиев Г.А. Из эпохи великих реформ: (Освобождение крестьян. Отмена телесного наказания. Цензурная реформа. Новый суд. Военская реформа и пр.). Москва : Тип. А.И. Мамонтова и К°, 1894. 716 с.
11. Дриль Д.А. Ссылка во Франции и России. Санкт-Петербург : Тип. Пантелеева, 1899. 174 с.
12. Заседание юридического общества. *Киевлянин*. 1903. № 264 (24 сентября). С. 3.
13. К реформе каторги. *Утро*. 1913. № 2001 (23 июня). С. 2.
14. Макаренко О.В. Генезис кримінальних покарань Гетьманщини кінця XVII – початку XVIII століть. *XIV Міжнародна наукова інтернет-конференція «Advanced technologies of science and education» (18–20 грудня 2017 р.)*. URL: <http://intkonf.org/makarenko-ov-genezis-kriminalnih-pokaran-getmanshini-kintsya-xvii-rochatku-xviii-stolit/> (дата звернення: 19.11.2021).
15. Марголин А.Д. Из области уголовного права. Киев : Работник, 1907. 127 с.
16. Пальченкова В.М. Трансформація громадського контролю за виконанням покарань: історико-правовий аналіз. Запоріжжя : Акцент, 2013. 523 с.

17. Петренко Н.И. Организационно-правовые основы режима исполнения наказания за общеуголовные преступления в местах заключения в пореформенный период (1864–1917 гг.) : дис. ... канд. юрид. наук. Москва, 1997. 213 с.
18. Преобразование каторги. *Утро*. 1909. № 873 (22 октября). С. 3.
19. Реформа каторги. *Утро*. 1910. № 1125 (22 августа). С. 4.
20. Реформа каторги. *Утро*. 1913. № 2024 (17 июля). С. 2.
21. Россіхін В.В. Пенітенціарна система Російської імперії в XIX – на початку XX ст. на матеріалах українських губерній : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01; Нац. юрид. акад. України ім. Я. Мудрого. Харків, 2005. 22 с.
22. Сажин М.П. (Арман Росс). Воспоминания, 1860–1880 гг. Москва : Изд. О-ва Политкаторжан и Ссылнопоселенцев, 1925. 143 с.
23. Соцький Ю.Ф. Загальна характеристика системи кримінальних покарань за кримінальним уложенням від 22 березня 1903 р. *Вісник Луганського державного університету внутрішніх справ ім. Е.О. Дідоренка*. 2012. Вип. 2. С. 83–88.
24. Суд. *Пролетарий*. 1925. № 164 (21 июля). С. 4.
25. Токаленко П.О. Реакційна політика царизму на Півдні України у роки першої російської революції 1905–1910 років: статистичний вимір. *Емінак*. 2015. № 4. С. 32–37.
26. Упоров И.В. Условия отбывания каторги в завершающий период Российской империи. URL: <http://cscb.su/n/040501/040501001.htm> (дата звернення: 19.11.2021).
27. Фойницкий И.Я. Русская карательная система. Санкт-Петербург : Тип. Безобразова, 1874. 48 с.
28. Часть неофициальная. *Киевлянин*. 1903. № 194 (16 июля). С. 2.

Mironova I.S. IMPLEMENTATION OF THE REFORM OF CORPORAL PUNISHMENT ABOLITION IN PENAL SERVITUDE PRISONS OF KHARKIV GOVERNORATE (THE SECOND HALF OF THE XIX – BEGINNING OF THE XX CENTURIES)

The article considers the main provisions of the reform of the corporal punishment abolition in 1863 and its implementation in the penal servitude prisons of the Kharkiv governorate. It is highlighted that the reason for the implementation of this reform was the humanization of society and the liberal reforms of Alexander II. The author notes that, at the initial stage, the reform preserved the main types of corporal punishment for convicts and deportees to Siberia.

The conditions of stay and the system of corporal and moral punishments of political convicts in the Novoborisoglebsk and Novobelgorodsk political central prisons are covered. The main types and terms of penal servitude are considered as well as the key laws and legislative acts on its reorganization. The author analyses the establishment of penal servitude prisons and the evolution of the penitentiary system during the second half of the XIX – the early XX centuries. It is stated that the main achievement of the law on June 2, 1903, was the abolition of corporal punishment for penal servitude convicts and exiles.

It is noted that the Russo-Japanese War of 1904–1905 and the revolutionary events of 1905 prompted the reorganization of penal servitude and the strengthening of the regime of political prisoners in penal servitude prisons. It led to the implementation of the death penalty by Nicholas II for political convicts. It is specified that in the territory of the Ukrainian governorates at that time, there were three temporary penal servitude prisons in Kharkiv, Kherson and Mykolaiv. The conditions of stay and the system of punishment of prisoners in the Kholodnogorsk penal servitude prison are considered.

The author highlights that the last draft of the reorganization of penal servitude in 1909 left the previous provisions on the discipline and punishment of prisoners in penal servitude prisons, although it considered some mitigation of the regime and corporal punishment. The Russian Empire remained one of the few countries, where corporal punishment and shackles were still used in penal servitude prisons in the early XX century.

Key words: *penal servitude prisons, penal servitude, reform of corporal punishment abolition, Kharkiv governorate, Novoborisoglebsk and Novobelgorodsk political central prisons, Kholodnogorsk penal servitude prison, political prisoners.*

Мищенко М.Г.

Національний педагогічний університет імені М.П. Драгоманова

ПІДГОТОВКА СПЕЦІАЛІСТІВ ДИПЛОМАТИЧНОГО АПАРАТУ УРСР У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХХ СТ.: ІСТОРИЧНИЙ КОНТЕКСТ

У роботі проаналізовано історичні, організаційні та структурні аспекти формування і розвитку центрів підготовки фахівців дипломатичного апарату Української Радянської Соціалістичної Республіки другої половини ХХ ст. Висвітлено статті фінансування курсів із вивчення іноземних мов працівниками дипломатичної служби України. Розглянуто процес та напрями спеціалізованої підготовки спеціалістів дипломатичного апарату УРСР в українських і радянських навчальних закладах. Встановлено зв'язки Міністерства закордонних справ УРСР із освітніми, науковими установами і закладами Радянської України та Радянського Союзу стосовно підготовки спеціалістів за напрямом міжнародних відносин. Охарактеризовано участь українських фахівців із міжнародних відносин у навчально-практичних заходах Секретаріату Організації Об'єднаних Націй і Генеральної Асамблеї ООН.

Окреслено загальне становище стосовно володіння іноземними мовами співробітниками дипломатичної служби України. Охарактеризовано кадровий склад дипломатичного апарату Радянської України за напрямками підготовки вищої освіти. Показано кількість фахівців української радянської дипломатичної служби, які мали вчене звання або науковий ступінь. Проаналізовано процес розвитку денної та заочної форми підготовки спеціалістів із міжнародних відносин українськими та радянськими навчальними закладами. Висвітлено процес підвищення кваліфікації фахівців дипломатичного апарату Радянської України на спеціальних курсах при МЗС УРСР та інших радянських інституціях.

Розглянуто процес підготовки та підвищення кваліфікації молодих фахівців дипломатичної служби України у «Школі молодого дипломата» при МЗС УРСР. Розкрито процес референтського навчання при МЗС УРСР для підвищення ефективності роботи співробітників дипломатичної служби. Охарактеризовано та визначено спеціалізацію фахової підготовки керівників Народного комісаріату закордонних справ (Міністерства закордонних справ) УРСР у 1944–1991 рр.

Ключові слова: Українська Радянська Соціалістична Республіка, Радянський Союз, ООН, ЮНЕСКО, Міністерство закордонних справ, міжнародні відносини, дипломатія.

Постановка проблеми. Розв'язання важливих міжнародних проблем залежить від ефективної роботи працівників дипломатичного апарату. Формування та здійснення Україною сучасної міжнародної політики напряму пов'язано із кваліфікованою підготовкою спеціалістів, які працюють у системі дипломатичної служби. На сучасному етапі вітчизняна підготовка фахівців із міжнародних відносин здійснюється українськими закладами вищої освіти. Розвиток українських навчальних програм за напрямом «міжнародні відносини» пов'язаний із розвитком дипломатичної служби України другої половини ХХ ст. З огляду на це необхідно детальніше розглянути процес підготовки фахівців дипломатичного апарату зазначеного періоду.

Постановка завдання. Метою статті є аналіз історичних аспектів формування та становлення

фахової підготовки працівників дипломатичної служби України у 1944–1991 рр.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Історіографія цього питання представлена роботами сучасних, радянських і закордонних дослідників, а саме: В. Аспатуріана [1], Ю. Біленкової [2], В. Василенка [3], М. Клепар [16], М. Мищенко [17], О. Івченко [18], А. Якубець [19] та ін., проте стан наукової розробки теми потребує додаткового висвітлення. Джерелознавчу основу статті становлять матеріали Галузевого державного архіву Міністерства закордонних справ України.

Виклад основного матеріалу дослідження. Створення Народного комісаріату закордонних справ УРСР у 1944 р. та відновлення Україною активної міжнародної діяльності сприяло формуванню відповідних профільних навчальних закладів і спеціальних курсів для підготовки майбутніх дипломатів. Підготовка працівників

дипломатичного апарату мала універсальний і багатопрофільний характер. Майбутні українські дипломати здобували освіту в українських і радянських навчальних закладах.

Для підвищення рівня володіння іноземною мовою співробітниками Народного комісаріату закордонних справ УРСР були запроваджені перші курси з вивчення іноземних мов при НКЗС УРСР у 1944 р. [4, арк. 2]. Фінансування курсів із вивчення іноземних мов при НКЗС УРСР відбувалося за кошти НКЗС УРСР. Статті витрат фінансування курсів із вивчення іноземних мов співробітниками дипломатичної служби України склалися з оплати праці: педагогічного персоналу, допоміжному навчальному персоналу, позаштатним працівникам, а також оплати відпусток і вихідної допомоги [5, арк. 18]. Варто зазначити, що загалом за 1944 р. 39 співробітників НКЗС УРСР покращили свій рівень володіння іноземними мовами на спеціальних курсах при НКЗС УРСР. Всього за цей період було сформовано 11 окремих груп із вивчення іноземних мов [5, арк. 20].

Основним республіканським університетом, котрий здійснював підготовку спеціалістів у галузі міжнародних відносин, став Київський державний університет імені Т.Г. Шевченка, у складі якого з 18 жовтня 1944 р. розпочав свою роботу факультет міжнародних відносин [16, с. 121]. Підготовка студентів здійснювалася за такими спеціальностями: «Історик-міжнародник» і «Юрист-міжнародник». Із 1953 р. юристи-міжнародники додатково опановували кваліфікацію «референт-перекладач». Факультетом міжнародних відносин КДУ імені Т.Г. Шевченка з 1944 і по 1955 рр. були закладені ключові засади освітньої підготовки майбутніх працівників дипломатичного апарату [16, с. 124].

У 1947 р. 11 співробітників МЗС УРСР навчалися на заочному відділенні Вищої дипломатичної школи МЗС СРСР у Москві. Загальний термін навчання на заочному відділенні ВДШ МЗС СРСР становив 3 роки. Співробітники МЗС УРСР, які заочно навчалися у ВДШ МЗС СРСР, менше були залучені до поточної громадської та партійної роботи МЗС УРСР [6, арк. 4].

Варто зазначити, що у 1947 р. МЗС УРСР надавало максимальну допомогу навчальним закладам у підготовці спеціалістів у сфері міжнародних відносин. МЗС УРСР тісно співпрацювало з факультетом міжнародних відносин Київського державного університету, з дипломатичним відділом Вищої партійної школи ЦК КПУ та іншими

спеціалізованими навчальними закладами. МЗС УРСР брав участь в організації міжнародного відділу інституту історії Академії наук Української РСР та аспірантури Київського державного університету з підготовки спеціалістів у галузі міжнародних відносин [7, арк. 3].

Із 3 квітня і по 26 травня 1950 р. українські дипломати брали участь у спеціальному практичному навчальному занятті Секретаріату ООН. Навчальна програма практичного заняття передбачала детальне вивчення структури органів ООН і методів її роботи [8, арк. 3]. Мета заходу: надати рівні можливості дипломатам із різних країн світу ознайомитися з досвідом і специфікою роботи Секретаріату ООН. На весь період практичного навчального заняття усі заявлені учасники були призначені на тимчасові посади у структурі Секретаріату ООН [8, арк. 3]. Теоретичні заняття проводили керівники відповідних структурних підрозділів Секретаріату ООН. Учасники практичного навчального заходу відвідували робочі засідання рад, комітетів і комісій Секретаріату ООН. Організація Об'єднаних Націй виділяла із власного бюджету по 400 американських доларів на кожного учасника 8-тижневого практичного навчального заняття, тобто по 50 американських доларів на один тиждень. На період практичного заняття ООН пропонувала житло для іноземних учасників навчальної програми [8, арк. 4].

За ініціативи Генеральної Асамблеї ООН з 18 вересня і по 11 листопада 1950 р. проходило міжнародне навчально-практичне заняття дипломатів країн-членів ООН, у якому брали участь представники від України. Метою заходу було вивчення діяльності Генеральної Асамблеї ООН [8, арк. 50]. Під час цього навчального заходу його учасники призначалися на тимчасові посади у системі ООН на весь термін навчальної практики. Усі заявлені учасники залучалися до роботи у структурних підрозділах ООН, а також відвідували пленарні засідання Генеральної Асамблеї ООН. Фінансування заходу відбувалося за кошти ООН у розмірі 400 американських доларів за весь період 8-тижневої навчальної програми на одну заявлену особу (50 американських доларів на тиждень). У зазначений період ООН допомагала у вирішенні житлового питання заявлених учасників навчально-практичного заняття Генеральної Асамблеї ООН [8, арк. 52].

У 1956 р. 12 співробітників МЗС УРСР були випускниками КДУ імені Т.Г. Шевченка. З 1959–1960 навчального року в Київському державному університеті була створена спеціальна

група із 25 студентів третього курсу факультету журналістики, історико-філософського та юридично-економічного факультетів із їх подальшою міжнародною спеціалізацією та поглибленим вивченням іноземних мов. При МЗС УРСР було створено спеціальний резерв фахівців, що становив понад 30 осіб, із достатнім досвідом партійної, наукової та господарської роботи, для подальшої роботи у міжнародних організаціях [9, арк. 3].

Загалом англійською мовою у 1960 р. вільно володіли 5 працівників, французькою мовою – 3, німецькою – 1, покращували рівень володіння іноземною мовою – 9, вивчали другу іноземну мову – 3. Необхідно зазначити, що, незважаючи на ґрунтовне вивчення іноземних мов фахівцями дипломатичного апарату України, основним недоліком була відсутність довгострокових закордонних відряджень для спеціалістів центрального апарату МЗС УРСР. Станом на 1960 р. дипломатичний апарат України не мав сформованого резерву дипломатичних співробітників [9, арк. 4]. У 1961 р. у структурі дипломатичної служби України працювали 25 фахівців із вищою освітою, а саме за такими напрямками підготовки, як міжнародні економічні відносини – 1, іноземні мови (англійська, німецька, французька) – 1, журналістика – 2, правознавство – 2, історична освіта – 3, міжнародне право – 16 [10, арк. 7].

У 1963 р. працівники Постійного представництва УРСР при ООН у Нью-Йорку продовжували вдосконалювати володіння іноземними мовами (англійською та французькою) на курсах міжнародної спеціалізованої мовної школи «Берліц» [11, арк. 31].

У 1968 р. загальна кількість фахівців дипломатичного апарату України, котрі мали вчене звання або науковий ступінь, становила 14 осіб, а саме за такими галузями науки: міжнародне право – 1, економіка праці та матеріально-технічного забезпечення – 1, історія – 1, медицина – 2, право – 2, економіка капіталістичних країн – 2, світове господарство і міжнародні економічні відносини – 2, історія міжнародних відносин – 3 [12, арк. 33–34].

Підготовка фахівців міжнародних відносин українськими радянськими закладами освіти відбувалася переважно на денній формі навчання. Розвиток заочної форми республіканської підготовки спеціалістів дипломатичної служби України розпочався у 1975 р. зі створенням заочного відділення факультету міжнародних відносин і міжнародного права КНУ імені Т.Г. Шевченка. Мета роботи новоствореного відділення полягала у підвищенні кваліфікації фахівців, які займалися

освітньою, науковою, просвітницькою діяльністю. Термін навчання на заочному відділенні для осіб, котрі мали вищу освіту, становив 2 роки.

Для виконання постанови ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР № 933 від 13 жовтня 1977 р. було запроваджено планове підвищення кваліфікації спеціалістів керівного складу МЗС УРСР із 1981 р. Керівники структурних підрозділів дипломатичного апарату України проходили відповідні курси на базі Центрального інституту підвищення кваліфікації працівників і фахівців народного господарства у сфері патентної роботи (ЦППК) у Москві. Підвищення кваліфікації працівників МЗС УРСР відбувалося у вигляді денної та вечірньої форми навчання. Термін навчання на курсах підвищення кваліфікації ЦППК денної форми (з відривом від виробництва) становив 1 місяць, а вечірньої/заочної (без відриву від виробництва) – 6 місяців [13, арк. 9].

МЗС УРСР займалося підвищенням кваліфікації працівників дипломатичного апарату, важлива роль у цій справі належала референтському навчанню, на якому розглядалися актуальні питання зовнішньої та внутрішньої політики, особливості функціонування міжнародних організацій. З 1 вересня 1981 р. для молодих співробітників дипломатичного апарату була організована при МЗС УРСР спеціальна «Школа молодого дипломата». Заняття у цій школі проводилися два рази на місяць із важливих аспектів дипломатичної роботи, а саме розглядали: дипломатичний протокол, функціонування консульської служби, ефективний збір необхідної інформації, оформлення дипломатичних документів, форми та методи ведення кулуарної роботи [14, арк. 20].

Навчання у «Школі молодого дипломата» розвивало необхідні професійні компетенції молодих фахівців дипломатичної служби України. Всі співробітники МЗС УРСР працювали відповідно до свого індивідуального плану роботи. Адміністративно-технічні працівники МЗС УРСР, які не мали вищої освіти, могли її здобути на вечірній або заочній формі вищого навчального закладу. Кожен працівник, котрий навчався на заочній чи вечірній формі навчання, отримував додаткову відпустку на період навчальної сесії [14, арк. 22].

У 1986 р. в усіх закордонних представництвах від УРСР працювали 28 дипломатів. Кожен із дипломатів мав вищу освіту, а саме: 4 фахівці закінчили Дипломатичну академію МЗС СРСР, 4 – Московський державний інститут міжнародних відносин, 7 – факультет міжнародного права та міжнародних відносин Київського державного

університету. Усі дипломати володіли іноземними мовами, у тому числі однією іноземною мовою – 5 осіб, двома – 20 осіб, трьома – 3 осіб [15, арк. 15].

Необхідно наголосити, що за період із 1944 і по 1991 рр. НКЗС(МЗС) УРСР очолювало десять керівників: О. Корнійчук, Д. Мануїльський, А. Барановський, Л. Паламарчук, А. Кисіль, Д. Білокос, Г. Шевель, В. Мартиненко, В. Кравець, А. Зленко. Всі міністри МЗС УРСР мали вищу освіту, із яких лише двоє мали профільну підготовку за напрямом «міжнародні відносини». Єдиними керівниками, які не володіли іноземними мовами, були О. Корнійчук і Г. Шевель. Варто зазначити, що можливості кар'єрного зростання працівників державного апарату УРСР та СРСР залежало не тільки від професійних якостей, вищої освіти, військових заслуг, але й від підтримки партійних керівників на республіканському та союзному рівнях [19, с. 56].

Висновки. На основі вищенаведеної інформації ми можемо дійти розуміння того, що підготовка спеціалістів дипломатичного апарату УРСР у 1944–1991 рр. мала багатопрофільний характер. Основними центрами для підготовки майбутніх фахівців дипломатичної служби України були вищі навчальні заклади Радянської України та СРСР. Вузкопрофільна підготовка майбутніх спеціалістів дипломатичної служби УРСР від-

бувалася за такими навчальними програмами, як «Історик-міжнародник», «Юрист-міжнародник», «Міжнародні відносини», «Міжнародні економічні відносини». Підготовка фахівців у галузі міжнародних відносин відбувалася на денній, заочній і вечірній формі навчання.

Велика увага приділялася ґрунтовному вивченню іноземних мов співробітниками дипломатичного апарату Радянської України. З 1944 р. при НКЗС УРСР відкрилися постійні курси з вивчення й удосконалення іноземних мов співробітниками дипломатичної служби України. Співробітники ПП УРСР при ООН у Нью-Йорку підвищували свій рівень володіння іноземними мовами на курсах міжнародної школи «Берліц».

Українські дипломати підвищували свій рівень професійної майстерності на міжнародних практичних заняттях Секретаріату та Генеральної Асамблеї ООН. Підвищення загального рівня фахової кваліфікації співробітниками дипломатичного апарату УРСР відбувалося на спеціальних референтських курсах МЗС УРСР, у «Школі молодого дипломата» МЗС УРСР. Керівники окремих структурних підрозділів МЗС УРСР проходили курси підвищення кваліфікації у загальносоюзних навчальних закладах.

Список літератури:

1. Aspaturian Vernon V. The Union Republics in Soviet Diplomacy: A Study of Soviet Federalism in the Service of Soviet Foreign Policy. Geneve – Paris : E. Droz, 1960. 241 p.
2. Біленкова Ю.С. Внесок дипломатичного відомства УРСР у питання міжнародно-правового регулювання ядерних озброєнь (1945–1991 рр.). *Право і Безпека*. 2014. № 3. С. 7–13.
3. Василенко В.А. Правові аспекти участі УРСР у міжнародних відносинах. Київ : Вид-во Політичної літератури України, 1984. 124 с.
4. ГДА МЗС України. Ф. 1. (справи постійного зберігання за 1944–1957 рр.). Оп. 1. Спр. 4. Штатний розпис і кошторис адміністративно-управлінських витрат Народного комісаріату закордонних справ Української РСР за 1944 рік, 12 арк.
5. ГДА МЗС України. Ф. 1. (справи постійного зберігання за 1944–1957 рр.). Оп. 1. Спр. 5. Звіт про виконання кошторису витрат на утримання Народного комісаріату закордонних справ Української РСР за 1944 рік, 26 арк.
6. ГДА МЗС України. Ф. 1. (справи постійного зберігання за 1944–1957 рр.). Оп. 1. Спр. 112. Протоколи нарад співробітників Міністерства закордонних справ Української РСР за 1947 рік, 26 арк.
7. ГДА МЗС України. Ф. 1. (справи постійного зберігання за 1944–1957 рр.). Оп. 1. Спр. 113. План роботи Міністерства закордонних справ Української РСР за 1947 рік, 19 арк.
8. ГДА МЗС України. Ф. 1. (справи постійного зберігання за 1944–1957 рр.). Оп. 1. Спр. 257. Листи Генерального секретаря ООН з питань підготовки кадрів для ООН і програми стипендії в галузі економічного розвитку, 73 арк.
9. ГДА МЗС України. Ф. 1. (справи постійного зберігання за 1958–1978 рр.). Оп. 2. Спр. 871а. Звіт про структуру та діяльність Міністерства закордонних справ Української РСР станом на 1 червня 1960 року, 25 арк.
10. ГДА МЗС України. Ф. 1. (справи постійного зберігання за 1958–1978 рр.). Оп. 2. Спр. 1054. Статистичні звіти Міністерства закордонних справ УРСР про чисельність адміністративно-управлінського персоналу; про чисельність і склад наукових робітників та інші за 1961 рік, 11 арк.

11. ГДА МЗС України. Ф. 1. (справи постійного зберігання за 1958–1978 рр.). Оп. 2. Спр. 1269. Звіт про роботу Постійного представництва Української РСР при ООН за 1963 рік, 38 арк.
12. ГДА МЗС України. Ф. 1. (справи постійного зберігання за 1958–1978 рр.). Оп. 2. Спр. 1829. Статистичні звіти Міністерства закордонних справ УРСР про чисельність адміністративно-управлінського персоналу; про склад і чисельність спеціалістів, які мають вищу та середню спеціальну освіту та інші за 1968 рік, 46 арк.
13. ГДА МЗС України. Ф. 1. (справи постійного зберігання за 1979–1987 рр.). Оп. 3. Спр. 4121. Вопросы повышения деловой квалификации и изучения иностранных языков, 11 арк.
14. ГДА МЗС України. Ф. 1. (справи постійного зберігання за 1979–1987 рр.). Оп. 3. Спр. 4163б. Отчеты о работе отделов Министерства иностранных дел УССР за 1981 год, 40 арк.
15. ГДА МЗС України. Ф. 1. (справи постійного зберігання за 1979–1987 рр.). Оп. 3. Спр. 6017а. Питання особового складу. Звіт про роботу відділу кадрів за 1986 рік, 15 арк.
16. Клепар М.В. Професійна підготовка фахівців з міжнародних відносин у системі вищої освіти України (друга половина ХХ – початок ХХІ ст.) : монографія. Івано-Франківськ : ДВНЗ «Прикарпат. нац. ун-т ім. В. Стефаника», 2019. 499 с.
17. Міщенко М.Г. Міжнародна дипломатична діяльність УРСР в другій половині ХХ ст.: історико-правовий аналіз. *Вчені записки Таврійського національного університету імені В.І. Вернадського*. 2020. Т. 31 (70). № 1. Серія: *Історичні науки*. 152 с.
18. Івченко О.Г. Україна в системі міжнародних відносин: історична ретроспектива та сучасний стан. Київ : РІЦ УАННП, 1997. 687 с.
19. Якубець А.В. Міністри закордонних справ УРСР (1944–1991 рр.): історико-біографічний аналіз. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Історія*. 2016. Вип. 2. С. 54–58.

Mishchenko M.H. TRAINING OF SPECIALISTS OF THE DIPLOMATIC APPARATUS OF THE USSR IN THE LATTER HALF OF THE TWENTIETH CENTURY: HISTORICAL CONTEXT

The paper analyzes historical, organizational and structural aspects of the formation and development of centers for training experts of the diplomatic apparatus of the Ukrainian Soviet Socialist Republic of the latter half of the twentieth century. Articles on the financing of foreign language courses by employees of the diplomatic service of Ukraine have been reviewed. The process and directions of specialized training of specialists of the diplomatic apparatus of the Ukrainian SSR in Ukrainian and Soviet educational institutions have been considered. Relations between the Ministry of Foreign Affairs of the Ukrainian SSR and academic institutions and establishments of Soviet Ukraine and the Soviet Union regarding the training of specialists in the field of 'international relations' have been found. The participation of Ukrainian specialists in educational and practical events of the United Nations Secretariat and the UN General Assembly has been described.

The overall picture of foreign languages proficiency by the employees of the diplomatic service of Ukraine has been described. The personnel of the diplomatic apparatus of Soviet Ukraine majoring in higher education has been characterized. The number of experts of the Ukrainian Soviet diplomatic service who had an academic title or academic degree has been shown. The process of advancement of full-time and part-time training of specialists in the field of 'international relations' by Ukrainian and Soviet educational institutions has been analyzed. The process of skill enhancement of specialists of the diplomatic apparatus of Soviet Ukraine attending special courses of the Ministry of Foreign Affairs of the Ukrainian SSR and other Soviet institutions has been reviewed.

The process of training and skill enhancement of young experts of the diplomatic service of Ukraine in the 'School of Young Diplomat' of the Ministry of Foreign Affairs of the USSR has been considered. The process of reference training at the Ministry of Foreign Affairs of the Ukrainian SSR to improve the performance of the diplomatic service has been explored. The specialization of professional training of the management of the People's Commissariat for Foreign Affairs (Ministry of Foreign Affairs) of the Ukrainian SSR in 1944–1991 has been identified and described.

Key words: *Ukrainian Soviet Socialist Republic, Soviet Union, UN, UNESCO, Ministry of Foreign Affairs, international relations, diplomacy.*

Паніна Л.А.

Рівненський обласний інститут післядипломної педагогічної освіти

РЕЛІГІЙНА СИТУАЦІЯ НА ЖИТОМИРЩИНІ В УМОВАХ «ПЕРЕБУДОВИ» 1985–1991 РР.: ІСТОРИОГРАФІЯ ПРОБЛЕМИ

У статті розглядається доробок української історіографії 1990-х рр. – початку ХХІ ст. із проблеми функціонування релігійних громад на Житомирщині в останні десятиріччя існування СРСР. Історіографія досліджуваної теми представлена монографіями, науковими статтями, дисертаційними роботами, історико-краєзнавчими розвідками, науково-популярними працями, значна частина яких написана під впливом ідеологічних завдань, конфесійних позицій, різних науково-концептуальних підходів, тому постає необхідність проаналізувати їх відповідно до наукових підходів характерних для релігієзнавчих студій.

Наявність різноманітної за характером літератури вимагає застосування відповідної класифікаційної схеми у здійсненні її аналізу. З огляду на сучасні теоретико-методологічні вимоги щодо історіографічного аналізу й об'єкт-предметну сферу дослідження найбільш оптимальною може бути визнана така модель, яка би вимагала поетапного огляду загальних тенденцій у розвитку зарубіжного та вітчизняного релігієзнавства, характеристики досліджень становища православ'я, римо-католицизму та протестантизму у контексті партійно-державної релігійної політики радянської влади. Застосування такої класифікаційної схеми забезпечує можливість комплексного висвітлення стану наукової розробки проблеми.

Внаслідок проведеного дослідження виявлено недостатній рівень висвітлення проблеми функціонування релігійних громад Житомирщини в останні десятиліття існування СРСР. Окремі моменти у дослідженнях авторів подаються фрагментарно, без належного аналізу й оцінки. Науковці переважно послуговуються лише статистичними джерелами щодо чисельності та діяльності релігійних громад Житомирщини, проте з огляду на походження (офіційна державна або конфесійна статистика) їхня достовірність піддається сумніву. Власне тому зазначена тема потребує більш детального аналізу із залученням архівних матеріалів і сучасних оцінок відповідно до нового теоретико-методологічного інструментарію.

Ключові слова: релігія, історіографія, СРСР, метод, Житомирщина.

Постановка проблеми. Суспільно-політичні трансформації в Україні періоду від початку падіння комуністичного тоталітаризму до утвердження незалежності доволі виразно синхронізувалися з релігійними змінами. Вивчення суспільно-релігійних змін, що відбулися на певному етапі «перебудови», дає можливість не тільки поглибити розуміння феномену релігії у сенсі її здатності виживати в умовах насильницького експерименту суцільної атеїзації суспільства, але й виявити потенціал впливу релігійних об'єднань на політичний, націєтворчий, соціокультурний розвиток, на стан суспільної моралі тощо. Водночас аналіз історичного досвіду державної релігійної політики у практичному вимірі сприяє виробленню більш ефективної моделі державно-церковних відносин, спрямованої на досягнення, з одного боку, міжконфесійного миру і громадянського спокою, а

з іншого – на захист національних інтересів у духовно-релігійній сфері.

Постановка завдання. Основною метою та завданнями статті є здійснення історико-релігієзнавчого аналізу історіографічних напрацювань питання особливостей конфесійного життя на Житомирщині в умовах партійно-державної політики «перебудови» 1985–1991 рр.

Виклад основного матеріалу дослідження. Сфери релігійної політики радянського режиму та тих суспільно-релігійних змін, що відбулися наприкінці «перебудови» та розвивалися у посткомуністичній Україні, були і залишаються об'єктом вивчення багатьох зарубіжних і вітчизняних вчених.

Вже у середині – другій половині 1980-х рр. західні дослідники українського походження Б. Боцюрків [10], Ф. Сисин [62], А. Чировський [68] та ін. показали проблеми українського

православ'я в СРСР і спрогнозували перспективи релігійних змін у недалекому майбутньому. У 1990-х рр. вчені Б. Боцюрків [70], С. Вркан [71] здійснили аналіз досить складних проблем релігійної ідентичності, прозелітизму, взаємодії релігії та політики, еволюції державно-церковних відносин в Україні та центрально-східноєвропейському регіоні загалом. Деякі з них оцінювали зміни релігійної ситуації в Україні як гранично стрімкі та навіть радикальні [70]. Водночас закордонні дослідники, підкреслюючи високу динаміку релігійних трансформацій в Україні, визначали складність їх взаємодії з національно-визвольним та антикомуністичним рухами.

Аналіз побудованих західними науковцями, зокрема вченими українського походження, теорій і концепцій трансформаційних процесів дав змогу наблизитися до розуміння потенційних можливостей розвитку релігійних об'єднань, а отже, зробити висновок, що у процесі падіння радянського тоталітарного режиму в Україні релігія виходить із латентної фази функціонування і постає в усіх своїх проявах як вагомий суспільний чинник.

У процесі демонтажу тоталітарного режиму в Україні з'являються можливості аналізу сфер релігійного розвитку для вітчизняних релігієзнавців. Увага дослідників фокусується у площині висвітлення проблем легалізації Греко-Католицької церкви, інституційного становлення УАПЦ, виникнення новітніх релігійних рухів тощо. До однієї із перших спроб оцінити сутності змін, які відбулися у релігійному житті українського суспільства, слід віднести працю Відділення релігієзнавства Інституту філософії «Історія християнської церкви на Україні (Релігієзнавчий довідковий нарис)» [40], де подаються певні теоретичні узагальнення та пропонуються прогнози щодо векторів можливого розвитку релігійних трансформацій в Україні. Зокрема, у праці прогнозуються процеси поступової українізації православної церкви, а також, що особливо важливо, посилення діяльності етноконфесійних спільнот і впливу релігійного фактору на міжнародні відносини [40, с. 88].

Згодом комплексний аналіз процесів і тенденцій, що відбувалися в релігійному житті України наприкінці 1980 – початку 1990-х рр., було здійснено у колективній монографії «Сучасна релігійна ситуація в Україні: стан, тенденції, прогнози» [64; 65], де практично вперше було всебічно і синтетично досліджено взаємозв'язок релігії та політики, релігії й етнополітичних і соціокультурних

процесів, процеси адаптації окремих релігійних інституцій до нових суспільно-політичних умов.

Від початку 1990-х рр. українські релігієзнавці переосмислили і по-новому висвітлили окремі аспекти історії релігійних організацій за часів радянського режиму, що відображене передовсім у працях В. Бондаренка [5; 6] і В. Єленського [25; 26]. Вже у 1993 р. В. Бондаренко захистив дисертацію доктора філософських наук зі спеціальності релігієзнавство «Інституалізована православна релігійність у контексті суспільно-політичної ситуації в Україні» [6], де здійснив ґрунтовний аналіз складних і суперечливих процесів у площині міжправославного протистояння. На ролі церкви у відродженні Української держави наголошували також релігійні діячі, зокрема редактор тодішньої газети УАПЦ «Наша віра – Православ'я» Є. Сверстюк [61].

Напрацювання вітчизняних істориків, релігієзнавців, політологів, здійснені у першій половині 1990-х рр., викрили заідеологізовані штампи радянських авторів в оцінках релігії як явища «екстремізму, фанатизму, ворожого радянському суспільству клерикалізму» [1], показали хибність політики суцільної атеїзації, яку комуністичний режим продовжував активно пропагувати навіть у роки «перебудови». Антирелігійну політику радянської влади українські дослідники почали визначати як «підвалину класової доктрини більшовицького режиму» [17].

Надалі українська історико-релігієзнавча наука поповнилася тематично різними монографічними дослідженнями С. Жилока, В. Єленського, С. Здіорука, А. Колодного, В. Любашенко, В. Пашенка та інших вчених.

У праці «Без апологетики...» С. Жилок з'ясував проблеми автокефальності, канонічності, Вселенського визнання й довів, що «у площині російсько-українських відносин закиди Московського патріархату щодо неканонічності та безблагодатності Української церкви мають виключно політичний характер» [29, с. 98]. Цей висновок підтверджується дослідженням С. Здіорука, але в іншому контексті – боротьби Московського патріархату проти становлення УАПЦ [34, с. 220]. Цінність праці В. Любашенко полягає в тому, що у ній здійснено аналіз динаміки і тенденцій розвитку всіх протестантських течій у хронологічних рамках радянської доби та перших років незалежності України [43, с. 299–320]. Аналогічне значення для вивчення історії православ'я в Україні за часів радянського режиму має праця В. Пашенка «Православна церква в тоталітарній державі: Україна

1940 – початку 1990-х рр.». Окремі аспекти державно-церковних відносин радянського періоду належно висвітлені також у низці його наукових статей [56; 54].

У праці «Україна в її релігійних виявах» А. Колодний визначив поняття національної церкви. «У ролі національної постає та церква, – наголошує вчений, – яка несе національну ідею – незалежність країни, сприяє розвитку і збереженню нашої національної культури, зокрема української мови» [41, с. 223]. В інших працях А. Колодного й авторського колективу вчених Відділення релігієзнавства Інституту філософії НАН України [36–39] розглядаються структурний і функціональний рівні взаємовпливу релігії, моделі державно-церковної взаємодії, досліджуються процеси розвитку етноконфесійних і надконфесійних спільнот тощо. Зокрема, четвертий, п'ятий і шостий томи колективної праці «Історія релігій в Україні» дали можливість розглянути відповідно історію католицизму та протестантизму у всеукраїнському контексті. Важливу роль у з'ясуванні характеру та тенденцій суспільно-релігійних змін наприкінці «перебудови» відіграла монографія В. Єленського «Релігія після комунізму...» [27]. Власне у праці аналізуються релігійні трансформації посткомуністичних країн Центрально-Східної Європи – передовсім України. Водночас в одному із підрозділів досить змістовно висвітлюються релігійні зміни, що відбулися напередодні й у процесі демонтування тоталітарного режиму [27, с. 70–91]. Серед великої кількості чинників, які зумовили згорання політики «подолання релігії», нормалізацію державно-церковних відносин, відновлення церковної інфраструктури, В. Єленський виокремлює передовсім таку обставину: широка присутність релігійних інституцій у суспільстві не зачіпала інтересів суб'єктів політичного процесу. Цінність праці В. Єленського визначається не тільки результатами дослідження концептуальних проблем, але й обґрунтуванням доцільності чи недоцільності застосування окремих категорій, зокрема таких понять, як глобалізація, приватизація релігії, секуляризація, раціоналізація, що належать до посткласичних релігієзнавчих теорій. Звертаючись до висловлювань А. Колодного та Л. Филипович, котрі пропонують розрізняти поняття «відродження церкви» та «відродження релігійності», а також до зауваження англійської дослідниці Дж. Елліс, яка наголошує на тому, що релігійна віра ніколи не вмирала за радянського режиму, В. Єленський вказує на неадекватність

категорії «релігійне відродження» процесам, які визначили динаміку релігійних змін на посткомуністичному просторі [27, с. 21–22].

Незначний обсяг релігієзнавчих праць, присвячених періоду «перебудови», звужується із виявленням історіографічних джерел для вивчення конфесійного життя Житомирщини. Звичайно, окремі дослідження, здійснені у всеукраїнському контексті, містять певну інформацію про ті чи інші події у Житомирській області, але наявний фактичний матеріал надто обмежений, фрагментарний, зводиться переважно до фіксації статистичних даних. Історія релігійного життя Житомирщини за часів радянського режиму 1970–1980-х рр. фактично обмежується авторськими науковими публікаціями [52; 53] та деякими історико-краєзнавчими роботами [3; 4; 30; 42].

Важливе місце у дослідженні форм і методів антирелігійної кампанії на Житомирщині займають радянські періодичні видання, які подавали оперативну інформацію про семінари атеїстів, наради партійних і комсомольських працівників, досвід антирелігійної роботи трудових колективів тощо [2; 11; 22; 47; 46]. Крім газет обласного рівня «Радянська Житомирщина» та «Комсомольська зірка», часописів «Трибуна лектора» і «Червоний прапор» і деяких інших періодичних видань, у з'ясуванні питання антирелігійної кампанії влади джерельну цінність мають також методичні матеріали з досвіду роботи антирелігійної пропаганди, що видавалися Житомирським обкомом Комуністичної партії [32]. У цьому зв'язку не можна залишити поза увагою брошуру Першого секретаря Житомирського обкому В. Острожинського «Обрядность в нашей жизни», де визначено основні напрямки та шляхи реалізації політики запровадження нової соціалістичної обрядовості у Житомирській області [51].

Аналіз літератури, яка відображає антирелігійну політику радянської влади, дозволяє констатувати: з-поміж великої кількості досліджених проблем сьогодні практично відсутні роботи, присвячені діяльності апарату уповноваженого Ради у справах релігій і рай(міськ)виконкомів із їхніми комісіями сприяння контролю за дотриманням законодавства про релігійні культу. Очевидно, ця важлива тема, певною мірою вирішена на регіональному рівні у межах Житомирської області, ще буде належно висвітлена у вітчизняній історіографії у процесі написання узагальнюючих праць та/чи дисертаційних робіт.

Проблема партійно-державної релігійної політики радянської влади щодо православної церкви

в Україні, крім узагальнюючої праці В. Пашенка, де визначені основні форми та методи антирелігійної кампанії, вирішується також у наукових статтях П. Бондарчука [7–9], В. Войналовича [13–15], І. Меркатуна [44], Ю. Ольшанської [50; 49]. Ці автори конкретизували напрямки та наслідки реалізації релігійної політики влади у хронологічних рамках 1950-х – першої половини 1980-х рр. Зокрема, Ю. Ольшанська показала адміністративні заходи радянських органів влади щодо віруючих Житомирщини у 1960-х рр. [50, с. 96–102], а П. Бондарчук з'ясував особливості релігійної поведінки православних віруючих у роки радянського тоталітарного режиму [9, с. 138–152]. Аналізуючи тенденції змін 1970–1980-х рр., він висноує, що для зазначеного періоду притаманний подальший спад у відвідуванні храмів. На його думку, значною мірою це було спричинено як атеїстичною пропагандою, так і більшою довірою населення до матеріалістичної науки та пов'язаною з нею освітою та НТР [9, с. 143].

Окремі факти з історії православної церкви на Житомирщині 1980-х – початку 1990 рр. містяться у краєзнавчих розвідках С. Жилюка [30], М. Костриці [42] та Г. Мокрицького [45]. У цих брошурах, з-поміж іншого, висвітлено обставини повернення віруючим Овруцького, Городницького, Тригирського монастирів, Михайлівської церкви у Житомирі. Деякі аспекти міжправославного протистояння, спричиненого боротьбою Московського патріархату проти становлення УАПЦ на Житомирщині (йдеться про організаційне оформлення першої автокефальної громади, приїзд до Житомира патріарха Мстислава, спроби повернення Хресто-Воздвиженської церкви тощо), відображено у низці публікацій місцевої преси [48; 59].

В українській історико-релігієзнавчій науці залишається недостатньо вивченою така конфесійна складова частина православ'я, як старообрядництво, особливо в умовах радянської релігійної політики 1970–1980-х рр. Наявні дослідження Ю. Волошина [16] та С. Таранця [66] вказують на існування значної кількості громад старообрядців в Україні, у тому числі й Житомирщині, за часів царського самодержавства. У праці С. Жилюка «Червоний терор проти духовенства і віруючих на Східній Волині (Житомирщині)» старообрядці побіжно згадуються у контексті масових репресій 30-х рр. ХХ ст. [67, с. 76]. Зрештою, функціонування громад старообрядців на Житомирщині в роки «перебудови» було відображене лише у 2015 р. з появою дисертаційного

дослідження А. Сичевського [63]. На жаль, практично поза увагою науковців залишаються студії з історії істинно православних християн. Першою спробою дослідження історії істинного християнства в Україні стала монографія Л. Шугаєвої «Православне сектантство в Україні: особливості трансформації» (2007 р.) [69]. Інформація щодо функціонування істинно православних християн на Житомирщині обмежується власне, згадкою про три незареєстровані громади в Овруцькому районі, виявлені владою у 1970-х рр. [69, с. 227]. Таким чином, становище істинно православних громад у 1980-х рр. залишається недослідженим.

Історія Римо-Католицької церкви на Житомирщині до кінця 1970-х рр. представлена працею Ю. Білоусова «Київсько-Житомирська Римо-Католицька єпархія: історичний нарис» (2000 р.) [4]. У дослідженнях, які висвітлюють становище римо-католиків за радянської доби у межах всієї України та хронологічно охоплюють період «перебудови», фокусується увага на політиці переслідування духовенства і віруючих Римо-Католицької церкви, але фактичний матеріал по Житомирській області практично не подається. У четвертому томі «Католицизм» колективної праці Відділення релігієзнавства Інституту філософії НАН України події кінця 1980-х – початку 1990-х рр. у Житомирській області обмежені інформацією про консекрацію (висвячення) ксьондза Яна Пурвінського, вікарія України і Молдови та капелана папи Івана Павла II, на єпископа Житомирської дієцезії [38, с. 165]. Те саме стосується і конфесійного видання отця Павла Вишковського, де в обсязі 308 сторінок описано становище католиків України у часи комуністичного режиму, а інформація по Житомирській області обмежена поданням лише статистичних даних кількості священників станом на кінець 1990 р. [12, с. 189]. Окремий фактичний матеріал із життя римо-католиків Житомирщини 1980-х – початку 1990-х рр. міститься у публікаціях місцевої преси [33], а також у католицькому всеукраїнському двотижневику «Парафіяльна газета» (з вересня 2008 р. – «Католицький Вісник») [58; 60]. У зазначених позиціях цього католицького періодичного видання йдеться переважно про відкриття католицьких парафій і місіонерську діяльність римо-католицьких чернечих орденів в області на початку 1990-х рр.

Бурхливий розвиток Римо-Католицької церкви в Україні на початку 1990-х рр. викликав занепокоєність не лише православних ієрархів, але й української інтелігенції, а також офіційних осіб,

що отримало відповідне відображення у літературі. Розширення католицької присутності сприймалося православною ієрархією як скерованість на прозелітизм, а заяви окремих польських ксьондзів, котрі витрактовували свою місію в Україні як боротьбу за повернення східних територій до Польщі, не могли ігноруватися українською інтелігенцією й офіційними особами. Розглядаючи антикатолицьку риторику, В. Єленський зазначає: «Аналіз церковної та світської періодики, поточного архіву державного органу України у справах релігій (Ради у справах релігій при Кабінеті Міністрів України, Міністерства у справах національностей, міграції та культур, Державного комітету України у справах релігій) не дозволяє нам зробити висновок про існування і реалізацію католицької прозелітичної програми стосовно України» [27, с. 222]. Водночас він акцентує увагу на тому, що, за свідченням деяких католицьких діячів, частка українського елементу в римо-католицькій громаді постійно збільшується [27, с. 223]. Без сумніву, ця проблема потребує ґрунтовного аналізу та наукового розв'язання у контексті міждисциплінарних досліджень.

Останніми роками на всеукраїнському рівні активно розробляється проблематика протестантизму, що можна охарактеризувати як певну тенденцію вітчизняного релігієзнавства. Насамперед треба відзначити напрацювання з цієї проблеми науковців Відділення релігієзнавства Інституту філософії НАН України, які присвятили п'ятий і шостий томи своєї колективної праці історії баптизму, п'ятидесятництва, адвентизму та свідків Єгови в Україні [39; 37].

Варто зазначити, що частина літератури з історії протестантизму написана самими ж таки адептами тих чи інших течій. Значну увагу у вивченні власної історії приділяють баптисти [24; 35]. У кількох редакціях вийшла праця одного з лідерів адвентистського руху М. Жукалюка [31], присвячена проблемі організаційного становлення церкви Адвентистів сьомого дня у роки радянського тоталітаризму та незалежної України. Історія п'ятидесятницького руху в Україні висвітлена у праці В. Глухівського, котрий брав активну участь у процесі легалізації п'ятидесятницьких громад і їх організаційного оформлення [18]. Тривалий час радянські автори нещадно викривали «злочинну» діяльність свідків Єгови як в узагальнюючих працях [23], так і в публікаціях місцевої преси [22; 57], тому цілком закономірно, що послідовники віровчення свідків Єгови також вдалися до написання власної історії. Серед їхніх робіт

особливо вартісною виявилася книга О. Голька [19]. Досліднику К. Бережку вдалося зібрати цікавий матеріал і видати історію свідків Єгови на Житомирщині [3]. Житомирські євангельські християни-баптисти (колишні прихильники Ради церков) опублікували історію своєї громади на сторінках конфесійного часопису Братства Незалежних Церков і Місій ЄХБ України «Дорога, Правда і Життя» [68, с. 38–42].

Узагальнюючі дослідження з історії протестантизму чи його окремих течій в Україні містять у кращому разі лише кілька фактів, пов'язаних із релігійним життям Житомирщини; до того ж певна інформація щораз повторюється у різних працях. У шостому томі «Пізній протестантизм в Україні» колективної праці вчених Відділення релігієзнавства Інституту філософії НАН України про адвентистів Житомирщини згадується двічі: в одному місці розповідається про діяльність Д. Буза на Бердичівщині у 1960–1970-х рр. [37, с. 310], в іншому – йдеться про житомирських активістів М. Зінюка та В. Алексеєнка, котрих у 1991 р. обрали до керівного складу АСД. У працях Т. Грушової, М. Мокієнка й О. Назаркіної, присвячених історії п'ятидесятницького руху, крім подання статистичних даних про діяльність ХВС Житомирської області, загалом висвітлюється у контексті подій проведення Третього з'їзду в Коростені 1990 р., про що пише також В. Глухівський [18, с. 397–398]. Серед профільних досліджень, присвячених протестантизму, найбільш корисною виявилася праця К. Бережка. Між тим, у його праці з історії свідків Єгови на Житомирщині головна увага фокусується на подіях 1970-х – початку 1980-х рр. і сучасного етапу розвитку цього релігійного об'єднання в області.

Висновки. Таким чином, історіографічний аналіз проблеми дозволяє констатувати відсутність комплексних узагальнюючих праць з історії християнських конфесій на Житомирщині впродовж 1980-х – початку 1990-х рр. Історико-релігієзнавчі дослідження всеукраїнського характеру, які змістовно визначають теоретико-методологічні засади дослідження, не містять достатньої кількості інформації для вивчення релігійного життя Житомирщини. У наукових працях, конфесійних виданнях, публікаціях місцевої преси функціонування різних конфесій області висвітлюється фрагментарно, загалом у хронологічних рамках 1960-х – першої половини 1980-х рр. і від початку незалежності України, а період «перебудови» представлений окремими фактами та статистикою.

Список літератури:

1. Арестов В. Религиозный экстремизм. Содержание, причины и формы проявления, пути преодоления. Харьков : Вища школа, 1987. 148 с.
2. Базак О. Незаплановані виступи. *Комсомольська зірка (Житомир)*. 1989. 7 березня.
3. Бережко К. Історія Свідків Єгови на Житомирщині: монографія. Житомир : Вид-во ДПУ ім. І. Франка, 2005. 182 с.
4. Білоусов Ю. Київсько-Житомирська Римо-Католицька єпархія: історичний нарис. Житомир, 2000. 314 с.
5. Бондаренко В. Історія християнської церкви на Україні. Київ : Наукова думка, 1992. 98 с.
6. Бондаренко В. Інституалізована православна релігійність в контексті сучасної суспільно-політичної ситуації в Україні : автореф. дис. ... док. філос. наук : 09.00.11. Київ, 1993. 40 с.
7. Бондарчук П. Особливості релігійної ситуації в Україні (друга половина 1960 – середина 1980-х років). *Український історичний збірник*. 2008. Вип. 11. С. 294–316. URL: <http://www.history.org.ua/JournALL/green/11/30.pdf>.
8. Бондарчук П. Релігійна політика в Україні (друга половина 1960-х – середина 1980-х років). URL: <http://www.history.org.ua/JournALL/pro/15/23.pdf>
9. Бондарчук П. Релігійна поведінка православних віруючих в Україні: особливості і тенденції змін (середина 1940-х – середина 1980-х рр.). *Український історичний журнал*. 2007. № 3. С. 138–152.
10. Боцюрків Б. Інституційна релігія і національність у Радянському Союзі. *Сучасність (Мюнхен)*. 1985. № 7–8. С. 110–133.
11. Вєрова І. Семінар атеїстів. *Радянська Житомирщина*. 1988. 23 лютого.
12. Вишковський П. Переслідувана церква: католики України в часи комуністичного режиму. Київ : Католицький Медіа-Центр, 2009. 308 с.
13. Войналович В. Що насправді коїлось у патріарших палатах: Маловідомі документи про опозиційний рух в Руській Православній Церкві. *З архіву ВУЧК – ГПУ – НКВД – КГБ*. 1994. № 1. С. 152–157.
14. Войналович В. Централізація управління пізньопротестантськими спільнотами як політична технологія радянського режиму : український досвід 1940–1960-х років. *Історія України: Маловідомі імена, події, факти*. 2006. Вип. 33. С. 217–232.
15. Войналович В. Чорні дні «чорного» духовенства : Ліквідація православних монастирів в Україні в ході антирелігійної кампанії другої половини 50-х – першої половини 60-х рр. *З архіву ВУЧК – ГПУ – НКВД – КГБ*. 1995. № 1–2. С. 209–217.
16. Волошин Ю. Древлеправославні християни в Україні у XVIII – першій половині XIX ст. *Пам'ять століть*. 2000. № 4. С. 56–70.
17. Гайковський М. Атеїзм – підвалини класової доктрини марксизму і більшовицького тоталітаризму. Церква і соціальні проблеми. *Енцикліка «Сотий рік»*. Львів, 1993. С. 166–177.
18. Глуховський В. Краткая история христиан евангельской веры. Київ : Основа, 2006. 528 с.
19. Голько О. Свідки Єгови – Сибірський маршрут. Львів : ТОВ «Фаворит», 2002. 201 с.
20. Грабовський В. «В костюлі з'явився єпископ!». *Не хлібом єдиним (Житомир)*. 1991. № 6. С. 3.
21. Грабовський П. Історія Забрідської церкви на Житомирщині. Житомир : Соляріс, 2002. 35 с.
22. Гусєв К. За участю науковців. *Радянська Житомирщина*. 1986. 17 травня.
23. Доброжанський В. Бруклінська школа лицемірства. Ужгород : Карпати, 1986. 103 с.
24. Домашовець Г. Нарис історії Української євангельсько-баптистської церкви. Ірвінгтон ; Торонто, 1967. 560 с.
25. Єленський В. Державно-церковні взаємини на Україні (1917–1990). Київ, 1991. 158 с.
26. Єленський В. Морозна «відлига»: Про антицерковну кампанію кінця 50-х – початку 60-х років. *Маршрутами історії*. Київ : Політвидав України, 1990. С. 271–285.
27. Єленський В. Релігія після комунізму. Релігійно-соціальні зміни в процесі трансформації центрально- і східноєвропейських суспільств : фокус на Україні. Київ : НПУ ім. М. Драгоманова, 2002. 419 с.
28. Єленський В. Розлам: Протистояння в українському православ'ї як конфлікт ідентичностей. *Людина і світ*. 2000. № 6. С. 2–10.
29. Жилюк С. Без апологетики. Витоки оновлення православної церкви в Україні. Житомир : Полісся, 2000. 164 с.
30. Жилюк С., Костиця М. Монастирі Волині: історико-краєзнавчий нарис. Житомир : М.А.К. Лтд., 1996. 64 с.
31. Жукалюк Н., Любащенко В. История Церкви христиан Адвентистов седьмого дня в Украине. Київ : Джерело життя, 2003. 320 с.
32. З досвіду роботи антирелігійної пропаганди: методичні матеріали Житомирського обкому Комуністичної партії. Житомир, 1978. 28 с.

33. Збінська І. У серці росте тривога. *Комсомольська зірка (Житомир)*. 1982. 5 січня.
34. Здіорук С. Суспільно-релігійні відносини : виклики Україні ХХІ століття : монографія. Київ : Знання України, 2005. 551 с.
35. История баптизма : сборник. Одесса : ОБС «Богомыслие», 1996. 496 с.
36. Ісиченко І. Історія Християнської Церкви в Україні. Харків : Акта, 2003. 471 с.
37. Історія релігій в Україні : у 10 т. / редкол. А. Колодний та ін. Т. 6: Пізній протестантизм в Україні (п'ятидесятники, адвентисти, свідки Єгови) / за ред. П. Яроцького. Київ, Дрогобич : Коло, 2007. 632 с.
38. Історія релігій в Україні : у 10 т. / редкол. А. Колодний та ін. Т. 4: Католицизм / за ред. П. Яроцького. Київ : Світ Знань, 2001. 598 с.
39. Історія релігій в Україні : у 10 т. / редкол. А. Колодний та ін. Т. 5: Протестантизм в Україні / за ред. П. Яроцького. Київ : Світ Знань, 2002. 632 с.
40. Історія християнської церкви на Україні (релігієзнавчий довідковий нарис) / АН України ; Відділення релігієзнавства Ін-ту філософії / відп. ред. О. Онищенко. Київ : Наукова думка, 1991. 104 с.
41. Колодний А. Україна в її релігійних виявах : монографія. Львів : Сполом, 2005. 336 с.
42. Костиця М. Церква святого архистратига Михаїла (Михайлівський собор). Житомир : Житомирський вісник, 1991. 32 с.
43. Любашенко В. Історія протестантизму в Україні: курс лекцій. Львів : Просвіта, 1995. 350 с.
44. Меркатун І. Антирелігійна кампанія 50–60-х років на Україні. *Український історичний журнал*. 1991. № 10. С. 70–76.
45. Мокрицький Г. Церква Різдва : історичний шлях від лютеранської кірхи до храму євангельських християн-баптистів з християнською школою в Житомирі: архітектурно-краєзнавчий нарис. Житомир : Волинь, 1999. 48 с.
46. На один абзац [повідомлення В.І. Артеменка]. *Трибуна лектора*. 1987. № 3. С. 13.
47. На один абзац [повідомлення Ж.К. Потапенка]. *Трибуна лектора*. 1988. № 4. С. 36.
48. Незакінчена зустріч з Мстиславом [М. Будній «Червоний прапор», із скороченнями]. *Комсомольська зірка (Житомир)*. 1991. 11 квітня.
49. Ольшанська Ю. Антирелігійна кампанія 50-х – першої половини 60-х років ХХ ст. і збереження історико-культурної спадщини. *Історична наука: проблеми розвитку: матеріали Міжнародної наук. конференції*. Луганськ, 2002. С. 178–181.
50. Ольшанська Ю. Адміністративні заходи радянських органів влади щодо віруючих Житомирщини у 60-х роках ХХ століття. *Науковий збірник «Велика Волинь» : праці Житомирського науково-краєзнавчого товариства дослідників Волині*. Т. 31 / редкол. Ю. Костиця. Житомир : Косенко, 2004. С. 96–102.
51. Острожинський В. Обрядність в нашій життєвій. Москва : Политиздат, 1980. 55 с.
52. Паніна Л. Християни віри євангельської на Житомирщині у 80-х роках ХХ ст. *Історія релігій в Україні : науковий щорічник*. Львів : Логос, 2009. Кн. I. С. 538–544.
53. Паніна Л. Римо-Католицька церква на Житомирщині в останні десятиріччя радянської влади. *Збірник навчально-методичних матеріалів і наукових статей іст. фак. Волинського нац. ун-ту ім. Лесі Українки*. 2008. Вип. 15. С. 191–197.
54. Пащенко В. Приборкання церкви: кінець 60-х. *Людина і світ*. 1999. № 5. С. 14–19.
55. Пащенко В. Деякі аспекти дослідження українського протестантизму в радянській історіографії 50–80-х років ХХ ст. *Українська історіографія на рубежі століть : наукові праці Кам'янець-Подільського держ. пед. ун-ту. Історичні науки*. Т. 7(9). 2001. С. 716–725.
56. Пащенко В. Російська православна церква наприкінці хрущовської «відлиги». *Український історичний журнал*. 2001. № 5. С. 141–160.
57. Поліщук А. Не вірю вам, «Свідки Єгови» [листи до редакції]. *Радянська Житомирщина*. 1977. 6 лютого.
58. Правилова А. Ювілей Лугінської парафії. *Парафіяльна Газета (газета католицьких парафій України)*. 2000. № 16 (10 вересня). С. 10–11.
59. Рост Ф. Патріарх у Житомирі. *Комсомольська зірка (Житомир)*. 1990. 15 листопада.
60. Русин М. Жнива великі... *Католицький Вісник*. 2009. № 8 (19 квітня). С. 8.
61. Сверстюк Є. Роль церкви у відродженні Української держави. Сучасність. 1991. № 1. С. 70–75.
62. Сисин Ф. Проблеми українського православ'я в СРСР. *Сучасність (Мюнхен)*. 1985. № 1. С. 1–16.
63. Сичевський А. Старообрядницькі громади на Житомирщині У 1945–1991 рр. : дис... канд. іст. наук : 07.00.01 / Житомирський державний університет імені Івана Франка. Житомир, 2015. 342 с.
64. Сучасна релігійна ситуація в Україні : стан, тенденції, прогнози / НАН України ; Ін-т філософії / ред. кол. Г. Косуха, В. Єленський, А. Колодний. Київ: 1994. Ч. 1. 176 с.
65. Сучасна релігійна ситуація в Україні: стан, тенденції, прогнози / НАН України ; Ін-т філософії / ред. кол. Г. Косуха, В. Єленський, А. Колодний. Київ, 1994. Ч. 2. 143 с.

66. Таранець С. Розселення та соціально-економічне становище старообрядців Волині в XIX – на початку XX ст. *Український історичний журнал*. 2008. № 3. С. 68–75.
67. Червоний терор проти духовенства і віруючих на Східній Волині (Житомирщині) у 20–30-х роках XX ст.: архівні документи і матеріали [упор. С. Жилюк]. Рівне : Волинські обереги, 2003. 152 с.
68. Шостенко Д. История церкви «Рождества». *Дорога, Правда і Життя*. 2008. Вип. 3. С. 38–42.
69. Шугасва Л. Православне сектантство в Україні: особливості трансформації : монографія. Рівне, 2007. 320 с.
70. Vociurkiv B.-R. The Politics and Religion in Ukraine : The Orthodox and Greek Catholics. *The Politics of Religion in Russia and Independent States of Eurasia*. Armonk and New York, 1995. P. 144–150.
71. Vrcan S. Proselytism, and Ethnification of Politics. *Religion in Eastern Europe*. Vol. XVII. № 5. October 1997. P. 1–20.

Panina L.A. RELIGIOUS SITUATION IN ZHYTOMYR REGION IN THE CONDITIONS OF “RECONSTRUCTION” 1985–1991: HISTORIOGRAPHY OF THE PROBLEM

The article examines the achievements of Ukrainian historiography of the 1990s-early XXI century on the functioning of religious communities on Zhytomyr region in the last decades of the USSR. Historiography the research topic is represented by monographs, scientific articles, dissertations, historical and local lore explorations, scientific popular works, much of which was written under the influence ideological tasks, confessional positions, various scientific and conceptual approaches therefore there is a need to analyze them in accordance with scientific approaches typical of religious studies.

The availability of a variety of literature requires application the corresponding classification scheme when conducting its analysis. Despite modern theoretical and methodological requirements for historiographical analysis and object-subject area of this study, the most optimal can be recognized as a model that would require a phased revision: trends in the development of foreign and domestic religious studies, characteristics of research on the situation of Orthodoxy, Roman Catholicism and Protestantism in the context of party-state religious policy Soviet government. The application of such a classification scheme provides the possibility of comprehensive coverage of the state of scientific development of the problem.

As a result of the study was conducted, an insufficient level was revealed coverage of the problem of functioning of religious communities of Zhytomyr region in the last decades of the USSR. There are some points in the research of the authors are presented in fragments, without proper analysis and evaluation.

However, given by origin (official state or confessional statistics) – them authenticity is in doubt. That is why this topic needs more detailed analysis with the involvement of archival materials and modern assessments in accordance with the new theoretical and methodological tools.

Key words: religion, historiography, Zhytomyr region, USSR, method.

Перга Т.Ю.

ДУ «Інститут всесвітньої історії Національної академії наук України»

Перга Ю.М.

Національний технічний університет України «Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського»

ВИВЧЕННЯ ЗАКОРДОННОГО ДОСВІДУ ТА ТЕХНОЛОГІЙ УТИЛІЗАЦІЇ СМІТТЯ В УКРАЇНСЬКІЙ РСР У 1920-Х – НА ПОЧАТКУ 1930-Х РР.

У статті досліджено теоретичні напрацювання у царині утилізації сміття в Українській РСР у 1920-х – на початку 1930-х рр. Зроблено висновок, що їх розроблення було зумовлено потребою налагодити діяльність підприємств комунального сектору після воєнних і революційних подій 1914–1920 рр. і вирішити низку санітарно-гігієнічних питань розвитку населених пунктів, а також виробити найбільш ефективні технології вторинного використання відходів, які в умовах ресурсного голоду розглядалися як важлива сировина для розвитку промисловості. Показано, що з огляду на відставання у розвитку багатьох технологій, у тому числі у сфері утилізації відходів, радянські фахівці стежили за публікаціями закордонних спеціалістів, а також відвідували країни Європи й Америки з метою вивчення досвіду цієї діяльності, зокрема щодо спалення сміття. З'ясовано головні висновки, зроблені радянськими українськими спеціалістами щодо необхідності проведення дослідження сміття, його сортування, шляхів і методів знезараження й утилізації. Виявлено, що результатом одного із закордонних відряджень членів Техніко-Будівничого комітету НКВС УСРР у 1930 р. стало проведення у Харкові у 1932 р. дослідження сміття. Важливість таких досліджень була зумовлена виявленням залежності «якості» сміття та витрат на його утилізацію, природних умов, пори року, особливостей споживання, а також умов зберігання. Не менш важливим фактором була теплотворна здатність сміття, котра зменшувалася пропорційно до його вологості, що висувало умови для розроблення якісних контейнерів для його зберігання. Зроблено висновок про те, що ці теоретичні пошуки визначили вектор подальших наукових і технологічних розробок у царині сміття, однак слушні висновки спеціалістів, зроблені наприкінці 1920-х – на початку 1930-х рр., були впроваджені у життя лише у другій половині ХХ ст. Визначено актуальність багатьох висновків для сьогодення.

Ключові слова: утилізація сміття, технології, вторинне використання відходів, міжнародний досвід, європейські країни, Українська РСР, СРСР.

Постановка проблеми. Утилізація відходів є актуальною проблемою для всіх країн світу. В Україні нині застосовується переважно один метод поводження з побутовими відходами, а саме складування на полігонах, що призводить до формування як екологічних проблем (забруднення підземних вод і прилеглих територій, виділення неприємного запаху, створення сприятливого середовища для розмноження збудників різних хвороб і їхніх носіїв), так і економічних (вилучення з обігу великих площ сільськогосподарських земель). У багатьох розвинених країнах світу, особливо з великою щільністю населення (ФРН, Японії, Швейцарії, Бельгії тощо), полігонні технології себе майже вичерпали, натомість поширена практика термічного знешкодження відходів

(спалювання) [1]. Оскільки будівництво й експлуатація сміттєспалювальних заводів потребує значних капіталовкладень, в Україні спалюється лише близько 1% сміття і 4% використовуються вторинно. Нині сміттєспалювальні заводи працюють у Києві, Харкові, Дніпрі. У Львові такий завод має розпочати роботу до кінця 2021 р. [2].

Незважаючи на певні екологічні ризики, які створюють сміттєспалювальні заводи у разі недотримання технологічного процесу, перед Україною стоїть завдання розвитку й удосконалення цього способу утилізації. Це зумовлено тим, що, незважаючи на скорочення населення країни, обсяг утворених побутових відходів невпинно зростає. Щороку в Україні з'являється близько 11–13 млн т твердих побутових відходів [3].

У 2019 р. у медійному просторі з'явилася новина, що Україна потрапила на 9 місце рейтингу країн із найбільшим обсягом сміття на одного жителя [4].

Це актуалізує дослідження досвіду різних країн світу щодо утилізації сміття, а також формування цієї політики в Україні в історичній ретроспективі. Цікавим, на наш погляд, є період 1920–1930-х рр., коли в Українській РСР були зроблені перші кроки з розвитку комунальної сфери, а вітчизняні спеціалісти почали вивчати закордонний досвід.

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

Серед широкого кола студій із проблем утилізації відходів ця тема залишається поза увагою вітчизняних науковців та експертів, чий інтерес зосереджується на сучасному стані розвитку галузі, зокрема приведенні вітчизняного законодавства у відповідність до європейських норм, сортуванні та вторинному використанні відходів, виробленні енергії у процесі переробки відходів, технологічних аспектах цієї діяльності, розробці стратегії управління відходами, вивченні досвіду країн-членів ЄС тощо. Закордонні розвідки підходять до проблематики відходів значно ширше, вивчаючи різні аспекти й історичні практики їх утилізації та вторинного використання у побуті й у промисловості. (С. Штрассер [5], Р. Олдензил, Х. Вебер [6], Дж. Стобарт, ван Дамм [7]). Ч. Дентон і Х. Вебер [8], аналізуючи історію появи утилізації сміття у сучасному розумінні, зазначають, що вона формувалася у тісному зв'язку з рухом за санітарію, який почав розвиватися у ХІХ ст. Доти міські відходи мали більш органічний характер і переважно використовувалися як добрива на довколишніх полях і присадибних ділянках, однак індустріалізація та поступове насичення ринку товарами широкого вжитку ускладнили наявні способи утилізації сміття. Крім того, воно почало накопичуватися у населених пунктах, створюючи значні санітарні проблеми. Муніципальна влада прагнула ліквідувати гігієнічну кризу, викликану скупченням міських відходів, до яких відносили залишки сировини або продукції промислових підприємств, вбитих тварин, побутове сміття, різний мотлох (Барлез [9] Штрассер [5]), вивозячи їх із міст на околиці. Таким чином, довкола міст почали утворюватися звалища та полігони для накопичення сміття. Для збирання та видалення відходів були створені спеціальні державні служби або залучені приватні фізичні або юридичні особи. Як результат, в епоху муніципальних соціальних реформ утилізація побутових відходів перетворилася з проблеми, яку містяни мали вирі-

шувати самотужки, на обов'язок органів влади населених пунктів із їх прибирання. Власне на початку ХХ ст. у більшості країн світу, включаючи Російську імперію, а пізніше СРСР, загалом вже використовувалася описана нами практика утилізації відходів, однак постійно здійснювалися спроби покращити цю діяльність, реформувати її згідно з новими технологічними досягненнями.

Джерельною базою статті є напрацювання українських радянських фахівців із питань утилізації сміття, оприлюднені у науковій і науково-популярній літературі вказаного періоду.

Постановка завдання. Метою цієї статті є аналіз підходів до утилізації побутового сміття в УРСР у 1920-х – на початку 1930-х рр. Згідно з нашою робочою гіпотезою саме у цей період сформувалися теоретичні засади такої діяльності, які визначили вектор подальшого наукового й інженерного пошуку в цій царині.

Виклад основного матеріалу дослідження. На початку нашої розвідки наголосимо, що матеріально-технічна база утилізаційних комплексів і підходи до їх будівництва, власне як і головні принципи діяльності щодо видалення побутового сміття, залишилися Радянському Союзу у спадок від Російської імперії. Вже наприкінці ХІХ ст. деякі російські економісти почали вивчати закордонний досвід благоустрою міст та утилізації відходів. Зокрема, у 1887 р. М.А. Попов здійснив першу спробу обґрунтування спеціальної діяльності з оздоровлення міст та інших населених пунктів, і не лише довів, що відходи є головною причиною смертності та захворювань населення, а й зробив калькуляцію різних методів знезараження й утилізації відходів [10]. На початку ХХ ст. у Російській імперії було побудовано кілька перших експериментальних сміттєспалювальних комплексів, хоча загалом широко практикувалося складування сміття на сміттєзвалищах.

Одним із перших у цій справі став Санкт-Петербург. У 1903 р. Міська управа почала наймати приватних підприємців для вивозу кухонного сміття спеціалізованими фурами [10, с. 5]. Хоч їх було зобов'язано вивозити сміття щоденно, на практиці це не виконувалося. Сміття спрямовувалося до так званого Глухомськоозерного звалища, яке місто орендувало в Олександрівсько-Невської лаври. Щоденно там збиралося сміття із близько 2 000 тачок. Через це місцевість була занадто сильно забруднена, а звалище почало активно розширюватися і незабаром досягло межі міста.

У 1905 р. був оголошений конкурс на будівництво сміттєспалювального заводу для Санкт-Петербурга.

Його переробна потужність була встановлена з розрахунку 851,785 кг сміття на добу на основі припущення, що щорічно кожен житель міста продукуватиме приблизно 246 кг сміття. Наприкінці року станцію було введено в експлуатацію [10, с. 6].

Станом на 1908 р. на території Російської імперії вже було встановлено чимало деконструкторів (сміттеспалювальних печей) і крематорних печей виробництва Н.І. Пуришева. У виданнях початку ХХ ст. наводяться приклади діючих установок у Петербурзі, Астрахані, Катеринославі, Ризі та на підприємствах Донбасу [11, с. 16]. Вони були різних розмірів і типів і призначалися переважно для утилізації органічних відходів.

На території України деконструктори для спалювання сміття працювали ще з 1903 р. в Одесі. Там було встановлено два деконструктори, котрі переробляли 9 828 і 2 457 кг сміття на день. Обидві установки були однокамерні, тепло та шлаки від їхньої діяльності не використовувалися. Їхня вартість становила 3 000 та 2 100 карбованців відповідно. За свідченнями, робота установок була задовільною і виконувала поставлене завдання щодо переробки сміття із центральної частини міста [12, с. 28]. Також у 1905 р. у Ялті було збудовано деконструктор системи Горсфоль із платформою для в'їзду фур, вантажною платформою та димарем вистою 45 м. Він відповідав потребам міста, і жителі не шкодували витрачених на нього коштів [12, с. 41]. Із 1905 по 1906 рр. відбувався експеримент зі сміттеспалювальною піччю в м. Катеринославі. Насамперед тут мали бути спалені органічні відходи з місцевого базару, однак, незважаючи на декілька спроб і низку вдосконалень, вони погано горіли, а сама піч продовжувала виділяти смохід. Проти цього постійно виступали жителі прилеглого району, а для кочегара ця робота мала «вельми сумні наслідки» [12, с. 44-45].

З перших років становлення радянської влади розвитку комунальної сфери було приділено велику увагу. Це було зумовлено і потребою очистки міст від побутових і промислових відходів, накопичених під час революційних і воєнних подій, значними руйнуваннями комунальної інфраструктури, а також потребою налагодити побут жителів населених пунктів і роботу комунальних служб. Починаючи з 1922 р. було прийнято широке коло декретів і постанов, які регламентували діяльність комунальних служб [13].

Незважаючи на те, що у 1920-х – на початку 1930-х рр. у СРСР існував ресурсний дефіцит і обмежений доступ до багатьох товарів широкого

вжитку, а часто і до багатьох продуктів харчування, темпи акумулювання сміття були досить високими. У 1938 р. Н. Виноградов писав, що у середньому на одного жителя країни на рік припадає 200 кг сміття. Таким чином, у середньостатистичному населеному пункті з населенням 200 000 чол. протягом року накопичувалося 40 000 т сміття. Для вивезення цієї кількості відходів потребувалося щоденно 100 однокінних підвод, які робили чотири ходки на день [14].

«Сміттєва» проблема стимулювала радянських спеціалістів до вивчення закордонного досвіду його утилізації та більш ґрунтовного дослідження складу сміття, що було пов'язано з інтересом до вторинного використання відходів. Нестача сировини у 1920-х – на початку 1930-х рр. призвела до перегляду ставлення до відходів, які почали розглядатися як цінний ресурс для розвитку промисловості. Було встановлено різницю між сміттям і відходами. Сміттям вважалося те, що здебільшого не знаходило застосування, відходами – те, що можна було використати [15, с. 8]. Термінами «тверді відходи» або «сміття» залюднених місць визначалися усі сухі (або напівсухі) рештки й покидь, утворена внаслідок господарського життя залюднених місць. Сміття поділялося на домашнє (також дворове) та вуличне. Отже, до нього відносили кухонну покидь (залишки з городини, їжі, кістки тощо), попіл, рештки з палива, папір, тріски, ганчір'я, речі хатнього вжитку, тваринні відходи; а також вуличне сміття, що складалося із гною та піску, покиді з ринків, майданів, різної промислової покиді [16].

Для виконання планів щодо збору відходів, придатних для вторинного використання, низку державних установ і товариств споживчої кооперації було уповноважено збирати ганчір'я, бите скло, корки від пляшок, жестиані банки, відходи паперової та металевої промисловості. Для виконання планів зі збору відходів деякі організації намагалися домовитися з відповідальними за звалища органами з метою отримати дозвіл на сортування у цих місця сміття і заготівлі цінних відходів. Паралельно із цим почалися дослідження сміття як із погляду проблем санітарії, так і з перспективи вторинного використання деяких побутових відходів.

Радянські фахівці ретельно вивчали закордонний досвід із утилізації відходів. З одного боку, вони здійснювали постійний моніторинг закордонних наукових публікацій у сферах, у яких СРСР відставав технологічно, з іншого – делегації інженерів та інших технічних спеціалістів

періодично відвідували країни Європи ц Америки для вивчення закордонного досвіду. Після виходу рецензії професора доктора інженера Гельмана на книгу Ф. Бурче «Боротьба з втратами або що можна дістати з відходів», головний месидж якої зводився до ідеї «утилізуй кожен відхід», у 1930 р. її було перекладено російською мовою і видано в СРСР. Безперечно, увагу радянських спеціалістів привернуло «багато цінних відомостей про утилізацію відходів у вугільних цехах, на металургійних і машинобудівних заводах, у доменних печах, калійній і машинобудівній промисловості», однак у передмові Г. Гюнтер, автор перекладу, вказує на той факт, що подеколи на Заході вже використовуються інші, новіші технології, що вказує на застарілість технологій, які оприлюднювалися широкому загалу за кордоном і які радянські спеціалісти все одно вивчали, намагаючись оптимізувати виробничі витрати. На це вказує і теза передмови про те, що у книзі питання сортування сміття з метою збирання цінних предметів висвітлюється неправильно, адже за кордоном останніми роками воно вже вирішено технологічно, хоча відходи у цих країнах набагато «бідніші», ніж в СРСР. Г. Гюнтер зазначав, що згідно з підрахунками радянських експертів кожен житель СРСР щороку викидає у смітник цінних речей на суму 1 крб, що еквівалентно щорічним втратам в одній лише Москві 2,5 млн крб за заготівельними цінами та 5 млн крб за здаточними цінами. Втрати, які несла радянська промисловість унаслідок використання недосконалих технологій, що мало наслідком появу великої кількості відходів, помножені на витрати через недосконалу організацію праці та раціоналізації, були величезними [17, с. 3–4].

У 1920-х рр. кілька делегацій радянських українських фахівців відвідали країни Європи й Америки. Ми зупинимося на результатах одного відрядження членів Техніко-Будівничого комітету НКВС УСРР, що відбулося у 1930 р. Цікавими та вельми актуальними з позицій сьогодення є висновки, зроблені у процесі й унаслідок цієї поїздки.

Насамперед українські радянські спеціалісти отримали від зарубіжних колег лабораторні підтвердження небезпеки накопичення великої кількості сміття на вулицях населених пунктів. Комісія з'ясувала, що вуличному сміттю великих міст міститься більше бактерій, ніж у свіжих фекаліях або каналізаційних стічних водах. Так, в одному грамі вуличного сміття у середньому нараховувалося від 0,5 до 10 млн бактерій. Деякі з них були надзвичайно стійкими до сушіння, нагрівання, зокрема стафілококи, стрептококи,

бактерії тетатуса й туберкульозу. Крім того, у вуличному смітті було знайдено бактерії холери, тифу та дизентерії [16, с. 14].

По-друге, члени делегації дійшли висновку про те, що розробити ефективну систему утилізації сміття можливо тільки за умови ґрунтового вивчення місцевих умов його накопичення, властивостей і складу. На основі цих даних варто проводити багатолітні експерименти, перевіряючи теоретичні методи видалення сміття на практиці. Вже тоді було поставлено питання про потребу урахування майбутніх змін структури сміття унаслідок появи нового асортименту товарів і продуктів, а також старіння технологій утилізації відходів у процесі появи нових методів його знезараження чи видалення.

По-третє, ознайомлення із закордонним досвідом продемонструвало існування великої кількості теоретичних розробок щодо добування зі сміття найрізноманітніших речовин і мінералів, органічних сполук, деякі з яких були випробувані на практиці, однак більшість цих пропозицій зазнала невдач через економічні причини – вартість переробки та виробництва цих речовин була нерентабельною і не могла конкурувати із присутніми на ринку аналогами. З цього було зроблено такий висновок: «Довголітній досвід переконує, що переробляти сміття на речовини порівняно високої вартості економічно можливо тільки в окремих випадках. Загалом для успішної роботи такого типу підприємства треба свідомо дотримуватися форм простішого та начорного перероблення» [16, с. 8]. Ця теза жодним чином не нівелювала ідею вторинного використання відходів, у тому числі зі складу сміття, а навпаки, спрямовувала діяльність у цій царині у конкретне русло.

По-четверте, українські фахівці утвердилися у думці, що питання утилізації та вивозу сміття не може генерувати прибутки для міст, швидше це нагальне питання санітарного характеру та супутньої діяльності. Якщо вдасться створити систему, яка не потребуватиме доплати і за якої продукти переробки й утилізації покриватимуть вартість тієї самої переробки, то це буде великий теоретичний і практичний здобуток радянських інженерів.

По-п'яте, члени делегації зрозуміли важливість здійснення аналізу фізичного та хімічного складу міського сміття і його придатності до спалення та вироблення тепла. Було виявлено залежність властивостей сміття від кліматичних умов, виду вживаного палива та від зміни пори року. Наприклад, у Великій Британії, де тоді опалення здійснювалося переважно кам'яним вугіллям, сміття було

змішане з попелом, у яєому залишалися неспалені частини вугілля. Через це воно надзвичайно легко спалювалося у печах, без жодних витрат додаткового палива. У смітті Німеччини було виявлено менше палива, особливо у місцях, де приміщення опалювалися брикетами з бурого вугілля, що призвело до проблем у діяльності перших гамбурзьких сміттєспалювальних установок, які деякий час не могли функціонувати без додаткового пального. У Франції сміття було «гіршим» за англійське, проте його також спалювали без додавання палива. В Італії та на півночі Африки (та загалом у країнах із високою середньорічною температурою) у смітті було виявлено багато залишків фруктів та овочів, що унеможливило його спалення без додаткового палива та вимагало печей особливих конструкцій. Загальний висновок, зроблений делегацією, полягав у недослідженості сміття в СРСР, переважно у великих містах, хоча загалом була виявлена його подібність до німецького сміття [16, с. 10]. Можна з упевненістю констатувати, що аналіз харківського сміття, проведений у 1932 р., став наслідком вказаної вище поїздки українських фахівців за кордон.

По-шосте, українські фахівці ґрунтовно вивчали методологію і практику акумулювання, сортування та вивезення сміття. Одним із важливих здобутків є, на наш погляд, розуміння пов'язаності та послідовності всіх ланок процесу утилізації відходів: збирання та зберігання у квартирах, садибах, на вулицях і майданах тощо; вивіз сміття; знешкодження його, тобто знищення або утилізація тим чи іншим засобом.

Радянська делегація виявила той факт, що, на противагу СРСР, за кордоном сміття, зібране у квартирах і на вулицях, зазвичай не змішували зі сміттям із кухонь – органічними відходами, тобто сортували ще на початковій стадії процесу утилізації. Згідно з американським досвідом навіть квартирне сміття піддавалося сортуванню за трироздільною системою: 1) попіл, домово обметиця; 2) кухонна покидь; 3) велика покидь. Українські спеціалісти з'ясували, що це було спричинено насамперед специфікою утилізації, особливо в місцях, де неможливо вивозити сміття щоденно. Із санітарного погляду делегацію позитивно вразило відокремлення кухонної (переважно скорогнильної) покиді, що давало можливість вивозити цей тип сміття щоденно [16, с. 15].

Було відзначено, що у європейських містах існують різні типи зберігання квартирного та домового сміття. Найбільш поширеним був найпростіший спосіб – зберігання у спеціально під-

готовлених герметично не закритих ящиках, які за певним графіком спорожнявалися у спеціальні транспортні хури. У Німеччині та Чехословаччині такі ящики мали щільно припасовану кришку та зазвичай вироблялися із цинкованого заліза для забезпечення від загоряння від гарячого сміття. Наприклад, у Берліні такі ящики мали різний стандартизований об'єм – 200, 180, 110 і 30 л. Вивіз сміття здійснювався не надто часто. У Берліні – раз на тиждень, найчастіше двічі на тиждень. Тільки жителі небагатьох міст Німеччини та Швейцарії домоглися вивозу сміття кожні 2–3 дні.

З'ясувалося, що у європейських країнах сміття вивозиться переважно на сміттєзвалища за місто (50 км і більше) чи на місця промислової утилізації на невеликі відстані. В останньому випадку доставка сміття здійснювалася переважно за допомогою спеціальних хур, однак до сміттєзвалищ сміття вивозять залізничними вагонами чи морськими баржами.

Також українські фахівці побачили, що конструкційні особливості як вагонів, так і вивізних хур суттєво відрізнялися, однак усі вони відповідали загальним вимогам, таким як: непроникність для води, закритість від дощу, щільна прикритість отворів (для насипання-висипання сміття), наявність спеціальних пристосувань для унеможливлення розсіювання пилу під час його вивантаження та забруднення вулиці під час транспортування, а також розповсюдження смороду.

Члени делегації встановили найбільш популярні на Заході способи утилізації міського сміття, що періодично збиралося із дворів і вулиць, вивозилося і потім знешкоджувалося такими способами: повільним і палятивним (знищенням і перегниванням на смітниках) чи швидким і радикальним (спаленням та утилізацією) [16, с. 16]. Способи знищення й утилізації сміття вони класифікувати за такою схемою:

Знищення сміття. Примітивні способи: вивіз сміття на полігони або в море, спалення його у морі; удосконалені способи: пошаровий засип, плянування (вирівнювання) на майбутніх будівельних ділянках, спалювання у невеликих печах, без утилізації перегарків.

Утилізація сміття. Примітивні способи: сортування, вживання як добрива, обробка для видобування товщів, спалювання за низької температури для виділення палих газів; вдосконалені способи з вогневим процесом: спалювання на тепло і жужель, спалювання з розвитком сортування і подальшого перероблення решток спалювального процесу; вдосконалена утилі-

зачія без вогневого процесу: перероблення на добриво, удосконалене сортування й утилізація на добриво та плянування, утилізація за методом інженера Герсона [16, с. 27].

Новітні способи знешкодження й утилізації сміття, які використовувалися за кордоном, примусили радянських фахівців критично переосмислити підходи до цієї проблеми, що панували у середовищі радянських експертів із цієї проблематики, та спробувати реалізувати найбільш прийнятні для Радянського Союзу ідеї. Першим кроком на цьому шляху стало проведення у 1932 р. у Харкові вибіркового обстеження сміття, способів його збирання і логістики. Воно виявило факти значної антисанітарії, яка панувала у місті, адже вміст багатьох помийних ям виливався або у вбиральні, або розтікався по дворам, змішуючись зі сміттям. Сміттєві ящики були встановлені лише у 61% дворів, однак справних було близько 2%. 98% сміттєвих ящиків мали щілини, часто не мали кришок, що сприяло потраплянню у нього атмосферних опадів і підвищенню його вологості. Середня річна вологість харківського сміття оцінювалася на рівні 33–37%.

Чому цей показник був таким важливим? Вологість збільшувала об'єм сміття і здорожчувала його вивезення, а за організації сміттєспалювання знижувалася теплотворна здатність робочого палива і потребувалися додаткові витрати на підсушування сміття. Було підраховано, що середня теплотворна здатність сміття становила 1250–1270 калорій. Його підсушування дозволяло додатково отримати понад 1 000 калорій тепла та збільшити його теплотворну здатність до 2 300 калорій, що наближало сміття до деяких сортів палива. Водночас для рентабельності процесу на підсушування сміття потрібно було витратити не більше 20–30% палива, необхідного для його утилізації. Отже, вологість сміття безпосередньо впливала на витрати по його утилізації та зменшувала теплотворний потенціал. В. Ніколін зазначав, що «на простих сміттєспальних станціях, за порівняно помірних видатків виробництва, вдається добути зі сміття насамперед речі, придатні на перероблювання, а потім рештки спалити. Здобути від спалювання тепло й жувель використовують на всякі потреби. Ці станції працюють без стороннього палива і покривають свої витрати» [18, с. 17–22]. Це дослідження спонукало до обговорення двох підходів до утилізації харківського сміття: пошуків шляхів зменшення його вологості, що можна було легко зробити, удосконаливши конструкцію сміттєзбірників і

виключивши несприятливий вплив атмосферних опадів, а також розробки конструкції сміттєспалювальних печей, які передбачатимуть сушильну камеру перед надходженням сміття у топку.

Інший важливий аспект дослідження полягав у виявленні вмісту у смітті утилю, який можна було використати як сировину. В обсязі харківського сміття відходи дерева становили 1,6%, паперу – 6,7%, кухонні покидьки – 1,3%, текстиль – 1,4%, кістки – 0,5%, вугілля – 2,4%, шлак – 2%, інші відходи – 0,1%, метал – 0,5%, інші неорганічні частини – 8,5%, зола – 32,5%. У середньому в сирому харківському смітті було 8,9% «корисних» відходів, у підсушеному – 16–17%. Економісти підраховали, що за орієнтовної норми накопичення будинкового сміття в 200 кг на рік на жителя міста (усього у Харкові нараховувалося близько 700 000 чол.) щорічно з нього можна було добувати до 11–12 тис. т утильсьировини [18, с. 35]. Цей результат проведеного дослідження продемонстрував перспективність розвитку системи сортування сміття.

Маємо наголосити на тому, що, безперечно, радянські фахівці досліджували не лише спалення сміття як метод його утилізації, а й компостування і не лише промисловим способом, а й у домогосподарствах. Зокрема, на початку 1930-х рр. була здійснена низка досліджень у цій царині [19–21]. Також було поставлено питання про використання міського сміття в овочевому господарстві [22], утилізацію відходів у колгоспах і радгоспах [14], проектування нових багатоповерхових будинків із вбудованими у них сміттєпроводами [23; 24]. У наступні роки розроблялася й удосконалювалася методологія щодо дослідження сміття [25].

Висновки. Підсумовуючи вищезазначене, можна констатувати, що питання утилізації та знешкодження відходів у містах займало важливе місце у розвитку комунального сектору в УСРР у 1920-х – на початку 1930-х рр. Насамперед це було спричинено активною урбанізацією міст і потребою створити адекватну комунальну інфраструктуру, ідеями про вторинне використання сировини та, насамперед, санітарно-гігієнічними питаннями розвитку міст. Для вирішення цих питань науковці й інженери провели значну роботу із вивчення міжнародного досвіду та розроблення методичних і технічних засад організації процесу утилізації відходів – від формування концепції сміття до методів його транспортування, знезараження та знищення, що лягли в основу подальших теоретичних і технологічних розробок у царині управління відходами.

Однак отримані здобутки та слухні висновки та пропозиції радянських фахівців досить повільно впроваджувалися у практику 1930-х рр. Лише у другій половині ХХ ст. у СРСР було звернено увагу на необхідність удосконалення діяльності щодо утилізації сміття. Зокрема, це було актуалізовано інтересом до збирання харчових відходів, які мали доповнити кормову базу тваринництва і допомогти СРСР виконати продовольчу програму, та розвитком промислового вторинного використання відходів. Як зазначає Є. Кочеткова, саме у

цей період в СРСР відбулася переоцінка ролі відходів, і вони стали розглядатися як важлива сировина для виробництва товарів широкого вжитку [26].

Із перспективи сьогодення можна зробити ще один висновок: утилізація сміття у сучасній Україні перебуває майже на такому рівні, як і на початку ХХ ст., і проблеми, пов'язані з організацією сортування та зберігання сміття, за дев'яносто років фактично не змінилися. Тому ідеї, висловлені українськими радянськими інженерами наприкінці 1920-х – на початку 1930-х рр., залишаються актуальними донині.

Список літератури:

1. Розумне управління відходами спільнот. URL: https://dzki.kyivcity.gov.ua/files/2018/7/10/Upravlynya_vidchodamy.pdf
2. Мусороперерабатывающий завод во Львове построят к концу 2021 года. URL: <https://biz.liga.net/ekonomika/all/novosti/musoropererabatyvayushiy-zavod-vo-lvove-postroyat-k-kontsu-2021-goda>
3. Тверді побутові відходи в Україні: потенціал розвитку. URL: <https://www.ifc.org/wps/wcm/connect/504c5765-89d4-4be1-916e-ea27aa94feaf/22>.
4. Україна потрапила в топ країн з найбільшим обсягом сміття на людину. URL: <https://www.pravda.com.ua/news/2019/07/15/7220956/>.
5. Strasser S. Waste and Want: A Social History of Trash. New York : Holt Paperbacks, 2000. 368 p.
6. Oldenziel R., Weber H. Introduction: Reconsidering Recycling. *Contemporary European History*. 2013. Vol. 22, Issue 3. P. 347–370.
7. Stobart, J., Damme, I. Van, Van Damme, I. Modernity and the second-hand trade: European consumption cultures and practices, 1700–1900. London : Palgrave Macmillan. 281 p.
8. Denton S., Weber H. Rethinking waste within business history: A transnational perspective on waste recycling in World War II. *Business History*. 10 May 2021. URL: <https://www.tandfonline.com/doi/full/10.1080/00076791.2021.1919092>
9. Barles, Sabine, L'Invention des déchets urbains, France: 1790–1970. Paris : Seyssel: Champ Vallon, 2005. 306 p.
10. Попов М.А. Искусство оздоровления городов и других заселенных центров. Москва : Издание А.А. Пороховщикова. 1887. 550 с.
11. Пуришев Н.И. Устройство кремационных печей и мусоросжигателей. Москва : Мильников переулок, лом Соколовой. 1908. 16 с.
12. Удаление твердых домашних отходов и их сжигание. Екатеринбург : Типография губернского земства. 1910. 52 с.
13. Збірник постанов та розпоряджень робітничо-селянського уряду України / Рада Народних Комісарів УРСР, Народний Комісаріат юстиції УРСР. Харків : Друк. «Вукопспілки», 1922. 1147 с.
14. Виноградов Н. Использование мусора в совхозах и колхозах. Москва – Ленинград : Государственное издательство биологической и медицинской литературы, 1938. 60 с.
15. Лазарев В. Неиспользованные сокровища. Москва : Госмашметиздат, 1932. 135 с.
16. Ніколін Я.І. Сучасні способи знищувати й утилізувати сміття за кордоном. Харків : ДВОУ, 1931. 127 с.
17. Гюнтер Г. Борьба с потерями или что можно извлечь из отбросов. Москва : Издательство народного комиссариата внутренних дел РСФСР, 1930. 71 с.
18. Мамков П.П. Твердые домашние отбросы города Харькова. Харьков, 1941. 75 с.
19. Виноградов Н.В. Компостная система очистки населенных мест. Москва – Ленинград : Наркомздрав, 1938. 16 с.
20. Виноградов Н.В. Компостирование отбросов в домовладениях. Москва – Ленинград : Наркомздрав, 1944. 25 с.
21. Шереметьевский Г.В. Компостирование мусора. Москва : Изд-во Наркомхоз РСФСР, 1938.
22. Шереметьев П.В. Использование городского мусора в овощном хозяйстве. Москва, 1930. 85 с.
23. Иванян Н., Зубарев Д. Мусоропроводы в многоэтажных зданиях. Москва, 1936. 60 с.
24. Кирпичников А.А. Вопросы благоустройства высоких зданий. Москва : Строительство Москвы, 1936. 50 с.

25. Бабаянц Р.А. Методы и результаты исследования городских отбросов. Москва – Ленинград : Изд-во м-ва коммун. Хозяйства РСФСР, 1948. 116 с.

26. Kochetkova E. Waste as value: sustainable resources for pulp and paper production in the USSR. *Environmental History now*. November 25, 2020. URL: <https://envhistnow.com/2020/11/25/wastes-as-value-sustainable-resources-for-pulp-and-paper-production-in-the-ussr/>

Perga T.Yu., Perga Iu.M. THE STUDY OF FOREIGN EXPERIENCE AND TECHNOLOGIES OF GARBAGE UTILIZATION IN THE UKRAINIAN SSR IN 1920s – EARLY 1930s

The article examines the theoretical developments in the field of waste disposal in the Ukrainian SSR in the 1920s – early 1930s. It is concluded that this was stimulated by the necessity to establish public utilities destroyed due to the military and revolutionary events of 1914–1920; and solve a number of sanitary and hygienic issues of settlement development. One more reason was the development of the most effective technologies of waste recycling, which in conditions of resource scarcity considered an important raw material for industrial development. It is shown that, given the lag in the development of many technologies, including waste disposal, Soviet specialists followed the publications of foreign experts, as well as visited European and American countries to study the experience in this field, including waste incineration. The main conclusion made by the Soviet Ukrainian specialists such as the need to conduct research on waste, its sorting, ways and methods of disinfection and disposal are revealed. It is found that the result of one of the foreign business trips of members of the Technical and Construction Committee of the People’s Commissariat of Internal Affairs of the USSR, which took place in 1930, was a study of garbage in Kharkov in 1932. The importance of such studies was due to the identification of the dependence of the “quality” of waste and the cost of its disposal of natural conditions, seasons, consumption characteristics, as well as storage conditions. Equally important was the calorific value of the garbage, which reduced in proportion to its humidity. This put the task of development of higher quality containers for its storage. The authors concluded that these theoretical achievements determined the vector of further scientific and technological developments in the field of garbage, but the correct conclusions of experts made in the late 1920s – early 1930s, were implemented only in the second half of the twentieth century. The relevance of many conclusions for today was revealed.

Key words: garbage utilization, technologies, waste recycling, international experience, European countries, Ukrainian SSR, USSR.

Попов В.Ж.

Таврійський національний університет імені В.І. Вернадського

«ЗАЙВІ ЛЮДИ»: ПОВСЯКДЕННЕ ЖИТТЯ БІЖЕНЦІВ У МІСТАХ УКРАЇНИ У 1918–1920 РР.

Вивчення історії повсякденності передбачає серед інших напрямів наукового пошуку розгляд повсякденного життя різних соціальних груп. Специфічною групою населення міст України у 1918–1920 рр. були біженці. Ця категорія об'єднала представників різних соціальних верств, змушених переміщатися територією країни не лише у пошуках засобів до існування, а також у прагненні врятуватися від загрози їхньому життю в умовах політичного хаосу та частоті зміни влади.

У статті розглядаються особливості повсякденного життя біженців, аналізуються зміни їхньому соціальному складі залежно від етапів війни та революції, визначаються причини та характер кількох хвиль біженства, вивчаються форми пристосування біженців до умов побуту, що змінювалися.

Біженці «першої хвилі», змушені поміняти місце проживання на початку світової війни, у період, що розглядається, були забезпечені житлом і роботою. Колишні військовополонені, позбавлені будь-якої централізованої допомоги, або виживали за рахунок милосердних громадян, або зверталися до кримінальних занять. Події громадянської війни викликали до життя два нові потоки, цього разу зустрічні, перший із яких складався із представників раніше привілейованих соціальних груп, другий – із пролетарських верств населення. Першою перешкодою для біженців була передусім сама дорога, яку доводилося долати на різних видах транспорту чи пішки, в антисанітарних умовах, за відсутності нормального харчування, в умовах постійних загроз.

Біженці, котрі рятувалися від влади більшовиків, були у перший період своїх мандрівок достатньо забезпеченими, щоб зберегти звичний спосіб життя, проте перенаселеність міст, які перебували під контролем українських національних урядів або білогвардійського режиму, призвела до зростання цін на орендоване житло і різко погіршила загальні умови побуту. Із часом рівень споживання значно знизився, і наприкінці громадянської війни характер харчування та задоволення інших потреб усіх категорій біженців став однаковим.

Біженці, котрі не бажали залишатися на територіях, зайнятих білогвардійцями, були позбавлені власних матеріальних можливостей і з перших днів зіткнулися із труднощами у забезпеченні їжею та предметами споживання. Радянські установи намагалися допомогти їм, надаючи житло, часто у погано пристосованих приміщеннях, забезпечували мінімальне харчування та займалися їх працевлаштуванням. Усі категорії біженців, окрім непрацевдатних, намагалися самостійно забезпечити свою зайнятість у сфері послуг – у дрібній торгівлі чи громадському харчуванні.

Ключові слова: революція 1917–1920 рр., біженці, суспільна психологія, самоорганізація суспільства, базові потреби.

Постановка проблеми. Революції, війни, економічні кризи породжують особливу категорію населення, яку називають біженцями або переселенцями. Ця соціальна група поєднує представників різних класів, її конкретний склад залежить від характеру соціальних потрясінь. У разі економічної кризи люди переміщуються у пошуках засобів існування. Подібний мотив є й у періоди воєн і революцій, але до нього додається також прагнення до фізичного виживання. У вивченні проблеми повсякден-

ного життя біженців науковий інтерес і багатий фактичний матеріал представляє період революції та громадянської війни 1917–1920 рр. в Україні. Строкатий соціальний склад біженців, зумовлений громадянським протистоянням, дозволяє розглянути у порівнянні способи реалізації ними основних життєвих потреб, форми вбудовування у нове соціальне оточення.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Серед вітчизняних істориків вивчення біженства в Україні під час Першої світової війни стало темою

досліджень Л.М. Жванко, окремі роботи якої присвячені історіографії питання, а також висвітлюють діяльність управлінських структур Української Народної Республіки з репатріації біженців [1–4]. Тему благодійності стосовно біженців розкрито у роботах О.М. Доніка [5; 6]. Російські історики в аналізі проблеми біженства основну увагу приділяли зарубіжній еміграції, викликаній громадянською війною [7]. Повсякденне життя біженців на території України у період революції та громадянської війни ще не було предметом наукового вивчення.

Постановка завдання. Метою запропонованої статті є розгляд особливостей повсякденного життя такої специфічної категорії населення міст України в період революції та громадянської війни, як біженці. Особлива увага приділяється періоду з 1918 по 1920 рр., коли проблема загострилася внаслідок активних бойових дій між усіма учасниками громадянського протистояння. Для досягнення зазначеної мети передбачається реалізація таких завдань:

- проаналізувати соціальний склад біженців на різних етапах революції та війни;
- вивчити причини та характер кількох хвиль біженства;
- визначити способи виживання біженців залежно від їхнього соціального статусу.

Виклад основного матеріалу дослідження. Революція та громадянська війна викликали до життя таке явище, як біженство. Із насиджених місць рушили маси людей, котрі рятувалися від бойових дій, червоного та білого терору, від голоду. В умовах політичної нестабільності, із частою зміною влади їхня доля зазвичай не цікавила офіційні структури. До біженців слід віднести також таку групу, як військовополонені Першої світової війни, які поверталися додому, але туди з різних причин не потрапили. Ця категорія громадян колишньої імперії так само була позбавлена коштів для існування та даху над головою, у складних умовах революції та громадянської війни нікого не цікавила та була надана самій собі.

У 1918 р. «відбувався цілий рух військовополонених із німецького й австрійського фронту. Це був такий масовий рух, усередині якого можна було легко і безкарно проходити через кордон пішки або на підводах» [8, арк. 111]. Посол Німеччини у Києві у період правління гетьмана П.П. Скоропадського Г. Гуммерус так описував ситуацію літа 1918 р.: «Маси полонених почали повертатися. Серед них панували такі злидні, що важко собі уявити. Ці нещасні жертви війни, зовсім без гро-

шей, одягнені у лахміття, часто без взуття, йшли дорогами пішки, якщо їм не пощастило влаштуватися у якомусь потягу» [9, с. 125, 126].

Юнкер Є. Яконовський, котрий пробирався з товаришами через Україну на Дон, звернув увагу на безліч колишніх військовополонених на вокзалі у Кременчуку: «Натовпи російських військовополонених, які повертаються з Німеччини й Австрії, у всьому чорному з брудно-жовтими лампасами на штаних і з такою самою, вшитою в рукав, пов'язкою. Потягів на південь немає. Тому так багато полонених у Кременчуку. Вони здаються зовсім загубленими у новому російському житті» [10].

Колишні військовополонені, доведені до відчаю своїм безвихідним становищем, ставали соціально небезпечним елементом. Восени 1918 р. під Одесою під час пересадки з поїзда на підводи понад тисяча військовополонених «кинулися натовпом до підвод, збили з ніг петлюрівську варту і побігли дорогою з криком і гамом без перевірки документів» [11, арк. 553].

Біженці пересувалися територією України переважно потягами, іноді пароплавами, а то й просто пішки. Дорогою доводилося переносити безліч незручностей і поневірянь. Жінка-біженка, що їхала з ешелонам солдатів, згадувала: «З Харкова ми їхали двадцять вісім днів. Спочатку харчувалися горіхами, а потім на станції я виміняла свою кофтинку на курку. Солдати зварили з неї суп у квітковому горщику, і ми їли. Я їла подвійною ложечкою для заварювання чаю. Незручно тільки, що вся рідина в дірочки протікала прямо на сукню. Ну, я потім сукню в станційній бочці випрала» [12, с. 34].

Ось ще одне свідчення сучасника: «Залізнична валка була переповнена, аж тріщала. Подорожували тоді, чи може це так тільки здавалося, мільйони людей – перебігаючи від одного вогню до іншого у пошуках спокійного місця серед моря народної пожежі. Люди сиділи на горішніх полицях, куняли на долішніх. Заболочені чоботи та пообвивані в шматки ноги гойдалися між головами та обличчями тих, хто на долині» [13, с. 12].

Відсутність людських умов під час пересування у поїздах доповнювалася такою і на вокзалах. Ось як описував залу очікування харківського вокзалу кореспондент «Південного краю»: «Душна напівтемрява, шурхіт сірої людської маси. Крутяться вузли, кошики, брудні мішки на плечах і спинах сірих людських тіней. Виявляються лики людські, тупо-покірні, без вогню і думки в очах. У величезній залі третього

класу лежать і сидять на заплываній підлозі купи людей. Деякі лежать тут по три доби» [14].

Чиновник А. Дроздов «приплив з Ялти до Новоросійська на рибальській вітрильній фелюзі», причому на суденці було «осіб десять мореплавців і серед них режисер державних театрів В. Мейерхольд, котрий утік не так від більшовиків, як від добровольців, які бешкетували в перші дні свого приходу з тією безшабашною і безглуздою люттяю, що народжується лише в каламутні епохи громадянських воєн» [15, с. 59].

Умови чергової евакуації ставали дедалі екстремальнішими. У лютому 1920 р. судна із сім'ями, які вивозилися з Херсону, через відсутність криголама застрягли у гирлі Дніпра. «Потерпаючи від холоду та голоду, їхні пасажири зазнали потім нападку махновців і були змушені шукати порятунку в прямованні пішки по льоду в напрямках на Крим та Одесу» [16, с. 741].

Наприкінці літа 1920 р. письменник В.Г. Короленко зазначав, що з Росії «в нашу Україну сліпо біжать натовпи голодних людей, причому батьки сімей, через брак худоби, самі впрягаються у візок і тягнуть його з дітьми та скарбом» [17, с. 431].

У 1919 р. потоки біженців попрямували у різні боки залежно від переміщення фронтів. Радянські активісти та просто обивателі, які чекали на себе будь-яких переслідувань із боку білих, йшли з більшовиками. Назустріч їм рухалися супротивники радянської влади чи ті, кого радянська влада вважала такими. За визначенням друга група була спочатку більш забезпеченою, хоча у багатьох випадках її представники втрачали буквально все і мало чим відрізнялися від пролетарів.

Від ексцесів громадянської війни були застраховані ані ті, ані інші. У липні 1919 р. у селі Велика Томаківка Катеринославської губернії, що тоді перебувала під контролем більшовиків, червоноармійці відібрали коней, упряж і тачанку у селян Бердянського повіту Максима та Федора Петренків, які, за їхніми словами, пішли від білих, від «катувань білогвардійської сволоти», і приїхали до села, «де був ярмарок, і зупинилися нагодувати коней». Місцевий ревком відмовив селянам у поверненні їхньої власності [18, арк. 49, 49зв.].

Влітку 1919 р. більшовицьке керівництво побачило у біженцях резерв для поповнення Червоної армії. Харківський окружний комісаріат у військових справах 2 червня видав наказ про заклик «всіх без винятку робітників і безробітних біженців Донецької та Катеринославської губерній, які перебувають у межах Харківської та Полтавської губерній, незалежно від їх віку» [16, с. 113].

Спочатку необхідність будь-якими шляхами врятуватися від більшовиків викликала певний азарт, сприймалася як пригода. Журналістка Н.А. Теффі зазначала, що перепустки на виїзд із Радянської Росії більшовики найохочіше видавали артистам. Тому на південь «сотнями, тисячами рушили оперні та драматичні трупи». Теффі записала історію одного з новоявлених акторів: «Ми нічого собі виїхали, – блаженно посміхаючись, розповідав якийсь скромний перукар із Горохової вулиці. – Я – перший коханець, дружина – інженер, тітка Фіма – гран-кокет, матуся в касі та одинадцять суфлерів. Усі благополучно проїхали. Звичайно, пролетаріат був трохи спантелечений кількістю суфлерів. Але ми пояснили, що це найвідповідальніший елемент мистецтва. Без суфлера п'єса не може йти. З іншого боку, суфлер, сидячи в будці і будучи утруднений у рухах, швидко знемагає і повинен негайно замінюватися свіжим елементом» [19, с. 339].

Ситуацією вдало скористалися мешканці прикордонних населених пунктів: «Все містечко промишляло перевезенням біженців через кордон. Було багато приватних будинків, що перетворилися на заїжджі двори. Господарі брали з постояльців великі ціни та рекомендували візників, які знали, як провезти повз більшовиків» [20, с. 139].

Коли у Києві влада гетьмана змінилася владою Директорії, біженці, котрі переселилися до Києва за гетьмана, «рушили далі, до наступного етапу свого біженства». За ними потягнулися кияни [21, с. 234]. Песимісти прямували до Берліна, оптимісти прямували до Одеси. Виїжджали всіма способами та шляхами, за великі гроші та за великі хабарі [21, с. 234, 235].

Прикметою вересня 1919 р. у Києві стала масова втеча заможних верств міського населення на Дон. За інформацією місцевих жителів, які співчували більшовикам, «білі газети рясніють оголошеннями про продаж будинків, домашньої обстановки та ін. Виїзд із Києва для найбіднішого трудового населення пов'язаний із великою скрутою» [16, с. 366].

Київська студентка тоді також звернула увагу на збільшення потоку громадян, котрі від'їжджали: «Хто може, той їде до Одеси, до Ростова; організуються польські та чеські поїзди. Усі начебто відчувають, що в Росії не можна залишатися» [22, с. 230].

У середині грудня 1919 р., з наближенням більшовиків, «населенням опанувала божевільна паніка. Люди з торбинками та саквояжами мчали до вокзалу. Біженці сиділи на вокзалі у вагонах

без локомотивів чи машиністів. Нарешті якийсь машиніст зглянувся на останній потяг і повіз його. Люди їхали на гальмах, на майданчиках. Виїхали майже всі знайомі» [22, с. 237].

П.С. Бобровський, який був свідком евакуації з Криму, згадував, що його попутниками у залізничному вагоні «були люди, які давно втратили осілість, потрапили до Криму вже як біженці», багато з яких «неодноразово проходили через «евакуацію». Автор із подивом зазначав, що пасажиром було все одно, куди їх везуть: «Аби потрапити на пароплав. А поки треба поїсти та чайку попийти, та ось щоб не дуже тісно було сидіти» [23]. Бобровського вражала «підвищена дбайливість про життєві блага, дбайливість з боку людей, які все втратили» [23].

Біженці рятували своє життя ціною втрати всього нажитого. Після чергового повернення більшовиків на Донбас у 1920 р. у різних населених пунктах виявилось чимало покинутих будинків і, відповідно, майна. Місцеві ревкоми зайнялися його оприбуткуванням: «Негайно зібрати в покинутих будинках громадян, які втекли з білогвардійцями, всю білизну, одяг і взуття, а також постільні речі: простирадла, ковдри та подушки, речі, необхідні для лазаретів» [24, арк. 35].

Втім, дуже скоро покинутим майном зацікавилися прості громадяни: «Спостерігаються розкрадання меблів, зривання шибок із вікон і дверей у будинках, чиї домовласники пішли з білою армією» [24, арк. 44]. Через кілька тижнів ситуація не змінилася: «Розкрадається майно приміщень мешканців міста, що втекли, – ламаються вікна та двері, зриваються підлоги» [25, арк. 13].

Іноді біженцям вдавалося врятувати частину свого майна. Академік В.І. Вернадський, котрий їхав у вересні 1919 р. у товарному вагоні поїзда Київ – Полтава, познайомився з великою родиною, яка переїжджала на Кубань, і відзначив у попутників «масу багажу» [26, с. 137]. У квітні 1920 р. В.І. Вернадський звернув увагу на психологічну втому біженців: «Довкола всі втомилися. Жахливо жити без кута. Майже без речей, усі чужі, або зрушені в «ущільнених квартирах». Це ущільнення всюди, реквізиції усюди, і люди, нарешті, починають знемагати від такого життя» [26, с. 74].

Житлові умови біженців, які могли подбати про них самостійно, мало чим відрізнялися від колишніх, хіба що стали скромнішими. Для тих, хто не міг забезпечити собі дах над головою, залишалися найгірші варіанти.

У березні 1919 р. у Харкові радянська житлова комісія обстежила переселенські бараки, які міс-

цеві мешканці почали розбирати на дрова. «Від однієї будівлі залишилися тільки стовпи та дах, тепер починають розбирати наступний будинок». Члени комісії були здивовані тим, що бараки залишалися притулком кількох десятків біженців, хворих і здорових, серед них були «якийсь лікар і кілька осіб молодшого медичного персоналу», причому «всі вони перебували у забутому становищі» [27, арк. 150].

На території, що перебувала під контролем білогвардійців, переважали представники раніше привілейованих станів, які могли собі багато чого дозволити, але саме їм і довелося зіткнутися з дефіцитом житла, бо маса біженців із Радянської Росії призвела до стрімкого зростання цін на оренду квартир. У липні 1918 р. київська газета «Російське життя» писала: «Зустрічаєш розгублену фізіономію, і не помилишся у припущенні, що це біженець. Квартир у місті немає, ціни зросли неймовірно: кімната, що коштувала раніше 50 рублів, йде за 200–300, а малі в 20–25 тепер ідуть за 70–100» [28, арк. 100].

І двома тижнями пізніше: «В останні дні на вулицях Києва можна бачити людей, які наочно демонструють, до якої міри дійшла квартирна криза. Вони надягають на груди великі плакати з написом “Шукаю кімнату” і ходять із ними вулицями. Третього дня з таким плакатом розгулював Хрещатиком чудово одягнений пан у кашкеті інженера» [28, арк. 101].

Білогвардійський офіцер Роман Гуль писав про свої враження: «Київ переповнений. Особливо багато біженців із Совдепії» [29, с. 76]. Г. Гуммерус підтверджував: «До міста приїхало 100 тисяч біженців із північних губерній» [9, с. 57]. Із житловими проблемами насамперед зіткнулися постояльці готелів: «У готелях неможливо було зняти навіть найскромніший номер, якщо не даси чималого хабаря портьє», загалом все одно «жили у тісноті та незручностях» [9, с. 57]. Нові потрясіння на фронтах збільшували проблеми із житловим фондом у містах, які навесні 1919 р. були «переповнені буржуазією, що бігла». Вона «в паніці» переїжджала з міста в місто, «туди, де їй здавалося безпечніше». Як результат, ціни «на квартири та кімнати» були «сильно здуті» [30, с. 257].

Біженцям на радянській території доводилося тулитися у мало пристосованих для проживання приміщеннях, зокрема у будівлі міського театру, з якого врешті-решт їх виселила військово-квартирна комісія [31, арк. 46].

В умовах тотального дефіциту активізувалися створені більшовиками комісії з вилучення

цінностей у населення, котрі не помічали різниці між місцевим населенням і біженцями, у яких реквізували будь-яку дрібницю, що здавалася зайвою. Біженець із 1915 р. О.І. Сідрер, який проживав у Бахмуті та працював на цегельному заводі, втратив, серед іншого, 30 коробок сірників, 15 фунтів гасу, 4 пари підшов [32, арк. 41об.]. У лікаря із Краматорська Д. Граєвського, евакуйованого на початку світової війни із прифронтової смуги, були виявлені серед надлишків «23 серветки, 23 скатертини, 37 мотків кольорових ниток, 15 олівців... 1 пляшка наливки», а швейна ножна машина була взята на облік [32, арк. 269, 269зв.]. Лікар Д.Г. Махлін, котрий повернувся з полону в 1918 р. до Бахмуту, доводив, що десять рушників і п'ять пар штанів, які були у нього, були не надлишками, а умовою виконання ним професійних обов'язків, оскільки перебування «у смугі заразних хворіб» вимагало постійної дезінфекції [32, арк. 340].

Проблемою, важливішою, ніж житло, було забезпечення харчуванням. Г. Гуммерус зазначав: «Оскільки влада майже нічого не робила для забезпечення їх (військовополонених) харчуванням і житлом, багато їх помирало від голоду, виснаження і заразних хворіб» [9, с. 125, 126]. До грудня 1918 р. ситуація анітрохи не покращала. Доля колишніх військовополонених, котрі не доїхали до рідних місць, різко контрастувала з можливостями місцевих спекулянтів та інших ділків. У грудні 1918 р. репортер газети «Південний край» із обуренням писав: «Ніхто навіть невідрізно не уявляє собі, яку божевільну безліч грошей пропалоє Харків день і ніч, які річки грошей ллються в незліченних театрах, кафе, ресторанах, клубах, кабаре. А за кілька кроків від ошатного під'їзду бредуть голодні, обірвані, змучені люди з пов'язками на рукавах "Військовополонені", благаючи про шматок хліба» [33].

У ці складні часи були небайдужі люди, котрі намагалися допомогти колишнім військовополоненим. Журналістка Н.А. Теффі згадувала одну зі своїх київських знайомих, яка ніколи не займалася громадською діяльністю, але, коли влітку 1918 р. до Києва «пригнали голодних солдатів з німецького полону, і громадські організації багато кричали про наш обов'язок і про те, як небезпечно створювати кадри скривджених і незадоволених, чуйних до більшовицької пропаганди, вона без жодних зойків і політичних передумов стала варити борщ і кашу і разом зі своєю прислужницею відносила обід у бараки і годувала щодня до двадцяти чоловік» [19, с. 317].

Буржуазія, що втекла від більшовиків, намагалася зберегти колишні звички: «Усюди буржуазія афішує своїми грошима, туалетами та широким життям». Серед її занять називалися «шалена спекуляція, переважно грошима, велика картярська гра, пияцтво» [11, с. 257]. Такі заняття дозволяли зберегти звичний спосіб життя. «Людам із можливостями» можна було «насолоджуватися ласощами, що їх пропонували ресторани та кафе. Вип'ємо й закусимо, бо завтра помремо – цього правила дотримувалися майже всі, хто мав кілька рублів, карбованців чи німецьких марок. Добрі кавказькі вина лилися рікою. Продаж алкогольних напоїв у ресторанах був офіційно заборонений, але все можна було влаштувати, замовивши склянку води за десять карбованців, тобто чистої горілки» [9, с. 57].

Проте із поглибленням економічної кризи, наростанням інфляції можливості повсякденного споживання скорочувалися з кожним місяцем. У «переповненому біженцями» Криму було введено хлібні та цукрові картки. У зв'язку з відсутністю гасу для освітлення застосовували «гірську олию та свічки». Зросла спекуляція предметами першої потреби [11, с. 305].

На радянській території організацією побуту, зокрема харчуванням біженців, займалися спеціальні комісії у справах полонених і біженців, які за радянською традицією скорочено називалися «Пленбіжі». Нікопольський «Пленбіж» перейняв організацією кухні та їдальні для своїх підопічних, оскільки кухня та їдальня місцевого відділу соціального забезпечення були розраховані на 800 осіб, а годувати доводилося до 1 200 нужденних. «Кухню припущено організувати на 1 000 чоловік, а їдальню на 300, тож 1 000 чоловік можна задовольнити обідами у три зміни». Пленбіж утворює у селах комбіжі, «таких планується у районі близько 10–12» [18, арк. 44].

Влітку 1919 р. виникли серйозні проблеми з харчуванням біженців. Головна Українська комісія з полонених і біженців доповідала народному комісару продовольства Шліхтеру: «Київський і Дарницький пункти останні тижні відчують гостре голодування. З 1 по 18 червня на 7 000 їдків отримано всього 75 пудів борошна, тоді як щодня навіть по ¼ фунта на людину потрібно до 50 пудів. Харчувати доводиться крупною, макаронами, картоплею, запасів яких також немає». Комісія організувала самостійну заготівлю та доставку продуктів [34, арк. 85].

Наприкінці літа 1920 р. становище з харчуванням біженців стало катастрофічним. Письменник

В.Г. Короленко зустрів у Полтаві людину, яка «шостий день “не бачила хліба”, пробиваючись абияк картоплею та овочами. А тепер ще йде зима, і до голоду приєднується холод. За віз дров, привезених з недалеких лісів, вимагають 12 тисяч» [23, с. 431].

Більшовицька влада надавала біженцям соціальної допомоги та пропонувала роботу, хоча би сезонну. Влітку 1919 р. співробітник Нікопольського військово-революційного комітету, доповідаючи про становище біженців із Донецького басейну, із задоволенням зазначав, що близько 800 осіб «розмістилися на роботу в селах, найближчих до станції Апостолове», причому «умови найму виявилися цілком задовільними» [18, арк. 42]. Додатковою гарантією захисту прав нових працівників був припис «укладати договори між біженцями та роботодавцями через посередництво волосних і сільських виконкомів» [18, арк. 43зв.].

Ситуація із працевлаштуванням не завжди складалася гладко. Частину біженців не влаштувала сільськогосподарська робота, від якої вони категорично відмовлялися. Місцеве радянське керівництво просило військово-революційні комітети «вжити належних заходів» або надати біженцям право самостійно шукати роботу [18, арк. 143].

ВРК схилилися до «вжиття належних заходів», тобто до примусових акцій, причому вказівка про направлення вільних робочих рук «до радянських господарств на роботи зі збирання врожаю» супроводжувалася згадкою «усіляких біженців, жебраків і безробітних» [18, арк. 98].

Біженці намагалися заробити на хліб різними способами. Напередодні нового 1918 р. у Харкові заповзятливі городяни почали промишляти продажем самовільно зрубаних ялинок. Очевидці помітили, що «дуже рубають біженці: возять на санчатах, волочать і носять на плечах, з ранку до вечора» [35].

У травні 1918 р. у Харкові актори, які виїхали з Москви та Петрограда, планували займатися своєю професійною діяльністю. Якийсь антрепренер орендував будинок місцевого театру у його власника терміном на один рік, щоб «скласти зразкову драматичну трупу із кращих місцевих, петроградських і московських артистів» [36, арк. 3]. Серед артистів, на яких розраховував підприємець, були відомі тоді В.В. Баранівська, В.А. Блюменталь-Тамарін, М.М. Тарханов, М.М. та В.М. Петица [36, арк. 32зв.].

Але найчастіше робота зі спеціальності була недосяжною мрією. В умовах розвалу соціальної

сфери до складу безробітних потрапили лікарі. Так, влітку 1918 р. кілька сотень лікарів, котрі «затрималися в Харкові внаслідок неможливості без ризику виїхати за межі України», перебували у відчайдушному становищі та були змушені займатися й «очищенням вигрібних ям і сміттєвих ящиків» [37].

У Криму місцеві газети повідомляли про поневіряння, яких зазнавали вчені та письменники, котрі стали однією з найуразливіших груп біженців. Із травня 1920 р. припинилося централізоване забезпечення науковців, які змушені були «продавати бублики, сірники тощо» [38, с. 3]. Літератори пристосувалися більш вдало. М. Волошин заробляв малюванням, доповнюючи свій дохід «квартирною платою осіб, що живуть у його будинку». В. Вересаєв перекладав стародавніх поетів, П. Соловйова вишивала на продаж шапочки. «Гіршим за всіх було становище О. Мандельштама, найменше пристосованого до реального життя, він обносився і зголоднів до останнього ступеня» [38, с. 13].

Висновки. Біженці у 1918–1920 рр. були найуразливішою групою у складі міського населення. Якщо інші верстви могли використовувати соціальні зв'язки, що склалися, спиратися на громадські об'єднання, розраховувати на допомогу родичів і друзів, то біженці, вирвані зі звичного оточення, таких можливостей були позбавлені. Тим більше, що спроби надання різної допомоги цій категорії громадян здійснювали лише радянські установи, в умовах білогвардійського режиму біженці були надані самі собі та могли сподіватися або на власні сили, або на епізодичну благодійність приватних осіб.

У цей період біженство в Україні було представлено кількома хвилями. Перша, найбільш рання у часі, початок якої хронологічно виходить за межі нашого дослідження, складалася з осіб, евакуйованих із прифронтової смуги з початком Першої світової війни. Ці люди, розселені по містах України, почувалися благополучно, були забезпечені роботою і соціальною допомогою та переживали труднощі громадянської війни нарівні з місцевим населенням. Друга хвиля складалася з колишніх військовополонених, які поверталися до рідних місць після підписання миру. Ті з них, хто не встиг дістатися до дому у плутанині нової реальності, опинилися у катастрофічній ситуації та виживали за рахунок милостині або грабування.

Наймасовішими були третя та четверта хвилі біженців, пов'язані з бойовими діями на фронтах громадянської війни. Це був зустрічний рух,

з одного боку, представників раніше привілейованих верств населення, котрі рятувалися від влади більшовиків, з іншого – пролетарів, які вважали для себе загрозою встановлення білогвардійського режиму. Біженці незалежно від їхнього соціального походження та напряму руху зіткнулися з гострою проблемою нестачі та дорожнечі житла. Різде збільшення чисельності населення міст України лягло критичним навантаженням на комунальні служби та значно погіршило стан житлової сфери. Іншою проблемою стало забезпечення біженців продовольством. Якщо ті, хто тікав від більшовиків, могли собі дозволити колишній рівень споживання, то лише у перші місяці після евакуації, до кінця війни матеріальне становище практично всіх громадян, які зарахо-

ували себе до категорії біженців, зрівнялося на катастрофічно низькому рівні. Це було пов'язано не лише з вичерпаністю власних ресурсів, а й із наростанням тотального дефіциту в умовах перманентної економічної кризи.

Проте багатьма біженцями робилися спроби забезпечити собі заробіток, причому не лише спекуляцією та іншими напівкримінальними заняттями, а й роботою за спеціальністю та наданням побутових послуг. Радянські організації прагнули працевлаштувати біженців у сільській місцевості, що не завжди знаходило відгук у їхньому середовищі, звиклого до міського способу життя. Після закінчення війни більшість біженців повернулася до місць постійного проживання, інші емігрували за кордон.

Список літератури:

1. Жванко Л. Біженці Першої світової війни: український вимір (1914–1918 рр.). Харків : Віровець А.П. «Апостроф», 2012. 568 с.
2. Жванко Л.М. Біженство Першої світової війни в Україні. Документи і матеріали : монографія. Харків : ХНАМГ, 2009. 360 с.
3. Жванко Л.М. Біженство Першої світової війни часів Російської імперії: головні напрямки зарубіжної історіографії. *Історіографічні дослідження в Україні*. 2014. Вип. 24. С. 373–394.
4. Жванко Л.М. Діяльність урядових структур Української Народної Республіки у справі підготовки до репатріації біженців Першої світової війни (зима 1917 – весна 1918 рр.). *Проблеми вивчення історії Української революції 1917–1921 рр.* 2013. Вип. 9. С. 139–167.
5. Донік О.М. Громадська благодійність в Україні в роки Першої світової війни. *Проблеми історії України XIX – початку XX ст.* 2005. Вип. IX. С. 61–86.
6. Донік О.М. Діяльність громадських організацій і товариств у справі допомоги військовим та цивільному населенню в Україні у роки Першої світової війни (1914–1918 рр.). *Проблеми історії України XIX – початку XX ст.* 2002. Вип. IV. С. 155–182.
7. Суржикова Н.В., Михалев Н.А., Пьянков С.А. Российское беженство 1914–1922 гг. в контекстах новейших отечественной и зарубежной историографии. *Вестник Пермского университета. Серия «История»*. 2012. Вып. 3(20). С. 140–152.
8. Російський архів соціально-політичної історії (РДАСП). Ф. 71. Оп. 35. Спр. 508. 321 арк.
9. Гуммерус Герман. Україна в переломні часи. Шість місяців на чолі посольства у Києві / пер. з фін. Київ : ВПЦ «Київ. ун-т», 2004. 188 с.
10. Евгений Яконовский. Фарфоровая кокарда. URL: http://www.dk1868.ru/history/FARF_KOK.htm
11. Державний архів Російської Федерації. Ф. 5881. Оп. 2. Спр. 315. 580 арк.
12. Красная смута : сб. ист. лит. произв. Москва : Содружество «Посев», 2011. 624 с.
13. Кравченко В. Я выбрав волю. Торонто : Друкарня «Українського робітника», 1948. 493 с.
14. Южный край. 9 мая 1918 г. № 20.
15. Архив русской революции. Т. 2. Москва : Современник, 1991. 288 с.
16. Гражданская война на Украине. Т. 2 / под ред. С.М. Короливского. Киев, 1967. 916 с.
17. Короленко В.Г. Рассказы и повести. Воспоминания. Критические статьи. Публицистика. Москва : ООО «Издательство АСТ». 624 с.
18. Державний архів Дніпропетровської області. Ф. Р-4367. Оп. 1. Спр. 57. 150 арк.
19. Тэффи Н.А. Житье-бытье: Рассказы. Воспоминания. Москва : Политиздат, 1991. 445 с.
20. Из путевых заметок беженца Е.Н. Трубецкого. *Архив русской революции*. Т. 18. Берлин, издательство «Слово», 1926 г. С. 137–207.
21. Гольденвейзер А.А. Из киевских воспоминаний. *Архив русской революции*. Москва : Терра-Политиздат, 1991. Т. 6. 364 с.
22. Дневник и воспоминания киевской студентки (1919–1920 гг.). *Архив русской революции*. Т. 15. Берлин : Издательство «Слово», 1924. 345 с.
23. Бобровский П.С. Крымская эвакуация. URL: <http://xx13.ru/belie/bobrovsky.htm>

24. Державний архів Луганської області (ДАЛО). Ф. Р-1173. Оп. 1. Спр. 3. 112 арк.
25. ДАЛО. Ф. Р-1173. Оп. 1. Спр. 10. 96 арк.
26. Вернадський В.І. Щоденники (1917–1921). *Вибрані наукові праці акад. В.І. Вернадського*. 2011. Т. 9. 326 с.
27. Державний архів Харківської області. Ф. 304. Оп. 1. Спр. 2265. 316 арк.
28. РДАСП. Ф. 71. Оп. 35. Спр. 430. 617 арк.
29. Гуль Р.Б. Киевская эпопея (ноябрь-декабрь 1918 г.). *Архив русской революции*. Москва : Современник, 1991. Т. 2. 288 с.
30. Гражданская война на Украине 1918–1920. Сборник документов и материалов. Т. I, кн. II / под ред. Н.И. Супруненко, М.А. Рубача. Киев, 1967. 490 с.
31. Державний архів Донецької області (ДАДО). Ф. Р-2568. Оп. 1. Спр. 5. 202 арк.
32. ДАДО. Ф. Р-1527. Оп. 2. Спр. 15. 1920 г.
33. Южный край. 14 декабря 1918 г. № 179.
34. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (ЦДАВОВУ). Ф. Р-2. Оп. 1. Спр. 382. 133 арк.
35. Нова громада (Харків). 5 січня 1918 р.
36. ЦДАВОВУ. Ф. 1216. Оп. 1. Спр. 30. 44 арк.
37. Южный край. 5 июня 1918 г. № 43.
38. Филимонов С.Б. Интеллигенция в Крыму (1917–1920). Симферополь : Издательский Дом «ЧерноморПРЕСС», 2006. 228 с.

Popov V.Zh. “EXTRA PEOPLE”: THE DAILY LIFE OF REFUGEES IN THE CITIES OF UKRAINE IN 1918–1920

The studying of the history of everyday life implies, among other areas of scientific research, consideration of the life's routines of various social groups. A specific group of the population of the cities of Ukraine in 1918–1920 consisted of refugees. This category united representatives of various social strata who were forced to move across the country not only in search of livelihoods, but also in an effort to save themselves from the threat to their lives in conditions of political chaos and frequent changes of government.

The article considers the features of the daily life of refugees, analyzes the changes in their social structure depending on the stages of war and revolution, determines the causes and nature of several waves of refugees, studies the forms of adaptation of refugees to the changes of their living conditions.

Refugees of the “first wave”, who were forced to change their place of living at the beginning of the World War, during the reviewing period, they were provided with housing and work. Former military prisoners, deprived of any centralized aid, either survived due to the charities of helpful citizens, or turned to crime. The events of the civil war caused rise to two new oncoming streams, the first of which consisted of representatives of previously privileged social groups, the second – from the proletarian strata of the population. The first obstacle for the refugees was, first of all, the road itself, which had to be overcome by different types of transport or on foot, in unsanitary conditions, in the absence of normal food, in an atmosphere of constant threats.

Refugees who fled the tyranny of the Bolsheviks, during the first period of their wanderings, were sufficiently wealthy to maintain their usual level of life. Nevertheless, the overpopulation of cities under the control of the Ukrainian national government or the White Guard regime led to the rise in prices of housing rent, and sharply worsened the general living conditions. Over the years, the level of consumption declined significantly, and at the end of the civil war, the food and other needs of all categories of refugees became the same.

Refugees who did not want to remain on the territories under control of the White Guards were deprived of their own material opportunities, and from the first days they faced difficulties in acquiring provision. Soviet institutions tried to help them by providing housing, often in non-equipped premises, minimal food and employment. All categories of refugees, except the disabled, tried to independently secure their employment in the service sector – in small trade or in public catering.

Key words: *revolution of 1917–1920, refugees, social psychology, self-organization of society, basic needs.*

Сухоручко В.В.

ДВНЗ «Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника»

ПОЗАСУДОВІ РЕПРЕСИВНІ МЕТОДИ У БОРОТЬБІ ПРОТИ ДИСИДЕНТСЬКОГО РУХУ (НА ПРИКЛАДІ РОДИНИ СІЧКІВ)

У статті аналізуються позасудові репресивні методи, які використовував радянський тоталітарний режим в боротьбі з дисидентами, на прикладі родини Січків. Практика використання позасудових репресій проти дисидентів була постійною. Автор доходить висновку, що головні причини переслідувань Січків з боку каральної системи полягали у:

- відмові Петра Січка співпрацювати з працівниками Комітету державної безпеки (КДБ);
- використанні в курсовій роботі Василем Січком роману Олеса Гончара «Собор» (оскільки цей твір радянські цензори вважали «не благонадійним»);
- участі Василя і Петра Січків в Українській Гельсінській Групі.

На основі дослідження встановлено, що Петро і Василь Січки зазнавали з боку радянської системи різноманітні методи позасудового переслідування: відрахування з університету, часті обшуки, переведення на нижчу посаду, незаконні арешти, паплюження у засобах масової інформації; спроби запроторити до психлікарні. Однак, попри тиск карально-репресивної системи, Петро і Василь Січки не зламалися та не зупинили свою дисидентську діяльність, зокрема, виступили з протестом на панахиді відомого українського композитора Володимира Івасюка, за що тоталітарний режим засудив їх до трьох років позбавлення волі суворого режиму.

Зробимо висновок, що тоталітарний режим, використовуючи цілий арсенал позасудових репресій щодо Січків, не зміг зламати їхні опозиційні переконання щодо Радянського Союзу. Ця тема є маловивченою і вимагає подальших досліджень у напрямі правозахисної та дисидентської діяльності Січків.

Ключові слова: позасудові репресивні методи, дисидент, каральна психіатрія, тоталітарна система, авторитарний режим, Петро Січко, Василь Січко, Стефанія Петраш-Січко, роман «Собор», Комітет державної безпеки (КДБ), каральна система, Українська Гельсінська Група (УГГ).

Постановка проблеми. Сьогодні ми можемо спостерігати, як пострадянські авторитарні режими, за зразком радянського режиму, використовують репресивний апарат проти опозиції, громадських активістів, правозахисників, журналістів, науковців та загалом пересічних громадян. Авторитарні режими побудовані на жорсткому силовому блоці, повному контролі засобів масової інформації та цілковитим контролем над суспільством. Тому для них найбільшими ворогами є люди, які вимагають дотримання прав і свобод, які ставлять за мету сформувати демократичне громадянське суспільство, що буде контролювати дії влади. Авторитарний режим за допомогою позасудових репресивних методів переслідує незгодних з метою зупинити їхню діяльність: паплюжить пропагандистськими засобами масової інформації опозиціонерів, називаючи їх «агентами іноземних держав», «шпигунами», які нібито діють проти власної держави, звільняють їх з

роботи, здійснюють постійні обшуки, проводять «профілактичні бесіди» тощо.

Отже, ця тема є актуальною і в наш час, адже ми зараз можемо спостерігати на прикладі пострадянських авторитарних режимів Росії та Білорусії, які сформували цілий репресивний апарат, використовуючи його проти опозиційно налаштованих людей, як це робив колись Комітет державної безпеки (КДБ) періоду Юрія Андропова щодо дисидентів.

У боротьбі з дисидентами та правозахисниками радянський режим використовував різноманітні методи: від звільнення з роботи, відрахування з університету до примусового поміщення до психлікарень та ув'язнення в концтаборах. Попри те, що Радянський Союз був членом міжнародних організацій та підписував міжнародні угоди щодо дотримання прав людини, радянський уряд не збирався виконувати взяті на себе зобов'язання. Фактично, окрім правозахисників та дисидентів, проблему порушення прав людини

у Радянському Союзі ніхто більше не піднімав. У зв'язку з цим тоталітарний режим ставив за мету репресувати дисидентів і правозахисників. Серед репресованих радянської каральною системою була родина Січків. Це унікальний випадок в історії українського дисидентського руху, коли вся сім'я була залучена до протестної діяльності. Радянська каральна система, використовуючи арсенал репресій, прагнула змусити Січків співпрацювати з нею, однак системі не вдалося зламати їхні опозиційні переконання щодо тоталітарного режиму.

Аналіз досліджень. У статті використані дослідження Василя Овсієнка [21], Олега Бажана [7; 8; 9], Віктора Даниленка [11], Георгія Касьянова [14], Олександра Подрабнека [23], Юрія Курносова [17], Олега Сімківа [25], Тамари Колаковської [2]. У цих працях детально проаналізовано репресивні методи радянського режиму, які застосовувалися в боротьбі з дисидентським рухом. У дослідженнях дисидента, правозахисника В. Овсієнка «Правозахисний рух в Україні (середина 1950-х – 1980-ті рр.)» та історика О. Бажана «Дисидентство в УРСР: спроба дефініції» глибоко розкрито поняття «дисидент». У статті В. Даниленка «Громадські рухи й суспільні настрої в Україні на етапі здобуття незалежності (друга половина 80-х рр. ХХ ст.)» висвітлена роль Комітету державної безпеки (КДБ) у системі влади Радянського Союзу. У працях Г. Касьянова «Незгодні: українська інтелігенція в русі опору 1960–1980-х років» та О. Бажана «Опозиція в Україні (друга половина 50-х – 80-ті рр. ХХ століття)» подана оцінка роману «Собор» Олеся Гончара українських дисидентів та представників радянської каральної системи. В дослідження Ю. Курносова «Інакомислення в Україні: 60-ті – перша половина 80-х рр. ХХ ст.» розкрито використання тоталітарним режимом каральної психіатрії проти українських дисидентів. У праці О. Сімківа «Реакція світової громадськості на порушення прав людини в УРСР (1976–1985 рр.)» проаналізовано реакцію світової психіатрії на використання каральної психіатрії радянським режимом у політичних цілях. Особливо варто відзначити дослідника та радянського дисидента О. Подрабнека, який у своїй праці «Карательная медицина» ґрунтовно дослідив, як тоталітарний режим використовував каральну психіатрію в боротьбі з дисидентами та правозахисниками. Важливою працею в цьому напрямі є дослідження польської лікарки-психіатра Тамари Колаковської «Радянська психіатрія і дисиденти», в якій вона детально розкрила

методику, керівників та виконавців радянської каральної психіатрії.

Основу джерельної бази дослідження становлять документи архіву управління Служби безпеки України у Львівській області, матеріали діаспорної газети «Свобода», газети «Вести из СССР», документи Української Гельсінської Групи та спогади Січків.

Мета статті – проаналізувати позасудові методи переслідування, які здійснював радянський режим стосовно родини Січків.

Виклад основного матеріалу. Поразка української революції 1917–1921 рр., Голодомор 1932–1933, «Великий терор» 1930-х рр., трагічні події Другої світової війни, репресії сталінського режиму в післявоєнний період – події, після яких, здавалося, тоталітарний режим став непереможним, а поява будь-якого спротиву стала практично неможливою. Однак, попри всю силу тоталітарної системи, десятиліття пропаганди і репресій, з'явилися люди, які кинули виклик карально-пропагандистській системі. Таких людей називали дисидентами. Цілком можна погодитися з визначенням поняття «дисидент», яке подає історик Олег Бажан: «Дисидент – людина, чий погляд, переконання і дії повністю або частково розходяться з догматами панівної ідеології тоталітарного режиму» [9, с. 30]. Дисиденти протистояли тоталітаризму і прагнули жити, як вільні люди: домагалися дотримання прав людини, критикували офіційну ідеологію, виготовляли і поширювали позацензурну самвидавчу літературу. Тому наявність дисидентів не вкладалось у радянську ідеологію і несло загрозу самому існуванню режиму [21].

Один із лідерів польської «Солідарності» Адам Міхнік у газеті “Gazeta Wyborcza” висловив своє бачення поняття «дисидент». Зокрема, він зазначив, що учасники дисидентського руху ставили собі за головну мету боротьбу з диктатурою, відстоюючи таким чином інтереси всього суспільства: «Радянський комунізм здавався непереможною силою. Ми не вірили, що цю систему можна реформувати чи гуманізувати, не хотіли ні великої війни, яка б повалила цю систему, ні великої кривавої революції, адже не вірили в її успіх. В першу чергу ми були дисидентами. Саме так нас називала європейська та американська преса, хоча нам не подобалась ця назва. Дисидент – то бунтівник, відступник, «біла ворона». Ми боролись проти диктатури, яку розглядали, як диктат групи злочинців над більшістю суспільства. Ми вірили, що представляємо більшість суспільства» [1].

Виходячи з цього, можна зробити висновок, що права на свободу слова, зібрань, совісті, віросповідань були тільки записані в Конституції СРСР, а насправді будь-яке інакомислення жорстко каралось з боку влади. Тоталітарний режим за допомогою пропаганди та каральних органів влади ставив за мету нав'язати людям боягузтво, страх, рабську покірність.

Варто погодитися із Левком Лук'яненком, який зазначав, що ієрархія радянського суспільства була поділена на дві частини: менша його частина – члени Комуністичної партії Радянського Союзу, які присвоїли собі право необмеженого панування над рештою суспільства, абсолютна більшість якого була безправною [19, с. 21].

Виняткове місце у системі влади в Союзі Радянських Соціалістичних Республік (СРСР) займали органи державної безпеки. Радянське суспільство постійно знаходилося під контролем органів Комітету державної безпеки (КДБ). Саме радянська спецслужба стежила за опозиційними настроями в суспільстві, діячами правозахисного руху, будь-якими проявами інакомислення. КДБ був одним з найпотужніших джерел інформації для радянської партійно-державної верхівки. Люди, які критикували владу, одразу потрапляли під пильний нагляд спецслужб [11, с. 52].

Необхідно відзначити думку Андрія Альмарика: «Парадокс радянського режиму полягав у тому, що спочатку він витрачає колосальні ресурси на цензуру і пропаганду, щоб змусити всіх замовчати, а потім витрачає великі зусилля, використовуючи КДБ, щоб дізнатися настрої і думки людей» [3, с. 29].

Радянський режим використовував проти дисидентів цілий арсенал репресій, зокрема застосовував позасудові переслідування. Позасудові переслідування – це широкий набір практик, покликаних перешкоджати політичний або громадській діяльності конкретної особи без заведення на неї кримінальних або адміністративних справ. Позасудові переслідування можна розділити на кримінальні та відомчі. Кримінальні практики – це протизаконні способи перешкоджання діяльності дисидентів та правозахисників: погрози, часті обшуки, знищення власності, примусове поміщення до психлікарні, побиття та навіть вбивство. Відомчі практики – це також протизаконні способи перешкоджання діяльності дисидентів та правозахисників, але тут були задіяні не тільки каральні органи, а й чиновницький та адміністративний апарат: звільнення з роботи або переведення на нижчу посаду, відрахування

з університету, паплюження у засобах масової інформації [24].

Зокрема, постраждали від позасудових репресій такі дисиденти, як: Василь Стус, якого відрахували з аспірантури Інституту літератури Академії наук Української Радянської Соціалістичної Республіки (УРСР), В'ячеслав Чорновіл, якого звільнили з посади журналіста газети «Молода гвардія», Микола Руденко, якого виключили із Спілки письменників України, Іван Світличний, якого звільнили з посади наукового співробітника Інституту філософії Академії наук УРСР. Попри ці переслідування, учасники українського дисидентського і правозахисного руху намагалися протистояти каральній системі.

Серед представників дисидентського руху були Петро Січко і його син Василь – члени Української Гельсінської Групи (УГГ). У непростому протистоянні із системою вони завжди мали підтримку своєї сім'ї: дружини Петра – Стефанії, колишньої політично ув'язненої, сина Володимира та дочки Оксани.

Місцеве КДБ пильно стежило за Січками. Начальник Долинського районного комітету державної безпеки Кущенко запропонував П. Січку співпрацювати з КДБ, що стало би запорукою для сина Василя. Адже його батьки в Радянському Союзі вважалися «неблагодійними», як колишні політв'язні. Від співпраці з органами КДБ П. Січко відмовився категорично. У зв'язку з чим згадані органи йому погрожували: син не зможе отримати омріяний диплом журналіста [4, арк. 32]. Згодом до університету з Долинського КДБ на Василя Січка прийшла «характеристика», яка проінформувала керівництво факультету журналістики, зокрема декана Дмитра Прилюка та секретаря партбюро Анатолія Погрібного, про участь батьків Василя в Організації українських націоналістів та Українській повстанській армії [22, с. 3].

Василь Січко упродовж двох років навчання в університеті піддавався постійному тиску і дискримінації, оскільки він був сином колишніх політв'язнів. Уже в грудні 1975 р. комендант гуртожитку порушив питання про виселення студента Січка за начебто грубе порушення правил внутрішнього розпорядку [4, арк. 32].

За словами В. Січка, деканат змушував усіх викладачів виставити йому негативні оцінки під час складання екзаменаційної сесії за I семестр. Троє викладачів заслужено виставили Василю п'ятірки. За твердженням Василя, викладачка російської мови Марія Парахіна все ж піддалася

тиску адміністрації факультету [4, арк. 32]. За спогадами В. Січка, усі його відповіді під час складання екзамену з російської мови були правильними і змістовними; на безліч додаткових запитань, які були поставлені М. Парахіною, він також відповів. І тоді викладачка заявила, що вона не може виставити оцінку, бо студент не розмовляв російською мовою в гуртожитку, в міському транспорті, як вона йому раніше радила. Після цих слів виставила оцінку «незадовільно». В. Січко опротестував даний висновок. Йому дали змогу перескласти екзамен перед комісією, за який отримав «задовільно» [27, с. 148].

В. Січко був талановитим студентом, але його успіхів на факультеті старилися «не помічати». На першому курсі В. Січко займався активною журналістською діяльністю. Він практично самостійно випускав газету «Комсомольський прожектор» факультету журналістики, хоча в штаті редакції і газети рахувався цілий ряд студентів, які перебували там формально. Газета отримала почесну грамоту університетського комітету Ленінської Комуністичної Спілки Молоді України (ЛКСМУ), та на факультетських зборах похвалили всіх студентів, що були в списку, не згадавши тільки В. Січка. За свідченнями В. Січка, його прізвище викреслив із списку секретар партбюро А. Погрібний [22, с. 3].

За спогадами В. Січка, в 1976 р. А. Погрібний взагалі заборонив комсоргові факультету Валентину Бугрину давати В. Січку будь-які громадські доручення, що сприяло б відрахуванню його з комсомолу, а згодом і з університету. За словами В. Січка, він 14 разів звертався до комсорга групи з проханням дати йому громадське доручення, та все марно. За твердженням В. Січка, весною 1976 р. секретарем партбюро факультету журналістики А. Погрібним був даний «таємний наказ» комсоргу Валентину Бугрину винести В. Січку рішенням факультетського бюро комсомолу сувору догану з занесенням в облікову карточку [22, с. 3].

За словами однокурсників Сергія Одрини, Миколи Хоменка і Олександра Білокобильського, у В. Січка були напружені відносини з викладачами та студентами через принципово протилежні думки щодо того чи іншого питання. Зокрема, вони стверджували, що В. Січко доволі часто сперечався зі студентами і викладачами стосовно тотальної русифікації України, критикував радянську владу, закликав до виходу України зі складу СРСР, заявляв про масові порушення прав людини в СРСР та називав себе борцем за права людини [4, арк. 182, 197, 213].

Натомість, за свідченнями В. Січка, під час літньої сесії 1976/1977 навчального року декан Д. Прилюк знову наказав викладачам провалити його на заліках та екзаменах. В. Січко успішно почав складати заліки. Сам декан Д. Прилюк не прийняв у В. Січка залік із свого предмета – теорія і практика журналістської творчості. Причому не прийняв не тому, що В. Січко не знав предмета, а просто не виставив оцінки, не захотів не те, що читати, а навіть взяти у руки залікову письмову роботу, щоб хоч глянути, що там написано. А. Погрібний своєю чергою поставив В. Січку за курсову роботу «Проблеми людини і природи в сучасній прозі» двійку, звинуватив його у безпартійності, безпринциповості, богошуканстві і безліч інших «гріхів», оскільки студент опирався в роботі на роман Олесь Гончара «Собор» [22, с. 3]. Це підтверджують і однокурсники В. Січка С. Одрин і М. Хоменко, які зазначали, що головною причиною незарахування йому курсової роботи було використання роману «Собор». За їх свідченнями, деканат вимагав вилучити посилання на цей роман у курсовій роботі, однак В. Січко відмовився [6, арк. 310, 319]. Як відомо, роман «Собор» порушував проблему збереження духовної та національної спадщини [14, с. 77]. Однак радянське керівництво негативно оцінювало цей твір. Зокрема, голова КДБ СРСР Юрій Андропов називав роман «Собор» політично шкідливим твором, який пропагував елементи націоналізму, у спотвореному світлі зображував радянську дійсність [8, с. 27]. Натомість у середовищі дисидентів позитивно оцінювали цей твір. Зокрема, Степан Хмара «Собор» вважав одним з кращих творів української літератури, могутнім заклик до відродження української нації [8, с. 54–55].

Дослідник Юрій Ковалів зазначав, що головний негативний персонаж твору О. Гончара не мав безпосереднього прототипу, він був збірним типом «потворної, кмітливої і небезпечної постаті чиновника, яка стала закономірним продовженням, гірким символом епохи Л. Брежнєва» [16, с. 107]. Таким чином, використання твору «Собор» О. Гончара в курсовій роботі В. Січком можна розглядати як своєрідний «інтелектуальний опір» тоталітарній системі. Тому керівництво факультету використало посилання В. Січка на роман «Собор» у курсовій роботі як можливість не зарахувати її і, як наслідок, не допустити студента до сесії та відрахувати з університету [22, с. 3].

В. Січка відрахували наказом ректора університету Михайла Білого № 566 від 20 липня

1977 р. на основі подання декана факультету доцента Д. Прилюка про академнеуспішність. Але якою може бути неуспішність чи, вірніше, «академзаборгованість», як пишеться в наказі, коли В. Січку просто не дали скласти жодного екзамену [22, с. 3]. Деканат факультету журналістики в листі до Львівської обласної прокуратури повідомляв: «Василь Січко на 2 курсі проявив цікавість до національного питання, послабив інтерес до навчання. В повній мірі відобразив своє кредо в курсовій роботі «Проблеми людини і природи в сучасній літературі і публіцистиці», зосередивши увагу виключно на аналізі упередженого та неправильного роману О. Гончара «Собор». Під час обговорення цієї курсової роботи на кафедрі історії журналістики і літератури Василь Січко не визнав своїх помилок та поводив себе зухвало. В кінці кінців він заявив: «Мені немає чому вчитися у вашому університеті». Після відрахування В. Січка поведився неналежним чином, вдавався до наклепів і різних погроз і таким чином підтверджував, що негідний звання студента радянського вишу» [4, арк. 171–172].

В. Січко не змирився з відрахуванням із університету і 12 серпня 1977 р. написав заяву до генерального секретаря Центрального Комітету (ЦК) КПРС Леоніда Брежнєва з проханням вплинути на рішення університету, в іншому разі він буде змушений в знак протесту відмовитися від радянського громадянства та від перебування у лавах ЛКСМУ. Якщо його вимогу не виконають, то він проситиме право емігрувати в США для отримання громадянства цієї країни і здобуття там вищої освіти [22, с. 3]. Заяву В. Січка до Л. Брежнєва переслали в Міністерство освіти УРСР. Однак у відповіді Міністерства освіти УРСР зазначалося, що В. Січка відрахували з університету через академзаборгованість [22, с. 3].

У знак протесту В. Січко зрікся від радянського громадянства 18 вересня 1977 р., написавши заяву до Президії Верховної Ради СРСР і УРСР. Свій паспорт і військовий квиток він віддав до районного управління внутрішніх справ Московського району Києва. Комсомольський квиток разом із заявою про вихід з комсомолу він вислав до ЦК комсомолу України. Зречення від радянського громадянства було своєрідним протестом В. Січка проти порушення прав людини тоталітарним режимом [22, с. 3]. Подібних прецедентів в СРСР було багато. Зокрема, дисиденти Ольга Гейко-Матусевич, Гелій Снегірьов, Василь Федоренко, Михайло Луцик, Василь Стус, Василь Стрільців та інші зрікалися радян-

ського громадянства. Таким чином вони протестували проти репресивної політики тоталітарної системи. За таку форму боротьби вищезгадані дисиденти відбували покарання у в'язницях або в психіатричних лікарнях.

Відмова В. Січка від громадянства також не залишилася без уваги каральних органів влади. На початку листопада 1977 р. працівники КДБ розшукували В. Січка, звинувачуючи його у намірі здійснити самопідпал на Хрещатику під час святкування 60-річчя Жовтневої революції в знак протесту «...проти геноциду українського народу». 4 листопада 1977 р. працівники КДБ в Долині змушували П. Січка дати свідчення, де переховувався його син, однак той відмовився давати будь-які покази. Внаслідок чого вже 6 листопада 1977 р. самого П. Січка арештували. Начальник Долинського КДБ Кущенко звинуватив П. Січка в тому, що він нібито збирався їхати в Київ, щоб вбити ректора університету М. Білого, декана факультету журналістики Д. Прилюка і секретаря партійної організації А. Погрібного того ж факультету за те, що його сина відрахували з університету. На основі цього несправедливого обвинувачення П. Січка взяли під варту [4, арк. 32]. П. Січка протримали під вартою три доби. Згодом він опротестував ці незаконні дії перед Президією Верховної Ради СРСР і УРСР, але до уваги це не було взято [4, арк. 32]. Заступник начальника Долинського райвідділу КДБ 5 листопада 1977 р. запропонував забрати радянський паспорт сина Василя Стефанії Січко, від якого той відрікся. Але позитивної відповіді він не отримав. [5, арк. 184].

Одним з методів позасудового переслідування було переведення на нижчу посаду. Зокрема, 15 грудня 1977 р. перший секретар Рожнятівського райкому Компартії України М. Пригородський поставив ультиматум директорові заводу Верхньо-Струтинському металовиробів М. Жаркову: звільнити П. Січка або звільнять його самого. Тому 21 грудня 1977 р. П. Січка звільнили з посади інженера і перевели на нижчу посаду – коректувальника електроапаратного цеху [29, с. 662].

Ще один метод позасудових переслідувань – це використання каральної психіатрії. Приводом до цього була незгода В. Січка призватися до армії. В. Січко підлягав призову до лав радянської армії. Проте він категорично відмовився від служби в армії на підставі того, що не є громадянином СРСР внаслідок зречення від громадянства 18 вересня 1977 р. [4, арк. 32].

Тоді співробітники міліції 17 січня 1978 р. арештували В. Січка й абсолютно здорового примусово

госпіталізували в Івано-Франківську обласну психіатричну лікарню. П. Січка намагався врятувати життя сина: звертався із заявами та протестами у всі вищі органи влади (Президію Верховної Ради, Прокуратуру, Міністерство охорони здоров'я) як СРСР, так і УРСР. Під час проходження експертизи 17–31 січня 1978 р. доцент психіатрії Бурдейний під тиском працівників КДБ встановив В. Січку діагноз – шизофренія [4, арк. 33].

За словами П. Січка, головний психіатр Міністерства охорони здоров'я СРСР Олександр Чуркін повідомив йому, що відречення від громадянства СРСР вважається шизофренією, а коли людина прийме громадянство знову, зникає цей діагноз; він рекомендував П. Січку, щоб той переконав сина повернути громадянство. Аналогічну пораду він одержав і в Міністерстві охорони здоров'я УРСР [4, арк. 113]. Однак О. Чуркін відкидав ці звинувачення П. Січка та заперечував будь-який вплив КДБ на психіатрію [13, с. 1–4]. Проте слова П. Січка не були безпідставними. Зокрема, російський психіатр Андрій Ковальов стверджував, що спілкувався з О. Чуркіним, котрий визнав, що в радянській психіатрії була «Інструкція про порядок первинного лікарського огляду громадян при вирішенні питання про їх психічне здоров'я». У 8-му пункті цієї інструкції йшлося наступне: «У випадках, коли поведінка особи, яка не перебуває на психіатричному обліку, викликає в оточуючих підозру на наявність у нього психіатричних розладів, здатних загрожувати життю і безпеці цієї особи або оточуючих його осіб, а також до порушень громадського порядку, а сам він від відвідування лікаря-психіатра відмовляється, він оглядається лікарем бригади швидкої психіатричної допомоги або лікарем-психіатром психоневрологічного диспансеру за викликами офіційних посадових осіб, родичів або сусідів». А. Ковальов розкритикував цей пункт, адже чиновники, маючи так звані «підозри», можуть викликати бригаду психіатричної допомоги, щоб помістити будь-кого в психлікарню. Чиновники не мають спеціальної медичної освіти, щоб визначити симптоми психіатричних розладів. Ця деталь давала можливість каральній системі розправлятися з дисидентами. За словами А. Ковальова, О. Чуркін визнав випадки «невиправдано тривалого перебування людей на примусовому психіатричному лікуванні» [15].

Таким чином, радянські лікарі-психіатри не насмілювалися протестувати: вони влилися в ряди радянських каральних органів, щоб боро-

тися з демократією і свободою [23, с. 128]. Через це радянська психіатрія була піддана жорсткій критиці з боку міжнародної психіатрії. Зокрема, президент Американської психіатричної асоціації Джон Вайнберг засудив використання психіатрії як інструмент політичних репресій. Також Генеральна асамблея 6-го Конгресу Світової психіатрії 31 серпня 1977 р. прийняла резолюцію, яка закликала створити міжнародну комісію для дослідження зловживань психіатрією в СРСР. Натомість радянська делегація різко виступила проти резолюції та звинуватила західних психіатрів в «антирадянській пропаганді» [25, с. 236].

Про використання радянської каральної психіатрії проти дисидентів писала в 1981 р. польська лікар-психіатр Тамара Колаковська у своїй праці «Радянська психіатрія і дисиденти». Вона зазначала, що люди, котрі прагнули емігрувати з Радянського Союзу чи які були незручні для влади або котрі критикували владу та боролися за права людини, знаходилися під «дамокловим мечем» каральної психіатрії. Спочатку таких людей каральна система звинувачувала в «антирадянській агітації і пропаганді», а згодом судово-медична експертиза виносила рішення про примусову госпіталізацію до психіатричної лікарні. Як доказ, Т. Колаковська знайшла у радянській психіатричній літературі пряму рекомендацію: розглядати інакодумство як симптом шизофренії. Зокрема, вона наводить цитату головного психіатра міністерства оборони Радянського Союзу, генерал-майора медичної служби Миколи Тимофеева, який прямо пише, що інакомислення може бути викликане захворюванням мозку, коли процес захворювання розвивається м'яко (повільно прогресуюча форма шизофренії) (Журнал невропатології і психіатрії 1974, 1964–1969). Щодо участі радянських психіатрів у каральній психіатрії, то Тамара Колаковська зазначала, що керівним центром був Інститут імені Володимира Сербського та Інститут Академії Медичних наук Радянського Союзу [2, s. 3, s. 11].

Відомо, що про репресії каральної психіатрії стосовно В. Січка довідалися за кордоном. Зокрема, в США діаспорна газета «Свобода» видала статтю про В. Січка із заголовком «Зречення громадянства СРСР вважається шизофренією» [13, с. 1–4]. Але навіть такий резонанс не змінив рішення радянської психіатрії стосовно В. Січка. Відомо, що на захист Січків виступила Раїса Мороз (дружина дисидента Валентина Мороза) у Вашингтоні на третьому трибуналі імені Андрія Сахарова в Сенаті США. Р. Мороз

наголошувала на тому, щоб світова спільнота більше приділяла увагу українським політичним в'язням. Вона зазначила, що Січків переслідували, оскільки Петро Січко відмовився співпрацювати з КДБ. Р. Мороз закликала писати листи до українських політв'язнів, адже для них це мало велике значення та підтримувало їх морально. Вона ініціювала створення координаційного центру, щоб допомогу розподіляти рівномірно, а не давати допомоги тільки тим в'язням чи їх родинам, які були більш відомі на Заході [18, с. 1–4].

До примусової госпіталізації в психіатричні лікарні притягалося чимало учасників дисидентського руху. Серед них – Петро Григоренко, Василь Стус, Леонід Плющ, Микола Плахотнюк, Зеновій Красівський та інші [17, с. 173]. Використання каральної психіатрії проти дисидентів підтверджував радянський психіатр Анатолій Корягін у своїй праці «Пацієнти мимоволі», у якій розкрив злочинні механізми використання психіатрії в боротьбі з дисидентством. За це лікаря каральна система засудила на 7 р. тюрми і 5 р. заслання [7, с. 226].

Василь Січко також не став винятком. Комісія психіатрів 31 січня 1978 р. В. Січка виписала з лікарні з діагнозом «шизофренія» [27, с. 155]. Відповідно, з такою «хворобою» виїхати за кордон, навчатися в університеті чи влаштуватися на роботу було неможливо.

Тому родина Січків 19 лютого 1978 р. звернулася до Організації Об'єднаних Націй за міжнародним захистом і можливістю емігрувати з СРСР [27, с. 153–155]. Хоча міжнародної підтримки родина Січків так і не отримала, все одно продовжувала боротьбу проти системи. Свої зусилля Січки хотіли об'єднати з однодумцями, тому В. Січко і П. Січко вирішили вступити до Української Гельсінської Групи в лютому і квітні 1978 р. відповідно [27, с. 10–11]. Підписи Василя і Петра Січків були під документами УГГ «Рух за права людини на тлі національних змагань українського народу», «Наші завдання», «Звернення до Комітету ООН у справах прав і свобод людини» [20, с. 714].

У цих документах йшлося про те, що учасники Української Гельсінської групи будуть знайомити українську та світову громадськість з фактами порушення прав людини та критикувати радянські слідчі і судові процеси, називаючи їх карними органами [12]. П. Січко від імені УГГ написав заяву до Верховної Ради УРСР, в якій виступив проти злочинних дій радянського режиму, котрий порушував право людей на вільне віросповідання

та дискримінував релігію: закриття церкви в селі Ілемня, знищення каплиці в селі Спас, перетворення церкви в місті Рожнятів на музей атеїзму, знищення костелу в місті Долина та переобладнання його в спортзал, використання синагоги як продуктової бази, закриття греко-католицького монастиря в селі Гошів [4, арк. 86].

Почались незаконні арешти членів групи, а тих, що ще залишились на волі, переслідували. Зокрема, пошта, яка приходила на ім'я Січків, та телеграмні переговори перевірялись органами КДБ, попри те, що в статті 56 Конституції Радянського Союзу йшлося про те, що особисте життя охороняється законом [4, арк. 33].

Також працівники КДБ проводили обшуки в будинку Січків, що в Долині на Івано-Франківщині. Офіцери КДБ цілий день 7 березня 1979 р. проводили обшук, який санкціонували прокурор УРСР Ф. Глух і генерал-майор державної безпеки УРСР С. Муха [28, с. 10].

Повторний обшук в родині Січків відбувся 19–22 березня 1979 р., який здійснювали старший слідчий відділення УКДБ УРСР в Івано-Франківській області капітан Лябах за участю працівників КДБ старшого лейтенанта О. Кругленка та капітана М. Устичука. Під час обшуку вилучили у Січків фотографії друзів, листи, записні книги з віршами, філософський нарис «Теорія витків» та інше [4, арк. 132]. У березні 1979 р. було заарештовано органами КДБ одного з лідерів Української Гельсінської Групи Олесь Бердника. Він був у хороших стосунках з родиною Січків, тому 20 квітня 1979 р. слідчий республіканського комітету держбезпеки Санько викликав В. Січка до управління КДБ в Івано-Франківську, щоб допитати його в ролі свідка у зв'язку з ув'язненням Олесь Бердника і отримати необхідну для спецслужб інформацію. Та В. Січко рішуче відмовився відповідати на запитання слідчого, пояснивши, що це є втручання в особисті справи людини [28, с. 10].

У зв'язку з масовими арештами членів УГГ, численними порушеннями прав людини П. Січко, як і його син, висловив протест каральній системі, написавши відмову від громадянства СРСР. Заяву про зречення від громадянства П. Січко адресував Президії Верховної Ради УРСР і в місцеві органи влади, де проживав [4, арк. 33].

На цей протест П. Січка зреагували каральні органи. 22 травня 1979 р. в день похорону композитора Володимира Івасюка працівник Івано-Франківського КДБ майор Медзяновський викликав П. Січка на «профілактичну» бесіду.

Він наполягав, аби П. Січко припинив «антирадянську діяльність», зокрема, перестав зберігати та поширювати «антирадянську літературу», «негативно» впливати на свого сина, який став на «антирадянський і націоналістичний шлях», бо інакше не забариться його арешт і в'язниця [4, арк. 78]. Отже, після цього «попередження» П. Січко ходив під дамокловим мечем, оскільки в умовах стеження досить було найпримітивнішої провокації, щоб потрапити за ґрати. Будь-який прояв незгоди, інакомислення, навіть суто формальний, негайно придушувався [14, с. 144].

Попри «попередження» від органів КДБ, Василь і Петро Січки поїхали 10 червня 1979 р. у Львів на панахиду за В. Івасюком, який загинув 27 квітня 1979 р. за нез'ясованих обставин. За словами свідків Олександра Демідова, Володимира Мальсагова, Євгена Сотенського, Січки публічно виголосили промову, в якій звинуватили у смерті В. Івасюка КДБ. Працівників органів КДБ Січки назвали катами, які вбили композитора. Саме ці свідки взяли листівки і доповіли про події на панахиді у Львівське відділення КДБ [6, арк. 141, 218–219, 221].

У зв'язку з цим 4 липня 1979 р. органи КДБ провели обшук у будинку Січків у місті Долині. П. Січка і В. Січка заарештували та етапували до Львова і тримали там під вартою [10]. За ініціативою помічника прокурора В. Іванова В. Січка 6 липня 1979 р. відправили на судово-психіатричну експертизу [6, арк. 132].

Задля цього слідство на чолі з В. Івановим зібрало всі медичні документи про стан здоров'я В. Січка. В цих документах зазначено, що в 1970 р. В. Січко впав з моста у воду, а потім злякався собаки. Після таких подій хлопець став нервовим, дратівливим, погано спав. Василь був направлений на лікування в Івано-Франківську психіатричну лікарню №1 і знаходився в дитячому відділенні з 27 січня по 8 лютого 1971 р. Останнє лікування пройшов в період з 17 по 31 січня 1978 р. в Івано-Франківській психіатричній лікарні, де йому поставлений діагноз: «Шизофренія, параноїдний синдром «С»» [6, арк. 131–132].

На основі цих документів помічник прокурора Львівської області В. Іванов призначив стаціонарну експертизу, яку доручив провести судовому відділу Львівської психоневрологічної лікарні. До складу експертної групи входили голова комісії – доцент психіатрії, кандидат медичних наук, головний лікар Львівської обласної психіатричної лікарні Б. Мурович, члени комісії – професор кафедри психіатрії Львівського медичного

інституту, доктор медичних наук, професор кафедри психіатрії Львівського медичного інституту Е. Даниленко, лікар-психіатр вищої категорії М. Тростяная, лікар-психіатр першої категорії М. Середа [6, арк. 134]. За дорученням В. Іванова експертиза повинна була встановити: 1. Чи страждає В. Січко психічними захворюваннями, якщо так, то якими саме? 2. Чи осудний В. Січко щодо вчиненого ним злочину? [6, арк. 131]. Натомість В. Січко вимагав доручити проведення стаціонарної судово-психіатричної експертизи не радянській, а міжнародній експертизі. Він вважав, що проведення даної експертизи львівськими експертами буде необ'єктивним, тому що на них буде чинитися тиск з боку КДБ, так як це було в Івано-Франківську в 1978 р. [6, арк. 132].

Помічник прокурора В. Іванов вважав, що вимога В. Січка є безпідставною. Він підкреслював, що лікарня не підпорядкована КДБ, а Міністерству охорони здоров'я. У клопотанні обвинуваченого В. Січка слідчий В. Іванов щодо доручення стаціонарної судово-психіатричної експертизи міжнародним експертам відмовив, посилаючись на радянське законодавство на ст. ст. 54, 130 і 197 КПК УРСР [6, арк. 133]. Про свої побоювання щодо впливу КДБ на результат психіатричної експертизи В. Січко написав у листі до своєї родини від 2 серпня 1979 р. У листі стверджувалося, що його лікарі визнають здоровим, однак є ризик втручання КДБ у висновок медичної експертизи. Зазначав, що всі лікарі повідомляють, що він здоровий, але побоювався, що своє рішення вони змінять під впливом КДБ. В. Січко підозрював, що його хочуть убити уколами і для цього можуть визнати хворим. Закликав звертати на це більше уваги [4, арк. 176]. Однак цей лист працівники КДБ конфіскували в матері Василя Стефанії Січко [5, арк. 182] під час чергового обшуку в будинку Січків і звинуватили В. Січка в тому, що в цьому листі він поширював антирадянську пропаганду [5, арк. 219].

Відомо, що одним із найжахливіших методів репресивної практики 60–80-х рр. ХХ ст. було примусове лікування здорових людей. Його підозра була не безпідставною. У спеціальних психіатричних лікарнях здорових людей фактично «лікували» наркотичними препаратами (сульфозином, галоперідолом та ін.). Це призводило до руйнування здоров'я і психіки [23, с. 90]. Більшість колишніх в'язнів заявляли, що у разі вільного вибору вони вибрали б в'язницю, бо, можливо, там вони втратили б фізичне здоров'я,

але зберегли б при цьому можливість мислити і відчувати. Політичних ув'язнених поміщали в палату до хворих людей, які часто бували агресивними. Постійне оточення душевнохворими важко переноситься будь-якою людиною [23, с. 85–86]. В'язні психлікарень були позбавлені права на прогулянку, на переписку, на побачення з близькими і рідними, слухання радіо, читання книг. Вони були приречені на небуття, будучи ще живими [23, с. 92].

Врятувати сина від лещат каральної психіатрії намагалася Стефанія Петраш-Січко. Вона у письмовій заяві звернулася до комісії Львівської судово-психіатричної експертизи. С. Січко зазначала, що її син абсолютно здоровий, а переслідують його через те, що її чоловік відмовився співпрацювати з КДБ та через те, що її чоловік і син зреклися громадянства. С. Січко вимагала, щоб психіатрична комісія винесла справедливе рішення стосовно її сина [29, с. 646–649].

Завдяки розголосу С. Січко вдалося врятувати свого сина, який перебував у Львівській обласній психіатричній лікарні з 6 липня по 14 серпня 1979 р. Львівська судово-психіатрична експертиза дійшла висновку, що В. Січко жодними психічними розладами не страждає і визнала його осудним [6, арк. 138–139].

Окрім тиску каральної психіатрії, переведення на нижчу посаду, виключення з університету, допитів, обшуків, арештів, Січки зіткнулися з паплюженням у ЗМІ. Зокрема, в газеті «Ленінська молодь» від 19 липня 1979 р. вийшла стаття М. Топоровського «Брудним діям наклепників – ні!». В цій статті всіляко очорнювали Петра і Василя Січків. Журналіст назвав їх «націоналістичними провокаторами», які нібито хотіли використати ім'я і смерть знаменитого Володимира Івасюка у своїх політичних провокаціях [26, с. 3]. Редакція газети «Ленінська молодь» зробила це з метою дискредитації Січків в очах громадськості.

З 14 серпня до 4 грудня 1979 р. Василь перебував під вартою у слідчому ізоляторі Львівського КДБ, а Петро Січко – з 5 липня по 4 грудня 1979 р., та чекали на вирок суду. Львівським судом вони були засуджені 4 грудня 1979 р. за ст. 187-1 – поширення наклепницьких вигадок про радянський державний і суспільний лад на 3 роки позбавлення волі строгого режиму [6, арк. 356]. В. Січко відбував покарання в Черкасах у виправній трудовій колонії Черкаси-4, установі ЄЧ-325/62, а П. Січко – у виправній трудовій колонії міста Брянка, Ворошиловградської (Луганської) області, установі УЛ 314/11 [6, арк. 396, 398].

Висновки. Отже, на прикладі родини Січків яскраво відображено, як репресивна система СРСР у боротьбі проти українського дисидентського руху використовувала різні форми і засоби позасудового переслідування: відрахування з університету Василя Січка за використання в курсовій роботі роману Олесея Гончара «Собор» в липні 1977 р., незаконний арешт Петра Січка працівниками Долинського КДБ у листопаді 1977 р., переведення на нижчу посаду Петра Січка в грудні 1977 р., неодноразові обшуки працівниками каральних органів в будинку Січків у березні 1978 р., проведення «профілактичних бесід» працівниками каральних органів з Василем Січком у квітні 1979 р. та Петром Січко в травні 1979 р., намагання каральної системи використати проти Василя Січка каральну психіатрію в січні 1978 р., липні-серпні 1979 р., паплюження Петра і Василя Січка в радянських пропагандистських газетах в липні 1979 р.

Це було нерівне протистояння між родиною Січків та компартійним режимом з його каральними органами, пропагандою та цензурою. Попри все, Січкам вдалося витримати брутальні репресивні методи, які здійснювала радянська система щодо них. Це була боротьба за честь і гідність та за демократичні права і свободи проти тоталітаризму.

Список літератури:

1. Michnik A. Wyznania nawróconego dysydenta, Gazeta Wyborcza. 16 października 2021. URL: <https://wyborcza.pl/7,160795,27687131,wyznania-nawroconego-dysydenta.html>
2. Kołakowska T. Psychiatria sowiecka i dysydenci, Warszawa, Niezależna Spółdzielnia Wydawnicza 1, 1981. 21 s.
3. Альмарик А. Просуществует ли Советский Союз до 1984 г. Амстердам, 1970. 76 с.
4. Архів управління Служби безпеки України у Львівській області. Справа № 37528-П. Том 1, Арк. 241.
5. Архів управління Служби безпеки України у Львівській області. Справа № 37528-П. Том 2, Арк. 188.
6. Архів управління Служби безпеки України у Львівській області. Справа № 37528-П. Том 3, Арк. 420.

7. Бажан О., Данилюк Ю. Український національний рух: основні тенденції та етапи розвитку (кінець 1950-х – 1980-і рр.) Київ, 2000. 232 с.
8. Бажан О., Данилюк Ю. Опозиція в Україні (друга половина 50-х-80-ті рр. ХХ ст.), *Інститут історії України*, Київ, 2000. 616 с.
9. Бажан О. Дисидентство в УРСР: спроба дефініції НАУКМА. *Матеріум. Вип. 7. Історичні студії*. Київ, 2001. С. 27–31.
10. Вести из СССР, 1979. 31 липня №13, 14. URL: <https://vesti-iz-sssr.com/2016/11/26/arest-otsa-i-synasichko-1979-1314-1/>
11. Даниленко В., Смоліцька М. Громадські рухи й суспільні настрої в Україні на етапі здобуття незалежності (друга половина 80-х рр. ХХ ст.) *Україна – Європа – Світ. Міжнародний збірник наукових праць. Серія: Історія, міжнародні відносини*. Вип. 6–7. 2011. С. 50–63.
12. Захаров Б. Українська Гельсінська Група. *Віртуальний музей. Дисидентський рух в Україні*. URL: <http://museum.khpg.org/index.php?id=1160728419>
13. Зречення від громадянства СССР вважається шизофренією. *Свобода*. Нью-Йорк. № 184, 1979. С.1–4.
14. Касьянов Г. Незгодні: українська інтелігенція в русі опору 1960–1980-х років. Київ : Либідь, 1995. 224 с.
15. Ковалев А. Взгляд очевидца на предисторию принятия закона о психиатрической помощи. URL: <http://www.npar.ru/journal/2007/3/view.htm>
16. Ковалів Ю. Дніпропетровські колізії роману «Собор» Олеса Гончара на тлі дегуманізації. *Рідний край*. №1 (38). 2018. С. 105–109.
17. Курносів Ю. Інакомислення в Україні: 60-ті перша половина 80-х рр. ХХ ст. *Інститут історії України*, Київ, 1994. 221 с.
18. Колишні українські політв'язні звітують про Сахаровські свідчення у Вашингтоні та про трагічну ситуацію в Україні. «Свобода». Нью-Йорк. № 226. 1979. с. 1–4.
19. Лук'яненко Л. Від хохла до українця: роздуми. Київ, 2018. 145 с.
20. Міжнародний біографічний словник дисидентів країн Центральної та Східної Європи й колишнього СРСР. Т. 1. Україна. Частина II., Харків: Харківська правозахисна група; «Права людини», 2006. 1022 с.
21. Овсієнко В. Правозахисний рух в Україні (середина 1950-х – 1980-ті рр.). URL: <http://museum.khpg.org/index.php?id=1204026181>
22. Переслідують сина за відмову батька співпрацювати з КДБ, «Свобода». Нью-Йорк. № 266. 1978. с. 1–4.
23. Подрабнек А. Карательная медицина, Нью-Йорк, 1979. 194 с.
24. Политические репрессии в России в 2011–2014 годах: внесудебные преследования. 2015 г. URL: <https://ovdinfo.org/articles/2015/04/10/politicheskie-repressii-v-rossii-v-2011-2014-godah-vnesudebnye-presledovaniya>
25. Сімків О. Реакція світової громадськості на порушення прав людини в УРСР (1976–1985 рр.), *Інститут ім. І. Крип'якевича*. Збірник № 18 Львів, 2013. с. 228–251.
26. Топоровський М. «Брудним діям наклепників – ні!», 1 «Ленінська молодь». 1979. 3 с.
27. Три повстання Січків, у 2 т. Том 1: Спогади Стефанії Петраш-Січко. Харків, 2004. 256 с.
28. Українська група сприяння Гельсінських угод, червень 1979. Інформаційний бюлетень Ч. 5. 17 с.
29. Українська Гельсінська Група 1978–1982 рр. документи і матеріали, *видавництво «Смолоскип»*, Торонто-Балтимор. 1983. 998 с.

Sukhoruchko V.V. EXTRAJUDICIAL REPRESSIVE METHODS IN THE FIGHT AGAINST THE DISSIDENT MOVEMENT (ON THE EXAMPLE OF THE SICHKOS)

The article analyzes the extrajudicial repressive methods used by the Soviet totalitarian regime in the fight against dissidents on the example of the Sichkos family. The practice of using extrajudicial repression against dissidents has been constant. The author concludes that the main reasons for the persecution of Sichkov by the penal system were:

- Petro Sichko's refusal to cooperate with the State Security Committee (KGB);*
- use of Oles Honchar's novel "Sobor" in Vasyl Sichko's course work (because Soviet censors considered this work "unreliable");*
- participation of Vasyl and Petro Sichkov in the Ukrainian Helsinki Group.*

Based on the study, it was established that Petro and Vasyl Sichky were subjected to various methods of extrajudicial persecution by the Soviet system: dismissal, expulsion from the university, frequent searches,

illegal arrests, insults in the media, and attempts to send them to a mental hospital. However, despite the pressure of the punitive and repressive system, Petro and Vasyl Sichky did not break down and did not stop their dissident activities, in particular, they protested at the memorial service of the famous Ukrainian composer Volodymyr Ivasyuk. For which the totalitarian regime sentenced them to three years in prison.

Let us conclude that the totalitarian regime, using a whole arsenal of extrajudicial repressions against the Sichs, failed to break their oppositional beliefs about the Soviet Union. This topic is poorly studied and requires further research in the direction of human rights and dissident activities Sichkiv.

Keywords: *extrajudicial repressive methods, dissident, punitive psychiatry, totalitarian system, authoritarian regime, Petro Sichko, Vasyl Sichko, Stefania Petrash-Sichko, novel Sobor, State Security Committee (KGB), punitive system, Ukrainian Helsinki Group (UGG) .*

УДК 352.07(477.7)

DOI <https://doi.org/10.32838/2663-5984/2021/4.18>**Черемісін О.В.**

Херсонський державний університет

Варнавська І.В.

Херсонський державний аграрно-економічний університет

ХАБАРНИЦТВО В ДІЯЛЬНОСТІ САМОВРЯДУВАННЯ ПІВДНЯ УКРАЇНИ ХІХ СТ.

У статті аналізується достатньо актуальна проблема хабарництва в органах місцевого самоврядування на Півдні України ХІХ століття. Міста південноукраїнського регіону були засновані наприкінці ХVІІІ – першій половині ХІХ століть. Таким чином держава прагнула перевести важелі фінансування із центру на міста та полегшити собі управління регіонами імперії. Влада створила підґрунтя для формування «нових» муніципальних відносин на принципах децентралізації, основні ідеї якої повинні були привести до модернізації, муніципалізації, капіталізації. За ідеями нового життя необхідно було розгорнути жваві торговельні відносини, тобто створити необхідні умови для купецтва та перетворити його на міських господарів, які здатні розвивати міста на принципах самоутримання. Своєю чергою міські громади мали перетворитись на муніципальну владу, а міські стани – на буржуазію. Але, на жаль, модернізація і ідеї «нового життя» не усунули такі негативні явища, як корупція та хабарництво. В «новому житті» Півдня України воно набуло нових форм і масштабів. Проблемність хабарництва в діяльності міського самоврядування Півдня України залишається не достатньо вивченою проблемою з огляду на незадовільний стан джерельної бази. Збереглося не дуже багато формулярних списків громадських обранців. Так, наприклад, у них була відведена спеціальна графа, в якій зазначалося, чи бере людина хабар. У деяких ця графа заповнена не була, а у деяких залишився запис, що хабарів не брав. В життєписих муніципальних діячів є певні згадки про подібні явища. Збереглись поодинокі скарги, в яких значилося, що депутати і канцеляристи хабарі беруть і в дуже великих розмірах. Тих, хто відмовлявся сплачувати хабарі, ув'язнювали, жорстоко били та ставилися до них, як до злочинців. У висновках зазначено, що масштаби хабарництва в органах самоврядування на території південноукраїнського регіону у досліджуваній період досягли високих розмірів.

Ключові слова: міське самоврядування, Південь України, міська дума, міський гласний, муніципалітет.

Постановка проблеми. У сучасних умовах розбудови української державності та проведенні реформ на принципах децентралізації місцевого самоврядування достатньо актуальною проблемою є боротьба із корупцією. У цьому аспекті сучасна Україна є нащадком корупції не тільки Радянського союзу, а й Російської імперії. У кінці ХVІІІ ст. міста Півдня України розпочали життя з різними стартовими можливостями, населенням, земельною власністю. Уряд Російської імперії розмірковував досить просто – необхідно лише надати містам певну земельну власність, дозволити відкрити органи міської влади, а вони вже самі організують торгівлю, облаштовують і здають в оренду землі і, найголовніше, наповняють бюджети та не будуть залежати від державних видатків.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Про явища корупції в рядах південноукраїнського

чиновництва писали навіть іноземні мандрівники. Так, наприклад, Мері Холдернесс, англійка, яка перебувала на Півдні України приблизно у 1816–1820 рр., наголошує на тому, що міське життя до абсолюту просякнуте хабарництвом. Під впливом особливостей міських порядків вона у мемуарному доробку цитувала приказку чиновництва, яка свідчила про їх неймовірну корумпованість: «До неба високо, до царя далеко». Хоча у всіх кабінетах знаходився портрет імператора, а всі службовці поводитися так, ніби він присутній тут, всі знали, що звідси до царя дуже далеко. Тому можна і дозволити собі більше [2, с. 100–179].

Підданий Великобританії Роберт Лайялл у мемуарах «Путешествие по России, Крыму и Кавказу» (1825 р.) докладно описує життя Херсонської, Катеринославської та Таврійської губерній. У його свідомості Південь України

постає окремою країною, мешканцями якої є росіяни, українці, євреї та іноземці. При цьому росіяни виглядають абсолютними хабарниками [2, с. 100–179].

Метою статті є спроба проаналізувати рівень хабарництва та дослідити вплив на політичну культуру в діяльності органів самоврядування південноукраїнського регіону у XIX ст.

Виклад основного матеріалу. Проголошена децентралізація громадського управління у 1785 р. поклала початок створенню та діяльності міських дум як самоврядних інституцій міських мешканців. Це стало цілком новим явищем в історії Російської імперії та Півдня України зокрема.

Головною метою широко-задуманої реформи стало перекладення тягаря фінансового утримання з державної скарбниці на міста, дозволивши самоврядуванню створювати власні кошториси. Суб'єктами власності бюджету стали міста, а розпорядником стало громадське управління, тому самоврядування могло лише використовувати кошториси, а не бути їх власником. За загальним планом міста повинні були формувати і використовувати бюджети на місці, нічого в державну скарбницю не відсилаючи. Таким чином, уряд чітко розподілив фінанси міські та державні, а населення отримало рахунки до сплати: окремо міські та окремо державні.

Переклавши тягар місцевого фінансування на міста, нововведенням для Півдня у формуванні бюджетів стало використання торгівельної та земельної діяльності у наповненні кошторисів, що значно різнило їх з іншими регіонами, в яких головний фактор формування бюджету становили податки з місцевого населення. На Півдні до бюджетів міст надходило до 43 % всіх коштів, це в той час, коли в інших регіонах України, Росії та інших землях з даних статей надходили незначні (1–2 %) прибутки (в багатьох містах їх просто не було), а головним джерелом наповнення кошторисів були оцінний збір та податки з місцевого населення.

Хоча всі депутати міського самоврядування після обрання повинні були складати присягу, за якою всі громадські обранці повинні бути гарантами певних духовних і етичних цінностей: чесності, працьовитості, благопристойності, тобто бути людьми «способнейшими и достойнейшими», це не заважало їм брати активну участь у корупційних діях. У цій присязі співробітники самоврядування обіцяли повністю підкорятися самодержавному правлінню та виконувати настанови та інструкції вищих посадових осіб. Причому форма

присяги для муніципальних діячів залишалася незмінною як у дореформену добу, так і в післяреформену. Представники міських громад склали присягу на вірність государю-імператору й зобов'язувалися виконувати всі розпорядження вищого керівництва незалежно від посади підпорядкування і бути вірними до останньої краплі крові та не брати хабарів [3, арк. 52]. Тим більше, що за діючим законодавством заборонялося брати не тільки хабарі, а й навіть подарунки.

Принцип виборності до громадських установ став у реаліях південноукраїнського регіону результатом швидкої адаптації населення до нових, комерційних, умов існування. Якщо в інших регіонах України формування йшло за рахунок родинно-протекційних відносин [1, с. 159–209], то на Півдні нові обранці не були пов'язані попереднім історичним досвідом з регіоном та соціальними зв'язками між собою. Їх обрання відбувалось головним чином через успіхи у комерційній діяльності, а тому вони з відносною комерційністю ставилися і до роботи в цивільних установах. Обиралися особи, які в старих регіонах особливого успіху не мали, а на Півдні ждали швидкого збагачення. Віддаленість від центру, швидка адаптація, нові соціальні, національні і релігійні умови існування, проголошені принципи децентралізації перетворили фінансову спрямованість роботи самоврядування на провідну. Тому поширеними явищами стали подвійне та потрійне обкладення податками міських обивателів, продаж міського майна собі на користь, 10% кошторисів стали особистим майном громадських обранців. Корупція, хабарництво та бюрократія розцвіли навіть у більших розмірах, ніж у старих регіонах.

Тоді виникає питання, за що можна було брати хабарі. Широкі можливості для цього відкривалися під час приписки до міських станів, видачі торгових посвідчень, перевірки правильності ведення торгівлі, здачі в оренду міського майна, проведенні будівельно-ремонтних робіт та інших заходів. Враховуючи свідчення сучасників про те, що обіг документації в муніципалітетах йшов дуже повільно, можна вважати цілком вірогідним, що хабарництво у самоврядуванні було цілком буденним явищем.

Особливо під час здачі в оренду земельних угідь, які завершувалися продажом зовсім іншим людям, а також дуже поширеним було явище самозахоплення міських земель, що можна пов'язати з цим процесом і не переплачувати на податках та «добровільних внесках».

Ще однією з важливих причин поширення корупції та хабарництва, характерною для всіх

південноукраїнських міст, були інтенсивні урбанізаційні процеси, які призводили до постійного збільшення населення. З одного боку, це давало можливість постійно збільшувати надходження до кошторисів за рахунок статті місцевих податків і зборів, а з іншого – це призводило до нерівномірності податкової розкладки. Так, обтяжливість в оподаткуванні була перенесена на міщан і ремісників, на яких покладалось подвійне, а часто і потрійне навантаження.

Постійне збільшення населення в нових південноукраїнських містах давало можливість поліції вести безконтрольні рейди з грабунку місцевого населення на міських землях (забирали врожай, гроші, заарештовували та били тих, хто відмовлявся платити). Хоча існували цілком законні збори на користь поліції (добровільні, поліційні тощо), які варіювались від 500 руб. до 3 тис. руб., залежно від національної ситуації (особливо це виявлялось у повітових містах), більшість користувалась пільгами й накладала на міські національні меншини подвійні та потрійні грошові стягнення. Так, наприклад, у Григоріополі [9, арк. 3–11; 10, арк. 3–24] із самого початку заснування мешкало більше вірмен. Оскільки вірмени були при владі у міському самоврядуванні та для своїх зробили менше оподаткування, інші національності сплачували до бюджету більше коштів. У 1870 р. греки Маріуполя вирішили, що міські землі належать саме їм, а тому повинні знаходитися у використанні тільки греків, посилаючись на грамоту 1779 р. та користуючись тим, що греки в цьому місті склали компактну групу проживання [17, с. 193–220]. Південь України був межею осілости єврейського населення, але до міського самоврядування вони не мали відношення до 1870 р., власні справи вирішували за допомогою станового самоврядування та сплачували коробковий збір.

Взагалі, хоча провладна ідеологія і хотіла представити Південь України суто російською територією, насправді цей регіон став неросійським по суті. У всіх описах та характеристиках Південь України не виглядав російським ні культурно, ні духовно. Контраст російських територій та південноукраїнського регіону був дуже разючим. Причому Південь завжди характеризувався значно краще, ніж російські губернії. Життя в регіоні виглядало кращим, ніж у Росії, населення заможнішим, ціни дешевшими (майже такими, які були у Британії). Мешканці Півдня все-таки не були росіянами, а українцями, татарами, євреями, іноземцями із давніми традиціями та цікавим істо-

ричним минулим, а самі міські жителі – це європейці соціокультурної традиції і ментальності. Єдине, що пов'язувало регіон із Росією, так це корупція, бюрократія і хабарництво. У всьому іншому Південь України сильно контрастує з іншими російськими територіями і у свідомості іноземців – це Європа, найбільш цивілізований регіон у межах Російської імперії. У південноукраїнському регіоні модернізувалися всі національності. Навіть російські дворяни, які ще досі носили бороди, краще розмовляли французькою та німецькою мовами, ніж російською.

Здавалося, що нове життя на нових землях повинно було витіснити такі суто російські явища, як корупція та хабарництво, оскільки новоприбулі мешканці із російської глибинки були вкрай незадоволені подібними явищами в старих регіонах і на Півдні України планували розпочати порядне комерційне життя. Тим більше, що російський уряд вдався до практики призначати на міські і адміністративні посади іноземців, які були ідеологічними противниками корупційності. Здавалося, традиції хабарництва та корупційності повинні були згинуть в нових умовах децентралізованого управління. Але в реальності відбулась така ситуація, що іноземці швидше призвичаювалися до корупції, ніж російські переселенці. Так, наприклад, серед іноземців відзначився Д. Кортацці (француз, міський голова Одеси), який зовсім не володів російською, а всі документи вів виключно французькою. Він розробив корупційну схему із закупівлі щєбня на міській землі, за що в результаті був засуджений [19, с. 26–28].

У багатьох представників міського самоврядування виникало невдоволення від громадських обов'язків із різних причин: низькі прибутки, неможливість займатися власним бізнесом, недосконалість законодавства, низька громадська оцінка. Стимулом до проведення діяльності виступав лише матеріальний інтерес власного збагачення. Тим більше, що вони використовували міський кошторис для власного забезпечення за статтею «утримання органів громадського управління», який носив показник витрат у 10%.

Найвізріцевішим показником такої поведінки була повна апатія до державних і громадських інтересів, але найбільша їх активність виявлялася у власному збагаченні та вирішенні власних проблем різними методами. Наприклад, шляхом встановлення додаткових податків і повинностей на міське населення, збори з яких оминали міські кошториси й потрапляли напряму до кишень муніципальних діячів. Також поширеним явищем

у містах регіону було подвійне та потрійне оподаткування наявних законних податків. Багато громадських обранців вирізнялись у своїй діяльності казнокрадством і нецільовим використанням бюджетних грошей. Так, наприклад, був відомий випадок, коли двоє співробітників самоврядування зняли з міського бюджету 3 528 руб. [11, арк. 1–5] нібито на користь наказу громадського нагляду, але використали їх на власні потреби, за що Херсонським судом були покарані на кілька років виправних робіт. За цією поведінковою моделлю у своїй діяльності міські діячі намагалися всіма засобами зберігати зовнішній благопристойний вигляд, тому всіляко приховали результати власної діяльності, а тих, хто намагався їх вивести на чисту воду, різними засобами підставляли та розоряли, знищували торговельні лавки й інше. Наприклад, Сімферопольський голова ремісничої управи Дюшанд жорстоко бив тих, хто писав скарги про те, що брав хабарі й більше нічого не робив [4, арк. 7–112].

Поширеним явищем власного збагачення була маніпуляція міською земельною власністю у співробітництві з поліцією майже в усіх містах південноукраїнського регіону. Наприклад, міщанам здавали в оренду міські землі на рік, а після того, як вони виростили врожай, міські депутати приходили й за допомогою поліції відбирали врожай у міщан і продавали, а отримані гроші привласнювали з метою власного збагачення [12, арк. 2–14]. Наприклад, однією з перших стала скарга херсонських міщан і купців на незаконну діяльність депутатів міського самоврядування у 1797–1798 рр. [13, арк. 2–50]. Скарга адресована була для розгляду Імператору Павлу I. Виразником інтересів херсонських мешканців став міщанин Щека, який і привіз до Санкт-Петербурга пакет із 29 документів. Можливо, він і зміг би довести свою правоту, але сам вбив з рушниць чергового офіцера в Ордонанз-Гаузі з метою привернути до себе увагу Імператора, оскільки нікому більше не хотів розповідати подробиці справи. Увагу він, звичайно, привернув, і за наказом Імператора був засуджений у Санкт-Петербурзі палатою суду та розправи першого департаменту 27 червня 1800 р., а 5 липня помер і був похований на Волковському кладовищі. Лише після цього в Сенаті почали розглядати по суті документи, які він привіз із собою.

Цими документами херсонські купці та міщани засвідчували, що Міська дума разом з Магістратом занадто обтяжують громадськість незаконними поборами та податками невідомо, на які витрати, від 20 до 30 руб. з кожного. Одночасно з

цим міське самоврядування разом із городничим Зоріним відбирали кожного року врожай зерна у міщан. Неодноразово міські громади звертались зі скаргами до Новоросійського губернського правління (у березні 1798 р. та 15 червня 1798 р.). Губернське правління так і не розібрало цю справу, хоча на городничого Зоріна був накладений штраф у розмірі 25 руб. (який він так і не сплатив), а міщанина Щеку двічі за скарги притягували в Херсоні до відповідальності й саджали за ґрати, де з ним обходились досить жорстоко. Перший раз він був засуджений до публічного покарання батоґом, а другий – опинився за ґратами. Херсонські міщани й купці написали нову скаргу до губернського правління, в якій засвідчували жорстоке ставлення до Щеки. Правління вимагало пояснень від Магістрату та городничого, але не дочекалось, хоча Щеку випустили з-під варті. Розуміючи, що на місцевому рівні справедливості не домогтися, міщанина Щеку обрали повіреним від херсонських міщан і купців, які надали йому паспорт чорноморського козака Самодіна і відрядили «шукати правди» до Санкт-Петербурга.

Вже у 1801 р. сенат виніс свою постанову про те, що міські побори та податки, встановлені херсонським самоврядуванням, незаконні та відмінні їх, члени Магістрату були відсторонені від діяльності, а Магістрат зобов'язали робити розкладки міських податків за згодою кожного мешканця.

Мали місце й інші скарги представників міської влади, але здебільшого вони мали комерційний характер і розглядалися палатою цивільного суду в Херсоні та комерційним судом Одеси, а центральний уряд не звертав на них увагу. Вироки не мали обтяжливого характеру, на відповідачів накладали лише незначні грошові стягненнями або зобов'язували зробити певні поступки на користь позивача.

У депутатському середовищі визріли й поширилися ідеї про те, що такі якості характеру, як чесність, порядність, відповідальність, піклування про добробут людей, є негативними для працівника муніципалітету. Так, наприклад, за такі якості характеру постійно дорікали одеському міському голові Н. Новосельському [18, с. 2–36].

Нерідкими були випадки, коли працівники муніципалітетів хотіли працювати, але їм заважали формальними та бюрократичними засобами. Так, наприклад, секретар григоріопольського самоврядування Ф. Торпанов мав бажання чесно виконувати свої обов'язки, за що і був жорстоко побитий поліцеймейстером Погоржельським. Довгих чотири роки (1831–1834 рр.) вирішувалася

справа у херсонському суді, і лише скарга Ф. Торпанова Міністру юстиції Д. Дашкову, в якій він зазначав: «...не только доведен до разорения, но и до последней степени бедствия», дозволила зрушити справу з місця. Але все одно, у херсонському суді справа була визнана «тянущейся» та невіршеною [14, арк. 1–3].

Багато представників міського самоврядування були повністю задоволені існуючим ладом і не вбачали за потрібне будь-що змінювати у власному, громадському або державному житті. Вони були цілком пристосовані до наявного порядку й почували себе абсолютно комфортно, особливо, якщо не потрібно було щось робити. Необхідну роботу ніколи не виконували, навіть із затримкою, вважаючи, що це абсолютно нікому не потрібно, і вони не отримають жодного покарання.

Значна кількість депутатів самоврядування були малоосвіченими, або намагалися представити себе такими. Подібні факти були відомі й у губернських містах, але в повітових і заштатних справа виглядала більш серйозно. Так, наприклад, у Бобринці вирішення справ з місцевими мешканцями затягувалося міським самоврядуванням на десятиріччя. У Ананьєві та Овідіополі муніципальні працівники взагалі на роботу не приходили. В Єлисаветграді існував безлад у діловодстві міського самоврядування. Тому у міського голови Одеси П. Зеленого [16, с. 3–10] склалось враження, що саме з діловодством представники єлисаветградського самоврядування взагалі не були знайомі. Цікавий факт був відмічений в Очаківі. Людина, яка займалася діловодством в міському самоврядуванні, виявилася абсолютно не освіченою і, зрозуміло, діяльність муніципалітету була не виконана.

У містах Катеринославської та Таврійської губерній робота була цілковито повільною саме завдяки некомпетентній діяльності працівників самоврядування. Єдине, що робили, так це писали скарги один на одного або на добропорядних депутатів міських дум, які мали здебільшого вигаданий характер. Цілковитим примітним фактом було те, що зазначений тип поведінки ні в кого з сучасників не викликав шоку, а навіть знаходилося багато захисників [16, с. 3–10].

Але були і такі міські діячі, які проявили значні зусилля у боротьбі із корупцією і хабарництвом в рядах міських дум. Так, П. Турчанінов, якого вже у 1790 р. херсонська громадськість обрала його на посаду ратмана, характеризувався як відповідальний, сумлінний і добропорядний працівник. У 1797 р. виписався з таганрозького купецтва та

прописався у миколаївське. Він надавав значну допомогу в благоустрої міста, й у тому ж році міська громадськість обрала його на посаду старшини. П. Турчанінов отримав можливість опікуватися такими справами: добробут та захист городян; примноження міських прибутків; правильне ведення торгівлі; боротьба із корупцією та хабарництвом. Завдяки власним господарським здібностям здобув особливу повагу серед миколаївських купців і міщан і під час відкриття у місті Ратуші був обраний міським головою [15, арк. 1–4].

Одним з прикладів організації боротьби із корупцією може служити приклад І. Андросова, який, також, не був уродженцем Півдня України, але став одним з найпалкіших прихильників чесної роботи в самоврядуванні. Народився в м. Брянськ (Орловська губернія) приблизно у другій половині XVIII ст. Грамоті навчався від батька, який займався торгівлею. Розпочав працювати у канцелярії Брянського магістрату. Після шестирічної діяльності переїхав займатися торгівлею до Єлисаветграду, де й одружився на А.Г. Синевській. Згодом родина переїхала до Одеси з комерційними справами. Вже у 1797 р. він був обраний ратманом до міського самоврядування, в якому одразу помітив безліч зловживань і порівнянь із старим життям. Тому дійшов висновку, що у «новому житті» не можна допускати проявів хабарництва. У своїй діяльності він викривав протизаконні дії працівників канцелярії муніципалітету і став першим місцевим реформатором. Після його доносів адміністрація губернії все-таки привела самоврядування до «літери закону».

Водночас колезькі регістратори Олександрівської ратуші І. Мазаїков, О. Васильченко, В. Пашков характеризувалися як розумні, працьовиті, хабарів не брали і у корупційних схемах участі не приймали, навіть ніколи не штрафувалися, що було великою рідкістю на середину XIX ст. На відміну від ратмана Псовахи та бургомистра Захар'єва, які протягом своєї громадської діяльності лише заробляли для особистого збагачення до 600 руб. на рік шляхом продажу міської власності, у той час, коли офіційно зарплата у рядових депутатів коливалась у межах 200–400 руб. на місяць, а у міських голів – від 800 до 1000 руб., то такі додаткові надходження були непоганим доповненням до зарплати, хоча всі офіційно присягали бути чесними й натхненними [8, арк. 15–51].

Тих, хто ніс добропорядну службу в громадських установах, було небагато й у Маріупольському самоврядуванні. Так, наприклад, позитивно виділялася на загальному фоні особистість

депутата-купця К. Данилова, який був обраним у 1876 р. і завдяки власній працьовитості успішно пропрацював на цій посаді до 1892 р. Особливою повагою і пошаною за власну працьовитість, активність і модернізаційні нововведення користувався міський голова Маріуполя А. Чебаненко та члени управи К. Попов та К. Авертанов. З-поміж інших виділялася працьовитістю та натхненням особистість члена маріупольської управи А. Караманова, який одночасно займав посади з 1888 р. до 1895 р. і писаря, і члена управи, і був депутатом міської думи, і членом оцінної та ярмаркової комісії [5, арк. 2; 6, арк. 21–89; 7, арк. 20].

Висновки. Таким чином, можна зробити висновки, що Південна Україна вже з кінця XVIII ст. презентувалася як цілковито новий, модерний регіон, у якому визріли ідеї нового життя для багатьох мешканців, соціальних груп і національностей. Здавалося, що нове життя на нових землях повинно було витіснити такі явища, як корупція та хабарництво, але в реальності відбулась така ситуація, що іноземці швидше призвичаювалися до корупції, ніж російські переселенці, а власне російські переселенці ставали опозиціонерами до хабарництва. Причинами такого соціокультур-

ного феномена можна назвати такі: по-перше, віддаленість регіону від центру створювало головні передумови слабкого контролю за діями багатьох посадовців і громадських обранців; по-друге, постійне збільшення кількості міського населення, що надавало змогу самоврядуванню безперервно збільшувати кількість податків; по-третє, на міське самоврядування покладалась обов'язки перерозподілу земельної власності та приписки до міських станів, а це своєю чергою призводило до неконтрольованих джерел хабарництва; по-четверте, інтенсивні торгівельні відносини південноукраїнських міст; по-п'яте, невдоволеність депутатів громадських інституцій кількістю заробітної плати, а тому перетворювали суспільний обов'язок на бізнесовий проєкт. Загалом вищезначені фактори призвели до того, що на території південноукраїнського регіону факти хабарництва збільшились у декілька разів порівняно з іншими, а міське населення виявилось заляканим широкомасштабними здирництвами з боку самоврядних громадських установ.

У перспективі подальших досліджень можна уточнити історію південноукраїнського регіону досліджуваного періоду.

Список літератури:

1. Володько В.В. Чиновники системи управління та судочинства Київського намісництва (80-ті – перша половина 90-х рр. XVIII ст.): соціо-професійний портрет. Київ, 2007. 258 с.
2. Гутри М., Холдернесс М., Лайялл Р. Одесса глазами Британцев. Одесса : Ortium, 2012. С. 65, 91, 100–179.
3. Державний Архів Автономної Республіки Крим (далі – ДААРК). Ф. 518. Оп. 1. Спр. 2. Арк. 52.
4. ДААРК. Ф. 183. Оп. 1. Спр. 317. Арк. 70–112.
5. Державний архів Донецької області (далі – ДАДО). Ф. 113. Оп. 1. Спр. 127. Арк. 2.
6. ДАДО. Ф. 113. Оп. 1. Спр. 18. Арк. 21–89.
7. ДАДО. Ф. 113. Оп. 1. Спр. 190. Арк. 20.
8. Державний архів Запорізької області. Ф. 21. Оп. 1. Спр. 14. Арк. 15–51.
9. Державний архів Херсонської області (далі – ДАХО). Ф. 14. Оп. 1. Спр. 1303. Арк. 3–11.
10. ДАХО. Ф. 14. Оп. 1. Спр. 961. Арк. 3–24.
11. ДАХО. Ф. 14. Оп. 1. Спр. 1391. Арк. 1–5.
12. ДАХО. Ф. 14. Оп. 1. Спр. 1579. Арк. 2–14.
13. ДАХО. Ф. 14. Оп. 1. Спр. 438. Арк. 2–50.
14. ДАХО. Ф. 14. Оп. 1. Спр. 1336. Арк. 1–3.
15. ДАХО. Ф. 14. Оп. 1. Спр. 455. Арк. 1–4.
16. Зеленый П. Городская юстиция накануне реформы. Одесса : Тип. А. Шульце, 1890. С. 3–10.
17. Константинова В.М. *Урбанізація: південноукраїнський вимір (1861–1914 рр.)*. Запоріжжя : АА Тандем, 2010. С. 193–220.
18. Обзор деятельности бывшего одесского городского головы Н.А. Новосельского. Одесса : Типография А. Шульце, 1880. С. 2–36.
19. Чижевич О. Город Одесса и одесское общество в 1837–1877 гг. Одесса : Тип. Л. Кирхиер, 1894. С. 26–28.

Cheremisin O.V., Varnavska I.V. BRIBERY IN THE ACTIVITY OF SELF-GOVERNMENT IN THE SOUTH OF UKRAINE IN THE 19TH CENTURY

The paper analyzes a very topical problem of bribery in the local self-government bodies in the South of Ukraine in the 19th century. The towns and cities of the Southern Ukrainian region were founded in the late 18th – the early 19th centuries. The government tried to shift the mechanisms of financing from the center to towns and cities and make it easier to manage the regions of the Empire. The government made a foundation for the formation of “new” municipal relations on the principles of decentralization, whose main ideas had to lead to modernization, municipalization and capitalization. The ideas of “new life” implied the realization of active trade relations, the merchants had to create appropriate conditions and become local masters capable of developing towns and cities on the principles of self-support, i.e. transforming town and city communities into municipal authorities, and town and city estates – into bourgeoisie. Unfortunately, modernization and the ideas of «new life» did not eliminate such negative phenomena as corruption and bribery. They acquired new forms and scope in the “new life” of the South of Ukraine. Bribery in the activity of the local self-government in the South of Ukraine has not been studied thoroughly yet because of the unsatisfactory state of the database. There are few service lists of public elected representatives. For instance, there was a special column containing indicating whether a person took bribes. In some cases, this column was not filled, but some columns contained the information that a person did not accept bribes. In the biographies of municipal figures there is information about such phenomena. There are some complaints indicating that deputies and clerks took bribes and huge ones. Those who refused to offer bribes were imprisoned, beaten severely and treated as criminals. The conclusions emphasize that the scope of bribery in the self-government bodies in the territory of the Southern Ukrainian region was very large in the period under study.

Key words: local self-government, the South of Ukraine, city дума, town and city member of local self-government, municipality.

Чупрінова Н.Ю.

Національна академія Національної гвардії України

Севрук І.І.

Національна академія Національної гвардії України

Соколовська Ю.В.

Національна академія Національної гвардії України

ОСОБЛИВОСТІ СУЧАСНОГО ЕТАПУ ДЕРЖАВОТВОРЕННЯ В УКРАЇНІ

У статті розкрито особливості сучасного етапу державотворення в Україні. Одними із перших проявів української демократичності були події 1990 року, результатом яких стала Революція на граніті, адже в той час українське суспільство чи не вперше показало свою силу перед владою. Наслідком таких подій стало проголошення незалежності України 24 серпня 1991 року, що документально було закріплено Актом проголошення незалежності України. Україна, здобувши незалежність, перейшла на новий тип державотворення, особливістю якого стало формування нації та обрання такої влади, яка б змогла зберегти та зміцнити Україну як незалежну, самостійну та відносно нову молоду державу. Одним із аспектів сучасного етапу державотворення в Україні виступає процес розробки державної ідеології та ухвалення Конституції України як Основного Закону України. Основними принципами державотворення в Україні є такі: принцип дотримання незалежності, принцип забезпечення національного відродження, принцип державності, принцип самоствердження нації, принцип прав та свобод, принцип прогресуючого незалежного розвитку держави. У сучасному етапі державотворення в Україні особливе місце посідає Революція Гідності, період розвитку та перебігу якої припадає на листопад 2013 року – лютий 2014 року. Після Революції Гідності процес державотворення в Україні стикається із новими викликами, які своєю чергою закладають у громадян України усвідомлення про національно-територіальні та культурні цінності самоідентичності української нації. Головним принципом післяреволюційного періоду виступає принцип забезпечення стратегічного розвитку держави. З огляду на Стратегію сталого розвитку «Україна – 2020» в основі сучасного етапу державотворення в Україні лежить впровадження євроінтеграційних стандартів забезпечення високого рівня життя у контексті виходу України у світовий простір та зайняття нею провідних позицій. Відповідно до інформації, представленої у документі «Про Цілі сталого розвитку України на період 2030 року», в основі сталого розвитку України має лежати забезпечення її національних інтересів, сталого розвитку економіки, розвитку громадянського суспільства, а також держави загалом.

Ключові слова: державотворення, незалежність, демократична держава, Конституція України, Революція Гідності.

Постановка проблеми. Акцентуючи увагу на історичному аспекті утворення України як держави, треба зауважити, що початок процесу державотворення відбувся ще задовго до виникнення Київської Русі. Протягом всього цього періоду і аж до сьогодні відбувається постійний процес державотворення, основна мета якого полягає у забезпеченні незалежного та безперервного розвитку української державності.

Як з позиції історичного аспекту, так і з позиції сучасної практики побудова національної дер-

жави не може базуватись тільки на умовах, за яких у суспільстві присутнє населення, що прямо зацікавлене в існуванні такої держави. З огляду на це потрібно зауважити, що за роки українського державотворення і становлення української нації є не до кінця вирішеними проблеми об'єднання нації та проблеми перешкоджання формуванню належного фундаменту для становлення та утвердження української національної ідеї.

Таким чином, зумовлюючись проблематикою українського державотворення, треба зауважити,

що в основі актуальності цього дослідження лежатиме виокремлення основних засад становлення сучасного етапу державотворення в Україні.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблематика державотворення в Україні є широко досліджуваною та лежить в основі досліджень багатьох науковців та державних діячів. Зокрема, цю проблематику досліджували Н. Гедікова, Р. Зварич, Г. Красніцька, С. Короєд, В. Отрешко, О. Святоцький, В. Смолій та інші.

Однак варто зауважити, що не до кінця розкритими залишаються питання сучасного етапу державотворення в Україні.

Постановка завдання. Метою статті є розкриття особливостей сучасного етапу державотворення в Україні. Досягненню мети дослідження сприятиме вирішення таких завдань:

1) розкрити зміст поняття «державотворення» та «українське державотворення» чи «державотворення в Україні»;

2) розглянути процес державотворення в Україні на початку утвердження її незалежності;

3) охарактеризувати важливість української нації у сучасному процесі державотворення в Україні;

4) представити основні вектори розвитку українського державотворення, виходячи із положень Конституції України;

5) визначити важливість Революції Гідності у процесі українського державотворення;

6) виокремити вектори розвитку українського державотворення, що представлені у документах загальнонаціонального рівня.

Виклад основного матеріалу дослідження. Перш ніж перейти до розгляду сучасного етапу державотворення в Україні, слід розкрити сутність поняття «державотворення». Це дасть можливість чітко виокремити особливості цього процесу. Акцентуючи увагу на інформації, поданій у [1], державотворення – це і теорія, і практика утвердження незалежної, самостійної, політичної держави, в якій нація має спільні переконання та наміри щодо такого утвердження.

Якщо більш вузько підійти до тематики українського державотворення, то під цим поняттям слід розуміти суспільно-політичний процес, що прямо націлений на створення стійких державних утворень, що мають бути створені тільки на території України, але при цьому тільки за умови, що такі утворення лежать в основі дій та бачень українського етносу (української нації) [1].

Розглядаючи процес державотворення, варто зауважити, що одним із перших проявів україн-

ської демократичності стали події 1990 року. Цей рік в історії України іншими словами називався роком Революції на граніті, адже в той час українське суспільство чи не вперше показало свою силу перед владою. Події того року засвідчували вихід українських громадян з-під впливу стереотипів та показали можливість кожного громадянина боротися за Україну як суверенну та самостійну державу. Наслідком таких подій стало проголошення незалежності України 24 серпня 1991 року (документально цю подію закріплено Актом проголошення незалежності України). У цьому році 1 грудня відбувся також Всеукраїнський референдум щодо незалежності України, результатом якого 90,32% осіб (із 84,18% осіб, що взяли участь у референдумі) висловили свою підтримку проголошенню незалежності України.

Про події початку 90-х років, які висвітлюють процес досягнення незалежності України, відомий вчений В. Смолій [2] висловився, що це були події «стоп-крану» проти недопущення повернення української держави у радянську тоталітарну систему.

Вчений О. Святоцький [3], виходячи із ряду ознак і атрибутів, які засвідчують слабку сторону сучасного етапу українського державотворення, зауважує, що за роки своєї незалежності Україна чи не мала можливості, чи просто не змогла утвердити День Української державності та стати насправді демократичною, самостійною, соціальною та правовою державою. Демократія, принцип верховенства права, принцип права людини, що утверджуються в Україні, засвідчують, що до світових стандартів ще далеко.

Однак за винятком зазначених вище проблем, що стоять на шляху українського державотворення, особливо визначальною є проблема відсутності консолідуючої суспільством національної ідеї. Існування такої ідеї можливе лише тоді, коли нація об'єднується, що не можна сказати про сучасний стан об'єднання нації задля вирішення стратегічних державних питань. Сьогодні чітко прослідковується ситуація необ'єднаності нації, наслідками чого виступає низький рівень довіри до держави, зневіра у майбутньому держави.

В. Отрешко [4] зауважує, що процес державотворення в Україні, так само як і українська історія, більшою мірою переосмислюється із етнічною історією, що обмежена тільки етнокультурною специфікою та не осмислюється як політична історія чи, наприклад, історія державотворення.

Україна, здобувши незалежність, перейшла на доволі новий тип державотворення, особливістю

якого стало формування нації та обрання такої влади, яка б змогла зберегти та зміцнити Україну як незалежну, самостійну та відносно нову молоду державу. Так, основний аспект національного державотворення в Україні полягав у тому, що влада повинна була знайти відповідні трансформаційні напрями переходу від командно-адміністративної системи управління в державі до демократичної ринкової системи. Однак реалії такого переходу відображають стан постійної кризи, адже політична система України є нестабільною та зовсім недосконалою. Ситуація, що склалась на шляху державотворення, вимагає комплексного реформування як політичної системи, так і інших владних систем, що беруть участь у сучасному державотворенні в Україні.

Варто зауважити той факт, що в основі сучасного етапу державотворення в Україні має лежати процес становлення та утвердження України як незалежної держави спільно із формуванням української нації, а також національної самосвідомості.

Слушно у контексті розгляду особливостей сучасного етапу державотворення в Україні відзначити позицію В. Отрешка [4] про те, що утвердження української політичної нації – це один із основних державотворчих напрямів. Так, процес утвердження української політичної нації, на думку вченого-історика, це складник національної консолідації у всіх державних починаннях. Після того, як Україна здобула незалежність, виникло питання про те, що необхідно утверджувати «якісно нову» українську націю, яка явно керується принципами державності, а не принципами етнічного чи расового походження. В основі українського етносу лежить набутий досвід державотворення, українська правова та політична культура, різного роду інтелектуальні, освітні та наукові починання і традиції. Тому, поділяючи позицію В. Отрешко, слід зауважити, що модернізація української нації – це явно один із основних етапів державотворення в Україні.

Варто зазначити, що ще одним аспектом сучасного етапу державотворення в Україні виступає процес розробки державної ідеології. Тут знову ж таки слід звернути увагу на думку В. Отрешко [4] про те, що державна ідеологія – це основа державотворення будь-якої держави, у тому числі України. Ще на початку своєї незалежності Україна керувалась комуністичною ідеологією, яка їй дісталась ще від СРСР, у складі якого Україна перебувала.

Наслідки комуністичної ідеології ще не вдалося докорінно знищити, але, як показує сучасна прак-

тика державотворення в Україні, з кожним роком відбувається все активніший процес державного та національного розвитку, що керується єдиною системною моделлю. Головну роль у такому процесі все-таки відіграє держава. Однак не варто занижувати роль громадянського суспільства та нації загалом у процесі сучасного українського державотворення.

Про те, що в основі сучасного етапу державотворення в Україні мають лежати національно-етнічні аспекти, наголошують Р. Зварич та С. Короед [5]. Особливо вчені відзначають проблему національної свідомості, вирішення якої є неодмінно важливим процесом розбудови України як незалежної демократичної держави. Розглядаючи важливість національної свідомості в українському державотворенні, слід зауважити, що вона є присутньою практично в усіх сферах та напрямках суспільного життя, іншими словами – вона формує націю держави.

Розглядаючи новітню практику державотворення в Україні, слід зауважити, що вона базується на загальноісторичних засадах та стосується національної ідеї українців. Обґрунтування такого бачення представлене позиціями багатьох сучасних вчених, науковців, політичних діячів. Окрім того, основні аспекти державотворення в Україні представлені у законодавчій та нормативно-правовій базі.

Акцентуючи увагу на принципах державотворення в Україні, треба відзначити, що основними із таких принципів мають виступати: принцип дотримання незалежності, принцип забезпечення національного відродження, принцип державності, принцип самоствердження нації, принцип прав та свобод, принцип прогресуючого незалежного розвитку держави тощо.

У ході сконцентрування уваги на ролі законодавчих та нормативно-правових актів як важливих аспектів сучасного державотворення в Україні слід відзначити важливість ухвалення Конституції України як Основного Закону України. Так, у Конституції України [6] зазначено, що Україна є суверенною та незалежною, демократичною та правовою, соціальною державою. Основні завдання Основного Закону України націлені на: вираження суверенної волі народу; врахування багаторічної історії державотворення в Україні та права українського народу на самовираження; забезпечення прав та свобод людини і громадянина, а також гідних умов їх життя; піклування про посилення рівня громадянської злагоди на усій території України та підтвердження

європейської ідентичності народу України та незворотності європейського і євроатлантичного курсу України; прагнення до розвитку і посилення демократичної, соціальної та правової держави; усвідомлення відповідальності як перед Богом, так і перед особистою совістю, минулими, теперішніми та майбутніми поколіннями.

Одне із основних місць у сучасному етапі державотворення в Україні посідає Революція Гідності [7]. Період розвитку та перебігу однієї із найбільших революцій в Україні припадає на листопад 2013 року – лютий 2014 року. Варто згадати і про події антитерористичної операції на Сході України, наслідком яких стала Революція Гідності і які продовжуються донині. Ці події посідають сьогодні одне із головних місць у сучасному етапі державотворення в Україні, адже прямо впливають на вектор подальшого розвитку України як суверенної, самостійної та демократичної держави.

Вже після Революції Гідності процес державотворення в Україні стикається із все новими викликами, які своєю чергою закладають у громадян України усвідомлення про національно-територіальні та культурні цінності самоідентичності української нації. Головним принципом післяреволюційного періоду виступає забезпечення стратегічного розвитку держави [8].

Особливо слід відзначити тезу, що викладена в одному із стратегічних документів розвитку України – Стратегії сталого розвитку «Україна – 2020» [9], про те, що Революція Гідності спільно із боротьбою за свободу виступають засадами формування нової української ідеї, а саме ідеї гідності, ідеї свободи та ідеї майбутнього.

Так, спираючись на інформацію, представлену у Стратегії сталого розвитку «Україна – 2020» [9], доцільно зауважити, що в основі сучасного етапу державотворення в Україні має лежати впровадження євроінтеграційних стандартів забезпечення високого рівня життя у контексті виходу України у світовий простір та зайняття нею провідних позицій.

Передбачено, що сучасний етап державотворення в Україні відповідно до Стратегії сталого розвитку «Україна – 2020» [9] має бути націлений на такі ключові компоненти, як:

- забезпечення сталого розвитку України внаслідок проведення ряду структурних реформ;
- забезпечення гарантій безпеки України, а також безпеки бізнесу і громадян;
- забезпечення гарантій, відповідно до яких кожен громадянин незалежно від ряду расових, політичних, релігійних чи інших переконань має повне право на здобуття високоякісної освіти, належну охорону його здоров'я, а також на інші послуги, що надаються як державним, так і приватним секторами;
- забезпечення взаємоповаги і толерантності у суспільстві, а також належного рівня гордості за те, що є громадянином України, за історію України, культуру України тощо.

В Указі Президента України «Про Цілі сталого розвитку України на період 2030 року» № 722/2019 [10] зазначено, що в основі сталого розвитку України лежить забезпечення її національних інтересів, забезпечення сталого розвитку економіки, забезпечення розвитку громадянського суспільства, а також держави загалом.

Висновки і перспективи подальших розвідок. У результаті опрацювання джерел [1–10], а також спираючись на власні бачення, можемо зауважити, що в контексті сучасного етапу державотворення Україна виступає суб'єктом світової історії, оскільки прагне та намагається втілити в реальність цивілізаційний тип розвитку. Україна на чолі із українською нацією прагне докорінно змінити вектор політичного, економічного, соціального, а також інших типів розвитку, спираючись на потреби минулого, теперішнього та майбутнього України як незалежної держави.

У подальших розвідках передбачено більш ґрунтовно розкрити особливості історичного аспекту українського державотворення в післяреволюційний період 2013–2014 років аж до сьогодення.

Список літератури:

1. Красніцька Г.М. Історичні аспекти у процесах державотворення України. *Соціально-політичні, економічні та гуманітарні виміри європейської інтеграції України: збірник матеріалів VI міжнародної науково-практичної конференції*. Вінниця : ВТЕІ КНТЕУ, 2018. (2). С. 317–323.
2. Смолій В.А. Новітній історичний досвід українського державотворення. *Вісник Національної академії наук України*. 2017. № 1. С. 15–18.
3. Святоцький О. Українська державність: поняття, основні ознаки, символи, атрибути, витоки та етапи становлення. *Голос України*. 2019. URL: <http://www.golos.com.ua/article/314085> (дата звертання: 06.11.2021).

4. Отрешко В.С. Особливості українського державотворення: завдання та напрями. Політологічний вісник. 2015. Випуск 78. С. 97–107.
5. Зварич Р.В., Коросід С.О. Формування сучасної концепції державотворення на основі національно-етнічних чинників в історії держави і права. *Науковий вісник публічного та приватного права*. 2020. № 1. С. 8–14.
6. Конституція України: Закон від 28.06.1996 № 254к/96-ВР. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text> (дата звертання: 06.11.2021).
7. Рада визнала Революцію Гідності одним із ключових моментів державотворення. *Українська правда*. 2021. URL: <https://www.pravda.com.ua/news/2021/02/17/7283742/> (дата звертання: 06.11.2021).
8. Гедікова Н.П. Сучасний етап державотворення в Україні: досягнення та перспективи розвитку. *Політикус*. 2018. № 5–6. С. 46–50.
9. Про стратегію розвитку «Україна – 2020»: Указ Президента України від 12.01.2015 № 5/2015. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/5/2015#Text> (дата звертання: 06.11.2021).
10. Про Цілі сталого розвитку України на період до 2030 року: Указ Президента України № 722/2019. URL: <https://www.president.gov.ua/documents/7222019-29825> (дата звертання: 06.11.2021).

Chuprinova N.Yu., Sevruck I.I., Sokolovska Yu.V. PECULIARITIES OF THE MODERN STAGE OF STATE FORMATION IN UKRAINE

The scientific article reveals the features of the current stage of state formation in Ukraine. One of the first manifestations of Ukrainian democracy was the events of 1990, which resulted in the Revolution on Granite, because at that time Ukrainian society almost for the first time showed its strength to the authorities. The consequence of such events was the proclamation of Ukraine's independence on August 24, 1991, which was documented by the Act of Independence of Ukraine. After gaining independence, Ukraine moved to a new type of state formation, the peculiarity of which was the formation of a nation and the election of a government that could preserve and strengthen Ukraine as an independent, sovereign and relatively new young state. One of the aspects of the current stage of state formation in Ukraine is the process of developing state ideology and adopting the Constitution of Ukraine as the Basic Law of Ukraine. The main principles of state formation in Ukraine are the principles of independence, the principles of national revival, the principles of statehood, the principles of self-affirmation of the nation, the principles of rights and freedoms, the principles of progressive independent development of the state. In the current stage of state formation in Ukraine, a special place is occupied by the Revolution of Dignity, the period of development and course of which falls on November 2013 – February 2014. After the Revolution of Dignity, the process of state formation in Ukraine faces new challenges, which, in turn, make Ukrainian citizens aware of the national-territorial and cultural values of the self-identity of the Ukrainian nation. The main principle of the post-revolutionary period is the principle of ensuring the strategic development of the state. Based on the Sustainable Development Strategy “Ukraine – 2020”, the current stage of state formation in Ukraine is based on the introduction of European integration standards to ensure a high standard of living in the context of Ukraine's entry into the world space and its leading positions. According to the information presented in the document “On the Sustainable Development Goals of Ukraine for 2030”, the basis of sustainable development of Ukraine should be to ensure its national interests, sustainable economic development, development of civil society and the state as a whole.

Key words: state formation, independence, democratic state, Constitution of Ukraine, Revolution of Dignity.

Ямпольська Л.М.

Харківський національний педагогічний університет імені Г.С. Сковороди

К.Ф. ОЛЬШАНСЬКИЙ: НЕВІДОМІ СТОРІНКИ БІОГРАФІЇ ТА УЧАСТІ В ДЕСАНТНИХ ОПЕРАЦІЯХ 1941–1943 РР.

Досвід оперативно-стратегічного застосування батальйонів морської піхоти на південному приморському фланзі Східного фронту у взаємодії з Чорноморським флотом та Азовською військовою флотилією проти військ Вермахту залишається недостатньо дослідженою темою в історії Другої світової війни. В контексті зазначеної проблематики метою статті є дослідження маловідомих сторінок біографії легендарного командира Миколаївського морського десанту 25–28 березня 1944 р. старшого лейтенанта К.Ф. Ольшанського, його участі у Севастопольській битві, Таганрозькій і Маріупольській десантних операціях 1943 р. Автором використані загальнонаукові та спеціально-історичні методи дослідження.

Визначено основні етапи військової та педагогічної діяльності К.Ф. Ольшанського. Проаналізовано проходження військової служби на Чорноморському флоті (від курсанта до командира-інструктора Севастопольської електромеханічної школи, 1936–1941 рр.). З'ясовано його участь як командира взводу Учебного загону Чорноморського флоту на першому етапі битви за Севастополь (30.10.1941 р. – 21.11.1941 р.). Розкрито роль у формуванні 384-го Окремого батальйону морської піхоти у м. Єйську (1942–1943 рр.) та участь у Таганрозькій і Маріупольській десантних операціях у контексті Донбаської операції 13 серпня – 22 вересня 1943 р., які стали маркерами його біографії та підготували до командування Миколаївським десантом 25–28 березня 1944 р. З'ясовано причини успіху десантних операцій та їхнє значення на південному приморському фланзі Східного фронту.

У результаті дослідження зроблено висновки про те, що в умовах континентальної німецько-радянської війни надзвичайно важливою стала особиста участь загальновійськових і флотських командирів у підготовці до висадки морського десанту: в проведенні навчань і тренувань, відпрацюванні взаємодії, перевірці готовності кораблів, що сприяло впевненим діям під час десантування, ведення бою на березі та зниження втрат. У ході дослідження цей аспект був доведений автором на прикладі досвіду, високих командирських якостей К.Ф. Ольшанського та ввірених йому підрозділів морської піхоти.

Ключові слова: Східний фронт, південний приморський фланг, Чорноморський флот, Азовська військова флотилія, Севастопольська електромеханічна школа, Учебний загін Чорноморського флоту, 384-й Окремий батальйон морської піхоти, Таганрозька і Маріупольська десантні операції.

Постановка проблеми. Досвід оперативно-стратегічного застосування батальйонів морської піхоти в оборонних і наступальних операціях Робітничо-селянської Червоної армії (далі – РСЧА) і Військово-морського флоту (далі – ВМФ) є недостатньо вивченою сторінкою Другої світової війни. Морськими піхотинцями Чорноморського флоту (далі – ЧФ) було здійснено понад 100 оперативних, тактичних і розвідувально-диверсійних десантних операцій у тил ворога, найбільш легендарною з яких став Миколаївський десант, проведений 384-м Окремим батальйоном морської піхоти (далі – ОБМП) під командуванням 28-річного командира роти автоматників, старшого лейтенанта К.Ф. Ольшанського 25–28 березня 1944 р., який став початком Одеської наступаль-

ної операції 26 березня – 14 квітня 1944 р. і мав важливі геостратегічні результати для визволення Південної України. Вказана проблема пов'язана з важливими науковими завданнями, оскільки, незважаючи на наявність узагальнюючих праць, присвячених вивченню військово-морського мистецтва та використання батальйонів морської піхоти періоду Другої світової війни, у тому числі й Миколаївського десанту, окремі аспекти біографії легендарного командира десантного загону залишилися поза увагою дослідників.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Воєнні історики пострадянського простору ґрунтовно займаються вивченням різних аспектів військово-морського мистецтва, організації та проведення десантних операцій періоду Другої світової

війни на Чорному та Азовському морях. Неупередженість наукового пошуку сприяла всебічному вивченню питань, пов'язаних із відповідальністю командування 3-го Українського фронту, 28-й армії, 384-го ОБМП за трагедію Миколаївського десанту. Зняття грифу «секретно» з частини документів Центрального архіву Міністерства оборони РФ (далі – ЦАМО) (м. Подольськ) і Філіалу ЦАМО РФ (Архіву ВМФ) (м. Гатчина) вплинуло на вироблення нових оцінок ефективності десанту та причин його трагедії. Важливе значення для науково-дослідницького пошуку мають праці сучасних російських істориків О.Г. Артюшенка [1], В.М. Бойка [2], Б. Нікольського [3], Ю. Решетника [4], О.Б. Широкограда [5], білоруського історика В.В. Бешанова [6]. Матеріали дослідження автори супроводжують картографічними і документальними джерелами, що збільшує їхню наукову цінність. Праці мають аналітико-концептуальний характер, поряд із дослідженням причин загибелі Миколаївського десанту, приділено увагу з'ясуванню основ радянської ідеологічної машини часів Другої світової війни.

Окремих аспектів військово-морських баталій торкалися представники німецької історичної школи П. Беркман [7], Ю. Майстер [8], Д. Ортенберг [9], американський історик Е. Маролда [10], здійснивши спробу узагальнення та оцінки морських десантних операцій періоду Другої світової війни. Однак ці комплексні дослідження присвячені в основному Крігсмаріне – військово-морським силам Німеччини. Деяку інформацію узагальнюючого характеру про надводний і підводний флоту СРСР і Німеччини, ведення військових дій, у тому числі й десантних операцій в акваторії Чорного моря, можна знайти на сайтах “Naval Encyclopedia. The Soviet Navy” [11], “Black Sea Campaigns” [12] та ін.

Сучасна українська історіографія стала переосмисленням стратегій і тактик воюючих сторін, глобальних і локальних подій в історії армій і флотів, новою інтерпретацією явищ і фактів, аналізом різних точок зору. У цьому плані на окрему увагу заслуговують роботи дослідників М.І. Божаткіна [13], Г.І. Ванєєва [14], В.М. Грицюка [15], Ю.І. Прохватолюва [16], журналістської групи Харківської пошуково-дослідницької організації «Альтруїст» [17]. Критичною позицією щодо героїзації подвигу ольшанців, розвінчанням фальсифікацій радянської історіографії відзначені монографії українського історика В.І. Циганова [18–19]. Дослідження містять фотографії, карти, схеми,

спогади, листи учасників і очевидців Миколаївської десантної операції.

Однак вітчизняній історичній літературі бракує критичного аналізу обставин підготовки та здійснення десантної операції у Миколаївському порту. Як виняток слід відзначити локальні дослідження миколаївських краєзнавців Є.Г. Горбурова [20], О.О. Захарченка [21–22], Я.І. Конотопенка [23], А. Пилипчука [24], автори яких намагаються в контексті боїв за визволення Миколаївщини подати «безсмертний подвиг і трагедію десанту, зрадженого своїми командирами» [24]. Над окремими аспектами біографії К.Ф. Ольшанського та десантних операцій 1941–1944 рр. за його участі продовжує працювати автор публікації [25–27].

Попри наявність досліджень, присвячених історії ЧФ ВМФ СРСР, Миколаївському морському десанту 25–28 березня 1944 р., окремі аспекти тематики залишаються недостатньо вивченими: біографія командира десантного загону К.Ф. Ольшанського, його участь у Севастопольській битві, Таганрозькій, Маріупольській десантних операціях 1943 р., яким і присвячена ця стаття.

Формулювання цілей статті. Завдання нашої публікації: дослідити маловідомі сторінки біографії К.Ф. Ольшанського, зокрема проходження військової служби на ЧФ (від курсанта до командира-інструктора Севастопольської електромеханічної школи, 1936–1941 рр.); з'ясувати його участь у складі Учебного загону Чорноморського флоту (далі – УЗ ЧФ) у битві за Севастополь (перший етап 30.10.1941 р. – 21.11.1941 р.); визначити його роль у формуванні 384-го ОБМП у м. Єйську (1942–1943 рр.) та участь у Таганрозькій і Маріупольській десантних операціях у контексті Донбаської наступальної операції 13 серпня – 22 вересня 1943 р., які стали маркерами його біографії та підготували до командування Миколаївським десантом; з'ясувати причини успіху десантних операцій та їхнє значення на південному приморському фланзі Східного фронту.

Джерельною базою дослідження є архівні матеріали Російського державного архіву Військово-морського флоту (далі – РДАВМФ) фондів Р-2038. Електромеханічна школа Чорноморського флоту (1932–1941); Р-469. Учебний загін морських сил Чорного моря, м. Севастополь (1917–1941) та опубліковані матеріали Філіалу ЦАМО РФ (Архіву ВМФ) [28]; документація органів влади СРСР та Наркомату ВМФ (довідки, атестаційні листи на присвоєння К.Ф. Ольшанському чергових

військових звань, нагородні листи) [29]; мемуари контрадмірала флоту, командувача Азовською військовою флотилією (далі – АВФ) 1941–1943 рр. С.Г. Горшкова [30–33], командира 384-го ОБМПІ капітан-лейтенанта Ф.Є. Котанова [34–35], віце-адмірала Крігсмаріне Ф. Руге [36–38], фельдмаршала Е. фон Манштейна [39]; речові джерела та фотоматеріали експозиції Комунального закладу «Музей Героя Радянського Союзу К.Ф. Ольшанського» (сmt. Приколотне Куп'янського району Харківської області), родинного архіву Ольшанських.

Виклад основного матеріалу. Костянтин Федорович Ольшанський народився 26 травня (9 червня) 1915 р. у с. Приколотне Вовчанського повіту Харківської губернії [40] у родині службовця. Батько, Федір Лукич Ольшанський, свого часу проходив військову службу у Севастополі в чині молодшого феєрверкера берегової артилерії, у 6-му артилерійському дивізіоні, там служив і в роки Першої світової війни, був нагороджений Георгіївськими хрестами і медалями, про що свідчать фотографії родинного архіву Ольшанських. Дитинство і юність Костянтина проходили в отриманні освіти (Белгородська школа-семирічка, 1925–1930 рр.), оволодінні професією помічника машиніста паровоза (Белгородське ФЗУ, 1930–1932 рр.) [25, с. 58]. Потім працював помічником машиніста паровоза, автослюсарем у майстерні, шофером в Івнянському бурякорядгоспі та Курському цукробурякотресті.

Маючи схильність до точних наук і техніки, він розвинув ці задатки в навчанні та формуванні військової кар'єри. Історична пам'ять, відображена у спогадах батька про військову службу в Севастополі, вплинула на подальший вибір юнака. Після одруження на Катерині Никифорівні Поповій [19, с. 382] 20 жовтня 1936 р. К.Ф. Ольшанський був призваний на строкову військову службу. Ставши курсантом Електромеханічної школи Учбового загону Чорноморського флоту (далі – ЕМШ УЗ ЧФ) у м. Севастополі [41, арк. 82; 42, арк. 121], знайомий з основами техніки, швидко освоїв морські спеціальності. Такі риси характеру, як серйозність, зібраність, відповідальність, дисциплінованість, сприяли зростанню його кар'єри. У 1939 р., після закінчення ЕМШ УЗ ЧФ [43, арк. 93], отримав посаду командира-інструктора. Записи в алфавітній книзі ЕМШ УЗ ЧФ 1939 р. визначають його військове звання і кваліфікацію: «Ольшанський К.Ф. – старшина 1-ї статті, інструктор, машиніст-турбініст» [44, арк. 112]. Зі спогадів молодшого брата К.Ф. Ольшанського – Миколи: «В електромеханічній школі Костянтин був одним

із кращих учнів. Після її закінчення направлений у бригаду есмінців командиром відділення машиністів-турбіністів, потім – в електромеханічну школу на посаду викладача. За відмінну підготовку кадрів нагороджений знаком «Відмінник ВМФ» [19, с. 382]. Посаду інструктора в ЕМШ К. Ольшанський поєднував із заняттями вітрильним спортом. За результатами літніх змагань у Севастопольському яхт-клубі 1940 р. отримав жетон чемпіона ЧФ з вітрильного спорту [25, с. 58]. Із Курська, де молоде подружжя Ольшанських мешкало перед призивом Костянтина на військову службу, у Севастополь до чоловіка прибула К.Н. Ольшанська. 8 серпня 1940 р. у родині з'явилися нові щасливі турботи – народився син, названий на честь льотчика Валерія Чкалова [25, с. 59].

У січні 1941 р., після закінчення курсів молодших лейтенантів з відзнакою, К.Ф. Ольшанському було присвоєно звання молодшого лейтенанта. Документи свідчать про те, що він «зарахований до начальницького складу Електромеханічної школи УЗ ЧФ» [45]. Особовий склад електромеханічної школи розгорнув діяльність по обладнанню нових кабінетів і класів. Школа випускала машиністів-турбіністів, машиністів котелень, мотористів і електриків для ВМФ СРСР. Передвоєнні роки проходили у напруженому навчанні. Підвищувалася якість підготовки моряків, удосконалювалися методи навчання, оновлювалася навчально-матеріальна база. Останній довоєнний випуск школи був проведений у квітні 1941 р. [2]. Німецько-радянська війна підвела ризик під довоєнною біографією К.Ф. Ольшанського, заставши його за викладацькою діяльністю командира-інструктора ЕМШ УЗ ЧФ.

Боротьба на південному приморському фланзі Східного фронту стала важливим складником німецько-радянської і Другої світової війни. Її вплив на перебіг подій зріс наприкінці 1941 р., коли Вермахт, не досягнувши стратегічних цілей на центральному, московському, напрямку, зосередив зусилля на флангах Східного фронту. Завданнями групи армій «Південь» стали захоплення Криму, нафтових районів Кавказу, припинення зовнішніх зв'язків СРСР із союзниками по антигітлерівській коаліції через Іран. У подальшому Кавказ передбачалося використовувати як плацдарм для реалізації експансії на Близькому і Середньому Сході. Ці фактори й визначили істотне зростання ролі військових операцій на південному фланзі Східного фронту в 1941–1942 рр., період оборонних боїв за Крим і Кавказ.

З перших днів війни ЕМШ стала бойовою частиною Севастопольського гарнізону. Добові наряди і караули охороняли найважливіші об'єкти Севастополя: ГРЕС-1, ГРЕС-2, тунелі, залізничні мости, радіоцентр, заводи, головні підступи до міста. Силами особового складу виконувалися роботи з навантаження на кораблі і транспорту боєзапасів і бойової техніки для Одеси, що з 5 серпня по 16 жовтня 1941 р. перебувала в облозі. Війна значно ускладнила навчання фахівців. Необхідно було не лише скоротити терміни навчання, а й надати йому практичну спрямованість на освоєння всіх видів бойової техніки та зброї. Підготовка молодшого командного складу для кораблів була припинена, заняття перебудовані за скороченими програмами і тривали по 12 годин на добу. Вивчалися загальновійськова зброя, відпрацьовувалися стрільби, тактика піхотного бою. Крім фахівців для кораблів, готувалися бійці морської піхоти. Наприкінці серпня 1941 р. був проведений достроковий випуск корабельних фахівців, підготовлені молодші командири для частин морської піхоти, що відправлялися на фронт [2].

Перше зіткнення К.Ф. Ольшанського з військами Вермахту відбулося під час оборони Севастополя (перший етап 30.10.1941 р. – 21.11.1941 р.), в якому брали участь командний склад і курсанти ЕМШ УЗ ЧФ. Коли над Севастополем нависла загроза захоплення з суші, Верховне Командування СРСР поставило перед гарнізоном завдання: захистити головну базу флоту – Севастополь, створити потужний пояс оборонних споруд від Балаклави до узбережжя в районі річки Кача [2]. Частину цієї складної роботи виконав особовий склад ЕМШ, який споруджував укріплення на Північній стороні від Качі до Камишловської балки, де були створені три лінії оборонних споруд, що включали в себе ДОТи, ДЗОТи, артилерійські установки, протитанкові рови, дротяні загородження, бліндажі та мінні поля. Ці укріплення відіграли значну роль в обороні міста і допомогли його захисникам надовго затримати війська Вермахту під стінами Севастополя [6, с. 82].

Німецьке командування розраховувало взяти місто з ходу, не допустивши відходу на Севастопольський плацдарм частин Приморської армії [12]. Назустріч військам Вермахту були кинуті частини Севастопольського гарнізону, зокрема Окремий батальйон ЕМШ УЗ ЧФ (командиром взводу ДОТів і ДЗОТів якого був лейтенант К. Ольшанський) і батальйон курсантів Військово-морського артилерійського училища імені

ЛКСМУ. Підрозділи ЕМШ УЗ ЧФ зайняли бойові позиції на підступах до Севастополя: перший батальйон – Камишловську балку – Дуванкой; другий батальйон – район Мамашай [2]. На зайнятих рубежах пристрілювалася місцевість, мінувалися можливі підходи танкових військ Вермахту, накопичувався боєзапас, розставлялися винищувачі танків [46, р. 85].

4 листопада 1941 р. був створений Севастопольський оборонний район (далі – СОР), що підпорядковувався командувачу військами Криму, начальником якого був призначений командувач Приморської армії генерал-майор І.Ю. Петров, потім – командувач Чорноморським флотом віцеадмірал Ф.С. Октябрьський [28, с. 23]. Територія СОРу по всій глибині оборони, від центру Севастополя до передніх рубежів сухопутного фронту, була поділена на чотири сектори. У 4-му секторі оборони знаходилася 95-а стрілецька дивізія у складі трьох полків – 161-го, 241-го і «місцевого стрілецького полку», 8-а бригада морської піхоти у складі п'яти батальйонів, із яких перші чотири були батальйонами бригади і п'ятий – батальйон УЗ ЧФ [5, с. 313], в якому одним із взводів командував К. Ольшанський, демонструючи відмінні здібності молодшого офіцера і бойового командира. 4-му сектору були передані 57-й артилерійський полк з 12-ма 76-мм гарматами, 397-й артполк з 12-ма 76-мм гарматами, 97-й окремих протитанковий дивізіон, 928-а, 227-а і 271-а зенітні батареї, 30-та, 10-та і 12-та батареї берегової оборони [3].

10 листопада 1941 р. Військова Рада ЧФ у зв'язку з ситуацією, що склалася в Севастополі, і відходом учнів школи УЗ ЧФ на фронт прийняла рішення про перебазування УЗ ЧФ до м. Геленджик, а інструкторсько-викладацький склад шкіл УЗ ЧФ у кількості 137 осіб, що знаходився на позиціях, зняти і забезпечити підготовку молодих фахівців для ЧФ [2]. Після відбиття першого наступу Вермахту на Севастополь 11–12 листопада 1941 р. основна частина кадрового складу була знята з лінії оборони. Загін завантажили на крейсер «Червоний Крим», який 17 листопада доставив його на Кавказьке узбережжя, до міста-порту Поті (Грузинська РСР).

Таким чином, оборона Севастополя як складник битви за Крим виявила високу боєздатність окремих частин РСЧА і підрозділів ВМФ СРСР (до яких належав і Окремий батальйон ЕМШ УЗ ЧФ, командиром взводу ДОТів і ДЗОТів якого був лейтенант К. Ольшанський). У порівнянні з Одесою, яка героїчно трималася 73 дні, Севастополь оборонявся в повній блокаді понад 8 місяців,

стримуючи і обезкровлюючи 11-у армію генерал-полковника Е. фон Манштейна, не пропускаючи її на Кавказ [14, с. 207]. ЧФ своїми батареями, батальйонами, бригадами морської піхоти складав кістяк цієї оборони, своїми бойовими кораблями, авіацією і транспортом забезпечував напружену боротьбу. За 8 місяців сили Вермахту втратили під стінами Севастополя 300 тис. солдат убитими і пораненими [39, с. 286]. Згідно зі статистикою Міноборони СРСР, безповоротні втрати військ СОРу з 30 жовтня 1941 р. по 4 липня 1942 р. склали 156 880 осіб (убиті, полонені, пропали без вісти); санітарні втрати – 20 243 особи [47]. За виявлені мужність і героїзм у битві за Севастополь 22 грудня 1942 р. Указом Президії Верховної Ради СРСР була запроваджена медаль «За оборону Севастополя», якою були нагороджені понад 50 тис. учасників оборони, серед яких і К.Ф. Ольшанський [48]. Незважаючи на те, що 4 липня 1942 р. Севастополь був зданий ворогу, нескореними залишили його моряки, що обороняли місто. УЗ ЧФ передислокувався до м. Поті (Грузія). Лейтенант К.Ф. Ольшанський командував ротою, будучи інструктором ЕМШ, навчав курсантів військової справи.

1943 р. вимагав від червонофлотців нової стратегії і тактики боротьби з супротивником. Оборона Одеси та Севастополя виробила чіткі стереотипи про мужність і дисциплінованість флотських команд, змушених покинути свої кораблі і брати участь у сухопутних військових операціях. Радянське командування вирішило сформувати десантні загони з моряків ЧФ, АВФ і несподіваними ударами в тилу дезорганізувати супротивника, утримуючи плацдарми до приходу основних сил РСЧА. Першим успішним десантом, який діяв у руслі цієї стратегії, був десант майора Ц.Л. Кунікова 3–4 лютого 1943 р. на м. Мисхако («Мала земля») під Новоросійськом. Після смерті Ц.Л. Кунікова начальнику його штабу Ф.Є. Котанову було доручене командування десантним загоном [34, с. 32]. Після успішно проведеної операції і звільнення Новоросійська наприкінці березня 1943 р. директивою ВР Ф.Є. Котанову було доручено сформувати і прийняти командування 384-м ОБМП АВФ, база дислокації якого знаходилася в м. Єйську [34, с. 33]. Отримавши листа про трагічну долю сина, К. Ольшанський переконливо просив відправки на фронт. У листі до дружини він зазначав: «Мені було соромно сидіти в тилу. Та й як би я потім дивився в очі тобі, якби просидів усю війну на Кавказі!» [18, с. 312]. Після чисельних рапортів у квітні 1943 р. нака-

зом по ЕМШ УЗ ЧФ лейтенант К.Ф. Ольшанський був відрахований до Чорноморського флотського екіпажу і потрапив під командування капітана Ф.Є. Котанова, якого знав по службі в УЗ ЧФ та обороні Севастополя.

Про формування 384-го ОБМП і зустріч з К.Ф. Ольшанським Ф.Є. Котанов залишив спогади: «Пам'ятна зустріч з лейтенантом Ольшанським. Було це ще в Севастополі, напередодні війни. Я викладав на курсах офіцерського складу, мені запам'ятався вдумливий, допитливий курсант, який мав до того ж і відмінну фізичну підготовку. Я призначив його командиром роти автоматників» [35]. Оглядаючи роту, К. Ольшанський наголосив на нових принципах ведення військових дій: «Батальйон наш створений спеціально для наступальних операцій, для маневрної боротьби, для раптових ударів по ворогу. Тут тактика інша, ніж в оборонних боях. Тому і вчитися будемо серйозно, щоб завжди і скрізь бити ворога» [19, с. 12]. Комплектування 384-го ОБМП проводилося Потійським флотським екіпажем з 1 по 15 квітня 1943 р. Понад 75% особового складу вже брали участь у військових операціях, моряки-десантники пройшли школу війни під Одесою, Севастополем, Керчю, Феодосією, Новоросійськом. За етнічним походженням батальйон був інтернаціональним: росіяни – 65%, українці – 23%, азербайджанці – 3%, грузини – 2,5%, вірмени – 1,6%, татари – 1,5%, білоруси – 1%, євреї – 1%, інші національності – 1,5% [19, с. 13].

З метою відпрацювання взаємодії всіх сил за спеціальним планом, складеним штабом АВФ (командувач – контр-адмірал С.Г. Горшков), проводилися навчання, в яких брали участь 384-й і 369-й окремі батальйони морської піхоти, катери всіх класів і типів, у тому числі озброєні реактивними снарядами. До навчань залучалися також рибальські судна, що використовувалися як засоби перевезення десантників. З їхніми командами проводилися тренування з посадки і висадки морських піхотинців, завантаження бойової техніки і вивантаження її на необладнане узбережжя. Катери виконували практичні стрільби по видимих вогневих точках і відпрацьовували способи вогневої підтримки десанту в ході боїв за висадку на захопленому плацдармі [31]. Цілеспрямована підготовка сил до майбутніх наступальних операцій незабаром дала свої результати.

Одними з найбільш вдалих десантних операцій, у яких брали участь морські піхотинці 384-го ОБМП, були Таганрозький (29–30 серпня 1943 р.) і Маріупольський (8–10 вересня 1943 р.) десанти

як складник Донбаської наступальної операції (13 серпня – 22 вересня 1943 р.). План проведення Донбаської операції, затверджений Ставкою ВГК 10 серпня 1943 р., ставив Південно-Західному фронту (командувач генерал армії Р.Я. Малиновський) завдання: нанести головний удар із району Ізюма на Барвенково, Павлоград, Оріхов, вийти в район Запорожжя і відрізати шляхи відходу угруповання Вермахту на захід. Війська Південного фронту (командувач генерал армії Ф.І. Толбухін) мали нанести головний удар із району Куйбишево на Сталіно (Донецьк) із метою прорвати оборону супротивника по р. Міус і у взаємодії з військами Південно-Західного фронту розгромити німецьке угруповання на півдні Донбасу, потім вести наступ у напрямку Криму і пониззя Дніпра [6, с. 113]. Значну роль у визволенні півдня Донбасу відіграли десанти морської піхоти, висаджені АВФ під Таганрогом, Маріуполем і Осипенко (Бердянськом) [31]. У районі Таганрога тримав оборону німецький 24-й армійський корпус із складу 6-ї німецької армії генерала К.-А. Холлідта. Задумом командувача АВФ контрадмірала С.Г. Горшкова передбачалося зруйнування приморських комунікацій ворога, сприяння наступу військ 44-ї армії Південного фронту на Таганрог і звільнення міста [30, с. 212].

Уже в першій десантній операції відзначилися морські піхотинці 384-го ОБМП АВФ. 29 серпня о 23.50 в районі с. Безіменівки – хутора Веселого (на захід від Таганрога) була висаджена рота 384-го ОБМП (157 бійців, 4 міномети, 8 протитанкових рушниць, 6 кулеметів) під командуванням капітана Ф.Є. Котанова [31]. Лейтенант К.Ф. Ольшанський був начальником штабу загону і відмінно впорався зі своїми обов'язками. На схід від Таганрога висадилося допоміжна десантна група – 55 осіб розвідувальної роти 77-ї стрілецької дивізії 58-ї армії. Таганрозький десант мав висадитися з чотирьох артилерійських катерів, трьох катерів «морський мисливець», залишивши в загоні прикриття два артилерійські катери, один «морський мисливець» і один торпедний катер, проникнути в німецькі берегові укріплення, атакувати супротивника несподіваним могутнім ударом, зруйнувати комунікації, знищуючи живу силу і техніку Вермахту та об'єднатися в Таганрозі з основними силами 44-ї армії. Раптовою нічною атакою з с. Безіменівки був вибитий німецький гарнізон і розсіяні відступаючі німецько-румунські частини. Втрати супротивника склали близько 200 солдат і офіцерів, спалено 187 вантажних машин, 52 кінні вози, 5 складів, 3 танки; захоплені і підірвані

6 гармат і радіостанція [17, с. 114]. В результаті успішно проведеної військової операції 30 серпня 1943 р. Таганрог був звільнений. У нагородному листі на командира роти автоматників 384-го ОБМП К.Ф. Ольшанського орденом Червоної Зірки записано: «У ніч з 29 на 30 серпня 1943 р. висадився морським десантом у районі с. Безіменівки разом із десантним загonom капітана Котанова. Уміло організувавши роботу як начальник штабу, сприяв успішному ходу операції, внаслідок чого вона пройшла організовано, при незначних втратах особового складу загону» [49].

У вересні 1943 р. почалися бої за центр металургійної промисловості, місто і порт Маріуполь. Для надання допомоги військам, які вели важкі наступальні бої зі сходу, командуванням 44-ї армії та АВФ був розроблений план висадки двох морських десантів (під командуванням лейтенанта К.Ф. Ольшанського та капітан-лейтенанта Ф.Є. Котанова) на захід від міста Маріуполя у ніч з 7 на 8 вересня 1943 р. Основним завданням обох десантів було відтягнути на себе частину ворожих сил, задіяних проти 44-ї армії, що наступала з суші на Маріуполь. Перший десант під командуванням К.Ф. Ольшанського був сформований із роти автоматників 384-го ОБМП, посиленої взводом розвідників і відділенням саперів. До завдань десанту із 157 бійців входило: висадитися з двох катерів «морський мисливець» біля с. Юр'ївки, де знаходився 3000-й румунський гарнізон, пройти по ворожих тилах через с. Юр'ївку до с. Ялти, посіяти паніку і знищити румунський гарнізон, повернути на Маріуполь і перерізати дорогу, що вела на Мелітополь, просуваючись вперед, із виходом до міста-порту Маріуполя [50]. Другий десантний загін у кількості 160 морських піхотинців під командуванням капітан-лейтенанта Ф.Є. Котанова мав висадитися з двох артилерійських катерів і двох катерів-тральщиків поблизу м. Мелекіна і перетнути дорогу від Маріуполя до Білосарайської Коси, однак був виявлений німецьким дозором і обстріляний. Через штормову погоду висадка десанту не відбулася [26, с. 45].

Дії десанту під командуванням К. Ольшанського були стрімкими, оперативними, проте не привели до вагомих стратегічних результатів, оскільки морські піхотинці «зав'язли» у важких боях під Мангушем на висоті 68,2 [50]. Атаковані чисельними силами ворога, за рішенням командира, десантники розбилися на дрібні групи і, користуючись нічною темнотою, вийшли із оточення і відірвалися від супротивника. Загін К.Ф. Ольшанського просувався вздовж берегової

лінії до Маріуполя і 10 вересня 1943 р. о 18.00 увірвався в порт. У донесеннях кількість вбитих німецьких і румунських вояків під час проведення десантної операції налічувала до 600 осіб, було знищено 10 кулеметів, 5 гармат, 4 автомобілі, 3 міномети, 1 танк, розбито обоз із 32 возів, захоплено 37 полонених. Десантний загін К.Ф. Ольшанського відзначився невеликою кількістю втрат: за три доби 27 убитих, 23 поранених, 20 пропали безвісти [31], що якісно доповнює бойову характеристику його командира. За успіхи в Таганрозькій десантній операції 28-річний К.Ф. Ольшанський був нагороджений орденом Червоної Зірки [49], а у Маріупольській операції – орденом Олександра Невського [51]. Наприкінці вересня 1943 р. командир 384-го ОБМП Ф.Є. Котанов представив К.Ф. Ольшанського до чергового звання старшого лейтенанта [16, с. 209]. У Таганрозькій (29–30 серпня 1943 р.), Маріупольській (8–10 вересня 1943 р.) десантних операціях, а також під час визволення м. Осипенко (Бердянська) (17 вересня 1943 р.) зміцнів військовий талант К.Ф. Ольшанського, виявилися його неординарні професійні та командирські якості.

У ході Донбаської операції (13 серпня – 22 вересня 1943 р.) війська Південного та Південно-Західного фронту звільнили Дебальцеве, Горлівку, Сталіно (Донецьк), розгромили 13 німецьких дивізій і просунулися в глибину на 300 км. Був звільнений важливий економічний район і створені умови для визволення Північної Таврії, Правобережної України і Криму. Накопичений досвід організації і ведення десантних дій – від висадки розвідувально-диверсійних десантів до участі в значних десантних операціях – широко використовувався в наступальних операціях завершального періоду німецько-радянської війни, а також у бойовій підготовці морської піхоти після війни.

Висновки. Таким чином, аналіз маловідомих сторінок біографії К.Ф. Ольшанського, зокрема «Севастопольського» періоду (1936–1941 рр.), дає підстави стверджувати, що відмінна фізична підготовка, досягнення в різних видах спорту, успішна військово-педагогічна діяльність (від курсанта до командира-інструктора ЕМШ УЗ ЧФ) свідчили про стрімке зростання його кар'єри, оволодіння командирськими якостями. К.Ф. Ольшанський з честю пройшов доленосні етапи своєї біографії: участь у Севастопольській битві (перший етап 30.10.1941 – 21.11.1941 р.) як командира взводу УЗ ЧФ; службу на Кавказі (база УЗ ЧФ у м. Поті, 1942 р.); формування 384-го ОБМП

АВФ (1943 рр.); участь у Таганрозькій і Маріупольській десантних операціях (1943 р.); командування легендарним Миколаївським десантом (25–28 березня 1944 р.), що можуть стати перспективами для подальшого дослідження.

Морські десанти на південному приморському фланзі Східного фронту стали найбільш результативною формою сприяння ВМФ сухопутним військам в умовах континентальної війни (якою була німецько-радянська війна), особливо в умовах, коли вони володіли оперативно-стратегічною ініціативою. Тому надзвичайно важливою ставала роль особистої участі загальновійськових і флотських командирів у підготовці до висадки морського десанту – в проведенні навчань і тренувань, відпрацюванні взаємодії, перевірці готовності кораблів тощо. Висока натренованість особового складу кораблів, частин і підрозділів, призначених для висадки, сприяла більш впевненим діям під час десантування, ведення бою на березі та зниженню втрат. У ході дослідження цей аспект був нами доведений на прикладі досвіду, високих командирських якостей К.Ф. Ольшанського та ввірених йому підрозділів морської піхоти, що допомогло військовим і морякам глибше зрозуміти закономірності збройної боротьби за спільні дії армії і флоту на приморських флангах, зробити необхідні висновки, врахувати їх у бойовій, політичній та оперативній підготовці підрозділів морської піхоти часів Другої світової війни та в післявоєнний період.

Проведення десантних операцій військами південного приморського флангу Східного фронту у взаємодії з ЧФ та АВФ показало, що їхній успіх залежав від багатьох причин: правильного вибору часу здійснення десанту, володіння стратегічною або оперативною ініціативою, вибору основного напрямку висадки, створення переваги в силах на цьому напрямку, досягнення високих темпів висадки десантних груп морської піхоти і наступу для оточення та знищення ворога, правильної організації керівництва операцією, надійного управління, чіткої взаємодії сил, які брали у ній участь. Серед інших чинників, що впливали на успіх десантних операцій, особливо роль відіграла спеціальна підготовка військ морської піхоти: відпрацювання посадки, розміщення і висадки особового складу загальновійськових частин і з'єднань; вантаження і вивантаження бойової техніки та боєприпасів; відпрацювання тактичних прийомів ведення бою за висадку на плацдармі.

Список літератури:

1. Артюшенко О.Г. Подвиг ольшанцев. URL: <http://old.artyushenkooleg.ru/index.php/velikaya-otechestvennaya-vojna-1941-1945-g/podvig-geroya-sovetskogo-soyuza-olshanskogo-konstantina-fyodorovicha/> (дата обращения: 1.08.2021).
2. Бойко В.Н. Электромеханическая школа Учебного отряда Черноморского флота. Бухта Голландия. URL: https://www.simvolika.org/mars_146_10.htm (дата обращения: 1.08.2021).
3. Никольский Б. Великая Отечественная война на Черном море. URL: <https://www.proza.ru/2014/02/15/1907> (дата обращения: 1.08.2021).
4. Решетник Ю. Легендарный десант: взгляд из XXI века. *Вечерний Николаев*. 2011. № 34 (3050). 25 марта. URL: <http://www.vn.mk.ua/stories.php?id=12293> (дата обращения: 1.08.2021).
5. Широкоград А.Б. Черноморский флот в трех войнах и трех революциях. Москва : АСТ – Хранитель, 2007. 608 с.
6. Бешанов В.В. Десять сталинских ударов. Мн.: Харвест, 2003. 768 с.
7. Бекман П. Советские взгляды на морские десантные операции. Москва, 1965. 240 с.
8. Майстер Ю. Восточный фронт – война на море 1941–1945 : пер. с нем. С.А. Липатова. Москва : Эксмо, 2005. 322 с.
9. Ортенберг Д. Год 1942. Москва : Издательство политической литературы, 1988. 460 с.
10. Marolda E.J. The Failure of German World War II Strategy in the Black Sea. *Naval War College Review*. 1975. Vol. 28. № 1. P. 39–54. URL: <http://www.jstor.com/stable/44641609> (дата звернення: 6.08.2021).
11. Naval Encyclopedia. The Soviet Navy. URL: <https://www.naval-encyclopedia.com/ww2/soviet-navy> (дата звернення: 6.08.2021).
12. Black Sea Campaigns. URL: [https://dbpedia.org/page/Black_Sea_campaigns_\(1941%E2%80%931944\)](https://dbpedia.org/page/Black_Sea_campaigns_(1941%E2%80%931944)) (дата звернення: 6.08.2021).
13. Божаткин М.И. Десант принимает бой: документальная повесть. 2-е изд., испр. Николаев : Возможности Киммерии, 2011. 379 с.
14. Ванеев Г.И. Севастополь, 1941–1942. Хроника героической обороны: в 2-х т. Т. 2. Київ : Украина, 1995. 282 с.
15. Грицюк В.М. Стратегічні та фронтові операції Великої Вітчизняної війни на території України / НАН України. Ін-т історії України. Київ : Либідь, 2010. 350 с.
16. Прохвятилов Ю.И. Огненные мили матросского батальона. Мариуполь : Предприятие «Газета «Приазовский рабочий», 1998. 302 с.
17. Герои, без которых немыслима жизнь. Харьков : Издательская группа «РА – Каравелла», 2000. 288 с.
18. Цыганов В.И. Удар «Меча». Николаев : Издатель Гудым И.А., 2008. 368 с.
19. Цыганов В.И. «...от «Меча» и погибнет!» Николаев : Издатель Гудым И.А., 2011. 448 с.
20. Горбуров Е.Г., Горбуров К.Е., Левченко Л.Л., Мельник М.А. Николаевская область в годы Великой Отечественной войны 1941–1945 гг. Документы свидетельствуют. Николаев : Издатель П.Н. Шамрай, 2014. 348 с.
21. Захарченко О.О. Бої за визволення Миколаївщини від німецько-румунських загарбників в ході Одеської наступальної операції 3-го Українського фронту *Гуманітарний вісник НУК: Зб. наук. праць*. Вип. 4. Миколаїв : Гілон, 2011. С. 96–99.
22. Захарченко О.О. Десант у безсмертя: героїчний подвиг морських піхотинців в боях за визволення Миколаєва (до 100-річчя з дня народження К.Ф. Ольшанського). *Науковий вісник Миколаївського національного університету імені В.О. Сухомлинського. Історичні науки: Зб. наук. праць*; за ред. проф. М.М. Шитюка. 2015. № 2 (40). С. 176–182.
23. Конотопенко Я.И. Николаевщина в огне боев (февраль – март 1944 г.). Николаев: Полиграфцентр, 2006. 80 с.
24. Пилипчук А. Бессмертный подвиг и трагедия десанта, преданного своими командирами. Николаев, 2014. 40 с.
25. Ямпольська Л.М. До питання про довоєнний період біографії Героя Радянського Союзу К.Ф. Ольшанського (за матеріалами Комунального закладу «Музей Героя Радянського Союзу К.Ф. Ольшанського»). *Матеріали Міжнародної наукової конференції «Красназнавство і учитель – 2021» (31 березня 2021 р.)*. Харків : ХНПУ імені Г.С. Сковороди, 2021. С. 57–59.
26. Ямпольская Л.Н. К вопросу о роли К.Ф. Ольшанского в формировании 384-го ОБМП и участии в Таганрогской и Мариупольской операциях (1943 г.). *Инновации в технологиях и образовании: сб. ст. участников XI Международной научно-практической конференции «Инновации в технологиях и образовании», 27–28 апреля 2018 г.* : В 4-х ч. Ч. 4. Белово : Изд-во филиала КузГТУ в г. Белово, Россия; Изд-во ун-та «Св. Кирилл и Св. Мефодия», Велико Тырново, Болгария, 2018. С. 43–46.

27. Ямпольська Л.М. Миколаївський морський десант під командуванням К.Ф. Ольшанського (25–28 березня 1944 року): подвиг чи трагедія міфу? *Військово-історичний меридіан. Електронний науковий фаховий журнал*. Вип. 1(23) / Національний музей історії України у Другій світовій війні. Меморіальний комплекс, Ін-т історії України НАН України. Київ, 2019. С. 104–119.
28. Великая Отечественная война. 1942 год: Исследования, документы, комментарии / В.С. Христофоров; Институт российской истории РАН. Главное архивное управление г. Москвы. Центральный архив ФСБ России. Москва : Изд-во Главного архивного управления Москвы, 2012. 616 с.
29. Ольшанский Константин Федорович. Люди и награждения. URL: <http://podvignaroda.ru/?#id=49374204&tab=navDetailManCard> (дата звернення: 6.08.2021).
30. Горшков С.Г. Во флотском строю: Военные мемуары. Санкт-Петербург : LOGOS, 1996. 407 с.
31. Горшков С.Г. На южном приморском фланге (осень 1941 г. – весна 1944 г.). М. : Воениздат, 1989. URL: http://militera.lib.ru/h/gorshkov_sg/07.html
32. Горшков С.Г. Оперативно-стратегическое использование Военно-Морского Флота в Великой Отечественной войне. *Военно-исторический журнал*. 1985. № 4. С. 73–81.
33. Gorshkov S.G. Navies in War and Peace. *United States Naval Institute Proceedings, June 1974*. Arlington, 1974. P. 55–60.
34. Котанов Ф.Е. Матросский батальон. Мариуполь, 1996. 123 с.
35. Котанов Ф.Е. Морская пехота в атаке. Южная правда. 1979. 25 марта.
36. Руге Ф. Война на море. 1939–1945. М. : АСТ, СПб. : Полигон, 2000. 398 с.
37. Ruge F. The German Navy's Story, 1939–1945. Annapolis : Naval Institute Press, 1957. 310 p.
38. Ruge F. The Soviet as Naval Opponents, 1941–1945. Annapolis : Naval Institute Press, 1979. 210 p.
39. Manstein E. Lost Victories: The War Memories of Hitler Most Brilliant General; ed. by A.G. Powell. St. Paul, MN: Zenith Press, 2004. 574 p.; Манштейн Э. фон. Утерянные победы. Воспоминания фельдмаршала [пер. с нем.]. М : АСТ: ХРАНИТЕЛЬ, 2007. 828 с.
40. Запись из метрической книги о рождении Константина Ольшанского 26 мая 1915 г. *З експозиції Музею Героя Радянського Союзу К.Ф. Ольшанського, смт. Приколотне Куп'янського району Харківської області*. URL: http://www.prykolotne.edu.kh.ua/diyaljnistj_zakladu/muzej_geroya_radyansjkogo_soyuzu_k_f_oljshansjkogo/ (дата звернення: 1.08.2021).
41. Российский государственный архив Военно-морского флота (РГАВМФ). Ф. Р-469. Учебный отряд морских сил Черного моря, г. Севастополь (1917–1941). Оп. 1. Д. 41. Приказы по Учебному отряду Черного моря, по личному составу (1935–1936). 119 л.
42. РГАВМФ. Ф. Р-469. Учебный отряд морских сил Черного моря, г. Севастополь (1917–1941). Оп. 6. Д. 72. Протоколы комиссии Отряда по приему молодого пополнения (1936). 241 л.
43. РГАВМФ. Ф. Р-469. Учебный отряд морских сил Черного моря, г. Севастополь (1917–1941). Оп. 6. Д. 68. Выпускные акты и списки выпускников школ Учебного отряда (1935–1939). 108 л.
44. РГАВМФ. Ф. Р-2038. Электромеханическая школа Черноморского флота (1932–1941). Оп. 1. Д. 7. Приказы начальника Электромеханической школы Учебного отряда Черноморского флота по личному составу (1939–1940). 309 л.
45. Аттестационный лист о присвоении воинского звания младшего начальствующего состава (младший лейтенант) по приказу Народного Комиссара ВМФ, 10 января 1941 г. *З експозиції Музею Героя Радянського Союзу К.Ф. Ольшанського смт. Приколотне Куп'янського району Харківської області*.
46. Tomas L. Jentz. Panzertruppen 1933–1942. *Schiffer Military History*. Schiffer Publisher, 1996. 288 p.
47. Маношин И. Июль 1942 года. Падение Севастополя. URL: <http://krimoved-library.ru/books/iyul-1942-padenie-sevastopola.html> (дата звернення: 6.08.2021).
48. Акт 27 от 20.08.1943 г. вручения медали «За оборону Севастополя». URL: <http://podvignaroda.ru/?#id=1537239999&tab=navDetailDocument> (дата звернення: 6.08.2021).
49. Наградной лист на командира роты автоматчиков 384-го ОБМП АВФ лейтенанта К.Ф. Ольшанского орденом Красной Звезды. URL: <http://podvignaroda.ru/?#id=16463595&tab=navDetailManAward> (дата звернення: 6.08.2021).
50. История 384-го Отдельного Краснознаменного Николаевского батальона морской пехоты. URL: <http://pr.ua/news.php?new=38074> (дата звернення: 1.08.2021).
51. Наградной лист на командира роты автоматчиков 384-го ОБМП АВФ лейтенанта К.Ф. Ольшанского орденом Александра Невского. URL: <http://podvignaroda.ru/?#id=50793418&tab=navDetailManAward> (дата звернення: 6.08.2021).

Yampolska L.M. K.F. OLSHANSKY: UNKNOWN PAGES OF HIS BIOGRAPHY AND PARTICIPATION IN THE LANDING OPERATIONS IN 1941–1943

The experience of operational and strategic application of marine battalions on the Southern seaside flank of the Eastern front in cooperation with the Black Sea Fleet and the Azov Military Flotilla against Wehrmacht remains an understudied theme in the history of World War II.

In the context of this issue, the purpose of the article is research the little-known pages of the biography of the legendary commander of the Mykolayiv marine landing operation on March 25–28, 1944, senior lieutenant K.F. Olshansky, his participation in the Sevastopol battle, the Taganrog and Mariupol landing operations in 1943. General scientific and special historical methods of research have been used by the author.

The main stages of K.F. Olshansky's military and pedagogical activity have been determined by the author. The military service in the Black Sea Fleet (from cadet to commander-instructor of Sevastopol Electromechanical School, 1936–1941) has been analyzed. His participation as a platoon commander of the Black Sea Fleet Training Detachment at the first stage of the Battle for Sevastopol (October 30, 1941 – November 21, 1941) has been clarified. The role in the formation of the 384th Separate Marine Battalion in Yeisk (1942–1943) and participation in the Taganrog and Mariupol landing operations in the context of the Donbas operation (August 13 – September 22, 1943), which became markers of his biography and prepared him to the command of the Mykolayiv landing on March 25–28, 1944 have been disclosed in the article. The reasons for the success of the landing operations and their significance on the Southern seaside flank of the Eastern front have been clarified.

As a result of the study, it was concluded that in the conditions of the German-Soviet continental war the personal participation of army and naval commanders in preparation for the landing of marines became extremely important: in conducting trainings, working out interaction, checking the readiness of ships, which contributed to confident actions during landing, fighting on the shore and reducing losses. During the study, this aspect on the example of experience, high command qualities of K.F. Olshansky and the detachments of marines entrusted to him has been proved by the author.

Key words: *Eastern front, Southern seaside flank, Black Sea Fleet, Azov Military Flotilla, Sevastopol Electromechanical School, Black Sea Fleet Training Detachment, 384th Separate Marine Battalion, Taganrog and Mariupol landing operations.*

ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ

УДК 172.16.+316.42]:94

DOI <https://doi.org/10.32838/2663-5984/2021/4.21>**Верховцева І.Г.**

Університет державної фіскальної служби України

ГЛОБАЛЬНА ІСТОРІЯ: КОНТУРИ ДОСЛІДНИЦЬКОГО ПОЛЯ

У статті окреслено контури дослідницького поля глобальної історії – одного із трендових напрямів новітніх історичних студій. У рамках проблеми формування його проблемного поля й у контексті наукової дискусії щодо предмету його вивчення акцентовано увагу на актуальних темах у вивченні глобалізаційних процесів минулого. На думку істориків, такими є теми: нові аналітичні категорії та методичний інструментарій вивчення явищ минулого у глобальному ракурсі; співвідношення цивілізації та глобалізації, локального й національного наративів у рамках глобальної історії; територіальні аспекти глобалізаційних процесів минулого (глобальні міста, зони політичного, соціального й економічного переплетення, трансконтинентальні шляхи обміну товарами та міграції населення тощо); історичні корені сучасних глобальних проблем людства, що «надали форму» сучасному світу, який глобалізується; вивчення наднаціональних структур у політичному, соціальному, ідеологічному зрізах; міжнародні трансфери ідей, знань, управлінських і освітніх технологій, міжнародна наукова співпраця. Дослідниця вважає, що на тлі різноманіття назв глобальноісторичних студій у зарубіжній історичній думці такою, яка відбиває сутність глобальноісторичного підходу до вивчення минулого, є назва цих студій «глобальна / перехресна / транснаціональна історія». Історикня наголошує на підвищенні відповідальності науковців у формуванні емпіричної бази глобальноісторичного дослідження й аналізі відібраного фактологічного матеріалу. На думку авторки, вплив наукових рефлексій на соціальну практику у контексті цих студій може бути чималим: прорахунки та викривлення у реконструкціях глобальноісторичних процесів минулого здатні негативно відбитися на долях мешканців регіонів світу та планетарного соціуму, котрий формується нині.

Ключові слова: процеси глобалізації, глобальноісторичні студії, глобальна / перехресна / транснаціональна історія, дослідницьке поле.

Постановка проблеми. Ускладнення соціальної реальності й інтенсифікація глобалізаційних процесів останніми десятиліттями зумовили інтелектуальні пошуки відповідей на численні питання глобальних проблем сучасності та дали потужний імпульс якісним зрушенням в історичних студіях. У цьому контексті розгортанню жвавої дискусії серед науковців, котрі вивчають минуле людства, сприяло зародження упродовж 1970–1980-х рр. та інституційне оформлення у 1990–2000-х рр. новітнього напрямку історичних студій – глобальної історії. Завдяки йому наукові рефлексії дослідників минулого вийшли на вищий рівень осмислення макросоціальних процесів глобального масштабу.

Однак із глобальноісторичними студіями пов'язуються не тільки нові перспективи історіописання: активізація досліджень у цьому

напрямі, безумовно, сприятиме розумінню коренів чималої кількості сучасних проблем людства, витоки яких сягають світанку сучасної цивілізації, котра породила всеосяжну кризу індустріального суспільства, технократично-орієнтованої культури загалом. Саме тому актуалізовано погляд на минуле з перспективи глобалізації. Крім того, у вимірі соціальної практики, як наголошують вчені, зокрема автори аналітичної доповіді «Україна як цивілізаційний суб'єкт історії та сучасності», парадигма глобалізації та глобальний культурний процес створюють орієнтири розвитку для національних держав [8, с. 17; 17; 22, с. 317]. Тож вивчення минулого крізь призму глобальної історії впливатиме і на більш-менш чітке окреслення цих орієнтирів у розрізі кожної окремої країни, визначення вектору її поступу.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. До наукової дискусії щодо глобальноісторичних досліджень останніми роками долучилися чимало вітчизняних [2; 5–10; 14] і зарубіжних [1; 3; 18; 24–33] суспільствознавців. Проаналізовано окремі питання змістового наповнення ключових термінів, методології глобальноісторичних досліджень, співвідношення глобальної історії з національною, приділено увагу окремим аспектам інтелектуальних практик у контексті глобальноісторичних студій тощо. Натомість із огляду на якісно новий рівень наукових рефлексій, зумовлених глобальним масштабом їх предмету, досі відкритими залишаються (і, вочевидь, довго лишатимуться такими) питання конфігурації дослідницького поля цього трендового напрямку наукових студій. Це підтверджує гостра дискусія щодо предметних границь глобальної історії, що відбулася під час XXI Всесвітнього конгресу з проблем глобальної історії (Амстердам, 2010) [24].

Зрозуміло, осмислення засадничих питань глобальноісторичних досліджень, розроблення їх стратегії можливе лише за умов відповідних колективних інтелектуальних пошуків інтернаціональної наукової спільноти. Попри інтенсифікацію обговорення нею актуальних проблем, питання конфігурації дослідницького поля глобальної історії, її найважливіших тем досі залишаються серед «гарячих».

Постановка завдання. Не претендуючи на всебічне висвітлення цих питань, спробуємо окреслити у загальних рисах своє бачення дослідницького поля глобальної історії, коло її актуальних тем у контексті вивчення процесів глобалізації у минулому.

Виклад основного матеріалу дослідження. Глобальноісторичні дослідження – дитя епохи пришвидшеної глобалізації, що датується останньою третиною ХХ ст. Розвій цих студій сотнею років тому навряд чи був можливим, адже глобальний ракурс вивчення соціального поступу людства потребує і глобального погляду на минуле. Цьому останніми десятиліттями сприяють розвиток засобів комунікації, інформаційної сфери, зростання динаміки соціальних контактів і, що найважливіше, – запити суспільства на осмислення проблем, породжених новітніми хвилями глобалізації та процесами формування інформаційно-мережевого суспільства. Останнє, за висловом І. Колесник, характеризується гнучкою структурою потоків інформації та комунікацій, а його факторами виступають ЗМІ, системи

транспорту, туризм, міграції, програми освіти. Глобалізуються економіка, політика, безробіття, голод, охорона навколишнього середовища, свідомість сучасної людини, на матеріальні обставини життя якої радикально вплинула інтернет-революція (її проривні досягнення припадають саме на останню третину ХХ ст.). В інтелектуальному просторі відбувається глобалізація науки та професії історика. Загалом сучасний світ, за висловом М. Мак-Люена, радше є глобальним селом, а фізична відстань між суб'єктами соціальних процесів поступово втрачає своє значення [8, с. 16; 9, с. 19; 13, с. 408; 21, с. 20].

Сформувалися контури «глобальних» напрямів науки: глобалістики, глобального еволюціонізму та інших, у контексті яких постулюється зв'язок між соціальними та геоісторичними процесами глобального масштабу. Кожен із них робить свій внесок у пізнання глобального світу, що нині переживає етап становлення. Певне місце у цих наукових практиках посідає історична наука, одним із трендових напрямів якої є глобальна історія.

Не зупиняючись на хрестоматійному, пов'язаному із тлумаченням терміна «історія», наголосимо на тому, що термін «глобальний / глобальна» увійшов у соціогуманітарні дослідження у 1940-і рр. для позначення процесів світового, планетарного масштабу, але системно став уживатися лише у 1980–1990-і рр., позначаючи якісні зміни у соціальному бутті людства, його «перехід у третє тисячоліття» у контексті формування глобальної / планетарної спільноти [13, с. 28]. У вузькому значенні «глобальний» означає «масштабний». У ракурсі історичних студій це насамперед має відношення до масштабного виміру та макросоціального характеру предмету вивчення. Отже, поєднання термінів «історія» і «глобальний» в одному концепті налаштовує на сприйняття історичних явищ минулого як явищ, пов'язаних із глобальними історичними процесами у розрізах регіонів світу, їх частин, континентів і людства загалом.

Іншим ключовим терміном є «глобалізація». Останнім часом цей термін використовується для позначення наростаючої взаємозалежності, інтеграції світу – економічної, соціокультурної, політичної. Як вказують В. Андріяш і Є. Ривак, глобалізація – це не тільки одна з мегатенденцій світового розвитку, але й нова система сучасних міжнародних економічних і політичних відносин. З огляду на це історичне обґрунтування проблем глобалізації сьогодні – актуальне завдання, оскільки дозволяє усвідомити вплив процесів

глобалізації на державність, спланувати шляхи адаптації країн, їхніх мешканців, населення регіонів світу, людства до нових реалій. Аналіз процесів глобалізації, їх дослідження й обґрунтування вимагають урахування не тільки ситуації, що склалася у сучасному світі, але й історичного багажу. Останнє сприяє визначенню ступеня інтеграції історичного суб'єкта у метастір – природний, економічний, політичний, технологічний, культурний, комунікаційний, демографічний тощо [2, с. 6].

Глобалізація, як наголошує О. Пруднікова, є незаперечною детермінантою історичного процесу, але вона несе в собі величезні небезпеки, пов'язані з уніфікацією та її негативним впливом на культуру національних спільнот. З одного боку, відбувається стрімке розширення обміну товарами, послугами, інформацією, заявляється більш широке, аніж раніше, поле взаємодії людей, з іншого – декілька гігантських транснаціональних корпорацій (далі – ТНК) у розвинених країнах здатні контролювати цей ринок і отримувати надзвичайні прибутки. ТНК нав'язують країнам не тільки свої товари та послуги, але й світогляд, систему цінностей, уявлення про розвиток людської цивілізації, про перебіг історичних подій (здебільшого у вестернізованому варіанті), що насамкінець формує ідеологічну базу однополярного світу – постсвіту, котрий уже проглядається у всеосяжному фінансовому ринку [17].

Попри відсутність єдиної періодизації процесів глобалізації, більшість дослідників єдині у тому, що глобалізація – явище не нове, притаманне сучасності. Початки глобалізації припадають на світанок людської історії: розселення первісних племен по Земній кулі було одним із перших кроків глобалізації. Е. Тоффлер та І. Валлерстайн розглядають глобалізацію як низку окремих «хвиль» зі своїми «приливами» та «відливами» на тлі поступового перетворення світу на обширне коло глобальних мереж, що інтенсивно відбивається на всіх сторонах соціального буття: від економіки до культури [2, с. 6–8].

Із 1950-х рр. розпочався відлік дифузної глобалізації – економічні та культурні зв'язки, інформаційні контакти дедалі легше, подібно до молекулярної дифузії, проникають крізь державні кордони, набуваючи децентралізованого, трансграничного характеру. Початком сучасного етапу – етапу пришвидшеної глобалізації – став рубіж 1980–1990-х рр. У політичному вимірі ці часи характеризуються чималими змінами, зокрема руйнацією біполярного світу, розпадом системи соціалізму та СРСР, появою нових

незалежних держав на пострадянському просторі. У вимірі соціокультурному 1980–1990-і рр. пов'язані з початком інтенсифікації комунікаційних процесів і перетворенням Інтернету на універсальний інформаційний простір, котрий змінює свідомість і засоби взаємодії людей. У 1991 р. Європейська фізична лабораторія CERN створила протокол www – World Wide Web. Упродовж року Інтернет розпочав діяти у понад 30 країнах світу. До мережі отримали доступ понад 4 млн осіб. У 2002 р. Інтернет пов'язував 689 млн осіб. У 2003 р. у світі налічувалося понад 3 млрд Інтернет-сайтів. Сучасна хвиля глобалізації вибудовується навколо телекомунікацій завдяки мікросхемам, волоконній оптиці, Інтернету, супутникам. Останнє свідчить про те, що сучасний світ стоїть на порозі фундаментальних трансформацій світоустрою, які можна зіставити з революційними змінами XVI–XVII ст.

За допомогою Інтернету та Всесвітньої Павутини виникла нова модель комунікації, новий світогляд, нова реальність. Інтернет додав засобам комунікації новий вимір, якого не могли дати ані друкарський верстат Гуттенберга, ані радіопередачі Марконі: усунуто асиметрію та прірву між виробником і споживачем, що не має прецедентів у будь-яких ЗМІ. Пов'язавши воєдино мільйони комп'ютерів по всьому світу, мережева інфраструктура зробила сучасне суспільство по-справжньому трансграничним і глобальним. Можливість необмеженої комунікації – чи то діалогове спілкування, чи то безособовий обмін інформацією, здійснювані сьогодні із безпрецедентною швидкістю, – докорінно змінили структуру наукових досліджень, бізнесу, культурної політики держав, відносини між людьми, країнами. Крім того, комунікаційне середовище Інтернету зробило доступнішими знання, що якісно впливає на формування глобального світу (під останнім розуміється етап соціоприродного розвитку, який пов'язується і досягненням планетарної геокосмічної стійкості – будь-який інший варіант такого світу не гарантує тривалого існування і поступу цивілізації) [2, с. 7–9; 8, с. 20; 20, с. 13–15, 108–109; 21, с. 23].

Як наголошує Т. Шестова, із розвитком комп'ютерних технологій у соціальні й історичні студії увійшли величезні масиви даних, машинна обробка яких дозволила реалізовувати складні дослідницькі програми. Це стало одним із найважливіших факторів оновлення історичної науки, якісного розширення її можливостей. Методологічні досягнення таких сфер, як квантитативна

історіографія, кліодинаміка, макросоціологія та інші, відкрили шляхи створенню теорій глобального масштабу. Можливість працювати з емпіричною глобальною порадкою стала ключовою умовою становлення глобальної історії як наукового знання [26].

Розгортання глобальноісторичних студій і впровадження до широкого наукового обігу концепту «глобальна історія» зумовлене, крім іншого, тенденціями взаємопроникнення та міждисциплінарного синтезу у структурі не лише соціального знання, але і знання загалом. Відбувається фундаментальна перебудова всього корпусу соціальних наук, формування й еволюція нових дослідницьких парадигм, розмивання меж традиційних дисциплін, активний розвиток міждисциплінарних студій. Закладаються нові принципи та когнітивні установки. Історична наука перетворюється на «мультипарадигмальну дисципліну», на дослідницьке поле різних суджень, інтелектуальних «ігор» [7, с. 10; 11, с. 29–43].

Історичні дослідження у контексті таких змін перебувають у рамках так званої «нової історії / нової історичної науки». Під нею розуміється потужний інтелектуальний рух, що, крім іншого, висунув завдання виходу історичного пізнання на глобальний рівень і перенесення дослідницької уваги на макросоціальні процеси. Науковцями поставлено під сумнів традиційні прийоми історіописання і пізнання, напрацьовані істориками ХІХ ст., зсунуто акценти у бік міждисциплінарності студіювань минулого із наголосом на перспективі інтердисциплінарності історичних досліджень. Всупереч європоцентричній візії історичного процесу, що утвердилася в історіописанні, зростає увага до особливостей історичного розвитку тих регіонів і спільнот, які тривалий час залишалися поза фокусом уваги науковців і розглядалися як відсталі, такі, що буцім-то не відігравали суттєвої ролі у всесвітньоісторичних процесах. Водночас артикулюється важливість осмислення макросоціальних процесів, котрі впливають на становлення планетарної спільноти [4, с. 9; 10; 21; 7, с. 8–10; 15, с. 50, 60; 16, с. 10–11].

Заміщення «старої» історії «новою» та поява «альтернативної історії» – це тема в історії історіописання, що періодично відроджується. Натомість, як наголошує П. Берк, імпульс «збільшенню галактики історії» та розгортанню її діалогу з іншими гуманітарними дисциплінами насамперед дав глобальний соціальний контекст усіх процесів, котрі організують людське буття [16, с. 12–15]. Втім, не слід забувати, що, головне

завдання історика – знайти у загальній ході подій удоступнену розуму закономірність, а з мозаїки «легітимованих» у наукових текстах історичних фактів, явищ, процесів виткати полотно історичної реальності. Кожен історик усвідомлює, що тканина ця завжди буде із проріхами, а «вічним» імпульсом для праці дослідника є прагнення подолати фрагментарність уявлень про минуле – чи то у просторовому, чи то у часовому вимірах.

Як вказує І. Колесник, сучасність сплітається із численних історій. Своє місце серед них посіла глобальна історія – сучасна історична ідеологія та багатовекторна і багатопарова перспектива історичного дослідження з дискусійним дослідницьким полем, котра своєю філософською основою має планетарне мислення [8, с. 126; 9, с. 16–17].

Концепт «глобальна історія» виник у англосаксонському науковому середовищі, де на цей напрям сформувалися два погляди, які конкурують між собою. Одні дослідники трактують глобальну історію з перспективи комунікацій, тобто з'ясування взаємодії суспільств, культур, цивілізацій. Інші визначають глобальну історію з перспективи потоків інформації у сучасному світі. Деякі науковці наголошують на тому, що глобальна історія як науково-гуманітарний напрям має використовувати неархівні джерела та спиратися на методи біології, екології, палеонтології, археології, хімії, а на думку, приміром, П. О'Брайєна, предметом глобальної історії має бути філософія, теологія, географія, медицина, астрономія, метеорологія, зоологія.

Новий етап у глобальноісторичних дослідженнях, який називають «новою глобальною історією», пов'язаний з іменами історика В. Макнілла й антрополога Е. Вульфа. Вони запропонували практично нову модель всесвітньої історії. В. Макнілл, зокрема, вважає, що ключовим фактором світової історії є контакти між людьми різних співтовариств і культурних традицій, а це передбачає обмін ідеями та практичним досвідом. Згодом дослідник почав вивчати вплив інфекцій, інфекційних хвороб на різні суспільства й культури [1 с. 45; 9, с. 16].

Відзначає важливість студіювання цих тем і преставник американського наукового середовища й один із засновників *Journal of World History* Дж. Бентли [3]. Його співвітчизник Б. Мазліш стверджує, що тільки розширенням традиційної проблематики глобальна історія зможе подолати європоцентризм наявних концепцій, знайти нові одиниці історичного аналізу. Серед факторів глобалізації, які слід урахувати в історичних кон-

цепціях, Б. Мазліш називає опанування космосу, винайдення супутникового зв'язку, виникнення ядерної загрози, поява трансграничних екологічних проблем, зростання впливу мультинаціональних корпорацій тощо. Дослідник наголошує на тому, що суперечливі концепції глобалізації створюють проблемне поле глобальної історії [24; 25]. Дж. Адельман закликає вийти за межі історій про «відокремлені сутності» та розкривати зв'язки між суспільствами, а не всередині них [1].

Інші американські дослідники D. North, J. Wallis, B. Weingast у спільній праці «Насильство та соціальні порядки: концептуальні основи інтерпретації записаної історії людства» помістили у соціальні й історичні рамки насильство і показали тісний зв'язок між економічною та політичною поведінкою [27], а син і батько Макнілли у праці «Людська павутина: погляд із висоти пташиного лету на всесвітню історію» за основу аналізу взяли людські мережі [25].

Своє бачення перспектив глобального історіописання продемонструвала російська дослідниця М. Румянцева. Вона виступає проти «екстенсивного розширення» загальної історії до всесвітньої / глобальної за рахунок подолання європоцентризму та наполягає на побудові глобальної історії на базі компаративного джерелознавства [19].

Як резюмують учені, за всієї альтернативності тлумачень, підходів і оцінок варто зважати на те, що глобальна історія як інноваційна дисципліна перебуває лише на етапі свого становлення, її предметне поле видається слабо окресленим. Вона, зокрема, потребує нових аналітичних категорій, визнання світових регіонів як зон політичного, соціального й економічного переплетення з наголосом на історичних коріннях тих всесвітніх подій, що зумовили основні характеристики сучасної глобалізації [6, с. 8–9; 7, с. 13].

У 1990-і рр. розпочалася інституалізація глобальної історії. Формуються співтовариства глобальних істориків, виникають міжнаціональні наукові центри з вивчення глобальної історії. На початку 2002 р. створено Європейське співтовариство дослідників універсальної та глобальної історії (ENUGH). У 2006–2008 рр. засновано часописи *Journal of World History*, *Journal of Global History*. Упродовж 2005–2010 рр. у Лейпцигу, Дрездені, Лондоні, Осло, Сідней, Амстердамі відбулися конгреси із глобальної історії. Натомість, попри активізацію наукової комунікації, досі неузгодженими у середовищі «глобальних істориків» залишаються ключові терміни й поняття, якими оперують під час студювання.

Проблема полягає в тому, що учені послуговуються власними мовами, переклад якими ключових понять і термінів глобальної історії має свої конотації. Відповідно, витлумачення цих термінів і понять потребує окремих пояснень, узгоджень, подальшої інтенсивної взаємодії між істориками (і не тільки істориками, а й лінгвістами) у цьому аспекті [7, с. 10; 8, с. 148–149; 9, с. 19].

Насамперед це стосується назви цього новітнього напрямку історичних студій. Науковці різних країн послуговуються термінами «Transnational History», «Big History», «Environmental History», «Cross-Cultural Studies», «Croisee History» тощо. Змістовне наповнення цих термінів різними дослідниками, як показала у своїй праці «Глобальна історія. Історія понять» І. Колесник, має певні відмінності [8, с. 148]. Ураховуючи напрацювання істориків, наголосимо: на наш погляд, найбільш концепту «глобальноісторичні дослідження» відповідають транснаціональна історія та перехресна історія як різновиди глобальної історії.

Транснаціональну історію, вказує І. Колесник, розуміють як історію, що виходить за рамки національної (державної) історії та дає можливість осмислити ті аспекти минулого, котрі зазвичай перебували у тіні національної проблематики. Усталеної думки щодо предмета транснаціональної історії немає: одні учені вважають, що предмет глобальноісторичних досліджень становить глобальна історія товарів (цукру, чаю, кави, срібла, опіуму, бавовни, шовку тощо); економічна діяльність (банківська справа, торгівля, промисловість, транспорт); соціальні й міжетнічні відносини; загальні теми – політика, військова справа, наука, глобальна біографія, яка містить вивчення життєвих світів людини. Представників англосаксонської школи ототожнюють транснаціональну історію із глобальною (П. О'Браєн), або із всесвітньою (Дж. Бентлі, П. Меннінг), або із міжнародною (К. Бейлі) та пов'язують із масштабними процесами, великими структурними моделями, які містять локальні, регіональні та національні складові частини [8, с. 145].

Модель перехресної / переплетеної історій як різновид глобальної історії передбачає реконструкцію взаємодії людей, культур, традицій, політичних і соціальних рухів, релігійних, етнічних, національних ідентичностей, трансфер технологій, ідей, товарів, опис різних форм модернізації [8, с. 58–60, 129–131; 9, с. 17–19].

Ураховуючи все вище висловлене, до *предмету* глобальної / транснаціональної / перехресної історії, віднесемо процес становлення

соціокультурної цілісності світу у контексті глобальних соціоприродних процесів з урахуванням генези сталих у довготривалій перспективі систем культурних зв'язків між населенням регіонів, країн, макрорегіонів, Земної кулі; а також: процеси глобалізації засобами міжконтинентального поширення технологій, процеси кроскультурних взаємин, розвиток уявлень народів, мешканців макроергіонів одних про інших, у тому числі засобами історіописання. *Об'єктом* відповідно визначимо: соціокультурні контакти, взаємозв'язки, взаємозумовленість інтеграційних процесів і процесів дезінтеграції у масштабах регіонів, країн, макрорегіонів, Земної кулі.

До кола актуальних тем глобальної / транснаціональної / перехресної історії варто включити такі: нові аналітичні категорії та методичний інструментарій вивчення явищ минулого у глобальному ракурсі; співвідношення цивілізації та глобалізації, локального та національного наративів у рамках глобальної історії; територіальні аспекти глобалізаційних процесів минулого (глобальні міста, зони політичного, соціального й економічного переплетення, трансконтинентальні шляхи обміну товарами та міграцій населення тощо); відносини між територіальними спільнотами етнічних масивів, країн, міжнародних регіонів, між трансконтинентальними структурами, між урядами та ТНК; історичні корені сучасних глобальних проблем людства, що «надали форму» сучасному світу, який глобалізується; вивчення наднаціональних структур у політичному, соціальному, ідеологічному зрізах; міжнародні трансфери ідей, знань, управлінських та освітніх технологій, міжнародна наукова співпраця.

Як наголошує німецький вчений Й. Рюзен, праця історика відповідальна не тільки з огляду на етичні виміри інтерпретації минулого. Історик несе відповідальність і за сучасне та майбутнє, адже історія впорядковує та спрямовує колективну пам'ять через керовані ними пізнання та репрезентацію. Крім того, зауважує Й. Рюзен, історичне мислення приховує перспективу часових змін, що через наміри людини діє як культурний чинник у спрямованості людської діяльності. Не слід забувати про те, що минуле завжди «живе» у «винайденні» його істориком, а інтерпретаційні зв'язки та критерії змісту історичного мислення є частиною культури, яка породила дослідника. Осучаснення минулого супроводжує будь-яку працю з його вивчення. Остання завжди долучається до проектування майбутнього й тією

чи іншою мірою зорієнтовує соціальну практику [19, с. 273–274, 314–317].

З огляду на це варто наголосити на тому, що глобальноісторичні дослідження, у фокусі яких перебувають макросоціальні процеси, певною мірою спрямовують завтрашній день глобального соціуму, оскільки оцінками й етичними критеріями осмислення глобального минулого чималою мірою впливають на вибір шляхів розв'язання проблем суспільного буття. Тож відповідальність «історика-глобаліста» за плід його інтелектуальної праці зростає у рази, а етичні виміри наукової діяльності вимагають надсумлінного ставлення до своєї професії, формування якісної емпіричної бази глобальноісторичних студій, обережних оцінок і побоювання викривлень під час розгляду історичних явищ унаслідок їх осучаснення, адже ціною помилкових суджень та узагальнень може стати доля регіонів світу, планетарного соціуму.

Висновки. Прагнучи подолати фрагментарність уявлень про минуле та відшукати корені глобальних проблем сучасності, останніми десятиліттями історики інтенсифікували глобальноісторичні студії. Одним із перспективних їх напрямів є глобальна / перехресна / транснаціональна історія, яка актуалізує вивчення глобалізаційних процесів у ретроспекції у контексті студіювання тих історичних явищ, «кінцевими пунктами» яких стали глобальні соціальні та політичні проблеми сучасності. Залучення до аналізу величезних масивів історичних джерел, масштаби котрих зумовлені макроісторичним ракурсом розгляду соціальних процесів минулого, вимагають нових методів обробки даних із залученням електронних інструментів і методик квантитативної історіографії, кліодинаміки тощо, колективних інтелектуальних зусиль, активізації професійних контактів дослідників, узгоджених зусиль інтернаціональної наукової праці учених. Певні складнощі у цьому контексті пов'язані із проблемою інтерпретації термінів і понять, якими послуговуються науковці, представляючи різні культури, різні світогляди та мовні уподобання. Тож на часі розгортання діяльності розгалуженої всесвітньої мережі наукових товариств із вивчення глобальних процесів у ретроспекції, чи не найпершим завданням якої є узгодження «термінологічної мови» досліджень. «Градус відповідальності» учених у формуванні емпіричної бази глобальноісторичних досліджень і її аналізі значно підвищується, оскільки вплив наукових рефлексій на соціальну практику у контексті таких студій вельми суттєвий і здатен зумовити зміни у житті населення регіонів світу та людства загалом.

Список літератури:

1. Адельман Дж. Що таке глобальна історія сьогодні? *Historians*. URL: <http://www.historians.in.ua/index.php/en/dyskusiya/2387-dzheremi-adelman-shcho-take-globalna-istoriya-sogodni>
2. Андріяш В.І., Ривак Є.І. Історичні форми та етапи розвитку глобалізації. *Наукові праці. Державне управління*. Вип. 230. Т. 242. С. 6–10.
3. Бентлі Дж. Образи мирової історії в наукових дослідженнях ХХ століття. *Время мира. Альманах*. 1998. Вип. 1. URL: <https://nsu.ru/filf/rpha/papers/geoecon/bentley.htm>
4. Віднянський С. Проблеми всесвітньої історії в українській історіографії: стан та перспективи досліджень. URL: https://shron1.chtyvo.org.ua/Vidnianskyi_S/Problemy_vsesvitnoi_istorii_v_ukrainskii_istoriohrafii_stan_ta_perspektyvy_doslidzhen.pdf
5. Городня Н. Глобальна історія, всесвітня історія і глобалізація. *Європейські історичні студії*. 2019. № 14. С. 58–72.
6. Дунаєва Ю.В. Глобальная история и история глобализации: взгляды Запада и Востока. *Социальные и гуманитарные науки. Отечественная и зарубежная литература. Серия : История*. 2011. С. 7–14.
7. Киридон А. Зміна парадигм? Глобальна історія як напрям історичних досліджень ХХІ ст. *Історична пам'ять*. 2018. Вип. 38. С. 8–17.
8. Колесник І. Глобальна історія. Історія понять. Київ : НАН Укр.; Ін-т іст. України, 2019. 348 с.
9. Колесник І. Глобальна історія як новітній напрям соціогуманітаристики. *Народна творчість та етнологія*. 2018. № 4. С. 15–22.
10. Колесник І. Феномен відсталості з перспективи глобальної історії. *Український історичний журнал*. 2020. № 5. С. 147–158.
11. Кремень В., Ткаченко В. Філософія історичного дискурсу в час політизації історії та історизації політики. *Політичний менеджмент*. 2009. № 2. С. 26–45.
12. Кукарцев О. Дослідження і теоретизування глобалізації: до історії питання. *Українська національна ідея: реалії та перспективи розвитку*. 2014. Вип. 26. С. 27–31.
13. Мак-Люэн М. Галактика Гутенберга: сотворение человека печатной культуры. Киев : Ніка-Центр, 2004. 432 с.
14. Мотенко Я.В. Глобальна історія як альтернатива історії національній. *Інформаційні технології: наука, техніка, технологія, освіта, здоров'я*. 2017. Ч. IV. URL: http://www.kpi.kharkov.ua/archive/microcad/2017/S19/tez_mic_17_IV_p20-p20.pdf
15. Нариси з соціокультурної історії українського історіописання: субдисциплінарні напрями : колективна монографія / Удод О., Верменич Я., Ковалевська О., Ясь О.; за заг. ред. В. Смоля ; Ін-т іст. Укр. НАН України. Київ : Генеза, 2018. 288 с.
16. Нові перспективи історіописання / за ред. П. Берка; пер. з англ. Київ : Ніка-Центр, 2004. 392 с.
17. Прудникова О.В. Вплив глобальних історичних циклів на суспільно-політичні процеси у національних державах. URL: http://dspace.nlu.edu.ua/bitstream/123456789/3882/1/Prydnikova_111_113.pdf
18. Румянцева М.Ф. О понятиях всеобщая – всемирная – глобальная история: источниковедческий аспект. *Ученые записки ВГУ имени П.М. Машилова*. Т. 22. 2016. С. 15–20.
19. Рюзен Й. Нові шляхи історичного мислення / пер. з нім. В. Кам'янець. Львів : Літопис, 2010. 358 с.
20. Соколов К.Б. Глобализация: история, современность и искусство. Москва : Гос. ин-т искусствозн., 2012. 444 с.
21. Спасибо І.А. Щодо історії виникнення глобальної мережі Інтернет. *Право та інновації*. № 3(7). 2014. С. 15–25.
22. Україна як цивілізаційний суб'єкт історії та сучасності: національна доповідь / ред. кол. С.І. Пирожков, В.А. Смолій, Г.В. Боряк, Я.В. Верменич, С.С. Дембіцький, О.М. Майборода, С.В. Стоєцький, Н.В. Хамітов, Л.Д. Якубова, О.В. Ясь ; Ін-т іст. Укр. НАН України. Київ : Ніка-центр, 2020. 356 с.
23. Шестова Т.Л. Глобальная история: фактор воды. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/globalnaya-istoriya-faktor-vody/viewer>
24. Шестова Т.Л. Истоки и перспективы глобальной истории. *Универсальная и глобальная история*. URL: <http://www.socionauki.ru/book/files/ygi/077-082.pdf>
25. Mazlish B. The New Global History. URL: <http://toynbeeprize.org/wp-content/uploads/2014/03/mazlish-the-new-global-history1.pdf>
26. McNeill J.R., McNeill W.H. The Human Web: A Bird's-Eye View of World History. URL: https://www.goodreads.com/book/show/530104.The_Human_Web
27. North D.C., Wallis J.J., Weingast B.R. Violence and Social Orders: A Conceptual Framework for Interpreting Recorded Human History. Cambridge : University Press, 2009. 308 p.

Verkhovtseva I.H. GLOBAL HISTORY: CONTOURS OF THE RESEARCH FIELD

The article outlines the contours of the research field of global history – one of the trend areas of the latest historical studies. Within the framework of the problem of formation of its problem field and in the context of scientific discussion on the subject of its study, the focus is on current topics in terms of studying the globalization processes of the past. According to the historian, these are the topics: new analytical categories and methodological tools for studying the phenomena of the past in a global perspective; the relationship between civilization and globalization, local and national narratives in global history; territorial aspects of the globalization processes of the past (global cities, areas of political, social and economic intertwining, transcontinental routes of trade and migration, etc.); the historical roots of modern global problems of mankind, which “gave shape” to the modern world, which is globalizing; study of supranational structures in political, social, ideological sections; international transfers of ideas, knowledge, management and educational technologies, international scientific cooperation. The researcher believes that, against the background of the variety of names of global historical studies in foreign historical thought, such that reflects the essence of the global historical approach to the study of the past, is the name of these studies “global / cross / transnational history”. The historian emphasizes the increasing responsibility of scientists in forming the empirical basis of global historical research and analysis of selected factual material.

According to the author, the impact of scientific reflections on social practice in the context of these studies can be considerable: miscalculations and distortions in the reconstruction of global historical processes of the past can negatively affect the fate of the inhabitants of the world and planetary society.

Key words: *globalization processes, global history studies, global / cross / transnational history, research field.*

УДК 94(100)(092)»1342/1406»:930(47+57)(092)
DOI <https://doi.org/10.32838/2663-5984/2021/4.22>

Гордієнко В.В.

Уманський державний педагогічний університет імені Павла Тичини

Гордієнко Г.М.

Уманський державний педагогічний університет імені Павла Тичини

ХАН ТОХТАМИШ У ПРАЦЯХ РАДЯНСЬКИХ І ПОСТРАДЯНСЬКИХ ДОСЛІДНИКІВ: ІСТОРИОГРАФІЧНИЙ ДИСКУРС

Статтю присвячено аналізу історіографічної ситуації, яка склалася довкола історичної персоналії хана Золотої Орди Тохтамиша у дослідженнях радянських і пострадянських науковців. Встановлено, що праці з історії Золотої Орди та її правителів перебували під ідеологічним контролем партійно-урядового керівництва СРСР, її інтенсивність і спрямування досліджень залежали значною мірою від коливань внутрішньої та зовнішньої політики тоталітарної держави. З'ясовано, що напередодні і на першому етапі Другої світової війни, коли великодержавні аспекти радянської зовнішньої політики виявилися повною мірою, дослідження монгольських завоювань, Золотої Орди, походів Тимура заохочувалися, але коли піднесення національного патріотизму під час війни викликало занепокоєння влади, було ухвалено рішення, які забороняли історикам позитивно оцінювати державотворення та суспільний лад Улуса Джучі. Зазначено, що науковці Б. Греков і О. Якубовський вимушені були у своїй монографії про розпад Золотої Орди, про діяльність хана Тохтамиша враховувати партійні настанови. Показано внесок у створення наукового образу золотоординського правителя епохи тимчасового об'єднання держави істориків М. Сафаргалієва, Г. Федорова-Давидова, І. Грекова. Проаналізовано причини негативної оцінки історичної ролі хана Тохтамиша відомим етнологом та істориком Л. Гумільовим. Показано вплив на історичні дослідження ідей неоевразійства. У статті розкрито зміст нової інтерпретації політичної діяльності хана Тохтамиша сучасним істориком Р. Почекаєвим. Доведено, що дослідник усі наміри та вчинки хана пояснював його прагненням не тільки відновити Золоту Орду, але й відбудувати всю Монгольську імперію під своєю владою. Вказано на позитивні та негативні аспекти процесу формування національних історіографій пострадянських країн, історія яких була пов'язана із Золотою Ордою, і висвітлення у їх рамках постаті хана Тохтамиша.

Ключові слова: хан Тохтамиш, Золота Орда, Тимур, історіографія, монголосфера, науковий образ.

Постановка проблеми. Історія Золотої Орди упродовж останнього століття неодмінно залишалася предметом наукового інтересу дослідників із різних галузей гуманітаристики. Значний внесок у вивчення господарства, економіки, державного ладу та зовнішньої політики цього унікального компоненту монголосфери зробили історики. Донині нагромаджено значний за обсягом комплекс знань про Улус Джучі. Тільки перелік монографій, статей, наукових розвідок і повідомлень, а також науково-популярних видань налічує тисячі назв. Водночас нині зростає необхідність переосмислення накопиченої інформації та нового прочитання давно відомих історичних джерел у зв'язку зі стрімким розвитком азійського континенту та появою молодих держав у Середній Азії.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Про Золоту Орду та хана Тохтамиша писали такі

відомі радянські дослідники, як А. Насонов [7], Б. Греков [1; 2], І. Греков [3], О. Якубовський [1; 2], М. Сафаргалієв [11], Л. Гумільов [4]. Серед нинішніх істориків Золотої Орди варто відзначити І. Міргалієва [6], Р. Почекаєва [10], Б. Черкаса [13]. Усі ці дослідники розглядали особистість хана Тохтамиша переважно у контексті взаємодії Золотої Орди з давньоруськими князівствами та із правителем Турану – Аміром Тимуром. Дослідницьку увагу незмінно приковувала драматична політична історія Золотої Орди. Особливо активно розвиток золотоординської державності вивчали східноєвропейські історики з огляду на вплив, який здійснила Золота Орда на державотворення та розвиток культури їхніх країн. Основи дослідження історії Улуса Джучі були закладені ще у дореволюційній Росії. Інтерес радянського режиму до колоніальної Азії сприяв формуванню

радянської школи сходознавства, у межах якої з'явилися дослідження Золотої Орди на основі марксистської методології. Справжній ренесанс у вивченні золотоординської тематики викликало становлення національних історіографій у Республіці Татарстан, Казахстані й Узбекистані.

Постановка завдання. Вивчення політичної еволюції Улуса Джучі не може обійтися без історико-біографічного методу. Історія Золотої Орди зберегла немало імен видатних особистостей, котрі залишили глибокий слід у минулому не тільки цієї країни, але й усїєї монгольської сфери: Бату, Берке, Ногай, Узбек, Джанібек, Мамай, Едигей. Особливе місце у цьому ряду ханів та емірів Улуса Джучі займає постать хана Тохтамиша. Наділений усіма чеснотами степового правителя, Тохтамиш здійснив останню спробу відновити великодержавний статус Золотої Орди та зазнав важкої поразки, що відразу позначилося на геополітичних процесах як у Середній Азії, так і у Східній Європі.

Інтерпретація феномена Тохтамиша у радянській і пострадянській історичній науці є не менш цікавим предметом дослідження, ніж аналіз умов і причин краху політичної програми цього правителя. Отже, доцільно проаналізувати процес історичної реконструкції персоналії хана Тохтамиша у головних радянських дослідженнях та у працях істориків із пострадянського простору. Важливо з'ясувати, що у діяннях Тохтамиша як державця викликало науковий інтерес, а також які історичні оцінки давали цій особистості радянські дослідники та фахівці із нинішніх молодих країн, землі яких колись входили до монгольської сфери.

Виклад основного матеріалу дослідження. Інтерес радянського сходознавства до Золотої Орди та, відповідно, до діянь хана Тохтамиша істотно зріс напередодні Другої світової війни. Очевидно, йшлося про негласне «держзамовлення», викликане зростанням великодержавницьких амбіцій сталінського керівництва. Саме тоді з'явилися відома праця А. Насонова «Монголы и Русь. История татарской политики на Руси» та монографія Б. Грекова й О. Якубовського «Золотая Орда (Очерк истории Улуса Джучи в период сложения и расцвета в XIII–XIV вв.)» [2]. Остання праця перевидавалася тричі – у 1937, 1940, 1941 рр. Поряд зі зростанням суспільно-політичного інтересу до історії Золотої Орди посилювався інтерес і до постаті Тамерлана. Варто вказати на публікацію Б. Заходера «Империя Тимура» [5]. Зрозумілими у цьому контексті виглядали археологічні й антропологічні дослідження радянських

фахівців, які розпочалися буквально за кілька днів до німецько-радянської війни у гробниці Тимура у Самарканді.

А. Насонов у своїй книзі систематизував усі напрацювання російської дореволюційної історіографії щодо історії Улуса Джучі. Хан Тохтамиш цікавив історика лише як провідник традиційної монгольської політики щодо північно-руських князівств. Так, А. Насонов зауважив, що із приходом Тохтамиша на трон правителя Золотої Орди за допомогою Тимура закінчився період політичної анархії; хан оперативно і силою упокорив Москву, але повернутися цілком до колишньої політики монголів щодо Русі вже не міг. «Епоха Тохтамиша та його найближчих спадкоємців стала часом, коли Орда напружувала останні сили, щоб утримати своє панування над Руссю не номінально, а фактично», – писав історик [7, с. 135]. А. Насонов підтвердив у своїй книзі висновки попередніх дослідників: політика Тохтамиша була спрямована проти об'єднувачих намірів московського князя лише доти, доки сам правитель Золотої Орди не опинився у складному становищі після важких поразок у протистоянні з Тимуром. Загалом для тексту А. Насонова характерна позитивістська строгість у використанні історичних джерел і скупість на оціночні судження.

Якщо напередодні Другої світової війни у СРСР спостерігався підвищений інтерес до історії середньовічного Сходу і Монгольської імперії, то на етапі завершення війни ставлення до цих історичних досліджень різко змінилося. Про це свідчить постанова ЦК ВКП (б) від 9 серпня 1944 р. «Про стан і заходи з покращення масово-політичної та ідеологічної роботи у Татарській партійній організації». Пункт 7 постанови викладено так: «Запропонувати Татарському обкому ВКП (б) організувати наукову розробку історії Татарії, усунути допущені окремими істориками та літераторами серйозні недоліки й помилки націоналістичного характеру у висвітленні історії Татарії (прикрашання Золотої Орди, популяризація хансько-феодального епосу про Ідегея)...» [9, с. 518]. Незабаром, 6 жовтня 1944 р. у Казані Бюро Татарського Обласного комітету ВКП (б) ухвалило постанову № 39 «Про помилки та недоліки у роботі Татарського науково-дослідного інституту мови, літератури та історії». Постанова місцевого партійного керівництва більш конкретно означила «помилки» істориків і встановила чіткі межі досліджень: «У своїх працях... інститут допустив серйозні помилки. Зводяться вони до того, що Золота Орда, за істотного розхо-

дження з історичною правдою, зображається прогресивною державою, країною із високорозвинутою економікою та культурою. Інститут у процесі розробки цих праць зовсім ігнорував основні риси Золотої Орди як держави агресивної, що проводила загарбницькі війни та розбійничі походи на землі російського народу та його сусідів, як держави найтяжчого гноблення і розорення народів. Прикрашаючи Золоту Орду, інститут ігнорував прогресивний характер руйнування цієї держави.

Найгрубішою помилкою інституту є повне ототожнення історії Золотої Орди з історією сучасного татарського народу. Будуючи свої праці на спрощених брехливих і ненаукових позиціях, інститут розглядав період Золотої Орди як найвеличніший і яскравий період історії татарського народу» [8, с. 216–216].

Академічною відповіддю на критику партійно-урядового керівництва можна вважати фундаментальне дослідження Б. Грекова й О. Якубовського «Золотая Орда и ее падение», опубліковане у 1950 р. Історики знайшли спосіб, загалом зберігаючи наукову об'єктивність, урахувати партійні настанови щодо вивчення Улуса Джучі. Знайшлося місце у монографії і для висвітлення головних діянь хана Тохтамиша. Дослідники підкреслили, що відразу після утвердження на престолі за допомогою самаркандського правителя Тимура, тобто у 1381 р., хан Тохтамиш «узяв курс на відродження могутності Золотої Орди та її великодержавної політики» [1, с. 337]. Привертають увагу слова авторів монографії про те, що обидва діячі – і Тимур, і Тохтамиш – добре розуміли, що незабаром їм доведеться розпочати збройне протистояння, і тому кожен до цього серйозно готувався. Причому до середини 80-х рр. XIV ст. позиції Тохтамиша, на думку істориків, були значно сильнішими, оскільки у його розпорядженні були велетенські матеріальні та людські ресурси Золотої Орди. Більше того, Б. Греков та О. Якубовський наголошували, що на той момент Тохтамиш був ханом – нащадком Чингісхана, а Тимур – лише маловідомим еміром, бо перемоги, що прославили його на увесь світ, були ще попереду. Поразки війська Тохтамиша у 1391 р. на р. Кондурча та 1395 р. на р. Терек автори монографії пояснюють кращою бойовою тактикою Тимура. Недаремно для характеристики новаторства самаркандського еміра у військовій справі у книзі виділено фрагмент тексту аж на 16 сторінок. Важливий висновок зробили автори, аналізуючи напрями походів Тимура та знищення ним міст Золотої Орди: Тимур прагнув завдати макси-

мальної шкоди караванній торгівлі між Європою і Китаєм через Крим, Нижнє Поволжя та Хорезм [1, с. 376]. Описуючи дії Тохтамиша після важких поразок, дослідники використовують такі характеристики, як «енергійна натура», «воля і неослабна енергія» і т. п. Водночас історики мусили добре пам'ятати про постанову ЦК ВКП (б) від 9 серпня 1944 р., про що свідчить нічим не обґрунтоване пояснення причин, чому Тимур після взяття та спалення Єльця не пішов далі на Москву: «Очевидно, розповіді про Мамаєве побоїще на Куликовому полі його лякали, і він не наважився прийняти бій із росіянами» [1, с. 370] (виділення наше – В. Г., Г. Г.). Це твердження дисонує з основним змістом монографії.

Період «відлиги» певною мірою позначився й на історіографії Золотої Орди. Свідченням цього може бути монографія М. Сафаргалієва «Распад Золотой Орды», оприлюднена рівно через десять років після виходу у світ монографії Б. Грекова й О. Якубовського. Автор у розділі, присвяченому тимчасовому об'єднанню Золотої Орди наприкінці XIV ст., підкреслив, що із приходом до влади хана Тохтамиша припинилася тривала міжусобиця у країні. На відміну від попередніх дослідників, М. Сафаргалієв, спираючись на історичні джерела, нагадав, що з усіх правителів Золотої Орди, починаючи від Батия, тільки хан Тохтамиш отримав у додаток до свого імені епітет «Великий». Історик дотримувався традиційного пояснення причин розриву Тохтамиша із Тимуром: після смерті соратників хана, котрі радили йому зберігати союз із самаркандським правителем, до його оточення прийшли представники аристократії правого крила з Ак Орди (західних володінь хана), які спонукали хана до розриву із Тамерланом. «Досягнувши zenіту своєї слави, Тохтамиш прагнув розірвати свою залежність від Тимура та повернутися до традиційної політики колишніх ханів Золотої Орди», – писав М. Сафаргалієв [11, с. 145]. Історик вказав на ще одну важливу причину розгортання конфлікту – володіння торговим шляхом Схід – Захід, який перемістився на південь і пролягав через Іран та Азербайджан.

У 60–80-ті рр. XX ст. радянська історіографія Золотої Орди поповнилася новими працями, які істотно розширили предметне поле історичних досліджень. Серед цих праць вигідно виділяється своїм підходом до золотоординської проблематики монографія Г. Федорова-Давидова «Общественный строй Золотой Орды». Застосування методології соціальної історії дало можливість досліднику виявити таку деталь: коли

Урус-хан – правитель Кок Орди – у процесі боротьби за золотоординський престол більше уваги почав приділяти справам західної частини Поволжя та зближатися із сарайськими емірами, аристократія й еміри Кок Орди починали відступатися від нього. Таке ж трапилося пізніше і з Тохтамишем. Останнього у процесі його боротьби з Урус-ханом підтримував не тільки Тимур, але й кок-ординська аристократія. Їхня орієнтація була зумовлена і тим, що саме Тимур підтримував Тохтамиша. Для них Тимур був гарантією відновлення сильної державності Золотої Орди [12, с. 152]. Тимур же допомагав Тохтамишу, оскільки потрібно було подолати Урус-хана, котрий небезпечно посилювався, руками хана-маріонетки, але, щоб той був «законним» ханом, тобто чингізидом. Щоправда, Тохтамиш, як відомо, не став маріонеткою. Як і для більшості російських радянських істориків, для Г. Федорова-Давидова Куликовська битва 1380 р. – «подія величезної важливості». Історик вважав, що Тохтамиш захопив Сарай, Хаджі-Тархан, Крим та Орду Мамаю завдяки Куликовській битві, бо після поразки Мамаю уже не міг утримувати владу у своїх руках. Ось типове висловлювання: «Розгром Мамаю Дмитрієм Донським – подія величезної важливості. Вона показала слабкість Золотої Орди, її неміцність, вона ознаменувала початок вивільнення Русі з-під монгольського гніту. Для Золотої Орди це був один із головних ударів, після яких держава Джучидів розкололася на низку дрібних утворень. Ціла нова епоха була відкрита цією битвою в історії всієї Східної Європи. *Навіть зусилля Тохтамиша не змогли повернути Золотій Орді її колишню могутність після битви на Куликовому полі*» [12, с.153]. (виділення наше – В. Г., Г. Г.) Г. Федоров-Давидов довів, що Тохтамишу надала підтримку західна монгольська аристократія, яка потребувала сильної централізованої влади після падіння темника Мамаю.

Дипломатію хана Тохтамиша вивчав у своїй монографії «Восточная Европа и упадок Золотой Орды (на рубеже XIV–XV вв.)» І. Греков. Історик визнав високий рівень зовнішньої політики Золотої Орди у роки його правління. Так, він зазначав, що дипломатія Тохтамиша діяла в умовах наростання жорстокої конфронтації Золотої Орди із Тураном – новою державою в Середній Азії на чолі з еміром Тимуром. Пояснюючи обставини конфлікту між двома державцями, історик не вдається до категорій «чорна невдячність» чи «недалекоглядність», а обмежується констатацією: «Широкі політичні амбіції того й іншого

не тільки покладали кінець їхній “дружбі” та співробітництву, але і штовхнули на шлях відкритої ворожнечі» [3, с. 208].

І. Греков писав, що після поразки у квітні 1391 р. на р. Кондурча «золотоординський хан не думав складати зброю: упродовж наступних чотирьох років він продовжував чинити упертий спротив натиску Тимура, мобілізуючи для цього як ресурси самої Золотої Орди, так і опозиційні до Тимура сили, які існували тоді на Кавказі, у Мавераннахрі, Єгипті» [3, с. 209]. І. Греков акцентував увагу на вмільому дипломатичному маневруванні хана задля всебічної підготовки до вирішального зіткнення із могутнім противником. Дослідник виявив закономірність у відносинах Золотої Орди та східноєвропейських держав за правління Тохтамиша. На його думку, військово-політичне ослаблення Золотої Орди внаслідок важких поразок у війні з Тимуром обов’язково супроводжувалося відходом від великодержавної політики сприяння роздробленості як Великого Володимирського князівства, так і Великого князівства Литовського та Руського. Ослаблений Тохтамиш, навпаки, підтримував централізацію і посилення цих держав на випадок протистояння їх із військом Тимура, а також виступав за збереження між ними рівноваги задля можливостей дипломатичного маневру Золотої Орди. Навіть Тимур, а згодом і новий правитель Золотої Орди емір Едигей мимоволі визнали правильною зовнішню політику Тохтамиша та неухильно її дотримувалися. Загалом, характеризуючи діяльність хана Тохтамиша, І. Греков постає як істинний науковець, для якого факти є важливішими за ідеологічні настанови.

У період «перебудови» у СРСР для вчених, насамперед для істориків, відкрилися широкі можливості для досліджень. Було скасовано партійний та ідеологічний контроль за діяльністю науковців, і багато з них з ентузіазмом долучилися до нових світових надбань філософії, соціології, етнології, історіографії. На цьому тлі широкого розголосу набула концепція Л. Гумільова, котрий запропонував власну інтерпретацію ідей євразійства. «Пасіонарна теорія етногенезу» російського вченого по-новому пояснювала етнополітичні процеси в Азії й у Великому Степу упродовж останніх тисячоліть. Історію монголів неодноразово репресований радянським режимом учений розглядав як яскраву ілюстрацію підтвердження власної теорії. Застосовуючи базові поняття своєї концепції – «пасіонарність», «пасіонарії», «субпасіонарії», «гомеостаз», «суперетнос», – Л. Гумільов по-своєму пояснив обставини та причини

піднесення монголів, створення Монгольської імперії, а також занепаду та розпаду монгольської державності, у тому числі й Золотої Орди. Окрему частину (7-му) своєї книги «Русь и Великая Степь» Л. Гумільов присвятив Золотій Орді за правління хана Тохтамиша, назвавши її «Тохтамьш и его время». Слід зазначити, що еволюцію монголосфери автор розглядав через призму войовничого антизахідництва. Зокрема, про монголів на сторінках своєї книги він писав, що вони «звільнили від мусульман» Сирію і тільки через «зрадництво європейських хрестоносців» не взяли Єрусалим, а вимушені були після поразки при Айн-Джалуді відступити до Євфрату [3, с. 169]. Л. Гумільов переконував читача, що Папа Римський Інокентій III оголосив «хрестовий похід проти православ'я», а хрестоносці після Четвертого Хрестового походу були готові атакувати Русь [3, с. 178]. Крім цього, писав автор «теорії пасіонарного етногенезу», папа Інокентій IV «оголосив війну монголам», якої вправно уник володимирський князь Ярослав. Цей діяч, за словами вченого, запропонував на князівському з'їзді «приєднатися» до монголів. Л. Гумільов, називаючи північні князівства XIII ст. «Великоросією», стверджував, що вони «примкнули» до Золотої Орди та перебували з нею у «союзи», а інші руські князівства «були завойовані Польщею і Литвою» [3, с. 178]. Більше того, автор доводив, що захист Москвою своєї самостійності – державної, ідеологічної, побутової та навіть творчої, – означав війну з агресивним Заходом. Нині такі ідеї епігони євразійства кладуть в основу зовнішньої політики Російської Федерації.

У своїй книзі Л. Гумільов доводив, що у Золотій Орді у другій половині XIV ст. пасіонарність пішла на спад, оскільки «люди довгої волі», творці Монгольської імперії або ж наклали головами у роки великих завоювань, або ж загинули під час кривавих міжусобиць, а інші розчинилися серед чужих етносів. Водночас історик був упевнений, що пасіонарне піднесення переживала у ті часи Москва, оскільки в ній зібралися пристрасні, енергійні, невгамовні люди (пасіонарії). Саме тому, вважав він, Москва стала ініціатором «об'єднання» північних князівств. На пасіонарному злеті, на його думку, перебувала й Литва. Держава Тимура також, як стверджував дослідник, переживала період пасіонарного піднесення, оскільки «солдатський імператор» Тамерлан зміг «втягнути з народу пасіонарну еліту» та платив їй здобиччу, отриману під час завойовницьких походів у Моголістан, Іран, Азербайджан, Золоту

Орду, Індію, Османську Порту. Про Тохтамиша дослідник монголосфери писав у зневажливому тоні. Золотоординський правитель згідно із Л. Гумільовим виявився заслабким для виконання великої місії. Історик наділяв хана такими характеристиками: «посередній хан», «простодушний і довірливий сибіряк», «іграшка в руках своїх беків», «бідний Тохтамиш», «зрадник», «войовничий провінціал», «жалюгідний епігон», «нікчемний нащадок великих предків». Крім цього, історик був переконаний, що хан, «сівши на престол Золотої Орди, <...> опинився на посаді, яка була вищою за рівень його компетентності» [3, с. 199]. Утвердження Тохтамиша на престолі Золотої Орди та відновлення ним єдності держави у давніх кордонах Л. Гумільов пояснює допомогою Тимура і Москви, князь якої розбив військо Мамаєва – суперника хана. Похід його на Москву влітку 1382 р. історик вважав «легковажним», оскільки внаслідок нападу він «здобув розчарованого васала у Москві». Зрештою із тексту цієї частини книги можна дізнатися, у чому була головна помилка Тохтамиша: на думку Л. Гумільова, через свою провінціальну обмеженість він «зрадив віковій традиції союзу Орди та Русі» (виділення наше – В. Г., Г. Г.). У період протистояння Тохтамиша із Тимуром «великий князь Василь Дмитрович залишився без уваги та дотримувався нейтралітету. Нічого іншого йому не залишалося, оскільки для православної Москви католицької і мусульманської суперетноси були однаково ворожі, а сибіряк Тохтамиш виявився зрадником», – писав Л. Гумільов [3, с. 231] (виділення наше – В. Г., Г. Г.). Такі твердження історика сусідять із виваженим аналізом військових поразок хана Золотої Орди на р. Кондурча 1391 р. та на р. Терек 1395 р. Л. Гумільов зазначав, що армія Тамерлана була армією професіоналів, рівень підготовки якої був значно вищим, ніж у кочового ополчення Тохтамиша. Варте уваги його міркування щодо всесвітньо-історичного значення битви на р. Терек навесні 1395 р. Історик писав, що відбулося не випадкове збройне зіткнення двох військ, а вияв протистояння на рівні суперетнічному: велика степова культура захищалася від не менш великої міської культури Близького Сходу – мусульманської. Зауважимо, що популярність текстів Л. Гумільова більшою мірою була викликана оригінальністю концепції, безпеляційністю тверджень, доступністю викладення, аніж академічною глибиною осмислення предмета дослідження.

Розпад СРСР започаткував процес становлення сучасних національних історіографій у

пострадянських молодих країнах, долучення їх до світового історіографічного процесу і формування власного погляду на своє минуле. Позитивні зрушення виявилися у сходознавстві й у дослідженнях монголосфери. Підтвердження цього може слугувати монографія російського історика Р. Почекаєва «Золотая Орда. История в имперском контексте», яка вийшла у світ 2017 р. Учений запропонував оригінальну концепцію політичного розвитку Золотої Орди та Середньої Азії у період, коли провідними державцями тут були хан Тохтамиш та емір Тимур. На його думку, усі діяння цих правителів слід розглядати через призму популярної тоді у монголосфері ідеї відновлення Монгольської імперії часів великих завоювань. Причому і Тохтамиш, і Тамерлан мали власні плани розв'язання цього грандіозного завдання. Тобто якщо історики XIX і XX ст. вважали, що кінцевою метою хана Тохтамиша було відновлення могутності Золотої Орди у кордонах першої половини XIV ст., то Р. Почекаєв переконаний у тому, що це був лише перший крок правителя до відновлення всієї імперії Чингісхана від Китаю до Карпат. Історик також пояснює завоюницькі походи Тимура не тільки прагненням встановити контроль над Великим Шовковим шляхом, але й намірами відновити Велику імперію, однак, якщо проєкт хана Тохтамиша мав на меті реставрацію імперії на чолі із представником роду Джучидів, то Тамерлан намірявся відновити імперію із правителем-каганом із роду Угедея.

Під кутом зору великоімперської концепції Р. Почекаєв подає інтерпретацію відомих подій правління хана Тохтамиша та його протистояння з Тамерланом. Прихід до влади Тохтамиша у Золотій Орді історик традиційно пояснює втому золотоординського суспільства та його еліти від двадцятилітньої кривавої міжусобиці («Великої зам'ятні»). Ці самі обставини, як доводить автор, сприяли тому, що Тохтамиш знаходив собі прихильників для протистояння із конкурентами на владу в Золотій Орді після її втрати у 1395 р., але допомогу Тимура у сходженні на престол Тохтамиша дослідник схильний пояснювати по-новому. Якщо більшість попередніх істориків вважали, що, підтримуючи Тохтамиша, Тамерлан готував для себе маріонетку на престолі Золотої Орди, а меншість доводила, що допомога представникові «золотого роду» була для Тимура «священним обов'язком» незнатного бека, то Р. Почекаєв переконаний: «Послідовна підтримка Тохтамиша Аміром Тимуром була одним із епізодів чергового відновлення Монгольської імперії» [10, с. 113].

Зазначивши, що Тохтамиш не мав достатньо здібностей і досвіду для здійснення великої місії, російський історик визнає його енергію, наполегливість і дипломатичний хист. Історик не зазнав впливу вищезначеної теорії Л. Гумільова, про що свідчить просте і логічне пояснення московського походу Тохтамиша. Він бачить причини походу хана на Москву 1382 р. у відмові московитів із 1374 р. сплачувати у Золоту Орду «вихід», тобто данину. Якщо Мамаєві не вдалося примусити Москву виконувати свої васальні зобов'язання, то Тохтамиш впорався із цим завданням і «відновив васалітет Північно-Східної Русі зі всіма зобов'язаннями щодо сюзерена» [10, с. 115]. З погляду концепції «спроби відновлення Монгольської імперії Тимуром» Р. Почекаєв пояснює незрозуміле занадто спокійне ставлення самаркандського правителя до факту захоплення Тохтамишем Хорезму 1383 р., який лише кілька років тому був завойований Великим Кульгавцем, тим, що Тимурові було не важливо, до складу якого улусу буде входити той або інший регіон, адже всі улусні правителі врешті-решт мусили б підкоритися його ставленикові – ханові з роду Угедея. Із позитивними конотаціями історик висвітлює державотворчу діяльність хана Тохтамиша, хоча й оцінює випуск ханом пайцзи (металевої пластини з написом, яка означала, що її власник наділений особливими владними повноваженнями) із написом «Тактамиш-каан», тобто «Тохтамиш-каган», як «запаморочення від успіхів» [10, с. 116]. Тохтамиш, за словами Р. Почекаєва, не був «відважним одинаком», він керувався політичними розрахунками, які спиралися на об'єктивний аналіз ситуації у Середній Азії. Підбиваючи підсумок діяльності золотоординського хана, історик стверджує, що його здібності та навички були корисними під час боротьби за владу, але виявилися безплідними під час мирної розбудови держави.

Як позитивні, так і негативні аспекти становлення національної історіографії містить монографія історика з Республіки Татарстан І. Міргалєєва «Политическая история Золотой Орды периода правления Токтамыш-хана». Автор неупереджено проаналізував політичну ситуацію, яка виникла в Улусі Джучі у другій половині XIV ст. Він вказав на наявність «здорових політичних сил у Золотій Орді», котрі виступали за подолання анархії у країні. І. Міргалєєв довів, що великодержавницька політична програма хана Тохтамиша сприяла об'єднанню довкола нього більшої частини золотоординської знаті. Історик високо оцінив економічні та політичні реформи об'єднувача

Улуса Джучі, його державницьку позицію, водночас підкресливши, що централізаторська політика Тохтамиша викликала невдоволення частини золотоординської аристократії – огланів (чингізидів і джучидів) та емірів, які звикли до політичної нестабільності та завжди були схильні до сепаратизму. Перемога над темником Мамаєм і відновлення єдності країни, на думку історика, стимулювала зовнішньополітичну активність Золотої Орди та спонукали хана до спроби створення антитимурівської військово-політичної коаліції. У монографії І. Міргалєєв намагається зняти вину хана Тохтамиша за розгортання збройного конфлікту з Аміром Тимуром. Досить контраверсійним виглядає твердження автора про те, що головною причиною відступу армії Тимура навесні 1396 р. із Золотої Орди після її масштабного розорення був збройний опір простого населення країни. Унаслідок цілковитого розгрому Тамерланом війська Тохтамиша на р. Терек у квітні 1395 р. народ Золотої Орди розпочав нібито «партизанську війну» проти підрозділів Великого Аміра [6, с. 135]. У роботі І. Міргалєєва хан Тохтамиш постає як видатний державець і спадкоємець справи Чингісхана, Батія, Узбека, котрий усе своє життя присвятив справі відновлення величчя Золотої Орди, а важкі поразки його були спричинені несприятливими суспільними обставинами.

Серед нинішніх дослідників Золотої Орди варто виділити українського історика Б. Черкаса. Його монографія «Західні володіння Улусу Джучі: політична історія, територіально-адміністративний устрій, економіка, міста (XIII–XIV ст.)» внесла свіжий струмінь у дослідження найбільшого державного утворення у середньовічній Європі. Застосовуючи сучасну методологію, автор проаналізував відомі й маловідомі історичні джерела, що дало можливість встановити нові й уточнити вже давно відкриті факти золотоординської історії. Історик відзначає енергію хана Тохтамиша, спрямовану на впорядкування управління та збирання земель Золотої Орди. Грошова, військова та соціальна реформи хана, заходи з відновлення кочового господарства, як стверджує дослід-

ник, сприяли економічному пожвавленню і розвитку торгівлі. Водночас Б. Черкас зазначає, що реформи Тохтамиша мали поверховий характер і ніяк не змінили традиційний уклад життя золотоординців. Заходи хана забезпечували збереження його влади, але не відновлювали повноцінної централізованої держави часів перших джучидів, на чому наголошує у монографії історик. Привертає увагу висновок автора про те, що погром Золотої Орди Тимуром у 1395–1396 рр. не знищив цілком державу, оскільки імперію кочівників могла остаточно розгромити така сама номадична держава [13, с. 224]. Не вдаючись до оцінних суджень, Б. Черкас показав непересічність постаті хана Тохтамиша в історії Великого Степу та Східної Європи.

Висновки. Історична реконструкція персоналії хана Тохтамиша у радянській і пострадянській історичній науці відбувалася під значним впливом соціально-політичних чинників. Для радянських істориків Тохтамиш був ханом, котрий прагнув реалізувати великодержавну програму відновлення Золотої Орди, що гальмувало політичний розвиток руських земель. Втручання ЦК ВКП (б) у процес дослідження монголосфери й Улуса Джучі змусило науковців істотно перебільшувати роль Куликовської битви у розвитку Золотої Орди й у політичній долі хана Тохтамиша, проте радянським історикам вдалося сформулювати основу наукових знань про Золоту Орду та її правителя періоду тимчасового піднесення перед остаточною занепадом. Вони виділяли в особистості хана енергію, наполегливість, дипломатичний і військовий досвід, особисту мужність. Розгляд історії Золотої Орди та діяльності хана Тохтамиша через призму ідей неоевразійства став кроком назад від здобутків радянських вчених. Звільнення від нав'язливої державної опіки історичних досліджень у нових пострадянських країнах сприяло початку формування національних версій еволюції Золотої Орди, діянь її правителів, зокрема й хана Тохтамиша, підґрунтям яких залишаються відкриття попередників – істориків минулого століття.

Список літератури:

1. Греков Б.Д., Якубовский А.Ю. Золотая Орда и ее падение. Москва – Ленинград : Издательство Академии наук СССР, 1950. 478 с.
2. Греков Б.Д., Якубовский А.Ю. Золотая Орда (Очерк истории Улуса Джучи в период сложения и расцвета в XIII–XIV вв.) / под ред. В. Быстринского ; Институт истории и Институт истории материальной культуры им. Н.Я. Марра Академии наук СССР. Ленинград : Соцэкгиз, 1937. 203 с.
3. Греков И.Б. Восточная Европа и упадок Золотой Орды (на рубеже XIV–XV вв.). Москва : Наука. Главная редакция восточной литературы, 1975. 519 с.

4. Гумилев Л.Н. Древняя Русь и Великая Степь : в 2 кн. / сост. и общ. ред. А.И. Куркчи. Кн. 2. Москва : Институт ДИ – ДИК, 1997. 512 с.
5. Заходер Б.М. Империя Тимура. *Исторический журнал*. 1941. № 6. С. 78–88.
6. Миргалеев И.А. Политическая история Золотой Орды периода правления Токтамыш-хана. Казань : Алма-Лит, 2003. 164 с.
7. Насонов А.Н. Монголы и Русь (история татарской политики на Руси). Москва – Ленинград : Издательство Академии Наук СССР, 1940. 178 с.
8. Об ошибках и недостатках в работе Татарского научно-исследовательского института языка, литературы и истории. *Тагиров И.С. История и политика : учебное пособие*. Казань : Издательство Казанского университета, 2009. С. 215–216.
9. Постановление ЦК ВКП (б). О состоянии и мерах улучшения массово-политической и идеологической работы в Татарской партийной организации. 9 августа 1944 г. *Коммунистическая партия в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК (1898–1986)*. Т. 7. 1938–1945. Москва : Политиздат, 1985. С. 513–520.
10. Почекаев Р.Ю. Золотая Орда. История в имперском контексте. Санкт-Петербург : Наука, 2017. 206 с.
11. Сафаргалиев М.Г. Распад Золотой Оды. Саранск : Мордовское книжное издательство, 1960. 278 с.
12. Федоров-Давыдов Г.А. Общественный строй Золотой Орды. Москва : Издательство Московского университета, 1973. 180 с.
13. Черкас Б. Західні володіння Улусу Джучи: політична історія, територіально-адміністративний устрій, економіка, міста (XIII–XIV ст.). Київ : Поліграфічна д-ція Ін-ту історії України НАН України, 2014. 386 с.

Hordiienko V.V., Hordiienko H.M. KHAN TOKHTAMYSH IN THE WORKS OF SOVIET AND POST-SOVIET RESEARCHERS: HISTORIOGRAPHICAL DISCOURSE

The article is devoted to the analysis of the historiographical situation that developed around the historical personality of the Khan of the Golden Horde Tokhtamysh in the research of Soviet and post-Soviet scholars. It was established that the works on the history of the Golden Horde and its rulers were under the ideological control of the party and government leadership of the USSR, thus the intensity and direction of the research largely depended on fluctuations in the domestic and foreign policy of the totalitarian state. It was found out that on the eve and in the first stage of World War II when the great-power aspects of Soviet foreign policy were fully revealed, the studies of the Mongol conquests, the Golden Horde, and Timur's campaigns were encouraged. But during the war, the rise of national patriotism was the cause for concern to the authorities, who carried out the decisions to forbid historians to positively evaluate the state-building and social order in Ulus Juchi. It is noted that the scholars B. Grekov and O. Yakubovsky were forced to take into account the party's guidelines in their monograph on the collapse of the Golden Horde, on the activities of Khan Tokhtamysh. This paper reveals the contribution of historians M. Safargaliev, G. Fedorov-Davidov, I. Grekov to the creation of the Golden Horde ruler's scientific image of the temporary state unification era. We analyze the reasons for the negative evaluation of Khan Tokhtamysh's historical role represented by the famous ethnologist and historian L. Gumilev. The article also focuses on the influence of neo-Eurasian ideas on historical research. The paper reveals the content of a new interpretation of Khan Tokhtamysh's political activity by the modern historian R. Pochekaev. It is proved that the researcher explained all the intentions and actions of the Khan by the desire not only to restore the Golden Horde but also to rebuild the entire Mongol Empire under his rule. We point out the positive and negative aspects of the national historiographies formation process in the post-Soviet countries, the history of which was connected with the Golden Horde, and the presentation of Khan Tokhtamysh's personality.

Key words: Tokhtamysh, Golden Horde, Timur, historiography, Mongolosphere, scientific image.

УДК 94(438)

DOI <https://doi.org/10.32838/2663-5984/2021/4.23>**Григорук Н.А.**

Тернопільський національний педагогічний університет імені Володимира Гнатюка

Костюк Л.В.

Тернопільський національний педагогічний університет імені Володимира Гнатюка

ОСНОВНІ ЕТАПИ ФОРМУВАННЯ ЛЮДОВІКА XIV ЯК ОСОБИСТОСТІ Й КОРОЛЯ ФРАНЦІЇ

У статті автори розглядають основні етапи формування Людовіка XIV як особистості. Осмислено місце Франції в політичній системі європейських держав, напрямів, прийомів і засобів здобуття нею провідного місця в досліджуваній етап, значення постаті монарха в той час. Розглянуто процес виховання Людовіка XIV, значну увагу приділено отриманню знань: військового мистецтва, геометрії, стрільби, етикету, їзди верхи тощо. Бачення королівської влади й уявлення про короля, а також різноманітні варіанти її походження насаджувалися Людовіку XIV його вихователями. Показано, що головним завданням короля було керівництво державою, що він робив досить уміло, якщо ознайомитися з його «Мемуарами». Результатами навчання стало тріумфальне сходження на престол юного дофіна, щоб здійснювати функції державного правителя. Із цього періоду можна побачити, що монарх починає повністю розкривати свій потенціал і якості, які були закладені під час його виховання та навчання.

Фронди відіграла вагоме значення в процесі формування Людовіка XIV як особистості. Змальовано велич і незвичайну красу апартаментів короля, які відповідали встановленим правилам етикету. Описано, як король проводив свій день. Проаналізовано життя при дворі, що вирізнялося святими й зовнішнім блиском. Розкрито сторони особистого життя короля Людовіка XIV, який із молодості виділявся запальним характером і був дуже пристрасний до вродливих жінок. Попри те що молода королева була красива, він ні на мить не був закоханий у дружину й завжди шукав романтичних забав на стороні.

На основі свідчень сучасників і дослідників постаті Людовіка XIV дається оцінка особистості французького короля, його вступу на престол і початку правління. У висновках обґрунтовано формування історичного портрету Людовіка XIV як особистості та короля Франції.

Ключові слова: Франція, Людовік XIV, король, маркіза, кардинал, епоха, влада, парламент.

Постановка проблеми. У суспільстві різко підвищується інтерес до історії, коли настають переломні історичні часи. Повертаючись до подій давно минулих літ, людство намагається знайти відповіді на питання сучасності. Благо держави і благо особистості, деспотизм і демократія, відповідальність уряду й відповідальність керівників, диктатура закону й диктатура серця – ці проблеми настільки ж актуальні зараз, як і багато років тому. Може бути, що саме тому на початку ХХІ ст. максимально привертається увага до подій другої половини ХVІІ – початку ХVІІІ ст. – епохи Людовіка ХІV.

ХVІІ ст. займає виняткове становище в історії Франції та Європи в цілому. Не даремно воно називається Великим століттям. Якщо в ХVІ ст. першу роль у міжнародних відносинах Європи відіграла Іспанія, то в ХVІІ ст. можна говорити про справжню гегемонію Франції хоча б на

континенті. Людовік ХІV – видатний правитель ХVІІ ст., інтересна особа, яка служила об'єктом для наслідування, адже його правління мало чималий вплив на історію Європи. Саме від правління Людовіка ХІV практично вся Європа почала переймати досягнення французької культури.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питання формування Людовіка ХІV як особистості та короля Франції завжди акцентує увагу чималої кількості дослідників, поміж яких потрібно виокремити Ф. Бассана [1], В. Лісякова [2], В. Малова [3], І. Ольтециана [4], зокрема велику увагу дослідженню Людовіка ХІV приділив Ж. Птифис [5] та інші. У працях автори, опираючись на фактологічний матеріал, відображають суспільні процеси того часу.

Постать Людовіка ХІV та його епоха завжди привертала увагу істориків, унаслідок чого історіографія, присвячена аналізу різних аспектів

перебування його на троні досягла значних розмірів. У результаті можна стверджувати, що історіографія та джерельна база із цієї проблеми багата дослідженнями, особливо зарубіжних істориків. Однак дискусійність цього питання серед вітчизняних істориків не втратила гостроти до сьогодення, що підкреслює її актуальність.

Постановка завдання. Для кращого осмислення місця Франції в політичній системі європейських держав, напрямів, прийомів і засобів здобуття нею провідного місця в досліджуваній період, значення монарха в цьому процесі варто здійснити вивчення життєвого шляху Людовіка XIV як унікального феномена європейської історії. Необхідно на основі комплексного й об'єктивного аналізу розглянути особистість французького короля як людини, державного та політичного діяча в контексті історичних подій.

Виклад основного матеріалу дослідження. Уже більше ніж двадцять років Людовік XIII був у шлюбі з Анною Австрійською, а спадкоємець усе ще не народився. Тридцятишестирічна королева полюбляла брати участь у політичних інтригах, через що в неї склалися не найкращі стосунки з чоловіком.

Країна потребувала спадкоємця престолу: король уже не мав міцного здоров'я, відповідно, була перспектива, що трон перейде до брата короля Гастона Орлеанського. Сам претендент на трон мав тісні зв'язки з опозиційною аристократією й ніс загрозу непередбачуваних політичних наслідків. Та все ж таки 5 вересня 1638 р. народився спадкоємець. Це був найкращий день для народження майбутнього монарха, неділя – день Сонця. Астрологи Томазо Кампанелла й Гуго Гроцій передбачили, що на зразок Сонця він задовольнить теплом і світлом Галію і друзів Галлії [6, с. 18].

У Франції XVII ст., дотримуючись традицій, саме жінки займалися вихованням дітей до семи років. З 1638 по 1646 рр. вихованням Людовіка XIV займалася маркіза де Лансак, дочка маршала де Сувре.

Мабуть, саме тому малий спадкоємець перейнявся величезною любов'ю до матері, відповідно, цей факт, як зазначають дослідники, викликав лютю у Людовіка XIII. Але варто зауважити, що Людовік XIV усе своє життя зберігав найкращі спогади про батька, як уважає Ф. Блюш, вони були пов'язані зі спогадами про кардинала Мазаріні, котрий був хрещеним батьком Короля-Сонця [8].

Виходячи з правил етикету королівського двору, офіційні обов'язки спадкоємця престолу

розпочалися одразу ж після народження спадкоємця. Таким чином, 6 вересня 1638 р. Людовік XIV мав свій перший прийом. Людовік XIII прийняв того дня низку делегацій, які відвідали спальню спадкоємця з побажаннями щастя. Генеральний прокурор Матьє Моле, а незабаром хранитель печатки розповідав про першу зустріч майбутнього короля з представниками французького парламенту й судів: спадкоємець сидів на білій шовковій подушці, яку тримала його няня мадам де Лансак. Перед молодим королем були великі перила, так що дивитися на нього можна було лише з десяти-п'ятнадцяти кроків [5, с. 28].

Спадкоємець престолу разом із матір'ю після смерті батька переселився в колишній палац кардинала Рішельє в Палеро-Рояль. Там майбутній король виховувався в досить простих умовах. Регентшею Франції на той час уважалася його мати. Проте дійсним правителем тоді був досвідчений італієць кардинал Мазаріні. Він був «першим міністром» і зберігав трон для короля, який підростав [9, с. 45].

Кардинал Мазаріні, займаючи пост прем'єр-міністра, майже три роки здійснював керівництво країною. Вихованням Людовіка XIV займався Ардунн де Перефікс (1605–1671), який невдовзі став єпископом Парижа (1664–1671). Низку дисциплін майбутньому королю викладала невелика група викладачів, а саме: письмо – Жан ле Бе, рахування – ле Камю, іспанську та латинську мову – Антуан Оден, образотворче й ораторське мистецтво – Дави й Бернар. Перефікс здійснював нагляд за викладачами, але ні він, ні Віллеруа не займалися навчанням і вихованням Людовіка XIV [7].

На три головні періоди можна поділити юність Людовіка XIV: 1643–1648 рр. – протести перших років правління й постійні інтриги знаті; 1648–1653 рр. – Фронда – заколот підданих і посягання на королівську владу; 1654–1661 рр. – поновлення королівської влади та її величі.

Особисто Людовік XIV, попри те що отримав досить широкий обсяг знань, називав свою освіту посередньою. Але погоджуватися із цим твердженням не варто, хоча чимало його сучасників дотримувалися цієї думки. Тогочасні автори опиралися виключно на твердження Людовіка XIV, тому що їхні міркування залишалися непідтвердженими. Та все ж таки наведені приклади не вказують, що Людовік XIV був неосвічений. Так як він був дворянином і виховувався в королівській сім'ї, то отримав належні для дворянина знання. Таким чином, Людовік XIV опанував військово мистецтво, стрільбу, рахунок, геометрію, етикет,

їзду верхи тощо. Незважаючи на всі заняття, основною турботою було управління державою. Якщо ознайомитися з його «Мемуарами», то ця справа вдавалася йому найкраще [2, с. 225].

З 12-річного віку Людовік XIV танцював у так званих «балетах театру Палеро-Рояль». Ці дійства були цілковито в дусі епохи й проводилися, як правило, серед карнавалу. Святковий карнавал епохи бароко – це перевернутий світ. Відчуваючи дух часу, король на декілька годин перевтілювався на блазня, паяца, комедіанта. Під час цих вистав юному Людовіку XIV довелося зіграти роль Сонця, що сходить (1653) та Аполлона – Сонячного бога (1654) [9, с. 37].

Згодом почали влаштовуватися балети при дворі короля. Ролі в них призначав монарх особисто або його друг – де Сент-Еньян. Людовік XIV теж брав участь у цих розважальних виставах і танцював партії Сонця. Для формування прізвиська значуща й інша важлива подія того часу – це так звані Каруселі. Це святково-карнавальне дійство було чимось середнім між спортивними іграми та маскарадом. Його називали «кінний балет». Під час Каруселі 1662 р. Людовік XIV з'явився перед натовпом в образі римського імператора з велетенським щитом у формі Сонця. Він символізував, що Сонце захищає як короля, так і всю Францію [9, с. 39].

Бачення королівської влади й уявлення про короля насаджувалися Людовіку XIV його вчителями Перефіксом і Брізасом. Уроки, що вони надавали молодому спадкоємцю, постійно доповнював гувернер Вільруа й камердинер Лапорт про попередній двір, людей, які в ньому проживали, і правила, що там панували. Людовіку XIV вивчав «Історію Франції» Мезеря, перекладав із латини «Записки про галльську війну» Цезаря, ознайомився з «Мемуарами» Філіпа де Комміна про Людовіка XI, з тогочасною літературою – «Комічним романом» Поля Скаррона й «Дон Кіхотом».

Науки становлення королівської величі Людовік XIV отримував із творів, які придумали його вчителі, зокрема «Про виховання правителя» й «Історія Генріха Великого» Перефікса, а також «Політична економія правителя» й «Політика правителя». Найбільшим наставником у державних справах став для Людовіка XIV кардинал Мазаріні. Усупереч думці багатьох сучасників тієї епохи, а також чималой кількості його пізніших біографів, Мазаріні не намагався продовжити дитинство спадкоємця престолу настільки, наскільки це було можливо [11]. Кардинал Мазаріні в 1649 р. настоював на обов'язковій участі Людовіка XIV

у зібраннях Королівської наради. Мазаріні вважав, що, тільки маючи практику, можна підтвердити набуті знання. Кардинал розпочав із того, що показав Людовіку XIV на конкретних прикладах усю складність керування державою. Саме події 1648–1653 рр. стимулювали кардинала Мазаріні до прийняття такого рішення. У процесі формування Людовіка XIV як особистості вагома роль належить Фронді. Він два рази був змушений залишати столицю та зазнав зради найближчих родичів. Не має сумніву, що всі ці перевірки залишили серйозний слід у серці Людовіка XIV. Невдовзі він почав працювати так, щоб ці події більше не повторилися. Окрім цього, король опанував чимало різноманітних корисних навичок, зокрема мистецтво володіти собою, підозрілістю до найближчих людей, уникнення будь-яких обіцянок, потаємність, виваженість у спілкуванні. Молодий Людовік XIV був дуже серйозний, і ця риса виявилася вагомою в політичному житті під час Фронди. Прикладом тому був арешт 19 грудня 1652 р. коаджатора Поля де Гонді, а раніше – кардинала де Реца. Людовік XIV на зустрічі з Рецем був дуже люб'язний до нього, відповідно, кардинал нічого не запідозрював до арешту. Коли ж він вийшов від короля, його заарештували, що стало жадливою несподіванкою для нього, що Людовік XIV міг так учинити [3, с. 154–156].

Втримати владу у своїх руках до повноліття Людовіка XIV було справою не з легких, про що можна казати принаймні тому, що під час Фронди відбулися заворушення аристократії проти корони й кардинала, юний Людовік XIV з матір'ю змушений був у 1648 р. втікати зі столиці. У підсумку Мазаріні вдалося побороти Фронду, після того як було підписано Піренейський мир, кардинал завершив військові дії з Іспанією перемогою. Також кардинал Мазаріні влаштував одруження Людовіка XIV і Марії Терезії, яка була старшою дочкою Пилипа IV Іспанського. У 1661 р. після смерті Мазаріні Людовік XIV прийняв ухвалу керувати самостійно. Король скасував посаду першого міністра й, скликавши Державну раду, повідомив, що відтепер буде виконувати ці обов'язки сам і не погоджується, щоб, замість нього, хтось підписував будь-які документи. Практично ніхто на той час не знав таких рис, притаманних молодому королю. Людовік XIV у двадцять два роки відзначався бажанням модно одягатися й любовними романами. Складалося враження, що молодий король любить виключно байдикувати й отримувати задоволення. Однак невдовзі можна було переконатися в зворотному. Слава була головною

пристрастю короля і знайшла свій відбиток у прізвиську «Король-Сонце». Людовік XIV був талановитим, розумів суть речей, твердо й рішуче підтримував свою королівську велич. Зі слів венеціанського посланця, саме природа зробила Людовіка XIV таким чоловіком, якому було призначено долею з його особистими якостями отримати титул короля. Людовік XIV був високий на зріст і вродливий. Спостерігаючи за рухами його тіла, можна було побачити мужність і звитягу [12].

Людовік XIV уважав, що всі колишні королівські резиденції не підходять йому. Із самого початку володарювання молодому королю не давала спокою думка про зведення нового замку, який відповідав його величності. Людовік XIV досить довго думав, як здійснити таке будівництво чи перетворення, і тільки в 1662 р. вибрав Версаль. Більше ніж через п'ятдесят років нова резиденція була завершена. На будівництво палацового комплексу було затрачено 400 мільйонів франків і кожного року витрачалося на нього 12–14% усіх державних витрат. Продовж декількох десятків років, доки відбувалося будівництво, у королівського двору не було стабільного місця розташування: до 1666 р. він знаходився переважно в Луврі, а в 1666–1671 рр. – у Тюїльрі, у наступне десятиріччя – по черзі в Сен-Жермен-о-Ле й у Версалі, який ще будувався. З 1682 р. постійною резиденцією короля й уряду став Версаль. Від того часу Людовік XIV відвідав Париж усього шістнадцять разів, і то це були нетривалі візити [13].

У нових апартаментах усе було продумано до найменших деталей. Наприклад, якщо Людовік XIV хотів випити води, то необхідно було «п'ять чоловік і чотири поклони», щоб він утамував спрагу. Відомо, що після виходу зі спальні король відправлявся в церкву, він дотримувався церковних обрядів: кожен день він відвідував службу, а коли себе погано почував, то давав наказ служити обідню в його спальні, він декілька разів на рік по великих святах причащався й суворо дотримувався посту. Після церкви Людовік XIV до обіду проводив засідання Ради. У четвер король зустрічався з усіма бажаними, розмовляв і кожен раз терпляче та люб'язно слухав усі прохання. Пишний обід короля складався з трьох різних страв. Людовік XIV з'їдав їх сам при придворних. У цей час не ставився стілець навіть принцам крові й дофінові. Виключно брат короля, герцог Орлеанський, міг присісти позаду Людовіка XIV. Під час приймання їжі всі мовчали. Після трапези Людовік XIV ішов до свого кабінету й особисто годував

мисливських собак. Він любив призначати прогулянки дамам і влаштовував пікніки в лісі. Другу половину дня Людовік XIV присвячував роботі з державними секретарями та міністрами. Якщо король хворів, Рада збиралася в його спальні, він головував на ній, лежачи в ліжку [9, с. 156]. Вечір був присвячений задоволенням. До визначеного часу в Версалі з'їжджалися численні придворні особи. Оселившись у Версалі, Людовік XIV розпорядився виготовити медаль, на якій буде викарбовано: «Королівський палац відкритий для загальних веселощів» [14, с. 50].

Придворне життя вирізнялося святами й зовнішньою пишністю. Салони Достатку, Венери, Марса, Діани, Меркурія та Аполлона слугували прихожими для великої Дзеркальної галереї, яка була довжиною 72 метри, шириною 10 метрів, висотою 13 метрів і відрізнялася єдиною у світі царською розкішшю. Продовженням із різних боків від неї були салони Війни та Миру. Це було яскраве видовище, коли прикраси з кольорового мармуру, трофеї з позолоченої міді, великі дзеркала, картини Ле Брена, меблі із цільного срібла, туалети дам і придворних освітлювалися тисячами світильників і факелів. Для придворних розваг було визначено певні правила. Протягом зими у великих апартаментах три рази на тиждень із сьомої до десятої години проводилося зібрання всього двору. У залах Достатку й Венери виставлялися багаті фуршети. У залі Діани грали в більярд. У салонах Марса, Меркурія та Аполлона відбувалися ігри в ландскнехт, реверси, ломбер, фараон тощо. Гра стала невгамовним захопленням і при дворі, і в місті. «На зеленому столі розсипалися тисячі луїдорів, ставки бували не менше п'яти, шести або семи сотень луїдорів» [15]. В угоду королю необхідно було, ризикуючи, робити ставку на велику суму. Людовік XIV, програвши в 1676 р. за декілька місяців 600 тисяч ліврів, припинив азартні ігри.

Почергово показували італійські та французькі комедії. Проте в італійських комедіях показували такі непристойності, що вони були відокремлені від двору, а в 1697 р. взагалі вислані з королівства через прийняття королем правил благочестя. Французькі комедії ставилися за п'єсами Корнеля, Расіна й Мольєра, який був улюбленим драматургом Людовіка XIV. Король був великим любителем потанцювати й досить часто брав участь у балетах Ісака де Бенсерада та Мольєра. Але в 1670 р. король припинив брати участь у них і все ж при дворі продовжував танцювати. Масляна була сезоном маскарадів. Улітку доволі

часто відбувалися поїздки в Тріанон заради розваг. Інколи кінцевими пунктами подорожі обирали Марлі, Комп'єнь або Фонтенбло. Вечірня трапеза була менш світською. Діти і внуки, як правило, вечеряли з королем за одним столом. Згодом охоронці та придворні особи супроводжували Людовіка XIV до кабінету. Вечір він присвячував сім'ї, проте знаходиться поряд із ним могли тільки принцеси та принц Орлеанський. Опівночі король годував собак, бажав добраніч і прямував до своєї спальні. На ніч біля нього на столі залишали страву й напої [15].

Стосовно особистого життя короля, то змолоду Людовік XIV виділявся завзятою вдачею і був дуже пристрасний до вродливих жінок. Дарма, що молода королева була красива, король весь час був не проти романів на стороні. У березні 1661 р. брат Людовіка XIV, герцог Орлеанський, одружився з дочкою англійського короля Карла I Генрієте. Спершу Людовік XIV виразив шалену зацікавленість невісткою, почав бувати в неї в Сен-Жермені, але згодом захопився її фрейліною – сімнадцятирічної Луїзою де ла Вальєр. Зі слів очевидців, вона була дуже мила, з добрим серцем, проте навряд чи була гідною захоплення красунею. Людовік XIV купив для ла Вальєр палац Бірон. Зв'язок із нею тривав з 1661 р. по 1667 р. За ці роки в них народилося четверо дітей, із яких вижили двоє. У 1667 р. він надав фаворитці титул герцогині [16, с. 147].

Новою пасією Людовіка XIV була маркіза де Монтеспан. За зовнішністю й за характером маркіза була цілковитою протилежністю попередниці. Маркіза де Монтеспан була розумною, високоосвіченою та прославила царювання Людовіка XIV, але при цьому вона завжди пам'ятала про свої бажання. Дружні взаємини маркізи з Людовіком XIV почалися з того, що він дав їй сім'ї 800 тисяч ліврів, щоб сплатити борги, і більше 600 тисяч герцогу Вівонну на честь його одруження. Зв'язок короля з маркізою де Монтеспан тривав шістнадцять років. За цей час у Людовіка XIV було чимало любовних інтриг на стороні [1, с. 108].

У 1674 р. принцеса Субіз народила сина, який був дуже схожий на короля. Пізніше увагу Людовіка XIV привертали пані де Людр, графиня Грамон. Але це були недовгі інтрижки. Доволі серйозна конкурентка з'явилася в маркізи – дівчиця Фонтанж, яка, на думку Абата Шуазлі, «була хороша, як ангел, але до надзвичайності дурна» [17]. Людовік XIV шалено кохав її в 1679 р. [1, с. 110].

Доки король утішався, маркіза Монтеспан тривалий час була некоронованою королевою Фран-

ції. Але коли Людовік XIV почав охолоджуватися до любовних інтриг, його серцем заволоділа жінка протилежного складу, саме пані д'Обінсь, дочка відомого Агріппи д'Обінсь, відома в історії під ім'ям маркізи де Ментенон. Вона довгий час була гувернанткою при його неофіційних дітях і тільки згодом стала фавориткою Людовіка XIV. З 1667 р. по 1681 р. маркіза де Монтеспан народила королю вісьмох дітей, із яких тільки четверо досягнули зрілого віку. Їхнім вихованням займалася пані Скаррон. Людовік XIV досить довго не концентрував увагу на виховательці своїх дітей, але одного разу, маючи розмову із сином, якого він дуже любив, залишився задоволений його влучними відповідями, які змусили його звернути увагу на гувернантку малого. Спілкуючись із гувернанткою, король мав нагоду не один раз пересвідчитися в правдивості розповідей сина. Давши високу оцінку Скаррон, Людовік XIV 1674 р. зробив їй цінний подарунок у вигляді маєтку Ментенон і титулу маркізи. Відтоді пані Ментенон розпочала боротьбу за серце короля. Людовік XIV любив подовгу розмовляти з маркізою про майбутнє її підопічних, провідував її, якщо вона хворіла, і невдовзі став із нею майже нерозлучний. Логічним завершенням цих стосунків стало таємне одруження взимку 1684 р. [16, с. 205]. Підтримуючи всі накази короля, пані де Ментенон принагідно давала йому поради й керувала ним. Людовік XIV дуже поважав маркізу та довіряв їй, тобто потрапив під її вплив і став надзвичайно релігійним, припинив будь-які любовні зв'язки й почав вести моральний спосіб життя. Проте його сучасники вважали, що Людовік XIV з однієї крайності вдався до іншої й від розпусти повернув до святенництва. Отже, на старість король повністю відмовився від гучних забав, свят і вистав, надавав перевагу читанню моральних книг і бесідам з єзуїтами. Тому пані Ментенон мала вагомий вплив на справи, як державні, так і релігійні, але він не завжди був благодотворним.

З 1712 р. смерть забирала одного за іншим нащадків Людовіка XIV. Тому королю довелося визнати своїми законними дітьми двох синів пані Монтеспань, маркізи де Помпадур. Але ніхто з них так і не одержав престолу, оскільки королем став п'ятирічний Людовік XV, другий син герцога Бургундського [18].

Практично відразу ж після смерті навколо імені Людовіка XIV почало з'являтися безліч легенд. Одну з них пов'язували з існуванням «залізної маски» – таємничого в'язня, який нібито був братом-близнюком Людовіка XIV. Інші історики

стверджували, що під цим ім'ям був справжній батько Людовика XIV, можливо, молодший із Бурбонів. Але й сьогодні ця таємниця не розкрита до кінця.

Висновки. Людовик XIV був цікавою і неординарною особистістю. Він підніс Францію на високу сходинку. У результаті його правління Франція розвивалася культурно й займала почесне місце в Європі. Можна по-різному оцінювати

особисте життя Людовика XIV, його вподобання. Проте він був великим королем. Отже, Людовик XIV підпорядкував собі всю правлячу еліту Франції, яка мусила коритися законам і його примхам, вона була в постійному полі зору монарха, що зменшувало її шанси на інтриги та змови. Король-Сонце в усьому любив блиск, пишність і достаток. Ці свої пристрасті він запровадив у життєвий розпорядок і повністю його прищепив своєму двору.

Список літератури:

1. Бассан Ф. Людовик XIV, король артист. Всемирная история. Москва, 2002. № 3. 136 с.
2. Лисяков В.Б. Социально-политические взгляды Людовика XIV. Москва, 2003. 225 с.
3. Малов В.Н. Людовик XIV: опыт психологической характеристики. *Новая и новейшая история*. 1996. № 6. С. 152–169.
4. Ольтециан И. Свет и тени Короля Солнца. *История № 1*. Москва, 2009. 72 с.
5. Птифис Ж. Людовик XIV. Слава и испытания. Санкт-Петербург : Евразия, 2008. 382 с.
6. Борисов Ю. Три портрета времен Людовика XIV. Москва, 1991. 72 с.
7. Петера К. Французские Короли и императоры. Ростов-на-Дону, 1997. 189 с.
8. Блюш Ф. Людовик XIV. (Louis XIV, 1986) / перевод Л. Тарасенковой, О. Тарасенкова ; научный редактор В. Малов. Москва : Ладомир, 1998. 815 с.
9. Дюма А. Людовик XIV и его век. Москва : Альфа-книга, 2011. 780 с.
10. Petitfils J-C. Louis XIV. Paris : Perrin, 1997. 236 p.
11. Вольтер, Франсуа Мари Аруэ де (1694–1778). История царствования Людовика XIV и Людовика XV, королей французских соч. Вольтера / пер. с франц. Александр Воейков. Москва : Типография Селивановского, 1809. Ч. 1. 569 с.
12. Блюш Ф. Людовик XIV: очерки истории формирования. Москва : РГГУ, 1998. С. 24–61.
13. Ленотр Ж. Повседневная жизнь Версаля при королях. Москва : Мол. гвардия, 2003. 274 с.
14. Лысянов В. Людовик XIV о государстве и монаршей власти. *Новая и новейшая история*. Москва, 2002. № 5. С. 111–146.
15. Савин А. Век Людовика XIV. Москва, 1930. 248 с.
16. Борисов Ю. Фаворитки Людовика XIV. Москва : Научная книга, 1991. 287 с.
17. Рыжов К. Все монархи мира. Западная Европа. Москва : Вече, 1999. 256 с.
18. Миронов Б. Народы и личности в истории. Москва, 2000. 125 с.

Hryhoruk N.A., Kostyuk L.V. MAIN STAGES OF THE FORMATION OF MAN XIV AS PERSONALITY AND KING OF FRANCE

In the article the author considers the main stages of the formation of Louis XIV as a person. Understanding the place of France in the political system of European states, ways, means and tools to achieve its leading position in the period under study, the role of the monarch in this process. The process of education of Louis XIV is considered, considerable attention is paid to obtaining knowledge: martial arts, geometry, shooting, etiquette, horseback riding, etc. The idea of the king and royal power; ideas about its divine origin were suggested to Louis XIV by his tutors. It is shown that his main concern remained the management of the state, in what, based on his «Memoirs», he was able to show himself quite knowledgeable. The results of the training were the triumphant ascension to the throne of the young dauphin to perform the functions of the governor. From this period it can be seen that the monarch begins to fully reveal his potential and qualities that were laid down during his upbringing and training.

Fronda played an important role in the formation of Louis XIV as a person. The grandeur and extraordinary beauty of the king's apartments, which corresponded to the established rules of etiquette, are depicted. Describes how the king spent his day. Life at the yard is depicted, which was distinguished by holidays and external splendor. Revealed aspects of the personal life of King Louis XIV, who from a young age was passionate and was not indifferent to beautiful women. Despite the beauty of the young queen, he was never in love with his wife and was constantly looking for love entertainment on the side.

Based on the testimony of contemporaries and researchers of the figure of Louis XIV is an assessment of the personality of the French king, his accession to the throne and the beginning of his reign. The conclusions substantiate the formation of a historical portrait of Louis XIV as a person and king of France.

Key words: France, Louis XIV, king, marquise, cardinal, epoch, power, parliament.

Джафаров М.М.

Институт истории имени А. Бакиханова Национальной Академии Наук Азербайджана

ЦЕЛИ И ПОСЛЕДСТВИЯ КРЕСТОВЫХ ПОХОДОВ: ИСТОРИЯ И СОВРЕМЕННОСТЬ

В статье представлены крестовые походы, начиная с I (1096 г.) по настоящее время, их инициаторы, реальные цели и последствия. Каждый поход был движим жаждой наживы и власти, а религия лишь средством, будирующим конфликт. Как показал анализ, крестовые походы имели свои особенности и отличия. Они представляли собой военные экспедиции христиан, организованные Папой Римским – главой всего католического мира. Армия крестоносцев была не чем иным, как совокупность отрядов, избравших один и тот же путь, которые могли завоевать Святую землю, но были не в силах удержать её за собой. В походы вместе с крестоносцами выступали рыцари, стремившиеся приобрести деньги и купцы, искавшие наживы. Они пользовались минутной силой, какую представляли массы паломников для прочных завоеваний. Сами крестоносцы были неспособны вести войны в отдаленных странах. Все экспедиции, под предводительством государей, заканчивались, в основном плачевным образом (за исключением первого и четвертого походов, когда были завоеваны Сирия и Византия). Религиозные энтузиасты крестовых походов были орудиями, а истинными предпринимателями походов являлись искатели приключений и купцы, которые подобно эмигрантам нашего времени, отправлялись на Восток, чтобы прочно осесть там. Эти эмигранты никогда не были настолько многочисленны, чтобы заселить страну; они представляли собой военный лагерь среди местных жителей. Княжества, созданные в результате крестовых походов, никогда не могли достигнуть прочности европейских государств, заключавших в себе целую нацию. Лишь могучая эмиграция могла бы дать им силу удержаться в борьбе с мусульманской Азией и Византией. Но, средневековая Европа не могла привлечь эмигрантов даже богатствами углеводородных ресурсами стран Ближнего Востока. Зато, она сеяла вражду и ненависть к мусульманским странам. Лишь только войска нового крестового похода высаживались на берег, они бросались на мусульманскую территорию, в жажде битв и грабежей. Как бы ни старались террористические организации России, Израйля, США, а также ведущие страны западной Европы, против крестоносцев всегда находилась отражающая сила, как доказывают победы Саладдина.

Некоторые политические лидеры террористических организаций открыто провозглашали, что создают «Новый Ближний Восток», не принимая во внимание, что данный регион не ресурсный придаток и не кормушка для них. Но современный Ближний Восток просыпается, оставляя всё меньше шансов на успех у режиссеров мирового порядка.

Ключевые слова: крестовые походы, инициаторы, факторы, истинные причины, реакционный сионизм, отражающая сила, последствия.

Постановка проблемы. В средневековый период Римская Католическая Церковь санкционировала серию религиозных войн. Восемь военных кампаний были проведены в странах Ближнего Востока, официальная цель – освобождение «от неверных», арабских и тюркских последователей ислама и возвращение христианам «Гроба Господня» в Иерусалиме.

Изложение основного материала исследования. Первая кампания была инициирована Римским Папой Урбаном II. Оказывая помощь византийскому императору Алексису I в борьбе с тюрками-мусульманами, укреплявшимися в Ана-

толии, он преследовал собственную цель – утверждение своей персоны в качестве главы единой Церкви, объединяющей разделенные восточные и западные ветви.

Безусловно, религия – важный, но не единственный, и даже не самый существенный фактор возникновения конфликтов. В конечном счете, основной причиной войны становится не недовольство, а жажда наживы.

27 ноября 1095 г. Папа Римский Урбан II на соборе во французском городе Клермон прочитал проповедь о совершении паломничества в Анатолию. В тот период термина «крестовый поход»

еще не существовало, его появление в английском языке соотносится с 1760 г., когда Папа Римский Урбан II воззвал к христианам: «Всем идущим в поход, в случае их кончины, будут отпущены грехи. Выступайте против неверных в бой, который даст вам в изобилии трофеи... по землям, по которым вы пойдёте течёт молоко и мёд. Да станут ныне воинами те, кто раньше являлся грабителем, сражался против братьев и соплеменников! Кто здесь горестен, там станет богат!» [16] Толпа разразилась возгласами: «*Dieu le veut!*».¹

Вдохновленные речью Папы Урбана II, французы поклялись освободить Гроб Господень от мусульман. Слово Церкви услышали повсюду. Тысячи людей начали собираться в поход против иноверцев. Урбан II пожертвовал свою красную сутану [4], которую разрезали на полоски ткани и по его велению нашивали на одежду тем, кто откликнулся на призыв. Люди, с нашитыми на одежду крестами, получили название «крестоносцы».

Кроме того, Урбан II разослал письма наиболее влиятельным правителям Европы, призывая их в поход против мусульман. Восторженный ответ на проповеди Урбана во всех социальных слоях Западной Европы создал прецедент для крестовых походов. Одни были мотивированы надеждой на вознесение на небеса в Иерусалиме или на прощение Бога за свои грехи. Другие участники стремились выполнить феодальные обязательства, получить славу, честь или экономическую и политическую выгоду. Европейские князья и феодалы средней руки, из-за господства права майората, были заинтересованы в завоевании земель и трофеев за морем; обещание искупления грехов стало для них идеальным оправданием войны с мусульманами.

Так, речь папы Урбана II привела к началу этапа европейской истории – эпохи Крестовых походов.

Первый крестовый поход начался 15 августа 1096 г. Он охватил Ближний Восток: Анатолию, Левант и Израиль. Поход закончился в 1099 г. победой крестоносцев; под их беспощадным огнем пали Триполи, Антиохия и Эдесса. Захватив Иерусалим, крестоносцы набросились на святые, общественные ценности. При этом, перебив практически всех жителей, крестоносцы разграбили их имущество.

¹ «С Божьей помощью!» – фр. В настоящее время термин применяется и к другим церковным санкциям и даже нерелигиозным кампаниям.

После *первого крестового похода* мусульмане начали вооружаться и угрожать христианским государствам в Святой земле. В 1144 г. эмир *Мосула Имад ад-дин Занги* захватил Эдессу и все её княжество.

С целью ослабления мусульманского эмира Занги и возвращения *Эдессы* между странами западной Европы начался сложный переговорный процесс об организации второго крестового похода.

Второй крестовый поход начался летом 1174 г. Его возглавил король Германии *Конрад III*; крестоносцы шли через *Венгрию*.

Месяц спустя за *Конрадом III* выступил французский король *Людовик VII*.

Роджер II Сицилийский, не заявляющий об участии во втором крестовом походе, не мог остаться равнодушным к исходу событий и потребовал от *Людовика VII* исполнения заключённого между ними договора – направиться через Италию. После долгих колебаний *Людовик VII* уступил союзу с германским королём. *Роджер II* понимал, что в случае его отказа от участия в походе его ожидает изоляция. Он вооружился, снарядил корабли, но вовсе не для оказания помощи общему движению. *Роджер II* поступил сообразно нормандской политике относительно Востока: он грабил острова и приморские земли, принадлежащие Византии берега *Иллирии, Далмации* и южной Греции. Опустошая византийские владения, сицилийский король завладел островом *Корфу*. Чтобы с успехом продолжать свои морские операции против Византии и устранения угрозы со стороны африканских *мусульман*, *Роджер II* заключил с ними союз [13].

Для Византии крестовые сицилийские, германские и французские войска представляли серьезную угрозу, но остановить их было трудно. Второй крестовый поход закончился перемирием между Иерусалимом и Дамаском летом 1149 г. Следует отметить, что грандиозный план отмщения мусульманам не принес никаких результатов по нижеследующим причинам:

- недостаточной координации действий между *Конрадом III* и *Людовиком VII*;
- взаимной враждебности в эти годы между Византией и крестоносцами;
- трудности пути и отсутствия снабжения армии [6].

В 1187 г. египетский султан и выдающийся полководец *Салах ад-Дин* разбил в Палестине армию крестоносцев. Он быстро завладел приморскими городами и, в конце концов, захватил Иерусалим. Это событие, а также стремление

европейских монархов взять под контроль восточную (левантийскую) торговлю и желание папы Римского Григория VII объединить Европу под своей религиозной властью, инициировало его к призыву: «Вернуть Иерусалим!»

25 мая 1185 г. ознаменовалось в католическом христианстве смертью Григория VII. Сменивший его Климент III в 1188 г. объявил о начале третьего крестового похода.

В *третьем крестовом походе* (1189–1192 гг.) приняли участие могущественные *европейские монархи*: германский *Фридрих I Барбаросса*, французский *Филипп II Август*, австрийский *Леопольд V* и английский *Ричард Львиное Сердце*.

Союзником террористических походов выступил правитель *Киликийской Армении Левон II* [6].

Поход начался с выступления германских рыцарей. 11 мая 1189 г. по суше они направились в Иерусалим. Религиозная цель была для них предлогом: рядовые воины мечтали о военной славе и богатой добыче, поэтому они грабили и опустошали болгарские и византийские земли, по которым шли.

10 июня 1190 г. во время похода погиб Фридрих I Барбаросса. Существующие версии его гибели связаны с рекой Селеф. Германские воины восприняли смерть предводителя как дурное предзнаменование, и многие из них повернули назад. Тем, которые остались, было совершенно не под силу отвоевать Иерусалим [4].

Французский и английский короли, соперничая друг с другом, не имели согласованного плана действий. Тем не менее, в 1190 г. по морю из Южной Франции они отправились в совместный поход. Из-за долгих остановок плавание длилось около десяти месяцев. Разграбив сицилийский город Мессину, французы поплыли дальше, а англичане завоевали Кипр.

В 1191 г. французская, английская и остатки немецкой армии соединились под Акрой и после осады взяли город. Филипп II сразу же после этого уехал во Францию и вступил в союз с противниками английского короля. Общее руководство перешло к Ричарду I, который был слабым военачальником. Проигрывая одно сражение за другим, на обратном пути он попал в плен, из которого был выкуплен через два года.

Ричард I смог добиться от Салах ад-Дина лишь незначительных уступок. Таким образом, третий крестовый поход не оправдал возложенных на него надежд. Экспедиция с самого начала была обречена на неудачу, ибо:

1) Папа Римский не смог удержать поход под своим контролем;

2) главные военачальники преследовали только собственные интересы и враждовали между собой;

3) полководческий талант Салах ад-Дина значительно превосходил способности европейских военачальников.

В результате Иерусалим остался под властью Египта; крестоносцы сохранили на Востоке узкую прибрежную территорию от Тира до Яффы; христианские паломники и купцы могли в течение трех лет свободно посещать священный город.

Четвертый крестовый поход был организован через 10 лет Папой Иннокентием III. Поход направлялся в Египет.

13 апреля 1204 г. в столицу Византийской империи Константинополь вступил глава крестового войска итальянский князь Бонифаций I Монферратский. Город-крепость впервые был захвачен неприятелем, а его жители впервые были подвержены страшному разорению.

Воины «Христа» не пощадили церкви и христианские святыни – мощи святых, иконы, кресты, алтари, что возмутило даже самого Папу, и он осудил необузданных католиков... На захваченных землях крестоносцы образовали собственную Латинскую империю [24].

Отметим, что еще в 1144 г. появилась сила, отражающая крестовые удары, – туркмено-сельджуки. Имад ад-Дин Занги, тюркский сельджукский военачальник, первым организовал борьбу с крестоносцами. Нур ад-Дин Занги – сын Имад ад-Дина – с успехом продолжил начатую отцом борьбу. Ему на смену пришел известный военачальник, выходец из Западного Азербайджана Салах ад-Дин Юсуф ибн Айюб.

При *пятом крестовом походе* (1217–1221 гг.) христиане вновь потерпели поражение при Дамьетте от египетского султана.

Шестой поход (1228–1229 гг.), возглавляемый императором Фридрихом II, был более успешным. Христианам удалось завладеть Иерусалимом и заключить мир с египетским султаном. Но этот мир был нарушен, и мусульмане вернули Иерусалим себе.

Два последних похода (1248–1254 гг. и 1270 г.), которые возглавлял французский король Людовик IX Святой, закончились полным крахом [23].

К концу XIII в. сельджукские армии ликвидировали все государства крестоносцев на Ближнем Востоке.

Захват Константинополя в 1453 г. османами в корне изменил взаимоотношения Запада с тюрками-мусульманами, которые покровительствовали конкурирующим с Венецией еврейским купцам. Результатом этого были антисемитские погромы 1492 г. в Испании и помощь, оказанная им османским султаном Баязидом II, который поселил их большую часть в Салониках, именно в той полосе, где и проходили основные сухопутные торговые пути.

В XVI в. Папа Римский попытался организовать новый крестовый поход против покровительствующей евреям Османской империи. Несмотря на то, что его попытка закончилась неудачей (он не сумел объединить военные силы ведущих европейских держав, которые воевали между собой), их амбиции внесли немалую лепту в распад великой империи. Британцы и французы стремились отторгнуть территорию, контролируемую Османской империей на Ближнем Востоке и в Северной Африке. С XVII в. в эту борьбу включаются Австрия и Россия, стремившиеся усилить своё влияние на Балканах. Изюм всех держав самую большую угрозу для османов представляла Российская империя, которая с 1648 г. включилась в борьбу за выход к черноморскому побережью [1, с. 370–375]. Она провоцировала мятежных армянских националистов на восстания, а в Первой мировой войне оказалась по другую сторону, но, в конечном итоге, первой и рухнула. Это произошло отчасти из-за того, что османские силы не позволили ей получать поставки из Европы через Черное море. Царь Николай II и его министр иностранных дел Сергей Дмитриевич Сазонов сопротивлялись идее заключения сепаратного мира с империей, которая могла бы спасти Россию.

Османская империя могла бы процветать по сей день, если бы не заключенный перед войной секретный договор с Германией, который оказался плохим выбором. В последовавшем за этим конфликте армия империи провела жестокую кровавую кампанию на полуострове Галлиполи, чтобы защитить Константинополь от вторжения союзных войск в 1915 и 1916 гг. В конечном итоге империя потеряла почти полмиллиона солдат, большинство из которых умерло от болезней, плюс еще около 3,8 млн получили травмы или заболели. В октябре 1918 г. империя подписала перемирие с Великобританией и прекратила войну [10]. Что касается России, она всегда придерживалась стратегии «Разделяй и властвуй». Именно эта преамбула стала причиной насаждения армян и образование их государства на Южном Кавказе. С тех пор прошло пятнадцать

веков, но экспансивная политика России и Запада, направленные на ближневосточные исламские страны, продолжает свое существование, отличаясь, разве что мотивацией, участниками, стратегическими целями и последствиями.

Крах СССР в 1991 г. перестроил мировую биполярную систему в однополярную с единственной сверхдержавой – Соединенными Штатами Америки, которые стали ударно-спусковым механизмом для активизации планов Запада по перекройке политической карты мира. Более всего Запад интересуется Ближний Восток. Западные стратеги создали карты с новыми контурами ближневосточных стран. В июне 2006 г. была опубликована карта полковника американской разведки Ральфа Петерса, на которой он по своему усмотрению перекроил границы Турции, Ирана, Ирака, Сирии, Саудовской Аравии, Йемена, образуя Курдистан, разделяя Ирак на суннитское и шиитское государства, разделяя территорию Саудовской Аравии между сопредельными странами и т. д. Причем с конца 2006 г. «карта Петерса» стала изучаться в военно-образовательных учреждениях США.

Характеризуя войну между Израилем и Ливаном, госсекретарь США Кондолиза Райс в июне 2006 г. произнесла характерную для позиции нынешней руководящей верхушки США фразу: «То, что мы наблюдаем сегодня, по сути, представляет собой начало родовых схваток, в результате которых родится Новый Ближний Восток, и что бы мы ни делали, нам следует отдавать себе отчет, что мы работаем во имя этого Нового Ближнего Востока» [18].

Что такое в представлении стратегов Запада «Новый Ближний Восток»? Образный графический ответ на этот вопрос представлен в виде размещенных в интернете картах «Великого Израиля» и его сателлита «Великого Курдистана», которые по плану должны быть образованы на землях арабов, турок, иранцев.

Кем все это планируется?

Весь этот бред наяву планирует мировой сионизм, его исполнительный аппарат в виде мирового масонства, выступающего как теневое мировое правительство. Химеру под названием «Великий Израиль» мировой сионизм намерен образовать чужими руками, поскольку собственных людских и иных ресурсов у него слишком мало для успешной реализации планируемого им захвата колоссальной по масштабу чужой территории. Мировой сионизм, опираясь на свои ведущие позиции в элите США, сильные позиции в правящих вер-

хушках стран Европы и России, используя в качестве пушечного мяса оболваненных искусной пропагандой мусульман, в том числе рядовых курдов, намерен использовать этот военный, политический, человеческий потенциал для достижения своих экспансионистских, антиисламских целей.

Организация нынешнего крестового похода именно со стороны мирового реакционного сионизма есть первая и главнейшая особенность, важнейшее отличие неокрестового похода в сравнении с классическими крестовыми походами средневековья. Поэтому этому неокрестовому походу более подходит название сионистско-христианский, или сионистско-крестовый антиисламский поход [19].

Отметим, что мировой сионизм тщательно маскирует свою ведущую, направляющую, организаторскую роль в этом неокрестовом походе. Например, Израиль для видимости объявил о своем нейтралитете в Сирийском кризисе, хотя именно мировой сионизм через своего исполнителя в лице США стоял за созданием террористического чудовища под амбициозным названием «Исламское государство Ирака и Леванта» (ИГИЛ) [14].

Не Израиль ли всячески поддерживает проект «Великого Курдистана» за счет земель соседних с курдами народов, став единственной страной, полностью поддержавшей референдум 25 сентября 2017 г. о полной государственной независимости курдской автономии в Ираке, приведя к власти иудея М. Барзани?

Вторая особенность неокрестового похода связана с ролью США. В этой чудовищной по уровню военных преступлений против мирного населения агрессии сил империализма из ведущих стран Запада непосредственно участвуют пока, в основном, военные силы США. Почему именно США? Во многом потому, что США создана евреями (например, Бенджамин Франклин) и именно в США находится самая сильная еврейская диаспора, фактически контролирующая эту сверхдержаву. Через свое мощное представительство как в высших управленческих звеньях ветвей власти США, так и в составе финансово-индустриальной олигархии этой страны мировой сионизм добивается от Америки такой политики на Ближнем Востоке, которая выгодна прежде всего Израилю. Однако она часто противоречит интересам самой Америки, поскольку сталкивает её с исламским миром. Именно руками США была создана террористическая организация ИГИЛ, способствующая

реализации американских амбиций образования Великого Израиля.

Во главе ИГИЛ под именем Абу Бакр аль-Багдади на самом деле находился агент израильской разведки МОССАД чистокровный еврей Эллиот Шимон. Следует отметить, что иранские службы давно утверждали, что настоящий Абу Бакр аль-Багдади давно мертв, а на его место в ИГИЛ внедрен Эллиот Шимон [14].

Неслучайно в период президентства Дональда Трампа влияние Израиля на политику США на Ближнем Востоке существенно возросло. Вспомним объявление Дональда Трампа о переносе посольства США из столицы Тель-Авива в Иерусалим, что понимается как демонстративная поддержка посягательства евреев на арабский Иерусалим и, естественно, вызывает резко негативную реакцию со стороны мусульманских стран. Более того, сионистскому масонству удалось тогда влезть непосредственно в семью президента США – немца по своим этническим корням. Дочь Дональда Трампа – Мари Трамп – приняла иудейское вероисповедание, а затем вышла замуж за еврея Джаред Кушнера, происходящего из семьи ортодоксальных евреев Нью-Йорка. Иванка Мари Трамп приняла еврейское имя Яэль и с тех пор ведет еврейский образ жизни, активно жертвуя деньги на синагоги и еврейские школы. Её супруг Джаред Кушнер был назначен старшим советником президента Дональда Трампа, что сделало Кушнера мощным лоббистом интересов Израиля в политике США.

Разве случайно, что в декларируемой США игре под названием борьба с ИГИЛ американцы сделали ставку не на Турцию, как своего стратегического союзника по НАТО, а на террористические курдские организации во главе с рабочей партией Курдистана? Это было сделано в интересах Израиля, который является главным союзником курдских экспансионистов в их попытках реализации бредовой идеи «Великого Курдистана» за счет земель соседних народов. Реализует эту свою реакционную позицию мировой сионизм руками своего американского сателлита, даже несмотря на то, что при этом интересам США наносится огромный политический, экономический ущерб, ослабляющий позиции США в исламском мире [19].

Итак, использование мировым сионизмом мощного военного, экономического, политического потенциала США для реализации своей стратегической цели образования «Великого Израиля» за счет земель исламских народов

является второй особенностью неокрестового похода. К началу 2018 г. под влиянием и фактической защитой США на Ближнем Востоке находились разного рода террористические организации, прежде всего курдские, в виде боевых формирований Рабочей партии Курдистана (РПК, в латинской транскрипции РКК) и ее сирийского ответвления партии «Демократический союз» (ПДС, или PYD), имеющей боевое крыло «Отряды народной самообороны» (ОНС, или YPG), а также разные арабские, интернациональные террористические организации, в первую очередь ИГИЛ [20].

Все приведенные террористические организации методом ложной пропаганды, путем прямого насилия завлекают, включают в ряды своих военных формирований многих местных и пришлых мусульман, которых они используют для истребления и изгнания других мусульман из их коренных земель в Сирии и Ираке. Отмеченные курдские террористические организации, ставшие к началу 2018 г. ведущей исполнительной силой неокрестового похода, откровенно демонстрируют свою антиисламскую сущность, закрывая мечети, запрещая религиозные службы и другие элементы культуры, например, языки арабов, туркман, курдов насильно изгоняют из Сирии и других стран Ближнего Востока, при этом из их семей отбирают подростков, чтобы потом в качестве пушечного мяса отправлять на фронт. В отличие от этого ИГИЛ наносил удары по Исламской Умме с иных позиций халифатского псевдоислама.

Базовой целью ИГИЛА было образование мирового халифата, разработанная, скорее всего, идеологами мирового сионизма, чтобы броскими и внешне эффектными лозунгами утопичного и нереального мирового халифата завлечь в ИГИЛ неискушенную часть мусульман. ИГИЛ демагогически позиционировал себя как исламская организация с крайне агрессивными популистскими и броскими исламскими лозунгами и действиями, хотя эта организация была создана на средства США и Израиля и служила именно их антиисламским стратегическим интересам.

С целью нанесения удара по истинному гуманному исламу ИГИЛ (точнее, сионистские идеологи израильских спецслужб) намеренно формировали и использовали идеологический арсенал радикального исламизма для компрометации ислама в мире, что служило целям образования Великого Израиля, а также интересам христианских мракобесов, которые в шоке от

того, что все большее число христиан в мире переходит в ислам [15].

Важное значение христианской трансформации имеют следующие факты:

1) возглавление ИГИЛа израильским агентом – евреем Эллиотом Шимоном (как нами было уже ранее нами отмечено);

2) еще в 1984 г. курдская террористическая организация РКК заключила договор с армянской террористической организацией ASALA о совместной войне против Турции. Учитывая позицию руководства террористических курдских организаций и ИГИЛ, по сущности антиисламских, становится понятно, что основной стратегией США и Израиля на Ближнем Востоке является стратегия истребления, изгнания мусульман их собственными руками, с целью образования безжизненного пространства, которое израильские ястребы давно на своих картах включают в состав «Великого Израиля»;

3) стратегия истребления, изгнания мусульман их собственными руками, является третьей особенностью современного сионистско-христианского неокрестового похода по сравнению со средневековыми, в которых против мусульман участвовали лишь европейские христиане;

4) в средневековых крестовых походах участвовали, главным образом, католические страны под руководством Папы Римского. Россия и иные православные страны либо не участвовали, либо стали жертвой крестовых походов. Например, в четвертом крестовом походе крестоносцы разгромили, разграбили и захватили православную Византию. Однако в нынешнем неокрестовом походе страны Европы довольно пассивны, став источником лишь ограниченного числа наемников по обе стороны фронта. В отличие от этого чрезмерно активна православная Россия, практикующая в Сирии варварские бомбардировки по площадям в жилых кварталах, базарах, школах, больницах;

5) Новый состав ведущих «крестоносных» акторов в лице США, Израиля, России есть пятое отличие неокрестового похода по сравнению с классическими крестовыми походами. Отмеченные главные участники неокрестового похода имеют также и своих сателлитов, прежде всего, курдские и армянские террористические организации.

Коротко остановимся на анализе целей и ролей противоборствующих сторон в ходе неокрестового похода: все участвующие в нём страны и организации, борющиеся на Ближ-

нем Востоке, можно условно разделить на три группы: полюс зла, полюс добра и колеблющаяся группа участников между этими полюсами добра и зла.

В полюсе зла находятся те силы, которые однозначно, явно или скрыто реализуют в неокрестовом походе, главным образом, экспансионистские цели мирового сионизма, по отношению к которым цели иноэтничных экспансионистов имеют подчиненное значение [14].

В состав полюса зла, на мой взгляд, можно отнести мировой сионизм, мировое масонство, Израиль, США и их явных либо закамouflированных сателлитов в виде террористических курдских организаций PKK, PYD, YPG, террористов антиисламского ИГИЛ, армянских террористических организаций во главе с ASALA. Базовая цель полюса зла состоит в как можно большем истреблении и изгнании из стран Ближнего Востока коренного мусульманского населения, чтобы затем захватить опустевшие территории арабов, тюрок и иных мусульман. Стратегической целью Израиля является захват огромных территорий от Египта до Ирака в соответствии с базовой идеей основателя Всемирной сионистской организации и идеологии сионизма в конце XIX века еврея Теодора Герцля: «Территория еврейского государства простирается от Нила до Евфрата» [9]. Другой еврейский экстремист Оded Инон в 1982 г. провозгласил так называемый «план Инона», согласно которому мусульманские страны Ближнего Востока – Ливан, Сирия, Ирак, а затем Иран, Турция и другие страны региона – должны быть разделены на мелкие государства по сектантскому или этническому признаку. Так легче их ослабить, а затем легче попасть под контроль Израиля в качестве частей «Великого Израиля». Например, Ирак делился на отдельные суннитское, шиитское и курдское государства. Аналогично делились и другие отмеченные страны. В этом плане большая роль уделялась образованию Курдистана при поддержке Израиля. План Оded Инона предусматривал также изгнание палестинцев из Палестины. Опубликованная в 2006 г. в американских военных журналах «карта полковника Ральфа Петерса» в виде раздробленных государств Ближнего Востока достаточно наглядно демонстрирует концептуальные идеи «плана Иона», которые уже прошли апробацию в войнах Ближнего Востока в Сирии, Ираке, Ливане и т.д. [10].

Главными целями США в неокрестовом походе является захват богатых сырьевых источников, прежде всего нефти и газа стран Ближнего Вос-

тока, а также реализация экспансионистских планов своего сюзерена в лице мирового сионизма, планирующего образование «Великого Израиля».

Целью курдских экстремистов является образование «Великого Курдистана» за счет частей исторических земель Ирана, Азербайджана, Турции, Ирака, Сирии с выходом к Средиземному морю. В 2013 г. возглавляемая курдским (иудейским) лидером Масудом Барзани Демократическая партия Курдистана (ДПК) на своей официальной странице в интернете разместила карту «Великого Курдистана», охватывающего территорию в 500 тыс. кв. км, на которой собственно курды составляют не более 40% населения. Чтобы стать большинством на этой территории, курдские экспансионисты планировали этнические чистки, которые впоследствии были проведены курдскими ополченскими отрядами PKK, PYD, YPG в оккупированной части территории Сирии.

В «полюсе зла» проявляет себя голос остатков маленького армянского этноса с большим аппетитом на чужие территории всех сопредельных стран. Им мало было образования Россией в XIX веке псевдо-Армении на оккупированной территории Западного Азербайджана. Армяне ещё хотели бы земли Ирана, Турции, Сирии. Об этом говорят карты «Великой Армении», которая якобы существовала в истории какие-то 30 лет в I веке до н.э. и то, благодаря завоеваниям парфянина тюркских корней Тиграна II, осуществленных его наемным войском разного этнического состава, но, в основном, из тюрок. То есть, оккупированные территории в 30-тилетней «Великой Армении» не являются достижением самих армян. После окончания правления Тиграна II, все эти оккупированные территории других народов были тут же потеряны. Хотя уже доказано, что армянские идеологии путают понятия «Великая» (в политическом смысле) и «Большая (Мец) Армения» чисто в географическом понятии. Армения никогда на протяжении всей своей истории не было каким-то сильным политическим субъектом, чтобы претендовать на такое громкое название [2, с. 48–63].

Армяне – народ, не имеющий истории независимого государственного существования, поэтому во всей своей истории они делают акцент лишь на 30-ти годах завоеваний Тиграна II во главе не армянской, в основном, армии, наемников. В мимолетном государстве Тиграна II от армянского было лишь географическое название «Армения», и больше ничего. Следует отметить, что топоним «Армения» также не является

хайским, он присвоен пришлыми с IV века до н.э. «племенами хай» от ассимилированных ими местных армян-албанцев, скорее всего, тюркского происхождения [2, с. 48–63].

Упомянутые «великие» государства планируются еврейскими, курдскими и армянскими экстремистами, в основном, на одних и тех же территориях. Не уж-то они планируют уже и будущие войны между собой за чужие для них земли?

Теперь обратимся к представлению позиций стран в составе «полюса добра», который поднялся на борьбу с неокрестовым походом. Если во времена средневековых крестовых походов основная тяжесть борьбы с ними легла на Сельджукскую империю, то сегодня во главе борцов с современными крестоносными хищниками находится Турецкая Республика, наследница сельджукской и османской супердержав. Целью Турецкой Республики является устранение направленной на нее агрессии террористического интернационала во главе с курдскими террористами, как на территории самой Турции, так и из пограничных территорий Сирии, Ирака, Ирана. Именно со своих баз на сопредельных территориях Сирии и Ирака, курдские террористы РКК с оружием в руках просачиваются в Турцию для нападений на турецких военных, полицейских, охранников приграничных курдских и турецких поселений.

С учетом того, что на основе заключенного в 1984 г. договора с РКК о войне против Турции армянские боевики от террористической организации ASALA непосредственно участвует в террористических нападениях курдов; а также с учетом всемирной поддержки курдского сепаратизма со стороны США, Израиля и мирового сионизма, получается, что Турция 35 лет в одиночестве борется против реализации базовых целей неокрестового похода на своей территории. В ходе операций Турции в Сирии «Щит Евфрата» и «Оливковая ветвь» мы вновь отчетливо увидели, что она борется именно с терроризмом. Об этом свидетельствовала реакция местного населения. В ходе указанных операций, местные арабские, курдские, туркманские жители со слезами радости, с приветственными лозунгами встречали турецкого солдата как освободителя в отличие от курдских террористов от РКК, PYD, YPG; государственного – в лице Башара Асада; террористов от антиисламских организаций ИГИЛ, Ан-Нусры и др. После изгнания ИГИЛ из района операции «Щит Евфрата» именно всемерная поддержка местного

населения позволила турецким организациям всего за полтора года наладить нормальную, спокойную жизнь для местных арабов, туркман и курдов [9]. В результате, в освобожденный регион из Турции, согласно информации президента страны Реджеп Таип Эрдогана, вернулось 160 тысяч беженцев. Турция предоставила безопасную жизнь населению освобожденного кантона Африн, после чего соседний арабский регион Телль-Рифат, потребовал от неё собственного освобождения. В ночь с 22 на 23 марта они вышли на демонстрации, жгли шины, требуя ввода турецких войск. Призывы продолжились и в последующие дни [14].

Союзником Турции в антитеррористических операциях в Сирии стали подразделения Сирийской Свободной армии (ССА), оппозиционной тираническому правительственному режиму Башара Асада. Это та часть ССА, которая участвовала в антитеррористических операциях Турции в Сирии, выступающая также под названием Сирийской Национальной армии (СНА) (она находится на доверии Турции). После проведенной операции «Щит Евфрата» с лета 2017 г. СНА находится на освобожденной и подконтрольной Турции части зоны безопасности в сирийской провинции Идлиб. СНА формировалась как дисциплинированная армия, в которой в приоритете присутствовала высокая нравственность и духовность, как и в турецкой армии. По существу, СНА для Сирии являлась армией нового типа с позитивной мотивацией миссии освобождения всей Сирии от тоталитарного режима Башара Асада и всех видов террористических организаций. Со временем здоровый моральный дух СНА перешёл на всю ССА, что серьезно повысило эффективность борьбы с террористами всех мастей и с силами тирана Башара Асада. По мере завершения операции «Оливковая ветвь» подразделения СНА перешли в провинцию Идлиб, чтобы нанести поражение подразделениям террористической организации Ан-Нусры, после чего началось полноценное развитие Идлиба под патронажем Турции [12].

В «полюс добра» можно также включить и нынешние власти Ирака под руководством премьер-министра Хайдера Аль-Абади. После ряда серьезных неудач в борьбе с ИГИЛ в 2014 г. власти Ирака в короткий срок сумели с помощью Ирана подготовить новую более сильную армию, которая в 2017 г. нанесла поражение силам террористического ИГИЛ на территории Ирака, а затем изгнала из туркманской провинции Киркук про-

израильские, проамериканские экстремистские курдские военные силы.

Тем не менее, «потенциал добра» Ирака скромнен, он значительно уступает Турции в экономической, политической и военной сферах, и находится в сильной зависимости от Ирана. Поэтому борьба властей Ирака против сил нового крестового похода, в основном, ограничивается его собственной территорией. В середине ноября 2019 г. глава Управления по борьбе с терроризмом Талиб Шигати сказал: «Управление по борьбе с терроризмом продолжает охранять родину, нацию и демократическую политическую систему в Ираке». Но, 24 ноября поздно ночью на сайте указанной инстанции появилось сообщение о том, что Шигати совершил военный переворот и, что премьер-министр Адиль Абдул-Махди арестован. Сообщение оставалось на сайте и в социальных сетях на протяжении более часа [11]. Затем власти Ирака опровергли утверждения о военном перевороте. Тем не менее, страна находилась под действием антиправительственных протестов. За два месяца протестов погибли более 400 человек [10].

Ближний Восток продолжает оставаться конфликтогенным регионом. «Никто не отрицает существование международного консенсуса у политического и экспертного сообщества по этому региону: он со своими конфликтами и непримиримыми противоречиями является главным источником международной напряженности. Но, кажется, у нас на глазах возникает еще одна линия раскола между союзниками по астанинскому формату в Сирии» [8].

Между противоборствующими полюсами зла и добра в ходе нового крестового похода располагается группа колеблющихся стран, проявляющих признаки полюса добра и полюса зла. В первую очередь, в этой группе следует выделить Российскую Федерацию. Своими варварскими бомбардировками в Сирии по площадям, включая больницы, школы, базары, жилые кварталы, своей поддержкой тиранического режима так называемого президента Сирии Башара Асада, который давно потерял легитимность и ненавидим большинством сирийцев, Россия объективно действует как полюс зла и участник неокрестового похода против исламского мира.

В целом Россия в Сирии поддерживает и сама же реализует неосталинский государственный терроризм. В то же время, невольно противоборствуя экспансии Запада и Израиля в Сирии, выступая против террористов ИГИЛ, Ан-Нусры, за спиной которых стоят организаторы неокрестового похода

– Израиль и США, сотрудничая с Турцией в Сирии, Россия проявляет и признаки полюса добра.

Двойственная, неопределенная политическая позиция России на Ближнем Востоке отчетливо проявляется в ее отношениях с Турцией в Сирии. С одной стороны, она демонстрирует антитурецкую позицию, с другой – под натиском Запада проявляет признаки сотрудничества с Турцией. Так, после начала «Оливковой ветви» – военной операции вооружённых сил Турции и протурецких вооружённых формирований сирийской оппозиции на севере Сирийской Арабской Республики, официально объявленной генштабом ВС Турции 20 января 2018 г., Россия, демонстрирующая солидарность с курдскими боевиками ввела свои полицейские подразделения в Африн. А после того, как 7 февраля американцы вместе с курдами в провинции Дэйр-эз-Зор разгромили наемников российской частной военной кампании Вагнера, которая атаковала курдские позиции, чтобы отобрать у них нефтяное месторождение, то в отместку курдам и американцам, обиженная Россия вывела из Афраина свои полицейские силы, переместив их в Телль – Рифат.

18 марта после освобождения Афраина турецкими подразделениями и силами США, полицейские силы России в Телль-Рифате стали основной помехой для освобождения региона, поскольку Турция не хотела идти на конфликт с Россией. Лишь после того, как жители Телль-Рифата вышли в ночь с 22 марта на 23 марта на демонстрации, требуя ввода турецких войск, после того, как 26 марта 2018 г. десятки стран объявили о высылке российских дипломатов в ответ на отравление предположительно российскими спец. службами бывшего британского разведчика Сергея Скрипаля и его дочери, до сознания властей России, наконец-то дошло, что нельзя портить отношения и с Турцией, чтобы не оказаться в полной политической изоляции на Ближнем Востоке. Поэтому Россия уже ночью 26 марта стала выводить свои полицейские силы из Телль-Рифата.

В Сирии в стане колеблющихся стран находятся Иран, шиитская ливанская группировка Хезболла. Их действия против экспансии в Сирии со стороны США, Израиля, их курдского вассала объективно есть действия против сил зла. Однако поддержка Ираном враждебных, террористических действий алавитов и Башара Асада по отношению к суннитскому большинству Сирии может квалифицироваться как поддержка сил зла. Хотя, справедливости ради, следует отметить, что Иран давно выражает мнение, что Башару Асаду следует выделить из

Сирии отдельное алавитское государство, чтобы положить конец сирийскому кризису.

Выводы. Саудовская Аравия, арабские монархии Персидского залива, сохраняя союзничес-

кие и дружеские отношения с США и Израилем против Ирана в Сирии, объективно содействуют полосу зла в неокрестовом походе и предадут интересы палестинцев, исламского мира.

Список литературы:

1. Алекперов А.Ф. О некоторых особенностях истории формирования русского (славянского) этноса и языка. *Материалы международной научно-практической конференции: Диалог культур в глобализующемся мире.* Кизляр, 2020. С. 370–375.
2. Алекперов А.Ф. Еще раз про этнос-разрушитель или о чем звенит колокольчик В.А. Шнирельмана (рецензия на книгу В.А. Шнирельмана «Войны памяти»). Мифы. Идентичность и политика в Закавказье. Москва, 2003. *Азербайджан и азербайджанцы.* Баку, 2010. № 1–2. Vol. 105–106. С. 48–63.
3. Габриэли Ф. Крестовые походы. Взгляд с Востока. Арабские историки о противостоянии христианства и ислама в средние века. Москва : Центрполиграф, 2019. 319 с.
4. Балакин В.Д. Фридрих Барбаросса. Москва : Молодая гвардия, 2001. 274 с.
5. Джеймс Б. Крестовые походы. Священные войны средневековья. Москва : ЗАО «Центрполиграф», 2011. 320 с.
6. Заборов М.А. Крестоносцы на Востоке. Москва : Наука, 1980, 320 с.
7. Алекперов Т. Исторические рассказы. Ч. I. Русское изд-во, 2018. 52 с. URL: [https://litportal.ru/pdf/erub, fb3, txt](https://litportal.ru/pdf/erub_fb3_txt)
8. Анкара жертвует своими союзниками в Сирии ради безопасности границ/Рубрика: Ирак. *Turkish Forum.* Мир Турецкой Коалиции. URL: <https://www.turkishnews.com/ru/content/category/4.12.2019>
9. Багирова Ф. К востоку от Ефрата. Об известных и неизвестных деталях военной операции Турции в Сирии. URL: <https://1news.az/news/k-vostoku-ot-evfrata-ob-izvestnyh-i-neizvestnyh-detalyah-voennoy-operacii-turcii-v-sirii/12.10.2019>
10. В Ираке за два месяца погибли более 400 человек. *РИА Новости.* URL: <https://ria.ru/20191203/1561930204.html/> 3.12.2019
11. Власти Ирака опровергли утверждения о военном перевороте. URL: <https://www.trt.net.tr/frussian/mir/2019/11/25/vlasti-iraka-oprovierghli-utvierzhdeniia-o-voionnom-pierievorotie-1312122/> 25.11.2019 – 28.11.2019
12. Война в Сирии. Сирийская армия отбила у террористов две деревни в Идлибе, сообщили СМИ. URL: <https://ria.ru/20191114/1560925420.html/> 14.11.2019
13. Второй крестовый поход. URL: https://ru.wikipedia.org/wiki/%D0%92%D1%82%D0%BE%D1%80%D0%BE%D0%B9_%D0%BD%D0%B0%D1%80%D0%BE%D0%B4%D0%BD%D0%BE%D0%BC%D0%BE%D0%BE%D0%B1%D0%BE%.../ Дата обращения: 23.07.2019
14. Гасанли А. Начало XXI века – новый крестовый поход: основные акторы, особенности, цели и последствия. URL: <https://cont.ws/@azerli/1165418/19.12.2018>
15. Главарь ИГИЛ – офицер Моссада Шимон Эллиот. URL: https://vk.com/wall-76222681_839/24.01.2015
16. Да станут грабители воинами. URL: <https://www.kavkazcenter.com/russ/content/2004/02/02/16687/da-stanut-grabiteli-voi-nami.shtml/> 2.02.4004
17. Израильские военные заявили, что их авиаудары могли привести к жертвам. *РИА Новости.* Война в Сирии. URL: <https://ria.ru/20190825/1557872323.html/> Дата обновления: 25.08.2019
18. Kiger P.J. Six Reasons Why the Ottoman Empire Fell. URL: <https://www.history.com/news/ottoman-empire-fall/> Jan, 10, 2020.
19. Ковалев А.П. Американский полковник Ральф Петерс и его «новый Ближний Восток». URL: <https://multiurok.ru/blog/amierikanskii-polkovnik-ral-f-pietiers-i-iegho-novyi-blizhnii-vostok.html>
20. Начало XXI века – новый крестовый поход: основные акторы, особенности, цели и последствия. URL: <https://cont.ws/@azerli/1165418/19.12.2018>
21. Отряды народной самообороны. URL: https://ru.wikipedia.org/wiki/%D0%9E%D1%82%D1%80%D1%8F%D0%B4%D1%8B_%D0%BD%D0%B0%D1%80%D0%BE%D0%B4%D0%BD%D0%BE%D0%BC%D0%BE%D0%BE%D0%B1%D0%BE%.../ Дата обновления: 12.11.2019
22. Первые крестовые походы: меч и огонь на Святой Земле. URL: [https://hystory.mediasole.ru/19 мая 2018.](https://hystory.mediasole.ru/19_may_2018)
23. Сколько было крестовых походов? URL: <http://alfaed.ru/skolko-bylo-krestovyh-pohodov.html/> 15.01.2016.
24. Хайрутдинов А. Сионистский план для Ближнего Востока или «Великий Израиль» от Нила до Ефрата. URL: https://islam-today.ru/blogi/ajdar_hajrutdinov/sionistskij-plan-dla-bliznego-vostoka-ili-velikij-izrail-ot-nila-do-evfrata/14.10.2019

25. Этот день в истории: 1204 год – крестоносцы захватили Константинополь. URL: <https://eodaily.com/ru/news/2018/04/13/etot-den-v-istorii-1204-god-krestonoscy-zahvatili-konstantinopol/> Дата обращения: 13 апреля 2008 г.

Jafarov M.M. PURPOSES AND CONSEQUENCES OF CROSSWAYS: HISTORY AND PRESENCE

The article presents the crusades, starting from the first (1096) to the present, their initiators, real goals and consequences. Each campaign was driven by a thirst for profit and power, and religion was only a means to provoke conflict. As the analysis showed, the Crusades had their own characteristics and differences. They were military expeditions of Christians organized by the Pope, the head of the entire Catholic world. The crusader army was nothing more than a collection of detachments that chose the same path, which could conquer the Holy Land, but were unable to keep it for themselves. Knights who wanted to acquire money and merchants who were looking for profit went on campaigns together with the crusaders. They used the momentary power that the masses of pilgrims represented for lasting conquests. The Crusaders themselves were unable to wage wars in remote countries. All the expeditions led by the sovereigns ended, mostly in a deplorable way (with the exception of the first and fourth campaigns, when Syria and Byzantium were conquered). The religious enthusiasts of the crusades were the tools, and the true entrepreneurs of the campaigns were adventurers and merchants who, like the emigrants of our time, went to the East to settle there firmly. These emigrants were never so numerous as to populate the country; they were a military camp among the locals. The principalities created as a result of the crusades could never achieve the strength of the European states that contained an entire nation. Only a powerful emigration could give them the strength to hold on in the fight against Muslim Asia and Byzantium. But, medieval Europe could not attract emigrants even with the richness of the hydrocarbon resources of the Middle East countries. On the other hand, it sowed hostility and hatred towards Muslim countries. As soon as the troops of the new crusade landed on the shore, they rushed to the Muslim territory, in a thirst for battles and plunder. No matter how hard the terrorist organizations of Russia, Israel, the United States, as well as the leading countries of Western Europe tried, there was always a reflecting force against the crusaders, as Saladin's victories prove.

Some political leaders of terrorist organizations openly proclaimed that they were creating a "New Middle East", not taking into account that this region is not a resource appendage and not a feeder for them. But, the modern Middle East is waking up, leaving less and less chance of success for the directors of the world order.

Key words: *Crusades, initiators, factors, true reasons, reactionary zionism, reflective force, consequences.*

Джафаров М.М. ЦІЛІ І НАСЛІДКИ ХРЕСТОВИХ ПОХОДІВ: ІСТОРІЯ І СУЧАСНІСТЬ

У статті представлені хрестові походи, починаючи з першого (1096 г.) і дотепер, їх ініціатори, реальні цілі та наслідки. Кожен похід керувався жагою наживи та влади, а релігія була лише засобом. Як показав аналіз, хрестові походи мали свої особливості та відмінності. Вони становили військові експедиції християн, організовані Папою Римським – главою всього католицького світу. Армія хрестоносців була сукупністю загонів, які обрали один і той самий шлях, могли завоювати Святу землю, але були не в силах утримати її за собою. У походи разом із хрестоносцями виступали лицарі, котрі прагнули грошей, і купці, які шукали наживи. Вони користувалися хвилинної силою, котрою були маси паломників, для міцних завоювань. Самі хрестоносці були нездатні вести війни у далеких краях. Всі експедиції під проводом государів закінчувалися переважно жалюгідно (за винятком першого і четвертого походів, коли були завойовані Сирія та Візантія). Релігійні ентузіасти хрестових походів були знаряддями, а істинними підприємцями походів були шукачі пригод і купці, які подібно до емігрантів нашого часу вирушали на Схід, щоб міцно осісти там. Ці емігранти ніколи не були настільки численними, щоб заселити країну; вони становили військовий табір серед місцевих жителів. Князівства, створені внаслідок хрестових походів, ніколи не могли досягти міцності європейських держав, котрі уклали в собі цілу націю. Лише могутня еміграція могла би дати їм силу втриматися у боротьбі з мусульманською Азією та Візантією, але середньовічна Європа не могла привернути емігрантів навіть багатствами вуглеводневих ресурсів країн Близького Сходу, зате вона сіяла ворожнечу і ненависть до мусульманських країн. Щойно війська нового хрестового походу висаджувалися на берег, вони кидалися на мусульманську територію, у жадабі битв і грабежів.

Деякі політичні лідери терористичних організацій відкрито проголошували, що створюють «Новий Близький Схід», не беручи до уваги, що цей регіон – не ресурсний додаток і не годівниця для них. Як би не старалися терористичні організації Росії, Ізраїлю, США, а також провідні країни західної Європи, проти хрестоносців завжди знаходилася сила, що їм протидіяла, як доводять перемоги Саладіна.

Ключові слова: *хрестові походи, ініціатори, фактори, справжні причини, реакційний сіонізм, наслідки.*

Залеток Н.В.

Таврійський національний університет імені В.І. Вернадського

БРИТАНСЬКІ ТА РАДЯНСЬКІ ЖІНКИ У ЗБРОЙНИХ СИЛАХ ПІД ЧАС ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ: ВІД ДЕМОБІЛІЗАЦІЇ ДО ВШАНУВАННЯ ВНЕСКУ

У роки Другої світової війни як СРСР, так і Велика Британія активно залучали жінок до служби у своїх збройних силах. Особливості їх демобілізації та вшанування внеску на державному рівні заслуговують на окреме вивчення, адже дають змогу поглибити наші знання про панівні гендерні й політичні режими в цих двох країнах у зазначений період.

У статті на основі широкої джерельної бази, представленої нормативно-правовими актами, матеріалами з питань демобілізації та періодичними виданнями, проаналізовано особливості звільнення зі збройних сил і вшанування внеску радянських і британських жінок, які служили в роки Другої світової війни. Ця стаття є частиною більш широкого дослідження особливостей перебування британських і радянських жінок у збройних силах у 1939–1945 рр., що має на меті порівняти політику тоталітарних і демократичних режимів у цьому питанні.

Авторка доходить висновку, що в обох країнах жінки підлягали демобілізації одними з перших, сама ж процедура відбувалася не завжди в найбільш ефективний спосіб. Витіснення жінок з посад, які передбачали високий ступінь мілітаризації, почалося ще до офіційного завершення війни. Жінкам було практично нереально побудувати військову кар'єру в повоєнні роки, а їхні ролі в армії в цей період здебільшого обмежувалися обов'язками персоналу з обслуговування. Для обох країн була характерна недостатня увага до увіковічення пам'яті та внеску жінок під час Другої світової війни. Наприкінці ХХ ст. ні СРСР, ні Велика Британія не спромоглися створити окремий монумент, присвячений жінкам на службі в 1939–1945 рр. У Великій Британії справа зрушила з мертвої точки лише у 2005 р., хоча до спорудженого монументу й досі є багато питань з боку самих ветеранок. Що стосується пострадянських країн, то в них подібні монументи відсутні донині.

Ключові слова: жінки, збройні сили, Велика Британія, Союз Радянських Соціалістичних Республік (СРСР), Друга світова війна, демобілізація.

Постановка проблеми. У роки Другої світової війни як СРСР, так і Велика Британія активно залучали жінок до служби у своїх збройних силах. Особливості їх демобілізації та вшанування внеску на державному рівні заслуговують на окреме вивчення, адже дають змогу поглибити наші знання про панівні гендерні та політичні режими в цих двох країнах у зазначений період.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблема демобілізації радянських жінок перебувала у фокусі уваги таких авторів, як Ю. Іванова [5], В. Мурманцева [8], О. Ніконова [9], Т. Орлова [10] та ін. Особливості демобілізації британок аналізували Дж. Кренг [15], М. ван Кревелд [16], Л. Ноакс [23] та ін. Про особливості демобілізації жінок у Великій Британії та СРСР, а також увіковічення їхнього внеску побіжно згадано в спільному порівняльному дослідженні Б. Фізелер, М. Хемпф і Дж. Шварцкопф [17]. Однак авторки

здебільшого концентрувалися на аналізуванні мілітаризації жінок під час війни, не приділили належної уваги проблемі виходу жінок із лав війська. У зв'язку з цим очевидно є необхідність проведення більш детального порівняльного дослідження особливостей демобілізації жінок, а також політики Великої Британії та СРСР щодо вшанування їхнього внеску у війні.

Постановка завдання. Мета статті – дослідити особливості демобілізації та вшанування внеску радянських і британських жінок, які служили в збройних силах у роки Другої світової війни.

Ця стаття є частиною більш широкого дослідження особливостей перебування британських і радянських жінок у збройних силах у 1939–1945 рр., що має на меті порівняти політику тоталітарних і демократичних режимів у цьому питанні.

Виклад основного матеріалу дослідження.

Коли союзникам стало зрозуміло, що війна скоро завершиться на їхню користь, вони поступово почали готуватися до демобілізації. Жінки як у Великій Британії, та і в СРСР були серед тих категорій, осіб, які підлягали їй насамперед. Так, ще в 1944 р. британське командування перед демобілізацією почало поступово усувати жінок, зокрема, у ППО від виконання оперативних завдань, переводити їх на посади канцеляристок або обслуговуючого персоналу, які були їм не до снаги [17, с. 123]. Паралельно влада Великої Британії планувала кампанію з ресоціалізації демобілізованих жінок, обіцяла підтримку в працевлаштуванні. За тими, хто повертався до своєї довоєнної роботи, обіцяли збереження робочого місця впродовж 12 місяців. Крім того, анонсували допомогу в пошуку роботи (для безробітних), отриманні університетської освіти, перекваліфікації, фінансову допомогу на будівництво власного будинку тощо [14, с. 21–25].

Не завжди демобілізація британок була організована в найбільш оптимізований спосіб. Наприклад, за спогадами рядової Г. Джонс, для неї служба радисткою закінчилася 7 травня 1945 р. Цього дня її відправили служити до Військового міністерства, де роботи було мало. Згодом її направили на чергову підготовку для радистів, а потім разом із посестрами по службі змусили перезарахуватися до ДТС на одну з трьох запропонованих посад на вибір: чергової по кухні, клерка або телефоністки. Оскільки інших посад не пропонували, Г. Джонс обрала останню як найбільш споріднену до її фаху. Зрештою, жінці, яка не збиралася пов'язувати своє життя з подальшою службою, перед демобілізацією, яка відбулася для неї 1 жовтня 1946 р., довелося ще пройти навчання на телефоністку [21].

Демобілізація з Червоної армії проходила в шість етапів. Насамперед було видано Закон СРСР «Про демобілізацію старших вікових груп особового складу діючої армії» від 23 липня 1945 р. [4]. Попри те що він передбачав насамперед демобілізацію за ознакою віку, а не статі, був спрямований на якнайшвидше вивільнення з лав армії представників старших вікових категорій, у деяких родах військ, за цим Законом, демобілізували й жінок. Наприклад, у Постанові ДКО СРСР «Про демобілізацію жінок зі складу залізничних військ Наркомату шляхів сполучення» від 30 серпня 1945 р. № 9955 наказано: «1. Демобілізувати у вересні-жовтні 1945 р. зі складу залізничних військ НКШС жінок рядового і сержант-

ського складу, за винятком осіб, що обіймають посади пом. начальників станцій, телеграфістів, креслярів і медичних співробітників. 2. Розповсюдити на демобілізованих жінок зі складу залізничних військ НКШС дію Закону від 23 червня 1945 р. про демобілізацію старших віків особового складу Діючої Армії» [12].

Однак основна демобілізація жінок була проведена в другій черзі, яка регулювалася Указом Президії Верховної Ради СРСР «Про демобілізацію другої черги особового складу Червоної Армії» від 25 вересня 1945 р. Ним, крім старших вікових груп, планувалося демобілізувати категорії осіб на військовій службі, які: «а) мають закінчену вищу, середню технічну і середню сільськогосподарську освіту всіх спеціальностей; б) працювали до призову в Червону Армію вчителями та викладачами всіх шкіл і навчальних закладів; в) студентів усіх вищих навчальних закладів другого і старших курсів (у тому числі заочників), які не закінчили освіту у зв'язку з призовом до Червоної Армії в період Великої Вітчизняної війни; г) які отримали по три й більше поранень у Великій Вітчизняній війні; д) покликаних на військову службу в 1938 році й раніше й таких, що перебувають безперервно в Червоній Армії 7 і більше років; е) усіх жінок рядового та сержантського складу, крім жінок-спеціалісток, які виявили бажання залишитися в Червоній Армії на посадах військовослужбовців» [13]. Ця черга була демобілізована до кінця 1945 р. Наступні демобілізації тривали з 1946 по 1948 рр. і базувалися насамперед на віковій ознаці. Під них потрапляли й жінки, які з тих чи інших причин не були демобілізовані в 1945 р.

Демобілізаційні заходи висвітлювали з притаманним радянській пропаганді пафосом. Так, в одному з документів, що зберігаються нині в ЦДАВО України, зазначалося: «11 липня цього року (1945 – авт.) голова РНК УРСР і секретар ЦК КП(б)У тов. М.С. Хрущов прийняв групу дівчатбійців частин протиповітряної оборони, що захищали столицю Радянської Країни – м. Київ, які зараз демобілізуються з Червоної Армії. Дівчатобійці розповіли товаришеві М.С. Хрущову про бойові діла своїх підрозділів і частин на захисті столиці УРСР. Тов. М.С. Хрущов подякував славним воїнам протиповітряної оборони за героїчні подвиги в дні великої Вітчизняної війни й побажав усім дівчатам, які повертаються з Червоної армії, дальших успіхів у житті й мирній праці» [7, арк. 27]. Однак, як покажуть події наступних років, «вдячність» радянської влади ветеранкам здебільшого існувала тільки на папері, навіть

більше, практично відразу після війни вона зникла й звідти щонайменше на декілька десятиліть.

Відомості щодо загальної чисельності жінок у збройних силах Великої Британії відрізняються в різних джерелах і перебувають у межах 300–500 тис. Так, М. ван Кревельд і Д. Фрейзер зазначають, що контингент жінок у британській армії під час Другої світової війни становив 300 тис. [16, с. 93]. Однак ці дані суттєво занижені порівняно з показниками, наведеними в офіційних статистичних виданнях Великої Британії. Зокрема, відповідно до статистичного довідника «Боротьба з цифрами: статистичний дайджест Другої світової війни» («Fighting with figures: A Statistical digest of the Second World War»), станом на 1944 р. кількість жінок у трьох службах досягла піку і становила 453 200 [20, с. 43]. Водночас, за даними Дж. Кренга, загалом упродовж війни в трьох жіночих службах перебувало приблизно 487 тис. учасниць, із них 222 тис. – у ДТС, 185 тис. – у ЖДПС і 80 тис. – у ЖКВМС [15, с. 383, 391]. Загальні втрати в трьох жіночих службах за весь період війни становили 1486 осіб, із них 624 вбито, 98 пропали без вісти, 744 поранені, 20 військовополонені [20, с. 43].

Що ж стосується чисельності радянських жінок у лавах збройних сил, то нині в науковому обігу побутує низка різних статистичних даних. Дослідники наводять цифри від 800 тис. [2, с. 5; 8, с. 3; 11, с. 21] до декількох мільйонів. Р. Марквік та Е. Кардона оцінюють загальну кількість жінок у лавах Червоної армії в 1 млн осіб [22, с. 1]. Г. Кривошеєв виділяє із цієї кількості тих, що були призвані на посади військовослужбовиць до армії та на флот (490 235 осіб), і ще 500 тис., що перебували в збройних силах на цивільних посадах (санітарки, пралі, офіціантки, поварки, машиністки тощо) [3].

Цікаво, що в статті «Дівчата воюють у Червоній армії» («Girls are Fighting in the Red Armies»), розміщеній у газеті «John Bull» від 16 серпня 1941 р., наведено статистику щодо жіночої присутності в радянській армії, яка абсолютно відрізняється від даних радянських і сучасних дослідників. У ній зазначено, що вже станом на 1941 р. у Червоній армії на бойових посадах служило близько 750 тис. жінок [19, с. 9]. Проте, оскільки в статті наведено чимало інших сумнівних фактів, які не знайшли підтвердження, є всі підстави вважати цю цифру недостовірною, хоча, можливо, у майбутньому дослідники зможуть довести протилежне.

Окрема статистика щодо втрат жінок, що служили в Червоній армії, не велася: загиблих і пора-

нених уносили до загальних списків. Тому встановити їхню кількість нині неможливо.

Той факт, що радянський уряд намагався приховати реальні цифри участі жінок у війні та акцентував увагу на окремих героїчних особистостях, які виглядали як виняток і не могли конкурувати з «чоловічою» перемогою, є додатковим доказом того, що проголошена гендерна рівність в СРСР була нічим іншим, як порожньою пропагандою.

Згідно зі статистикою, понад 150 тис. жінок були нагороджені військовими орденами та медалями; понад 200 жінок нагороджені орденами Слави другого та третього ступенів; четверо стали повноцінними кавалерами ордена Слави; 93 жінки стали Героями Радянського Союзу; 650 жінок було нагороджено урядами інших країн [5, с. 353; 6, с. 34–46].

Що стосується ставлення до ветеранок в обох країнах у повоєнні роки, то воно мало свої особливості. У радянській армії жінкам, за деякими поодинокими винятками, практично неможливо було побудувати військову кар'єру. Їх максимально витіснили із цієї структури, відновивши її маскулінний статус. У Великій Британії жінок також, як уже зазначено вище, ще наприкінці війни почали витісняти з оперативних посад. Однак рішення британського уряду продовжити функціонування деяких жіночих організацій на постійній основі можна вважати свідченням визнання ефективності їхньої діяльності в Другій світовій війні. Продовжили свою діяльність усі три жіночі організації в збройних силах: Жіноча королівська військово-морська служба (приєднана до Королівського військово-морського флоту в 1993 р.), Допоміжна територіальна служба (у 1949 р. інтегрована до Жіночого королівського армійського корпусу, який у 1992 р. був розформований, а його члени приєдналися до різних родів військ британської армії) та Жіночі допоміжні військово-повітряні сили (з 1949 р. – Жіночі Королівські військово-повітряні сили; з 1994 р. їхні члени приєдналися до Королівських військово-повітряних сил) [23, с. 14]. Проте коло посад членок цих організацій уже не було таким широким, як у роки війни. І в ньому домінували ті, що передбачали виконання «жіночих» обов'язків, – клерки, поварки, стюардеси, письменниці тощо [24, с. 1; 25, с. 1; 26, с. 1].

Внесок британських жінок під час Другої світової війни став однією зі складників системи аргументації активістів «другої хвилі» фемінізму в 1960-х рр. у боротьбі за розширення їхніх прав

у соціумі. Для радянських ветеранок 1960-ті рр. також стали важливою віхою, адже лише тоді, за часів правління Л. Брежнєва, держава нарешті офіційно додала їх до публічного дискурсу з нагоди вшанування пам'яті героїв радянсько-німецької війни. «Земний наш уклін радянським жінкам, які виявили надзвичайну мужність в сувору воєнну годину, – говорив тодішній генеральний секретар ЦК КПРС Л. Брежнєв. – З такою силою, як у дні війни, ніколи не виявлялися велич духу й незламність волі наших радянських жінок, їх відданість, любов до Вітчизни, їхня безмежна наполегливість у праці та героїзм на фронті» [6, с. 46]. У 1965 р., до двадцятої річниці перемоги у війні, 8 березня було проголошено днем усіх радянських жінок і, зокрема, ветеранок війни. У 1974 р. було опубліковано перше всебічне дослідження участі радянських жінок у війні, написане В. Мурманцевою [9]. Однак до цього часу їм довелося пережити декілька складних десятиліть, які для багатьох ознаменувалися цькуванням та обвинуваченнями в розпусті під час служби в армії. Через це багато ветеранок приховували факт своєї служби та бойові нагороди. Серед них була й В. Чудаєва, сержантка, командирка зенітної гармати: «Кому мені було говорити, що я поранена, контужена. Спробуй скажи, а хто тебе потім на роботу прийме, хто заміж візьме? Ми мовчали, як риби. Нікому не зізнавалися, що воювали на фронті. Так один із одним зв'язок тримали, листувалися. Це потім вшановувати нас почали, через тридцять років... Запрошувати на зустрічі... А спершу ми таїлися, навіть нагороди не носили. Чоловіки носили, а жінки ні. Чоловіки – переможці, герої, женихи, у них була війна, а на нас дивилися зовсім по-іншому. Зовсім по-іншому... У нас, скажу я вам, забрали перемогу. Тихенько виміняли її на звичайне жіноче щастя. Перемогу з нами не розділили. І було прикро...» [1, с. 156].

В офіційному дискурсі влади воячки також поступово зникають. Часто дослідники точкою відліку цього явища називають промову голови президії Верховної Ради М. Калініна, який у липні 1945 р. рекомендував демобілізованим жінками не хвалитися своїми бойовими заслугами [10, с. 244], хоча тенденція до замовчування бойового досвіду радянських жінок почала проявлятися ще до завершення війни [17, с. 123].

Дуже подібним є ставлення урядів обох країн до створення окремих меморіалів для увіковічення пам'яті про внесок жінок під час Другої світової війни. Лише у 2005 р., до шістдесятиріччя завершення Другої світової війни, королева Єлизавета II

відкрила Національний меморіал, присвячений жінкам. Бронзовий монумент авторства Дж. Міллса репрезентує мундири та робочий одяг, що носили жінки під час Другої світової війни. Меморіал розташований в Уайтхоллі, у центрі Лондона [27]. Цій події передували довгі роки кампаній активістів. Однак не всі ветеранки залишилися ним задоволені. Так, на їхню думку, коли порівняти цей меморіал і монумент, присвячений чоловікам-солдатам, які загинули у війнах, починаючи з 1914 р., то суттєво впадає в око гендерний розподіл обов'язків, що їх виконували чоловіки та жінки під час війни, і складається враження, нібито останні не були задіяні в бойових завданнях. Особливо образливо це для ветеранок ППО [17, с. 123]. Однак якщо у Великій Британії все ж таки через 60 років після її завершення спромоглися побудувати окремий меморіал, то в роки існування Радянського Союзу подібних монументів, які б возвеличували важливість роботи жінок на фронті й у тилу під час війни, установлено не було. Не практикували цього й країни пострадянського простору. Серед прикладів радянського монументального мистецтва, присвяченого жінкам, які захищали свою батьківщину, є скульптури Мати Грузія в Тбілісі (Грузія), спроектована Е. Амашукелі та відкрита в 1958 р., а також Батьківщина-мати в Києві (Україна) авторства В. Бородая, відкрита в 1981 р. Перша зображує жінку, яка в одній руці тримає чашу з вином для друзів, а в другій – меч для ворогів. Друга являє собою жінку з мечем і щитом. Однак ці скульптури не мають нічого спільного з ветеранками Другої світової війни, за винятком статі, адже символізують не їх, а образ батьківщини, яка закликає своїх дочок і синів стати на її захист у разі необхідності. Подібні монументи були встановлені й в інших містах СРСР, наприклад, у Єревані (Вірменія), Самарі та Волгограді (Росія). Загалом же влада Радянського Союзу здебільшого зосереджувалася на окремих героїчних прикладах жіночої служби й найбільше прославляла їх, уникаючи акцентування уваги на безпрецедентному масштабі участі жінок у Другій світовій війні.

Висновки. Отже, в обох країнах жінки підлягали демобілізації одними з перших, сама ж процедура відбувалася не завжди в найбільш ефективний спосіб. Витіснення жінок із посад, які передбачали високий ступінь мілітаризації, почалося ще до офіційного завершення війни. Жінкам було практично нереально побудувати військову кар'єру в повоєнні роки, а їхні ролі в армії в цей період здебільшого обмежувалися обов'язками персоналу з обслуговування. Для обох країн була

характерна недостатня увага до увіковічення пам'яті та внеску жінок під час Другої світової війни. Наприкінці ХХ ст. ні СРСР, ні Велика Британія не спромоглися створити окремий монумент, присвячений жінкам на службі у 1939–1945 рр.

У Великій Британії справа зрушила з мертвої точки лише у 2005 р., хоча до спорудженого монументу й досі є багато питань з боку самих ветеранок. Що стосується пострадянських країн, то в них подібні монументи відсутні донині.

Список літератури:

1. Алексієвич С. У війни не жіноче обличчя. Харків : Віват, 2016. 399 с.
2. Ваньшина В.И. Ратный подвиг советских женщин в годы Великой Отечественной войны. Минск, 1989. 119 с.
3. Глава V. Великая Отечественная война. *Россия и СССР в войнах XX века: потери вооружённых сил* / под ред. Г.Ф. Кривошеева. Москва : ОЛМА-ПРЕСС, 2001. URL: <https://bit.ly/3rEPoJf> (дата обращения: 24.07.2021).
4. О демобилизации старших возрастов личного состава действующей армии : Закон СССР от 23 июня 1945 года. *Приказы народного комиссара обороны СССР. 1943–1945 гг.* Москва : Терра, 1997. Т. 13(2–3). С. 378–379.
5. Иванова Ю. Женщины в Войнах Отечества. *Военно-историческая антропология* : ежегодник. 2002. С. 346–56.
6. Коваль М.В. Подвиг Жінок Радянської України у Великій Вітчизняній Війні (1941–1945 рр.). *Український історичний журнал*. 1975. № 12. С. 34–46.
7. Матеріали по питаннях демобілізації з Червоної Армії колишніх працівників партійних і радянських організацій, а також працівників культури, науки і мистецтва та про демобілізацію особистого складу старших віків діючої армії та ін. *ЦДАВО України* (Центр. держ. архів вищ. органів влади та упр. України). Ф. 2. Оп. 7. Спр. 1745. Арк. 27.
8. Мурманцева В.С. Советские женщины в Великой Отечественной войне. *Защита Отечества*. 1987. № 5. С. 1–64.
9. Никонова О. Женщины, война и «фигуры умолчания». *Неприкосновенный запас*. 2005. № 2. URL: <https://bit.ly/3j3qD5U> (дата обращения: 28.07.2021).
10. Орлова Т.В. Жінка в історії України: історіографія ХХ – початку ХХІ ст. : дис. ... докт. істор. наук : 07.00.06 / Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка. Київ, 2010. 490 с.
11. Полторац С.Н. Женщины на фронтах Великой Отечественной войны. Санкт-Петербург, 2002. 33 с.
12. О демобилизации женщин из состава железнодорожных войск Наркомата путей сообщения : Постановление ГКО СССР от 30 августа 1945 г № 9955. *РГАСПИ* (Российский государственный архив социально-политической истории). Ф. 644. Оп. 2. Д. 535. Л. 188–189.
13. О демобилизации второй очереди личного состава Красной Армии : Указ Президиума Верховного Совета СССР от 25 сентября 1945 года. URL: <https://bit.ly/3dVEeza> (дата обращения: 24.07.2021)
14. AIR 54. Womens Auxiliary Air Force. *The National archives (United Kingdom)*. Item number: 4096716. Catalogue reference: AIR 54/135/05. P. 21–25.
15. Crang J.A. «Come into the Army, Maud»: Women, Military Conscription, and the Markham Inquiry. *Defence Studies*. 2008. Vol. 8. № 3. P. 381–395.
16. Creveld M., van. The Great Illusion: Women in the Military. *Millennium*. 2000. Vol. 29. № 2. P. 429–442.
17. Fieseler B., Hampf M., Schwarzkopf J. Gendering Combat: Military Women's Status in Britain, the United States, and the Soviet Union during the Second World War. *Women's Studies International Forum*. 2014. Vol. 47. P. 115–126.
18. Fraser D. And We Shall Shock Them. *British Army in the Second World War*. London : Sceptre, 1988. 429 p.
19. Girls are Fighting in the Red Armies. *John Bull. Saturday*. 1941. 16 August. P. 9.
20. Howlett P. Fighting with figures: A Statistical digest of the Second World War. London : HMSO, 1995. 298 p.
21. Jones G.A. A Private's Story of the ATS, Harrogate. URL: <https://bbc.in/3AnGzaX> (date of reference: 28.07.2021).
22. Markwick R., Cardona E. Soviet Women on the Frontline in the Second World War. New York : Palgrave Macmillan, 2012. 305 p.
23. Noakes L. Women in the British Army: War and the Gentle Sex, 1907–1948. London : Routledge, 2006. 209 p.
24. Royal Air Force and Women's Auxiliary Air Force. *The Scotsman*. 1945. November. Friday, 16. P. 1.
25. Royal Air Force and Women's Auxiliary Air Force. *The Scotsman*. 1945. December. Friday, 14. P. 1.

26. W.R.N.S. Need Recruits. *Aberdeen Press and Journal*. 1945. December. Tuesday, 18. P. 1.

27. Women's Courage in Second World War Commemorated. *Telegraph*. 2005. 9 July. URL: <https://bit.ly/2VjwmMl> (date of reference: 28.07.2021).

Zalietok N.V. BRITISH AND SOVIET WOMEN IN THE ARMED FORCES DURING WORLD WAR II: FROM DEMOBILIZATION TO COMMEMORATION

During World War II, both the USSR and Great Britain actively recruited women into their armed forces. The peculiarities of their demobilization and commemoration at the state level deserve a separate study, as it allows deepening our knowledge of the dominant gender and political regimes in these two countries during the mentioned period.

The paper analyses the peculiarities of demobilisation from the armed forces and commemoration of Soviet and British women who served during the Second World War, based on a broad source base presented by legislative framework, demobilization materials and periodicals. This article is part of a broader study of the service of British and Soviet women in the armed forces in 1939-1945, which aims to compare the policies of totalitarian and democratic regimes on this issue.

The author concludes that in both countries, women were among the first to be demobilized, but the procedure itself was not always organized in the most efficient way. The ousting of women from positions that provided for a high degree of militarization began even before the official end of the war. It was almost impossible for women to build a military career in the post-war years, and their roles in the military during this period were largely limited to the responsibilities of service personnel. Both countries were characterized by insufficient attention to perpetuating the memory and contribution of women during World War II. At the end of the twentieth century, neither the USSR nor Great Britain managed to create a separate monument dedicated to servicewomen of 1939-1945. In the Great Britain, things got development only in 2005, although the female veterans themselves still questioning this monument. As for the post-Soviet countries, they still do not have such monuments.

Key words: women, armed forces, Great Britain, Union of Soviet Socialist Republics (USSR), World War II, demobilisation.

Мак Т.Ф.

Криворізький державний педагогічний університет

УМОВИ РОЗВИТКУ ПОЛІТИЧНИХ І ПРАВОВИХ ПОНЯТЬ АНТИЧНОСТІ ДО ЗАВЕРШЕННЯ ПЕРШОГО ПЕРІОДУ СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ

У статті розглядаються історичні умови, за яких у перший період Середньовіччя у Західній Європі визналися та розповсюдилися цінності античного суспільства. Античність завершилась розпадом Західної Римської імперії, що тривав декілька століть, і за цей час на території колишньої імперії не тільки перестали функціонувати структурні елементи держави, але і змінилося населення. Структурні зміни, активне освоєння германськими племенами колишніх територій Римської імперії, доволі довготривалий період переміщення значних мас, руйнація римського простору, що тривала століттями, залишала мало можливостей для раціонального осмислення дійсності. У момент переходу до формування нового простору носії християнської ідеології стали провідниками до нових структур.

Процес формування середньовічної західнохристиянської європейської цивілізаційної системи починається із союзу католицької церкви та варварських ватажків германських племен. Релігія, церква у західнохристиянському світі й у перший період, і на початку другого діяли всупереч відцентровим тенденціям, зберігаючи єдність цивілізації. Розгляд можливих поєднань, доповнень, чинників, що діяли у германському середовищі, дозволив сформулювати такі висновки. Саме та обставина, що особистісне у людині пов'язане із процесом розвитку приватної власності, є визначальною. Ідеологія, що стала панівною, сприяла усвідомленню цього шляху, посиленню внутрішніх ресурсів людини як окремого індивіда, що і засвідчило ствердження політичних і правових понять на межі двох періодів середньовіччя.

Християнство стало панівною ідеологією у германському середовищі. Ця спільнота рухалася по шляху ствердження приватної власності, чому також не заважали стереотипи, а особиста свобода тільки прискорювала процес. Збіглися важливі чинники ідеологічного, політичного, економічного, світоглядного рівнів в умовах, коли найнагальнішою потребою германського середовища було виживання серед представників інших спільнот.

Ключові слова: античність, середньовіччя, цивілізація, християнство, ідеологія, право.

Постановка проблеми. Історія західноєвропейської цивілізації, якщо розглядати її лінійно, доводить, що формування цінностей, історія ментальностей – довготривалий процес, він може переживати періоди дискретності, латентного розвитку, розривів, але історичний час дає змогу переконатися, що цей розвиток відбувається. Середньовіччя продовжує зберігати за собою характеристики історичного часу, коли зміни мали гостро виражений поштовх у висхідній точці, але повільний плин процесів протягом століть. Аналіз цих процесів, що привели до якісно іншого етапу, необхідний для розуміння механізмів розвитку західноєвропейської цивілізації.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Стейкий прихильник школи «Анналів», медієвіст минулого століття А. Гуревич зауважував, що для оцінки середньовіччя, з одного боку, й античності або Ренесансу, з іншого, застосовуються

два доволі різні та нерівноцінні стандарти. «Античність і Відродження – епохи, залиті яскравим денним світлом, тоді як над середніми віками сонце не сходило чи не тисячу років» [2, с. 25]. Саме так здавалося сучасникам періоду, що називається Відродження, і потому. Вони орієнтувалися за зовнішніми ознаками – відродженням латини передусім. Сьогодні ми бачимо, що латина – це тільки інструмент, один із декількох, який знадобився середньовічній людині в освоєнні світу. І знадобився він тоді, коли практичні набутки почали потребувати осмислення. К. Хвостова наголошує на тому, що сучасна історична наука, перебуваючи під впливом різних філософських течій, по-різному оцінює роль середньовіччя в історії Європи. М. Фуко, наприклад, акцентує на розриві традицій з античністю в епоху середньовіччя. Ф. фон Халем, професор юриспруденції, розцінює середньовіччя як важливий етап в

історії Європи [13, с. 130]. Злиття римського права та християнства, яке більш інтенсивно відбувалося саме на початку середньовіччя, зумовило подальше ствердження такого правового поняття, як «юридична особа», що виникає ще в античності, але поглибилось із розповсюдженням християнських ідей. На Заході у середньовічну епоху різниця між поняттями «особистість», «індивід» та «особа» набуває, на думку Ф. фон Халема, першочергового значення: «У віру вдирається логіко-раціоналістичне мислення» [13, с. 130]. Саме XI ст. дослідники називають рубіжним між двома періодами Середньовіччя. М. Блок висловив підтриману іншими медієвістами ідею щодо поділу історії середньовічного Заходу на два феодальні періоди, які мають різну швидкість процесів і їх виразність. Межею між періодами є початок XI ст.

Постановка завдання. Античність завершилася розпадом Західної Римської імперії, що тривав декілька століть, і за цей час на території колишньої імперії не тільки перестали функціонувати структурні елементи держави, але і змінилося населення. Структурні зміни, активне освоєння германськими племенами колишніх територій Римської імперії, доволі довготривалий період переміщення значних мас, руйнація римського простору, яка тривала століттями, залишала мало можливостей для раціонального осмислення дійсності. Таким був початок Середньовіччя, але наприкінці першого періоду дослідники спостерігають ствердження юридичних понять античності. Чим зумовлене ствердження понять – спробуємо з'ясувати.

Виклад основного матеріалу дослідження. Не можна не дослухатися А. Гуревича, прихильника історичної антропології, який ще наприкінці XX ст. формулював: «Історія суспільства й утворюючих його великих і малих груп не може далі вивчатися у відриві від історії картин світу, систем цінностей, форм соціальної поведінки, символів і ритуалів» [3, с. 557]. Коли відбувався розпад Західної Римської імперії, з одного боку, мав місце розвал системи, а з іншого – поява носіїв іншої свідомості, стереотипів поведінки, і ці носії мали свої уявлення про порядок, неготові були сприймати потреби римського населення і тим більше заступити втрачені органи влади, оскільки германці – а вони найбільше долучилися до завоювання римських територій – у IV–V ст. ще не завершили перехід до політичного життя. Сьогодні очевидним є запит на створення історичного концепту з урахуванням не тільки політичних подій, політичних портретів, а й ідей і стереоти-

пів, що є панівними, впливовими у цей конкретний історичний час і впродовж наступних століть.

Протягом IV–VII ст. германські племена не тільки завойовують римські території, але й організують життя на цих територіях, асимілюючи місцеве населення. Б. Кагарлицький стверджує, що варварські ватажки та їх оточення були добре знайомі з латинською цивілізацією, намагалися використати її інститути та звичаї, а дехто, подібно до Теодоріха Великого, навіть доклали цілеспрямованих зусиль, щоб відновити її у колишньому блиску [7, с. 59–60]. Це було неможливо без тривалих контактів германських племен із римським населенням: «Обидва табори начебто йшли назустріч один одному. Деграуючи, внутрішньо варваризуючись, римляни опускалися до таких, що піднімалися, набуваючи зовнішнього блиску варварів» [9, с. 23–24].

У який спосіб передається, навіть за умов розривів, ціннісний ряд, що сприяє його розвитку й успадкуванню?

Н. Фергюсон, уточнюючи поняття «західна цивілізація», зазначає, що «Захід» – це не просто географічний термін. Він є набором норм, моделей поведінки й інституцій, межі яких надзвичайно розмиті [11, с. 50]. Середньовічна західнохристиянська цивілізаційна система розглядається найчастіше як така, що складається з кельтсько-германського субстрату та пізньоантичної спадщини. Політичні принципи організації римського суспільства, навіть у стані занепаду останнього, перемогли елементи переважно германські, вільнообщинні. У цій обставині є певна парадоксальність, оскільки, коли закінчилася епоха Великого переселення народів, Західна Європа отримала нове населення, більшість якого була вільними людьми, котрі не знали, що таке традиції диференційованого суспільства, але процес все ж таки завершився доволі швидко, 1000 рік є рубіжним у створенні нової системи.

Найбільш згуртовані союзи германців вже у V–VI ст. активно використовують такі інструменти, як закон і приватна власність, а свідомість їх потрапляє у зону впливу християнської церкви. У свій час саме християнські заповіді остаточно позбавили римлян сенсу шукати вихід із глухого кута, у якому опинилося римське стратифіковане суспільство на початку нашої ери. Германське середовище входить у зону впливу християнської ідеології в іншому, не чітко стратифікованому стані. Християнська релігія, яка поціновує особисту відповідальність індивіда, котрий володіє свободою волі, сприймається германцями, які не

мали багатозарового досвіду римлян. І саме цей аспект стає вирішальним, оскільки германське середовище у IV–V ст. ще є спільнотою переважно особисто вільних людей. Вірогідно ці обставини – особиста свобода представників германських племен, можливість запозичень досвіду організації політичних інституцій – і дозволили германцям зробити крок вперед порівняно із глухим кутом римської стратифікованої спільноти.

Свого часу раціоналізм античних мислителів, логіка мислення були настільки потужними, що повинні були привести людину до сумнівів, пошуку сенсів свого існування, до спроб відірватися від міфологічної свідомості та шукати ствердження тільки у силі людського розуму. Самі античні автори доходять висновків, що людині притаманні почуття та рацію. Розповсюдження християнства з його акцентом на особистісному в людині допомогло сформувати нову платформу, стоячи на якій, людина не втрачає орієнтирів, спроможна використовувати і знання, і віру. Положення ще не сформульовані, але можливість рухатися вже надана. У германському середовищі, де особиста свобода була важливим чинником, християнство отримало перспективу ствердження, і цей процес збігається з досвідом формування нових зв'язків у соціумі на основі приватновласницьких відносин.

Саме ця обставина – те, що особистісне у людині пов'язане із процесом розвитку приватної власності, є визначальною. На початку середньовіччя розповсюджується й ідеологія, що допомагає усвідомити цей шлях, посилити внутрішні ресурси людини як окремого індивіда. Надалі християнство допомагає раціоналізму європейців, і те, і інше утворює особистісне начало у людині. Домінування юридично-правової установки в культурних традиціях Західної Європи античних часів надало і самій західній гілці християнства більш раціоналістичний порівняно із православною характер. Ю. Павленко стверджує, що захід «інтерпретував християнство у правничо-раціоналістичному дусі, зводячи категорію гріха до юридичних понять злочину й кари» [10, с. 305]. Загалом західнохристиянська свідомість епохи середньовіччя відзначалася такими властивостями, як раціоналізм, сприйняття емпіричної даності як повноцінної реальності, визнання незалежності церкви від світської влади. І це розводило представників західноєвропейської спільноти з тими, хто належав до східної гілки християнства. У Західній Європі християнська ідеологія, стверджуючись у середньовічному

соціумі, як справедливо зазначають дослідники, «в особливій, релігійній формі передала новому суспільству духовні надбання попередньої цивілізації, а головне – забезпечила загальну смислову та стильову єдність комунікацій у цьому суспільстві, не перекривши шляхів для його системної еволюції» [8, с. 179].

Політична історія середньовічної Західної Європи починається із союзу франкського ватажка Хлодвіга та християнської церкви. У період із V до X ст. церква була не тільки організаційно-соціальним інститутом, але і духовним началом. Церква ставила перед людиною завдання пізнання Бога і створеного ним. Крім культово-богослужбової функції, церква у перший період середньовіччя інтегрувала, організовувала суспільство, водночас формуючи нові ідеали, зберігаючи сформовані на основі християнської ідеології цінності, але залучення до християнських цінностей – це особистий шлях кожного, і, як би не заперечувала християнська доктрина виокремлення певної особистості з маси [2, с. 147], занурення передусім у свій внутрішній світ стверджувало саме особистісне начало у людині Середньовіччя. А. Гуревич вважав Аврелія Августина на зорі середньовіччя тим мислителем, котрий розширив внутрішній простір індивіда, поглибив саме поняття особистості [4, с. 84]. «Сповідь» Августина – це не тільки самоаналіз, але і свідчення людини, що відчула себе учасником великого історичного процесу. Осмислення власного досвіду у контексті часу, вміння робити висновки приводять Августина до конструкції ідеологічного характеру, вона стає важливим осередком у розвитку західної цивілізації. Сам Августин жив і діяв саме у період зламу, і в цей конкретний момент його конструкція залишалася у теоретичній площині.

Протягом першого періоду середньовіччя германці, котрі завоювали більшість римських територій, розвиваючи інститут приватної власності та перебуваючи під впливом римської ідеології, емпіричним шляхом стверджують у людині осібно. Оскільки освіта, форми якої у вузькому колі передавалися з античності, ніколи не переривалася, із завершенням формування нової політичної моделі для представників освічених кіл з'явилася можливість побачити її контури. І користування виведеними римськими юристами поняттями «юридична особа», «особистість» стало доречним. Сутність нової політичної конфігурації, засадничі принципи збігаються з головними ціннісними орієнтирами римлян – це закон і приватна власність. Отже, можна було

далі розвивати й осмислювати роботу з римськими поняттями права.

Римляни плідно працювали над розробкою понять «право», «держава»; дійсність почала сприйматися у запропонованих ними юридично-правничих категоріях, але зі зникненням самої римської держави розвиток теорії повинен був припинитися. У перший період середньовіччя життя не дає емпіричного матеріалу для роздумів, оскільки тільки період першої хвилі Великого переселення народів триває до VII ст. Надалі вибухова владних структур відбувається в окремих одиницях – вотчинах, сеньйоріях. Відносно невеликі державно-господарські комплекси пріоритетною мають задачу зберегтися як автономна одиниця, принагідно розширюючи територіальний простір, але з розвитком приватної власності компетентності володаря зростають, зосередження юридичних, владних функцій в одних руках стає дієвим механізмом. Вже у VI ст. «Салічна правда» містить суворі покарання за зазіхання на приватну власність. IX–XI ст. – це період ствердження захищеної приватної власності у Західній Європі, у тому числі і юридичним шляхом.

Обмеженість життєвого простору примушувало заможний прошарок Західної Європи пильнувати і дбати про свої землі, не відволікаючись надовго назовні. Таким чином, у політичному плані формування феодальної системи завершилося політичною роздробленістю. Єдине правове поле, що існувало доти, дозволило досить рано консолідуватися верхівці суспільства франків (IX ст.), хоча сам політичний простір подрібнювався. «На початку XI ст. скрізь існували королівства. Висвячують монархів, і ніхто не сумнівається, що вони не є представниками Бога, але військова потуга, здатна судити й карати, відтепер розсипана, розпорошена в безлічі політичних осередків найрізноманітніших обсягів. У кожному з них керує господар» [6, с. 38]. Християнство стверджує осібне в людині, священники підтримують ідею святості влади, але у реальному житті все вирішують сила та ресурси. Думка про те, що володарі не є представниками Бога у суспільстві, приводить до питання співвідношення віри та рацію у свідомості середньовічних людей.

З одного боку, колективізм під час завоювання й освоєння нових територій – необхідна складова частина, але ствердження приватної власності, раціональне осмислення нових реалій, правові інституції, перейняті від римлян, і християнство з його підкресленням особистісного начала у людині рухали індивід по його особистісному

шляху. Деякий час це ще були вертикальні спільноти, які дозволяли зберегти статус у швидкоплинних обставинах, але ці структури не заважали розвиватися індивіду, оскільки рухалися не стільки традиціями, скільки раціональним підходом до вирішення нагальних потреб. Християнські цінності, що стверджували особливий статус людини і правове поле, яке розвивалось у зв'язку зі ствердженням приватної власності та було зумовлено необхідністю стверджуватися у чужому середовищі, посилювали те осібне, що все більше проявлялося у людині.

Зі ствердженням стрижневої інституції – приватної власності – більш чіткою стає стратифікація суспільства. Прямий зв'язок із суспільними процесами має поява середньовічної схеми теорії трьох станів. Природньо, що найбільш освічені люди середньовіччя, користуючись моделями минулого, можуть продуктивно осмислювати тільки ті процеси, які вже проявилися у суспільстві. Вже у ранньому середньовіччі люди не могли не думати про склад суспільства, його устрій, співвідношення частин [5, с. 26]. У IX–X ст. виникає і далі поширюється теорія трьох станів. «Порядок, припис: Господь, творячи людей, відвів для кожного його місце в ситуації, яка надає йому певних прав і яка визначає певну функцію в поступальному будівництві царства Божого. І ніщо не виходить з цього стану» [6, с. 35], – констатує Ж. Дюбі, пояснюючи умови появи середньовічної схеми.

Отже, у IV–V ст. германці ще не завершили перехід до політичного життя. До IX ст. вже сформувалися страти, оскільки розвивалася важлива інституція – приватна власність, що і було зафіксовано у схемі тристанового поділу суспільства. Процес державотворення проходив через різні форми – від нестійких королівств до ранньофеодальних імперій – і оформився у вигляді феодальних володінь, вотчини, сеньйорії, як її називали франки. У XIII ст. Т. Аквінський не тільки осмислює процеси як теолог, але і користується запропонованим ним методом – поєднати віру і розум; будучи прихильником Аристотеля, осмислює процеси виходячи з форм організації життя, що протікає довкола. Обґрунтування віри в Бога за допомогою раціональних і логічних аргументів – це була нова методологія середньовіччя, акумуляція тих мисленевих процесів, які давала практика, та водночас підтвердження правильності тверджень античних філософів. Поява методу Т. Аквінського стає доказом безперервного розвитку Західної цивілізації.

XIII ст. зафіксувало ті зміни, що відбулися. Західна Європа оминула прірву, у якій цивілізація опинилася після падіння Риму, і вийшла на нові форми організації життя.

Висновки. Таким чином, західне християнство, котре розвивалося у тісному зв'язку із правничими категоріями, ствердження індивідуалізму, якому сприяли процеси у соціально-політичній сфері, і те саме християнство у перший період середньовіччя привели до так званої економічної революції другого феодального періоду. Е. Фромм підкреслює, що саме після XI ст. у жителів країн Північної Європи розвинувся та зміцнився негнотворний потяг до праці, який доти не був характерним для вільної людини [12, с. 27], і саме успіхи людини примусили її жадати слави [1, с. 140]. Однак і духовенство, як осередок носіїв знань, системи передачі знань, що були розроблені в античності, долучилося до осмислення нової реальності та формування нових дефініцій, що надалі сприятиме форму-

ванню нової ментальності, розширюючи спектр можливостей.

Із союзу католицької церкви та варварських ватажків почався процес формування середньовічної Західнохристиянської європейської цивілізаційної системи. Християнство стало панівною ідеологією у германському середовищі, яке ще не було стратифікованим. Ця спільнота рухалася по шляху ствердження приватної власності, чому також не заважали стереотипи, а особиста свобода тільки прискорювала процес. Релігія, церква у західнохристиянському світі у перший період середньовіччя та на початку другого діяли всупереч відцентровим тенденціям, зберігаючи єдність цивілізації.

Збіглися важливі чинники ідеологічного, політичного, економічного, світоглядного рівнів в умовах, коли найнагальнішою потребою германського середовища було виживання серед представників інших спільнот, і ця обставина змушувала діяти енергійно.

Список літератури:

1. Буркгард Я. Культура Італії в епоху Возрождения / пер. с нем. С. Бриллианта. Смоленск : Русич, 2002. 448 с.
2. Гуревич А. Избранные труды. Средневековый мир. Санкт-Петербург : Издательство Санкт-Петербургского университета, 2007. 560 с.
3. Гуревич А. Историк конца XX века в поисках метода / Гуревич А. *История – нескончаемый спор*. Москва : Российский государственный гуманитарный университет, 2005. 889 с.
4. Гуревич А. Индивид и социум на средневековом западе. Москва : Российская политическая энциклопедия», 2005. 424 с.
5. Гуревич А.Я. Средневековый мир: культура безмолвствующего большинства. Москва : Искусство, 1990. 396 с.
6. Дюбі Ж. Доба соборів: Мистецтво та суспільство 980–1420 років. Київ : Юніверс, 2003. 320 с.
7. Кагарлицкий Б.Ю. От империй – к империализму. Государство и возникновение буржуазной цивилизации. Москва : Издательский дом Высшей школы экономики, 2010. 680 с.
8. Космина В.Г. Проблемы методологии цивилизационного анализа исторического процесса. Запоріжжя : Запорізький національний університет, 2011. 310 с.
9. Ле Гофф Ж. Цивилизация средневекового Запада. Екатеринбург : У-Фактория, 2007. 560 с.
10. Павленко Ю.В. Історія світової цивілізації: Соціокультурний розвиток людства. Київ : Либідь, 2001. 360 с.
11. Фергюсон Н. Цивілізація. Як захід став успішним. Київ : Наш формат, 2017. 488 с.
12. Фромм Э. Бегство от свободы; Человек для себя. Минск : ООО Попурри, 1998. 672 с.
13. Хвостова К.В. Развитие правовых понятий в эпоху Средних веков (методологический и конкретно-исторический аспекты проблемы). *Вопросы философии*. 2004. № 1. С. 128–135.

Mak T.F. CIRCUMSTANCES OF THE DEVELOPMENT OF POLITICAL AND LEGAL CONCEPTS OF ANTIQUITY BY THE END OF THE FIRST PERIOD OF MEDIEVAL

The article examines the historical conditions under which the values of ancient society have been recognized and spread in the first period of the Middle Ages. Antiquity ended with the Western Roman Empire's dissolution, which has been lasted for several centuries, and during this period not only the structural elements of the state have ceased to exist, but the population has changed on the territory of the former empire. Structural changes, the active invasion of former territories of the Roman Empire by the Germanic tribes, rather long period of displacement of major masses – the destruction of Roman space that has been continued for centuries made a rational understanding of reality almost impossible. At the moment of the transition to the formation of a new space, the ambassadors of Christian ideology have become the guides to the new structures.

The process of formation of the medieval Western Christian European civilization system begins with the coalition of the Catholic Church and the barbarian leaders of the Germanic tribes. Religion as well as the church in the Western Christian world, both in the first period and on the beginning of the second one, acted on the contrary to the centrifugal tendencies, protecting the unity of civilization. During the first period of the Middle Ages, the legal terrain strengthened a personalized one, which Christianity has confirmed and private ownership has ingenerated in a personality. Consideration of possible combinations and the additions of factors operating in the German environment has made it possible to formulate the following conclusions. It is the fact that personal in a person is associated with the process of the development of private property and this is determinative. The prevailing ideology, in turn, has contributed to the realization of this way, to the strengthening of the internal resources of a person as a separate individual, that was confirmed by the proof of political and legal concepts on the cusp of two periods of the Middle Ages.

Christianity has become the dominant ideology in the German environment. This community has been moved along the path of private property establishing, the stereotypes did not interfere with, and personal freedom just accelerated the process. Important factors of ideological, political, economic, worldview levels coincided under the conditions when the most important need of the German environment was the survival among the representatives of other communities.

Key words: *antiquity, Middle Ages, civilization, Christianity, ideology, law.*

Mammadov R. Yu.

Sumgait State University

ON THE HISTORY OF RUSSIAN-SAFAVID TRADE AND ECONOMIC RELATIONS IN THE XVI–XVII CENTURIES

The article deals with the terms of trade of the Moscow state with the Safavids, it is noted that the main point where trade with the Qizilbashes and Moscow, was concentrated. It was also Astrakhan, where several guest houses were circled for foreign trade and a special one for the Safavid trade. Particular attention is paid to elucidating the nature of the Russian-Safavid trade exchange, when the first merchants who marched at the head of this exchange were the sovereigns of both countries. They conducted significant trade among themselves, which was expressed primarily in the original form of the exchange of gifts, the presentation, which was mandatory. Along with this, there was also trade in the form of a simple sale and purchase: the ambassadors usually received instructions to buy certain goods needed for their sovereign. The materials we have collected on the trade relations of the Safavids, despite their minority and fragmentation, allow us to provide an overview of the trade relations of the Qizilbash state with the countries of the East and the West. These materials also allow us to draw some conclusions about the structure, organization, and conditions of trade. In the XVI–XVII centuries, the trade relations of the Safavids became sustainable and were characterized by a wide range of countries and high intensity of trade. The development of trade and economic relations led to the establishment of an extensive network of trade routes to the East and West in the territory of the Safavid state and important centers of this trade, both within the state and on the south-eastern borders. Shah I Abbas, who was interested in the development of Safavid trade, mainly in expanding and strengthening trade relations with all countries, was interested in implementing the active trade policy of the state.

Key words: transit, merchant, status, seating yard, necessary things.

Introduction. The normalization and improvement of political ties between Russia and the Safavids, according to the Russian historian P.M. Karamzin, should objectively lead to the establishment of strong trade and economic relations, which already at the turn of the XVI–XVII centuries. were distinguished by mutual benefit and equality and were not interrupted even during the years of foreign policy crises. The proliferation of Russian cities, the scientist believes, favoured the extraordinary successes of trade, which more and more multiplied the royal income (in 1588 they extended to 6 million silver rubles) [1, p. 275].

Questions of Russian-Safavid trade relations in scientific literature. S.M. Solovyov, using archival materials, also covers in detail the individual periods of the Russian-Safavid trade relations. The scientist details the arrival of the English merchant Merik to Moscow with a royal desire “to open the way to Persia along the Volga for English merchants.” Noting that after the British with the same demands the French appeared, he emphasizes that under Philaret neither the British, nor the Dutch, nor the French were given the road to Persia, but after his death, relations changed and an agreement was concluded with

the Holstein ambassadors in December 1634 allowed a company of Holstein merchants to trade with Persia through Muscovy for 10 years [2, p. 187].

According to N.I. Kostomarov, trade between Russia and Persia until the middle of the 15th century was insignificant. Only in the 16th century large caravans were sent from Moscow to the southeast [3, p. 170]. The Moscow state pursued a flexible foreign trade policy, combining foreign policy interests with the interests of Russian feudal lords and merchants, skilfully using, in the words of M. Polievktov, “European-Asian transit of world significance”.

The famous researcher on the history of the peoples of the East A. Shpakovsky, studying the history of Russian-Persian trade relations in the XVI–XVII centuries, notes that the trade of Moscow Russia with the Safavids realised at the end of the XVI and beginning of the XVII century. The XVII century managed to get better. Every year, embassies are sent from Persia to Russia, as well as from Russia to Persia, which include many merchants. The Muscovite state derived considerable profit from the Persian trade, occupying an advantageous position as an intermediary between East and West. The author explains the stability of the

Russian-Persian friendship in the XVI–XVII centuries, namely, strong trade interests. The scientist pays significant attention to the terms of trade with the Safavids, noting that the main point where the trade of the Moscow state with Persia, in addition to Moscow, was also Astrakhan, where several guest houses were set aside for foreign trade and a special one for Persian trade [4, p. 29].

Particular attention is paid to the clarification of the Russian-Persian trade exchange, when the first merchants who marched at the head of this exchange were the sovereigns of both sides: they conducted significant trade among themselves, which was expressed primarily in the original form of the exchange of gifts, the presentation of which was mandatory. Along with this, there was state trade in the form of a simple purchase and sale, as well as private trade, which was greatly constrained by the enormous privileges of the former.

W.W. Barthold briefly outlining the main issues of economic and other relations of Persia with the countries of near and far abroad, he claims that Western countries paid attention to the Safavids for political purposes (to fight Ottoman), and only then from the economic side in order to enjoy the benefits of eastern trade. According to the scientist, the country in world trade could play only a secondary role, because the caravan trade did not occupy the main place, and the sea trade with the Safavids was for the Europeans only an addition to the trade with India, which provided the greatest benefits. The author emphasizes that both Western and Russian merchants were interested in trade relations with the Safavids [5, p. 759].

A. Zevakin believes that Russian-Safavid relations in the years under study were purely economic in nature and were directed almost exclusively towards the development of trade, and the main issue considered at the diplomatic negotiations concerned trade matters: the issue of oppression, abuse and losses inflicted on the merchants of both states, the issue of the collection of duties, the settlement of trade, etc. Political issues did not play a significant role. E. Zevakin also wrote about the economic situation of Persia in the XVII century and about the Russian-Safavid trade, where he dwelling on the reasons for the economic decline of Persia at the end of the XVII century / It concludes that Persia has lost for Russia the significance in the XVII century [6, p. 70].

The book by M.V. Fechner that it is the only monograph of him, deals with the issue of Russia's trade with the East in the XVI century. Meanwhile, in the history of Russian foreign trade, the 16th century seems to be the time of Moscow's great striving for

the markets of the East, trade relations with the countries of the East, including with Iran, which began in the XV–XVI centuries, acquire a permanent character at this time, differ high intensity of commodity exchange and play a leading role in the general foreign trade turnover of Russia [7, p. 5]. The study examines the ways of trade between Moscow state and the Safavid Empire, provides a description of these routes with an indication of their economic significance, as well as a description of the most important shopping centres, where the activities of Russian merchants were concentrated.

Often, due to the danger of an attack on caravans on the way, merchants joined diplomatic embassies, which were usually heavily guarded and followed further along with them. In the work of Russian authors there is a detailed description of the Volga-Caspian route to Azerbaijan and Iran, the starting point of which was Moscow, from here the travellers descended along the Moskva River and the Volga to Astrakhan. Since the Volga route was not distinguished by safety, the ships usually gathered in large caravans, sometimes reaching up to 300 ships [7, p. 20].

Features of the formation of trade relations in the study period. At the beginning of the XVI century. after Ottoman was ousted from the Caucasian coast of the Caspian Sea, the bulk of trade goods to Qizilbashes again went through the largest centre of eastern trade – Shamakhi, which was the final destination of trade expeditions of many merchants heading to Iran. In addition to waterways, the Russian state was connected with the Safavids and land roads. Trading operations of the Safavid merchants were carried out in the XVI–XVII centuries. in a small number of cities: in Astrakhan, which again acquired great commercial importance, where merchants stored their goods and carried out trade operations, and their goods were examined and rewritten by customs officers, moreover, Safavid merchants, trading in Astrakhan mainly with their own goods, often brought for sale also shah's goods.

However, only an insignificant part of the Safavid products brought to Astrakhan were consumed locally, the bulk of them were sent up the Volga to Moscow and to other cities of the Russian state. Another centre of the Safavid trade was Kazan, where the Gilan, Shamakhi and Iranians conducted constant trade, the main object of which was fabrics, and as for Nizhny Novgorod, in the period under review, all the movement of goods between Astrakhan and the internal markets of the state passed through it, but it was only for Qizilbash merchants, not only as a transit point,

the city itself attracted them with local products, and only a part of the Safavid products remained and were consumed in the Volga region, the overwhelming mass of them was sent further to Moscow and spread in large and small batches to different cities of Russia.

Available sources do not make it possible to get a complete picture of the total volume of trade operations and the economic structure of Russian foreign trade. The most significant part in the group of export goods to Qizilbash state consisted of leather, weapons, metal products of economic value, distinguished by high quality, relative cheapness and therefore had a wide demand in the markets of the East, and in this regard, during the reign of Fedora, they were ranked as “reserved goods”, trade in which was a monopoly of the treasury. An important place in Russian export was occupied by products of woodworking production, fur, where there was a great demand for them. The export of furs to Qizilbash state was carried out by both merchants and the royal treasury.

At the end of the XVI century due to the great demand of the eastern market for sables, trade in the latter was concentrated in the hands of the treasury. Among other products of Russian crafts, honey wax took the second place after furs in export to the Safavid state, the wide demand for wax was caused by the needs of lighting and apparently. Their classification as protected goods were mainly a desire to limit the export of these products due to the increased demand on them domestically and on the external market. Among the export goods, hunting birds are often mentioned, which, although they were not included in the number of protected ones, nevertheless, the trade in hunting birds was apparently exclusively in the hands of the government, they were constantly sent to Qizilbash state as a “commemoration”, to purchase hunting birds from the treasury merchants from the Shah came to Moscow more than once. As for the export of agricultural products, it constituted a relatively small part of the total Russian export to the East. At the same time, along with trade in products of its own production, Russia also conducted intermediary trade, selling some goods from Western Europe to Qizilbash state. The re-export goods, which were exclusively objects of the royal bargaining, include, first of all, cloth, glass, and non-ferrous metals.

As the analysis of the structure of Russian imports from the Safavid state shows, fabrics, especially silk, constituted one of the most significant articles of imports of the Russian state, often exceeding 70% of the total value of imported goods. Safavid materials were very diverse in their varieties, in colour, elevation and softness of tones, they penetrated into Rus-

sia, mainly through the Astrakhan and Kazan markets and were used by the treasury even for distributing salaries and were also sent in the form of commemorations to the sovereigns of Western Europe.

Raw silk was imported to Russia mainly from Azerbaijan and Iran, where silkworm breeding was highly developed, especially the Caspian Sea region – Shirvan and Gilan, which gave a large number of different varieties of raw silk/ Shirvan silk was of the highest quality. Regarding the growth in the import of raw silk, oil, it should be noted that it was in connection with the beginning of their re-export to Europe [7, p. 79]. The absence of bilateral trade agreements, in the conclusion of which Russia acted as the initiator and which were not implemented, through no fault of hers, significantly complicated Russia’s economic relations with Qizilbash state, since if there were agreements, Russia’s foreign trade with the East could undoubtedly take on a much larger scope and would even more permanent than she actually had.

According to P. Bushev, the initiator of the establishment of diplomatic relations between Russia and the Safavids was the Iranian side; trade issues played a certain role in this. Mutual interest in trade was so obvious to both sides that it did not require any special negotiations. The parties reached an agreement on the development of Russian-Iranian trade, including the issue of the transit of Iranian goods to Europe through the territory of the Moscow state, as well as the status and actions of the merchants [8, p. 74]. Noteworthy is the written proposal of Shah Abbas I to establish trade between states through special people. Thus, Shah Abbas I laid the foundations for a new form of trade through his people – Iranian merchants.

A study of the activities of Russian embassies in the Iranian state of the XVI–XVII centuries written by historians (Karamzin, Soloviev, Bushev, etc.) in the archival documents shows that all Russian embassies and missions in one form or another were subjected to customs inspection in order to impose duties on their goods. According to Russian historians, the Ambassadorial Prikaz (Degree) handled the Iranian embassies incomparably more carefully and satisfied “on behalf of the Tsar” the requests of the Iranian merchants for exemption from duties. Misunderstandings, nagging and mutual accusations over the duty-free import of Iranian goods continued throughout the XVII century, the Russian side proposed to cancel this privilege or limit the amount of duty-free import of goods to five thousand rubles, the Iranian side categorically refused. Established explicitly at the end of the XVI century Shah Abbas I, the practice of sending merchants with his goods

to the Russian state for duty-free trade after a few years turned into the right to duty-free import of the Shah's goods to Russia.

Among the works of A.A. Rahmani [9] whom books was the first attempt in our historiography for studying the main problems of the history of the Azerbaijani people at the end of the XVI and XVII centuries. A major specialist in Persian-language sources, he managed to give a detailed picture of the socio-economic history of Azerbaijan against a broad background of comparison with similar processes among other peoples of Iran. In his studies, along with political history, he paid great attention to the development of issues of the socio-economic life of the Safavid state, its trade, and economic ties with Moscow state.

Among the newest works of the period of independence, N. Suleymanov's monograph [10] is of particular importance in the development of the problem. On the basis of primary sources, the scientist explores such serious economic problems as agriculture of the Safavid state, domestic and foreign trade, the activities of financial structures, sources of replenishment of the state budget, the situation of the rural and commercial artisan population, the expansion of the role of cities, which played an important role in the economic life of the country. The work especially emphasizes the strengthening of trade and economic ties between the Safavids and Russia during the period of Shah Abbas I, when Russian merchants were given broad privileges. Thus, the government of Boris Godunov paid great attention to expanding economic ties with the Safavid state [10, p. 271, 275].

Issues of the economic life of the Qizilbash state were duly reflected in the works of Sh. Farzaliyev [11], V. Piriyeu [12], Z. Bayramly [13] and others, where, on the basis of significant factual material from various primary sources and works of a memoir, important issues of life are highlighted of the Safavid state in the years under study. Speaking about the regular trips of Safavid ambassadors to Moscow and presenting the list of the embassy, the researchers emphasize the presence of a significant trade element in the embassy. Persian merchants always came with the Safavid ambassadors, who, like the ambassadors, were given food from the Shah's treasury. Moscow merchants were also sent with Russian ambassadors, and the Moscow government did not at all encourage attempts by foreigners to take part in the Russian-Persian trade and did not allow them to go with Russian ambassadors to Qizilbash state.

Some significant issues in the socio-economic life of the country are touched upon in the relevant sections summarizing publications on the history of Azerbaijan [14]. It is especially emphasized here that in the XVI–XVII the Safavids conducted a large trade with Russia and the main place in the trade belonged to raw silk, which was produced in abundance in Arash, Shamakhi, Julfa. Textiles, carpets, oil, salt, rice were also exported from Azerbaijan to Russia [14, p. 374].

The further practice of the Russian-Safavid trade soon showed that both sides did not strictly adhere to their obligations. The reason was mainly the arbitrariness and greed of the feudal medieval administration, which the central government did not always cope with. Therefore, soon began mutual claims of both sides to oppress their merchants. However, all the same, Russian-Safavid trade relations were built from the very beginning on the basis of equality and mutual benefits. In addition, the equality of Russian-Safavid trade relations could not but have a positive impact on the construction of economic relations between Iran and Western European states in the XVI–XVII centuries.

Russian-Safavid trade, being itself a consequence of the general growth of the country's production forces, was at the same time a major factor that stimulated further growth in production and contributed to the development of local trade. In this respect, eastern trade was undoubtedly more important for the country's economic development than trade with Western Europe, which exported mainly raw materials from Russia. The development of Russian-Safavid trade at this time was largely due to the active trade policy of the Russian state, which was economically interested in expanding and strengthening its trade relations with the countries of the East. While carrying out a number of incentive measures within the country for the Safavid trade representatives, the Russian government, at the same time, through diplomatic negotiations and charters, sought to streamline the terms of trade of Russian merchants in the eastern possessions, as well as the terms of trade of the namesake conducting private bargaining in Russia.

Conclusions. Thus, the information we have collected on Russian-Persian trade at the turn of the XVI–XVII centuries still allows us to present an overall picture of trade relations between the two countries in the period under review and draw some conclusions regarding the structure, organization and conditions in which this trade took place.

References:

1. Карамзин П.М. История государства Российского. Кн. 3, т. 9. Москва : 1989, 500 с.
2. Соловьев С.М. Сочинения : в 18 кн. Кн. 3, т. 5–6. Москва, 1989. 785 с.
3. Костомаров Н.И. Очерк торговли Московского государства в XVI–XVII столетиях. Санкт-Петербург, 1862. 299 с.
4. Шпаковский А.Я. Торговля Московской Руси с Персией в XVI–XVII вв. Киев, Вып. VII, 1915. С. 54.
5. Бартольд В.В. Сочинения. Т. II, ч. II. Москва, 1964. 557 с.
6. Зевакин Е.С. Азербайджан в нач. XVIII в. Вып. IV, № 8. Изд. Об-ва обследования и изучения Азербайджана. Баку, 1929. 31 с.
7. Фехнер М.В. Торговля Российского государства со странами Востока в XVI в. Москва, 1956. 120 с.
8. Бушев П.П. История посольств и дипломатических отношений Русского и Иранского государства в 1586–1612 гг. (по русским архивам). Москва, 1976. 478 с.
9. Rəhmani A.A. Azərbaycan XVI–XVII əsrin sonlarında. “Elm”, Bakı: 1981. 238 s.
10. Süleymanov N. Səfəvi dövlətinin iqtisadi həyatı. Bakı : “Elm”, 2012. 440 s.
11. Fərzəliyev Ş. Azərbaycan XV–XVI əsrlərdə. “Elm”, Bakı: 1983. 150 s.
12. PiriyeV.Z. Azərbaycanın tarixi coğrafiyası. “Araz”, Bakı: 2002. 152 s.
13. Bayramlı Z., Şəbiyev B. Azərbaycan Səfəvilər dövləti (XVI–XVIII əsrlər). Ed. “Elm”, Bakı: 2017. 359 s.
14. Məmmədov İsmayıl. Azərbaycan tarixi (qədim dövrlərdən bu günə qədər). Universitetlər üçün dərslik. Bakı: 2009. 670 s.

Мамедов Р.Ю. З ІСТОРІЇ РОСІЙСЬКО-СЕФЕВИДСЬКИХ ТОРГОВО-ЕКОНОМІЧНИХ ВІДНОСИН У XVI–XVII СТ.

У статті розглядаються умови торгівлі Московської держави з державою Сефевідів, відзначається, що основною точкою, де була зосереджена торгівля з кизилбаськими державами та Москвою, була також Астрахань. Тут було відведено кілька гостьових будинків для зовнішньої торгівлі й особливий – для торгівлі з державою Сефевідів. Особлива увага приділяється з'ясуванню природи російсько-сефевидського торгового обміну, коли перші купці, на чолі яких стояли правителі, були суверенами обох країн. Між собою вони вели значну торгівлю, яка виражалася насамперед в оригінальній формі обміну подарунків. Поряд з цим існувала і торгівля у формі простої купівлі-продажу: послы зазвичай отримували інструкції купувати певні товари, необхідні їхньому володареві. Зібрані нами матеріали про торговельні відносини Сефевідів, незважаючи на їх невелике число і фрагментарність, дозволяють здійснити огляд торгових відносин кизилбаських держав із країнами Сходу та Заходу. Ці матеріали також дозволяють зробити деякі висновки про структуру, організації й умови торгівлі. У XVI–XVII ст. торгові відносини Сефевідів набули стійкого характеру і характеризувалися широким розкидом країн і високою інтенсивністю торгівлі. Розвиток торгово-економічних відносин призвів до створення розгалуженої мережі торгових шляхів на Схід і Захід на території держави Сефевідів і важливих центрів цієї торгівлі як всередині держави, так і на південно-східних кордонах. Шах Аббас I, який був зацікавлений у розвитку торгівлі Сефевідів, у розширенні та зміцненні торгових відносин з усіма країнами, також прагнув проводити активну торговельну політику.

Ключові слова: транзит, купчина, статус, гостинний двір, необхідні товари.

Мамедов Р.Ю. ИЗ ИСТОРИИ РУССКО-СЕФЕВИДСКИХ ТОРГОВО-ЭКОНОМИЧЕСКИХ ОТНОШЕНИЙ В XVI–XVII ВЕКАХ

В статье рассматриваются условия торговли Московского государства с государством Сефевидов, отмечается, что основной точкой, где была сосредоточена торговля с кызылбашами и Москвой, была также Астрахань. Здесь было отведено несколько гостевых домов для внешней торговли и особый – для торговли с государством Сефевидов. Особое внимание уделяется выяснению природы русско-сефевидского торгового обмена, когда первые купцы, во главе которых стояли государи, были суверенами обеих стран. Между собой они вели значительную торговлю, которая выражалась, прежде всего, в оригинальной форме обмена подарками, преподнесениями, что было обязательным. Наряду с этим существовала и торговля в форме простой купли-продажи: послы обычно получали инструкции покупать определенные товары, необходимые их государю. Собранные нами материалы о торговых отношениях Сефевидов, несмотря на их небольшое число и фрагментарность, позволяют дать обзор торговых отношений Кызылбашского государства со странами Востока и Запада. Эти материалы также позволяют сделать некоторые выводы о структуре, организации и условиях торговли.

В XVI–XVII в. торговые отношения Сефевидов приобрели устойчивый характер и характеризовались широким разбросом стран и высокой интенсивностью торговли. Развитие торгово-экономических отношений привело к созданию разветвленной сети торговых путей на Восток и Запад на территории государства Сефевидов и важных центров этой торговли как внутри государства, так и на юго-восточных границах. Шах Аббас I, который был заинтересован в развитии торговли Сефевидов и в расширении и укреплении торговых отношений со всеми странами, также стремился проводить активную торговую политику.

Ключевые слова: транзит, купчина, статус, гостинный двор, необходимые товары.

Мараєв В.Р.

Науково-дослідний центр гуманітарних проблем Збройних Сил України

ПРОТИДІЯ ІНФОРМАЦІЙНО-ПСИХОЛОГІЧНОМУ ВПЛИВУ ПРОТИВНИКА У ЧЕРВОНІЙ АРМІЇ ПІД ЧАС НІМЕЦЬКО-РАДЯНСЬКОЇ ВІЙНИ 1941–1945 РР.

У статті проаналізовано досвід протидії негативному інформаційно-психологічному впливові противника на особовий склад на прикладі Червоної Армії у період німецько-радянської війни червня 1941 – травня 1945 рр. Висвітлено еволюцію радянської пропаганди під час війни, що було пов'язано з поступовим зростанням ступеня впливу на військовослужбовців і низькою ефективністю радянської пропаганди на початковому етапі 1941–1942 рр. На зміну провальній за своїми результатами пропаганді «інтернаціональної єдності та світової комуністичної революції» прийшла «пропаганда ненависті», яка найбільше культивувалася у 1942–1943 рр. Встановлено, що це було пов'язано із критичним становищем на фронті, відступом, численними поразками та втратами Червоної Армії, внаслідок чого радянське військове командування та політичне керівництво спробували діяти на випередження та прищеплювати військовослужбовцям «іммунітет» проти ворожої пропаганди, щоб водночас максимально дегуманізувати противника. Наголошено, що пропаганда у цей період намагалася позбавити німців і їхніх союзників будь-яких людських якостей, демонізувати та максимально очорнити, аби спонукати військовослужбовців Червоної Армії до безжального знищення ворожих солдат і офіцерів. З'ясовано, що протягом усього періоду війни застосовувалися й інші методи протидії – насамперед, ізолювання військовослужбовців від потенційних впливів ворожої пропаганди та застосування карально-репресивних заходів включно зі смертною карою. Враховуючи те, що основним засобом пропаганди тоді залишалася друкована листівка, наказами командування передбачалося негайно збирати й утилізувати такі матеріали, перешкоджати розповсюдженню їх серед бійців. Акцентовано увагу на тому, що у разі покарання винних у поширенні ворожих агітаційно-пропагандистських матеріалів ставка робилася насамперед на психологічний ефект – поширення серед радянських військовослужбовців страху можливого покарання, який утримував би їх від читання та розповсюдження подібних матеріалів.

Ключові слова: Червона Армія, німецько-радянська війна, пропаганда, агітація, листівки.

Постановка проблеми. Друга світова війна, складовою частиною якої стала німецько-радянська війна, характеризувалася небувалим масштабом протистояння на інформаційному фронті. Для здобуття загальної перемоги сторони застосовували будь-які заходи й методи. Всі учасники цього конфлікту приділяли колосальну увагу інформаційно-пропагандистському забезпеченню своїх збройних сил, але не менш актуальним завданням стала і так звана «спецпропаганда», або психологічна війна – тобто заходи психологічного впливу на військовослужбовців противника з метою їх деморалізації та примушення до припинення опору. Відповідно, для всіх учасників нагальним питанням було вироблення ефективних методів протидії негативному інформаційно-психологічному впливові противника з метою недопущення зниження боєздатності військ і продовження виконання військовослужбовцями поставлених завдань.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Протягом останніх трьох десятиліть, коли відкрилася можливість вільного доступу до раніше закритих історичних документів, історики неодноразово зверталися до тематики інформаційного протистояння у роки Другої світової війни. Зокрема, приділяли вони увагу і вивченню досвіду протидії інформаційно-психологічному впливові. Найбільше ця тема виявилася у працях В. Македонської [6], Л. Леонтьєвої [5], О. Куцьки [4], С. Зверева [3], І. Мощанського [7]. Проте більшість із них присвячена загальній тематиці інформаційного протистояння та пропагандистського забезпечення збройних сил. Більш вузька і специфічна тематика – вироблення тактики та стратегії протидії негативному інформаційно-психологічному впливові ворога – досі не стала предметом окремого дослідження.

Постановка завдання. Метою дослідження є аналіз і вивчення досвіду ефективної протидії негативному інформаційно-психологічному впливові противника на особовий склад на прикладі Червоної Армії у період німецько-радянської війни червня 1941 – травня 1945 рр.

Виклад основного матеріалу дослідження. Розгляд досвіду СРСР у цій сфері слід почати з того, що радянська пропаганда під час війни пройшла помітну еволюцію, пов'язану з поступовим зростанням ступеня впливу на військовослужбовців. На початковому етапі війни радянська пропаганда була низькоєфективною, що стало дуже несподіваним і неприємним відкриттям для військово-політичного керівництва СРСР. Причин цього було багато, ій основна з них – тяжкі поразки Червоної Армії, стрімкий відступ, оточення, розгроми радянських військ. Ці події яскраво демонстрували перевагу нацистської Німеччини та її союзників у військовій міці, стимулювали антирадянські настрої у соціумі (й у лавах Червоної Армії зокрема), з погляду значної частини суспільства – свідчили про швидкий і неминучий крах тоталітарного сталінського режиму, із чим багато хто пов'язував звільнення від колгоспного рабства, припинення масових репресій, відновлення релігійного життя, свободи громадсько-політичних організацій, преси тощо. У таких умовах радянська пропаганда не могла бути ефективною априорі.

Однак іншою важливою причиною було те, що радянська пропаганда намагалася діяти застарілими методами й апелювала до ідеї «світової комуністичної революції». Німецьких солдатів оголосили «братями по класу», яких обдурили та змусили воювати за інтереси капіталістів та експлуататорів [6, с. 145]. Така пропаганда зовсім не діяла на німецьких військовослужбовців, котрі мали до неї сильний імунітет, оскільки їх виховували у дусі фанатичного патріотизму, відданості своєї країні та фюреру Адольфу Гітлеру. Слабкий вплив вона мала і на особовий склад Червоної Армії, адже радянські військовослужбовці під впливом численних поразок вже не вірили у можливість здійснення світової революції. Дедалі більше з них вважали такі гасла оманливими та безпідставними, відверто неактуальними тоді, коли йшлося про саме виживання радянської державності.

Зрозумівши, що старі гасла у нових умовах «не працюють», радянське командування було змушене вживати заходів. 11 грудня 1941 р. головне політичне управління Червоної Армії видало

директиву № 278 [7, с. 142]. У ній вимагалось прибрати гасло «Пролетарі всіх країн, єднайтеся!» з усіх інформаційно-пропагандистських видань. Натомість воно мало бути замінене на гасло «Смерть німецьким окупантам!». Його потрібно було друкувати великим жирним шрифтом зі знаком оклику в кінці.

Таким чином, вже із грудня 1941 р. органи інформаційно-пропагандистського забезпечення Червоної Армії взяли за найбільш дієвий метод протидії інформаційно-психологічному впливові противника – «виховання ненависті», насадження негативно орієнтованих цінностей, ідеї помсти за злочини нацистських загарбників. Паралельно почали працювати комісії зі встановлення документальних фактів цих злочинів на окупованих територіях. Не маючи змоги протягом усього 1941 р. підняти населення СРСР на всенародну боротьбу із загарбниками, радянське керівництво сподівалося зробити це шляхом прищеплення почуттів ненависті та помсти [3, с. 24].

Продовженням і апофеозом цієї тенденції стала публікація у липні 1942 р. в газеті «Червона зірка» вірша Костянтина Симонова «Вбий його!». Через кілька днів вийшла публіцистична стаття Іллі Еренбурга під назвою «Вбий!». Як бачимо, заклик містився вже у назві цієї роботи. У численних радянських газетах створювалися рубрики під назвою «Чи вбив ти сьогодні німця?», де публікувалися листи бійців Червоної Армії з описами вбивств ворогів. У 1943 р. вийшла друком «Пам'ятка агітатора», де стверджувалося: «Неможливо перемогти ворога, якщо не навчитися ненавидіти його всіма силами душі. Ненависть – це святе почуття, яке веде нас у бій проти ворога. Завдання агітаторів полягає у тому, щоб зміцнювати у кожній радянській людині почуття жагучої ненависті до гітлерівських катів, невтомно виховувати прагнення до перемоги над жорстоким ворогом, пристрасну жагу помсти німецьким покійкам за всі їхні злочини» [8, с. 29]. В СРСР мільйонними накладами друкувалися плакати, з яких із закликом до бійців «убити німця» зверталися літні батьки, дружини, дівчата і навіть діти.

Оскільки одним із головних завдань ворожої пропаганди було поширення серед радянських військовослужбовців зневіри у власні сили, невпевненості у спроможності Радянського Союзу вистояти у війні проти Німеччини та її союзників, радянська пропаганда була змушена вживати енергійних контрзаходів. Масовими накладами друкувалися агітаційно-пропагандистські матеріали, покликані довести думку про

те, що навіть історичні діячі Німеччини ніколи не вірили у можливість військової перемоги над Московією чи Російською імперією. Відповідно, Гітлер є просто божевільним політиком, котрий відправляє своїх вояків на неминучу загибель і веде свою країну до тотального краху. Наприклад, наводилася цитата Фрідріха II Великого – пруського короля XVIII ст.: «Будь-яка ворожа армія, яка би наважилася вдертися до Росії та піти далі за Смоленськ, безумовно, зустріла би там, у степах, свою могилу». Поширювалася фотолистівка, на якій «залізний канцлер» Отто фон Бісмарк, вказуючи пальцем на Адольфа Гітлера, заявляв: «Ця людина веде Німеччину до катастрофи». На звороті були наведені слова політика про неприпустимість війни проти Російської імперії, про неможливість завоювання цієї країни через її величезну площу та витривалість і непокірність населення [1, с. 384]. Також у радянських пропагандистських матеріалах періоду німецько-радянської війни був присутній повторюваний мотив звернення до історичного минулого, до перемог над німцями у попередні епохи. Наприклад, постійно згадувалися битва на Чудському озері 1242 р. та події Семилітньої війни 1756–1763 рр., коли російські війська у союзі з австрійськими на дуже нетривалий час змогли захопити Берлін.

Але найбільше зверталися до нещодавнього досвіду – подій 1918 р., які у радянській пропаганді отримали назву «розгром німецьких окупантів». Будь-якій людині, бодай трохи обізнаній в історії, було добре відомо, що ніякого «розгрому» німецьких окупантів на теренах колишньої Російської імперії у 1918 р. не сталося. Ба більше: в Україні, наприклад, вони взагалі не були окупантами, адже прийшли сюди на запрошення українського уряду – як війська союзницької держави. Німецькі й австро-угорські війська у 1918 р. відповідно до умов двох Брест-Литовських договорів (із Українською Народною Республікою та з Радянською Росією) взяли під контроль значні території, однак були змушені піти з них після Комп'єнського перемир'я у листопаді того ж року. Тобто залишення цих теренів стало наслідком військової поразки німців саме на Західному фронті – у Франції та Бельгії, але аж ніяк не на території колишньої Російської імперії, проте радянська пропаганда витлумачувала вимушений німецький відступ як наслідок «всенародної боротьби проти імперіалістичних окупантів» і записувала його в актив більшовицькій партії, яка, буцімто, керувала цією уявною «всенародною боротьбою». З усього вищенаведеного робився чіткий пропа-

гандистський меседж: будь-які потуги ворожої пропаганди, спроби розладнати нашу єдність і вселити зневіру у власних силах даремні; ми перемагали їх в усі попередні епохи – обов'язково перемажемо і тепер.

Важливим засобом протидії негативному інформаційно-психологічному впливу противника стала радянська військова преса. Під час Другої світової війни відбулося стрімке зростання мережі військових газет. Для порівняння: якщо на середину 1941 р. їх видавали 485, то вже за рік – 725, а в 1943 р. – 762. Фронтіві газети видавалися різними мовами (хоча звісно, переважали російськомовні). Вони були розраховані на рядових бійців, сержантів, молодших офіцерів. Одним із чільних завдань такої преси було спростування тез ворожої пропаганди, проведення роз'яснювально-інформаційної роботи, формування серед особового складу стійкого переконання у неминучості загальної перемоги над ворогом.

Одним із провідних засобів протидії інформаційно-психологічному впливу противника тоді вважалося кіно. У радянських пропагандистських фільмах періоду Другої світової війни противник здебільшого зображувався гротескно – як жорстокий, але водночас досить примітивний, майже цілком позбавлений людських якостей вояки. Від початку 1942 р. наголос робився на злочинах і звірствах нацистів на окупованій території СРСР. Наприклад, ще у час битви під Москвою було знято документальний фільм «Розгром німецьких військ під Москвою», у який увійшли справжні кадри із трупами закатованих німцями цивільних мешканців, зруйнованими та спаленими будинками, сплюндрованими пам'ятками архітектури [9, с. 31]. Це, за задумом радянського керівництва, мало виховати справжнє почуття ненависті до ворога та прищепити бійцям Червоної Армії нездоланий імунітет до його пропаганди. Фільм «Розгром німецьких військ під Москвою» вийшов у кінопрокат США й у 1943 р. отримав премію «Оскар» у категорії «Найкращий документальний фільм» – першим із усіх радянських фільмів. Зрозуміло, що це був зумовлений конкретними історичними обставинами «реверанс» Сполучених Штатів на адресу свого стратегічного союзника.

Водночас у Червоній Армії була розроблена система репресивно-каральних заходів щодо тих військовослужбовців, котрі підпадали під вплив ворожої пропаганди або навіть лише підозрювалися у цьому. Відповідно до наказів командування всі ворожі листівки, виявлені радянськими солдатами, мали бути зібрані та знищені (здебільшого

шляхом спалення), проте серед частини військовослужбовців листівки знаходили позитивний відгук. Зокрема, найбільше поширилися три типи нацистських листівок:

1) листівки – «перепустки у полон». На них містився текст про безнадійне становище Червоної Армії, марність будь-якого опору «непереможним» німецьким військам і необхідність порятунку свого життя шляхом здачі у полон. Тим радянським військовослужбовцям, які добровільно складуть зброю, обіцяли хороше ставлення у полоні, регулярне і якісне харчування, лікування, відсутність тяжкої примусової праці тощо. Передбачалося, що з такою листівкою бійці могли як поодиночі, так і цілими групами чи навіть військовими частинами здаватися у полон, не ставлячи під загрозу власне життя;

2) листівки про Якова Джугашвілі – сина Сталіна, котрий потрапив у німецький полон на початку німецько-радянської війни. У них стверджувалося, що Яків перейшов на бік німців добровільно та «прекрасно почуватися», а сам Сталін із політичним керівництвом СРСР уже втік із Москви до Самари. Відповідно, радянським бійцям немає жодного сенсу воювати далі за своє політичне керівництво;

3) листівки антисемітського змісту (найвідоміша із них під гаслом «Бей жида-политрука – морда просит кирпича!»). Вони мали на меті розпалювання антисемітських настроїв серед червоноармійців, провокування невиконання наказів командирів і політичних працівників. Пропонувалося вбивати своїх командирів єврейського походження та переходити на бік німецьких військ, користуючись вищенаведеним гаслом або листівкою як перепусткою в полон [6, с. 144].

Для того, аби заохотити радянських бійців зберігати у себе листівки, німці йшли на хитрощі. Наприклад, друкували листівки на цигарковому папері. Розрахунок полягав у тому, що солдат буде використовувати її для виготовлення «самокруток» і так чи інакше, але ознайомиться зі змістом, а потім, можливо, розповість ще й іншим бійцям.

Проте якщо радянські командири виявляли такі листівки у своїх підлеглих, їм загрожував Військовий трибунал Діючої армії – звинувачення у «зраді Батьківщини», намірі перейти на бік ворога, поширенні ворожої пропаганди тощо. Наявність листівки вважалася обтяжуючою обставиною. Зазвичай покаранням була смертна кара через розстріл. Дуже часто жертвами сталінської карально-репресивної машини ставали солдати й офіцери, котрі зовсім не збиралися «зраджувати Батьківщину»,

а просто зберігали в себе німецькі листівки для виробництва «самокруток» в умовах жорсткого дефіциту цигаркового паперу. По радіо регулярно зачитували списки засуджених і розстріляних за переховування ворожих листівок. У рідкісних випадках людину не розстрілювали, але оголошували психічно хворою – так сталося, наприклад, із художником Василем Ситниковим, що у 1941 р. був мобілізований на будівництво оборонних споруд у Підмосков'ї та збирав німецькі листівки, які розкидали з літаків [2, с. 327]. Вони були потрібні йому для того, аби малювати на них – проте таке захоплення в атмосфері тогочасної шпигуноманії привело художника до примусового лікування у психіатричній лікарні.

Більший ефект, ніж власне нацистська пропаганда, на радянських військовослужбовців справляла пропаганда російських колабораціоністських формувань – насамперед Російської визвольної армії генерала Андрія Власова, адже російська антирадянська пропаганда послуговувалася дуже зрозумілими для радянського бійця тезами: необхідністю знищення колгоспів, скасування примусової праці та «штурмівщини», запровадження економічного стимулювання праці, відновлення свободи підприємництва, друку, слова, повалення більшовицької диктатури [10, с. 396]. Іноді у пропаганді використовувалися церковні мотиви: стверджувалося, що після повалення сталінського ладу та відновлення Російської національної держави настане повна свобода совісті, можливість безперешкодно відвідувати церкви, відзначати християнські свята, виконувати обряди тощо. Дієвість власівської пропаганди була такою, що навіть навесні 1945 р. під час бойових дій на території Німеччини та Чехії деякі радянські бійці переходили на їхній бік, хоча неминучість поразки власівців разом із гітлерівською Німеччиною, здавалося б, уже була для всіх зрозумілою.

Висновки. Таким чином, протидія негативному інформаційно-психологічному впливу противника посідала помітне місце у пропагандистській роботі у лавах Червоної Армії у період німецько-радянської війни 1941–1945 рр. Найпершим і найпростішим методом протидії було ізолювання військовослужбовців від потенційних впливів ворожої пропаганди. Оскільки тоді основним засобом пропаганди була друківана листівка (їх масово поширювали, розкидаючи з літаків або вистрілюючи агітснарядями й агітмінами), наказами командування передбачалося негайно збирати й утилізувати ці матеріали, перешкоджаючи розповсюдженню серед бійців. З метою

запобігання розповсюдженню також застосовувалися карально-репресивні заходи аж до смертної кари. Ставка робилася не тільки на покарання винних, але й на психологічний ефект – страх можливого покарання, який утримував би військовослужбовців від читання та поширення ворожих агітаційних матеріалів.

Водночас із цим радянське військово командування та політичне керівництво намагалися діяти на випередження та прищеплювати військовослужбовцям «імунітет» проти ворожої пропаганди. Одним зі способів була «пропаганда ненависті». Зазвичай це робилося у критичні моменти, коли

становище на фронті було скрутним, доводилося оборонятися й відступати. У Радянському Союзі «пропаганда ненависті» культивувалася найбільше у 1942–1943 рр., прийшовши на зміну провальній за своїми результатами «пропаганді інтернаціональної єдності та світової комуністичної революції». Ворога позбавляли будь-яких людських якостей, демонізували та максимально очорнювали. Головним завданням бійців, як стверджувала пропаганда, було безжальне вбивство якомога більшої кількості ворогів, а не виявлення милосердя до противника чи бодай якоїсь уваги до його інформаційно-пропагандистських акцій.

Список літератури:

1. Волковский Н.Л. История информационных войн : в 2 ч. Ч. 2. Санкт-Петербург : Издательство «Полигон», 2003. 736 с.
2. Воробьев В. Враг народа. Воспоминания художника. Москва : Новое литературное обозрение, 2005. 816 с.
3. Зверев С.Э., Сторожев Н.Б. Воспитание ненависти к врагу в советской воинской культуре 30–40-х гг. XX в. *Вестник СПбГУКИ*. 2014. № 3 (20). С. 21–28.
4. Куцька О.М. Пропагандистське забезпечення вступу та перебування Червоної Армії на території країн Європи (1944–1945 роки) : монографія. Львів : Нац. акад. сухопут. військ, 2017. 398 с.
5. Леонтьева Л.Є. Історія проведення психологічних операцій на радянсько-німецькому фронті (1941–1945 рр.). Львів, 1996. 44 с.
6. Македонская В.А., Швец Т.Д. Информационно-психологическое противоборство СССР и Германии в годы Великой Отечественной войны. *Исторические, философские, политические и юридические науки, культурология и искусствоведение. Вопросы теории и практики*. 2013. № 3. С. 144–149.
7. Мощанский И.Б. Информационная война. Органы спецпропаганды Красной армии. Москва : Вече, 2010. 384 с.
8. Памятка агитатора о том, как проводить беседу. Москва : Госполитиздат, 1943. 68 с.
9. «Разгром немецких войск под Москвой». Триумф по обе стороны океана. Москва : ВГИК, 2017. 48 с.
10. Романько О.В. Крым под пятой Гитлера. Немецкая оккупационная политика в Крыму (1941–1944). Москва : Вече, 2011. 432 с.

Maraiev V.R. COUNTERACTION TO THE INFORMATION AND PSYCHOLOGICAL INFLUENCE OF THE ENEMY IN THE RED ARMY DURING THE GERMAN-SOVIET WAR OF 1941–1945

The article analyzes the experience of counteracting the negative information and psychological influence of the enemy on the personnel of the Red Army during the German-Soviet war (June 1941 – May 1945). Highlights the evolution of Soviet propaganda during the war, which was associated with gradual growth the degree of influence on the military personnel and the low effectiveness of Soviet propaganda at the initial stage of 1941–1942. The failed propaganda of “international unity and the world communist revolution” was replaced by the “propaganda of hatred”, which was most cultivated in 1942–1943. This was due to the critical situation at the front, the retreat, the numerous defeats and losses of the Red Army, as a result of which the Soviet military command and political leadership tried to instill among the military personnel “immunity” against enemy propaganda to dehumanize the enemy. It was emphasized that the propaganda during this period tried to deprive the Germans and their allies of any human qualities, to demonize and denigrate as much as possible, in order to encourage the Red Army soldiers to ruthlessly destroy enemy soldiers and officers. We analyze that other methods of counteraction were used throughout the war, primarily the isolation of servicemen from the potential effects of hostile propaganda and the use of punitive and repressive measures, including the death penalty. Given that the main means of propaganda at that time was a printed leaflet, the orders of the command provided for the immediate collection and disposal of such materials, to prevent their distribution among the military personnel. The article considers that in the punishment of those guilty of spreading hostile propaganda materials, the focus was primarily on the psychological effect – the spread among Soviet soldiers and officers of fear of possible punishment that would deter them from reading and disseminating such materials.

Key words: Red Army, German-Soviet war, propaganda, agitation, leaflets.

Мараєва В.В.

Науково-дослідний центр гуманітарних проблем Збройних Сил України

Данілевська О.В.

Науково-дослідний центр гуманітарних проблем Збройних Сил України

ІНТЕГРАЦІЯ ГЕНДЕРНОЇ РІВНОСТІ ТА РІЗНОМАНІТНОСТІ У ЗБРОЙНІ СИЛИ: ДОСВІД КРАЇН-ЧЛЕНІВ НАТО

Гендерна інтеграція є основою формування гендерної ментальності та визначається як стратегія, що використовується для досягнення гендерної рівності у Збройних силах через активізацію залучення як жінок, так і чоловіків до виконання завдань за призначенням на всіх рівнях. У країнах-членах НАТО для реалізації бачення сучасних, різноманітних Збройних сил, здатних залучати й утримувати талановиті кадри, визнають необхідність нових ініціатив і підвищення рівня культурної трансформації в усіх сферах. Пріоритетними напрямками визначені подолання бар'єрів для вербування, утримання та просування по службі жінок та інших груп, які традиційно недостатньо представлені у Збройних силах, протистояння гендерним домаганням, дискримінації та зловживанням. У НАТО твердо закріплені та постійно допрацьовуються політичні рамки та керівні вказівки щодо заохочення гендерної рівності та різноманітності. Серед найбільш неврегульованих проблем залишаються насильство на сексуальному і гендерному ґрунті в умовах конфліктів, відсутність ефективних інституційних механізмів захисту представників гендерних, расових, релігійних меншин, недостатня участь жінок у мирному процесі тощо. Ці та інші питання залишаються сьогодні вкрай актуальними.

У пропонованій статті на прикладах США та Німеччини розглядається досвід країн-членів НАТО щодо інтеграції гендерної рівності та різноманітності у Збройні сили. З'ясовано, що аргументи противників гендерної рівності, які стосувалися фізичної та психологічної неспроможності жінок проходити військову службу, проблем забезпечення згуртованості, боєготовності та підтримки морального духу підрозділу, були неодноразово спростовані соціологічними дослідженнями. Останніми роками у деяких країнах відбулися швидкі зміни у законах і політиці щодо різноманітності, включеності та рівних можливостей, зокрема щодо жінок, котрі служать за бойовими спеціальностями, та включення ЛГБТ-осіб до особового складу Збройних сил. І хоча деякі з цих змін залишаються суперечливими та мають постійні юридичні виклики, цей досвід заслуговує на увагу науковців.

Ключові слова: гендер, гендерна рівність, НАТО, армії країн-членів НАТО, інтеграція різноманітності у Збройні сили, дискримінація за ознакою статі.

Постановка проблеми. Гендерна рівність – це не лише одне з основних прав людини, а й необхідна основа досягнення миру, процвітання та сталого розвитку. НАТО надає незмінну підтримку боротьбі за гендерну рівність та інтеграції різноманітності до Збройних сил. Включення тематики різноманітності та гендерної рівності в усі основні принципи, процеси та практичну роботу – результат як індивідуальних, так і колективних зусиль на всіх рівнях у масштабі всієї організації Альянсу. Твердо закріплені та постійно допрацьовуються політичні рамки та керівні вказівки щодо заохочення гендерної рівності та різноманітності. Серед найбільш неврегульованих проблем нині залишаються насильство на сексуальному і ген-

дерному ґрунті в умовах конфліктів, відсутність ефективних інституційних механізмів захисту представників гендерних, расових, релігійних меншин, недостатня участь жінок у мирному процесі тощо. Ці та інші питання залишаються сьогодні вкрай актуальними та вимагають проведення ретельних досліджень. Досвід країн-членів НАТО становить інтерес і для Збройних Сил України, особливо з огляду на те, що сьогодні в українській армії мають місце прояви дискримінації та насильства за ознакою статі, упередженого ставлення, агресії та відкритого цькування представників ЛГБТ-спільноти тощо [3; 15].

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Аналізуючи стан наукового розроблення

проблематики, маємо підстави говорити, що більшість праць вітчизняних дослідників були присвячені висвітленню питання впровадження гендерної політики у Збройні сили, головним чином участі жінок у військовій справі [6; 11; 12]. Розглядався історичний досвід вирішення гендерних питань у вітчизняних збройних формуваннях, аналізувалися досягнення і проблеми гендерної політики в арміях провідних країн світу [1; 5; 7; 16; 18], деякі роботи спиралися на результати соціологічних досліджень [4]. Особливостям формування гендерної ментальності у Збройних Силах України з урахуванням досвіду провідних країн-членів НАТО присвячена праця С. Салкуцан і Л. Кримець [17], однак не були належно висвітлені питання запровадження політики щодо гендерної, релігійної, расової, національної різноманітності, включеності та рівних можливостей у Збройних силах, впровадження заходів щодо протидії гендерному насильству. Саме цим питанням і присвячується пропонована стаття.

Постановка завдання. З огляду на недослідженість та актуальність порушеної проблематики основним завданням пропонованої статті вважаємо аналіз досвіду деяких країн-членів НАТО щодо вирішення питань, пов'язаних із інтеграцією гендерної рівності та різноманітності у Збройні сили.

Виклад основного матеріалу дослідження. Сьогодні вже усталеною є думка, що склад Збройних сил країни має відображати усі різноманіття суспільства. Це підвищує репрезентативність армії, її підтримку з боку суспільства та забезпечує легітимність Збройних сил перед суспільством. Легітимність, у свою чергу, підвищує боєздатність Збройних сил. Крім того, Збройні сили виступають як роботодавець, надають робочі місця, можливість здобути освіту та досвід служби за межами країни, домогтися професійного зростання.

Сьогодні Збройні сили різних країн відкривають для жінок дедалі більше посад, дедалі більшого значення набуває гендерна рівність та усунення перешкод на шляху дієвої участі жінок у військовій справі, проте так було не завжди. Довго участь жінок у військовій діяльності викликала суперечки у суспільстві. Аргументи противників гендерної рівності головним чином стосувалися фізичної та психологічної неспроможності жінок проходити військову службу, проблеми забезпечення згуртованості, боєготовності та підтримки морального духу підрозділу, але подібні аргументи вже неодноразово спростовувалися

соціологічними дослідженнями. Зокрема, було з'ясовано, що змішані підрозділи є більш схильними до емпатії (співпереживання), проявляють цікавість до національних, культурних особливостей країн, де проводилася операція, а також віддавали перевагу несиловим формам взаємодії з місцевим населенням [12].

Сьогодні надзвичайно актуальним для багатьох держав Альянсу постає питання щодо служби у Збройних силах представників ЛГБТ-спільноти. Гомосексуали та лесбійки завжди служили у Збройних силах, навіть незважаючи на те, що вони були змушені приховувати свою сексуальну орієнтацію і часто ставали жертвами дискримінаційних заходів і дій. Під впливом більш широкої громадської тенденції багато провідних держав світу проводять політику, спрямовану на припинення дискримінації та створення рівних можливостей всередині Збройних сил. Збройні сили щонайменше 50 держав мають чітку політику, яка підтверджує, що лесбійки, геї та бісексуали можуть служити. Крім того, 18 країн (включаючи 11 країн-членів НАТО) дозволяють служити у своїх Збройних силах трансгендерним людям, а саме: Австралія, Австрія, Бельгія, Болівія, Канада, Чехія, Данія, Естонія, Фінляндія, Франція, Німеччина, Ізраїль, Нідерланди, Нова Зеландія, Норвегія, Іспанія, Швеція та Велика Британія. Тим не менше, залишаються Збройні сили, де всі посади закриті для ЛГБТ-осіб. У деяких країнах вони часом ставали об'єктом вкрай втручальних розслідувань щодо власного приватного життя, і на них здійснювався тиск із вимогою зізнатися під загрозою оприлюднення результатів цих розслідувань і притягнення до кримінальної відповідальності [10, с. 10].

Для реалізації бачення сучасних, різноманітних Збройних сил, здатних залучати й утримувати талановиті кадри, у країнах-членах Альянсу визнають необхідність нових ініціатив і підвищення рівня культурної трансформації в усіх сферах. Пріоритетними напрямками визначені подолання бар'єрів для вербування, утримання та просування по службі жінок та інших груп, які традиційно недостатньо представлені у Збройних силах, і протистояння гендерним домаганням, дискримінації та зловживанням. Наголошується на тому, що для сприяння різноманітності у Збройних силах необхідно:

– забезпечити включення як жінок, так і чоловіків до всіх підрозділів, котрі матимуть прямий контакт із цивільним населенням і відповідатимуть більш конкретним оперативним потребам

(«комплектуванню»), що вимагають наявності жіночого особового складу. Наприклад, у контактних групах, на контрольно-пропускних пунктах та у пошукових операціях, у наданні послуг перекладачів, під час операцій із затримання, надання невідкладної медичної допомоги й у взаємодії з місцевими організаціями;

- переконатися, що на спеціалізованих гендерних посадах (гендерні консультанти, гендерні координатори тощо) можуть працювати кваліфіковані спеціалісти – як жінки, так і чоловіки;

- проводити політику нульової толерантності до сексуальних домагань і насильства між військовослужбовцями;

- контролювати використання дисциплінарних заходів за порушення правил політики нульової толерантності, щоб гарантувати їх належне та пропорційне застосування тощо.

Деякі дослідження ефективності малих груп виявили, що наявність різноманітності (зокрема расового та гендерного різноманіття) пов'язана із кращим вирішенням творчих проблем, інноваціями й удосконаленням прийняття рішень [22, с. 4].

Сполучені Штати Америки. У сучасних Збройних силах США, за останніми даними, служать понад 200 тис. жінок, що приблизно становить 15% від загальної чисельності військовослужбовців, однак так було не завжди. Наприклад, у спеціальному законі 1993 р. жінкам було заборонено служити на борту військових кораблів, а починаючи з 1994 р. Сполучені Штати проводили загальну політику обмеження служби жінок у Збройних силах. У правилах ведення сухопутних боїв (DGCDAR) існувала пряма заборона залучення жінок до служби у підрозділах нижче бригадного рівня (ведення безпосередніх бойових дій) і вводилися додаткові чотири дискреційні обмеження [18, с. 216]. Жінкам могли обмежувати посади, на яких виконання обов'язків було пов'язано з конфіденційною інформацією, безпосереднім перебуванням у наземних бойових підрозділах, проведенням розвідувальних операцій на великі відстані та діяльністю спеціальних місій оперативних сил, виконанням фізично складних завдань.

Протягом 2013–2015 рр. у Збройних силах США було проведено понад 30 досліджень та оглядів, у яких розглядалися інституційні, культурні, фізичні фактори, пов'язані з гендерною інтеграцією; порівнювалися показники чоловічих і гендерно інтегрованих підрозділів у різних бойових завданнях; визначався вплив гендерної інтеграції у невеликих підрозділах на ефективність місії,

втому, навантаження, згуртованість і готовність. Крім того, були проведені консультації з партнерами та союзниками, включаючи Австралію, Канаду та Ізраїль. Як результат, було оголошено про відкриття для жінок приблизно 213 600 закритих посад, котрі охоплювали близько 52 закритих військових спеціальностей [23]. У 2017 р. відбувся перший випуск жінок школи морської піхоти США [25].

Серед американських жінок-військовослужбовців 40% представниць расових і національних меншин (серед чоловіків – менше 25%). Станом на 2009 р. афроамериканки становили понад 15% жінок-офіцерів на дійсній службі та близько 33% жінок-сержантів і солдатів [4, с. 232]. У жовтні 2011 р. вперше в історії Збройних сил США афроамериканка Марсія Андерсон після 30 років служби в армії отримала звання генерал-майора. Вона вважає, що можливості для всіх рівні, і будь-хто, хто хоче стати керівником, отримує хорошу підтримку [24].

У 2008 р. американка Ен Данвуді стала першою в історії США жінкою, котра отримала звання генерала. Станом на 2020 р. це звання отримали ще п'ять жінок. Лорі Робінсон – генерал Повітряних сил США (2014), стала першою в історії Збройних сил США жінкою-генералом, яка очолювала міжвидове Об'єднане командування. Під час північнокорейської кризи 2017 р. вона очолювала Північне командування США та Командування повітряно-космічної оборони Північної Америки. Лорі Робінсон зазначила: «Сьогоднішні Збройні сили набагато більш гендерно інтегровані, ніж будь-коли раніше. Жінки більше не виключаються з бойових завдань будь-яких видів» [8].

У березні 2021 р. Президент США Джо Байден оголосив про висунення двох жінок-генералів на посади командувачів бойових командувань. Генерал Жаклін Ван Овост мала очолити Транспортне командування Збройних сил США, а генерал-лейтенант Лора Річардсон – Південне командування Збройних сил США. Байден назвав Ван Овост і Лору Річардсон «двома видатними та висококваліфікованими жінками-воїнами й патріотками». Він підкреслив, що вони обидві зробили військову кар'єру, «показавши незрівнянну майстерність, добросесність і обов'язок перед країною, а інші жінки у Збройних силах США мають брати їхні досягнення за приклад» [2].

За останні кілька десятиліть у США відбулися швидкі зміни у деяких законах і політиці щодо різноманітності, включеності та рівних

можливостей, зокрема щодо жінок, котрі служать за бойовими спеціальностями, та включення ЛГБТ-осіб до особового складу Збройних сил. Деякі із цих змін залишаються суперечливими та мають постійні юридичні виклики. Для прикладу, 30 листопада 2010 р. Міністерство оборони США оприлюднило ключові висновки робочої групи щодо скасування обмежень для проходження служби геями та лесбійками. Тоді понад дві третини військовослужбовців, які взяли участь в опитуванні, не заперечували проти служби відкритих геїв і лесбійок. Більш високий рівень невдоволення показали військовослужбовці, що служили у підрозділах спецпризначення, та представники капеланського корпусу (згідно з опитуванням Міністерства оборони, проведеним серед військовослужбовців 2015 р., приблизно 3,9% чоловіків і 16,1% жінок ідентифікували себе як геїв, лесбійок чи бісексуалів) [22, с. 39]. У 2015 р. Міністерством оборони США було підтверджено право всіх військовослужбовців служити, просуватися по службі й оцінюватися на підставі лише індивідуальних достоїнств, придатності, здібностей і результатів роботи у середовищі, вільному від незаконної дискримінації за ознакою раси, кольору шкіри, національного походження, релігії, статі (включаючи гендерну ідентичність) або сексуальної орієнтації.

Оборонним відомством США розроблено значний перелік інструкцій для керівників усіх рівнів, у тому числі із протидії гендерному насильству. Для прикладу наведемо перелік завдань командира армії США, що стосуються запобігання гендерному насильству. З метою профілактики виникнення випадків гендерного насильства командир повинен: створити командну атмосферу недопущення гендерного насильства, що ґрунтується на взаємній повазі та довірі, визнавати та приймати різноманіття та цінувати внески всіх членів команди; наголошувати на тому, що сексуальні посягання порушують основні цінності професіонала Збройних сил та остаточно знищують злагодженість підрозділу та довіру, яка є надзвичайно важливою для успіху виконуваної місії; нагадувати (для Міністерства оборони та військовослужбовців), що сексуальне домагання має правові наслідки для тих, хто вчиняє такі злочини; відстежувати настрої та загальну атмосферу в підрозділі, вживати належних заходів у разі виявлення негативних тенденцій. У разі виникнення випадків насильства командиру пропонуються конкретні рекомендації щодо його подальших дій, викладені у спеціальному методичному посібнику

Commanders Checklist for Unrestricted Reports of Sexual Assault [21].

Німеччина. Різноманітність у Бундесвері – це не лише імплементація принципу рівності, закріпленого в Основному законі та Законі «Про рівні можливості для жінок і чоловіків, які проходять військову службу у Бундесвері», але також підписання 2012 р. Федеральним міністерством оборони «Хартії різноманітності». Різноманітність у Бундесвері означає привабливість військової служби для широких верств населення.

З метою реалізації положень Закону «Про рівні можливості для жінок і чоловіків, які проходять військову службу у Бундесвері» із 2005 р. у Збройних силах Німеччини з'являються офіцери, які відповідають за забезпечення гендерної рівності. Вони беруть участь у кадрових, організаційних і соціальних заходах, що стосуються суміщення сімейного життя зі службою, захисту від сексуальних домагань на робочому місці, гарантування рівних можливостей для жінок і чоловіків на службі. Йдеться про запобігання й усунення гендерної дискримінації.

Офіцери із забезпечення гендерної рівності є важливими контактними особами для жінок-військовослужбовців і персоналу з числа ЛГБТ-осіб, котрі зазнають утиску та дискримінації з боку керівництва, стають об'єктом знущань. Член Парламентського комітету з питань у сфері Збройних сил порекомендував розширити функції цих офіцерів, аби вони були присутні на атестаціях, брали участь у застосуванні дисциплінарних заходів і претензійних провадженнях, супроводжували жінок-військовослужбовців, на їх прохання, під час допитів у разі виникнення інцидентів, пов'язаних із розслідуванням випадків сексуального домагання [9].

Як визнала міністр оборони Німеччини Аннегрет Крамп-Карренбауер, донедавна військовослужбовці-гомосексуалісти систематично піддавалися у Бундесвері дискримінації. Їм було важко просуватися по службі, домагатися успішних кадрових рішень. У вересні 2019 р. А. Крамп-Карренбауер наказала своєму відомству підготувати законопроект, зокрема про реабілітацію тих військовослужбовців, які постраждали та були засуджені у військах через свої нетрадиційні дії. Крім того, Центр військової історії та соціальних наук Бундесверу дістав замовлення на дослідження про показники гомосексуалізму у війську за період від 1955 до 2000 рр. [14]. Після оприлюднення результатів дослідження, котре документує «систематичну дискримінацію» в Бундесвері,

А. Крамп-Карренбауер офіційно перепросила за десятиліття дискримінації. Крім того, урядом Німеччини був схвалений закон, що передбачає грошові компенсації геям-військовослужбовцям, які зазнали дискримінації в армії до 2000 р. Закон скасовує винесені вироки військових судів із виплатою символічної суми у 3 000 євро як компенсації за кожен із них. Ті, хто був звільнений зі служби чи переведений, також матимуть право на компенсацію. Закон також стосуватиметься людей, котрі зазнали дискримінації у комуністичній Національній народній армії Східної Німеччини, яка припинила своє існування 1990 р. Міністр оборони висловила сподівання, що закон «закриє цей темний розділ в історії Збройних сил». «Ми не можемо виправити те, що постраждали ці люди, але ми хочемо показати приклад там, де це можливо», – зазначила А. Крамп-Карренбауер. За оцінкою Міністерства оборони, заявки мали подати близько 1 000 осіб. Водночас правозахисники заявили, що фінансові збитки тодішніх військових від Збройних сил Німеччини «набагато перевищують запропоновану суму», бо постраждали більше не отримували підвищення по службі, їх звільняли або позбавляли пенсії [13].

Протягом останніх років забезпечення особовим складом було однією з головних проблем Міністерства оборони Німеччини. Зменшення кількості бажаючих служити в армії було пов'язано, зокрема, з демографічними змінами, що відбувалися у країні. Збройні сили протидіяли цьому різними програмами, які мали за мету зробити військову службу більш привабливою. Із 2016 до травня 2020 рр. Збройні сили Німеччини збільшилися приблизно на 9 тис. осіб, їх чисельність становила 185 тис. військовослужбовців. Планові показники з чисельністю засвідчили, що вперше за останні роки не було потреби у реєструванні кадрового некомплекту. Серед військовослужбовців – 22 800 жінок, що становить 12,3% від загальної чисельності. На цивільних посадах Бундесверу жінки становлять до 20%.

Бундесвер є другим найпопулярнішим роботодавцем для молоді після поліції, а як роботодавець для фахівців він вперше потрапив у топ-20 [19].

Сьогодні Бундесвером визначені чіткі цілі: стале усунення системних недоліків щодо служби жінок; підвищення рівня усвідомлення керівним складом рівних можливостей і пов'язаних із ними змін; культура лідерства; підвищення лояльності персоналу щодо використання потенціалу різноманітності; посилений професійний розвиток жінок на керівних посадах; покращення можливості участі у кар'єрі для працівників, які мають сімейні обов'язки; реальна оцінка впровадження заходів і результатів щодо рівних можливостей у рекламі персоналу для подальшого залучення таланту [26].

Висновки. Підводячи підсумки, зазначимо, що згідно з директивою НАТО 2017: 040-001 [20] поняття «гендер» не спрямовує ексклюзивний фокус уваги виключно на жінок. Гендерна інтеграція є основою формування гендерної ментальності та визначається як стратегія, що використовується для досягнення гендерної рівності у Збройних силах через активізацію залучення як жінок, так і чоловіків до виконання завдань за призначенням на всіх рівнях для врахування інтересів і досвіду обох статей. Важливим аспектом у забезпеченні рівних можливостей для військовослужбовців обох статей залишається контроль за процесами набору та просування по службі військовослужбовців різних статей, а також здійснення активного моніторингу заходів, спрямованих на утримання персоналу та забезпечення необхідного балансу між службою й особистим життям військовослужбовців [17, с. 108]. Перспективними напрямками подальших наукових студій можуть стати дослідження гендерної, національної та релігійної різноманітності у Збройних силах країн-членів НАТО, а також вивчення інституційних, культурних, фізичних факторів, пов'язаних із гендерною інтеграцією в армії.

Список літератури:

1. Актуальні проблеми гендерної політики у Збройних Силах України : навчально-методичний посібник / В.П. Кротиков, В.Л. Топальський, В.М. Малюга та ін. ; за заг. ред. Б.П. Андресюка. Київ, 2011. 112 с.
2. Байден висунув двох жінок-генералів на посади бойових командувачів ЗС США. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-world/3204416-bajden-visunuv-dvoh-zinok-generaliv-na-posadi-bojovih-komanduvaciv-zs-ssa.html> (дата звернення: 1.6.2021).
3. Беца О. Багато військовослужбовців мовчать про свою орієнтацію: як живуть в Україні ЛГБТ-військові. URL: https://bezbroni.net/stories/bagato-viiskovosluzhbovciv-movchat-pro-svoju-orijentaciju-yak-zhivut-v-ukraini-lgbt-viiskovi?fbclid=IwAR1y5CHq5OP_0BQ5eRQg0WZun4eEYAlqCb6fFHn7_cZi9tvokKms6wqYaEg (дата звернення 23.11.2021).

4. Богайчук В.Ж., Сфімова В.В. Досвід Збройних сил США з проблем гендерної рівності. *Вісник Національної академії оборони*. 2010. № 3 (16). С. 230–237.
5. Гендерна політика у Збройних Силах України: проблеми теорії та практики : монографія / В.П. Кротиков, В.Л. Топальський, В.М. Малюга та ін. ; за заг. ред. О.М. Олійника. Київ, 2012. 334 с.
6. Грицай І.О. Проблема гендерного балансу в національних збройних силах: теоретико-прикладний аспект. *Науковий вісник публічного та приватного права. Теорія та історія держави і права*. Вип. 5. 2016. С. 3–8.
7. Дрозд О. Гендерна рівність у сфері безпеки й оборони: міжнародний досвід. *Адміністративне право і процес*. 2020. № 10. С. 105–110.
8. Женщины – важное звено Вооруженных сил США. URL: <https://share.america.gov/ru/женщины-важное-звено-вооруженных-сил/> (дата звернення 10.5.2021).
9. Інституційна культура. Як сприяти розвитку інклюзивної культури та протистояти застосуванню патріархальних норм у секторі безпеки та оборони / підготовлено Еммікі Рус (Emmicki Roos), ООН-Жінки, 2019. 8 с.
10. Каллум Уотсон. Гендерні питання в секторі оборони. Збірник інформаційно-методичних матеріалів «Гендерні питання в секторі безпеки». Женева, 2020. 67 с. URL: <https://www.osce.org/files/f/documents/a/b/468957.pdf> (дата звернення 10.5.2021).
11. Клименко Н.Г. Роль і місце жінки-військовослужбовця в Україні. *Економіка та держава*. № 5. 2014. С. 116–119.
12. Марценюк Т. Жінки у збройних силах світу та України: на шляху до інтеграції. 2016. URL: <https://povaha.org.ua/zhinky-u-zbrojnyh-sylah-svitu-ta-ukrajiny-na-shlyahu-do-intehratsiji/> (дата звернення 23.11.2021).
13. Німеччина виплатить компенсації геям за дискримінацію в армії URL: <https://suspilne.media/83046-nimessina-viplatit-po-3-tisaci-evro-diskriminovanim-v-armii-geam-vijskovim/> (дата звернення 1.6.2021).
14. Реабілітація військовослужбовців-гомосексуалістів. Як функціонує Бундесвер URL: <https://bintel.org.ua/analytics/voenni-voprosy/yak-funkcionuye-bundesver/#:~:text=осіб.,Бундесверу%20жінки%20становлять%20до%2020%20%25> (дата звернення 1.6.2021).
15. Савчук І. Кольори української армії: геї та лесбійки на передовій. URL: <https://uain.press/articles/geyi-ta-lesbijku-na-peredovij-960692> (дата звернення: 23.11.2021).
16. Салкуцан С.М., Кринець Л.В. Гендерна політика НАТО: історичний аспект і досвід інтеграції. *Наука і оборона*. 2019. № 3. С. 21–24.
17. Салкуцан С., Кринець Л. Особливості формування гендерної ментальності в Збройних Силах України з урахуванням досвіду провідних країн-членів НАТО. *Вісник Національного університету оборони України*. 2019. № 2 (52). С. 102–111.
18. Філяніна Л.А. Армія vs жінки: питання гендерної рівності в деяких сучасних Збройних силах світу. *Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ*. Спец. випуск № 3. 2018. С. 215–219.
19. Чисельність Бундесверу знову збільшується. Як функціонує Бундесвер. URL: <https://bintel.org.ua/analytics/voenni-voprosy/yak-funkcionuye-bundesver/#:~:text=осіб.,Бундесверу%20жінки%20становлять%20до%2020%20%25> (дата звернення 10.5.2021).
20. Bi-Strategic Command Directive (Bi-SCD) 040-001 Integrating UNSCR 1325 and Gender Perspective into the NATO Command Structure, 17th October 2017. URL: <https://www.act.nato.int/images/stories/structure/genderadvisor/nu0761.pdf> (дата звернення 17.5.2021).
21. Commanders Checklist for Unrestricted Reports of Sexual Assault. URL: www.sapr.mil/public/docs/miscellaneous/toolkit/COMMANDER_CHECKLIST.pdf (дата звернення 1.6.2021).
22. Diversity, Inclusion, and Equal Opportunity in the Armed Services: Background and Issues for Congress. December 23, 2015 – June 5, 2019. 60 p. URL: <https://sgp.fas.org/crs/natsec/R44321.pdf> (дата звернення 15.6.2021).
23. Fact Sheet: Women in Service Review (WISR) Implementation. URL: https://dod.defense.gov/Portals/1/Documents/pubs/Fact_Sheet_WISR_FINAL.pdf (дата звернення 15.6.2021).
24. Marcia Aderson: first black female two-star general in US Army. URL: <http://audiorazgovornik.ru/about-american-life-in-american-english/871--q-qq-think-youre-an-auditory-or-visual-learner-scientists-say-its-unlikely> (дата звернення 10.5.2021).
25. TIMELINE: A History Of Women In The US Military. URL: <https://taskandpurpose.com/timeline-history-women-us-military/> (дата звернення 11.7.2021).
26. Vielfalt in der Bundeswehr. URL: <https://www.bundeswehr.de/de/ueber-die-bundeswehr/selbstverstaendnis-bundeswehr/chancengerechtigkeit-bundeswehr/vielfalt-bundeswehr> (дата звернення 10.5.2021).

Maraeva V.V., Danilievskaya O.V. INTRODUCING GENDER EQUALITY IN THE ARMED FORCES: THE EXPERIENCE OF NATO MEMBER STATES

Gender mainstreaming is the basis for the formation of a gender mentality and is defined as a strategy used to achieve gender equality in the Armed Forces by intensifying the involvement of both women and men in the assigned tasks at all levels. NATO members recognize the need for new initiatives and cultural transformation in all areas in order to realize the vision of a modern, diverse Armed Forces capable of attracting and retaining talented personnel. Overcoming barriers to the recruitment, retention and promotion of women and other groups, which are traditionally underrepresented in the Armed Forces, and combating gender harassment, discrimination and abuse are identified as priorities. NATO has a strong policy framework and guidelines for promoting gender equality and diversity. Among the most unresolved issues are sexual and gender-based violence in conflict situations, the lack of effective institutional mechanisms to protect members of gender, racial and religious minorities, insufficient participation of women in the peace process, and so on. These and other issues remain extremely relevant today.

The proposed article uses the examples of the United States and Germany to review the experience of NATO member countries in integrating gender equality and diversity into the Armed Forces. Opponents of gender equality over the physical and psychological inability of women to serve in the military, the problems of cohesion, combat readiness, and morale support have been repeatedly refuted by opinion polls. In recent years, there have been rapid changes in laws and policies on diversity, inclusion and equal opportunities in some countries. In particular, regarding women serving in combat specialties and the inclusion of LGBT people in the Armed Forces. And while some of these changes remain controversial and have ongoing legal challenges, this experience deserves the attention of scholars.

Key words: *gender, gender equality, NATO, armies of NATO member states, integration of diversity into the Armed Forces, discrimination on the grounds of sex.*

Mirzazade L.F.

Institute of Caucasus Studies of the Azerbaijan National Academy of Sciences

POLITICAL AND SOCIO-ECONOMIC PROBLEMS OF THE REPUBLIC OF INGUSHETIA

The proposed article is devoted to the analysis and understanding of the political, territorial and socio-economic problems of the smallest region of the Russian Federation – the Republic of Ingushetia (0.02% of the territory of Russia). The choice of Ingushetia as an object of research is explained by its non-trivial history, cultural memory, national identity (halgadj), and the plight in the modern period. It would seem that the Ingush should have the advantage and trust of the central, federal government. After all, according to Russian historians, they voluntarily entered into an alliance with imperial Russia. This conclusion was based on a document signed on June 13, 1810 by Major General Delpotso and representatives of two Ingush clans, while other clans resisted the Russian conquest. In 1811, the Russian envoy of German origin, Moritz von Engelhardt, at the request of the tsar, visited mountainous Ingushetia and invited the Ingush to join Russia, promising many benefits from the tsar. But, the representative of the Ingush people rejected the offer, answering: “I see only the sky above the hat.” [10] The Russian conquest of Ingushetia was extremely difficult, the Russian troops had to rely on the method of colonization: the extermination of the local population and the settlement of the territory by Cossack and Ossetian loyalists. In the middle of the XIX century, the Russians, together with the Ossetians, managed to colonize the Ingush land. During the Stalinist repressions from February 23 to February 29, 1944, 91250 Ingush were totally deported on false charges of collaboration. Nevertheless, many Ingush fought in the Red Army. After the collapse of the USSR, the Ingush fought a bloody war with their western neighbor, North Ossetia, for a large plot of land that was given to the North Ossetians after the first Stalin deportations. The Ingush lost this war. To this day, their sense of historical injustice not only persists, but also deepens in connection with the illegal territorial exchange with Chechnya. According to the author, the presence of Ingushetia in the global dimension is not obvious and significant. However, in the aspect of modern political and socio-economic processes and world democratic achievements, the problems of the Ingush people definitely deserve attention. For deprivation, poverty, infringement of human rights, territorial narrowing with the approval of the Russian authorities currently continue to be present in the life of the Ingush. In fact, the Republic of Ingushetia in a mirror image is a sore spot of Russia, the driving force of which has always been the strict policy of the state and the ruler aimed at ensuring internal control. In the North Caucasus Federal District of Russia, in addition to problems of an ethnic nature, territorial disputes, there are political, social and economic conflicts. Opposition protests and the emergence of new trends are turning into challenges to segregation, a vivid example of which is Ingushetia.

Key words: stages, statehood, political history, constitutional foundations, civil society, coronavirus.

Introduction. The relevance of the research topic is due to the global progressive development proclaimed in the United Nations Millennium Declaration: “We recognize that in addition to individual responsibility to our own societies, we also have a collective responsibility for upholding the principles of human dignity, justice and equality at the global level.

Therefore, as leaders, we are responsible to all the inhabitants of the Earth, especially to the most vulnerable of them...

We believe that the main task facing us today is to ensure that globalization becomes a positive factor for

all the peoples of the world...” [27] In this context, the Republic of Ingushetia is not only the smallest subject of the Russian Federation, but also the most vulnerable region, in which the political, territorial rights of the ethnic group, democratic freedoms are violated. In fact, the leading role in the region belongs to the central government of the Russian Federation, which was clearly demonstrated in the territorial dispute with the Chechen Republic. The current situation in the Republic of Ingushetia attracts the attention of independent researchers in the field of the Caucasus, politics, economics, international law, democracy and requires further analysis by specialists.

The purpose of the study is to identify the true causes of the specific problems of the Ingush people, starting with the history of forced annexation to Russia, deportation, return, territorial narrowing, ignoring popular protests in the modern period and promising improvement of the situation in the Republic of Ingushetia.

Analysis of the latest research and publications. The political and socio-economic problem of the Republic of Ingushetia has a solid array of scientific studies with analytical conclusions, mainly by Ingush authors: A.Z. Akhmadov, E.H. Khasmagomadov, Z. Dzarakhova, D.V. Zayats, R. Alpaut, V. Nagaev, etc., as well as Russian – V.B. Kovalevskaya, V.A. Kuznetsov, V.A. Shnirelman, etc. The problem is also stated in the periodical press and in the global Internet network. However, its solution remains at the same stage, without qualitative changes, based on this, the research topic cannot be closed, it requires further analytical research.

Stages of formation of the Ingush statehood.

Traditionally, the characteristic of modern Ingushetia begins with its large-scale size, as the smallest subject of the Russian Federation. However, in this study, we will pay attention to the Ingush positioning as a decent, secular Republic with a developed civil society. On October 8, 2020, the people of Ingushetia celebrated the 250th anniversary of being part of the Russian state. The fateful date is the end of February 1770, when the union of Ingushetia and Russia was documented legally in the city of Kizlyar and then on March 15, 16 and 17, near the large settlement of Angusht. From that moment, the process of integrating the Ingush into the sphere of cultural influence of Russia began. Among the first Ingush enlighteners were Ch. Akhriev, A. Bazorkin, A.-G. Dolgiev. They collected valuable historical materials on the development of the national culture of Ingushetia bit by bit. It should be noted that the Ingush are the direct heirs of the world-famous Kobani culture. The ancestors of the Ingush people created wonderful architectural works: pyramid towers, temples, shrines, tombs proudly towering in the mountains. The Koban cultural heritage laid the foundations for the traditional development of professional art, which is as much in demand today as in previous times [17]. In the political aspect, this culture determines the conservative vision of the Ingush of modern world trends. Experience shows that cultural values can also influence the manifestation and formation of a conservative ideology. Some modern politicians and ordinary people associate the word “conservatism” with an obstacle to everything

new. Although, in fact, the forms of resistance to change are sometimes correct. The three dogmatic approaches look quite qualitative.

The first includes epistemological motives, including dogmatism, intolerance of ambiguity, avoidance of uncertainty, the need for order, structure and completion, through persuasion and information through the process of motivated knowledge search in order to understand the situation.

The second approach consists of existential motives, such as self-esteem, loss prevention and terror management, for the purposes of crises inherent in human society.

The third approach is ideological motives, including the rationalization of personal interests, group dominance and systemic justification, when socio-political theories are used to focus on the social system as a whole, as well as psychological and ideological functions that a conservative orientation is able to perform.

It should be noted that all Russian foreign policy vicissitudes took place with the active participation of the Ingush, who courageously defended the interests of the common state. On the southern borders, being in the center of the intersection of the geopolitical interests of the countries of Europe and Asia, the Ingush performed important strategic tasks [12].

However, it should be borne in mind that the formation of the Ingush statehood was preceded by certain stages:

1. 1860–1880, when Ingushetia was part of the Terek region.
2. 1881–1883. being in the Vladikavkaz district.
3. 1884–1905, – in the Sunzhensky Cossack district of the department of the Tersk region;
4. 1906–1917, – as the Nazran district as part of the Tersk region.
5. 1918–1920, – as part of the Mountain Republic. The formation of the autonomous Mountain Republic reflected not only the centuries-old aspirations of the mountaineers for national self-determination, but also the national characteristics of the entire North Caucasus region.
6. 1921–1924. The period of Ingushetia’s stay in the Gorskaya Autonomous Soviet Socialist Republic. In 1921, the idea of building a new national-state education of the peoples of the Terek Region was realized, and in 1924 the national Ingush autonomous region was formed, the first head of which was Idris Zyazikov.

7. The years 1925–1935 in Ingushetia are characterized by an increase in economic and cultural development.

8. 1936–1944. On December 5, 1936, with the adoption of the new Stalinist Constitution of the USSR, the Chechen-Ingush Autonomous Region was withdrawn from the North Caucasus Territory and transformed into the Chechen-Ingush ASSR [19].

During the Great Patriotic War, tens of thousands of Ingush together with all the peoples of the country heroically fought on all fronts, from the defense of the Brest Fortress to the capture of Berlin. For courage, fortitude and mass heroism shown by the defenders of the city in the struggle for freedom and independence of the Fatherland, to the city of Malgobek in October 2007. By the decree of the President of the Russian Federation, the honorary title of the Russian Federation “City of Military Glory” was awarded [11].

9) 1992 – to the present. On June 4, 1992, the Law “On the Formation of the Ingush Republic as part of the Russian Federation” was adopted.

Today, Ingushetia multiplies its historical, cultural and spiritual heritage, its original traditions, generates public ideas and approaches. The strength and greatness of the people of Ingushetia is in unity, which provides one of the resources for overcoming socio-economic and political crises.

Political history and constitutional foundations of Ingushetia.

Since June 4, 1992, the Republic of Ingushetia has been a subject of the Russian Federation, an agrarian and industrial republic. Since 2000, the capital of Ingushetia has been the city of Magas, translated from Ingush – “City of the Sun” [3, p. 1].

Since for the peoples of the North Caucasus, in particular, for the Vainakhs – Ingush and Chechens; Ossetians; Balkars; Karachays, the topic of the heritage of ancient Alanya, to this day does not lose relevance, is controversial with separatist attacks and introduces political disorder into the state of civil society, we will present a brief historical excursion into the medieval period of the region.

The territory of ancient Alanya stretched for 450 km in length from west to east and up to 120 km in width from north to south [5, p. 10–11]. The state existed in the Khazar Khaganate until the 1230s, until it fell under the Tatar-Mongol invasion [5, p. 16–21].

In the spring of 1238, the hordes of the Mongol Khan Batu (Batu), in order to complete the conquest of the region of the Central Pre-Caucasus, besieged the capital of the Alan state. For a month and a half, the residents held a siege. Then the Tatar-Mongols built battering guns and broke through the Alan gate; they stormed Ma’as and, turning it into ruins, burned it to ashes [7, p. 32].

Interestingly, eight centuries have passed, and still the dispute over the Alan heritage does not subside between the mountain peoples. First, for any region, this issue means involvement in the great history in which the Alans were one of the most powerful peoples in the North Caucasus, and being called “Alans” is a sign of prestige. Secondly, and no less important, this is the issue of territorial inheritance of Alanya. It should be noted that among the peoples of the North Caucasus, in addition to the Ingush, Ossetians, Karachays, and Balkars also claim the heritage of ancient Alanya.

Russian scientists have a certain view on this issue. Thus, according to the doctor of Historical Sciences of Karachay, Z.B. Kipkeeva, this scientific problem was initially tendentiously tied by European authors to political and ideological concepts about the “Iranian-speaking Scythians and Alans” and the “Indo-European family”, in which there was no place for Turkic-speaking peoples, but there was for Iranian-speaking Ossetians. So they were “appointed” as descendants of the Alans and in the XIX–XX centuries. for a long time they were persuaded and persuaded to admit that they are Alans-aces-wasps. But, the latter stubbornly did not want to give up their self-designation “iron”. Meanwhile, the Karachays and Balkars are the only people who have preserved the name “Alan” in their language as an address to each other. Archaeological monuments, linguistics, written evidence of medieval data support the theory of the Alan ethnogenesis of the Karachays and Balkars. However, the historical Alania included many peoples of the North Caucasus. It is not surprising that the “Alan trace” can be traced in the ethnogenesis, culture and language of various peoples [3]. Another Russian historian from North Ossetia, S.M. Perevalov, notes: “There is a rapid process of ethnogenesis of small nations in the North Caucasus, political elites need an appropriate historical mythology (because the Young peoples did not have a scientific history before the arrival of the Russians). The Alan theme surfaced immediately after the collapse of the USSR in the 90s as a replacement for the socialist utopia (previously it existed in a latent form). Then the prefix “Alania” appeared to the name of North Ossetia, and the name Magas – for the new capital of Ingushetia” [3].

When in 2017 the Ingush are on the site “Change.org” we published a petition demanding to “rename our Republic to Alania”, which was followed by a sharp reaction from the society of North Ossetia. The Deputy Minister for Ethnic Affairs of Ingushetia, R. Miziev, responded to their attacks: “It is worth recalling, however, that there are references

to the Alan heritage, for example, in the official toponymy of Ingushetia. First of all, the capital of the Republic – the city of Magas, has the same name as the capital of historical Alanya. In addition, at the initiative of the Mayor of Beslan Tsechoev, the triumphal arch “Alan Gate” was erected in Magas” [25]. The square on which the gates are erected is also called Alanskaya. The place for the construction of the capital of Ingushetia was determined on the basis of the assumption of the historian N. Kodzoev, who believed that the Alan settlement located in the upper reaches of the Erz-Eli River was a hut – Boarz is the historical Ma’as [7, p. 180].

It should be noted that the dispute was also colored by Armenia. The Armenian historian S. Harutyunov called the Alanian inscriptions in the Chechen-Ingush (Nakh) languages “near-scientific”. “Despite all the fragmentary nature of these inscriptions, there is no doubt that they are written in a language close to modern Ossetian and, thus, belong to the Eastern Iranian group of languages,” he stated [23]. The conclusions of S. Harutyunov are quite understandable, because they want so much to adapt the Armenian language with Ossetian, and then put forward their claims to the territorial heritage of Alanya.

The regional problem of belonging of the North Caucasian peoples, including the Ingush, to the historical Alania in this political context is not accidental, since it has political consequences expressed in separatist conflicts.

As it is already clear, the Ingush have completely restored the city of Ma’as. They began to rebuild it on the site of the destroyed capital of Alanya in 1994 by order of the first president of Ingushetia Ruslan Aushev (from March 7, 1993 to December 28, 2001). A few years later, the new city, already called Magas, became the official capital of Ingushetia. The first construction of Magas began on February 23, 1994. On April 15, 1994, the decree “On the construction of the capital of Ingushetia” was signed. On April 3, 1998, a decision was made “On the name of the capital of the Republic of Ingushetia – the city of Magas”. On September 11, 2000, the decree of the President of Ingushetia “On the formation of the Administration of the city of Magas” was issued. On December 26, 2000, the President of Russia signed the Federal Law “On the Proclamation of Magas as the capital of the Republic of Ingushetia” (instead of Nazran) [12].

The transfer of the capital from Nazran to Magas is a political step aimed at strengthening the power and authority of the president, which, accordingly, gives reason to consider the “capital” issue in a political aspect.

At the beginning of its independence, the national elite of Ingushetia put forward questions to neighboring North Ossetia about the territory and location of the republican capital, according to which it was supposed to be located in the eastern part of Vladikavkaz. The logic of the Ingush elite was based on the desire to return the administrative map of this region of the North Caucasus to the period 1924–1934, when the Prigorodny district, together with the right-bank Vladikavkaz, was part of the Ingush Autonomous Region (date of formation November 7, 1924).

However, what is the difference between the modern capital of Ingushetia – Magas?

Firstly, it has a favorable transport connection, just a few kilometers from it passes the federal highway Caucasus, 8 km away, in there is a railway station in Nazran and the national Airport is 30 km away. The city was specially revived and, practically, rebuilt to become the capital of the independent Republic of Ingushetia. In five years, modern administrative buildings, educational institutions, and the national television and radio company were built in Magas. In the center of the city on a spacious square stands the presidential palace, to the right of it is the parliament building, the mirror-symmetrical building on the left is occupied by the government. There are practically no historical monuments on the territory of this young city, the only attraction is the Presidential Ensemble and the Concord Tower, built in 2013. Ancient settlements have been discovered in the vicinity of the capital. More than 20 settlements with powerful defensive structures – deep ditches and earthen ramparts were built in wooded river valleys in the early Middle Ages [21].

The construction of the new capital, in fact, was Ingushetia’s refusal to revise the existing administrative boundaries [6].

Paradoxically, the name of the modern capital of Ingushetia is replicated in Russia. For example, a self-propelled sea vessel of the reinforced ice class, built for Lukoil at the Admiralty shipyards in St. Petersburg, was named Magas [24]. Although the ship was launched twenty years ago, all its innovative systems remain relevant to this day. A series of ice tankers of this type is designed to facilitate regular navigation along the Northern Sea Route. What Magas copes with quite successfully [21].

It is difficult to answer the question: why the ice self-propelled vessel “Magas” with high technical characteristics was given this name. But, in 1941, when the Germans attacked the USSR, the entire Russian front went into retreat for 40 km a day. Of the

6,500 defenders of the Brest Fortress, 6,000 Soviet soldiers surrendered. 500 soldiers were recruits of Ingush and Chechen origin. The defenders held the castle from the Germans for more than a month and even managed to launch several attacks from the castle. The name of the last defender was unknown for a long time; presumably it was Umatgirei Barkhanoyev. Decades later, official records showed that it was really him (a native of the Ingush village of Yandare). This story has a continuation. Not so long ago, the memoirs of a Lithuanian citizen, a former Waffen SS officer Stankus Antanas, were published in Ingushetia. It follows from his memoirs: in July 1941, he ordered his regiment to “finish off” the Soviet soldiers remaining in the fort. When the Nazis decided that one of the defenders had not survived, the SS general lined up his troops on the ceremonial square to reward those who had distinguished themselves during the capture of the fortress.

Suddenly, a Red Army officer came out of an underground bunker: blinded by injuries, he was walking forward with his left hand. His right hand was on the holster of his pistol. Holding his head straight, he walked through the parade and approached the bullet hole. Out of surprise, the German general greeted the Red Army soldier – the last defender of the Brest fortress.

The other officers followed the general. A Red Army officer pulled out a pistol and shot himself in the head. The Germans “froze” with admiration for the bravery of this man [13]. It was Umatgirei Barkhanoyev.

As it was already noted earlier, before 1992 Ingushetia repeatedly changed the status of its affiliation. Thus, by the decision of the first Mountain Congress held in Vladikavkaz, it was part of the multinational organization “Union of United Mountaineers of the Caucasus”, the central committee of which was elected by the provisional government of the autonomous North Caucasian free State, or Mountain Republic, proclaimed in November 1917. The chairman of the Parliament of the Mountain Republic was Ingush Vasan-Giray Jabagi. The Mountain Republic declaratively covered the entire territory of the North Caucasus with its capital in Vladikavkaz, but its state structures, in fact, functioned only in Dagestan and soon fell under the onslaught of the Denikin Volunteer Army, which acted under the slogan: “For a united and indivisible Russia!”. Having entered the borders of the Terek region, in early February 1919 Denikin launched an offensive against its center – the city of Vladikavkaz, held by Soviet forces. Part of their troops (three

mounted divisions, a plastun brigade and other units), led by General Lyakhov, approached the Ingush villages of Kantyshevo and Dolakovo, which covered Vladikavkaz from the northeast. The whites demanded in an ultimatum form that the Ingush let them pass to the city. And, also, to compensate the Cossacks for the losses caused in the previous period (1917–1918), when armed skirmishes took place between the Ingush and neighboring Cossack villages, to extradite all the Reds who were on the territory of Ingushetia, and to form two horse regiments and two horse batteries for service in Denikin’s army. Otherwise, General Lyakhov threatened to wipe out Kantyshevo, Dolakovo and other villages from the face of the earth. The Ingush refused, and the Whites with superior forces went on the offensive. In the area of the flat Ingush villages of Dolakovo, Kantyshevo, Bazorkino, Keskem, Psedakh, Sagopshi, stubborn battles unfolded. Thus began the first period of the Vainakhs’ struggle with Denikin’s army. When the civil war broke out in Russia, the Mountain Republic on May 11, 1918 declared its full independence and secession from Russia.

In the late 1920s and early 1930s, the Soviet authorities sought to establish the Chechen-Ingush merger as an “objective” and “natural” process [2, p. 98]. The Soviet linguist Nikolai Yakovlev, who was a supporter of unification, suggested that the inclusive name “veynakh” (“our people”) should be used for both Chechens and Ingush. In his opinion, the rapid urbanization and rapprochement of Chechens and Ingush within one and the same republic can contribute to the formation of a common culture and language and the creation of a single “Veynakh” people. However, despite the common long-suffering history that the Ingush together with the Chechens experienced during the Second World War and after it (meaning the deportation of the Vainakhs), each of these peoples has the right to independent development.

The unjust deportation of the Vainakhs left an indelible mark in the chronicle of past years. During the period of Stalin’s repressions, the Ingush, like many other peoples of non-titular nationality, were punished and thrown under the millstones of a hellish machine called “lentils”. In the period from February 23 to March 9, 1944, from the territory of the Chechen-Ingush ASSR and the adjacent regions to Kazakhstan and Kyrgyzstan, from 500 to 650 thousand Chechens and Ingush were sent. 180 trains with the deportees were sent. One in four of them died on the road. The Chchen-Ingush ASSR was abolished, and the Grozny Region was created on its

territory, part of the districts became part of North Ossetia, Dagestan and Georgia.

The reasons for the deportation were officially called collaboration (mass cooperation with the occupiers, anti-Soviet activities and banditry). Official data were falsified to justify the actions of the authorities. There are versions of the real reasons for the deportation, but they do not put all the dots over the "I". For example, the North Caucasus region is famous for its highly active radon-radium underground mineral springs.

Radon and radium are the decay products of uranium. In the oil fields of the North Caucasus (Chechen-Ingushetia), as a result of oil production in the pre-war and war years, radium and thorium salts contained in the earth's crust and delivered to the surface for many years polluted vast territories. The conducted studies of water sediments, soil and technological equipment for radioactivity in the area of oil fields indirectly confirmed the presence of uranium in the bowels of the North Caucasus. In the thirties, a large-scale geological exploration was carried out in the "rare earth" region of the North Caucasus. Geological maps of uranium deposits, places of uranium mining, secret military airfields were a state secret. Probably, the NKVD agencies also received information from the agents about the results of the exploration and search for uranium conducted by German mining engineers in the Caucasus and in the Crimea during the occupation. The radiometric equipment used in the USSR to indicate uranium was imperfect at that time (a transparent glass bottle with newspaper petals – an electroscope), often areas of terrain with increased radioactivity were unreasonably plotted on maps. However, the results of subsequent studies did not confirm the presence of uranium deposits and ore occurrences of industrial significance, or uranium minerals were located at a sufficiently deep depth [20]. It can be assumed that some top managers of the Soviet government had a false idea about the huge reserves of uranium located on the territory of the North Caucasus. Historians distinguish two key figures in the role of organizers of deportations – atomic marshal Beria and his closest associate – Kobulov. For the cleansing of the territories of the North Caucasus from the "accomplices of fascists" – Chechens and Ingush, Kobulov is awarded the Order of Suvorov I-th degree, for the operation to evict "German henchmen" in the Crimea (Crimean Tatars, Bulgarians, Greeks and Armenians), he is awarded the Order of the Red Banner, for the operation to evict "collaborators" (Turks, Kurds, Hemshils), he is awarded the Order of the Patriotic

War I-th degree. So, the statute of the listed orders lists specific feats for which the distinguished person could be presented for an award. There are no items in this list for organizing and conducting events related to the eviction of Balkars, Karachays, Chechens, Ingush, Crimean Tatars and other peoples to another area in accordance with the Decrees of the Presidium of the Supreme Soviet of the USSR with the stamp "Without publication". Consequently, Kobulov (and not only) was awarded high government awards not at all for carrying out measures to evict "collaborators". It should be noted an important fact, the immigrants were allowed to take with them only food and personal belongings weighing no more than 500 kg per family. Within 2–3 days, hundreds of thousands of mostly innocent people were deported. And where did all the livestock of the deported peoples of the Caucasus and Crimea go? Horses, mules, and donkeys could be used as pack transport. In addition, large and small cattle are a ready-made food base for the diet of countless prisoners of the GULAG archipelago – "uranium volunteers" in secret mining mines and tunnels.

The chronology of the adoption of important normative legal acts on the Soviet atomic project and the deportation of peoples was as follows:

- the resolution of the State Defense Committee of February 11, 1943 with the stamp "Top secret" became the starting point for the organization of work on the use of atomic energy for military purposes. On July 30, 1943, the State Defense Committee of the USSR adopted an order "On the organization of geological exploration, uranium mining and production of uranium salts".

- On August 18, 1943, in pursuance of the order of the State Budget Committee of July 30, the Presidium of the USSR Academy of Sciences obliges:

- the Institute of Geological Sciences, the Radium Institute and the Laboratory of Geochemical Problems to draw up a plan of geological and prospecting works for uranium ores by September 25, 1943;

- the Azerbaijani (Caucasian) branch of the Academy of Sciences of the USSR to organize, from November 1943, testing for radioactivity of samples of rocks, ores and waters coming from geological parties.

- then, starting from October 1943, Decrees on the resettlement of Peoples were issued. On January 31, 1944, the GKO issued a decree on the deportation of all Chechens and Ingush to Kazakhstan and Kyrgyzstan. The code operation "Lentil" lasted from February 23 to March 9, 1944. In parallel, there was an operation to clean up the territory of the Elbrus region from the Balkar people according to the GKO

decree of March 5, 1944. It should be noted that just on the eve of Operation Lentil, the first meeting of the heads of military intelligence and the NKVD on the atomic problem was held in the NKVD of the USSR under the chairmanship of Beria. On April 8, 1944, the State Defense Committee of the USSR ordered to begin extensive searches for uranium throughout the country. Some time later, mining engineers from the Koltsovskaya geological party discovered uranium deposits on Mount Beshtau and Mount Bull near the city of Lermontov, Stavropol Territory. They entered the history of the Soviet nuclear project under the names “Mine № 1” and “Mine № 2.”

However, the uranium deposits in the Caucasus turned out to be very poor. Uranium minerals were literally picked out by hands from small veins of ore occurrences. As the academician of the Russian Academy of Sciences, Doctor of Geological and Mineralogical Sciences A.M. Portnov, rightly noted, in the search excitement, the uranium miners almost ruined the resort areas of the North Caucasus. The real uranium deposits were discovered in the mid-1950s on the mountain slopes of the Tien Shan within Kyrgyzstan, Uzbekistan and Tajikistan. Central Asia turned out to be the richest uranium-bearing province. At the same time, several major uranium deposits were discovered in Northern Kazakhstan. In other words, huge reserves of uranium were discovered in the area where Ingush and Chechens, Balkars and Karachays, Crimean Tatars and Meskhetian Turks were deported. It's a shame, because they are all anti-Soviet elements, collaborators. And here, you know, secret uranium deposits need to be developed urgently. And the “accomplices of the fascists” began to return to their mountain villages.

In 1957–1958 by the decrees of the Presidium of the Supreme Soviet, Chechens, Ingush, Karachay, Balkars and Kalmyks were allowed to return to their historical territories. The Soviet government, when making a decision on the genocide of peoples, was apparently guided by the accumulated world experience of the deportation of politically unreliable French-Acadians in France and England (XVII–XVIII centuries), the Japanese in the Hawaiian Islands after the attack of the Imperial Japanese Navy on the American fleet at Pearl Harbor. But in these cases, forced expulsion to another locality was carried out in relation to politically unreliable categories of the population. Mass deportation of the historical community of people was not carried out.

“The purpose of the deportation of certain peoples of the USSR during the Great Patriotic War was to clean up the territory for secret development of

uranium deposits and the construction of secret nuclear industry facilities. The Soviet atomic project is the true reason for the deportation of peoples! If all the places of compact residence of the deported peoples are put on tracing paper, and then this thin sheet of transparent paper is superimposed on geological maps and reports of the Soyuzgeolfond, then the zones of deportation completely coincide with the zones of uranium deposits” [20].

This information goes from the category of versions to a FACT! Although, some questions remain open. So, how to explain the liquidation of statehood and the change of borders, in the specific case of the Vainakhs? The efforts to destroy traces of the indigenous population are incomprehensible. Russian and Ossetian names were assigned to settlements. Mosques and cemeteries were desecrated and looted, tombstones were used for construction and road works, books in the Chechen and Ingush languages were burned, references to Vainakhs were removed from the survivors. “Politically incorrect” exhibits were removed from museum collections, handwritten books and libraries, gold and silver jewelry, weapons, carpets, utensils, furniture, etc. were destroyed and looted. Although, these actions can be explained by banditry and pillaging. The actions of the authorities were not provided for by any legal or subordinate acts, and therefore were illegal [1, p. 836].

The restoration of the Chechen-Ingush ASSR occurred with the publication of Decrees of the Presidium of the Supreme Soviets of the USSR and the RSFSR on January 9, 1957, but its borders were changed. The Supreme Soviet of the USSR approved the decree of its Presidium and returned the mention of autonomy to the Constitution of the USSR. Chechens and Ingush were allowed to return to their homeland. Due to the ill-considered and inconsistent implementation of the decisions of the authorities and the resistance of part of the party-Soviet nomenklatura in the center and on the ground, the restoration process was delayed, was fraught with many difficulties and created new problems. Due to mutual provocations and with the connivance of the republican authorities, more than 113 thousand representatives of the non-indigenous population left the republic in 1957 alone. At the end of the 80s, along with separatist tendencies in the Soviet Union (including land problems between Chechens and Ingush), on September 9–10, 1989, the Second Congress of the Ingush People was held in Grozny, dedicated to “restoring the autonomy of the Ingush people within its historical borders with the capital in the right-bank part of the city of Ordzhonikidze”.

The Republic of Ingushetia was to be organized from six traditional Ingush districts (including the disputed Prigorodny District). After the collapse of the USSR, the Ingush were regained their independence. On June 4, 1992, after the division of the Chechen-Ingush ASSR into two parts, the independent Republic of Ingushetia of the Russian Federation appeared. In this regard, it became necessary to create and adopt the republican Constitution as the Basic Law, the most important and necessary element of the statehood of the new subject of the Russian Federation. On March 15, 1993, at the Extraordinary Congress of the People of Ingushetia in Nazran, the Declaration “On the State Sovereignty of the Ingush Republic” was adopted on February 27, 1994. The Constitution of Ingushetia was adopted on the basis of a popular vote. In it, the Republic of Ingushetia declared itself a democratic, legal, secular state, as part of the Russian Federation, formed on the basis of the exercise of the inalienable right to national and state self-determination [24].

In 1994–1996, Ingush volunteers fought together with Chechens in the First Chechen War. With the exception of a few incidents (including the killing of Ingush civilians by Russian soldiers), Ingushetia was largely excluded from the war thanks to the resolute nonviolent policy pursued by President Ruslan Aushev. The situation changed after the outbreak of the Second Chechen War, especially after Murat Zyazikov became the second president of Ingushetia appointed by Russia in 2002. The first major rebel attack occurred in May 2000, when 19 soldiers were killed. During a raid in Nazran in June 2004, Chechen and Ingush rebels attacked government buildings and military bases throughout Ingushetia, resulting in the deaths of at least 90 Ingush and an unknown number of Russian servicemen. Among them are the Acting Minister of Internal Affairs of the Republic Abukar Kostoev and his deputy Ziaudin Kotiev. In response to a sharp increase in the number of militant attacks since the summer of 2007, Moscow has tripled the number of special forces in Ingushetia, sending another 25,000 troops of the Ministry of Internal Affairs and the FSB.

The most important milestone in the history of the formation of the Ingush statehood is the adoption of the Constitution. Proceeding from the fact that the Constitution of the Republic of Ingushetia must comply with the federal legislation of the Russian Federation, in cases of amendments to the federal legislation, they must also be transferred to the Constitution of Ingushetia. The Constitution of Ingushetia is also being amended and supplemented due to the process of improving the regional Ingush

legislation in political, economic directions and in matters of unresolved territorial disputes with neighboring republics.

So far, 25 amendments have been made to the Constitution of the Republic of Ingushetia.

The Constitution of the Republic of Ingushetia has binding force throughout its territory. It consists of a preamble, 11 chapters and 114 articles.

The preamble of the Constitution reads: “We, the multinational people of the Republic of Ingushetia, honoring the memory of our ancestors who bequeathed us the ideals of kindness, justice and love for the Fatherland, realizing responsibility for the historical fate of the statehood of Ingushetia, asserting freedom, rights and duties of a person and citizen, adopt the Constitution of the Republic of Ingushetia and proclaim it the Basic Law.”

Section I.

- ch.1. Fundamentals of the constitutional system (art. 1–15);
- ch.2. Human and civil rights and freedoms (art. 16–63);
- ch. 3. The system of State authorities (art. 64);
- ch. 4. The Republic of Ingushetia (art. 65–71);
- ch. 5. People’s Assembly of the Republic of Ingushetia (art. 72–82);
- ch. 6. The Government of the Republic of Ingushetia (art. 83–88);
- ch. 7. The judiciary and the Prosecutor’s Office (art. 89–101);
- ch. 8. Local self-government and people’s representation (art. 102–105);
- ch. 9. State symbols and the capital of the Republic of Ingushetia (art. 106–108);
- ch. 10. Administrative-territorial structure (art. 109–111);
- ch. 11. Constitutional amendments and revision of the Constitution (art. 112–114).

Section II. Final and transitional provisions (deleted).

The constitutional system in the Republic of Ingushetia of the Russian Federation.

In accordance with the Constitution, we will consider the basics of the constitutional system in the Republic of Ingushetia of the Russian Federation. This is a democratic, legal, secular state formed on the basis of the Ingush people’s realization of their inalienable right to national and state self-determination.

Relations between the Republic of Ingushetia and the Russian Federation are regulated within the constitutional framework and by the Agreement on the Delimitation of Subjects of Competence and Powers between the federal state authorities of the Russian

Federation and the state authorities of the Republic of Ingushetia within the Russian Federation. The names “Republic of Ingushetia” and “Ingushetia” are identical.

Within the limits of its powers, Ingushetia exercises all the fullness of state power and independently determines its administrative and territorial structure. The highest goal of the State is to ensure a decent life for every person, civil peace and harmony in society, the preservation and protection of the historical and cultural heritage of peoples, their national identity. All power in Ingushetia belongs to the people. The people exercise their power directly, as well as through State authorities and local self-government bodies. No part of society or individual has the right to appropriate power in the republic. Usurpation of State power is a crime. The Republic of Ingushetia carries out its own legal regulation throughout its territory, including the adoption of laws and other regulatory legal acts. State power in the Republic of Ingushetia is exercised on the basis of the separation and interaction of the three authorities: legislative, executive and judicial; as well as the division of powers between the republican and local authorities.

The unity of state power is ensured on the territory of the Republic of Ingushetia; the Constitution has the highest legal force in the republican system of normative legal acts; the established norms are valid throughout the territory of Ingushetia.

The Constitution, laws and other normative legal acts of state authorities and local self-government bodies must not contradict the Constitution of the Russian Federation and federal law.

All laws must be officially published. Laws that are not published in accordance with the established procedure for public review do not oblige citizens of the republic to execute them. State authorities and administrative bodies, officials, public associations and citizens are responsible for compliance with the Constitution and laws of the Republic of Ingushetia.

Various forms of ownership – state, private, municipal and others-are recognized and provided with equal legal protection. No one can be arbitrarily deprived of his property. The land, its subsoil, and other natural resources are used and protected in the Republic of Ingushetia as the basis of the life and activities of the peoples living in it.

Land relations in Ingushetia are regulated by federal and republican legislation. The return of the territory illegally seized from Ingushetia by political means and the preservation of the territorial integrity of the Republic of Ingushetia is the most important task of the state.

The highest official of the Republic is the head, elected by the deputies of the People’s Assembly of the Republic of Ingushetia for a term of 5 years.

List of heads of Ingushetia:

- Ruslan Aushev – February 28, 1993 – April 28, 2002;
- Murat Zyazikov – May 23, 2002 – October 30, 2008;
- Yunus-bek Yevkurov – from October 31, 2008 to June 25, 2019;
- Mahmud-Ali Kalimatov from June 26, 2019.

During the rule of Ruslan Aushev, Ingushetia was an island of relative stability in the harsh politics of remote regions of Russia, sandwiched between the flames of war in Chechnya and the raging and even more complicated ethnic conflict in North Ossetia. For almost a decade, the history of post-Soviet Ingushetia has been the story of Ruslan Aushev, a dashing war hero from the Soviet campaign in Afghanistan. After his first election in 1993 (he was the only candidate and won with 99.94% of the vote). Ruslan Aushev led his republic from war to prosperity, hosting hundreds of thousands of Chechen refugees and several units of Russians. Aushev managed to protect the autonomy of Ingushetia and its culture. As a result, millions of dollars of investments were attracted. Aushev built a new capital on the outskirts of Nazran, named after the ancient city of Magas. Even his critics show respect. “Ruslan Aushev rendered a great service to the people,” Magomed Yevloev said, “he raised the republic and was the only politician who always condemned the war in Chechnya. In fact, he was a white crow among crows.” Having such support and entrenched power, Aushev, a year before the expiration of his term of office, announced the removal of them from himself. Aushev was the victim of an ouster organized by Moscow in order to push him out of the new presidential palace in Magas.

Shortly before Aushev announced his resignation, Vladimir Putin’s personal representative in the Caucasus region, V. Kazantsev, a former commander of the Chechen campaign, sent his chief inspector there to find out where the money went in the offshore zone. On January 1, 2002, Aushev, like other regional leaders in Russia, was stripped of the immunity from prosecution granted by membership in the Federal Council, the highest governing body reorganized by Putin in his quest to restore the Kremlin’s central authority. Ruslan Aushev himself appointed a new representative of Ingushetia in the updated Federation Council, thereby restoring immunity [6, p. 1].

During the reign of Murat Zyazikov, the population of the republic increased by 12.1 % – from

445.4 thousand people (2001) to 499.5 thousand (2007). This happened despite a decrease in natural growth: in 2001, 8,753 people were born in the republic, 1,875 people died; in 2007, 8,284 and 1,625 people, respectively. Citizens' incomes have almost quadrupled. However, Ingushetia was one of the poorest regions of the Russian Federation during this period. In 2001, the average monthly salary was 1,758 rubles (77th place among Russian regions), the pension was 854 rubles. In 2007 the salary increased to 7285 rubles (82nd place in the Russian Federation), the pension increased to 2977 rubles (the lowest indicator in the Russian Federation). The number of unemployed has almost quadrupled – from 11.6 thousand to 45.7 thousand people.

The budget revenues of the republic in 2001 amounted to 2.1 billion rubles, in 2008 they were planned in the amount of 8.59 billion rubles. At the same time, in 2001, Ingushetia received 1.2 billion rubles from the Federal Fund for Regional Support, and in 2008 – 5 billion rubles. The gross regional product has grown by 2.5 times. In 2001, it was 3.6 billion rubles, and in 2007 it increased to 8.87 billion rubles. The growth rate of industrial production has decreased: in 2001, the industrial production index was 134.8% compared to the previous year, and in 2007 – 76% (the most significant decline in industrial production in Russia in 2007).

In 2001 the country was built 25.3 thousand square meters of housing in the first year of the presidency of Mr. Zyazikov, this figure dropped to 14.4 thousand square meters, and in 2007 increased to 32.8 thousand sq. m.

The number of crimes in the country for six years grew by 20.9% – with 1740 in 2001 to 2104 in 2007 (82 in Russian) [4, p. 3].

The incident in the board of Yunus-bek Yevkurov began in the first month of the third term of his presidency. The Ingush accused their leader of concluding a land deal with neighboring Chechnya. Therefore, it is not surprising that in a post on the Russian social network “In Contact”, the head of Chechnya, Ramzan Kadyrov, described Yevkurov's decision to resign as the decision of a man with a strong character, who, according to him, helped Ingushetia recover in the most difficult times.

In 2012, Yunus-bek Yevkurov publicly rejected an offer to visit (again) the Ingush-Chechen border. He warned that this would “lead to a conflict.” In the same year, Yevkurov reproached Kadyrov for violating the borders of Ingushetia by conducting an anti-terrorist sweep in the Ingush village of Galashki.

In response, Kadyrov reproached Yevkurov for “sympathizing” with the militants.

Despite the disagreement, the two leaders agreed to conclude a land exchange deal in 2018. Having signed a deal with Chechen leader Ramzan Kadyrov, Yevkurov agreed to transfer 340 square kilometers (about 9% of the territory of Ingushetia) to Chechnya.

For a number of years, the Chechen authorities openly declared their rights to the territories in Eastern Ingushetia, despite the Chechen-Ingush agreement of 1993, as a result of which most of the Sunzhensky district remained part of Ingushetia. The statements of Chechnya, which relate to the Soviet maps of the 1930s, continued even after that, how the Ingush authorities agreed to transfer two villages to their neighbors in 2003.

Between 1936–1993 Chechnya and Ingushetia existed as the Chechen-Ingush Autonomous Soviet Socialist Republic, and the border between them was not drawn.

Yevkurov tried to sell the agreement with Chechnya, signed on September 26, 2018, as an “unprecedented” success story of a peaceful settlement of the conflict in the region. The population's distrust of Chechnya in Ingushetia grew in early September after the Chechen authorities began construction of a road connecting their southwestern Galanchozhsky district with Ingushetia. It is obvious that the people of Ingushetia learned about the deal postscript. On October 4, after the People's Assembly of Ingushetia adopted a bill on the official transfer of part of its territory in the Sunzhensky district of Chechnya, several deputies said that the vote was rigged and joined public protests against this deal in the capital of the country Magas. Here's how it happened: The exchange greatly favored Chechnya, which received 26 times more land than it gave away. The reactions of the Ingush were, of course, negative. In addition to the disproportionality of trade, Ingushetia will lose agricultural land and oil fields in the north, as well as mineral and forest resources in the south, while gaining two small areas of mainly mountainous territory. This will almost certainly have a negative impact on the already poor republic. In addition, the transaction was accepted in a very unclear and possibly invalid way. The public only found out about the deal after it had apparently already entered into force. The parliamentary vote that supposedly ratified it was ordered quickly and secretly. In addition, although the official result states that 17 deputies voted for the deal, 4 spoiled their ballots and 4 voted against, four deputies claim that these official results were falsified. They say that only 4 deputies voted for this deal, 4 spoiled their ballots,

15 voted against and 1 abstained, while the hidden nature of the vote contradicted the constitutional norms of Ingushetia. The deal was announced only after Chechen troops were discovered on Ingush territory. Information sources have published maps created by German cartographers. Then Russian news channels downplayed the scale of the protests. In addition, on October 30, 2018, the Constitutional Court of Ingushetia ruled that the exchange of land plots was unconstitutional, since it required a public referendum, and not just a parliamentary vote. On December 6, the Constitutional Court of Russia ruled that the Ingush Court does not have jurisdiction in this matter, because the agreement has already entered into force and, since the border was actually canceled for the first time, a referendum is not necessary. Referendums are needed only when the border is changed. The court also ignored one of the main arguments of the court and the case, however, and did not say anything about the fact that the vote count was not confirmed, as required by law, and may have been falsified. The Chechen and Ingush leaders declared the case closed on the basis of the decision of the Constitutional Court of Russia, although the European Court noted that its decision does not actually legally cancel the decision of the regional court in accordance with the federal structure of Russia.

The protests apparently stopped within two days of the court's decision. However, the possibility of holding additional protest actions cannot be ruled out, and some civil society bodies are still insisting on the revision of the agreement, including, interestingly, by the Sharia court. The regional authorities have made some attempt to both prevent and take part in the ongoing protest actions. These included negative actions, such as the introduction of a moratorium on protests (which observers protested) shortly after the start of the first major protests, as well as slowing down or stopping Internet access in the capital to try to hinder the organization (young protesters apparently found ways to set up local networks and largely circumvent this). Positive steps included holding open meetings with experts and reports of closed meetings with protest leaders and Yevkurov. Relations with the protesters largely corresponded to Yevkurov's calm attitude to the authorities: requests for permits to hold protests were met, and the police generally supported the protests. Several thousand protesting people who appeared in small Ingushetia are indicative of broad public support [20]. In general, the opacity of the land swap and its disproportionality in the amount and value of the awarded land were

the main reasons for the public discontent of the Ingush. Chechnya probably used the exchange of land as a way to achieve its political goals, gain more power, wealth and regional influence. The Kremlin's motivation was vague, it seemed that Kadyrov was allowed to realize his political goals. Moscow's relations with Chechnya are closer than with Ingushetia, so the Ingush receive less federal subsidies, and their land, with the permission of the federal government, is being reduced. In October 2018, the Ingush successfully challenged the land agreement in the local constitutional court, which ruled that this process violates the law on referendums. However, in December, this decision was overturned by the Federal Constitutional Court of Russia.

The people of Ingushetia also lost confidence in their leadership and began to demand Yevkurov's resignation.

On June 26, 2019, Mahmud-Ali Kalimatov was appointed head of the Republic of Ingushetia. He immediately began to change the local government, replaced the mayors of cities and districts, he was compromise and loyal with Moscow. [18]. In January 2020, a number of teips (Mogushkovs, Aushevs, Bekovs, Gazdievs, etc.) presented open claims to Kalimatov. In their opinion, the head was inactive on a number of demands of the people: first of all, concerning the territorial division with Chechnya, as well as the release from prison of his elders who protested against the illegal seizure of their territory. The head of Ingushetia, Kalimatov, publicly raised the issue of the release of the elders only one time. It happened at a January press conference in Magas. He said that "everything will be settled, the arrested will return home safely and that the case is being considered at the level of the prosecutor's office and the Investigative Committee of Russia for the North Caucasus Federal District."

It should be noted that Kalimatov also had conflicting relations with the Muftiate of Ingushetia. The late Mufti Abdurakhman Martazanov and the imams were against the rejection of the Prigorodny district in favor of the Chechen Republic.

On February 23, 2020, on the occasion of the 76th anniversary of the deportation of the Ingush people, the Teip Council asked Kalimatov to give them the floor at a funeral rally in Nazran. The people who came to the rally hoped to hear the speech of the members of the Council of Teips of the Ingush people. But, the elders were not given the opportunity to speak.

The Republic of Ingushetia, that under Yevkurov and his predecessors, that under Kalimatov remains depressed, subsidized and one of the poorest in Russia.

According to Rosstat, the average salary in Ingushetia is no more than 19 thousand rubles a month, about 80% of families can afford only low-quality food and cheap clothes, they have no savings, they are unable to buy durable goods (furniture, computer, electric and household appliances, car, etc.), they use water from the water supply that is not suitable for drinking. It is difficult to blame Kalimatov personally for the economic degradation of the Republic of Ingushetia, because he has already come to the ruins of the economy [18].

Interaction of civil society institutions. The peculiarities of building a civil society in Ingushetia are still undergoing a period of their formation, since the awareness of a certain importance, of their key role in the life of Ingushetia, as a republic and a subject in general, occurred literally in the XX century, and the events of 2018 indicate that this awareness has been firmly established in the Ingush society. Currently, we are witnessing a period when society is ready to make decisions independently for the implementation of any kind of policy in the region, whether it is a socio-political component, socio-economic or even ethno-confessional [13].

The key point is the fact that in addition to the norm established by the state, which characterizes society as civil, citizens themselves begin to realize their rights. This indicates that society functions as a civil society, and it is aware of its unity and integrity. That is, this organization as a social structure already has ideas about the rights that it can “promote” for the implementation of a particular issue that is vital for its full-fledged activity. Therefore, we can say that the civil society in Ingushetia is at the stage of its active life and active expression of will. In this regard, it should be noted the teip structure of Ingushetia, which has conservative beginnings, limited to the social structure itself. Teips are a certain stratum in the Ingush society, and it, of course, has its own specific features. The example of the events of 2018–2019 shows that the Teip structure quite harmoniously coexists with the concept of civil society, and it can perform the function that civil society itself actually performs, but necessarily taking into account the traditional norms and orders that have developed in teips historically. The only contradictory point about the tapes is that, as a social structure, it is closely tied by blood ties, and therefore may have a difference from all other tape organizations. This is not an entirely civil position of society, but the position of a specific social group – a stratum. This is how it differs from the classical understanding of civil society. But when there is a problem from the outside or a threat to the fact of

the existence of society as a whole, each of the tapes, in practice, shows a very similar position for each other. Therefore, at such moments, we can say that this contributes to the development of civil society. In Ingushetia, this looks most prominent, since here the forms of identity fluctuate between religious identity, which has its own structural characteristics, that is, it is not entirely confessional identity, but its certain subgroups, and ethno-cultural identity.

Some analysts have come to the conclusion that, despite the fact that all Ingush people characterize and identify themselves as Muslims, ethnic identity still prevails over all other types of it. In this regard, this is another confirmation that the Ingush are trying to preserve themselves, so it is not surprising that, for example, intra-ethnic marriages are still present as an attempt to preserve ethnicity. The attempt to preserve the ethnic language, although weakly, is still observed, and, of course, the number of an ethnic group, which is characterized by no more than 500 thousand people, as a small ethnic group, gives the very impetus when there is a need for self-preservation. Therefore, first of all, it is important for any representative of the Ingush people to emphasize their ethnic identity and only then will the other types of identity be voiced.

An important issue is the growth of the number of non-profit organizations in Ingushetia, including those of an ethno-cultural nature. This strongly reflects the current socio-political situation in the republic. The problem of the region is connected with the crisis caused by the economic downturn of development, high unemployment, high population density, low land. These indicators pose a serious problem in relation to social issues caused by the increase in poverty and people who cannot provide for their livelihoods. Therefore, mostly non-profit organizations are various kinds of charitable foundations, which, relying on such a traditional component as mutual assistance and mutual assistance, try to support such families, collectively, through fees. Just as it was in the past, when assistance consisted either of a teip initiative, or on a territorial basis, when neighbors, people living in the same village helped each other, etc.

This is an ethno-cultural component that is still observed today, but it functions in the new realities of life, through the activities of various forms of charity that focus on traditional ethnic and religious aspects. They are more successful, pragmatic and practical-such organizations are the most effective in the region. Now, in the conditions of the crisis, the role of such organizations is certainly beginning to increase, and this is quite a serious support for the general population. Since the Ingush are a

conservative ethnic group, its public organization is closely connected with various collective principles, such as teips, virds, etc. But there is one very important specificity: it is that such traditional aspects as collectivism, mutual assistance, mutual assistance, various restrictions caused by the concept of taboo, ritual and ritual practices – all this makes up a huge layer, without which the Ingush cannot be identified as an ethnic group. This is an important aspect for the self-preservation of the identity that was already mentioned earlier. Therefore, it is necessary to note the following fact – in order to preserve the culture of an ethnic group, it is important to preserve those pillars of the ethnic component that would allow it to function in a dynamically developing world and society [17].

Since the Ingush will not be Ingush if they do not follow the basic characteristics of their culture, which is very specific and thus sharply differs from all other North Caucasian cultures. If we skillfully use the social structures that function among the Ingush society, we can say that they could fully contribute to the development of civil society, but on condition that people move away from their personal ambitions in favor of the interests of the national idea.

Ingush society during the coronavirus period.

Ingushetia is the leader with the lowest number of coronavirus infections in terms of the incidence rate in the North Caucasus Federal District. There are 227.19 cases of infection for every 100 thousand of the population. North Ossetia is approaching this level, where there are 215.98 infections. Ingushetia is the leader with the lowest number of coronavirus infections in terms of the incidence rate in the North Caucasus Federal District. There are 227.19 cases of infection for every 100 thousand of the population. North Ossetia is approaching this level, where there are 215.98 infections. Ingushetia ranks fourth in the district in terms of the largest number of victims from the coronavirus. [15]

The head of Ingushetia, Mahmud-Ali Kalimatov, wrote on his Instagram account: “The work on identifying and checking for Covid-19 continues. He called on the residents of the republic to abandon skepticism about the spread of the virus” and “fully realize that we are facing an incredibly dangerous enemy.” “Now is not the time for disbelief! Just one contact is enough for a series of fatal outcomes. We should not and cannot lose people because of carelessness, we cannot!” – Kalimatov stressed.

In Ingushetia, the percentage of those infected with coronavirus infection was low, as in other Muslim countries. This is due to the religious factor,

before holding Namaz, Muslims perform ablution (dostamaz), and so six times a day, which reduces the spread of Covid many times. In 2020, for skeptics who did not believe in the coronavirus and ignored the protection measures and rules of self-isolation, the Minister of Health of the Republic of Ingushetia, Zarema Lyanova, officially offered an excursion to the infectious diseases building of the Nazran city Hospital, where patients with coronavirus are treated. Those who wished only had to purchase anti-plague suits [16].

To date, active vaccination is being carried out in Ingushetia. Those infected with Covid, if they are on self-isolation, have the consciousness not to go out and not spread the infection. People who have antibodies before vaccination are not allowed.

Conclusions. In the course of the conducted research, the features of the political and socio-economic development of the Republic of Ingushetia of the Russian Federation were identified. An overview of the gradual formation of the Ingush statehood was presented. The article presents the characteristics of modern Ingushetia, which has been part of the Russian state for 250 years and, accordingly, in the process of Ingush integration into the sphere of Russian culture. The Ingush are the direct heirs of the world-famous Kobani culture, which, in the political aspect, “binds” them to the conservative vision of modern world trends. In accordance with dogmatic approaches, the Ingush developed a need for order, structure and completion. They have existential motives, such as self-esteem and loss prevention, as well as ideological motives, including the rationalization of personal interests, group dominance and systemic justification, when socio-political theories are used to focus on the social system.

All Russian foreign policy vicissitudes took place with the active participation of the Ingush. On the southern borders, being in the center of the intersection of the geopolitical interests of the countries of Europe and Asia, the Ingush performed important strategic tasks. The modern Republic of Ingushetia continues to generate public ideas and approaches. The most important milestone in the history of the formation of the Ingush statehood is the adoption of the Constitution. It is being amended and supplemented due to the process of improving the regional Ingush legislation in political, economic directions and in matters of territorial disputes with neighboring republics. The Republic of Ingushetia carries out its own legal regulation throughout its territory, including the adoption of laws and other regulatory legal acts. However, the federal

government ignores the Basic Law, which is a violation of the rights of the nation.

The highest goal of the State is to ensure a decent life for every person, civil peace and harmony in society, the preservation and protection of the historical and cultural heritage of peoples, their national identity.

In terms of Russian politics, nothing has changed, it is traditional, "Divide and rule". However, in our opinion, in the near future, the global democratic process will still make its own adjustments.

The peculiarities of building a civil society in Ingushetia are still undergoing a period of their formation, since the realization of a certain importance, its key role in the life of Ingushetia, as a republic and a subject as a whole, occurred literally in the

XX century. Currently, we are witnessing a period when society is ready to make decisions independently for the implementation of any kind of policy in the region, whether it is a socio-political component, socio-economic or even ethno-confessional. The problem of the region is connected with the crisis caused by the economic downturn of development, high unemployment, high population density, low land. These indicators pose a serious problem in relation to social issues caused by the increase in poverty and people who cannot provide for their livelihoods. It is impossible to throw the blame on the economic crisis in the republic in connection with the global pandemic, because the Ingush are the leader with the least number of coronavirus infections in terms of the incidence rate in the North Caucasus Federal District.

References:

1. Ахмадов Я.З., Хасмагоматов Э.Х. История Чечни XIX–XX вв. Москва : Пульс, 2005. 996 с.
2. Aruuke Uran kyzy. Chechnya-Ingushetia territorial tensions benefit Putin. URL: <https://www.trtworld.com/opinion/chechnya-ingushetia-territorial-tensions-benefit-putin-21811/2018/11/20>.
3. Анчабадзе Г.З. Вайнахи. Тбилиси, 2001, 98 с. URL: https://www.kavkaz-uzel.eu/system/uploads/attachment_data/file/0000/3103/Вайнахи.Pdf
4. Краткая справка «Об административно-территориальных изменениях Ставропольского края за 1920–1992 годы». URL: <http://stavkomarchiv.ru/userfiles/file/Pdf>
5. Дзарахова З. К ингушской государственности. 4 июня 1992 г. подписан Указ о создании Республики Ингушетия. URL: <https://gazetaingush.ru/obshchestvo/4-iyunya-1992-byl-podpisan-ukaz-o-sozdanii-ingushskoy-respubliki/2020/07/06>
6. Гладырев С. Ледяной танкер «Магас» в составе флота Лукойл. URL: <https://rusone.ru/obshchestvo/transport/20190625-ledovyy-tanker-magas-v-sostave-flota-lukoil>
7. History of Magas. URL: <https://101hotels.com/recreation/russia/magas/history/> Accessed :2021/07/28
8. Ингушетия отмечает 250-летие в составе Российского государства. URL: <https://www.samddn.ru/novosti/novosti/ingushetiya-otmechaet-250-let-v-sostave-rossiyskogogosu-darstva/2020/10/05/> Информационный портал о дружбе народов
9. Inguşetiya-Ingushetia. URL: <https://tr.qwe.wiki/wiki/Ingushetia/> Accessed:2020/03/16
10. В Ингушетии коронавирус выявили еще у 91 человека. URL: <https://regnum.ru/news/society/3049902.html/2020>
11. В Ингушетии предложили экскурсию в инфекционный корпус для тех, кто не верит в коронавирус. URL: https://tass.ru/obshchestvo/8222295?utm_source=yhnews&utm_medium=desktop/2020/04/12
12. Ингуши пытаются сохранить себя. / Из интервью Ислама Ахчиева с Танзилой Чабиевой о гражданском обществе в республике. URL: <https://gazetaingush.ru/obshchestvo/intervyu-islama-ahchieva-dlya-gazety-ingushetiya-s-tanziloy-chabievoy-o-grazhdanskom/21.05.2020>
13. Годовой рубеж Калиматова: хронология и оценки. URL: <https://fortanga.org/2020/06/godovoj-rubezh-kalimatova-hronologiya-i-otsenki/3.11.2020>
14. Кузнецов В.А. Алалия в X–XIII вв. Орджоникидзе : IR, 1971. С. 10–21. URL: <https://ru.wikipedia.org/wiki/%D0%90%D0%BB%D0%B0%D0%BD%D0%B8%D1%8F>
15. Нагаев В. Уран – истинная причина депортации народов! URL: <https://diletant.media/blogs/72387/39835503/2018/03/31>
16. Протесты в Ингушетии: хроника передела границы с Чечней. URL: <https://www.kavkaz-uzel.eu/articles/326282/2021/07/36>
17. Шнирельман В.А. Быть аланами: интеллигенция и политика на Северном Кавказе в XX веке. Москва : Новое литературное обозрение, 2006. 348 с.
18. Битва за Магас. Осетины и ингуши борются за право называться аланами / Кавказский узел. URL: <https://www.kavkaz-uzel.eu/articles/298633/2017/04/14>
19. Конституция Республики Ингушетия (принята 27 февраля 1994 г.) (с изм. и доп.) URL: http://constitution.garant.ru/region/cons_ingush/chapter/b6e02e45ca70d110df0019b9fe339c70/

20. Результаты редактирования Мурата Зязикова. Газета «Коммерсант» 199 от 31.10.2008 г. С. 3. URL: <https://www.kommersant.ru/doc/1050130/3.11.2008>
21. Борьба за аланское наследие. Кавказ. Реалии. URL: <https://www.kavkazr.com/a/epidemiya-alanskogo-naslediya/28343893.html/> 2017/03/03
22. Тува и Ингушетия: где живут самые бедные россияне /Газета. Ru, July 8, 2019. URL: <https://finance.rambler.ru/economics/42460597-tuvai-ingushetiya-gde-zhivut-samye-bednye-rossiyane>
23. Tyler P.E. In Caucasus, the Peaceful Separatists/ (Article in original context of February 2, 2002, section A, p. 1). URL: <https://www.nytimes.com/2002/02/02/world/in-caucasus-the-peaceful-separatists.html/2002/02/02>
24. United Nations Millennium Declaration. URL: https://www.un.org/ru/documents/decl_conv/declarations/summitdecl.shtml/ Accessed: 2021/07/25
25. Заяц Д.В. Магас – «Город Солнца» – новая столица Ингушетии. Новости географии. Ж. География. № 11. 2002. URL: <https://geo.1sept.ru/article.php?ID=200101106>

Мірзазаде Л.Ф. ПОЛІТИЧНІ ТА СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНІ ПРОБЛЕМИ РЕСПУБЛІКИ ІНГУШЕТІЯ

Пропонована стаття присвячена аналізу та розумінню політичних, територіальних і соціально-економічних проблем найменшого регіону Російської Федерації – Республіки Інгушетія (0,02% території Росії). Вибір Інгушетії як об'єкта дослідження пояснюється її нетривіальною історією, культурною пам'яттю, національною ідентичністю (халгадж) і тяжким становищем у сучасний період. Здавалося б, що інгуші повинні мати перевагу та довіру центрального, федерального уряду, адже, на думку російських істориків, вони добровільно уклали союз із імперською Росією. Цей висновок був заснований на документі, підписаному 13 червня 1810 р. генерал-майором Дельпоцо та представниками двох інгушських кланів, тоді як інші клани чинили опір російському завоюванню. У 1811 р. Російський посланець німецького походження Моріц фон Енгельгардт на прохання царя відвідав гірську Інгушетію і запросив інгушів приєднатися до Росії, пообіцявши багато переваг від царя, але представник інгушів відхилив пропозицію, відповівши: «Я бачу тільки небо над капелюхом» [10]. Російське завоювання Інгушетії було надзвичайно важким, російським військам доводилося спиратися на метод колонізації: винищення місцевого населення та заселення території козаками й осетинами. У середині XIX ст. росіяни разом з осетинами вдалося колонізувати інгушську землю. Під час сталінських репресій із 23 по 29 лютого 1944 р. 91 250 інгушів були повністю депортовані за фальшивими звинуваченнями у співпраці. Тим не менш, багато інгуші воювали у Червоній Армії. Після розпаду СРСР інгуші вели кровопролитну війну зі своїм західним сусідом, Північною Осетією, за велику земельну ділянку, яка була надана північноосетинцям після перших депортацій Сталіна. Інгуші програли цю війну. Їх почуття історичної несправедливості не тільки зберігається, але й поглиблюється у зв'язку з незаконним територіальним обміном із Чечнею. На думку автора, присутність Інгушетії у глобальному вимірі не є очевидною та суттєвою, проте в аспекті сучасних політичних і соціально-економічних процесів і світових демократичних досягнень проблеми інгушів, безумовно, заслуговують на увагу. Позбавлення, бідності, порушення прав людини, звуження територій за схваленням російської влади нині продовжує бути присутнім у житті інгушів. Насправді Республіка Інгушетія у дзеркальному відображенні – це хворобливе місце Росії, рушійною силою якої завжди була сувора політика держави та правителя, спрямована на забезпечення внутрішнього контролю. У Північно-Кавказькому федеральному окрузі Росії, крім проблем етнічного характеру, територіальних суперечок, існують політичні, соціальні й економічні конфлікти. Протести опозиції та поява нових тенденцій перетворюються на виклики сегрегації, яскравим прикладом якої є Інгушетія.

Ключові слова: етапи, державність, політична історія, конституційні основи, громадянське суспільство, коронавірус.

Ніколаюк Т.А.

Національна Академія образотворчого мистецтва та архітектури

ОЛЕКСАНДР НЕВСЬКИЙ: ПІДСТУПНИЙ ШЛЯХ ДО ВЕЛИКОКНЯЖОЇ ВЛАДИ

У статті досліджено діяння одного із «героїв» сучасної Росії Олександра Невського, який, уклавши союз із татарською адміністрацією і використавши військові каральні загопи Орди, нахабно захопив владу у свого рідного брата Андрія Ярославича. Шляхом порівняльного аналізу літописних свідчень із висновками численних російських та іноземних істориків досліджена співпраця Олександра Ярославича із татарською Ордою у боротьбі із рідним братом Андрієм за великокняжу владу.

У результаті вивчення літописних свідчень виявлено, що починаючи з 1246 року Олександр Невський налагодив тісні дружні зв'язки з Ордою, побратавшись зі старшим сином хана Батия Сартаком. У 1247 році Олександр Ярославич та його молодший брат Андрій поїхали у столицю Золотої Орди за ярликом на Велике Володимирське княжіння, який отримав Андрій. Після цього Олександр Невський спочатку повернувся до Володимира-на-Клязьмі разом з братом, а потім опинився у Новгороді, де княжив до 1252 року.

Але у 1252 році Олександр Ярославич ганебно використав татарські каральні загопи для захоплення великокняжої влади у рідного брата, чим в подальшому посприяв укоріненню татарського ярма у Заліських землях.

Ці факти розвінчують міфологеми про моральність, миролюбність та благовірність цього представника династії заліських Рюриковичів, чие 800-річчя з дня народження урочисто святкується на державному рівні у Росії.

Ключові слова: міфологеми, імперський дискурс, співпраця Олександра Невського із Золотою Ордою, ярлик на княжіння, каральні татарські загопи.

Постановка проблеми. У сучасній путінській Росії урочисто відзначають 800-річчя з дня народження так званого «святого благовірного князя, захисника та рятівника Вітчизни» Олександра Невського. Підготовка до цієї «визначної події» «в цілях сохрания военно-политического, исторического и культурного наследства, укрепления единства российского народа» розпочалася у російській державі ще із 2014 року згідно з наказом президента Росії В. Путіна [1].

Масштабність святкувань у сусідній країні вражає: від онлайн-трансляцій на телебаченні, численних історичних марафонів, святкових православних служб, фестивалів на честь «видатного героя» до створення у жовтні 2021 року спеціальної виставки «Александр Невский. Имя, символ, легенда» у Збройній палаті Кремля, а також відкриття пам'ятника на нікопольському скиті Олександр-Невської Лаври у Ленінградській області та видання іконографічних зображень Олександра Невського із зібрання Державного музею пам'ятника «Ісакіївський Собор» [2].

Постать Олександра Невського стала морально-етичним та героїчним символом для нинішньої

російської влади. Міфологеми про «благовірного святого князя Олександра Ярославича» використовуються для військового, морального та патріотичного виховання російської молоді. Тому наразі актуальним для дослідження стає розвінчання історичних міфів про моральність та святість цього персонажу.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Для з'ясування відповідності методів досягнення політичної влади, які застосував князь Олександр Ярославич, церковним концептам про благовірність та святість авторка залучила літописні джерела. Адже доказовою базою будь-яких історичних подій і їх оцінок є передусім їх опис у наявних у нас історичних джерелах, а не міфологеми, сформовані пізніше за мотивами цих подій. Тому, вивчаючи питання щодо шляхів досягнення Олександром Ярославичем вершин політичної влади у Володимиро-Суздальському князівстві, авторка опиралася на літописні свідчення. Автори літописів докладно інформували читачів про хід історичних подій. І хоча пізніше в імперській Росії Літописні Своди були скопійовані, все ж таки саме їхні свідчення надають досліднику

інформацію про рівень втручання татарської адміністрації у призначення Олександра Невського на найвищу посаду у Заліських землях XIII століття.

За місцем свого походження усі ранні письмові відомості XIII ст. про події у Заліських землях можна розділити на такі групи: I – новгородські, які увійшли до складу «*Новгородской 1-й летописи старшого извода*»; II – псковські, які увійшли до складу «*Псковских 1-й, 2-й і 3-й летописей*»; III – ростовські, які увійшли до складу «*Суздальской летописи*»; IV – суздальські, які увійшли до складу «*Лаврентьевской летописи*»; V – володимирські ранні, які відображені у «*Повести о житии Александра Невского первой редакции*».

Кожна із перших п'яти груп звісток XIII ст. виникла незалежно одна від одної. «*Лаврентьевская летопись*» має два списки – «*Суздальскую летопись по Лаврентьевскому списку*» і «*Суздальскую летопись по Академическому списку*». Найбільше інформації про отримання Олександром Невським великокняжої влади міститься у «*Суздальской летописи по Лаврентьевскому списку*».

Офіційна біографія Олександра Невського – «*Повесть о житии и о храбрости благоверного и великого князя Александра*» [3] була створена за часів правління сина Олександра Ярославовича Дмитра Олександровича. Більшість дослідників ще за радянських часів зазначали, що «*Повесть о житии Александра Невского*» можна вважати типовим літературним твором у жанрі княжого життєпису. Як слушно зауважив ще у 1940 році академік М. Тихомиров, «*Повесть о житии...*» належить насамперед до галузі літератури, а не історії [4].

Текст саме цієї повісті, де князь Олександр Невський визначається як святий заступник «Руської землі», служить історичним підґрунтям для сучасних російських істориків-міфологізаторів. Адже тексти літописів не підтверджують факти про святість і благовірність Олександра Ярославовича.

Для з'ясування рівня співпраці Олександра Ярославовича із татарською Ордою у боротьбі із рідним братом Андрієм за великокняжу владу авторка також застосувала метод порівняльного аналізу авторських літописних свідчень із висновками багатьох російських та іноземних істориків.

Потрібно відразу зауважити, що наявні дві протилежні оцінки діяльності Олександра Невського. Російська православна церква і офіційні російські історики виправдовують його союз із Ордою як досягнення мудрого політика, який своїми діями зберіг православну церкву і свій народ від оста-

точного поневолення монголо-татарами. Такої думки дотримувалися відомі царські історики М. Карамзін (1766–1826 рр.) [5], С. Соловйов (1820–1879 рр.) [6] та відомий радянський історик Л. Гумільов (1912–1992 рр.) [7], які вважали, що союз Олександра Невського, тобто симбіоз Ординський і Суздальський проти католицького Заходу, є правильним рішенням та вершиною дипломатичної думки Олександра Невського.

Можна стверджувати, що образ Олександра Невського у працях сучасних російських істориків також однозначно подається у тонах імперського дискурсу. Наприклад, професор МДУ Д. Володіхін на честь святкування 800-річчя Олександра Невського видав монографію «*Александр Невский: воин, государь, святой*», в анотації до якої зазначив: «*Святой благоверный великий князь Александр Ярославич, прозванный Невским, – пример для православного христианина на многие поколения вперед. Он же – величайший образец для православных правителя и полководца*» [8].

Однак окремі дослідники стверджували, що Олександр Невський ганебно використав татарські каральні загони для захоплення влади у рідного брата, чим в подальшому зламав дух спротиву татаро-монгольської Орди. Царський історик В. Татищев (1686–1750 рр.) був першим, хто критично оцінив дії Олександра Невського, які він використовував для захоплення влади у Великому Володимирському князівстві [9]. Британський історик Дж. Феннел також зазначав, що початком татарського ярма слід вважати княжіння Олександра Невського у 1252 році у Володимирі-на-Клязьмі: «*вмешательство Александра в 1252 году, его роль в разгроме татарами двух его братьев фактически положили конец действительному сопротивлению русских князей Золотой орде на многие годы вперед. ... Александр не сделал ничего, чтобы поддержать этот дух сопротивления Золотой орды. Требуется беспредельная щедрость сердца, чтобы назвать его политику самоотверженной*» [10, с. 107].

Постановка завдання. Авторка наукового дослідження ставить перед собою за мету на основі порівняльного аналізу текстів історичних джерел і аргументів дослідників з'ясувати методи, які використовував Олександр Ярославич для досягнення вершин політичної влади у Володимиро-Суздальському князівстві, а також вивчити інформацію про рівень втручання татарської адміністрації під час призначення Олександра Невського на найвищу у Заліських землях у XIII ст. посаду.

Виклад основного матеріалу дослідження.

У «Суздальському літопису по Лаврентіївському списку» вони викладаються у такій послідовності. У 1252 році *«иде Александр князь Новгородский Ярославич в татары. И отпусти его с честью великой и дал ему старейшину ногтей братья его»* [11, с. 473]. Далі літописець розповідає про те, що Андрій *«уже давно задумал вместе со своими боярами бегать и нежели Цезарем служить»* [11, с. 473], тобто монголам. Можна вважати, що про ці наміри свого брата татарам розповів саме Олександр. Потім автор літопису надає інформацію про жакливі наслідки татарського походу темника Неврюя проти Андрія Ярославича, що перетворився на каральну експедицію проти мешканців його земель та родини князя [11, с. 473; 12, с. 524]. А вже після цього відбувся приїзд Олександра у Володимир-на-Клязьмі. Тобто Олександр приїхав у Суздальську землю після навали татарської рати, тому можна вважати, що Олександр мав відношення до організації цієї каральної операції проти свого рідного брата.

Для того, щоб зрозуміти взаємозв'язок між поїздкою Олександра в Орду і появою на Суздальщині каральної татарської експедиції проти Андрія Ярославича, нагадаємо попередні історичні події, а саме детально розглянемо взаємостосунки Олександра Невського із монгольським ханом Батием та його старшим сином Сартаком, з яким Олександр Невський побратався. Історики Російської імперії повідомляють про це із захопленням і вважають, що це дуже важлива подія, яка врятувала майбутні російські землі від монголо-татарських пограбувань. Наприклад, історик Л. Гумільов вважає: *«В 1251 г. Александр приехал в Орду Батия, подружился, а потом побратался с его сыном Сартаком, вследствие чего стал приемным сыном хана. Союз Орды и Руси осуществился благодаря патриотизму и самоотверженности князя Александра. В соборном мнении потомков выбор Александра Ярославича получил высшее одобрение. За беспримерные подвиги во имя родной земли русская православная церковь признала князя святым»* [7, с. 71].

Український дослідник В. Білінський [13] висловлює протилежну оцінку щодо братання Олександра із Сартаком. На його думку, цей факт доводить, що Олександр реально діяв в інтересах Орди, бо став названим сином хана Батия. І тому непереконливим видається аргумент Л. Гумільова про те, що Олександр це зробив заради блага Батьківщини і для того, аби якимось чином полегшити монголо-татарське ярмо.

В. Білінський взагалі стверджує, що Олександр виріс у степу серед татар і вже з дитинства ментально був монголом і заручником у Батия. Посол Плато Карпіні [14, с. 29, 82], який у 1246 році перебував у ставці Батия, відзначав, що один із синів Ярослава Всеволодовича – батька Олександра – був заручником у Золотій Орді. Правда, Плато Карпіні при цьому не згадав імені цього сина. В. Білінський зробив припущення, що Плато Карпіні мав на увазі саме Олександра Ярославича, тому що саме він побратався із Сартаком. Цей факт, на думку дослідника, пояснює наступні зухвалі вчинки Олександра щодо захоплення ним влади у власного рідного брата.

Дійсно, згідно з текстом *«Суздальської летописи по Лаврентіевському списку»*, починаючи з 1246 року Сартак керував руськими справами в Орді під час відсутності свого батька і почав впливати на призначення Рюриковичів князями у їхніх заліських вотчинах. Суздальський літописець згадує про надані за участю Сартака впродовж 1246–1250 років ярлики на княжіння декільком представникам Рюриковичів [11, с. 471–472]. Тобто можна вважати, що у Олександра Невського як побратима Сартака були розв'язані руки у боротьбі за Великокняжий престол.

У 1247 році Олександр Ярославич та його молодший брат Андрій поїхали у столицю Золотої Орди за ярликом на княжіння, причому молодший Андрій приїхав першим [11, с. 472]. Але Батий вирішив переправити обох братів у столицю Монгольської імперії Каракорум, тому що тоді він ще не міг самостійно приймати рішення про призначення на посади. Швидше за все брати таки добралися до Каракоруму, бо у 1249 році Олександр отримав ярлик на княжіння у Києві, а Андрій був призначений Великим Володимирським князем [11, с. 472]. Саме в цей час у Каракорумі йшла боротьба за владу. У ній керувала і приймала братів регентша Огуль-Гаймиш, вдова монгольського хана Гуюка, який, за однією із версій, був отруєний Батием. Історик Л. Гумільов вважає, що саме вона *«отдала власть на Руси детям отравленного Ярослава: Александру – великое княжение и разрушенный Киев, а Андрею – богатое Владимирское княжество»* [7, с. 71]. На думку радянського історика В. Пашуто, вона винесла рішення на користь молодшого брата Андрія, тому що була вороже налаштована до Олександра як ставленика Батия [15].

Однак В. Білінський вважає, що Андрій отримав ярлик тільки тому, що Олександр взагалі не їздив у Каракорум, а залишався у заручниках

при дворі Батія і не мав права залишати його двір «*Батий віддав у 1249 році володимирський великокнязівський престол братові Олександра – Андрію, тільки тому, що й у 1249 році Олександр далі сидів при ставці Батія в аманатах. Це підтвердив у 1246–1247 роках великий мандрівник і посол – Плано Карпіні*» [13, с. 99].

Дж. Феннел вважає, що Олександр все ж таки їздив за ярликом і отримав його від ханши Огуль-Гаймиш на посаду князя Київського та Південної Русі «*...регентша, вдова Гуюка, решила дати Андрею право на великокняжеский престол во Владимире, а Александр получил «Кыев и всю Руськую землю (т. е. всю Южную Русь)*» [10, с. 95].

Як вважає царський історик С. Соловйов: «*Невський мог считать себя вправе сердиться на младшего брата, видит в нем хищника прав своих*» [6]. У 1249 році Олександр і Андрій повернулись до Володимира-на-Клязьмі, де, як свідчать літописи, взяли участь у декількох похованнях своїх родичів [11, с. 472]. В. Білінський вважає, що Олександр не поїхав до Києва тільки тому, що там вже княжив Данило Галицький, якого мандрівник Плано Карпіні називав королем Русі.

Згідно зі свідченнями автора «*Новгородской 1-й летописи старшого извода*», влітку 1250 року (в лето 6758) Олександр Невський повернувся до Новгороду [16, с. 62]. А суздальський літописець згадує Олександра Ярославича як новгородського князя у 1251 році [11, с. 472]. Таким чином, Олександр Невський до 1252 року перебував у Новгороді, де у цей період важко перехворів [11, с. 472–473].

Отже, молодший брат Олександра Андрій Ярославич легально стає великим Володимирським князем і керує цим князівством з 1248 до 1252 року. На жаль, практично нічого невідомо про п'ятирічне княжіння Андрія. Із його особистого життя ми знаємо тільки, що наприкінці 1250 року митрополит Київський і всієї Русі Кирило повінчав Андрія з дочкою Галицько-Волинського князя Данила [11, с. 472]. Царський історик М. Карамзін стверджував, що брат Невського «*Андрей, зять Данила Галицкого, хотя имел душу благородную, но ум ветреный и неспособный отличать истинное величие от ложного, княжа во Владимире, занимался более звериной ловлею, нежели правлением...*» [5]. Хоча у літописних джерелах відсутні свідчення, які б підтверджували таку негативну характеристику Андрія Ярославича.

А далі відбувся політичний переворот 1252 року, у результаті якого Олександр Невський за підтримки татар усунув свого брата Андрія із

Володимирського трону. Хронологія цих подій наступна. Олександр поїхав в Орду, після чого звідти проти Андрія Ярославича був відправлений військовий загін татар під керівництвом полководця Неврюя [11, с. 473; 12, с. 524], який у липні 1252 року розгромив військо Андрія та його брата Ярослава у битві під Переяславлем [11, с. 473]. Після цього Андрій, не знайшовши притулку у Новгороді, втік до Швеції. А Олександр Невський з триумфом повернувся зі своїми старійшинами до столичного Володимира-на-Клязьмі й зайняв великокняжий престол [11, с. 473].

Як вважав історик В. Татіщев, Олександр Невський, який так й не змірився з призначенням молодшого брата на великокняжий престол, за своєю ініціативою поїхав в Орду до свого побратима Сартака зі скаргою на рідного брата [9]. В. Татіщев стверджував, що Олександр скаржився Батію і Сартаку на свого брата, великого князя Андрія, що той нібито збирає данину для татар, але повністю її не віддає. Тобто Олександр міг переконати Сартака про великі збитки для ординського бюджету від діяльності Андрія.

Отже, факти свідчать про те, що саме після поїздки Олександра Невського до Орди з доносом на свого брата ординська адміністрація прийняла рішення про усунення від влади Андрія і організувала каральну експедицію. Татарський похід на володіння Андрія відбувся під проводом Неврюя, який розорив Переяславль-Заліський і пограбував багато селищ [12, с. 524]. І саме Олександр, на думку В. Татіщева, винен у цьому руйнуванні.

Під час цього походу також була схоплена і вбита невістка Олександра, а брати Олександра Ярослав і Андрій зазнали поразки від татар. І, як вважає Дж. Феннел, ніякі посилання на вищі політичні міркування не можуть служити виправданням того, що запрошені Олександром татари вбили дружину його брата та пограбували його володіння.

Але докази В. Татіщева відкидаються деякими науковцями, які звинувачують його у так званих «історичних реконструкціях». Так, сучасний український історик О. Толочко стверджує, що у тексті «*Истории Российской*» В. Татіщева літописні свідчення не відокремлені від домислів [17, с. 35, с. 39–40].

Натомість російській історик Д. Володікін стверджує, що «*...появление Неврюевой рати – результат крайней политической неосторожности его брата Андрея. Андрей своим легкомыслием губил Русь, а Александр спасал ее*» [18]. Тобто, на його думку, Олександр не скаржився

на Андрія, а Батий із Сартаком у 1252 році самостійно вирішили нанести превентивний удар по Андрію Ярославичу, дізнавшись про те, що він намагався створити антиординський союз із Данилом Галицьким. Виходить, що Андрій мав власну провину в тому, що Батий надіслав проти нього каральну експедицію, а Олександр ніякого відношення до цього не має. А оскільки його обидва брати Андрій і Ярослав були розгромлені татарами, то Олександр після цього просто був змушений прийняти вільний Володимирський трон.

Однак, як свідчить літописець, у 1252 році Олександр із тріумфом повернувся до Володимира саме з татарами, де його зустріли біля Золотих воріт митрополит із ігуменами і громадяни [11, с. 473]. В. Білінський стверджує: «... Він (Невський) чітко розумів, що має єдиний шанс посісти володимирський великокнязівський пре-

стол, прибравши з дороги брата Андрія. І слід було квапитися, доки влада була в руках у анди – Сартака. Олександр, так званий Невський, скористався своїм підлим шансом» [13, с. 104].

Висновки. Олександр Невський у 1252 році захопив великокняжу владу за підтримки татарських каральних загонів, що ознаменувало початок епохи підпорядкування суздальської землі татарському пануванню. Олександр був безпринципним політиком, який діяв не в інтересах своєї країни, а заради захоплення Володимирського престолу у рідного брата. Невський не був ні благовірним, ні святим, як стверджує сучасна російська пропаганда. Літописні факти розвінчують міфологему про моральність, миролюбність цього представника династії залських Рюриковичів, чие 800-річчя з дня народження урочисто святкується у Росії на державному рівні.

Список літератури:

1. Путин В.В. Указ о праздновании 800-летия со дня рождения Александра Невского. 24. Июня 2014 года. URL: <http://pravo.gov.ru/proxy/ips/?docview&page=1&print=1&nd=102353806&rdk=0&&empire>
2. Защитник и праведник земли Русской: в поисках образа. Иконография святого благоверного князя Александра Невского в произведениях из собрания Государственного музея-памятника «Исаакиевский собор». Под ред. Ю. Мудрова. Санкт-Петербург : ГМП «Исаакиевский собор». URL: <https://anevsky800.ru>
3. Повесть о житии и о храбрости благоверного и великого князя Александра. Подготовка текста, перевод и комментарии В. И. Охотниковой. Библиотека литературы древней Руси. Том 5. Электронные публикации Института русской литературы (Пушкинского Дома) РАН. URL: <http://lib.pushkinskiydom.ru/Default.aspx?tabid=4962>
4. Тихомиров М.Н. Сражение на Неве. *Военно-исторический журнал*. 1940. № 7(12). С. 99.
5. Карамзин Н.М. История государства Российского. Том IV. Глава II. URL: http://www.spsl.nsc.ru/history/karam/kar04_02.htm
6. Соловьев С.М. История России с древнейших времен. Том 3. Глава III. URL: <http://www.spsl.nsc.ru/history/solov/main/solv03p3.htm>
7. Гумилев Л.Н. От Руси до России: очерки этнической истории. Москва : Айрис-Пресс, 2015. 320 с.
8. Володихин Д.М. Александр Невский: воин, государь, святой. Москва : Издательство Московской Патриархии. 2021. 232с. URL: <https://pravchenie.ru/books/istoriya-tserkvi/aleksandr-nevskiy-voin-gosudar-svyatoy/>
9. Татищев В.Н. История Российская. Часть 3. Электронная книга. URL: https://librebook.me/istoriia_rossiiskaia_chast_3/vol1/3
10. Фенел Джон. Кризис средневековой Руси. 1200–1304 гг. Москва : Прогресс, 1989. 291 с.
11. Полное собрание русских летописей, издаваемое постоянною историко-археографической комиссией Академии Наук СССР. (ПСРЛ). Т. I. Лаврентьевская летопись. Вып. 2: Суздальская летопись по Лаврентьевскому списку. Издание 2-е. Ленинград: Издательство Академии Наук СССР, 1927. Тит. л. + 200 (289-48) стб. URL: http://psrl.csu.ru/toms/Том_01.shtml
12. Полное собрание русских летописей, издаваемое постоянною историко-археографической комиссией Академии Наук СССР. (ПСРЛ). Т. I. Лаврентьевская летопись. Вып. 3: Приложения. Продолжение Суздальской летописи по Академическому списку. Издание 2-е. Ленинград: Издательство Академии Наук СССР, 1928. Тит. л. + 62 (489-540) стб.+37 нен. стр. URL: http://psrl.csu.ru/toms/Том_01.shtml
13. Білінський В.Б. Країна Моксель, або Московія. Роман-дослідження. Книга 1. Київ : Видавництво імені Олени Теліги, 2009. 376 с.
14. Джиованни дель Плано Карпини. История Монгалов. Гильом де Рубрук. Путешествие в Восточные страны. Редактор Г.П. Богоявленский. Москва : Государственное издательство географической литературы, 1957, 287 с.
15. Пашуто В.Т. Александр Невский. (ЖЗЛ). Москва : Молодая гвардия, 1974. 160 с. URL: http://militera.lib.ru/bio/pashuto_vt01/01.html

16. Полное собрание русских летописей, изданное по высочайшему повелению археографической комиссией (ПСРЛ). Т. III. IV. Новгородские летописи. Новгородская первая летопись. Санкт-Петербург : в типографии Эдуарда Праца, 1841. 316 с. URL: http://psrl.csu.ru/toms/Tom_03.shtml

17. Толочко А.П. «История Российская» Василия Татищева: Источники и известия. Москва : Новое литературное обозрение; Киев : Критика, 2005. 544с. URL: <http://history.org.ua/Libria/UA/966-7679-62-4/966-7679-62-4.pdf>

18. Володихин Д.М. Специальный проект. 800 лет Александру Невскому: битвы князя и за князя. 12.09.2021 г. URL: <https://rg.ru/2021/09/12/800-let-aleksandru-nevskomu-bitvy-kniazia-i-za-kniazia.html>

Nikolaiuk T.A. ALEXANDER NEVSKY: A CUNNING WAY TO GREAT PRINCE'S POWER

The article examines the actions of one of the “heroes” of modern Russia, Alexander Nevsky, who, having entered into an alliance with the Tatar administration and using the military punitive units of the Horde, brazenly seized power from his brother Andriy Yaroslavych's. Alexander Yaroslavych's cooperation with the Tatar Horde in the struggle with his brother Andriy for the Grand Ducal power was studied by a comparative analysis of chronicles with the conclusions of numerous Russian and foreign historians.

A study of the chronicles revealed that, beginning from 1246, Alexander Nevsky established close friendly relations with the Horde, twinning with the eldest son of Khan Batu Sartak. In 1247, Alexander Yaroslavych and his younger brother Andriy went to the capital of the Golden Horde for a label on the Great Vladimir Reign, which Andriy received it. After that, Alexander Nevsky first returned to Vladimir-on-Klyazma with his brother, and then found himself in Novgorod, where he ruled until 1252.

But in 1252 Alexander Yaroslavych shamefully used the Tatar punitive detachments to seize the power of the Grand Duke from his brother, which later contributed to the establishment of the Tatar yoke in the Zalis lands.

These facts debunk the mythology of morality, peace and piety of this representative of the Zalis Rurikovich dynasty, whose 800th birthday is solemnly celebrated at the state level in Russia.

Key words. *Mythologems, imperial discourse, Alexander Nevsky's collaboration with the Golden Horde, a label for the reign, punitive Tatar troops.*

Чекаленко Л.Д.

ДУ «Інститут всесвітньої історії Національної академії наук України»

Солошенко В.В.

ДУ «Інститут всесвітньої історії Національної академії наук України»

ПРОБЛЕМА ПОЛЬСЬКО-НІМЕЦЬКОГО КОРДОНУ ЯК ДИСКУРС МІЖДЕРЖАВНОГО НЕПОРОЗУМІННЯ

Аналізуючи процес еволюції взаєморозуміння прикордонних народів, спадає на думку, що загострення протистояння між ними з деяких нерозв'язаних територіальних питань викликані традиційними історичними, моральними й матеріальними кризами суспільства. Подібні непорозуміння час від часу несподівано загострюються, привертаючи увагу наукової і політичної спільнот. Доволі часто такі непорозуміння спричинені результатами своєчасно не вирішених проблем, як, наприклад, у польсько-німецьких відносинах.

Польська сторона за прийнятною для неї практикою доволі активно порушує будь-які питання, що можуть зашкодити Республіці Польщі і польськості загалом. Задля оприлюднення дотичної інформації звертається до відомих історичних подій. Так, у тридцяті річницю возз'єднання Німеччини ініціатором чергового повернення до наболілих територіальних питань була саме Республіка Польща. Польські науковці, реагуючи на заклики спільноти, вкотре звернулися до минулого польсько-німецьких відносин. Така небайдужість до своєї історії свідчить або про неабиякий глибинний інтерес до польсько-німецького територіального питання, або про чергову політичну та економічну кризу польського суспільства. Німецька сторона, на противагу польській, до зазначених питань ставиться виваженіше і прохолодніше, не надаючи їм особливої ваги.

Водночас до проблемних питань обома сторонами віднесено необхідність укладення остаточного договору про кордони; оновлення договору про добросусідство; розгляд проблеми переміщених / вигнаних осіб; потенційної компенсації Польщі з боку Німеччини за наслідки війни тощо. Міжнародні аспекти охоплюють питання ставлення Польщі та Німеччини до Східної політики Європейського Союзу, варіанти взаємозалежності і взаємовпливів Європи на російський і український вектори, питання Північного газопроводу, диференційні позиції щодо низки політичних складників Європейського Союзу та інше.

Ключові слова: відносини Польщі та Німеччини, питання кордону, стереотипи, міграційна проблема, Європейський Союз.

Стабілізація дружніх сусідських відносин між центральними країнами Європейського континенту, як виявляється, є ще далекою до завершення. Причинами тому є допущення певних помилок у недалекому історичному минулому, зокрема, в процесі встановлення державних кордонів, неврахування позицій історичної пам'яті низки поколінь і світоглядів сусідніх народів, політичні та економічні кризи.

Метою статті є розгляд проблемних питань польсько-німецьких відносин, зокрема, дотичних міждержавних кордонів, що склалися після завершення Другої світової війни. З цією метою проаналізовано основні документи, а також публікації: монографії, статті, дослідження полоністики і германістики, роботи дослідних центрів, урядових і неурядових установ.

Постановка проблеми. Перші виклики у двосторонніх відносинах були закладені позиціями сторін щодо змісту текстів договірних паперів між колишніми противниками, а пізніше – несподіваними союзниками. Нагадаємо, що об'єднання Німеччини 1990 року вимагало перегляду всієї міжнародно-договірної основи, що була напрацьована обома державами у післявоєнний період. І насамперед непрості завдання стосувалися оновлення документації відносин Німеччини з Республікою Польща. З огляду на обставини, що склалися, доволі оперативного до 1992 року держави регіону уклали нові двосторонні документи. Зазвичай всі тексти містили положення про практику міжурядових консультацій, заявляли про намір розширити економічне співробітництво та запровадити відповідні дії щодо європейської безпеки,

містили положення, що стосуються німецької меншини, а також заяви про підтримку намірів Польщі, тодішньої Чехословаччини та Угорщини приєднатися до НАТО і Європейського Союзу.

Головним завданням польської держави після Другої світової війни і розпаду СРСР було гарантування суверенітету, забезпечення безпеки, недоторканності державних кордонів тощо. Все це вимагало офіційного підтвердження на рівні двосторонніх угод, зокрема з сусідами по Європі.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Зростання інтересу наукової спільноти Польщі до питань «історичної справедливості», які тісно пов'язані з історичною пам'яттю, спостерігається з початку нового тисячоліття. Такий інтерес був продиктований передусім набуттям членства в НАТО і в Європейському Союзі. Невдовзі з'явилися наукові монографії представників таких наукових центрів, інститутів, громадських організацій, як Інститут Віллі Брандта, Фонд імені С. Баторія, Музей Варшавського повстання тощо [1]. Прискіпливий інтерес до вивчення зазначеної проблематики спостерігаємо в середовищі польських учених з місцин, які були повернуті полякам, – вроцлавських і познанських земель [2]. Таке можна пояснити, по-перше, особливим інтересом до рідних місць пам'яті, а по-друге, прямими замовленнями згори – від керівних офіційних структур польських міст і прилеглих до кордону районів, для підтвердження і доведення територіальних прав.

Слідом за польськими дослідниками висвітлювати згадану тематику почали й учені з Німецького інституту Польщі і Центру імені Віллі Брандта. Серед таких згадаємо роботи відомого історика Р. Траби [3], який активно відстоював історичне примирення обох народів. Не можна обійти увагою і ґрунтовний спільний польсько-німецький історичний доробок – шеститомну працю «Польсько-німецькі місця пам'яті» [4], в якій досліджено історичні місця спільних зв'язів і непорозумінь. У книгах подається методика дослідження, окремо висвітлюються місця пам'яті в Польщі і Німеччині, а останні томи містять тексти очевидців подій – згадки про минуле. Інтерес у читача викликають оцінки місцевим населенням тих подій, що відбувалися в спільній не простій історії, як, наприклад, думки спільнот про «справедливість» кордону по річкам Одеру та Ниси-Лужицької. Власну періодизацію історичної політики Німеччини у вимірі історії запропонував німецький історик Е. Вольфрум [5]. У 2010 році побачила світ колективна монографія, присвячена

дослідженню нової східної політики бувшого канцлера ФРН Віллі Брандта «Люди і політика: 1960–1970 роки», в якій серед іншого згадуються ініціативи примирення двох народів та інше [6].

Особливістю більшості наведених досліджень є те, що автори з німецької та польської сторін розкривають, описують і аналізують подібні історичні події, однак оцінюють їх по-різному, часто висловлюючи прямо протилежні точки зору. Зазначене свідчить про те, що в середовищі німецького і польського наукових бомондів до сьогоднішнього дня відсутній виважений консенсус у розумінні непростих питань порозуміння німців і поляків, тобто питань історичної пам'яті. Поза німецькою і польською історіографією існують також видання російських учених, які переважно вивчають російсько-німецькі відносини.

Складні питання польсько-німецького порозуміння розглядаються і вітчизняними науковцями, зокрема А. Кудряченком, монументальна праця якого «Федеративна Республіка Німеччина: засади демократичного сходження» нещодавно побачила світ, В. Солошенко, С. Трохимчуком та Н. Горською; відносини між державами через призму зовнішньої політики України розглядає і Л. Чекаленко [7] тощо. Водночас окремих докладних наукових робіт українських учених-гуманітаріїв, де б глибоко аналізувались проблемні питання кордонів Польщі і Німеччини, протистояння народів на тлі історичної пам'яті, на жаль, немає.

Виклад основного матеріалу. Специфіка розвитку Польщі полягає в тому, що політика держави сформувалась в умовах бездержавності та зневаги з боку провідних європейських держав. У польській історії можна виокремити кілька історичних етапів становлення суб'єктної Польщі: історичний період становлення держави в Східній Європі та її експансія на східні землі, залежність від російського / радянського фактору, і нарешті, нова ситуація, що склалася з приєднанням до ЄС.

Експансія Польщі на Схід тривала протягом всієї польської історії, починаючи з об'єднання Польщі з Литвою в союзну державу XIV–XV століть, що пізніше закріпила Конституція 3 травня 1791 року. Після 1918 року не вдалося відродити польську державність, якою вона була кілька століть тому, однак Польща спромоглася за підтримки західних країн приєднати або «взяти під протекторат» західну Україну, Білорусь, литовські землі. В результаті кожен третій мешканець Польщі на той час був іноземцем.

Із завершенням радянської доби і здобуттям незалежності України, Литви, Молдови перед

новітньою Польщею постала необхідність перегляду наявних помилок і переосмислення власної історії. Хоча офіційно Польська Народна Республіка вважалася незалежною країною, і Радянський Союз не кооптував її територію до свого складу, однак на польській території перебували радянські війська, насаджувалась атеїзація, нав'язувалась радянська ідеологія марксизму-ленінізму, повзуча русифікація через обов'язкове вивчення російської мови та наукового комунізму. Радянська влада запровадила схему з «повернення земель», закріпила тимчасовий польський кордон зі всіма сусідами. Саме такі рішення сталінського керівництва до підписання угоди між двома Німеччинами 1970 року кинули Польщу у коловорот міжнародної напіввизначеності, втягнули її в табір соціалізму і нестабільності, тримали її в постійній напрузі територіального неблагополуччя. Радянське керівництво вимагало від Польщі лояльності в обмін за її підтримку в очах Заходу, а польсько-німецький кордон не розглядався усталеною субстанцією і правовим явищем, особливо з погляду західної Німеччини.

У системі домовленостей найважливішими міжнародними документами з урегулювання кордону вважалися Потсдамська угода (2 серпня 1945 р.), Договір Згожельця НДР з Польщею (6 липня 1950 р.), Варшавський договір Польщі з ФРН (7 грудня 1970 р.).

Проблемні наслідки спроможності Договору про кордон 1990 р. в результаті різного тлумачення деяких його положень, як виявилось, були закладені як сповільнена міна в попередніх документах і передусім у Потсдамській угоді (IX розділ). При цьому ФРН, захищаючи і відстоюючи свої права на німецькі території в кордонах 1937 року, вважала Потсдамську угоду таким документом, положення якого не можуть бути підставою до визнання і подальших змін кордону. Водночас інша частина документу, присвячена питанню обміну населенням, – що означало фактично вигнання німців з їхніх земель, – явно працювала на польські інтереси і передбачала у майбутньому закріплення проблемних територій за Польщею [8]. Згадуваний документ, підписаний в Згожельці 1950 року, на перший погляд виправляв ситуацію, що склалася, і містив всі складники, які вносяться в подібні тексти міждержавних домовленостей. Йшлося і про демаркацію і ратифікацію кордону, умови перетину, місцевий прикордонний рух тощо. Йшов час, польська сторона спромоглася домогтися від ФРН обговорити і укласти новий документ – договір 1970 року між ФРН і

ПНР. Однак у цьому разі несподівана резолюція нижньої палати німецького парламенту Бундестагу (травень 1972 р.) змішала всі карти, заявивши, що цей документ не передбачає мирного врегулювання, а також не є правовою основою для закріплення кордону. Цю ж ідею підтвердив і Федеральний конституційний суд ФРН (7 липня 1975 р.) [9]. Така напружена ситуація тривала майже тридцять років і тільки з об'єднанням Німеччини вона була врегульована. Наприкінці 1990 року підписано договір про визнання кордонів Польщі по річках Одра та Ниса, а пізніше і договір про добросусідство. Таким чином, Договір від 14 листопада 1990 р. остаточно закріпив кордонну лінію між ФРН і Республікою Польща.

Важливість цього документу вимірюється возз'єднанням Німеччини: саме цей акт примирення доводив, що об'єднання було можливим лише з підтвердженням західного кордону Польщі. І цей складник напряму був пов'язаний з договором про добросусідство. Ось чому цей договір був для польської сторони особливо вирішальним [9]. На думку переговорників, «у дипломатії бувають і чарівні моменти, але їх потрібно робити на землі» [10].

Договір був парафований і підписаний в Бонні (17.6.1991) – тодішній столиці Німеччини. Цей договір називали «всеосяжним» (хоча низка питань лишилися за лаштунками документу, зокрема проблема топографічного маркування).

Висновки. Вивчення проблематики взаємовідносин Республіки Польщі і Федеративної Республіки Німеччини доводить, що причини пізніших територіальних претензій були закладені переважно в текстах міждержавних документів післявоєнної доби. До такої думки доходять і представники аналітичних шкіл обох країн, які вивчають задану проблему.

Автори статті дослідили широкий пласт історіографічних джерел, документи за загаданою темою і в результаті виявили диференційні підходи науковців з обох сторін до досліджуваної тематики. Причому вчені і політики Німеччини і Польщі дають прямо протилежні оцінки подій, що відбувалися вже майже століття тому на Європейській арені. При цьому, попри низку теоретичних напрацювань за зазначеною тематикою, втілення двосторонніх рішень у практику, конкретні практичні рекомендації щодо прикордонних протиріч, консенсусу між сторонами остаточно не знайдено, і проблема територіальних претензій до цього часу остаточно не вирішена [10]. При цьому з'ясовано, що протилежних позицій дотримуються не тільки історики,

а й деякі провідні політики, що загалом заважає об'єктивному розгляду всіх складників проблеми і заводить можливість прийняття остаточного рішення у глухий кут. Встановлено також, що не останню роль у цьому негативному процесі грають феномени історичної пам'яті поколінь, образи і несправедливі рішення попередників, зокрема і урядів обох держав. Досліджуючи задану проблематику, авторками обґрунтовано кілька науково-теоретичних положень і висновків. Серед них першість веде фактор історичної пам'яті.

По-друге, допущені давні прорахунки у визначальних дво- і багатосторонніх міжнародних документах з особливою силою даються взнаки через десятиліття. Це підтверджує тодішню некомпетентність творців документів, які повністю не опанували

ситуацію і не врахували позицій сторін, що змінювались із геополітичними змінами на континенті.

По-третє, у претензійному контексті першою виступає польська сторона, яка висуває до ФРН все нові й нові закиди, знаходячи чергові «об'єктивні» документи. Особливо посились претензії Республіки Польщі до ФРН, зокрема вимога чергових компенсацій, останніми роками, в роки кризи євроінтеграційного процесу, загострення соціальних негараздів в польській державі і глибоких геополітичних змін у світі загалом. «Поляки та німці не зобов'язані нічого одне одному прощати, вони не повинні любити одне одного. Досить просто навзаєм поводитися порядно, по-людськи. Цього від нас вимагає географія», – радить професор Владзімеж Бородзей [10]. Варто прислухатися до такої виваженої і розумної поради.

Список літератури:

1. Madajczyk P. Wyszyczenia i przesiedlenie popoczdamskie ludności niemieckiej z Polski. *Transfer – obywatelstwo – majątek. Trudne problemy stosunków polsko-niemieckich* / pod red. W. M. Góralski. Warszawa: Pol. Inst. Spraw Międzynarodowych, 2005. S. 21–47; Jankowiak S. Akcja “łączenia rodzin” między Polską a Niemiecą Republiką Demokratyczną w latach 1949–1954. *Przegląd Zachodni*. 1995. Vol. 3. S. 51–74; Stankowski W. Wyszyczenia ludności niemieckiej z Województwa Pomorskiego w latach 1945–1950. *Przegląd Zachodni*. 1992. Vol. 2. S. 143–159; Kačka K. Polityka historyczna: kreatorzy, narzędzia, mechanizmy działania – przykład Polski. *Narracje pamięci między polityką a historią* / pod red. K. Kačka, J. Piechowiak-Lamparska, A. Ratke-Majewska. Toruń: Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu M. Kopernika, 2015. S. 55–80.

2. Historia wzajemnych oddziaływań. Warszawa: Oficyna Naukowa, 2014. 432 s.; Lawaty A., Hubert O. Polacy i Niemcy: historia, kultura, polityka. Poznań: Wyd. Poznańskie, 2003. 711 s.; Müller, M. G. Historia transnarodowa, historia wzajemnych oddziaływań i (po)dzielone miejsca pamięci. Tradycje i wyzwania metodologiczne). *Polsko-niemieckie miejsca pamięci: Refleksje metodologiczne* / pod red. R. Traba, H. H. Hahn. Warszawa: Scholar, 2013. S. 17–29; *Z modernizacją w tle : wokół rodowodu nowoczesnych niemieckich wyobrażeń o Polsce i o Polakach* / pod red. H. Orłowski. Poznań: PTPN, 2002. 143 s.

3. Przełom i wyzwanie: XX lat polsko-niemieckiego Traktatu o dobrym sąsiedztwie i przyjaznej współpracy 1991–2011. Warszawa, Elipsa, 2011; Borodziej W. Wersal & Jafta i Poczdam Jak problem polsko-niemiecki zmienił historię powszechną. *Polsko-niemieckie miejsca pamięci. Wspólne / Oddzielne* / pod. Red. R. Traba, H. H. Hahn. Tom 2. Warszawa: Scholar, 2012. S. 345–365; Tomala M. Patrząc na Niemcy. Od wrogości do porozumienia 1945-1991. Warszawa: Polska Fundacja Spraw Międzynarodowych, 1997. 207 s.

4. Traba, R., Hahn, H. H. *Polsko-niemieckie miejsca pamięci*. T. 1–4 Warszawa: Scholar, 2012. 2267 S.

5. Wolfrum E. Erinnerungskultur und Geschichtspolitik als Forschungsfelder. *Reformation und Bauernkrieg. Erinnerungskultur und Geschichtspolitik im geteilten Deutschland*, Leipzig. Evangelische Verlagsanstalt, 2010. S. 13–47.

6. Brandt, Willy. *People and politics: The years 1960-1975* [Brandt, Willy] on Amazon.com. Hardcover, Published by Little Brown and Company. 2010. 524 pages.

7. Кудряченко А.І. Федеративна Республіка Німеччина: засади демократичного сходження: монографія. ДУ «Інститут всесвітньої історії НАН України» Київ : Фенікс, 2020. 656 с. та ін.; В. Солошенко. Повернути чи залишити? Долі культурних цінностей – невирішена проблема у відносинах Німеччини та Польщі. 2021. 213 с. та ін.; Л. Чекаленко. Зовнішня політика України : монографія. Київ : ДАУ МЗС України, КНУ імені Тараса Шевченка. 2016. 310 с. тощо.

8. *Diplomatic Papers. The Conference of Berlin (The Potsdam Conference), 1945, Vol. II, Washington 1960, dok. 1384, s. 1509.*

9. Из спогадів Ришарда Білецького, який 30 років тому обіймав посаду прем'єр-міністра Польщі. Jan Krzysztof Bielecki: 30 lat temu podpisał z Niemcami traktat o dobrym sąsiedztwie 17.06.2021. Jacek Lepiarz. 31.12.2020: <https://p.dw.com/p/3v11K>.

10. Владзімеж Бородзей. Німці і поляки не зобов'язані нічого одне одному прощати. 21 трав. 2021 р.: <https://novapolshcha.pl/article/nimci-i-polyaki-ne-zobovyazani-nichogo-odne-odnemu-proshati>.

Chekalenko L.D., Soloshenko V.V. THE PROBLEM OF THE BORDERS OF POLAND AND GERMANY AS A DISCOURSE OF INTERSTATE MISUNDERSTANDING

Analyzing the process of evolution of mutual understanding of border peoples, it seems that the escalation of confrontation between them on some unresolved territorial issues is caused by traditional moral and material crises of society. Such misunderstandings suddenly escalate from time to time, attracting the attention of the scientific and political communities. Quite often such misunderstandings are caused by the results of unresolved issues, such as in Polish-German relations.

According to the practice acceptable to it, the Polish side quite actively raises any issues that may harm the Republic of Poland and Polishness in general. In order to publish all sorts of relevant information, he refers to well-known historical events on significant dates. Thus, on the thirtieth anniversary of German reunification, the Republic of Poland was the initiator of another return to painful territorial issues.

Polish scholars, responding to the calls of the community, have repeatedly turned to the past of Polish-German relations. Such indifference to its history testifies either to a very deep interest in the Polish-German territorial issue or to another political and economic crisis in Polish society. The German side, in contrast to the Polish side, treats these issues more carefully and coolly, without giving them much weight.

At the same time, the need to conclude a final agreement on borders is a problematic issue for both parties; renewal of the neighborhood agreement; consideration of the problem of displaced / expelled persons; potential compensation of Poland by Germany for the consequences of the war, etc. International aspects include the attitude of Poland and Germany to the Eastern policy of the European Union.

Key words: *relations between Poland and Germany, border issues, stereotypes, migration problem, European Union.*

ЕТНОЛОГІЯ

UDC 94(479.24)

DOI <https://doi.org/10.32838/2663-5984/2021/4.33>

Baghirova Sh.V.

Azerbaijan University of Languages

ULTERIOR PLANS OF ARMENIAN NON-PROFIT ORGANIZATIONS IN NORTHERN AZERBAIJAN IN THE LATE 19TH AND EARLY 20TH CENTURIES

After the division of the historical lands of Azerbaijan between Russia and Qajar Iran, the mass resettlement of Armenians to North Azerbaijan began. The Armenians who resettled here, being an ethno-confessional support for Russia, protected the interests of the empire in the Caucasus and played a role in expanding its sphere of influence. At the same time, the Armenians who joined to Russian society gradually exposed the myth of the “Armenian state” they had invented and succeeded in suppressing the Muslim community, the indigenous population of North Azerbaijan. Of course, this also coincided with the interests of the imperialist forces. During the said period, to unite under a social organization in the South Caucasus, especially in Azerbaijan, was controversial. Unlike the local Muslims, the foreign Armenians were provided by necessary conditions by the ruling forces of the empire. Since the church itself is directly involved in philanthropy in Russia, the main reason for the lag of Muslims in this area is clear. However, charity is one of the important conditions in the cultural and social life of every nation.

The Armenians, who were gradually gaining ground in the lands of North Azerbaijan, used even the ugliest means to achieve their goals. Nationalist, chauvinist Armenian parties such as Dashnaksutyun and Hinchag were planning to strengthen their position here, as well as to usurp Eastern Anatolia, organize raids, uprisings, raise funds, and train terrorist groups. Propaganda was one of the main tools for the implementation of these heinous and ulterior plans. The main source of funding for the separatist movement was non-profit organizations that spread enlightenment and worked for the national awakening of the Armenians: the necessary funds were collected from fairs, literary gatherings, lotteries, membership fees, donations organized for charitable purposes. Armenian non-profit organizations operating in Baku closely cooperated with nationalist parties and were closely involved in their ulterior goals under the guise of enlightenment and charitable activities. The aims of charity organizations such as the Baku Armenian Humanitarian Organization and the Baku Armenian Cultural Union were in fact to secretly assist the activities of the Dashnaks.

Key words: North Azerbaijan, resettlement, non-profit organization, enlightenment, ulterior objects of Armenians.

Formulation of the problem. According to the Treaty of Turkmenchay between the Russian Empire and Qajar Iran in 1828, the historical lands of Azerbaijan were divided into two parts: the lands north of the Aras River became part of Russia, and the lands south of Araz became part of Qajar Iran. As follows began the process of establishing various methods of governing the colonial empires in the divided territories. The process of resettlement of Christians, especially Armenians, as part of the colonial policy of the Russian Empire in the South Caucasus – North Azerbaijan coincides with this period.

With the resettlement of Armenians in the South Caucasus, imperialist circles established ethno-confessional support in the newly occupied territories. The local inhabitants of these lands and Muslims, who made up the majority of these inhabitants, (the Russians called them Tatars) did not openly or potentially accept living under Russian captivity. In the first half of the 19th century, as well as in the 1970s, there was a popular struggle against the colonial policy in North Azerbaijan. The Russians did not trust the local Muslims and intended to break their resolve. As the Russian ambassador to the Qajar State

A.S.Griboyedov said: "We threatened them, but we could not educate them. This issue cannot be resolved soon." (6). The policy of resettlement of non-Muslim peoples was considered the only game in town in this regard. This process also covered the period of development of capitalist relations. In particular, the resettlement of Armenians directly served the political interests of the empire.

Analysis of recent research and publications

At first glance, "respect" for Armenians, who always present themselves as "poor" and "martyr", in the eyes of the ruling circles of the Russian Empire, and act as a reliable and loyal hatchet man, can be attributed to Christianity, which is a common religion. However, there were also political interests. Armenians protected the interests of the Russian Empire in the Caucasus and played a role in expanding its sphere of influence. At the same time, being the political and ethnic backbone of Russia, the Armenians who had joined into Russian society gradually developed their own myth of "Greater Armenia from sea to sea" and succeeded in suppressing the Muslim community. Of course, this also coincided with the interests of the imperialist forces.

It should be noted that in the second half of the XIX century, due to the development of the oil industry on the Absheron Peninsula, Baku became a major industrial city and was considered the largest industrial center in the South Caucasus. The rights of Turkish-Muslims were violated due to the resettlement of non-Muslim peoples, especially Armenians, and their employment in industry, agriculture and handicrafts. At the same time, the main goal of the imperial government was to hide the appropriation of oil by central management from Muslims. That is why the conditions were created for the social organization of the Armenians, who were the "favorite" of the empire, not only in the South Caucasus, but also in the whole Caucasus. The main purpose of these organizations was to enlighten the nation to which they belonged, to form self-consciousness under the guise of education and to create a state as the logical consequences of these activities. At the root of this process was the complete collapse of local Muslims. Apparently, in order to achieve their insidious goals, both the Russians and the Armenians understood each other very well and complemented each other.

Setting objectives. It should also be noted that over the past 30 years, 20% of the territory of the Republic of Azerbaijan, including the territory of Nagorno-Karabakh, has been occupied by the Republic of Armenia. For centuries, our evil-doer neighbors have resorted to various means to

achieve their insidious goals in the historical lands of Azerbaijan, where they live. In order to realize their cold-blooded plans, the Armenians, who settled in Baku from the end of the 19th century, were able to become a public union. Interestingly, despite the efforts of prominent bourgeois and enlightened representatives of Azerbaijan, the local Turkish-Muslim population was able to achieve this success a little late. Such a situation existed in the formation of political parties. At the beginning of the 20th century, branches of various Armenian parties were widely active in Azerbaijan. The largest of them was the hard-line bourgeois-nationalist Dashnaksutyun party. The Dashnaks, who aimed to achieve economic and political freedoms through revolts and terrorism, promoted the idea of unity and harmony of interests of various social forces among the Armenians. Declaring the struggle for the independence of the Armenians in the Ottoman territory as its main task, Dashnaksutyun gradually expanded his field of activity beyond the borders of this country. The party was founded in 1890 to spread the idea of creating a "Greater Armenia" that dominates from sea to sea and covers almost the entire territory of the South Caucasus, including the Ottoman Empire. The branches were established in Baku, Ganja, Shusha and other cities of Azerbaijan. The Dashnaks took an active part in the massacres against Turkish-Muslims in Ottoman Empire, in Azerbaijan in 1905, as well as in the March 1918 massacre. In addition, there were other Armenian nationalist organizations in the South Caucasus. In the 80s of the 19th century, there was a political circle in Yerevan called "Armenian Nationalists and Patriots" (4). The main purpose of the members of this association was to raise funds to provide weapons to Armenians living in Ottoman territory (10).

The Hnchak party, founded in Geneva in 1887, also aimed to establish a Greater Armenian state. The goal was to liberate "Eastern Armenia – Turkish Armenia" (7). Local organizations of this party, which used terrorist acts against its political rivals, also operated in Baku, Shusha and Ganja. One of the interesting points is that after the suppression of the Hnchak revolt in the territory of Ottoman Empire in the 90s of the 19th century, a massive influx of Armenians began to the South Caucasus - especially to the regions of Yelizavetpol, Yerevan, Baku. If after 1826-1828, as a result of the resettlement of Armenians, in the 90s of the 19th century their number was 900,000, in 1908 this number had risen to 1,300,000 [7].

Undoubtedly, activists of these political parties, especially the Dashnaks, who intended to create

their own state at the expense of foreign lands, were actively involved in the work of several Armenian public organizations. This can be clearly seen in the documents on the activities of the above-mentioned Armenian non-profit organizations.

Thus, the territory of Azerbaijan was gradually becoming a base for Armenian separatists to pursue their insidious goals. Armenians were making plans to strengthen their position here, as well as to usurp Eastern Anatolia, organize raids, uprisings, raise funds, and train terrorist groups. Propaganda was one of the main tools to achieve this goal. The main source of funding for the separatist movement was non-profit organizations that spread enlightenment and worked for the national awakening of the Armenians: the necessary funds were collected from fairs, literary gatherings, lotteries, membership fees, donations organized for charity. Among those who held a separatist position and had special sympathy for the Armenian political parties were millionaires A.I. Mantashev, the Gukasov brothers, B.Lalayev and others. These individuals donated some of their income to charity [4].

As noted, Armenian non-profit organizations operating in Baku were closely involved in the goals of the nationalist movement under the guise of close cooperation with nationalist parties and educational and charitable activities. The activities of the Dashnaks in the activities of the Baku Armenian Humanitarian Organization and the Baku Armenian Cultural Union were undeniable. Under the pretence of the enlightenment propaganda, they were in fact spreading ideas for the creation of a fictitious "Greater Armenia".

Presentation of the main research material. In the second half of the 19th century, social organization in the South Caucasus became controversial. Unlike the local Muslims, the ruling forces of the empire created conditions for the foreign Armenians. Since the church itself is directly involved in philanthropy in Russia, the main reason for the lag of Muslims in this area is clear. However, charity plays a significant role in the cultural and social life of every nation.

The first Armenian non-profit establishment founded in Baku was the Baku Armenian Humanitarian Organization. Prior to that, there was an Armenian charity founded in 1860 in the territory of Ottoman Empire, in Istanbul. However, this society could not expand its activities with the "desire" of the Armenians. On May 21, 1864, the said organization was established in Baku. The motto of the society was "love for the people", and its purpose was to help the Armenians in Russia and

to spread enlightenment. Even the poorest Armenian was ready to spend his last penny on the activities of this organization. Armenians were more interested in reading and writing than Turks and Muslims, who were left homeless in their ancestral lands, and the organization of enlightenment was at the required level. The main initiator of the organization, David Rostomyan, an Armenian doctor working in Baku and originally hailing from Tbilisi (Georgia), was able to find several like-minded people to carry out this work. These people were engaged in the oil industry, trade, production, and using their own funds, were able to raise enough capital in 1862–1863. After two years of preparation, the charter of the Baku Armenian Humanitarian Organization named after Enlightener St. Gregory was adopted by His Majesty the Emperor on May 21, 1864 (3, Charter).

The main goal of the Baku Armenian Humanitarian Organization named after the Armenian enlightener St. Gregory was to spread enlightenment among all Armenians, regardless of age, gender, living conditions and religious beliefs, and to take measures to improve their financial opportunities. The organization provided money or clothes and food to those in need, and helped the unemployed to find work. They also placed the elderly and the orphans in appropriate shelters and orphanages, and the minors in orphanages and children's homes, and were engaged in enlightenment - publishing books in Armenian, organizing libraries and theaters.

The organization operated in Baku city and Baku province. At least 15 people were required to become members in order to open branches. In general, adults of both genders and, most importantly, any Armenian with Russian citizenship, regardless of their social status, could be admitted to the organization. According to the charter, if the organization was to be closed, all its funds had to be spent on the Armenian people (3, Charter).

While there was no public organization of local Muslims in Baku, the existence of the "Armenian Humanitarian Organization" can be considered an important part of the ideas of statehood that Armenians dreamed of in these lands. The gathering of Armenians living in Baku in this organization, uniting for charitable purposes under the propaganda of Christian ideas was a manifestation of the unity of the church and their national wealth. At a time when the Russian Empire was in a tough position against the Muslims of North Azerbaijan, this self-governing organization can be considered as a kind of national autonomous body of the Baku Armenians within the city. All this was done with the blessing of

the ruling circles of the empire. While we exposed to the indifferent and rude attitude of the empire in our lands, it was unfortunate that the Armenians were given such privileges and that this nation was purposefully pursuing its goals.

After the death of David Rostomyan, in 1870, Major Movses Zohrabyan was elected chairman of the organization. This year, the organization opened a printing house and a long-running library in Baku. The organization, which published books in its native language, distributed free books to members. The organization had published more than twenty different books. Book publications, secret messages were also sent for the purpose of enlightenment and literacy. The founders and members of the organization understood very well what their activities would lead to.

Starting from 1875, in the contrary to the “Baku” wording in the name of the organization approved under its charter, it was not satisfied with the activities in Baku, tried to spread its existence in the provinces of Azerbaijan. This fact itself is evidence of the illegality of the organization’s activities. The goal was to bring all Armenians together, to educate, to govern from a single center.

A heavy blow to the Baku Armenian Humanitarian Organization was made by Prince (knyaz) Golitsyn, who was appointed as the Viceroy for the Caucasus. Thus, by his order, the activities of the organization were restricted, Armenian schools were closed in the South Caucasus, the promotion of literary and enlightenment was banned, and only charitable activities were allowed. This charitable activity could be carried out only in the territory of Baku province. Even the words “named after the Enlightener St. Gregory” were removed from the name of the organization. The prince also signed a decree in November 1901 on the return of Armenian refugees to the South Caucasus after the suppression of the Ottoman revolt [8]. The implementation of all these measures was not unreasonable. The “cultural awakening” among the Armenians, which went beyond the established framework, worried the imperialist forces. Of course, Prince Golitsyn was aware of this and limited the broad powers of organization.

In June 1903, the prince instructed the governor of Yerevan, Nakashidze, to inspect the Armenian-Gregorian churches (8). After that, Golitsyn signed a decree on the confiscation of the property of the Armenian Church. The reason for this was the detection of the fact that the rich Armenian Apostolic Church, with its innumerable incomes, secretly aided the proletarian revolutionaries. Golitsyn, of

course, had an idea of what the Armenian Church could do. The Armenian Church was seemingly a place of worship, but inside it was an institution where political issues were discussed; plans for the realization of fictitious ideas of statehood were drawn, and secretly opposed to the laws of the empire. It should be noted that the role of charitable actions organized by Armenian public organizations in collecting church revenues was great.

According to the law, the real estate of the church was transferred to the Ministry of Agriculture, and the income was transferred to the Ministry of Internal Affairs. The activity of the Armenian Church, as it is known, was political in nature. In connection with this, Armenians living in Yerevan, Kars, Etchmiadzin, Tbilisi, Akhalkalaki, Batumi, Shusha, New Nakhchivan (none of these lands belongs to the Armenians) protested. In 1903, Baku Armenians joined a general protest against the confiscation of the property of the Church of Enlightener St. Gregory. In October of that year, Prince Golitsyn was severely wounded by members of the Hnchak party. On January 1, 1905, Golitsyn was dismissed from the position of Viceroy of the Caucasus. Nakashidze died as a victim of Armenian terror. Investigating the events in Etchmiadzin in 1910, the prosecutor reported to the court investigator: “... Golitsyn understood that Russia has a strong enemy in the Caucasus, and that is the Armenians ... Today’s collapses in the Caucasus shows that the misinformed local government that rejected Golitsyn’s policy committed a crime” [9].

In general, during this period, the Dashnaks became a real force of the nationalist-separatist movement in the Caucasus [4]. Realizing this, Prince Golitsyn intended to break the Dashnak church union and completely neutralize the Baku Armenian Humanitarian Organization, which cooperated closely with them. However, the removal of the prince from the Caucasus prevented this work.

On July 6, 1899, the Minister of Internal Affairs Goremykin gave consent to the activities of the Baku Armenian Humanitarian Organization under the name of the Armenian Humanitarian Organization named after the Armenian enlightener St. Gregory and the approval of its new charter. In general, such a “local” situation lasted until the outbreak of World War I. In fact, the prohibitions were not important to the Baku Armenians. Armenians living in Baku, who had all the important and small privileges, eagerly participated in the activities of the society and made donations. During the prohibitions, the Armenian Humanitarian Organization named after the enlightener St. Gregory managed to hold a number of charity events in Baku.

There were include organization of orphanages, free and cheap houses for the poor, etc. Gregor Tumayan, an oil entrepreneur, donated a two-story building bearing his name to the organization during this period. There was an orphanage, a tailor's shop and a laundry. Another entrepreneur, David Avan-Yuzbashyan, also donated a two-storey building with an orphanage. In addition, the organization had a labor house and a canteen.

On the eve of World War I – In 1913, the organization was again allowed to engage in cultural and educational propaganda. For that year, the organization had 306 members, and the chairman was G. Ter-Mikaelyan [2, report of 1913]. It was after this period, when a complex socio-political environment existed, that organization was able to expand its sphere of activity. In the same year, the organization opened its branch in Baku, where Armenians lived. Taking advantage of the outbreak of the war, the Baku Armenian Humanitarian Organization became more active and took on the mission of “national self-defense”. In 1914, the organization opened a clinic for wounded Armenian soldiers, established a special central city committee and a city committee to help wounded and sick soldiers, and established a women's committee to help refugees. Enlightenment was not forgotten either. The names of Mantashov and Gukasov brothers were among the largest donors. These are the people who later – In 1918 – supported the massacres against Muslims in Baku.

On October 12, 1916, the Baku Armenian Humanitarian Organization applied to the Mayor (City Administrator in Russia in 19th century) of Baku to open a branch in Shamakhi [2, p. 1]. The organization ceased its operations in 1920.

The Baku Armenian Cultural Union was especially “distinguished” among the non-Muslim organizations existing in Azerbaijan in the early twentieth century by its activities. The available materials raise suggestive questions about the activities and violations of this organization disguised as “charity”. The establishment of this organization in Baku – in the territory of historical Azerbaijan, in an oil-rich country and under the Russian colony – In the name of cultural awakening among the Armenians, actually served the realization of their plans for autonomy, the idea of such a revolt against Russia. The main issue here, of course, was the propaganda campaign against the Turkish-Muslims, the expulsion of them from their ancestral lands and the creation of a “united, from sea to sea Armenia.” It can be noted that the main support for the activities of the Baku Armenian Cultural Union

in the oppression of Muslims directly originated from the tsarist government itself.

The Armenian Union established in Baku began to operate legally and competently on the basis of the charter approved by the Provisional Governor-General of Baku, Lieutenant-General Fadeyev on June 23, 1906. The founder of the society was K. Khatisov, and his main goal was to promote the cultural and economic development of Armenians living in the Baku province only “peacefully and legally.” Khatisov was originally hailing from Tbilisi (Georgia) and moved to Baku after graduating from the St. Petersburg Mining Institute and in 1898, he established Yuzbashov, Khatisov and K^o Trade Union with a mechanical plant and an office for the oil industry, and in 1902, the Baku Machine-Building, Oil Industry and Trade Union. Apparently, the Armenians who moved to Baku were able to create good conditions for themselves.

The adoption of the “General Rules on Organizations and Unions” signed by Emperor Nicholas II on March 4, 1906, regulated the establishment, operation and liquidation of organizations. According to the rules, the activities of political parties that violate public order, contradict statehood and are governed from abroad were prohibited. However, despite the violations of the law in the activities of the union, as well as the direct threat to the empire itself, its activities were not terminated.

The charter of the Baku Armenian Cultural Union provided for the comprehensive development and enlightenment of the city's Armenian population. Given the tense socio-political situation in the territory of the Russian Empire in the early twentieth century and the massacres committed by Armenians against Muslims in North Azerbaijan in 1905–1906, it is interesting for what purpose this organization was established and why its main headquarters were located in Baku.

The union was divided into 5 sections: school, land reclamation, publishing, medicine, art and theater. Each section had an election bureau of 7 people. The charter included economic and cultural development, the opening of schools and libraries, the publication of newspapers and magazines based on the ideas of the union, the organization of Armenian theater, the promotion of Armenian art and epics, the collection and writing of folk songs, and the design of albums. Along with the preservation of the Armenian language, its development, writing encyclopedic dictionaries, development of Armenian culture, promotion of historical monuments, music, collection of fairy tales and legends, organization of a cappella

and church choir, it supported the propagandists of all Armenian culture [1, p. 3]. It was planned to provide assistance in the purchase and sale of land, to provide the villagers with the necessary tools, seeds and livestock. One of the main issues was to open sports organizations, hold various sports games, organize medical care, and “ensure the physical development, health lifestyle of the Armenian people.” As can be seen, the charter of the society did not neglect any area of the Armenians living in Baku in the social, cultural and economic spheres.

The establishment of the union was discussed at a meeting with the governor of Baku on October 19, 1906, the draft charter was considered and finally adopted [1, p.11]. Thus, the union, which served the real goals of the Armenians, began to operate legally with the “blessing” of the imperial government.

It should be noted that the Catholicos of All Armenians, Chief Patriarch of the Apostolic Monastery of Etchmiadzin, Mkrтч I did not spare his blessing in the establishment of the organization: “The news of the establishment of such a union could not but rejoice as. There can be no better work than this for the development and rise of the people, their spiritual and economic development ... I hope that you will mobilize all your forces to spread education among the youth and live up to the expectations of all our people. We expect high results from you and give you our blessings” (1, p.71). Of course, there is no doubt, what issues are hidden under the patriarch’s words stating “you will live up to the expectations of our people” and “we expect high results from you.” It is clear what authority the church has among Armenians. Throughout history, the church, which has been the only reason for the unity of Armenians, has done everything possible to protect Armenianness, to determine the Armenian identity, and most importantly, to create myths about Armenianness. It is safe to say that the church has historically played the role of a political center in the life of the Armenians more than the temple and aimed to realize the dream of a “Greater Armenia” [5, p. 35]. It should be noted that one of the main goals of the above-mentioned Caucasian Viceroy, Prince Golitsyn, was to neutralize Mkrтч I.

The phrase “regardless of political affiliation” mentioned in paragraph 2 of the union’s charter is also interesting. Since its incorporation this Baku Armenian Cultural Union has finally been able to reveal its main goal. On March 9, 1907, the Office of Baku Mayor received the following letter from the head of the Security Point: “According to the information of agency, the Armenian Cultural Union

operating in Baku secretly aims to unite the Armenian nation in the struggle against the government. It is my duty to personally inform Mr. Mayor about what happened” (1, p.18). So, the idea of the union was a direct threat to the state itself, and the law enforcement agencies, aware of this issue, were concerned. In connection with this issue, the Chief of Police of the Special Department under the Caucasian Viceroy of the Emperor also sent a letter to the Mayor of Baku. The followings were stated in this letter: “The police department has received secret information about the activities of the Baku Armenian Cultural Union operating legally in Baku in the spirit of nationalism. We kindly ask you to monitor the activities of the Union” [1, p.19]. An interesting fact emerged after an investigation of this information. The point was that, according to an investigation by the Gendarmerie Office of Baku Province, the majority of members of the Baku Armenian Cultural Union belonged to the Dashnaktsutyun party. It follows that the inclusion of party members in the union secretly directed the organization’s activities in the struggle against the government.

In this line, information was coming to the Mayor of Baku one after another. However, in any case, the activities of the union were legal under the terms of the charter. The association operated without any violations of the law under the terms of the charter, and its members did not pose a legal threat to administrative bodies. However, it should be noted that under the terms of the “General Rules on Organizations and Unions”, activities of organizations that violate public order, are immoral and are controlled from abroad were banned. Interestingly, it was the tsarist government that promoted the union and approved its charter. A letter from the head of the Special Police Department to the Mayor of Baku dated March 29, 1907, emphasized the role of the Bolsheviks in drafting the union’s charter [1, p. 22]. The following were mentioned in this letter: “The inclusion of the phrase “regardless of political activity” in paragraph 2, which allows every Armenian to become a member of the union, indicates the indifference of the organization to the political meetings of its members. According to this statement, contrary to the political will of the members of the Baku Armenian Cultural Union, it does not interfere in their representation in any group or party, and its members are given greater privileges, even allows them to be involved in illegal and persecuted organizations. In other words, the current charter of the Armenian Cultural Union is evidence of the

involvement of representatives of any revolutionary organizations and violations of the law in the activities of the union. Therefore, I kindly ask you, the Viceroy of the Emperor in the Caucasus, to decide to revise the charter of the union, to amend it and to take it under strict control» [1, p. 23]. It can be assumed that the interest of the authorities in the activities of such a controversial society in Baku served to suppress local Turkish-Muslims. The activities of the Union had national and political goals. This also caused concern among law enforcement agencies about the union's outsider and subversive activities.

In this situation, it was necessary to put an end to the activities of the Baku Armenian Cultural Union. However, on May 5, 1907, the Mayor of Baku appealed to the City Governor's Office to consider the minutes of the meeting on the adoption of amendments to the union's charter [1, p. 26]. On May 28, it was decided to hold a meeting to review the terms of the charter.

The meeting heard the proposals of the chairman of the Baku Armenian Cultural Union, mining engineer Khatisov, to amend the charter approved by Fadeyev, the former governor-general of Baku. Khatisov also noted the proposal to pass the state register, which was discussed at the meeting of the union on December 16, 1906. After the disputation, it was decided to make changes, edits and additions to the charter of the union, to register it. However, there were a number of changes in the charter. The sentence in paragraph 2 stating that "Any adult Armenian who respects the Union, regardless of gender, social status or political affiliation, can become a member" was replaced with "Any adult Armenian who respects the Union, regardless of gender, social status, can become a member". Apparently, despite the anti-government campaigns of the Baku Armenian Cultural Union, the issue was resolved only by amending the charter.

On June 25, according to the "Temporary Rules on Non-profit Organizations", Baku Armenian Cultural Union was entered on the state register. After this, it can be assumed that the union continued its activities "on an exemplary basis." In fact, as mentioned above, the goal of the union was clear: to achieve the cultural awakening of the Armenian people in foreign lands. If there was a cultural awakening, there would be no obstacles to the pursuit of Armenian independence in the ancient Turkic lands.

The union informed law enforcement agencies about its charitable activities. For example, the Baku Police allowed a person named Aghalyans to hold a lottery under the name "Masquerade Ball" in the hall of the Baku Public Assembly. 50% of the profit of

this event were allocated to Armenians suffering from hunger in the Caucasus [1, p. 56].

The activities of the Baku Armenian Cultural Union could be expanded throughout the South Caucasus in necessary cases. One of the main issues was the establishment of a branch of the union in the Yerevan province. Of course, it was very difficult to work from Baku to the Irevan province - first of all, to open a school in the Armenian language. The leadership of the Union intended to work in the neighboring provinces of the South Caucasus, along with the Baku province mentioned in the charter. However, the Mayor of Baku refused this proposal. After Yerevan, Yelizavetpol province was also on the agenda. It can be considered that the subsequent course of historical events may be the answer to the question of "Why Yerevan was in the first place?"

One of the interesting points was that the leadership of the union obtained information about the situation in the Yerevan province through special agents sent there. This issue - the type of activity through a specially authorized agency, which has no department in any province or country - still worried law enforcement agencies. This case was not regulated by the charter. Apparently, the Baku Armenian Cultural Union was still engaged in illegal activities. It was proposed to include in the charter that "the activities of the Union can be carried out on the basis of branches in other parts of the Caucasus." However, the members of the union were illegally propagandizing by sending their representatives to the Yerevan province. A meeting on this issue was convened on February 3, 1909 at the Mayor's Office of Baku. At the meeting, the chairman of the union proposed to expand the activities of the Baku Armenian Cultural Union not only in Baku, but also throughout the Caucasus. However, the proposal was not accepted: the resolution of the issue was postponed due to the lack of sufficient evidence and the absence of the mayor of Baku [1, p. 74].

The next meeting was convened on March 16. The issue under discussion was the amendment of the first note of the first paragraph of the charter of the organization. The sentence "The union can operate not only in the Baku province, but also in the whole Caucasus" should have been added. Mayor of Baku did not accept the amendment to this paragraph, citing the fact that he was responsible only to the Baku province and did not have the authority to other provinces of the Caucasus.

Why was the activity of the Baku Armenian Cultural Union, which was established for charitable purposes, but in fact served the national-cultural awakening of Armenians living in Azerbaijan and

engaged in subversive activities in our historical territories, not prohibited when there were such serious illegal steps? What were the goals of the imperialist forces, which took a hard line against the Turkish-Muslims, but supported the Armenians who came to their lands? What was the purpose of maintaining the existence of this union? In any case, it is possible to find answers to all these questions in the subsequent course of historical events. Looking at the activities of the Baku Armenian Cultural Union, it can be concluded that the Armenians living in the city from time to time tried to achieve their goals and used every means in this way. This can be seen in the activities of other public and charitable organizations belonging to Armenians.

Conclusions. In general, when analyzing the activities of both the Baku Armenian Cultural Union and the Baku Armenian Humanitarian Organization, which covers a period of 50 years,

interesting and thought-provoking points emerge. First of all, one of the interesting facts is that the founder of both organizations is not originally from Baku, but from Tbilisi. Second, like local Muslims, Armenians living in Baku were subject to the rules and regulations of the Russian Empire. Interestingly, this community, formed in a completely foreign society, used its own methods to “survive”. Primarily, it was necessary to get rid of economic dependence. In order to achieve this and to win the competition with Muslims, it was necessary to be literate and educated. It seems that the Armenians themselves either did not trust the Russians or were ungrateful. Also, as mentioned above, from the second half of the 19th century, the enlightened sons of Azerbaijan fought for the education of the nation, of course, the Armenians living in Baku saw this and managed to create all conditions for themselves with specific options.

References:

1. State Historical Archive of the Republic of Azerbaijan f. 46, p. 2, p.u. 71.
2. State Historical Archive of the Republic of Azerbaijan f. 46, p. 2, p.u. 228, report of 1913
3. State Historical Archive of the Republic of Azerbaijan f. 46, p. 2, p.u. 228, charter
4. Jabbarov F. The transformation of the South Caucasus into a new ground of Armenian extremism in the late 19th – early 20th centuries. // Exposing the aggressive policy of Armenia (Collection of Articles). Baku, 2019.
5. Aliyev Z. Armenian Church and Terror: From Armenian History to the Armenian State. Baku, 2019.
6. Armenians in the South of Russia: history, culture, common future. Materials of the III International Scientific Conference in Rostov-on-Don, May 30–31, 2018.
7. Baghirova I. Political parties and organizations of Azerbaijan in the early 20th century (1900–1917). Baku, 1997
8. Gumbatova E., Velichko V.L. <https://proza.ru/2012/03/23/2187>
9. Dadayan Kh. Armenia and Baku (1850s–1920s). Yerevan, 2007.
10. Development of Yerevan after the annexation of Eastern Armenia to Russia. Collection of documents. 1801–1917 Compiled by T. Akopyan. Yerevan, 197

Багірова Ш.В. СЕКРЕТНІ ПЛАНИ ВІРМЕНСЬКИХ ГРОМАДСЬКИХ ОРГАНІЗАЦІЙ У ПІВНІЧНОМУ АЗЕРБАЙДЖАНІ НАПРИКІНЦІ ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТЬ

Після розділення історичних земель Азербайджану між Росією та Каджарським Іраном почалося масове переселення вірмен у Північній Азербайджан. Вірмени, які переселились сюди, будучи етноконфесійною опорою Росії, захищали інтереси імперії на Кавказі та відіграли свою роль у розширенні сфери її впливу. Вірмени, які приєдналися до російського суспільства, поступово стали реалізовувати вигаданий ними міф про «вірменську державу» та змогли подавити мусульманську громаду, корінне поселення Північного Азербайджану. Звісно, це збіглося і з інтересами імперіалістичних сил. Указаний період об'єднання в загальнодержавну організацію на Південному Кавказі, особливо в Азербайджані, було складним. На відміну від місцевих мусульман іноземним вірменам були надані необхідні умови панівними силами імперії. Оскільки сама церква безпосередньо займається благодійністю в Росії, основна причина відставання мусульман у цій сфері є зрозумілою. Однак благодійність – одна з найважливіших умов культурного та суспільного життя кожного народу.

Вірмени, поступово охоплюючи землі Північного Азербайджану, використовували всі засоби для досягнення своїх цілей. Націоналістичні, шовіністичні вірменські партії, як-от Дашнакцутюн та Гнчаг, планували закріпити тут свої позиції, а також узурпувати Східну Анатолію, організувати рейди, оновлювати, збирати кошти та навчати терористичні групи. Пропаганда була одним з основних інструментів реалізації цих прихованих планів. Основним джерелом фінансування відокремленого

руху були некомерційні організації, які розповсюджували просвіту та працювали для національного пробудження вірмен: необхідні кошти збиралися з ярмарків, літературних зібрань, лотерей, членських унесків, пожертвувань на благодійність. Вірменські некомерційні організації, які діяли в Баку, тісно співпрацювали з націоналістичними партіями та були активно задіяні для прихованих цілей під прикриттям просвітницької та благодійної діяльності. Цілями благодійних організацій, як-от Бакінська вірменська гуманітарна організація та Бакінський вірменський культурний союз, насправді була таємна співдружність діяльності дашнаків.

Ключові слова: *Північний Азербайджан, переселення, некомерційна організація, просвіта, приховані об'єкти вірмен.*

УДК 94(477.6)«19»
DOI <https://doi.org/10.32838/2663-5984/2021/4.34>

Войтович Н.М.

Львівський національний університет ветеринарної медицини та біотехнологій імені С.З. Гжицького

Штангрет Г.З.

Національний лісотехнічний університет України

РУСАЛКА В СИСТЕМІ ДЕМОНОЛОГІЧНИХ УЯВЛЕНЬ УКРАЇНЦІВ

У статті розглядається образ русалки в контексті народних демонологічних вірувань; аналізуються ті мотиви, які, за уявленням українців, маркували її образ; детально описуються зовнішній вигляд, основні функції русалок; ритуально-магічні дії, які проводили українці під час русального тижня. Методологія дослідження – системний підхід до вивчення традиційно-побутової культури, зокрема русальних обрядів з використанням загальнонаукових методів, передусім систематизації та узагальнення. Для уточнення вже відомої інформації, відстеження трансформаційних процесів у народних віруваннях про русалку проведено низку польових експедицій. Застосовуємо також метод пережитків та історико-порівняльного аналізу. Наукова новизна розвідки – це акцент на традиційних демонологічних аспектах образу на підставі введення в науковий обіг польових етнографічних матеріалів. Висновки. Звісно, що сьогодні розпізнати первісну семантику образу русалки є майже неможливим. Проте ключові мотиви все ж залишаються незмінними. По-перше, це образи духів (бо не залишають сліду, бувають невидимі/перевтілюються). По-друге, місце перебування русалок пов'язане з полем, житом. По-третє, очевидний їх зв'язок із родом (приходять до матері змінити сорочку, діти впізнають у них тітку тощо). По-четверте, функції русалок відрізняються залежно від їхнього вікового статусу. По-п'яте, частково ці функції корелюються з категорією «нечистих» покійників. Щоб дати чіткішу відповідь на питання, пов'язані з дослідженням генези образу, дослідник повинен вивчати старі джерела й опиратися на нові польові етнографічні матеріали.

Ключові слова: русалки, мавки, народна демонологія, народна культура.

Постановка проблеми. Уявлення українців про потойбічний світ тісно пов'язані з традиційною обрядовістю, зокрема з народним календарем. Позитивно, що в календарному циклі збережено багато різнобічної інформації про русалок. З іншого боку, на жаль, відбувається процес стирання локальних особливостей, розмивання давніше цілісних за своєю структурою русальних обрядів. Саме тому сучасному дослідникові доволі важко розпізнати автентичність у їх описах і в самому образі русалки як демонічної істоти. Науковці не дали однозначної відповіді на питання: яким є походження самого терміна «русалка»; русалка й мавка – це лише різновиди одного образу чи, можливо, різні персонажі; поминали русалок лише на Зелені свята чи в інші періоди народного календаря тощо.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Відомий російський етнограф О. Веселовський пов'язував походження терміна «русалка» з давньоруським *Rosa* – святом на честь померлих предків. Аналіз східнослов'янських забобонів свідчить, що весняні русалії – головним чином

поминальний обід, тому він уважав їх явищем одного типологічного ряду з подібними святами інших народів [7, с. 183]. Одні вчені в генезі русалок убачали безперечний зв'язок із культом предків, інші наполягали на домінуванні в них культу рослинності. Виходячи із цього, Д. Зеленін уважав, що первісно образ русалок – це образ подавальниць літньої живодатної вологи [15, с. 402]. Тому й свято русалій відзначають на початку літа. Водночас генезис образу він убачав у «заложних» покійниках. Схожої думки дотримувався й В. Петров, який бачив у русалках викликаних із води предків, котрі «йдуть у поля й ліси, щоб забезпечити ріст і цвітіння посівів» [25, с. 67]. «Русалка – жителька русла води. Вона постійно у воді, але весною вона виходить із води», – писав М. Костомаров [16, с. 227]. Але деякі дослідники заперечували зв'язок русалок із водою, натомість стверджували, що русалки – це душі померлих, які виходять навесні насолоджуватися природою. Б. Рибаків, аналізуючи пам'ятки XII–XIII ст., зробив висновок: «Зв'язок русалок з водою не підлягає сумніву» [27, с. 15–16]. Отже, в українську

історіографію образ русалки увійшов надто опотизовано-романтичним. Зі сучасних дослідників, які займаються цією проблематикою чи принаймні торкаються певних її аспектів, можна назвати Корнелія Кутельмаха [17; 18; 19], Володимира Галайчука [9], Віктора Давидюка [10; 11], Віру Соколову [28], Людмилу Виноградову [8] та ін.

Постановка завдання. Мета статті – показати й проаналізувати місце, роль і значення русалок у демонологічних уявленнях українців.

Для досягнення мети автором поставлено завдання проаналізувати основні функції, зовнішній вигляд, генезис образу русалок на теренах України, провести певні паралелі з іншими ареальними зонами східної Слов'янщини.

Виклад основного матеріалу дослідження. Виявити щось нове у справі дослідження демонологічних вірувань та уявлень про русалок сьогодні є справою досить важкою, бо, здається, про них написано майже все. Та все ж питання генезису русальних уявлень як зі світоглядного, так з історичного та географічного боків усе ще є мало вивченими. Дослідники майже не звертали увагу на місце виявлення та побутування уявлень, пов'язаних із русалками. А ця обставина є дуже важливою. Як зауважує дослідниця В. Соколова, у росіян повір'я про русалок трапляються рідше, ніж в українців і білорусів [28, с. 214]. Крім того, розвиток семантики цих вірувань у межах Росії пішов по лінії відьмарства [28, с. 216]. Інколи русалкам приписувалися навіть закрутки та заломы в житті. В інших місцях цей образ невіддільно переплетений з уявленнями про категорію «заложенных» небіжчиків [15].

Не можна стверджувати про однорідність трактувань даних істот і в межах України. Найархаїчніші уявлення про русалок збереглися на Поліссі, де значне місце займає образ «страшної» русалки, голої, зарослої шерстю, з великими грудьми, іноді баби із залізним товкачем у руках [20, с. 180]. Вигляд русалки як напівжінки-напівриби, поширений в західно- й частково східнослов'янських ареалах, є наслідком пізнішого впливу та пов'язаний з апокрифічними повір'ями про військо фараона, яке потонуло при переході через море.

Крім того, у слов'янських міфологічних традиціях існує група персонажів, які походять з мертвонароджених, нехрещених, проклятих дітей. У сучасних традиціях в одних випадках вони осмислюються як самостійні персонажі (російські *igoshi*, українські *страдчата*, *потерчата*), в інших – поповнюють собою всі категорії нечистої сили. На Поліссі образи русалки та потер-

чати між собою не диференційовані [9, с. 231]. Проте якщо потерчата у фольклорній традиції все ж визначаються як майбутні русалки, то до збірного образу останніх поліщуки відносять ще один, не завжди з русалками пов'язаний. Власне цей образ певним чином перетворює русалку з абстрактного в цілком конкретного, більше того, навіть «свого» покійника (рідна тітка-русалка врятувала племінницю від інших русалок) [9, с. 231]. Це є яскравим підтвердженням тези В. Милорадовича, що русалки, не маючи у своїй природі нічого стихійного і двоїстого, є лише різновидом мерців [23, с. 25].

У світовій традиції русалка має кілька підвидів зовнішності: маленькі дітки-семилітки в довгих білих сорочках; дівчата-красуні в білому одязі, обов'язково високі й худі; жінки з риб'ячими хвостами; страшні неохайні баби [11, с. 120]. Фактично таку ж класифікацію запропонував ще в кінці XIX ст. Д. Лепкий. Він виділяв русалок трьох видів: русалки-мавки, або недолітки – це утоплені матерями нехрещені діти; русалки-диви – утоплені дівчата; русалки морські – малюзини [21, с. 233–234]. Від русалок-малоліток русалки-дівчата в уявленнях поліщуків відрізняються зростом. Бачили русалок переважно на межі, щоправда, не на русальному тижні, а в жнива. Інколи в русалці можна впізнати родичку – жінку в білих онучах і білій хустці. Зовнішність русалок і поверхові вияви їхньої поведінки дають підстави дослідникам говорити про наявність у свідомості населення Полісся двох типів образів. Один із них пов'язаний із якимось груповим обрядом за участі молоді, а на формування іншого вплинули уявлення про небіжчиків-предків [11, с. 121], адже навіть така деталь, як обмотки на ногах русалки-жінки, багато про що свідчить, оскільки одяг покійників, як відомо, мав вікову та сімейно-станову диференціацію. А в білих обмотках, за етнографічними даними, ховали лише жінок похилого віку.

Характерною рисою русалок, яка підкреслює їхнє потойбічне походження, є сезонність перебування на землі. Постійним місцем локалізації вважався «той світ» – небо, рай, цвинтар, могили [20, с. 180], а тимчасовим, сезонним – житні поля [31, с. 18]. Від покійних предків вони відрізняються тим, що відвідують своїх родичів тільки раз на рік, тоді як предки навідуються декілька разів. Русалка й образ людини, русалка й душі мертвих – самогубців, що випадково прийшли на цей світ і також випадково відійшли; русалка

й охоронці нив – усі ці мотиви й образи переплелися між собою.

За народними віруваннями, русалками ставали ще й ті дівчата, що померли неприродною смертю – утопленіці, вішалниці або померлі до хрещення діти. Нехрещені діти ходять чередою в довгих білих сорочках і бавляться серед жита, побачивши людей, непомітно зникають. Тип дорослої русалки має зовсім інший функціональний вияв. Маючи чаруючу зовнішність і нерозтрачену жагу кохання, дівчина-утопленіця зваблює хлопців і навіть одружених чоловіків. У фіналі кожної з таких сюжетних колізій неодмінно постає мотив караючого кохання [10, с. 141].

Упадає в око їхня зовнішня безтурботність. Такої якості не виявляють ні упир, ні домовик, ні жоден інший демонологічний персонаж, хоч якимось чином пов'язаний з уявленнями про «заложних» небіжчиків, це при тому, що головним у структурі їхнього образу є мотив передчасної смерті. З'являлися русалки людям в такому одязі, у якому були поховані. Але найчастіше це був білий одяг. Як відомо, білий колір відігравав важливу роль у весільно-поховальній обрядовості. Донедавна він сприймався як символ жалоби. На Гуцульщині вивішена над вікном знадвору біла перемітка сповіщала, що в хаті є небіжчик і там готуються до похорону. На Поліссі дівчат, які померли до весілля, хоронили в білому одязі, з розпущеними косами й зеленим вінком на голові. Дарування одягу русалкам, тобто ритуальне вивішування його до русального тижня, можна пояснити відображенням зв'язку русалок з утопленіцями, які не мали на собі одягу під час купання.

Доповненням зовнішньої характеристики русалок є їхні функції. Вода й рослини символізували в традиційних уявленнях шляхи переходу на «той світ». У цей період русалки ставали видимими для людини. Уважалося, що там, «де русалки танцюють, там ще краще росте жито, а трава як рута зеленіє» [24, с. 148]. Отже, вони осмислювалися як охоронці посівів, під владою яких знаходилася доля майбутнього врожаю. З іншого боку, русалка могла й причинити шкоду посівам: як й інші померлі не-своєю смертю, – насилаючи бурі, проливні дощі, град. Позитивний чи шкідливий вплив русалок багато в чому залежав від поведінки людини.

У народі говорили, що русалки заманювали до себе перестрічних красивим голосом. Їхній спів «має силу настільки, що людина може слухати його декілька років, не сходячи з місця»

[14, с. 179]. Зустріч із русалкою могла закінчитися для людини навіть хворобою.

У Карпатах вважали, що особливо небезпечними русалки є для дітей. Тому стерегли дітей, бо русалки їх можуть украсти: щоби не трапилося з дитиною біди, колиску обмаювали полином [22, с. 269]. Виходячи з уявлень про недожитий вік русалок і про їхню жіночу природу, пов'язану з материнством, сучасні дослідники простежують в образі русалок риси жіночих божеств долі, покровительок породіль, близьких до давньоруських берегинь і рожаниць. Трансформація цих уявлень із часом призвела до появи в міфологічному й обрядовому образі русалки еротичних рис і трагедичних елементів.

В українській демонологічній традиції русалки не є виключно жіночими персонажами. Жіночність збережена лише за назвою. Водночас існує чимало інформації, що русалками бувають і чоловіки. Жіночий тип цього образу не зводиться лише до дівчат: бувають і літні жінки, і старі бабусі [32, с. 14]. Це підтверджується й польовими матеріалами: «Русавки бігають – у білому, хустка зав'язана на штрумак» [12]. До цієї категорії могли належати як хлопці-підлітки, так і старі діди.

Русалок уважали мстивими істотами: їх боялися ще через те, що не всі живі мали здатність їх бачити, оскільки вони самі вирішували, кому показатися, а кому ні: «Бачили русалок лише праведні і щасливі» [13]. Ознаками належності русалок до потойбічних сил є відсутність у них сліду, холодний дух, часті зустрічі з ними неподалік від кладовища, залежність від місяця, оскільки місяць ототожнювався зі світом померлих [34, с. 649].

Зв'язок із житом, полем, домашнім господарством ставить русалок в один ряд із духами-господарями, якби не одна обставина: виходять вони з води й у воду йдуть назад. Але дуже часто поліщуки вказують, що повертаються вони на кладовище, а не у воду. Дерево, вогнище, воду, жито і кладовище Людмила Виноградова визначає як міфологічні «зони смерті» [8, с. 120]. У такому випадку заміна будь-якого з елементів на інший із цього ряду може вважатися цілком умотивованою. Найчастіше в русалках очевидці (переважно малі діти) упізнають своїх родичів. Проте показуються вони лише переважно дітям, та й до дітей такі русалки ставляться поблажливо, можливо, тому, що побачити русалку може не кожна людина, грішна ніколи не побачить. А дитина, яка не перейшла в дорослий стан, уважалася неприступною для смерті через відсутність будь-яких

контактів з нею. Ще однією цікавою обставиною є те, що, наприклад, на Слобожанщині русалки бояться сміху, це ставить їх в один ряд із небіжчиками [11, с. 132]. Оскільки ж, за спостереженнями дослідників, сміх несумісний із зонами смерті й може навіть виконувати очисну функцію [26, с. 67], русалки, які сміються, не можуть сприйматися як виключно хтонічні істоти. Тому дослідник В. Давидюк вважає, що існує принаймні два незалежні один від одного образи, що мають різну генезу, але однакову назву. Один тип цього образу потойбічний, інший – цілком земний. Суть такої розбіжності може полягати в тому, що русалками називали не лише уявних духів небіжчиків, а й учасниць русального обряду [11, с. 132].

Прийнято вважати, що на західноукраїнських землях аналогом русалки є мавка, майка. Проте польові етнографічні матеріали з теренів бойківського краю дають змогу припускати, що це могли бути зовсім різні персонажі, адже тут є й відомості про русалок: «Казали, що дівчата, що топляться, то русалки ходять» [3, арк. 7]; «Які повмирали дівчата ще не рухані (цнотливі – *Н. В.*) – русалки. Їх мають за добрих» [2, арк. 4]; «Що ся втопит – то русалка. Они вилазять на берег, чешуться – то тато з мамов розказували» [1, арк. 4]; «Русалка – як молода дівка втопиться, то її дух ходит» [5, арк. 9].

Хочемо наголосити, що, незважаючи на всі негативні функції (описані вище), виразними є й позитивні риси демонічних істот типу мавки. На Гуцульщині дуже часто їх пов'язують із певним місцем, на яке вони сходяться на *розигри, ігровища*. Одне з таких *ігровищ* на Стрийщині описував І. Срезневський і зазначав, що, «де майки танцюють, ще краща трава росте»

[29, с. 52]. На позитивний вплив майок на поля вказував також І. Шараневич [33, с. 123]. Аналогічні мотиви простежуються в південних слов'ян [6, с. 11]. Проте сербські *віли* не терплять переваги людей у будь-чому, тому здатні на помсту, якщо в тих досконаліші краса, голос тощо [30, с. 370]. Подібні уявлення побутують в Українських Карпатах, зокрема на Бойківщині, про що виразно свідчать етнографічні джерела: «Вийшли в полонину косити. Лягли спати. Один не спав. Чує: так красно співають вітерниці – та й він собі зачав співати. Як заснув, то зачало 'го щось душити: «А то я, аби ти більше мої співанки не переймав» [4, арк. 19].

Висновки. Сьогодні образ русалки є контамінованим, розмитим, поетично-міфологізованим, тому розпізнати первісну семантику видається неможливим. Проте на основі етнографічних матеріалів можна виділити ключові мотиви, які їй властиві. По-перше, це образи духів (бо не залишають сліду, бувають невидимі/перевтілюються). По-друге, місце перебування русалок пов'язане з полем, житом. По-третє, очевидний їх зв'язок із родом (приходять до матері змінити сорочку, діти впізнають у них тітку тощо). По-четверте, функції русалок відрізняються залежно від їхнього вікового статусу. По-п'яте, частково ці функції корелюються з категорією «нечистих» покійників. Щоб дати однозначну відповідь на всі запитання, пов'язані з дослідженням генези образу русалки та її вшанування, дослідник повинен скрупульозно вивчати старі джерела й опиратися на нові польові етнографічні матеріали, зафіксовані етнологами в різних етнографічних районах України та поза її межами.

Список літератури:

1. Архів Львівського національного університету імені Івана Франка, ф. 119, оп. 17, спр. 207-Е, 12 арк.
2. Архів Львівського національного університету імені Івана Франка, ф. 119, оп. 17, спр. 208-Е, 8 арк.
3. Архів Львівського національного університету імені Івана Франка, ф. 119, оп. 17, спр. 210-Е, 23 арк.
4. Архів Львівського національного університету імені Івана Франка, ф. 119, оп. 17, спр. 211-Е, 19 арк.
5. Архів Львівського національного університету імені Івана Франка, ф. 119, оп. 17, спр. 216-Е, 9 арк.
6. Белова О., Круг В. Славянские древности : Этнолингвистический словарь : в 5 т. Москва : Международные отношения, 2004. Т. 3 : К (Круг) – П (Перепелка). С. 11–12.
7. Веселовский А.Н. Разыскания в области русского духовного стиха. *Сборник ОРЯС Академии наук.* Санкт-Петербург, 1980. Т. 46. С. 150–237.
8. Виноградова Л.Н. Мифологический аспект полесской «русальной» традиции. *Славянский и балканский фольклор.* Москва, 1986. С. 88–135.
9. Галайчук В.В. Прозовий фольклор Київського Полісся. *Полісся України : матеріали історико-етнографічного дослідження.* Львів : ІН НАН України, 1997. Вип. 1 : Київське Полісся. 1994. С. 229–244.
10. Давидюк В. Первісна міфологія українського фольклору. Луцьк : Вежа, 1997. 310 с.
11. Давидюк В. Русалки і русальці. Реліктові форми русальної звичаєвості. *Давидюк В.Ф. Кроковее колесо : нариси з історичної семантики українського фольклору.* Київ : Наукова думка, 2002. С. 118–138.

12. Записано Надією Войтович 16.06.2008 р. в селі Довга Нива Камінь-Каширського р-ну Волинської області від Бродовської Анни Терентіївни, 1933 р. народж.
13. Записано Надією Войтович 25.07.2008 р. в селі Дубчиці Зарічненського р-ну Рівненської обл. від Леонєць Оксани Дмитрівни, 1931 р. народж.
14. Зеленин Д. Избранные труды. Очерки русской мифологии: Умершие неестественною смертью и русалки. Москва : Индрик, 1995. 432 с.
15. Зеленин Д. К вопросу о русалках (Культ покойников, умерших неестественною смертью, у русских и у финнов). *Живая Старина*. Санкт-Петербург, 1911. Выпуск III–IV. С. 357–424.
16. Костомаров М. І. Слов'янська міфологія : Вибрані праці з фольклористики й літературознавства. Київ : Либідь, 1994. 384 с.
17. Кутельмах К. Аграрні мотиви в календарній обрядовості поліщуків. *Полісся України : матеріали історико-етнографічного дослідження*. Львів, 1999. Вип. 2 : Овруччина. 1995. С. 191–210.
18. Кутельмах К. Поминальні мотиви в календарній обрядовості поліщуків. *Полісся України : матеріали історико-етнографічного дослідження*. Львів : ІН НАН України, 1994–1997. Вип. 1 : Київське Полісся. С. 172–203.
19. Кутельмах К. Русалки в повір'ях поліщуків. *Записки НТШ*. Львів, 2001. Т. ССХLII : Праці Секції етнології і фольклористики. С. 87–153.
20. Левкиевская Е.Е. Низшая мифология славян. *Очерки истории культуры славян*. Москва : Индрик, 1996. С. 175–195.
21. Лепкій Д. Весняні звичаї, обряди та веровання на Русі. *Зоря : Письмо літературно-наукове для руских родин*. Львов, 1883. Ч. 14. С. 232–234.
22. Лепкій Д. Деякі вірування про дитину. *Зоря : Письмо літературно-наукове для руских родин*. Львов, 1886. Ч. 15–16. С. 269–270.
23. Милорадович В.П. Українська відьма : Нариси з української демонології. Київ : Веселка, 1993. 72 с.
24. Нечуй-Левицький І. Світогляд українського народу. Ескіз української міфології. Київ : Обереги, 1992. 88 с.
25. Петров В. Фольклор і проблема балто-слов'янської спільності. *Слов'янське літературознавство і фольклористика*. 1970. № 5. С. 60–73.
26. Пропп В. Исторические корни волшебной сказки. Ленинград, 1946. 365 с.
27. Рыбаков Б. Язычество древних славян. Москва, 1981. 387 с.
28. Соколова В.К. Весенне-летние календарные обряды русских, украинцев, белорусов XIX – начало XX в. Москва : Наука, 1979. 280 с.
29. Срезневский И. И. Дополнения и замечания. *Сементовский К. Замечания о праздниках у малороссиан*. Харьков, 1843. С. 45–57.
30. Толстая С.М. Вила. *Славянские древности : Этнолингвистический словарь : в 5 т.* Москва : Международные отношения, 1995. Т. 1: А-Г. С. 369–371.
31. Фісун В. Демонологія центрального регіону Українського Полісся. *Берегиня : Всеукраїнський народознавчий часопис*. Київ, 1999. № 2 (21). С. 8–22.
32. Шандор Ф. Таємниче Закарпаття: Духи повітря, лугів, лісів та водойм Карпат. *Старий Замок*. Ужгород, 2004. № 11–12. С. 14.
33. Шараневич І. Слов'янські начатки у склонов Карпат. *Walny zjazd członków towarzystwa pedagogicznego w Kołomyi*. Lwów, 1871. S. 113–127.
34. Moszyński K. Kultura ludowa słowian. Kraków, 1934. Część 2 : Kultura duchowa. 725 s.

Voitovych N.M., Shtanhret H.Z. A MERMAID IN THE SYSTEM OF DEMONOLOGICAL IMAGINATION OF UKRAINIANS

The aim of the research. The article considers the image of a mermaid in the context of folk demonological beliefs; the motives that, according to Ukrainians, marked her image are analyzed; the appearance, the main functions of mermaids are described in detail; ritual and magical actions performed by Ukrainians during the mermaid week. The methodological basis is a systematic approach to the study of traditional culture, in particular mermaid rites using general scientific methods, especially systematization and generalization. To clarify the already known information, to trace the transformation processes in folk beliefs about the mermaid, a number of field expeditions were conducted. We also use the method of remnants and historical-comparative analysis. The scientific novelty is the emphasis on the traditional demonological aspects of the image on the basis of the introduction into scientific circulation of field ethnographic materials. Conclusions. Of course, today it is almost impossible to recognize the original semantics of the image of a mermaid. However, the

main motives still remain unchanged. Firstly, these are images of spirits (because they do not leave a trace, they are invisible/reincarnated). Secondly, the location of mermaids is associated with the field, rye. Thirdly, their connection with the family is obvious (they come to the mother to change their shirts, the children recognize their aunt, etc.). Fourthly, the functions of mermaids differ depending on their age status. Fifthly, these functions are partially correlated with the category of “evil” deceased. In order to give a clearer answer to the questions related to the study of the genesis of the image, the researcher must study old sources and rely on new field ethnographic materials.

Key words: *mermaids, water nymphs, folk demonology, folk culture.*

Рамазанова С.Н.

Азербайджанский Государственный Педагогический Университет

ЭТНОГРАФИЧЕСКИЙ ВЗГЛЯД НА ГЕНДЕРНЫЕ ОТНОШЕНИЯ У ТЮРКСКИХ НАРОДОВ В ЭПОХУ СРЕДНЕВЕКОВЬЯ

У статті розглядається етнографічний огляд гендерних відносин у тюркських народів в середні століття. Відомо, що етнографічна історія взаємин чоловіків і жінок у тюркських народів вивчалася на основі різних джерел. Було доведено фактами, що тюркські жінки історично відрізнялися своєю мудрістю і здібностями, завжди були опорами для своїх батьків, чоловіків і синів, допомагали їм знайти правильний вихід з будь-якого становища. Мета статті полягає у вивченні стану тюркської жінки в сімейному і громадському житті в середні століття, дослідженні ситуації в сфері гендерних відносин з етнографічної точки зору, визначенні її місця в сучасному демократичному громадянському суспільстві шляхом придбання історичного досвіду. У статті аналізовані гендерні відносини у тюркських народів в етнографічному аспекті, детально досліджені висока оцінка жінок в соціокультурних відносинах і їх положення в суспільстві поряд з чоловіками. У середні віки функції літньої жінки як старшої в будинку відігравали важливу роль у вирішенні питання про поділ соціальних ролей між тюркськими народами. У джерелах є чимало прикладів, що свідчать про хоробрість, вміння керівництва та вірність тюркських жінок сім'ї. Тюркські жінки в далекому минулому також грали на музичних інструментах, організовували збори віршів, вміло грали у шахи та розмовляли з мудрецами. Приклади з пісень стверджують, що тюркські жінки тієї епохи мали бути друзями та соратниками своїх чоловіків. Необхідно особливо підкреслити загальне становище, сімейну честь, хоробрість, приклади чистого кохання та честі материнства жінки у тюркських епосах. У сучасній тюркській культурі має важливе значення займати своє заслужене місце жінкою та дослідження соціокультурної еволюції, якою вона пройшла. Загалом нині структура тюркської сім'ї, заснована на спільних цінностях членів сім'ї, є найстійкішою єдністю суспільства. У великих сім'ях повноваження управління належало чоловікові, який мав дієве слово і владу, дотримувався принципу підпорядкування, оскільки вчинок проти батька вважався гріхом. З огляду на те, що організатором господарських справ були чоловіки, поділ праці визначався у ній ними.

Ключові слова: етнографія, гендер, тюрк, середньовіччя, жінка, чоловік

Постановка вопроса. С точки зрения обращения с женщинами азербайджанский народ имеет богатые традиции, имеющие глубокие корни и включающие в себя высокие нравственные ценности, сформировавшиеся в результате передачи из поколения в поколение. Эти традиции выдержали исторические испытания в различных социально-политических формациях, соприкасаясь с различными верованиями и мировоззрениями, дошли до нашего времени, однако в некоторых случаях наблюдается их трансформация. Несмотря на то, что были выдвинуты исторически прогрессивные инициативы с целью сохранения и обогащения в соответствии со своим временем оттенками этих богатых ценностей, созданных и разработанных нашим народом на протяжении многих веков, систематическая деятельность в этой области началась с конца XX столетия.

Степень разработанности темы. Надо отметить, что в эпоху Средневековья гендерные отношения именно с точки зрения этнографии не анализировались. Однако были внесены некоторые уточнения, касающиеся этой темы в разных направлениях. В таких произведениях, как «Три культуры» А. бея Агаоглу (Стамбул, 1972 г.), «Элементарные формы религиозной жизни» Э. Дюркгейма (пер. Гусейна Джахида), том: I–II, (Стамбул, 1923–1924), «Тюрки. Двенадцать лекций по истории тюркских народов Средней Азии» В.В. Бартольда (Стамбул, 1927 г.), «Основы тюркизма» З. Гёкальпа (Стамбул, 1977 г.), «Семья и брак у азербайджанцев» Г. Гейбуллаева: часть II. (Баку, 1994), и в других работах были затронуты семейно-бытовые вопросы у тюркских народов, роли женщины в семье, вопросы, касающиеся общественного положения их в обществе. В произведениях «Обряд калыма или брачный договор. Тюркская

женщина» (Баку, 2006), «Честь женщины – источник силы тюрка» и в других работах, автором которых является Г. Йологлу, исторически исследуются характер тюркской женщины, ее статус в обществе и самоотверженности в тюркской истории. В статье И. Мамедовой «Этнографические аспекты гендерного равенства в Азербайджане» (Баку, 2010) вопрос гендерного равенства, исторически существовавшего у тюркских народов, исследуется с точки зрения этнографии.

Презентация исследования. С точки зрения исследования исторической динамики женских и мужских отношений у тюркских народов в эпоху Средневековья необходимо взглянуть на хронику их своеобразных социокультурных ролей и функций. Например, исследователи, говоря о роли женщин у полукочевых тюрков, выдвинули мысль о том, что в древнетюркских родах женщины, ведущие племенной образ жизни, и семьи были недостаточно развиты, мужчины стояли на переднем плане с основными воинственными характеристиками, из-за чего семейная жизнь приносилась в жертву общественной жизни. При этом тюрки время от времени начинали расширяться в более крупных и центральных общественных организациях, вследствие чего, отходя от племенных нитей, стали целыми как единичными нациями, так и государствами. «Общины, ведущие полукочевой образ жизни, не имели идеальной семейной жизни в современном смысле этого слова, в то время как семейная жизнь в значительной степени развивалась в обществах, живущих в форме нации и государства» [1, с. 92]. Мы стали свидетелями того, как тюрки начали избавляться от племенных правил, организуя внутренние единства и собираясь вокруг центрального правительства. «На этом этапе тюркская социальная структура оказалась на том же уровне, что и социальная структура культурных и оседлых обществ». В утверждениях А. Агаоглу, напоминающих «дюркгеймистский подход» [2, с. 23], проявляется прогрессивная социологическая манера подхода. Исследователь оценил переход тюрков от воинствующего племенного строя к строю оседлого государства как идеальный тип развития и считал утрату тюрками кочевых и воинственных качеств главной причиной их воссоединения со светской семейной жизнью. Другими словами, он не очень высоко оценивал статус женщин в обществе у полукочевых тюрков. В ответ на это мнение автора З. Гёкальп, одна из важных личностей тюркизма, также выразил положительное отношение к этой теме и отметил большое уважение к

женщинам у полукочевых тюрков. В своей книге «Тюркская мораль» З. Гёкальп утверждает, что «во всех родах тюрков материнская и отцовская линия всегда были единичными, ни в одном тюркском роде материнская или отцовская линия не была единоличным правителем семьи, в тюркской семье всегда отсутствовал патриархальный пейзаж» [3, с. 69]. В этом отношении общественная жизнь, политика и даже поле боя являются сферами, где женщины могут действовать свободно. Однако З. Гёкальп также делает вывод о том, что «эти черты были утрачены и искажены под влиянием арабо-исламской культуры» [4, с. 62]. И в самом деле, в наших народных легендах, рассказах и сказках намечается на предусмотрительность, патриотизм, готовность к любым трудностям ради своей семьи и смелость тюркской женщины, которую она проявила, когда выполняла материнский долг, при необходимости на поле боя. Описываемая Средневековыми путешественниками тюркская женщина не отстает от мужчины, равна ему во всех отношениях, занимает высокие должности в государственных делах, является очень искусным и важным существом в воспитании детей и управлении семьей.

А тюркский интеллигент Г. Исхаки восхвалял тюркскую кочевницу следующими словами: «Увы, что персидская иллюзия и византийское лицемерие закрыли глаза некоторых наших исламских историков, из-за чего уважение и почтение, проявляемые тюрками к женщинам, не были отмечены многими, однако они не могут отрицать великих женщин тюркского мира в целом. Достаточно много женщин, вышедших из тюркской среды – великих ученых, поэтов, тысячи женщин, правивших государством, сотни забытых, никем не упомянутых и не замеченных великих тюркских матерей, чтобы украсить страницу нашей истории своими именами» [5, с. 335–336]. В записках арабского путешественника Ибн Фадлана, являющихся одним из источников, обращаемых многими тюркологами, положение женщин в тюркских племенах в X веке описывается следующим образом: «Огузские женщины не закрываются ни от местных мужчин, ни от посторонних, и они не закрывают также ничего из своего тела ни от кого из людей» [6, с. 31]. Этот пример, поразивший путешественника мусульманского вероисповедования, показал, что тюрки в определенной степени сохранили свои жизненные привычки даже после принятия Ислама. Вопрос о самостоятельности прикрытия у тюркских женщин длился долгое время. В некоторых тюркологических

источниках, в том числе в стамбульском издании «Тюрки. Двенадцать лекций по истории тюркских народов Средней Азии» В.В. Бартольда [7, с. 52] сообщается о том, что арабские путешественники долгое время считали полукучевых тюрков совершенно чужими исламу массами, обладающими слабой способностью к ассимиляции. На наш взгляд, в этих информациях, отраженных в источниках, есть доля правды, так как мировоззрение, традиции, внутрисемейные отношения и сущность хозяйственной деятельности полукучевых тюрков дают основание говорить об их высоком духе свободы и жизнелюбия.

В тюркской семье, сформировавшейся нормами поведения в соответствии с новорожденными в зависимости от пола, в случае мальчика новорожденного близкие и знакомые поздравляли друг друга с этим событием и получали награду за добрую весть. При выборе одежды для девочек и мальчиков учитывались даже цвета. Также уделялось внимание некоторым разным чертам в воспитании девочек и мальчиков. Если мальчики ходили заниматься полевыми работами в поле со своим отцом, дедом или другими членами семьи мужского пола, то девочки помогали своим родителям по домашним делам. По утверждению этнографов, именно по этой причине возникло выражение “ev qızı” («домашняя девушка»). «В разговоре также сформировались выражения, означающие половые различия. Например, “qızın oğlan çağı” («в самый разгар зимы» – означает строгость пола), “oğlan gəlmisən, ya qız?” («с щитом или на щите?» – то есть ты пришел с благой вестью или плохой?) и т. д.» [8, с. 229].

Как правило, в средние века считалось приемлемым, чтобы среди вступающих в брак женщины были младше мужчин. Даже в некоторых случаях девушек выдавали замуж за мужчин, которые были намного старше их. Хотя редко, но встречались факты о том, что девушки выходили замуж за сверстников, а иногда и за мужчин младше себя. Надо отметить, что тот факт, что девушки выходят замуж старше или младше себя, встречается и в настоящее время.

Во многих восточных странах семья, сопровождающая невесту в дом жениха, должна была дать семье девушки так называемый «калым». Исследователь Г.А. Гейбуллаев пишет, что «азербайджанцы не учитывали плату – калым за брак» [9, с. 217].

В ответ тем, кто смотрит с иронией на обычай калыма тюркских народов, Г. Йологлу в своей статье, озаглавленной «Обряд калыма или брачный

договор. Тюркская женщина» пишет: «Хотели бы довести до сведения тех, кто связывает это с продажей девушки, отмечаемый в Баку обряд сделки. Кроме того, в брачном свидетельстве можно было указать право женщины о требовании денег в качестве условия при узаконении брака. По закону все вещи считались собственностью девушки. Они оставались у нее во время развода или после смерти мужа. Доля, уплачиваемая женихом в случае развода, указанная в брачном свидетельстве, в какой-то степени способствовала предотвращению нужды женщины до следующего замужества» [10].

В эпоху Средневековья такие социальные институты, как старейшинство, функция пожилой женщины как старшей в доме, играли важную роль в решении вопроса о разделении социальных ролей между тюркскими народами. Слово отца считалось законом прежде всего в семейных общинах, а затем в семьях, входящих в патронимические группы. Старейшинами считались пожилые мужчины с большим жизненным опытом каждого рода и семьи. Но «указанной категории было недостаточно для формирования института старейшинства, обладание ими такими качествами, как действенность слова, мудрость, опытность стимулировало последний вопрос. Лица молодого и среднего возраста, совмещающие в себе разнооттеночные качества старейшинства, также могли быть старейшинами» [11, с. 108].

В источниках можно встретить немало примеров, свидетельствующих о храбрости, умении руководства и верности тюркских женщин семье. Согласно источникам, еще до нашей эры «царица Томирис внесла поражение захватчику царю Киру, напавшему на нашу Родину» [12, с. 3–4]. А также общественная позиция азербайджанской поэтессы IX века, благотворительницы, общественно-политического деятеля Зюбейде Хатун Тебризи, жены Харуна ар-Рашида (786–809), матери его правившего после него сына Аль-Мамуна (809–833), в том числе «художественное творчество поэтессы Зейнаб Хинави (Хыналги) (XI век) являются яркими примерами активности средневековых азербайджанских женщин» [13].

Полководец Мехрибан ханым, победившая и выгнавшая из страны Хорезмшаха Джалаладдина, совершившего поход на Азербайджан (в начале XIII века), своей храбростью вписала свое имя в нашу героическую историю. Вместе с этим тюркские женщины в далеком прошлом также играли на музыкальных инструментах, организовывали собрания стихов, умело играли в шахматы и

беседовали с мудрецами. Пример этого видим в произведениях Мехсети Гянджеви. Выражавшая ценные философские мысли в своем тонком и лирическом произведении Мехсети ханым «со своими многозначительными рубаи выступила против несправедливости времени, беспощадных правителей, ярко показала духовные страдания, мысли и желания женщин Востока» [12, с. 4].

Каким бы болезненным ни было, творческие тюркские женщины продолжали свою деятельность и в следующие периоды. Лирические стихи Хейран ханым, Гончабейим, Агабейим аги Агабаджи, Хуршудбану Натаван, Шахнигар Ранджур, Фатмы-ханым Камини, жалобные гошмы Ашуга-Пери, Губинской Бану, Ашуга Шарабани, Ашуга Бести, продолжательниц в этом направлении Мехсети ханым, являются самыми яркими образцами в художественном творчестве азербайджанской женщины. Также храбрости Мехриджан ханым, Туту Бике, Мелики Кёнюлдаш, Зейнаб Паши, Рустамы, Хаджар упоминаются в исторических источниках и литературных образцах. «Благодаря предвидению, глубокому уму и дипломатической изобретательности первой женщины-дипломата Сары Хатун, старавшейся во имя мира между государствами и спокойствия в обществе, матери правителя Аггоюнлу Узун Хасана, дочери Шаха Исмаила Махинбану Султан ханым, дочери Шаха Тахмасиба Перихан-ханум сколько кровопролитных войн было подавлено» [14, с. 5–6].

Тюркские женщины исторически отличались своей мудростью и способностями, всегда были опорами для своих отцов, мужей и сыновей, помогали им найти правильный выход из любого положения. У нас немало женщин, чьи имена вошли в историю с XII–XIII веков. Мавзолей Момине хатун, одна из уникальных жемчужин восточной архитектуры древнего Нахчывана и сегодня включенная в список Всемирного наследия ЮНЕСКО, является одним из посещаемых памятников культуры на протяжении девяти веков. Этот уникальный памятник, воздвигнутый в честь храброй, умной, верной и отважной жены Мухаммуда Джахана Пехлевана, стал одним из символов тюркской женщины. Мехриджан ханым, видный государственный деятель того времени, была женой Узбека, последнего правителя государства Атабеков. Она правила государством в течение определенного периода времени и снискала себе репутацию народа. Одной из отважных женщин XIV–XV веков является и Зулейха Кёнюлдаш, жена Гара Юсуфа (прави-

теля государства Гарагоюнлу). Умная и храбрая женщина Зулейха Кёнюлдаш также совершала подвиги в борьбе с врагами.

Если обратить внимание на образы женщин в литературных образцах, записанных с древних времен до наших дней и ставшие частью национальной истории, то увидим, что к женщинам всегда относились как к защитникам чести и достоинства. Например, в предисловии к «Китаби-Деде Горгуд» женщины характеризуются языком озана следующим образом: «женщины бывают четырех родов: одни – наводящая бледность порода, другие – оставляющий пресыщение пир, третьи – опора дома, четвертые – хуже всего, что бы ты ни сказал» [15, с. 33].

В обеих песнях, где права матери приравниваются к праву бога, считается неприемлемым, чтобы кто-то поднял руку на женщину не в зависимости от тяжести греха, совершающегося ею. А также в песнях «Песнь о Бугач-хане, сыне Дирсе-хана», «Песнь о разграблении дома Салур Газана», «Песнь о Бамсы-Бейреке, сыне Кам-Буры», «Песнь о том, как Салур Газан был взят в плен и как его сын Уруз освободил его», «Песнь о Кан-Туралы, сыне Канглы-Коджи» [15, с. 260] выражение «белолицая мать», используемое в форме обращения, означает, что мать не только является защитницей рода в обществе и главой семьи, но и поднимается до высоты личности, уважаемой не меньше, чем «отец-каган».

Даже примеры из песен утверждают, что, по мнению тюрков той эпохи, для женщины скакать на коне и овладеть способностью фехтовать важнее, чем сидеть дома и готовить пищу. Потому что тюркские женщины должны были быть друзьями и соратниками своих мужей.

В целом женщины являются одной из самых активных сил в «Китаби-Деде Горгуде». При этом прежде всего необходимо особо подчеркнуть общее положение, семейную честь, храбрость, примеры чистой любви и чести материнства женщины в эпосах.

При рассмотрении информации о людском роде в народных верованиях можно заметить, что наблюдаются случаи, когда верования, связанные с женщинами, отличаются от верований, связанных с мужчинами. В то время как роль женщины в этих верованиях может иногда возрасти, нередко наблюдается, что мужчина находится на более влиятельной позиции. На самом деле при объяснении этой ситуации речь идет о более отличающемся детерминанте от влияния. В связи с этим Я. Калафат пишет: «Существует

понятие, отличное от женственности и мужественности, а также у женственности есть свое содержание, несходное с мужественностью, и это понятие является содержанием веры. Эту мысль можно выдвинуть исходя из народного верования о том, что понятие, приписываемое женщине людского рода, отличается от понятия, приписываемого мужчине» [16, с. 496].

Действительно, при оценке информации, связанные с этими наблюдениями, с исторической точки зрения и попытке оценить информации в контексте географии тюркской культуры, не так просто объяснить аргументы и доказательств восприятиями и представлениями о матриархате. Только другими исследованиями можно предоставить больше научных доказательств и аргументов, поскольку обычно существует сложность в ценностях и не так просто точно описать эту картину.

Несомненно, в современной тюркской культуре имеет важное значение занимать свое заслуженное место женщиной и исследование социокультурной эволюции, через которую она прошла. Исследователь С. Абдуллазде пишет, ссылаясь на Т. Кузуджуоглу: «Поскольку женщины были с нами, мы овладели силой и мощью. Сняли ее с лошади, отделили от себя, и силы и мощи лишились. Мужчина стал бессильным в общественной жизни. Стал слепым, хромым и неполноценным. Нации, сформировавшиеся из неполных людей – неполноценны» [17, с. 414].

Заключение. Изучение исторической динамики развития социального и общественного положения тюркских женщин, их положения в семье и обществе в контексте этнографического развития показало, что структура семьи, основанная на общих ценностях членов семьи, является наиболее устойчивым единством общества. А существование большой семьи было обусловлено главным образом стремлением защитить высшие черты сосуществования. В больших семьях, где полномочие управления принадлежало мужчине, обладателю действенным словом и властью, соблюдался принцип подчинения, поскольку идти против отца считалось грехом, так как организаторами хозяйственных дел были мужчины, разделение труда определялись в семье ими. В основе существования маленьких семей в средние века лежали экономические проблемы и внутрисемейные распри. Поскольку мужчина стоял на переднем плане с основными воинственными характеристиками, и семейная жизнь приносилась в жертву общественной жизни, женщина стала второстепенным социальным статусом. Вместе с тем тюрки относились к женщинам с большим уважением, в тюркской семье не было абсолютного патриархата, женщины были с мужчинами в общественной жизни и даже на войне. Таким образом, из всех этих исследований можно сделать вывод, что в средние века женщины высоко ценились в социокультурных отношениях у тюркских народов, а женщины наряду с мужчинами занимали высокое положение в обществе.

Список литературы:

1. Ağaoğlu Ahmet. Üç medeniyet. İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1972, 146 s.
2. Durkheim Emile. Din Hayatının İptidai Şekilleri (Çev. Hüseyin Cahit), cilt: I–II, İstanbul: 1923–1924.
3. Özcan Ufuk. Ahmet Ağaoğlunun eserlerinde kadın ve aile teması // Mədəniyyət dünyası, XII buraxılış, Bakı: ADMİU, 2006, s. 67–76.
4. Gökalp Ziya. Türkçülüğün esasları, İstanbul: Varlık Yayınevi (onbirinci basılış), 1977, 160 s.
5. İshaki Ayaz. Türk Kadını // Türk Yurdu, cilt: 3, sayı: 15, 1925, s. 335–336.
6. Onuncu Asırda Bir İslam Seyyahı: İbn Fazlan Seyahatnamesi (Yay. Haz. R. Şeşen). İstanbul: 1975, 316 s.
7. Barthold V.V. Orta Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler. İstanbul: 1927, 352 s.
8. Məmmədova İ.G. Azərbaycanda gender bərabərliyinin etnoqrafik aspektləri // “Azərbaycan arxeologiyası və etnoqrafiyası” jurnalı, 2010, № 1, s. 226–231.
9. Qeybullayev Q.Ə. Azərbaycanlılarda ailə və nikah: 2 hissədə, II hissə. Bakı: Elm, 1994, 264 s.
10. Yoloğlu Güllü. Başlıq adəti və ya nikah müqaviləsi // Türk qadını. “Körpü” jurnalı, Bakı: 2006, № 1, s. 79–86.
11. Bünyadov T.Ə. Ağsaqqallıq // Azərbaycan etnoqrafiyası: 3 cildə, III cild. Bakı: Şərq-Qərb, 2007, s. 107–124.
12. Məmmədova Ş.A. Anaların fəryadı (Məsləhətçi və redaktor: polkovnik Xaqani Bağirov). Bakı: Gənclik, 2006, 508 s.
13. Zəkiyev İmaməddin. Qonaqkənddən başlayan yol. Bakı: 2001, 268 s.
14. Məmmədov-Gəncəli S. Ömürlərdən səhifələr. Bakı: Işıq, 1973, 210 s.
15. Kitabı-Dədə Qorqud (tərtib, transkripsiya, sadələşdirilmiş variant və müqəddimə F. Zeynalov və S.Əlizadəninindir). Bakı: Qızıl Şərq, 1988, 360 s.

16. Kalafat Yaşar. Destani katmanlaşma sürecinde türk kültürlü halklarda kadın teması ile ilgili inançlar (türk halk inançlarında kadın). Türk epik ənənəsində dastan // “Ortaq türk keçmişindən ortaq türk gələcəyinə” VI Uluslararası folklor konfransının materialları (25–26 noyabr). Bakı: 2010, (520 s.) s. 496–503.

17. Abdullazadə Sara M. Türk epik ənənəsində kişi tipajları və qadına münasibət (“Kitabi-Dədə Qorqud” və dastanın müasir versiyası sayılan K.Abdullanın “Yarımqıç əlyazma” romanı əsasında). Türk epik ənənəsində dastan. “Ortaq türk keçmişindən ortaq türk gələcəyinə” VI Uluslararası folklor konfransının materialları (25–26 noyabr). Bakı: 2010, (520 s.) s. 412–415.

Ramazanova S.N. ETHNOGRAPHICAL VIEW ON GENDER RELATIONS OF THE TURKIC PEOPLES IN THE MEDIEVAL PERIOD

The ethnographical view on gender relations of the Turkic peoples in the medieval period is presented in the article. It is known that ethnographical history of male-female relations of Turkic peoples has been investigated on the base of different sources. There are numerous facts which prove wisdom and abilities of Turkic women, their support to fathers, husbands and sons, and their help in difficult situations. The author's aim was to research the position of a Turkic woman in the family and social life during the medieval period, to analyze gender relations from ethnographical point of view, to determine women's position in the modern democratic society by means of mastering historical experience. Gender relations of Turkic peoples have been analyzed from ethnographical standpoint. The valuable role of women in social-cultural relations, women's as well as men's position in the society have been researched in details. In the Middle Ages, the function of older women as elders in the house played an important role in deciding the issue of the division of social roles between the Turkic peoples. There are many examples in the sources testifying to the courage, leadership skills and loyalty of the Turkic women to the family. Turkic women in the distant past also played musical instruments, organized collections of poetry, skillfully played chess and talked with sages. Examples from the songs claim that the Turkic women of that era were supposed to be friends and associates of their husbands. It is necessary to emphasize the general position, family honor, courage, examples of pure love and honor of motherhood of a woman in the Turkic epics. In modern Turkic culture, it is important to take her deserved place as a woman and study the socio-cultural evolution through which she went. In general, the structure of the Turkic family, based on the common values of family members, is the most stable unity of society. In large families, the authority of management belonged to a man who had an effective word and power, the principle of subordination was observed, since it was considered a sin to go against the father, since the organizers of economic affairs were men, the division of labor was determined by them in the family.

Key words: ethnography, gender, Turkic, medieval period, male, female

ІСТОРИОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО ТА СПЕЦІАЛЬНІ ІСТОРИЧНІ ДИСЦИПЛІНИ

UDC 94

DOI <https://doi.org/10.32838/2663-5984/2021/4.36>

Bakhshaliyev S.F.

Azerbaijan State Pedagogical University

THE PROBLEM OF SOCIO-POLITICAL ACTIVITY OF NARIMAN NARIMANOV IN AZERBAIJANI HISTORIOGRAPHY

In different periods there were published works devoted to different aspects of N. Narimanov's life activity. However, the socio-political activity of N. Narimanov has not been the object of study for a long time, which in turn requires its thorough study. In the historiography of the Russian Federation a number of monographs on the problem we study should be mentioned. The most significant among them is the work of Rudolf Ivanov. In this work, thanks to the materials of declassified archives, the details of N. Narimanov's struggle against the perversions of Bolshevism in Azerbaijan are revealed. On 20 February 2020, President of the Republic of Azerbaijan Ilham Aliyev signed a decree to celebrate the 150th anniversary of N. Narimanov. The decree served as a new impetus for the study of N. Narimanov's socio-political activities. The study of these issues is one of the current problems of historical science and will be important for a long time. Comprehensive study of the problem allows us to properly approach the scientific and methodological study of the environment in which N. Narimanov's socio-political views were formed. Perhaps the most important conclusion of a certain group of historians is that N. Narimanov supported the ADR for some time, but later, realizing the inevitability of the collapse of the republic, he sought ways out of the difficult situation. As a farsighted politician, he saw the causes of this situation in the socialist system, nationalist communist ideology, alliance with Soviet Russia, close ties with the Turkish state and the Turkish people. And it is from this position that he took responsibility for the fate of Azerbaijan.

Key words: *Nariman Narimanov, historiography, political activity, national interests.*

Introduction. After Azerbaijan regained state independence, many periods of our history had to be studied. The great leader Heydar Aliyev said: "I believe that one of the most important tasks now facing the Academy is to write the history of the Azerbaijani people of the XIX–XX centuries" [2, p. 370]. Despite the large number of books, monographs and articles dedicated to the study of N. Narimanov's sociopolitical activities in different years, there were quite different approaches and views on the problem under study. The problem of the historiography of N. Narimanov's socio-political activity has not yet been the subject of research and requires a special study. Many books, monographs, dissertations and scientific articles dedicated to various aspects of N. Narimanov's life and socio-political activities have been written in Azerbaijan so far, but they have not been fully reviewed.

The usage frequency of the topic. This work is extremely necessary because the historiography of N. Narimanov's socio-political activity covers various chronological boundaries. It means that approaches and conclusions on this issue cannot be completely the same, as the analysis of formation of political views of N. Narimanov was carried out for different periods. The aim of the study is to consider the main issues related to the problem of the historiography of the socio-political activity of N. Narimanov, as well as to analyze and systematize the generalized works. The article examines the historiography of the socio-political activity of N. Narimanov in different aspects, forms theoretical generalizations on this topic, and analyzes numerous works of the authors with the resulting conclusions. It should be noted that in Azerbaijan in the 20 years of the twentieth century, there was a struggle between leftist Bolsheviks and rightist nationalists within the framework of

socialist ideology. According to some researchers, N. Narimanov was one of the ideologists, founders of the national movement and a leading figure in the struggle among politicians of Turkic origin operating in Soviet Russia, and in the USSR as a whole.

Research methods. The choice of this topic, in turn, requires historians to address and research several other problems in parallel. Particularly important is the study of national problems that arose in the early years of Soviet power, the struggle of Turkic peoples living in Russia for statehood, the struggle of independent Soviet republics to preserve their independence, the preservation of national thinking and traditions under the domination of socialist ideology. Study and analysis of political views, activity of N. Narimanov in conditions of Bolshevik power is extremely necessary also from the point of view of modern state building. It is known that N. Narimanov had completely different views on both communist ideology and the process of formation and implementation of the socialist system.

Analyses. This step by N. Narimanov is characterised more by a desire to stabilise the situation than by a desire to come to power. Having come to power, he correctly assessed the socio-political situation in the country and sought to maximize the use of the socialist system in the interests of his people, to save his people from the tragedy of the Bolshevik revolution. The way he coped with this task has been investigated and evaluated by a number of historians. While assessing the results of socio-political activity of N. Narimanov under Bolshevik regime in historiography, it is necessary to mention his attitude to economic development, foreign relations, military construction, national-cultural development and religion issues. N. Narimanov paid great attention to the Azerbaijani language and contributed greatly to granting it the status of a state language. Also, it is necessary to note the attention of N. Narimanov to national intelligentsia, protection of them from the threat of death and persecution. It is noteworthy for historians to analyze those reasons why intellectuals of that time, members of ideologically opposite parties treated N. Narimanov with great respect and considered the possibility of working under his leadership.

It is important to study the activity of N. Narimanov for territorial integrity of Azerbaijan, analysis of real reasons of losses that took place at that time, historical realities of that period from the point of view of history and contemporaneity. Activity of N. Narimanov as a head of the government of Azerbaijan and his political line pursued by him against the claims of Soviet Russia is important for investiga-

tion. Though the soviet system collapsed, the study of this issue acquires actuality both from the viewpoint of objective study of our history and formation of the concept of modern international relations. General scientific methods were used in writing the article. Using the method of comparative analysis, various facts and materials were collected and studied, and theoretical generalizations and relevant scientific conclusions were made.

The methods and views of Marxism-Leninism applied in the study of topics related to N. Narimanov were rejected for many years, the issues were studied without leaving the historical context, and at the same time assessed from a general logical point of view. N. Narimanov openly fought against the forces opposing the statehood and national interests of Azerbaijan in Soviet Russia and in the fledgling USSR government. Despite numerous successes, N. Narimanov was dissatisfied with the results of his struggle and openly protested against the USSR leadership. He even declared that Azerbaijan was ready to sever relations with the USSR. There are archival materials about N. Narimanov's attempts to create a secret political organization. Dynamically developing his views on national statehood, he rejected pro-Russian socialist ideology (Bolshevism, which did not value national interests and saw inter-class struggle in bloody confrontation) and the socialist system (which ignored the interests of the petty and middle bourgeoisie). N. Narimanov saw the development of Azerbaijani national statehood in the ideology based on national traditions and in the pro-European socialist system.

Most importantly, all this is recognized by most representatives of the national historiography. Most of the authors who study the activities of N. Narimanov have a number of common features. First of all, the authors noted the essence of N. Narimanov's extraordinary views on the processes of Soviet state-building in Azerbaijan. The exceptional role of N. Narimanov in dismissal of anti-Azerbaijani politicians, training of national personnel involved in the affairs of statehood, preservation of national and cultural values of the Azerbaijani people and saving the nationally minded intelligentsia from the death penalty and persecution of the Soviet regime was also emphasized. Another conclusion is that the struggle for territorial integrity of Azerbaijan from February 1917 to 1923 was characterized by both political and military tensions, geopolitical interests of leading states, national confrontations, external influences and inexcusable territorial losses.

Soviet Russia's recognition of Baku as the capital of Azerbaijan, Zakatala as the territory of Azerbaijan,

registration of Daghlig Garabagh and Nakhichevan as the territory of Azerbaijan by international documents – all this is regarded as the merit of N. Narimanov. The study of social and political activity of N. Narimanov in the Soviet period, to a certain extent contributed to the study of the activities of people working in different spheres of statehood, science, education and culture, who led our people and state throughout our centuries-old history. The study of Azerbaijani Soviet historical literature shows that according to the conditions of that time, N. Narimanov was a true educator, socio-political figure and revolutionary. However, historiography of socio-political activity has not fully considered his activities in the sphere of national statehood. In the memoirs of the 20s, political documents and encyclopedic editions of the 30s, which we have mentioned above, N. Narimanov was regarded as a national dodger and tried to forget his personality.

Of great scientific and historical importance is the approach of historians to study the impact of socio-political activity of N. Narimanov on the formation of his views on the national statehood until 1920. In the 20s, in connection with the thirtieth anniversary of the scientific and social activity and death of N. Narimanov, the articles-memoirs were published. Memoirs of people, who worked together with N. Narimanov in public affairs or were his contemporaries, are very characteristic in terms of studying his national-state views [26, p. 55–57]. N. Narimanov's unconventional views and activities both during his lifetime and after his death were condemned with special emphasis as “nationalism”, “national-tentivism”, “Narimanovism”, i.e. were regarded as bourgeois-nationalist. In this regard, from the mid-20s to the mid-50s of the XX century the ideologists of communism made every effort to forget his name.

After the condemnation of the cult of Stalin at the XX Congress of the CPSU in February 1956, the life of society softened somewhat, the ban on the name of N. Narimanov was lifted, and articles about him began to be published almost a month later. The authors of the works that were published after mid 50's tried to study Narimanov's heritage by analyzing him as a person loyal to Marxist-Leninist worldview principles. Since the marked period, books about N. Narimanov begin to be published, and attempts are also made to make his study necessary. The work of M Rafili [30] covers the activities of N. Narimanov before the First World War; the work of M. Gaziyeu [12] provides general information about his life. The book of V. Mammadov [22], which was the most popular publication of the period, studied the life and activity of N. Narimanov.

An extensive article [15], written by J. Guliyev on the basis of rich archival material in the second half of the 50s, explores the activities of N. Narimanov as a party and Soviet statesman. A number of summarized works published in the 50s give a certain place to N. Narimanov's activity. These publications are regarded positively as the first steps in the study of N. Narimanov's life activities. However, analysis of works devoted to N. Narimanov in the 50s shows that Narimanovian study started its initial development at this time. That is, the emphasis was mainly on his activity as a revolutionary and writer, and only indirect notes were made about his state activity. During this period, works devoted to various aspects of N. Narimanov's activities began to appear. In this regard, we should especially note the monograph by F. Kocharli, dedicated to the life and political views of N. Narimanov [19].

Discussions. This work of the period can be considered one of the most valuable works devoted to Narimanov. H. Akhmedov's book focuses on the merits of N. Narimanov in the process of creating the Soviets [4], and in the work of M. Gaziyeu the historical periods of life and bibliography of N. Narimanov are presented in chronological order [13]. In the 70s, in connection with the 100th anniversary of N. Narimanov, extensive official government decisions and party documents were adopted for the first time. The active political and organizational activities of Heydar Aliyev, the First Secretary of the Central Committee of the Communist Party of Azerbaijan in connection with the 100th anniversary of N. Narimanov played a decisive role in this work [25].

Particularly noteworthy was H. Aliyev's speech at a solemn meeting dedicated to the 100th anniversary of N. Narimanov, the opening of his monuments in Baku and Ulyanovsk as a tribute to his historical services. The national leader Heydar Aliyev was the initiator of celebrating the 100th anniversary of N. Narimanov, the construction of his monument in Baku, as well as the immortalization of his memory outside our country. The publication of these documents together is a valuable contribution to the study of N. Narimanov's activities [1]. After this event, new steps were taken in the field of in-depth scientific study of N. Narimanov's heritage, and works written on the basis of rich archival material appeared.

M. Mammadov's book is extremely valuable as one of the first steps in revealing the essence of N. Narimanov's attitude to the native language [23]. The bibliographical index prepared for the 100th anniversary of N. Narimanov's birth [26] played an undoubtedly important role in the study of N. Narimanov's life and

work. Akhmedova's book is dedicated to the revolutionary struggle of N. Narimanov, who left an indelible mark in history. Also, in the work of T. Akhmedova there is information about the difficult way of life, educational and democratic activities of N. Narimanov. [8]. N. Narimanov's pedagogical ideas are widely commented in the book by H. Akhmedov [5]. It is noteworthy that those who accused N. Narimanov of nationalism and those who defended him spoke from a Marxist-Leninist position. With the weakening of the Soviet system in the conditions of the late 1980s and early 1990s, research into N. Narimanov's legacy widened and the controversy characteristic of transitional periods in history emerged.

Some of the authors of the works, especially those who are well acquainted with N. Narimanov's legacy, the publication of which was banned during the Soviet era, have studied his previously unpublished works and provided an objective assessment of his national-klonist views based on new values. Others took a subjective stance, separating historical events and processes from the environment in which they existed, also denying historical truths in newspaper articles in which emotions prevailed over historical reality.

They unreasonably accused N. Narimanov of naivety towards communist ideology, ties with Russia and neglect of national interests. The hatred of some authors towards Bolshevism was unfairly and unjustifiably addressed to N. Narimanov. The approach of these authors stemmed from the contradictions of the transition period, hence, they were not capable of reflecting the objective historical reality. Also, they did not withstand even the slightest criticism, which contradicts the generally accepted methodological principles of historical research in the world. A. Gadzhieva first studied the topic "Attitude to religion in the theoretical and philosophical heritage of N. Narimanov" as the subject of her dissertation [9]. B. Gahramanov studied in detail the socio-political activities of N. Narimanov [14]. After the collapse of the USSR, restoration of state independence of the Azerbaijani people, elimination of Marxist-Leninist ideological stereotypes and restrictions, favourable conditions were created for the objective study of Soviet history and personalities.

In this direction, first of all, we should mention the works of Sh. Gurbanov [16–18], F. Akhmedova [6–7], M. Sattarov [33], G. Hasanov [10; 11], G. Mammadli [24], Z. Farzaliyev [34]. Many works have been written about the life and activity of the outstanding public, political and state figure of the Azerbaijani people – N. Narimanov, who left an

unforgettable trace in our history. Although much has been written about the life and work of N. Narimanov, the historiography of his public and political activities for a long time has not been the subject of study, which in turn requires its careful study. The work of B. Rafiev [29] explores issues of direct relevance of N. Narimanov's activities over time, as well as providing a comprehensive response to the accusations made against him by some authors. The modern national historiography emphasizes that N. Narimanov had different views on the Turkistan policy of the Soviet Russia while working in Moscow. His critical approach to this policy, the Turkic position in activity, the attitude to Turkey, Turkic peoples and the Turkestan figure are immeasurably important to study. In general, the study of the same fate of many Turkic peoples in the twentieth century is important both from a historical point of view and in terms of benefiting from the relationship of independent Azerbaijan with Turkey, Uzbekistan, Kazakhstan, Turkmenistan and Kyrgyzstan in our time. In the historiography of the Russian Federation we should mention a number of monographs on the problem we study. The most significant among them is the work of Rudolf Ivanov [19, p. 1].

This work, thanks to the materials of declassified archives, reveals details of Nariman Narimanov's struggle against the perversions of Bolshevism in Azerbaijan. N. Narimanov saw the future of Azerbaijan not only with his Turkic brothers, but also with his brothers in common fate and social share – the Russian Bolsheviks. The bibliographical index prepared for the 125th anniversary of N. Narimanov [27] undoubtedly became an important contribution to the study of the problem of historiography of socio-political activity of N. Narimanov. On February 20, 2020 President of the Republic of Azerbaijan Ilham Aliyev signed a decree on holding the 150th anniversary of Nariman Narimanov. The event highlighted the fact that: "Nariman Narimanov defended to the last the fateful interests of our people, as national interests for him were always above all. He paid special attention to preservation of the cultural heritage of our past, issues of purity of our native language, and made every effort to develop education and culture, respecting the personalities who were the bearers of the national ideology of the time".

The order served as a new impetus for the study of socio-political activities of N. Narimanov [31, p. 1]. After the Order, a number of valuable works and articles on the study of socio-political activity of N. Narimanov appeared. First of all, we should mention the work of R. Aliyev and many other authors

[3; 21; 28; 32]. The significance of these works is very high, as they introduced new valuable materials on this topic into scientific circulation.

Conclusions. The conducted researches on the problem of the historiography of the social and political activity of N. Narimanov allowed us to come to certain conclusions and note the following points:

– Different approach of historians of different generations to the attitude of N. Narimanov to the national issue after the February Revolution of 1917, to the October Revolution and the first years of Soviet power, to the situation in Azerbaijan on the eve of the April events, to the Azerbaijan Democratic Republic: – Analysis of socio-political activity of N. Narimanov before April 1920, studying the roots of his communist ideology as a nationalist dodger in the Soviet period, his views on the Turkestan policy of Soviet Russia, the essence of the national movement. Attempts to study the role of N. Narimanov in the formation and implementation of this political movement were more clearly observed in the 80–90s of the 20th century;

– Approaches and attitude of historians to study of territorial conflicts in South Caucasus after February Revolution, general situation of 1918–1920, April 1920 and 1920–1923 and struggle of N. Narimanov

for territorial integrity of Azerbaijan differ and sometimes even contradictory;

– Study of the activity of N. Narimanov in the process of Soviet state building, the views on national statehood, the essence of the contradictions with the Bolshevik policy, personnel policy, the position and policy of Turkism, the activities on national-cultural development, the care of the national intelligentsia, the policy of granting state status to the Azerbaijani language, Islam, the study of his attitude to religion, his position in establishing a socially oriented economic system and his policy against the attempts of loss of nationality;

– Relevance of the issues of the essence, results of socio-political activity of N. Narimanov, his positions in many other issues. The problem of how historians of the previous epoch were truthful in their approach to these issues. It means that the issues under consideration are waiting for their further investigation. Summing up our study, it should be noted that the article is the first step in the study of the problem of the historiography of socio-political activity of N. Narimanov. At the same time, it is expected that our conclusions and inferences will serve as an impetus to launch new research in this field.

References:

1. Алиев Г.А. Речь на открытии памятника Н. Нариманову в г. Ульяновске. *Памятник Нариману Нариманову на родине Ленина: митинг ульяновских рабочих: 10 декабря 1977 г.* Баку : Азернешр, 1978. 36 с.
2. Əliyev H.Ə. Müstəqilliyimiz əbədidir: çıxışlar, nitqlər, bəyanatlar, məktublar, müsahibələr. 8-ci kitab: noyabr, 1996 mart, 1997. Bakı : Azərneşr, 1998. 488 s.
3. Алиев, Р. Нариман Нариманов – политик. URL: <https://aqreqator.az/en/siyaset/927828>
4. Əhmədov X. Azərbaycanda sovetlərin yaranması və möhkəmləndirilməsi (1920–1925-ci illər). Bakı : Azər SSR EA nəşr, 1966. 186 s.
5. Əhmədov H.N. Nərimanovun həyatı, fəaliyyəti, pedaqoji fikirləri və tibbi baxışları. Bakı, 2004. 282 s.
6. Əhmədova F.F. Nəriman Nərimanovun siyasi fəaliyyəti (1920–1922-ci illər). Tarix e. n. a. dər. al. üçün təq. ol. dis. Avtorer / F. F. Əhmədova ; AMEA Azərb. Tarix Muzeyi, Bakı, 2000. 29 s.
7. Əhmədova F. Nəriman Nərimanov – ideal və gerçəklik. Bakı : Elm və həyat nəşriyyatı, 1998. 170 s.
8. Ахмедов Т. Нариман Нариманов. Баку : Ишик, 1977. 153 с.
9. Насијева А. N. Nərimanovun din haqqında nəzəri, fəlsəfi düşüncələri. AMEA, Bakı, 1998. 167 s.
10. Нәсәнов С. Nəriman Nərimanov – milli təmayüllü kommunist. Pedaqogika, Bakı, 2004. 80 s.
11. Нәсәнов Н. Nəriman Nərimanovun milli dövlətçilik baxışları və fəaliyyəti. Elm, Bakı, 2005. 347 s.
12. Qaziyev M. N. Nərimanov. Siyasi və elmi bilikləri yayan səmiyyət, Bakı, 1956. 40 s.
13. Газиев М. Ученик и соратник В.И. Ленина. Баку : Издательство АН Азербайджанской ССР, 1965. 45 с.
14. Qəhrəmanov B. Doktor Nərimanov. Azərneşr, Bakı, 1990. 55 s.
15. Гулиев Дж. К истории образования второй республики Азербайджана. Баку : ЭЛМ, 1997. 164 с.
16. Qurbanov Ş. Nəriman Nərimanov dünyası. Azərneşr, Bakı, 2001. 90 s.
17. Qurbanov Ş. Nəriman Nərimanov ömrünün son illəri. Azərbaycan, Bakı, 2003. 376 s.
18. Qurbanov Ş. Atatürk və Nərimanov. Elm, Bakı, 2003. 50 s.
19. Köçərli F. Nəriman Nərimanov. Azərbaycan SSR EA nəşriyyatı, Bakı, 1965. 340 s.
20. Иванов Р. Смертельная схватка: рассекреченные архивы приоткрывают тайны борьбы Наримана Нариманова с извращениями большевизма в Азербайджане. Москва, 2015. 520 с.

21. Личность, принадлежащая всему Востоку: Нариман Нариманов-150. URL: <https://leqal.az/semiyet/1433>
22. Məmmədov V. Nəriman Nərimanov. Uşaqgəncnəşr, Bakı, 1957. 136 s.
23. Məmmədov M. Nərimanov və ana dili. Elm, Bakı, 1971. 81 s.
24. Məmmədli Q. N. Nərimanov. Həyat salnaməsi. Yazıçı, Bakı, 1987. 359 s.
25. Нариман Нариманов (материалы юбилейных торжеств, посвященных 100-летию со дня рождения). Баку: Азгосиздат, 1974. 77 с.
26. Нариман Нариманов (Нариман Наджаф оглу Нариманов): Библиография / сост. : Ф. Байрамов Ф. Баку, 2020. 158 с.
27. Nəriman Nərimanov (Nəriman Nəcəf oğlu Nərimanov): Biblioqrafiya / Tərt. ed. : M. Vəliyeva, M. Cəfərova, H. Manafova ; elmi red. K. Tahirov ; red. T. Əhmədov. Bakı, 2020. 688 s.
28. Nəriman Nərimanov-150. *Respublika*. 2020. 8 aprel. S. 7.
29. Rəfiyev B. Aysberqin sualti hissəsi. 20-ci illər. Azərənşr, Bakı, 1995. 56 s.
30. Рафили М. Видный революционер и писатель Н. Нариманов. Баку : Азернешр, 1956. 30 с.
31. Nəriman Nərimanovun 150 illik yubileyinin qeyd edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı. 14 fevral 2020-ci il. *Respublika*. 14 fevral 2020. S. 1.
32. Qurbanov Ş.N. Nərimanov və M.Ə. Rəsulzadə. *Qaraparaqlar. Xüsusi buraxılış*. 2010, S. 28–31.
33. Səttarov M. N. Nərimanov və din. İrşad, Bakı, 1995. 62 s.
34. Фарзалиев З. Чужой среди своих: Нариман Нариманов твердо верил в искренность воззваний о свободе народов. *Каспий*. 2019. 4 мая. С. 14.

Бахшалиев С.Ф. ПРОБЛЕМА ОБЩЕСТВЕННО-ПОЛИТИЧЕСКОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ НАРИМАНА НАРИМАНОВА В АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ ИСТОРИОГРАФИИ

В разные периоды издавались работы, посвященные разным сторонам жизнедеятельности Н. Нариманова. Общественно-политическая деятельность Н. Нариманова долгое время не была объектом изучения, что, в свою очередь, требует тщательного рассмотрения. В историографии Российской Федерации следует отметить ряд монографий по исследуемой нами проблеме. Самой значительной среди них является работа Рудольфа Иванова. В этой работе, благодаря материалам рассекреченных архивов, раскрываются подробности борьбы Н. Нариманова с извращениями большевизма в Азербайджане. 20 февраля 2020 года Президент Азербайджанской Республики Ильхам Алиев подписал указ о праздновании 150-летия Н. Нариманова. Указ послужил новым импульсом для изучения общественно-политической деятельности Н. Нариманова. Изучение этих вопросов – одна из актуальных проблем исторической науки, которая будет актуальной еще долгое время. Комплексное изучение проблемы позволяет правильно подойти к научно-методическому рассмотрению той среды, в которой формировались общественно-политические взгляды Н. Нариманова. Пожалуй, самым важным выводом определенной группы историков является то, что Н. Нариманов какое-то время поддерживал Азербайджанскую Демократическую Республику, но позже, осознавая неизбежность ее распада, искал пути выхода из сложной ситуации. Как дальновидный политик, он видел причины сложившейся ситуации в социалистической системе, националистической коммунистической идеологии, выход же – в союзе с Советской Россией, тесных связях с турецким государством и турецким народом. И именно с этой позиции он взял на себя ответственность за судьбу Азербайджана.

Ключевые слова: Нариман Нариманов, историография, политическая деятельность, национальные интересы.

Бахшалієв С.Ф. ПРОБЛЕМА СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ НАРИМАНА НАРИМАНОВА В АЗЕРБАЙДЖАНСЬКІЙ ІСТОРІОГРАФІЇ

У різні періоди видавалися роботи, присвячені різним сторонам життєдіяльності Н. Наріманова. Суспільно-політична діяльність Н. Наріманова тривалий час не була об'єктом вивчення, що, своєю чергою, вимагає ретельного розгляду. В історіографії Російської Федерації варто зазначити низку монографій щодо досліджуваної нами проблеми. Найзначнішою є робота Рудольфа Іванова. У цій праці завдяки матеріалам розсекречених архівів розкриваються подробиці боротьби Н. Наріманова зі збоченнями більшовизму в Азербайджані. 20 лютого 2020 року Президент Азербайджанської Республіки Ільхам Алієв підписав указ про відзначення 150-річчя Н. Наріманова. Указ послужував новим імпульсом вивчення суспільно-політичної діяльності Н. Наріманова. Вивчення цих питань – одна

з актуальних проблем історичної науки, що буде актуальною ще довгий час. Комплексне вивчення проблеми дає змогу правильно підійти до науково-методичного розгляду того середовища, у якому формувалися суспільно-політичні погляди Н. Наріманова. Мабуть, найважливішим висновком певної групи істориків є те, що М. Наріманов якийсь час підтримував Азербайджанську Демократичну Республіку, але пізніше, усвідомлюючи неминучість її розпаду, шукав шляхи виходу зі складної ситуації. Як далекоглядний політик, він бачив причини ситуації, що склалася в соціалістичній системі, націоналістичній комуністичній ідеології, вихід же – у союзі з Радянською Росією, тісних зв'язках із турецькою державою та турецьким народом. І саме із цієї позиції він узяв на себе відповідальність за долю Азербайджану.

Ключові слова: Наріман Наріманов, історіографія, політична діяльність, національні інтереси.

Гаврилюк М.О.

Національний педагогічний університет імені М.П. Драгоманова

МЕТОДОЛОГІЯ ІСТОРИЧНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ М. ДРАГОМАНОВА (НА ПРИКЛАДІ КРИТИКИ ТВОРІВ АНТИЧНИХ АВТОРІВ)

Дослідження Михайла Петровича Драгоманова відіграють вагомую роль в історичній науці. Дослідник постає перед нами сучасником утворення академічної історичної науки з її формами та системою XIX ст. Його твори відкривають нам новий погляд на античний світ і дають змогу переглянути його опис. Він аналізує «застарілі» уявлення та пропонує нові «методичні рекомендації» щодо розгляду тем, які стосуються стародавніх цивілізацій. У статті здійснен спробу на основі аналізу праць Михайла Петровича Драгоманова з античної історії окреслити спроби мислителя виявити у стародавніх авторів недоліки у їхніх уявленнях про минуле. Звертаючись до історії Стародавнього світу, вчений основну увагу звернув на проблему джерельної бази. Аналізуючи твори античних мислителів, істориків і письменників, на основі яких до початку XIX ст. відтворювалася загальна картина стародавньої історії, Михайло Петрович Драгоманов акцентував увагу на недоліках цих джерел, в основі яких лежала не лише фрагментарність висвітлення історичних подій, зумовлена національною належністю авторів, а й тенденційність, пов'язана з особистими поглядами останніх на ті чи інші явища суспільного прогресу й історичного процесу. Вчений системно підходить до опрацювання історичних джерел і вказує на необхідність порівняння римської, латинської та давньогрецької історіографії. Автор вказує на відсутність науковості у працях і суб'єктивність думок античних істориків. Драгоманов створює історико-пошуковий інструментарій для роботи з фактажем, говорить про необхідність відкидання надмірної драматичності подій і не використання «плагіату». Головною відмінністю Драгоманова є його зацікавленість тематикою й індивідуальний підхід до опрацювання античної історії.

Ключові слова: дослідження, історія, М. Драгоманов, античний світ, цивілізація, аналіз, історичні праці.

Постановка проблеми. Дослідження М. Драгоманова відіграють важливу роль в історичній науці. Михайло Петрович постає перед нами сучасником утворення академічної історичної науки з її формами та системою XIX ст. Твори дослідника відкривають нам новий погляд на античний світ і дають змогу переглянути його опис. Він аналізує «застарілі» уявлення та пропонує нові «методичні рекомендації» щодо розгляду тем, які стосуються стародавніх цивілізацій.

Постановка завдання. У статті на основі аналізу праць Михайла Петровича Драгоманова з античної історії окреслено спроби мислителя виявити у стародавніх авторів недоліки у їхніх уявленнях про минуле.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Історіографічні дослідження є важливою складовою частиною викладу матеріалу. Саме тому варто згадати таких авторів, як Федченко, Сушко, Потильчак, але краще та зрозуміліше подає інформацію сам автор (Драгоманов) і перевидані твори,

у яких чітко окреслено позицію дослідника. Слід зазначити також і про видання архівних матеріалів і документів, що дають змогу робити впевнені висновки про історичну постать. Серед таких праць ми виділяємо «Документи та матеріали» – унікальну збірку видання 2001 р.

Методи досліджень: автори послуговувалися історико-системним методом, який уможливив ретельне дослідження об'єктів і явищ минулого; сприяв аналізу історичних систем, що вплинули на життя та діяльність М. Драгоманова закордоном. Був застосований комплексний методологічний підхід, який включає у себе принцип історизму.

Виклад основного матеріалу дослідження. Не останнє місце у становленні критичної оцінки бачення римськими істориками дійсності займав «дослідницький максималізм» М.П. Драгоманова, що штовхав молодого вченого до перегляду установлених у науці його часу концепцій і прагнення запропонувати світові альтернативне тлумачення

подій далекого минулого. Наукові амбіції спонукали Михайла Петровича до пошуку нових шляхів розвитку концепцій стародавньої історії та популяризації найновіших здобутків історичної науки у науковому середовищі Російської імперії. Дослідника цікавили насамперед фундаментальні події та явища світової історії, які, не применшуючи ролі попередників, Михайло Петрович вважав недостатньо дослідженими і такими, що потребують ґрунтовного переосмислення [23].

Дитячий інтерес до вивчення минулого, класична середня освіта й ідеалістичне сприйняття світу і життя у ньому заклали добре підґрунтя для внеску Михайла Петровича у дослідження та викладання історії стародавнього світу і європейського континенту студентам Київського та Софійського університетів. На історико-філософському відділенні філософського факультету Імператорського університету святого Володимира, який Михайло Драгоманов закінчив у 1863 р., він сформувався як професійний історик, фахівець з античності. Його вибір зумовлювалося динамічним розвитком цієї галузі історичної науки у середині XIX ст. завдяки старанням представників європейських наукових центр.

Із цього приводу вчений писав, що останні роки – один із найбільш критичних моментів для науки давньої історії, оскільки вона подвоїла, якщо не потроїла свій матеріал протягом останніх двадцяти-тридцяти років, а це не могло не позначитися на системі опрацювання цього матеріалу та на якості висновків, які робляться із проведених досліджень, і перспективах розвитку цієї галузі знань. Будучи людиною прогресивних поглядів, Михайло Петрович прагнув бути у центрі наукового життя, а тому зосередив свої зусилля на вивченні напрямку, що найбільш активно розвивався у період його фахового становлення. Не останню роль у цьому процесі відіграв незадовільний стан розвитку стародавньої історії у Російській імперії [21].

Михайло Петрович Драгоманов вважав ключовою перешкодою у дослідженні стародавньої історії надзвичайну вузькість і невисоку достовірність писемної джерельної бази. Мислитель наголошував на тому, що до XIX ст. матеріал для дослідження стародавньої історії черпався виключно зі свідчень грецьких і римських істориків, злегка доповнюваних відомостями з єврейських джерел. Унаслідок цього, на думку вченого, давня історія була наукою про життя греків і римлян, охоплюючи минуле інших народів лише тією мірою, у якій вони взаємодіяли з античним сві-

том. Михайло Петрович відзначав, що у дійсності приводів для звернення до історії інших цивілізацій у греко-римських письменників була надзвичайно мало: греко-перські війни походи Александра Македонського, перемоги римських легіонів в Азії й Африці – ось практично весь перелік тем, із яких у курси стародавньої історії вводилися короткі нотатки про некласичні народи [1].

Михайло Петрович вбачав проблеми у тому, що історію народів, котрі найбільш впливали на класичну культуру, ми могли знати лише за свідченнями класичних письменників, які почали писати вже тоді, коли великі культурні центри, не лише східні (Ніневія, Сидон, Старий Тир), але й еллінсько-східні (Куми, Мілет) були у руїнах. Тож учені нового часу мали вкрай неповні відомості з історії некласичних народів, у зв'язку із чим надавали їй другорядного значення. Тим часом, як переконував Драгоманов, досить поглянути на території країни від Індійського океану до Гібралтара, аби подумати про те, що на цій території могли відбуватися події, порівняно з якими багато випадків із історії греко-римської цивілізації можуть бути названі подіями «сільської хронічки» [1].

У 1864–1865 рр. з'явилися перші історичні праці Михайла Петровича Драгоманова – публікації лекції «Про Становище жінки в I столітті в Римській імперії» та «Про державні реформи Діоклетіана і Костянтина Великого». У 1866 р. Михайло Петрович Драгоманов склав іспит на право викладання історії стародавнього світу, представивши комісії працю на тему: «Імператор Тиберій», і повернувся до університету святого Володимира вже як приват-доцент, а згодом зайняв посаду доцента. У праці «Нариси історіографії в Давній Греції» (1868 р.) вже помітні характерні для вченого методологія дослідження та методика опрацювання джерел. Окрім того, саме на цей період припадає процес становлення викладацького стилю Драгоманова – так званого соціологічного спрямування лекцій [4].

Успішне складання іспиту на право викладання стародавньої історії студентам університету святого Володимира не лише забезпечило Михайлу Драгоманову влаштування за фахом, але й дозволило упевнитися у своїй здатності викладати навчальні дисципліни студентам і бути повноцінним працівником науково-педагогічного колективу університету. Це було надзвичайно важливо для молодої талановитої людини, яка успішно починала будувати свою науково-педагогічну кар'єру і завдяки цьому могла розраховувати на своє подальше професійне зростання. Річ у тім,

що комісією оцінювалися як ораторські, так і особисті риси претендента на викладацьку роботу, а тому позитивний результат означав правильність вибору фаху Михайлом Петровичем, що також підтверджує його життєву позицію [4].

Також у дослідника з'явилася можливість і навіть необхідність підготовки лекційного курсу, під час якої проявилися його педагогічні здібності. Виникла гостра потреба у доступі до найновіших здобутків світової історичної науки, результатів археологічних розкопок у країнах стародавнього сходу й античного світу. Відбувався перегляд ставлення до творів античних авторів і переоцінка історіографічного спадщини XV – першої половини XIX ст. Як виявилось, Михайло Петрович Драгоманов опинився в авангарді цього процесу серед дослідників східноєвропейського регіону. Цим він завдячує своєму трирічному відрядженню до західноєвропейських університетів після захисту магістерської дисертації [5].

Магістерська дисертація Михайла Драгоманова «Питання про історичне значення Римської імперії і Тацит» відрізнялися від праці багатьох попередників ґрунтовним аналізом рубіжних моментів європейської історії на її початкових етапах і виходом на широкі узагальнення та теоретичні висновки. Михайло Драгоманов звернув увагу на те, що у поглядах консервативних античних мислителів переважала циклічна теорія історії, відповідно до якої людства розвивається від золотого, або божественного, періоду до залізного – людського, що утверджувало думку про неминучу руйнацію людської цивілізації, яка слугувала основою для негативного світосприйняття і пошуку матеріалістичного тлумачення світових релігій [3].

Важливу роль у науковій діяльності Драгоманова зіграв захист магістерської дисертації, оскільки він проходив у формі вільної відкритої дискусії між дисертантом та опонентами, результати якої оцінювали вчена рада. Михайло Петрович отримав нагоду переконатися й утвердитися у справедливості його наукові концепції, а саме: бачення Римської імперії як одного з етапів розвитку європейської цивілізації, який зайняв місце у світовій історії. Оцінку її ролі Тацитом Михайло Петрович вважав значно перебільшеною, оскільки римський історик переважно розглядав розвиток військової справи, політичної й економічної систем порівняно із завойованими народами, виражаючи відверто зневажливе ставлення поневолених [6].

Публічність захисту дисертації утвердила молодого вченого у наявності у нього достатніх

ораторських здібностей для трансляції результатів своїх наукових пошуків, що спонукало до розширення дослідницьких інтересів. Довід юнацьких публічних промов оформився і набув застосування у сфері побудови наукової кар'єри, яка була втіленням у життя дитячої мрії Драгоманова, а також важливим етапом у реалізації життєвого плану розвитку та поширення наукового світогляду не лише серед населення українських земель, котрі входили до складу Російської імперії, але й усього європейського континенту. Завдяки цьому значному успіху Михайло Петрович отримав змогу долучитися до європейської наукової спільноти [9].

Одним із найважливіших наслідків цього стало оприлюднення результатів низки досліджень, спрямованих на розмежування наукового та релігійного світоглядів. Михайло Петрович протягом свого життя доклав чимало зусиль для критики релігії та звеличення науки. Це було дуже модним заняттям тоді, але популярність математики не завадила Михайлу Петровичу виявити у цій справі свою славнозвісного дослідницьку поміркованість і подати у своїх публікаціях, присвячених зазначені тематиці, виключно ґрунтовний аналіз достовірно встановлених і визнаних європейської науковою спільнотою фактів, відкинувши безпідставні домисли та звичайні людські емоції [9].

Учений доводив хибність низького підходу до тлумачення історичного процесу. Він стверджував, що, оскільки в історії стародавніх цивілізацій маловідомими були не лише початкові періоди, але і кінцеві, то до цієї неповноти відомостей виникла теорія процвітання і занепаду народів, аналогічна молодості та старості живих організмів. Лише новітні відкриття з історії Стародавнього Сходу, зроблені завдяки розшифруванню ієрогліфів, клиноподібних написів, відзначав Михайло Петрович, дали ґрунтовний матеріал для розуміння того, що в історії народів сходу ми бачимо низку змін політичного ладу і культурних епох, і жрецьке століття є швидше наступним за віком, не найдавнішим відносно завойовницьких монархій [18].

М.П. Драгоманов уважно вивчав і добре знав твори мислителів стародавнього світу. У творах класиків античної історичної науки молодого вченого приваблювало їхнє прагнення встановити причини суспільних явищ, сумлінний виклад історичних подій і яскраві характеристики римських імператорів. У декого з них Михайло Петрович відзначив елементи історичної критики. Основна помилка античних істориків, на його думку,

полягала у тому, що вони не брали до уваги соціально-економічних факторів, ігнорували роль народу в історичних подіях і зводили всю історію до діяльності імператорів і полководців. Таким чином, вони обмежувалися характеристикою лише зовнішніх рис історичних явищ і зв'язків із ними, тоді як історична наука повинна була також проникати у глибину досліджуваних явищ, відстежувати їхні внутрішні закономірності [7].

Підсумовуючи огляд історичної науки Стародавнього Риму, М.П. Драгоманов писав, що римські історики дуже мало уваги звертали на внутрішні причини історичних явищ політичного життя як старої Римської республіки, так і революційного періоду і часу імперії, а тому не могли різнобічно оцінити жодної із цих епох. Всі ці вчення, на переконання Драгоманова, мають історичне значення тільки як штучні системи, які були цікавими зусиллями для групування і пояснення фактів. Вони прагнули знайти джерело історичного прогресу не всередині людського суспільства, а за його межами, у діях якихось зовнішніх щодо суспільства сил. Така постановка історичних проблем, на думку Михайла Петровича Драгоманова, помилкова у самій основі, адже історик повинен дослідити зв'язок причин і наслідків, що може стати зрозумілим через дослідження фактів [8].

Релігійно-містичному глумаченню історії Михайло Петрович протиставляв ідеї французьких філософів просвітитель XVIII ст., погляди котрих, за його визначенням, стали великим кроком вперед у вивченні розвитку людства. Він зумів побачити також історичну обмеженість представників старого механістичного матеріалізму. Ці мислителі ставили розум, характер і діяльність людини у повну залежність від зовнішніх обставин, від сукупності впливів зовнішнього середовища. У довершеній формі такий погляд заперечував навіть відносну свободу вибору людиною тієї чи іншої дії. Таку постановку питання учений заперечував, доводячи необхідність пошуку в історичному процесі причинно-наслідкових зв'язків [25].

Мислитель звертав увагу на те, що навіть уривчасті нотатки про пам'ятки народів Стародавнього Сходу дають змогу побачити, що появою перших ознак культури (досконалої обробки металів, будівельних машин, системи рахунку календаря, азбуки) людська цивілізація зобов'язана саме класичним народам [16].

Причину меншої уваги грецького і римського суспільства до історії та побуту чужинців

Михайло Петрович Драгоманов вбачав у тому, що стародавні грецькі та римські письменники значно більше цікавилися фактами «зовнішньої», аніж «внутрішньої» історії варварських суспільств.

Результатом такого ставлення дослідник вважав «чисто дитячі» уявлення про релігію давніх євреїв і поверхневе сприйняття вірування єгиптян (засновників однієї з найдавніших цивілізацій стародавнього світу). Незважаючи на показне прагнення до раціоналізму давньогрецьких і римських філософів, запозичене політиками й істориками, грецькі та римські мислителі залишалися містиками [17].

Релігію мислитель сприймав як спосіб пояснення незбагненим явищем природи суспільного життя, що було цілком притаманним для передових тогочасних дослідників. Розвиток сприймався Драгомановим як самоціль людського і суспільного життя, а тому, на його думку, наука, розширюючи знання про світ, зменшувала простір для релігійних вірувань.

Не слід забувати про те, що стародавнє багатобожжя було спрямоване на організацію життя у матеріальному світі значно менше, ніж у потойбічному, а християнство, навпаки, зосереджувало увагу людини на вічності та визначало спосіб життя у матеріальному світі як підготовку до вічності. Для римських істориків не був притаманний глибокий аналіз сутності світоглядних явищ і процесів, висвітлених у їхніх творах, що також знижувало їх наукову цінність, на глибоке переконання Михайла Петровича [9].

Михайло Петрович Драгоманов звертав увагу на те, що, навіть коли в античних авторів і з'являлися близькі до сучасних погляди на завдання історії та політичної науки, то описані людьми з такими поглядами, праці «гинули», оскільки цікавили дуже небагатоох. Внаслідок цього, на думку мислителя, «загинула» не лише маса матеріалу у різних творах другорядних авторів про політичний побут не античних країн і міст, але й праці такого популярного мислителя, як Аристотель. У цих творах було зафіксовано матеріал для характеристики 158 політичних установ, а за іншими – 255 міст і держав, які служили фактичною базою для відомих творів про політику [10, с. 125–134].

У своїх історичних студіях учений неодноразово звертав увагу на те, що не лише історія східного і взагалі не античного світу була засуджена на неповноту, поки джерелами давньої історії служили виключно корифеїв літератури Греції та Риму, але і сама історія класичного світу.

Михайло Петрович дійшов висновку, що великі прогалини у класичній літературі спостерігаються і щодо пізніх епох їх історії. До них мислитель, зокрема, зараховував відносини в добу еллінізму й останні часи провінційного життя у Римській імперії. На основі цих спостережень Драгоманов зробив висновок, що саме внаслідок такої неповноти інформації утворилися традиційна філософія історії, а саме теорія про процвітання та занепад народів як молодість і старість організмів [24].

У зв'язку із численними недоліками та суттєвою обмеженістю джерелознавчого потенціалу праць античних авторів Михайло Петрович Драгоманов сподівання покладав на розвиток археологів. Відносно нова наука для другої половини XIX ст., результати досліджень якої уточнювали свідчення письмових джерел стародавньої історії, археологія сприймалася майже як панацея від проблем пізнання минулого. Артефакти свідчили не лише про окремі історичні факти, а також про характеристики цілих історичних епох. У поєднанні свідчень письмових і археологічних джерел мислитель вбачав перспективу розвитку стародавньої історії як самостійної системи знань і галузі історичної науки [20, с. 3–22].

У своїй роботі «Стан і завдання науки стародавньої історії» він прямо вказував, що неповнота у відомостях класичної літератури щодо історії класичних і некласичних народів має відшкодовуватися за допомогою так званих монументальних джерел – залишків будівель вівтарів, статуй, ваз, дошок із написами, колон тощо. Аби зрозуміти значення певної статуї, саркофага, барельєфа, довелося пригадати факти про міфологію і релігію відомого народу; зображення на вазі дасть пояснення про потойбічне життя, інше – про устрій бенкетів; напис на труні особи, котра обіймала державну посаду, дасть відомості про державний лад. Михайло Петрович Драгоманов звернув увагу на те, що, коли вчені взялися пояснювати такі речі, то вдалося скласти цілу науку, яка отримала назву «старожитностей». У підсумку за епохою збирання колекції давніх предметів з'явилися багатотомні «Antiquitates», що репрезентували собою більш-менш повні для свого часу відомості про внутрішнє життя класичних народів. Їхнім головним недоліком був описовий виклад фактів державного, побутового, релігійного життя [11, арк. 155].

Усвідомлюючи важливість розширення джерельної бази стародавньої історії, Михайло

Петрович Драгоманов наголошував на доленосному значенні справжнього «прориву» у вивченні та розшифруванні клинописного й ієрогліфічного письма у середині XIX ст. Учений підкреслював, що внаслідок цього до трьох стародавніх літератур, які були відомі у XVI–XVII ст. (грецької, латинської та єврейської) долучилися, окрім санскритської та зендської, ще єгипетська та халдей-ассирійська. Саме завдяки вдосконаленню у читанні та тлумаченні нових пластів історичного матеріалу за допомогою порівняльної лінгвістики поступово з'явилися можливості оволодіти цими відомостями сповна. У галузі дослідження халдей-ассирійської та зендської історії зроблені величезні кроки, відкриваючи «не по роках, а по місяцях» матеріал першочергової важливості для історії культури у віддалені часи, зокрема, і зниклих народів, назви яких давні греки та римляни знали лише із чуток [11, с. 155].

Саме наслідком зазначених втручань в історичній науці Михайло Петрович вважав те що в Азії й Африці не залишилося жодного куточка, специфічного в історичному відношенні – від Ганга до Мавританії, від Трої до Моравії, – де проводили би розкопки який-небудь європейський учений або ціла експедиція. Це сприяло і розвитку чергового етапу активізації нових історико-археологічних досліджень у Греції, Італії, Іспанії, Франції [12, с. 36].

Археологічні пам'ятки підвели Драгоманова до думки, що і ті народи, котрих і письмова історія, і велика частина монументальних джерел змальовують відносно високо цивілізованими, свого часу були «дикими». Він твердив, що межі стародавньої історії розширюються у часі та просторі. Копавши дедалі глибше на ґрунті класичної старовини, дослідники знаходять такі пам'ятки, які характеризують часи первісного стану людини, зустрічають пам'ятки печерної людини. Відкриті сліди людини демонструють попередників, а можливо, і предків Сципіонів і Цициронів дикунами, які одягалися у шкіри диких тварин, харчувалися сирим м'ясом і кістковим мозком, користувалися кам'яними знаряддями праці та були людоджерерами [15].

Михайло Петрович наголошував: коли таким чином стародавня історія розширила свій об'єкт у часі, то неминуче мусить розширити його й у просторі. Пам'ятки первісної культури у Європі можуть бути досліджувані з успіхом не інакше як в органічному зв'язку з подібними до них викопними пам'ятками інших країн, але і порівняно з пам'ятками побуту сучасних «диких племен».

Такі пам'ятки «прадавнього побуту людини у Європі» для Драгоманова були фактором, що змушував відмовитися від групування історичного матеріалу за грубо хронологічним принципом, заснованому на спостереженні життя не всього людства, навіть не народів якої-небудь частини світу за життя десятка або двох привілейованих народів [15].

У своїх студіях Михайло Петрович Драгоманов наголошував на аналогії історичних процесів у минулому і сучасному світі, вказуючи на їх відмінності за складністю: у ранній середньовічній історії Європи справді відбулося змішування цивілізації стародавніх народів із розвитком нових, котрі, вступивши у контакт із класичними народами та зайнявши їхнє місце, самі стояли на щаблі розвитку гомерівських греків і римлян епохи царів. Ці народи природно повинні були довше проходити ті щаблі розвитку, які пройшли перед тим греки та римляни. Тобто, на думку дослідника, всі народи світу проходили схожі етапи становлення та розвитку, що спростовує теорію про кращі та гірші людські спільноти у творах римських класиків [22, с. 6–7].

Мислитель стверджував, що визнання факту продовження прадавньої історії у житті «диких народів» призводить до припущення, що не менш нерівномірним є розвиток різних прошарків одного і того самого народу і що тоді як одні суспільства існували у XIX, XVIII, XVII ст., інші жили у XIII, XII, XI ст. до н.е. Хоча така думка не була новою для тогочасних науковців, навіть керувала дослідженнями народного побуту, вірувань, мови, проте систематичного дослідження отриманих у цей спосіб даних під час роботи над історією суспільства не було. Драгоманов вважав, що, засвоївши цю думку про нерівномірний розвиток народів у кожен хронологічну епоху, слід остаточно відмовитися від синхроністичного методу викладу історії [13].

М. Драгоманов звертав увагу своїх колега-науковців на те, що було би дивно, якби доповнення і зміни матеріалу науки не призвели до зміни у висновках, способі тлумачення фактів, осмислення складників стародавньої історії, від якого, звичайно, не може відмовитися жодна гуманітарна наука. У цьому відношенні дослідник закликав визнати, що авторитет стародавніх мислителів уже не відповідає тій невеликій кількості фактів, яку беруть історики із прадавніх джерел. Найважливішим аспектом цієї справи можна вважати питання початку істо-

рії, тобто найдавнішої події, з якої починається історичний процес [13].

Він зауважував, що велика частина нових дослідників більше зайнята накопиченням нового матеріалу, аніж його опрацюванням на основі нових ідей і методичних систем. Ті з них, хто вносив поправки до висновків, заснованих на відомостях, здобутих раніше виключно зі свідчень давніх письменників, все-таки перебували під впливом загальних ідей, успадкованих від старовини.

Мислитель звертав увагу на те, що скептицизм сучасних йому вчених щодо свідчень писемної спадщини стародавніх авторів зупиняється на півдорозі: замість того, щоб визнати яке-небудь свідчення вдосконаленим міфом, який характеризує того, хто розповідає, його прагнуть раціоналізувати, і після втрати ученості виходить врешті висновок наскільки сумнівний, як і міф у його початковому вигляді.

Михайло Петрович Драгоманов стверджував, що відтворення пізніх епох в історії античної Греції та Риму на підставі свідчення давніх письменників було складним науковим завданням. Дослідники античності неодмінно наштовхнулися не лише на притаманну давньогрецьким і давньоримським історикам історіософську доктрину, яка ідеалізувала минуле і песимістично ставилася до сучасності, але і національну одинічність класичних письменників. Цей підхід не дозволяв висвітлювати події об'єктивно без відвертих упереджень і перекохань у наведенні наукових аргументів, фактів і власних суджень стосовно предмета конкретного історичного дослідження.

На думку Михайла Петровича, характерною ознакою поглядів римських істориків була відсутність цікавості до повсякденних подій. Наприклад, Тациту мирний час здавався нудним для висвітлення. Унаслідок такого ставлення давніх письменників до історії цілі епохи випали з поля зору античних авторів. Періоди революцій кардинально змінювали старі устої життя, коли стародавні держави втрачали свій мононаціональний характер. Таким чином, історична наука втрачала ґрунтовну джерельну базу для розкриття свого об'єкта дослідження.

Історик цінував критичне мислення, вільне від традиційного поклоніння авторитету Фукіда, Аристофана, Ксенофонта, Платона, Діадора, Лівія, Тацита, Ювенала та сучасних йому англійських істориків. М. Драгоманов підкреслював, що панівні переконання про безприкладну нечувану

аморальну розкіш в епоху Римської імперії засновані на фактах, які щонайменше помилково згруповані. Це він пояснював тим, що більшість античних письменників, насамперед римських, проклинали винахід кораблів, називали ганебною обжерливістю їсти спаржу, зразковою зниженістю – користування подушками з пір'я, протиприродною розкішшю – охолодження снігом напоїв тощо.

У зв'язку із цим дослідник відзначав, що стародавні письменники дуже часто нагадують тих, хто незадоволений, наприклад, визнанням прав євреїв або звільненням селян у сучасній йому Європі.

Висновки. Отже, звертаючись до історії Стародавнього світу, вчений основну увагу звернув на проблему джерельної бази. Аналізуючи твори античних мислителів, істориків і письменників, на основі яких до початку ХІХ ст. відтворювалася загальна картина стародавньої історії, Михайло Петрович Драгоманов акцентував увагу на недоліках цих джерел, в основі яких лежала не лише фрагментарність висвітлення історичних подій, зумовлена національною належністю авторів, а й тенденційність, пов'язана з особистими поглядами останніх на ті чи інші явища.

Список літератури:

1. Драгоманов М.П. Вісімнадцять років війни чиновництва з земством. Женева : друкарня «Вільного союзу», 1883. 103 с.
2. Драгоманов М.П. Внутрішнє рабство і війна за звільнення. Женева : типографія «Вільного союзу», 1877. 18 с.
3. Драгоманов М.П. Вольный союз – Вільна спілка. Опыт Української політичної програми. Київ : Громада, 1884. 111 с.
4. Драгоманов М.П. Вопрос об историческом значении Римской империи, Тацит. Ч. 1. Киев : В университетской типографии, 1869. 415 с.
5. Драгоманов М.П. Воспоминания о знакомстве с И. Тургеневым. Казань : Центральная типография, 1906. 20 с.
6. Драгоманов М. Документи і матеріали. Львів, 2001. 731 с.
7. Донцов Д. Націоналізм. Вінниця : ДП «ДКФ», 2006. 236 с.
8. Драгоманов М.П. Пропащий час: українці під Московським царством. Львів : Генеза, 1909. 39 с.
9. Довгич В.А. Українська ідея в політичній теорії М. Драгоманова : навчальний посібник / МВССОО УРСР ; КДУ ім. Т.Г. Шевченка. Київ, 1991. 156 с.
10. Драгоманов М. На увагу українців в Росії. *Вибрані праці*. Т. 2 : Фольклористика, літературознавство. Київ, 2007. С. 125–134.
11. Драгоманов М.П. Шевченко, українофіли і соціалізм. 1879 р. ІР НБУВ. Ф. 172. Спр.43. 155 арк.
12. Драгоманов М. Положение и задачи древней истории. *Вибрані праці* : у 3 т. Т. 1, Кн.1 : Історія. Педагогіка. Публіцистика. Київ, 2006. С. 36.
13. Драгоманов М.П. Оповідання про заздрих богів. Відень : Накладом Партії Українських соціалістів-революціонерів, 1915. 54 с.
14. Драгоманова М.П. Оповідання про заздрих богів. Коломия : Сяйво, 1894. 132 с.
15. Драгоманов М.П. Малоруський інтернаціоналізм. *Вибрані твори* : в 2 т. Прага. Т. 1. 1937. 548 с.
16. Драгоманов М.П. Малорусские народные предания и рассказы. Киев : Юго-Западное отделение Императорского географического общества, 1876. 434 с.
17. Єфремов С. М.П. Драгоманова і єврейська справа. *Літературно-науковий вісник*. 1902. Кн.1. С. 82–91.
18. Жадько В. Український некрополь. Київ, 2005. 352 с.
19. Круглашов А. Драма інтелектуала: політичні ідеї Михайла Драгоманова. Чернівці : Прут, 2001. 488 с.
20. Листування Івана Франка та Михайла Драгоманова: до 150-річчя від дня народження Івана Франка / Львівський нац. ун-т ім. І. Франка, Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України ; редкол. І. Вакарчук та ін. Львів, 2006. 560 с.
21. Лавров П.Л. Предисловие к тому журнала «Вперед». *Избранные сочинения на социально-политические темы* : в 8 т. Т. 2 (1873–1874). Москва : Издательство всесоюзного общества политкаторжан и ссылопоселенцев, 1934. С. 3–22.
22. Пчілка О. Спогади про М. Драгоманова. Київ : Україна, 1926. Кн. 2. 64 с.
23. Сушко О., Потильчак О. Життя віддане за свободу. *Михайло Драгоманов у контексті європейського просвітницького руху* : Матеріали першої міжвузівської науково-практичної конференції студентів, аспірантів і молодих науковців. 27 лютого 2007 р. Київ : Вид-во НПУ ім. М.П. Драгоманова, 2007. С. 6–7.
24. Федченко П.М. Михайло Драгоманов: життя і творчість. Київ : Дніпро, 1991. 362 с.

24. Федченко П.М. Преса та її попередники. Історія зародження й основні закономірності розвитку. Київ, 1969. 314 с.

25. Шевченко Т. Сон (На панщині пшеницю жала). *Кобзар. Вперше зі щоденником автора*. Харків : Клуб сімейного дозвілля, 2013. С. 238–250.

Havrilyiuk M.O. METHODOLOGY OF THE HISTORICAL STUDY OF M. DRAHOMANOV (ON THE EXAMPLE OF CRITICISM OF WORKS OF ANCIENT AUTHORS)

M. Dragomanov's research plays an important role in historical science. Mykhailo Petrovich appears before us as a contemporary of the formation of academic historical science with its forms and system of the XIX century. The scientific value of the researcher's works opens us a new view of the ancient world and allows us to review its description. It analyzes "outdated" ideas and offers new "guidelines" for dealing with topics related to ancient civilizations.

The article is an attempt based on the analysis of the works of Mikhail Petrovich Drahomanov on ancient history to outline the attempts of the thinker to identify in ancient authors shortcomings in their ideas about the past. Turning to the history of the ancient world, the scientist focused on the problem of the source base. Analyzing the works of ancient thinkers, historians and writers, on the basis of which the general picture of ancient history was reproduced until the beginning of the XIX century, Mikhail Petrovich Drahomanov focused on the shortcomings of these sources, which were based not only on fragmentary coverage of historical events. bias, which was associated with the personal views of the latter on certain phenomena of social progress and historical process. The scientist systematically approaches the study of historical sources and points to the need to compare Roman, Latin and ancient Greek historiography. works and subjectivity of opinions of ancient historians. Drahomanov creates historical and search tools for working with factage. The researcher notes the need to reject the excessive drama of events and not to use "plagiarism". The main difference between Drahomanov is his interest in the subject and his individual approach to the study of ancient history.

Research methods: the authors used a historical-systemic method, which allowed a thorough study of objects and phenomena of the past; contributed to the analysis of historical systems that influenced the life and work of scientist M. Drahomanov abroad. A comprehensive methodological approach was applied, which includes the principle of historicism, which is important for research.

Key words: *research, history, M. Drahomanov, ancient world, civilization, analysis, historical works.*

Георгієва М.Д.

Національний транспортний університет

АГРАРНИЙ РОЗВИТОК БОЛГАРІЇ В УМОВАХ ЄВРОІНТЕГРАЦІЙНИХ ПРОЦЕСІВ: ІСТОРІОГРАФІЧНИЙ АСПЕКТ

У статті розкрито наукові здобутки зарубіжних, зокрема болгарських, істориків, у яких проаналізовано проблеми розвитку аграрного сектору економіки Болгарії. Автором виконано аналіз внеску болгарських дослідників у розробку проблеми становлення державної аграрної політики в умовах європейської інтеграції, упровадження реформи в сільськогосподарське виробництво, яка була необхідною умовою для підвищення продуктивності галузі та покращення якості виробленої продукції з метою виходу в європейський економічний простір. Головна увага в працях болгарських дослідників зосереджена на вирішенні питань реалізації програми інтеграції аграрного сектору економіки Болгарії до європейського ринку, гармонізації аграрного законодавства й проблем становлення та функціонування Спільної аграрної політики Європейського Союзу в болгарському селі.

Так як аграрна історія Болгарії не отримала ґрунтовного висвітлення у вітчизняній історіографії, вивчено та класифіковано доробок болгарських дослідників, оскільки дослідженням додає ще більшої цінності їх практична актуальність і значимість. Тому вивчений та узагальнений історичний досвід трансформації аграрних виробничих відносин Болгарії може бути корисним при формуванні аграрної політики України.

Проведений історіографічний аналіз дав змогу вивчити ставлення болгарських істориків та економістів до основних напрямів державної аграрної політики, які здійснювалися впродовж 1989–2020 років.

Надано об'єктивну оцінку попереднім працям болгарських дослідників, пов'язаним із вивченням проблеми розвитку аграрного сектору економіки Болгарії. З'ясовано, що весь масив болгарської історіографії поділено за трьома критеріями: тенденційністю й однобічністю; епізодичністю викладу представленого матеріалу; усім історичним дослідженням притаманний інструментарій. Це дало змогу ретельного та неупередженого аналізу аграрних виробничих відносин.

Ключові слова: історіографія, аграрний сектор економіки, Болгарія, інтеграція, методологія, Європейський Союз, реформа.

Постановка проблеми. Дослідження розвитку аграрного сектору економіки Болгарії в євроінтеграційних умовах стало предметом дослідження багатьох зарубіжних дослідників, зокрема болгарських. Науково-теоретичної та практичної ваги їм додає можливість визначення основних напрямів аграрної політики України, зважаючи на досвід аграрних перетворень у болгарському селі.

Постановка завдання. Головною метою представленої статті є аналіз зарубіжної історіографії проблеми аграрного розвитку Болгарії в умовах входження до Європейського Союзу.

Виклад основного матеріалу дослідження. Ключовим питанням у процесі реформування аграрного сектору економіки було земельне питання. Саме питання впровадження земельної реформи та роздержавлення в аграрній сфері

лягли в основу наукових досліджень Б. Стоїменова, Г. Люднікової, А. Сімової та Р. Попова.

Так, Б. Стоїменов [17, с. 6] у дослідженні основну увагу приділив питанню приватизації в аграрному секторі та роздержавленню земельного фонду Болгарії. Автор виокремив питання, що стосувалися соціально-економічних наслідків у ході приватизації земельних ділянок, матеріального й технічного оснащення колишніх державних і кооперативних господарств.

Важливою проблемою розвитку аграрних відносин у Болгарії в контексті євроінтеграційних процесів був процес земельної реформи, що супроводжувався відходом від державної та суспільної форми власності на землю до приватної. Саме це питання розглянуто Т. Атанасовою в науковій статті [2, с. 34]. Автор, ґрунтуючись на статистичних даних, ствер-

джує, що реформування земельних відносин у Болгарії було основою підвищення конкурентоздатності аграрної сфери країни та пришвидшило її адаптацію в європейський економічний простір.

Питанню трансформації організаційно-правових форм в аграрному секторі економіки Болгарії присвячена праця Т. Атанасової. Автор дійшла висновку, що організаційно-правовий потенціал аграрного підприємства залежить від реформених заходів у цілому по галузі [2, с. 111]. Перехід до ринкових умов аграрного виробництва супроводжувався зміною форм власності в сільському господарстві. Так, Т. Атанасова зазначає, що разом із переходом до ринкових умов у Болгарії було впроваджено процеси ліквідації колишніх систем виробничих структур. Ідеться про роздержавлення виробничих структур Болгарії з подальшою їх приватизацією.

Крім того, складником земельного питання в Болгарії була її оренда. Ю. Дойчинова в статті дослідила вплив орендних взаємовідносин у системі аграрного виробництва [7, с. 15]. Автором був проведений глибокий аналіз наслідків структурних змін земельних відносин для болгарського сільського господарства. Оцінки автора засвідчують, що завдяки формуванню ринку оренди землі болгарські фермери отримали можливість об'єднувати дрібні та розпорочені земельні ділянки в межах одного господарства, що дало змогу підвищити рентабельність аграрного виробництва й покращити виробничу логістику.

Питанням оренди землі займався також П. Петков. Зокрема, П. Петковим проаналізовано стан орендних відносин у кооперативних аграрних господарствах [14, с. 21]. Крім того, розглянуто особливості державної підтримки аграрних кооперативів в орендуванні земельних ділянок.

П. Петковим розкрито основні моделі приватних аграрних домогосподарств і місце орендних взаємовідносин у їх виробничих відносинах. Наведено статистичні дані щодо розміру орендних площ в аграрних господарствах, вартості й умов використання земельної ділянки.

Безперечно, на початковому етапі аграрної реформи в болгарському сільському господарстві переважали державні та кооперативні форми господарювання. Проте вже після прийняття закону про землю на перше місце в системі аграрного товаровиробництва почали виходити сімейні форми фермерських господарств. Про функціонування аграрних домогосподарств ідеться в науковому доробку Д. Василева [4, с. 78]. Автором здійснено аналіз господарської діяльності сімейних ферм. Він наго-

лошує, що в реформений період у болгарському сільському господарстві на перший план виходять домогосподарства, які до середини 1990-х років становили основу аграрного виробничого сектору.

Зміну ролі сімейних аграрних господарств у системі виробничих відносин відображено в науковій роботі М. Христової [18, с. 31]. Зокрема, авторка дослідила вплив аграрної реформи на функціонування всіх організаційних форм у сільському господарстві та дійшов висновку, що пріоритетною була приватна власність на землю й сімейні форми господарювання.

Питання існування різних господарських форм в аграрній сфері Болгарії в умовах ринкових відносин відображено в науковій праці А. Луцовой «Формы на организация на селскостопанското производство при условия та на пазарна икономика: ферми, кооперации та ін.» [10, с. 179].

Звичайно, в основу впровадженої на початку 1990-х років аграрної реформи в Болгарії покладено зміну організаційних форм господарювання. Саме тому ця тема була порушена болгарським дослідником Т. Дарджоновим [6, с. 42]. Розглянемо працю Т. Дарджонова «Фермерското земеделие и проблеми на прехода към него: Из опита на напредналите страни и поуците за нас при осъществяване на аграрната реформа» [6]. Автор розкрив особливості розвитку фермерських господарств країн Європейського Союзу в умовах переходу до ринкових відносин. Крім ґрунтового аналізу аграрних відносин європейських країн, автор надає рекомендації щодо покращення функціонування фермерських господарств Болгарії.

Крім Т. Дарджонова, питання трансформації організаційно-правових форм аграрного сектору економіки Болгарії розглядав І. Бянов [3, с. 137]. У науковій статті І. Бянова розглядається структура аграрного товаровиробництва як основний елемент структури економічного співробітництва серед країн-учасниць Європейського Союзу. Автор детально проаналізував структурні зміни в сільському господарстві різних країн ЄС наприкінці ХХ – початку ХХІ століть.

Болгарський економіст О. Макавеев у дослідженні вивчив розвиток аграрної сфери в умовах переходу до нової економічної моделі – ринкової, що поєднувалося з євроінтеграційним шляхом економічного розвитку [11, с. 69]. Автор виокремив основні етапи аграрної реформи в Болгарії та дослідив їх складник. Цікавими є висновки автора, у яких автор прогнозовано зазначає необхідність перепрофілювання аграрного товаровиробництва на експорт.

Дослідженням особливостей аграрної політики Болгарії займалися болгарські вчені-економісти. Зокрема, Н. Мілева в науковій роботі звертає увагу на відносні ціни та внутрішні умови торгівлі сільськогосподарським товаром [12, с. 16].

У наукових дослідженнях Р. Попова основна увага приділена проблемі розвитку сільського господарства Болгарії в період переходу від командної системи управління до ринкових відносин. Автор розглядає перехід до ринкових умов ведення аграрного господарства як єдиний шлях виходу сільськогосподарського товаровиробництва з кризи 1980-х років. На думку автора, криза аграрного сектору Болгарії була спричинена відсутністю ринку землі й недостатньою нормативно-правовою врегульованістю системи виробничих відносин на селі.

Ще однією працею з наукового доробку Р. Попова є «10 години ОСП в България». Наукова робота є досить актуальною для нашого дослідження, оскільки автором надаються висновки щодо розвитку сільськогосподарського виробництва Болгарії в умовах запровадження спільної аграрної політики (далі – САП) ЄС. Аналізуються ступінь та ефекти від впровадження САП ЄС у всіх структурних галузях аграрного виробництва [15]. Крім того, проаналізовано процес зростання аграрного виробництва, підвищення його рентабельності й покращення якості виробленої продукції після приєднання до ЄС.

У 1990-ті роки в умовах переходу до ринкових відносин в аграрному секторі економіки на території постсоціалістичного табору інтерес до проблеми розвитку сільського господарства значно зріс.

У 1989 році в м. Софії був підготовлений інформаційно-аналітичний збірник «Анализ на действащия икономически механизъм в селското стопанство и основни положения за усъвършенствуването му за Десета пятилетка». Автори мали на меті спрогнозувати, систематизувати, проаналізувати хід і головні підсумки першого етапу (1989–1992 роки) аграрних перетворень у постсоціалістичних країнах Південно-Східної Європи [1, с. 51]. У колективному дослідженні розкрито основні тенденції в трансформації системи організації земельної власності й загалом у питанні власності в аграрному секторі економіки Болгарії. Крім того, автори зробили спробу прослідкувати процес становлення системи ринкових відносин у болгарському селі, формування нових інструментів державного регулювання, проаналізувати зовнішньоекономічні

орієнтири Болгарії. Згадане дослідження дає змогу зрозуміти характер загальних закономірностей у сільському господарстві, характерних особливостях і може бути використане для поглиблення знань про аграрну історію постсоціалістичних країн.

А. Костяков у науковій статті «Некоторые общие закономерности развития аграрного сектора в постсоциалистических странах» провів цікавий аналіз особливостей розвитку аграрної галузі країн Східної Європи. Дослідження виконано на основі доповідей, представлених на III сесії Робочої групи з питань економічного аналізу аграрно-промислового комплексу та управління фермерськими господарствами Комітету сільського господарства Європейської економічної комісії, що розглядала закономірності й особливості розвитку сільського господарства країн Південно-Східної Європи [9, с. 27].

Складні процеси, які відбувалися в сільському господарстві країн Південної та Центрально-Східної Європи в 1990-ті роки, після краху командно-адміністративних економічних систем, і необхідність виходу з економічної кризи шляхом переходу до ринкових відносин проаналізовані в наукових статтях А. Долуди, І. Карпенко, Н. Ончева, В. Шабуніної, Г. Дулевської.

Вагоме значення для розуміння й вивчення трансформаційних змін у сільськогосподарському виробничому секторі Болгарії наприкінці 1980-х років має наукова праця В. Гайдаржієвої «Устойчиво развитие на аграрното производство в България през 80-те години на XX век – политика и практика». На думку автора, сталий розвиток аграрної галузі Болгарії можливий лише за умови впровадження у виробництво технічного й технологічного процесу, який має забезпечити безпеку від соціальної, економічної, екологічної кризи в секторі [5, с. 66]. Автор наголошує, що сталий розвиток аграрного сектору та його конкурентоспроможність є фундаментальною основою економічного розвитку Європейського Союзу.

Процес приватизації в болгарському селі став предметом уваги Б. Стоїменова. Автором наведено твердження, що важливою передумовою реформування аграрного сектору економіки Болгарії був розпочатий на початку 1990-х років процес приватизації. Він зазначає, що до кінця 1980-х років земля економічно функціонувала як державна власність, а юридично не була націоналізована [17, с. 6]. Автор детально аналізує прийняття закону про земельну власність і зазначає, що саме згаданим законом розпочато процес ста-

новлення інституту приватної власності на землю.

Проблему аграрного реформування в Болгарії розглянуто в науковій статті Н. Ончева. Автор наголошує, що одним із принципових моментів економічної реформи в сільському господарстві Болгарії була відмова Болгарії від адміністративного втручання в діяльність аграрних товаровиробників. Усі фермери самостійно почали вирішувати питання про обсяги виробленої та реалізованої продукції, що, на думку автора, було поспішним через відсутність реальних умов конкуренції в аграрній галузі та відсутність контрагентів [13, с. 61]. У праці розкрито проблеми соціально-економічних змін у болгарському селі, перетворень у системі аграрних виробничих відносин. Автор розглядає проблему реформування аграрного сектору економіки Болгарії в контексті розвитку ринкових відносин у болгарському селі, забезпечення інноваційності сільськогосподарського виробництва та глибокої науково-виробничої інтеграції.

Отже, кризові явища в сільськогосподарському виробництві Болгарії в 1990-х років розглянуто в науковій праці Н. Ончева. Стаття присвячена проблемам упровадження системи приватної землевласності, приватизації аграрних підприємств і функціонуванню фермерських домогосподарств. Доведено, що саме аграрний сектор став першим у загальному процесі впровадження реформ в економіці Болгарії. Трансформація організаційно-господарських структур створила умови для формування нової моделі аграрних відносин у Болгарії.

Реформування аграрного сектору економіки Болгарії стало предметом уваги ще одного дослідника – А. Сізова. У статті автор розкрив проблеми дореформеного періоду розвитку болгарського села. Наведено статистичні показники рівня аграрного виробництва, що дало змогу оцінити аграрний компонент у новітній економічній історії Болгарії [16, с. 58].

У статті Ю. Долуди розглядається процес реформування аграрного сектору економіки в постсоціалістичних країнах на першому етапі [8, с. 31]. Зокрема, викладено результати проведеної аграрної реформи в низці країн, у тому числі й у Болгарії.

Висновки. Історіографічний огляд дає змогу зробити такі висновки:

- аграрний розвиток Болгарії в умовах європейської інтеграції не отримав комплексного дослідження в болгарській історіографії. Таким чином, нагальним є питання формування цілісної картини аграрної історії болгарського села в 1989–2020 років;
- праці, у яких фрагментарно розглянуто розвиток аграрного сектору економіки Болгарії, не мають схожого методологічного інструментарію, що зумовлює необхідність збалансування методологічних підходів і вироблення методологічної моделі для подальших наукових пошуків;
- сучасна зарубіжна історіографія, зокрема болгарська, базується на застарілому методологічному й термінологічному словнику, що викликає необхідність орієнтування на новий інструментарій.

Список літератури:

1. Грозев И. Анализ на действащия икономически механизъм в селското стопанство и основни положения за усъвършенствуването му за Десета п'ятилїтка : науч. разработ. / за ред. И. Грозев. София : ВИИ К. Маркс, 1989. 98 с.
2. Атанасова Т. Форми на аграрни предприятия и финансови условия за тяхното развитие. Стара Загора : Литера принт, 2003. 160 с.
3. Бянов И. Аграрната структура в страните от европейския съюз в края на 20-ти и началото на 21-ви век. *Списание Социално-икономически анализи*. 2015. Вип. 2. С. 134–141.
4. Василев Д. Семейни земеделски стопанства. София : Сдружение Проектно дело, 2016. 115 с.
5. Гайдаржиева В. Устойчиво развитие на аграрното производство в България през 80-те години на ХХ век – политика и практика. *Управление и устойчиво развитие*. 2013. № 3. С. 64–69.
6. Дарджонов Т. Фермерското земеделие и проблеми на прехода към него: Из опыта на напредналите страни и поуците за нас при осъществяване на аграрната реформа. София, 1994. 116 с.
7. Дойчинова Ю. Арендното стопанство в периода на аграрната реформа. *Икономика и управление на селското стопанство*. 2000. № 4. С. 12–Долуда Ю. Болгария. Аграрные реформы в зарубежных постсоциалистических странах: Первый этап. Москва, 1993. 230 с.
8. Костяков А. Некоторые общие закономерности развития аграрного сектора в постсоциалистических странах. *Вестник Российской академии сельскохозяйственных наук*. 1995. № 5. С. 23–34.
9. Луцова А. Форми на организация на селскостопанското производство при условията на пазарна икономика: ферми, кооперации, търг. д-ва и др. София : СА, 1993. 203 с.
10. Макавеев А. Земеделието в преход. Русе, 2005. 268 с.

11. Милева Н. Селско стопанство и аграрната политика през 1994 г. София : Агенция за икон. програмиране и развитие, 1995. 137 с.
12. Ончев Н. Изследвания върху кризата на българското земеделие. *Икономика и управление на селското стопанство*. 2000. № 4. С. 58-Петков П. Модели частни земеделски ферми. София : Федерация на д-вата за разпространение на знания, 1991. 139 с.
13. Попов Р. 10 години ОСП в България. Селскостопанска академия: Институт по аграрна икономика. София, 2017. URL: <http://www.cara-bg.com/docs/2635.pdf>.
14. Сизов А. Внешнеэкономические связи АПК СССР: необходимость перестройки. *Мировая экономика и международные отношения*. Москва, 1990. С. 44–Стоименов Б. Приватизация в сельском хозяйстве. *Селскостопанска наука*. София, 1992. № 6. С. 3–11.
15. Христова М. Аграрната реформа и земеделски организации. София : Фонд Земеделие, 1993. 120 с.

Georgieva M.D. AGRARIAN DEVELOPMENT OF BULGARIA IN THE CONTEXT OF EUROPEAN INTEGRATION PROCESSES: HISTORIOGRAPHICAL ASPECT

The article reveals the scientific achievements of foreign, in particular, Bulgarian historians, which analyze the problems of development of the agricultural sector of the Bulgarian economy. The author analyzes the contribution of Bulgarian researchers to the development of state agricultural policy in the context of European integration, the introduction of reform in agricultural production, which was a necessary condition for improving productivity and improving the quality of products to enter the European Economic Area. The main attention in the works of Bulgarian researchers was focused on the implementation of the program of integration of the agricultural sector of the Bulgarian economy into the European market, harmonization of agricultural legislation and the formation and functioning of the Common Agricultural Policy of the European Union in rural Bulgaria.

Since the agrarian history of Bulgaria has not received thorough coverage in the domestic historiography, the works of Bulgarian researchers have been studied and classified. Because, this study adds even more value to their practical relevance and significance. Therefore, the studied and generalized historical experience of transformation of agrarian industrial relations of Bulgaria can be useful at formation of agrarian policy of Ukraine.

The conducted historiographical analysis made it possible to study the attitude of Bulgarian historians and economists to the main directions of the state agrarian policy, which were carried out during 1989–2020.

The article provides an objective assessment of the previous work of Bulgarian researchers related to the study of the development of the agricultural sector of the Bulgarian economy. It was found that the whole array of Bulgarian historiography is divided by three criteria: bias and one-sidedness; episodic presentation of the presented material; historical research is inherent in all historical research tools. This gave a powerful and unbiased analysis of agricultural production relations.

Key words: *historiography, agrarian sector of economy, Bulgaria, integration, methodology, European Union, reform.*

Головата Р.О.

Український Католицький Університет

ДЕФОРТИФІКАЦІЯ ЛЬВОВА: ІСТОРІОГРАФІЯ ТА ПОРІВНЯЛЬНА ПЕРСПЕКТИВА

У статті застосовано досягнення європейської й американської історіографії дефортифікації міст кінця XVIII – поч. XX ст. до львівського матеріалу, зіставлено їх із результатами українських досліджень і накреслено подальші перспективи розвитку цієї проблематики.

Вказано на перші згадки про дефортифікацію у працях з історії Львова першої третини XIX ст. – І. Ходиницького, другої половини XIX – поч. XX ст. – львівських істориків А. Краєвського, Ф. Яворського та ін.; міжвоєнних дослідженнях історії Львова І. Дрекслера, Ю. Бялині-Холодецького, Ф. Папе й О. Степанів. Проаналізовано праці львівських істориків, видані за останні десятиліття: В. Вуйцика, У. Іваночко, Г. Петришин, М. Прокоповича та М. Долинської.

Пропонована стаття аналізує три етапи процесу нівеляції укріплень Львова: причини, перебіг та наслідки. Застосовуючи історико-критичний і порівняльні методи, у кожному з етапів розглядаються головні тези й аргументація дослідників, котрі у своїх працях зверталися до теми дефортифікації Львова.

Для ширшого контексту використані дослідження європейських та американських істориків та урбаністів Я. Мінцкера, А. Бернацького, Л. Бугальського, І. Бінковської та М. Омилановської. Ключовою для цієї статті є монографія Я. Мінцкера про дефортифікацію німецьких міст у період 1689–1866 рр., де автор фокусується переважно на політичних причинах дефортифікації міст. Застосовуючи його аргументацію, можемо спростувати популярну тезу про дефортифікацію у Львова як експеримент перед подібним процесом у Відні.

Завдяки типології, запропонованій німецьким ландшафтним архітектором А. Бернацьким, продемонстровано фази перетворень пофортифікаційного простору Львова.

Стаття доводить, що залучення європейських контекстів, концептів і методології дає змогу побачити ширшу перспективу на проблеми дефортифікації Львова.

Ключові слова: дефортифікація, історіографія Львова, урбаністика, імперія Габсбургів.

Постановка проблеми. В останній третині XVIII – середини XIX ст. більшість міст у мурах Центральної Європи зазнають універсальних змін. Насамперед ідеться про процес затирання адміністративної та фізичної межі між *intra* й *extra muros*: ліквідація домодерного адміністративного поділу та дефортифікація старих міст – і, як наслідок, інтеграцію давнього середмістя та передмість.

Українські дослідження дефортифікації, з деякими винятками, мають переважно описовий характер. Натомість європейська чи американська історіографії застосовують ширшу порівняльну перспективу та предметно аналізують причини, процес і наслідки дефортифікації.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Досі в історіографії Львова немає окремих досліджень, які би стосувалися процесу дефортифікації міста, однак окремі згадки трапляються у загальних працях, присвячених історії міста та його урбаністики.

Відомості про цей процес з'являються вже у першій половині XIX ст., зокрема у відомій історії Львова монаха-кармеліта І. Ходиницького [15]. Про дефортифікацію згадували львівські історики XIX ст. А. Краєвський [20], Ф. Яворський [19] та ін. На маргінесі історичних праць вона також є в авторів XX ст. – Ю. Бялині-Холодецького [12], І. Дрекслера [17], Ф. Папе [23], О. Степанів [10] та ін.

Натомість українська історіографія останніх десятиліть досліджує архівні матеріали, тому проаналізовані будуть здебільшого ці праці. На наш погляд, найповніше опрацьована тема дефортифікації Львова у В. Вуйцика [2; 3], М. Долинської [4; 5], У. Іваночко та Г. Петришин [6; 7], М. Прокоповича [24]. У цих роботах простежено хронологію та виконання дефортифікаційних робіт, однак у них дефортифікація не є головним предметом дослідження.

Натомість європейська й американські історіографії дають більше проблемних праць, які

стосуються виключно процесу дефортифікації та його наслідків. До них належать доробки А. Бернацького [11], Я. Мінцкера [21], М. Омилановської [22], Л. Бугальського [14] та ін.

Постановка завдання. Ця стаття покликана продемонструвати перспективи застосування досягнень європейської й американської історіографії дефортифікації міст до львівського матеріалу, зіставивши їх із результатами українських досліджень.

Виклад основного матеріалу дослідження. Прийнято вважати, що дефортифікація у Львові йде у ногу з часом з іншими європейськими містами. За словами американського дослідника Яіра Мінцкера, цей процес є історією «про старий світ, до якого належали колись мури міста, та про новий світ, який їх замінив» [21, с. 5].

У Львові затирання адміністративної та фізичної меж між середмістям і передмістями супроводжувалося зміною державної належності. Увійшовши у 1772 р. до імперії Габсбургів, Львів переживав низку реформ, проведених новою австрійською адміністрацією. У 1786 р. у місті реорганізували структуру Магістрату й відповідно скасували магдебурзьке право [5, с. 52].

Якщо у магдебурзький період місто поділялося на середмістя та два підпорядковані йому передмістя, на яких існували незалежні юридики, то тепер все це стало одним організмом, поділеним на 5 рівноцінних адміністративних дільниць. Згадка про домодерні Галицьке та Краківське передмістя зберіглася у назвах двох дільниць.

Якщо у більшості європейських міст під впливом Просвітництва давні міські привілеї скасовувала переважно держава, яка їх раніше й надавала, то у Львові нова абсолютна монархія ліквідувала порядки держави, яку вона щойно звідси витіснила. Постає питання, наскільки ці процеси відбувалися місцевими силами, а наскільки – новоприбулими бюрократами під безпосереднім керівництвом з імперської столиці. Українські дослідники вказують на те, що з 1809 р., коли Вища дирекція будівництва перебрала на себе усі повноваження над контролем будівельного процесу у місті, до її складу входили переважно спеціалісти з Австрії та Німеччини [6, с. 85–86]. Відповідно, ця тематика у Львові зачіпає не лише суто міські контексти, не лише відносини держави й міста, але й відносини між імперським центром і підкореною периферією, уявну чи ні цивілізаційну місію першої щодо другої, а отже, виводить нас на імперські та колоніальні студії [24–26].

Пропонована стаття аналізує три етапи процесу нівеляції укріплень Львова: причини, перебіг і наслідки. Застосовуючи історико-критичний і порівняльні методи, у кожному з етапів розглядаються головні тези й аргументація дослідників, котрі у своїх працях зверталися до теми дефортифікації Львова.

У 2012 р. Я. Мінцкер видав монографію, присвячену дефортифікації. Він визначив універсальні причини дефортифікації, що тривали у містах тодішньої, а потім й колишньої Священної Римської імперії. Львів, хоч і не належав до Священної Римської імперії, зі входженням до складу імперії Габсбургів перебував у сфері впливу політичних і культурних процесів, які відбувалися у німецьких землях.

Я. Мінцкер виділив кілька головних наративів у трактуванні причин дефортифікації, що традиційно побутували в історіографії.

Найпоширенішим, безперечно, був мілітарний аспект, а саме незадовільний стан мурів, їхня неефективність в обороні міста від зовнішніх ворогів, брак ресурсів на їхню модернізацію і загалом – застарілість системи середньовічних укріплень у контексті військової справи модерної доби.

Аналізуючи цей процес, автор намагається поставити питання, яке до цього не артикулювалося в історіографії цієї теми, а саме про те, що мілітарний аспект тісно переплетений із політичним, адже, якщо стверджувати, що міські мури втрачали ефективність, то варто задатися питанням, для кого саме і для якої мети ця ефективність падала. Він звертає увагу, з одного боку, на роль міста як фортеці в оборонній системі держави [22, с. 293], з іншого – на відносини між державою та містом.

Інші ймовірні причини дефортифікації, які виділяє американський історик, включають економічні та соціальні фактори. Йдеться, по-перше, про демографічний приріст міст і потребу їх фізичного розширення, по-друге, про економічні відносини між середмістям і передмістями. На заваді обом процесам стояли мури [21, с. 8].

В історіографії Львова дослідники здебільшого зосереджуються на матеріальних причинах знесення львівських фортифікацій. Зокрема, В. Вуйцик описував загалом занедбаний стан міста у другій половині XVIII ст. і такий самий стан його фортифікацій, фос і валів. Окрім цього, йшлося про фінансову неспроможність ремонтувати та підтримувати їх у належному стані [2, с. 114–115].

М. Долинська у своїй праці виділила три причини дефортифікації Львова: 1) «міські мури

втрапили своє оборонне значення, морально застаріли, були поруйновані й у поганому стані»; 2) «місто-фортеця на новоприєднаних територіях усе-таки становила певну небезпеку для монархії»; 3) «побутує думка, що у Львові австрійська влада проводила експеримент щодо пристосування місця старих міських фортифікацій для нової міської функції перед тим, як почати розбирати міські мури Відня та творити там престижний Рінг (Бульвар-перстень чи кільце)» [4, с. 130–131].

У контексті Львова думка про віденський експеримент є не обґрунтованою. Статус Відня та Львова кардинально відрізнявся для держави. У Відні мури почали розбирати лише у 50-х рр. XIX ст, після Весни народів, і вже у зовсім інших політичних контекстах.

Я. Мінцкер вказує, що дефортифікації зазнавали далеко не усі міста. У стратегічних об'єктах, таких як метрополійні міста чи міста, які отримували статус військової фортеці (наприклад, Познань), навпаки, модернізували укріплення. Натомість периферійні міста, що не мали стратегічного значення в обороні держави та не були осідком чи джерелом влади, втрачали потребу в оборонній системі [21, с. 85–101].

На прикладі Відня Я. Мінцкер показує, як фортифікації метрополійних міст, які у ранньомодерний час вважалися фізичним символом незалежності чи автономності міста у державі, перетворювалися на засіб контролю державної влади над містами в часи, коли ті втратили свої давні привілеї. На початку нової конституційної ери руйнування мурів служило символом примирення між імперією та суспільством, репрезентованим містянами [21, с. 225–255].

Тут варто звернути увагу на те, де у цих відносинах між містом і державою перебував Львів на момент розбирання давніх мурів. На відміну від Відня, у Львові не було осідку центральної влади; на відміну, скажімо, від Праги, він не отримував статусу фортеці. Львів був осідком провінційної влади у нещодавно приєднаній провінції, належність якої до імперії на геополітичному рівні ще довгий час була непевною. Лояльність населення цього міста до імперії також викликала сумніви, що проявилось згодом у часи Наполеонівських воєн [1] чи Весни народів.

Інший аспект, на який звернула увагу М. Долинська – урбаністичний. Хоча порівнювати Львів і Відень, на наш погляд, недоцільно, теза про ймовірний експеримент свідчить про можливу наявність певної урбаністичної думки щодо потреби

розбору мурів, а також способу облаштування пофортифікаційної території.

Власне, цей фактор почасти розглядають історики архітектури М. Прокопович, У. Іваночко та Г. Петришин. М. Прокопович стверджує, що завданням нової австрійської адміністрації було «раціоналізувати [занедбані фортифікації] у зв'язну урбаністично-планувальну стратегію» [24, с. 23]. Спираючись на архівну документацію, дослідник вказує на те, що вже до 1774 р. існували перші проекти нових планів міста (зокрема йдеться про плани присяжного інженера й архітектора Ж. дю Дефія) [24, с. 23–24] – т. зв. *Verschönerungsplan* – плани прикрашання (благоустрою) міста. У. Іваночко та Г. Петришин пишуть, що було кілька етапів впровадження цього плану та його варіантів авторства Пінтерстофена з 1780 р. та д'Ертеля з 1786 р. [6, с. 175].

Якщо такі ідеї («прикрашання міста») передували розбору мурів, то урбаністичний фактор міг виступати однією із причин дефортифікації. Якщо для цього розроблялися відповідні плани, то урбаністичний фактор міг визначати процес облаштування території. Окрім того, він також міг впливати на наслідки дефортифікації. На жаль, згадувані вище проекти чи вже затверджені плани не були опубліковані й окремого картографічного аналізу не було проведено.

Процес облаштування пофортифікаційних територій німецьких міст у 1960 р. проаналізував ландшафтний архітектор А. Бернацький [11]. Він виділив чотири хронологічні етапи, у яких функціонували певні типи т. зв. урбаністично-паркових утворень на місці мурів.

Перший етап тривав від середньовіччя до кінця XVIII ст., у час, коли дефортифікація міст у Центральній Європі була ще радше винятком, ніж правилом. Зазвичай тоді міста не позбавляли оборонної системи цілком, лише розбирали непотрібні чи вже невикористовувані внутрішні мури, зберігаючи зовнішню оборонну структуру. У таких випадках простір розібраних мурів і засипаних фос входили у структуру все ще закритого міста, а на їхньому місці з'являлася регулярна міська забудова (Франкфурт-на-Майні, Берлін, Ганновер та ін.) [11, с. 9–10].

На другому етапі, що тривав із кінця XVIII й до середини XIX ст., коли повна дефортифікація старих міст стала вже масовим явищем, на місці давніх мурів формувалися зелені насадження («*Wallgrünanlage*») у формі парків, скверів чи променад (Бремен, Гамбург, Дюссельдорф, Вроцлав та ін.) [11, с. 9, 14].

Польська дослідниця І. Біньковська стверджує, що для облаштування нових зелених насаджень на місці розібраних укріплень могли використовувати як просвітницький взірець, так і англійські приклади паркового мистецтва. За приклад першого дослідниця наводить променади вздовж давніх валів у Вроцлаві, як приклад другого – вільну ландшафтну композицію у Бремені. Авторка доходить висновку, що «вибір форми зазвичай був пов'язаний із тим, коли приймалося рішення про формування променад» [13, с. 27].

Для третього етапу – від середини ХІХ до початку ХХ ст. – характерне було утворення репрезентативних бульварів типу «*Ringstrasse*». Йшлося насамперед про проекти віденської та кельнської Рінгштрассе – на цих просторах на передній план стала репрезентативна функція (напр. будівлі університету, парламенту, театрів і музеїв) і комунікаційна (транспортна розв'язка, що сполучала стару і нову частину міста), а рекреаційна (зелені бульвари чи алеї) вже її доповнювала [14, с. 92].

На останньому четвертому етапі – після закінчення Першої світової війни – популярним був «мішаний уклад», у якому урбаністи намагалися балансувати між репрезентативними функціями й озелененням цих теренів. До таких міст Бернацький відніс Кельн, Майнц, Гданськ та ін. [14, с. 93].

Як відомо, нівелювання львівських мурів відбувалося поступово і розтягнулося у часі на кілька десятиліть. За Дрекслером, процес розбору мурів почався ще у 1770 р. [17, с. 10]. У 1772 р. розібрали частину скарпового муру, що укріплював зовнішній вал, а вже у 1777 р. був виданий указ, за яким розпочався процес розбору міських брам [6, с. 175]. Паралельно протягом наступного десятиліття поступово також розбирали Низький і Високий мури, причому земляний вал довкола них ще зберігався. У 1787 р. магістрат оголосив ліцитацію пустих ґрунтів, які утворилися унаслідок нівеляції брам і мурів, а на їх місці мали муруватися триповерхові будинки «для оздоби міста» [2, с. 116; 5, с. 53].

Карти 1802 [8] і 1828 [9] рр. демонструють, що забудовуються території спершу на місці розібраних брам із північної та південної сторони (кінець теперішніх вул. Краківської та відповідно Галицької) та розташовані поруч території колишніх Низького і Високого мурів (із півдня вул. Братів Рогатинців і з півночі вул. Лесі Українки), а згодом і засипаного міського рову (вул. Валова). Вали й ескарпи з більш горбистої східної й оточеної річкою західної сторони станом на 1802 р. ще залишаються.

На карті 1802 р. видно, що на західному (Нижньому) валі, який ще існував, облаштували довгий прогулянковий променад французького типу [16], обсаджений двома рядами дерев; цей простір вже згодом називався Гетьманськими валами [7, с. 19]. У 1820-х рр. сформувалися Верхні, або Губернаторські вали, й отримали форму променаду та сусіднього до нього парку чи скверу, одночасно з якими у 1821–1823 рр. зводилася поруч резиденція губернатора.

Хоча Львів не потрапив в оптику А. Бернацького, але, якщо зіставити його схему із процесами, які розгорталися на дефортифікованих теренах у Львові, можна помітити, що Львів проходить майже через усі етапи, котрі визначив дослідник. У Львові ці етапи часто накладаються хронологічно один на одного.

Процес дефортифікації у Львові розпочався згідно з першим етапом: поки зовнішні укріплення міста ще залишалися не до кінця розібраними, територія, яка звільнилася від внутрішніх мурів і ровів, забудовувалася, де до цього були найсприятливіші умови.

Паралельно, поки звільнені ділянки поруч забудовувалися, з'являються перші зелені насадження («*Wallgrünanlage*») – спершу на Нижніх валах у формі пішохідного променаду, згодом на Верхніх у формі парку чи скверу.

Лише наприкінці ХІХ – поч. ХХ ст. Гетьманські вали (до кінця ХІХ ст. назва «Нижні вали» була витіснена) наберуть рис, характерних до типу *Ringstrasse*: тут з'являться великі репрезентативні будівлі (театр, музей, банки) та променад, який цз обох боків оточуватиме дорога, що стало можливим завдяки склепінню р. Полтви.

Оскільки при цих зелених насадженнях на Верхніх валах була зведена резиденція губернатора, виникає запитання, чи не проявляються вже у цьому другому етапі, риси репрезентативної функції, яка, за концепцією А. Бернацького, стане визначальною лише на третьому та четвертому етапах.

Л. Бугальський, доповнюючи схему А. Бернацького, вводить для позначення різних утворень на місці давніх укріплень нове поняття «*założenia pierścieniowe*» («перстеневі утворення»), що він визначає як «урбаністичні структури, які формувалися на стику між староміським чи середміським комплексом і новим, народилим навколо них, міським полотном <...>, створені на територіях, отриманих внаслідок дефортифікації міст» [14, с. 18].

Бугальський відносить Львів, хоча розглядає його лише побіжно, виключно до третього етапу

облаштування пофортифікаційних територій – *Ringstrasse* [14, с. 65]. Натомість львівська дослідниця М. Долинська на підставі аналізу мап XIX ст. стверджує, що «створення Рінгу – персня широких вулиць і площ довкола середмістя – у Львові не передбачали» [4, с. 132].

Як свідчить попередній аналіз, етап утворення репрезентативного бульвару, хоч і проявився у Львові, був не єдиним у формуванні львівських пофортифікаційних територій. Крім того, він не охопив усього простору колишніх оборонних споруд, а втілювався лише у західній стороні – на т. зв. Гетьманських валах.

За концепцією Л. Бугальського, кільцеві утворення «набувають найчастіше форми, наближеної до кола, хоча зазвичай це коло не було замкненим, а їх звичною рисою є певна фрагментарність і пристосування до фізичних особливостей ландшафту» [14, с. 18].

Природний ландшафт був актуальним фактором для Львова, де із західної сторони давнє середмістя оточувала річка, а з північно-східної – горбиста територія. Саме із цих сторін на місці мурів виникли зелені насадження.

Все ж автор розумів їх як певне цілісне урбаністичне утворення на місці давніх укріплень. У цьому контексті У. Іваночко та Г. Петришин стверджують про спорудження у Львові т. зв. «вулиці навколо міста», яка у «1811 р. майже повністю оточувала середмістя» [7, с. 21]. Щоправда, якщо глянути на мапу 1828 р. [9], помітно, що територія колишніх мурів має досить неоднорідний характер.

У Львові ця територія, як показує схема А. Бернацького, облаштовувалася на різних етапах відповідно до різних норм. Із півдня та півночі виникли забудовані квартали, із заходу – прогулянковий променад, а зі сходу – зелене насадження з певними ознаками репрезентативних функцій. Поза тим із півночі та частково з півдня при давніх валах виникли площі з кількома торговлицями.

Тож можна припустити, що «перстенева утворення» як певна цілісна урбаністична структура у Львові так і не сформувалася. Можна радше говорити про кілька окремих утворень на місці давніх укріплень, які виникли у різні періоди та належать до відмінних типів.

Зміни адміністративного устрою та переформування міського ландшафту довкола давнього середмістя мало також значні наслідки для розвитку міста. Передусім воно затерло адміністративну та фізичну межу між давнім містом у мурах

і передмістями. Цей процес відкриває велике поле для подальших досліджень.

З адміністративного погляду, цікаво було би дослідити питання, якою була адміністративна взаємодія колишніх середмість і передмість на нових умовах, якою була політика магістрату щодо колишніх передмість, чи трактував їх магістрат надалі як периферію чи як повноцінні частини міста і як ця зміна у трактуванні відбувалася.

Із просторової сторони головним наслідком дефортифікації була поступова фізична інтеграція середміського та передміського організмів. У. Іваночко та Г. Петришин вважають, що чи не найважливішим наслідком дефортифікації стало «посилення зв'язку передмість із середмістям і одночасно активізація їх розвитку, безперешкодний просторовий розвиток міста у всіх напрямках, чому сприяло ще і скасування всіх приміських юридик» [7, с. 23]. Вони також стверджують, що найінтенсивніше після 1800 р. розбудовувалося Краківське передмістя, «що було зумовлено насамперед найшвидшим усуненням укріплень із західного боку середмістя» [7, с. 24–25]. Насправді питання, чи швидший розбір мурів із тієї чи іншої сторони середмістя вплинув на темпи розвитку навколишніх територій, ще потребує детальнішого дослідження.

Окрім темпів забудови, іншим показником інтеграції міського простору було відкриття нових шляхів. Після остаточного розбору мурів на їх місці появилось з десяток нових виходів із давнього середмістя (через новопрокладені вулиці та мости) на навколишні території. Так, ще у 1811 р. *Gazeta Lwowska* повідомляла, що вулиця Вірменська нижча, «стала з валом і через це з передмістям поєднана», або про те, що «через сад Бернардинського монастиря робиться нова дорога, через яку Сербанська й Нова вулиця з Галицьким передмістям ближчий і вигідніший отримає зв'язок» [18, с. 469]. Ці слова свідчать також про усвідомлення, чим був цей процес для тогочасних мешканців міста, а саме «зшиванням» чи інтеграцією доти розділених частин міста.

Врешті, ще одним можливим наслідком дефортифікації було нове сприйняття поняття міста та його меж. Я. Мінцкер розвинув тезу, що давні фортифікації були не лише фізичними, але й символічними кордонами між містом і його околицями. Знищення цього бар'єру між ними не могло не викликати відповідних рефлексій у сучасників [21, с. 12]. «Нівелювання укріплень підняло питання про дефініцію міста як такого: на кшталт, де починається й де закінчується місто;

хто належить до міста, а хто ні; і що тепер відрізняє місто від великого села, коли воно більше не закрите, не захищене місце» [21, с. 41]. У контексті Львова ці питання також ще потребують своїх відповідей.

Отже, процес дефортифікації був передусім чинником до переходу міст від закритої до відкритої міської структури, таким чином заклавши підґрунтя для майбутнього розвитку модерної урбаністики у Львові.

Висновки. Застосування досягнень західної історіографії дефортифікації міст відкриває широку перспективу у дослідженні причин, процесу та наслідків дефортифікації Львова на межі XVIII–XIX ст. Розгляд можливих причин розбору давніх міських мурів виводить не лише на

мілітарні чи економічні аспекти, але й на ширші політичні проблеми, зокрема вивчення відносин між політичним центром імперії та її периферією, символічних відносин між містом і державою тощо. Застосування типології А. Бернацького демонструє нашарування на львівському ґрунті різних способів облаштування пофортифікаційних територій, притаманних для центральноєвропейських міст. Аналіз наслідків дефортифікації підштовхує до подальших досліджень процесу інтеграції колишніх середмістя та передмість Львова, а також формування нових символічних меж міста. Українська історіографія здебільшого не звертала на ці аспекти належної уваги, тож ця тема є перспективною для подальших досліджень.

Список літератури:

1. Ададуров В. Львів у наполеонівську епоху. *Львів: Місто – суспільство – культура* : збірник наукових праць. 1999. С. 209–231.
2. Вуйцик В., Липка Р. Зустріч зі Львовом: Путівник. Львів, 1987. 154 с.
3. Вуйцик В. Будівельний рух у Львові другої половини XVIII століття. *Записки Наукового товариства імені Шевченка*. 2001. Т. ССХІ. С. 113–125.
4. Долинська М. Львів: простір на тлі мешканців XIII–XIX ст. Львів, 2014. 168 с.
5. Долинська М., Іваночко У. Просторовий розвиток та урбаністика міста наприкінці XVIII–XIX ст. *Атлас українських історичних міст. Т. 1: ЛЬВІВ* / Наук. ред. атласу М. Капраль. Київ, 2014. С. 51–58.
6. Іваночко У., Петришин Г. Архітектура кінця XVIII – першої половини XIX ст. Містобудування. *Архітектура Львова. Час і стилі XIII–XXI ст.* / уп. та наук. ред. Ю. Бірюльов. Львів, 2008. С. 170–184.
7. Іваночко У., Петришин Г. Часи австрійського абсолютизму (1772–1860). Територіальний розвиток. *Історія Львова* : у 3 т. / ред. Ісаєвич Я., Литвин М., Стеблій Ф. Т. 2. Львів, 2007. С. 16–27.
8. Карта міста Львова разом з передмістями 1802 р. URL: <https://uma.lvivcenter.org/uk/maps/34440> (дата звернення: 22.11.2021).
9. Карта міста Львова разом з передмістями та зовнішніми кордонами 1828 р. URL: <https://uma.lvivcenter.org/uk/maps/34394> (дата звернення: 22.11.2021).
10. Степанів О. Сучасний Львів. Львів, 1943. 168 с.
11. Bernatzky A. Von der mittelalterlichen Stadtbefestigung zu den Wallgrünflächen von heute. Berlin, 1960. 123 s.
12. Białynia-Chołodecki J. Lwów w XIX wieku. Lwów, 1928. 32 s.
13. Bińkowska I. Natura i miasto: publiczna zieleń miejska we Wrocławiu od schyłku XVIII do początku XX wieku. Wrocław, 2010.
14. Bugalski Łukasz. Planty, promenady, ringi. Śródmiejskie założenia pierścieniowe Gdańska, Poznań, Wrocławia i Krakowa. Gdańsk, 2020. 328 s.
15. Chodynicki I. Historia stołecznego królestw Galicyi i Lodomeryi miasta Lwowa od założenia jego aż do czasów teraźniejszych [Lwów 1829] Wydanie wznowione. Lwów, 1865. 466 s.
16. Darin M. Designating urban forms. French boulevards and avenues. *Planning Perspectives*. 2004. № 19 (2). P. 133–154.
17. Drexler I. Wielki Lwów. Le Grand Leopold. Lwów, 1920. 65 s.
18. Gazeta Lwowska. 1811. № 19.
19. Jaworski F. Lwów stary i wczorajszy: (szkice i opowiadania). Lwów, 1910. 472 s.
20. Krajewski A. Lwowskie przedmieścia: obrazki i szkice z przed pół wieku. Lwów, 1909. 71 s.
21. Mintzker Y. The Defortification of the German City, 1689–1866. Cambridge, 2012. 285 p.
22. Omilanowska M. Defortyfikacja Gdańska na tle przekształceń miast niemieckich w XIX wieku. *Biuletyn Historii Sztuki*. 2010. № 72. S. 293–334.
23. Papée F. Historja m. Lwowa w zarysie. Lwów, 1924. 286 s.
24. Prokopovych M. Habsburg Lemberg: Architecture, Public Space, and Politics in the Galician Capital, 1772–1914. West Lafayette, 2009. 357 p.

25. Vushko I. *The Politics of Cultural Retreat: Imperial Bureaucracy in Austrian Galicia, 1772–1867*. New Haven, 2015. 324 p.

26. Wolff L. *The Idea of Galicia: History and Fantasy in Habsburg Political Culture*. Stanford, 2010. 502 p.

Holovata R.O. DEFORTIFICATION OF LVIV: HISTORIOGRAPHY AND COMPARATIVE PERSPECTIVE

The article uses the achievements of European and American historiography of the defortification of cities in the late XVIII – early XIX century to the case of Lviv and compares them with the results of Ukrainian research and outlines further prospects for the development of this issue.

The article points out the first mentions of defortification in the works on the history of Lviv of the early XIX century by I. Chodyncki, the second half of XIX begging of XX century by Lvivian historians A. Krajewski, F. Jaworski, etc.; interwar research on the history of Lviv by I. Drexler, J. Białynia-Chołodecki, F. Papée and O. Stepaniv.

The researches of Lviv historians published in recent decades are analyzed: V. Vuytsyk, U. Ivanochko, G. Petryshyn, M. Prokopovych, and M. Dolynska.

The proposed article analyzes three stages of the demolition of Lviv's fortifications: causes, course, and consequences. Applying historical-critical and comparative methods, the main theses and arguments of researchers who in their works addressed the topic of Lviv's defortification are considered in each of the stages.

Studies of European and American historians and urban planners such as Y. Mintzker, A. Bernatsky, L. Bugalski, I. Bińkowska, and M. Omilanowska were used for a broader context. The key to this article is Y. Mintzker's monograph on the defortification of German cities in the period from 1689–1866, where the author focuses mainly on the political reasons for cities' walls demolition. Applying his arguments, we can refute the popular thesis about defortification in Lviv as an experiment before a similar process in Vienna.

Using the typology proposed by the German landscape architect A. Bernatsky, we can demonstrate the phases of transformations of the post-fortification space of Lviv.

The article proves that by involving European contexts, concepts, and methodologies, there is an opportunity for future research to see a broader perspective on the defortification problems of Lviv.

Key words: *defortification, historiography of Lviv, urban planning, Habsburg Empire.*

Чеканов В.Ю.

Таврійський національний університет імені В.І. Вернадського

РЕПРЕЗЕНТАЦІЯ ІСТОРИЧНОГО ЧАСУ І ПРОСТОРУ В УЗАГАЛЬНЮЮЧИХ ПРАЦЯХ ВЧЕНИХ ШКОЛИ «АННАЛІВ»

У статті розглядаються головні аспекти трансформації історичного простору і часу в результаті накопичення новацій щодо їх репрезентації у доробку перших двох генерацій французької школи «Анналів». Предметом статті є розгляд подальших змін у третій генерації. Представлений як у малих статтях, так і в тематичних монографіях метод уславленої науково-історичної школи починаючи з середини ХХ ст. мав змінитися в напрямі пристосування до потреб не лише виділення якісно нових об'єктів дослідження, а й до пояснення більш традиційних структур історичного простору і часу. Він мав розширитися до охоплення сприйняття історії дилетантами, які ніколи не піддавали сумніву речі, що розглядалися вченими Школи як помилкові – наприклад, «природність протиставлення Середніх віків і Епохи Відродження (яку заперечували представники Школи). Завдання тепер стояло таке: як інкорпорувати новації Школи до традиційного історієписання з його способами репрезентації, будучи зрозумілими загалу, але не відступаючи від власних засад. Ціною був шанс поширення впливу Школи з метою завоювання нових симпатиків і адептів з аудиторії.

Історики 1960-х і 1970-х років запропонували декілька успішних дослідницьких стратегій: Жан Делюмо з його «зрізами» історичного часу та П'єр Шоню з його «методом фронтів» уособили тенденцію до включення в методологію Школи статистичних прийомів. У статті розглянуті також інновації, внесені Жаком Ле Гоффом, з його акцентом на історичному просторі, що зближує його з «людською географією» Фернана Броделя.

Отже, представники наступних інкарнацій Школи звернули увагу на потребу не лише застосування напрацювань попередників, а й вироблення низки нових прийомів такої репрезентації в узагальнюючих працях, присвячених висвітленню великих проміжків історичного часу (епох) у межах Європейського регіону від V до XVIII ст. Аналізу цих прийомів і присвячений доробок.

Ключові слова: школа «Анналів», історичний простір, історичний час, зріз, фронтір.

Постановка проблеми. Вчені другої генерації школи «Анналів», зокрема Фернан Бродель, увійшли в історію історичної науки переважно за рахунок того, що віднайшли нові способи узгодження матеріалів першої, збиральницької фази історичного дослідження (найчастіше втіленої у дрібних статтях) з їх систематизованим використанням у другій (зв'язаній з написанням узагальнюючих праць). Зміст творчості Ф. Броделя полягав у переході до «людської географії» [2, р. 258–259]. Це поняття відсилає нас до просторових структур; на них найчастіше наголошують в історіографії, говорячи про школу «Анналів» [1, р. 63]. Бродель дійсно цікавився передусім *структурами*; вони у нього різноманітні: на рівні географії майже нерухомі, на економічному і політичному – в них уже помітні зрушення. У літературі творчість Броделя розглядається як стадія переходу від історичної нарації до аналізу [2, р. 259–260]: у нього одні і ті ж структури неможливо тільки розповісти (чи тільки проана-

лізувати). Їх ідентифікація стає можливою лише через узагальнене поєднання різних підходів. «Просто» сказати, що це за структури, не можна, бо вони виходять за межі наявних парадигм, утворюють нові. Це і є «людська географія», в якій просторові структури стають *контекстами*. Вона вимагає великих за обсягом текстів.

У Броделя географічні координати змінюються залежно від цілей історика та від масштабу багаторівневих процесів. Тут уже очевидні прояви *тотальної історії* [4, с. 136]. Броделю вдалося досягти багаторівневого застосування матеріалів першої фази дослідження. Вони органічно вписалися у 1-й том його найвідомішого дослідження «Матеріальна цивілізація, економіка і капіталізм» як *структури повсякдення*. Але шлях до них був не єдиним способом узагальнення, що використувався вченими школи «Анналів».

Доробок Ф. Броделя становив перший можливий сценарій узгодження локальних подій з глобальною проблематики. Другий був реалізований у

працях низки вчених школи: Ж. Делюмо, П. Шоню, Ф. Ар'єса, Ж. Ле Гоффа, про які ми і говоритимемо у цій статті.

Виклад основного матеріалу. Узгодження досягалося за рахунок діалогу з минулим, постановки питань, відповіді на які примхливо сполучалися з фактами різного масштабу, а також за рахунок виокремлення в минулому контекстів, не передбачених нарративом. Науковці школи самі створювати багаторівневі схеми зв'язків між фактами. Частина їхнього доробку, яка через популярний характер вимушено приводилася у відповідність до традиційної схеми (наприклад, «Цивілізація середньовічного Заходу» Ж. Ле Гоффа), характеризується звуженням можливостей використання інновацій: цілісна картина минулого, передбачена завданнями роботи, вимагала поновлення традиційної схеми «великої» історії. Нововведення у монографії Ле Гоффа нерідко виносяться «на береги» основного тексту і слугують ілюстраціями до схеми [6, с. 62–63, 72–76].

Ле Гофф визначив дослідження просторово-часових структур як відгалуження проблемного розгляду минулого. У «Цивілізації середньовічного Заходу» він виділив його як один з напрямів дослідження структур середньовічного життя і присвятив йому цілий розділ другої частини [6, с. 124]. Цей напрям включає різні аспекти сприйняття простору і часу середньовічною людиною – аж до священної історії і будови потойбічного світу.

Відповідно, вся друга частина «Цивілізації середньовічного Заходу» побудована не за хронологічним, а за системним принципом і присвячена структурам середньовічного життя – від повсякденного до духовного. У Ле Гоффа просторово-часові структури представлені як його значущі аспекти: сприйняття та вимірювання часу, відчуття батьківщини і меж регіону проживання, уявні простори [6, с. 124–183] тощо. Зосередженість на тому, що люди досліджуваної епохи думали про простір свого життя, як вони його розуміли, зближує визначення базових параметрів дослідження з таким напрямом студій школи, як вивчення історії *ментальності* [7, с. 165].

Отже, в сучасній історичній науці розгляд просторово-часових структур застосовується як засіб реконструкції ментальності минулих генерацій. Способом узгодження двох оповідальних стратегій у монографіях стало застосування цивілізаційного підходу, що виправдовувало поділ матеріалу навпіл: перші їх частини відтворювали

хронологічну послідовність фактів, другі ж були присвячені системній репрезентації епохи. Саме там результати досліджень збиральницької фази знаходили широкі можливості для використання. Цей спосіб отримав поширення і у дослідженні інших епох [9, с. 111].

Жан Делюмо не включається до числа провідних представників школи «Анналів», але нарративні стратегії, розроблені та використані ним у найвідомішій з його праць – «Цивілізації Відродження», заслуговують на розгляд. Насамперед ним внесені новації у побудову лінійної послідовності фактів. За визначенням автора, перша частина праці присвячена «силовим лініям» епохи, до яких історик відніс, зокрема, розпад «туманної» християнської ідеї, великі географічні відкриття та їх вплив на ринкову кон'юнктуру, відродження античних знань та мистецтв і реформу церкви (у це поняття Делюмо включав як Реформацію, так і Контрреформацію) [5, с. 18–19, 47]. Наступні дві частини присвячені розкриттю тенденцій, окреслених вище, шляхом «розстановки» фактів у координатах епохи [5, с. 15].

Запровадження поняття «силові лінії» до вступної частини твору передбачає графічну репрезентацію основних тенденцій періоду. Для цього Делюмо використав нестандартний прийом, аналогу якого немає у Ле Гоффа: виклад подій політичної історії він замінив на два «зрізи» з нижньої та верхньої хронологічних рамок епохи, зосередивши увагу на пересуваннях політичних кордонів. По суті, виклад подій замінено описом змін конфігурації їх рамок. При цьому зрізи подані як зовнішні вирази змін, розкриттю яких присвячений наступний текст. Композиція, таким чином, обґрунтовує поглиблення викладу як роз'яснення причин картографічної наочності, зафіксованої зрізами.

Подальший текст структурований відповідно. Делюмо вказав на нову характеристику епохи Відродження: удосконалення документообігу в централізованих монархіях Західної Європи через утворення постійно діючих міністерств та відомств зумовило застосування статистичних даних. Наукове дослідження Античності і Середніх віків знало лише підрахунки вчених постфактум на основі припущень (точність яких не беззастережна), тобто присвоєння значення статистики приблизно встановленим цифрам. Тепер уперше з'являються *статистичні факти*, котрі групувалися як доказова база самими авторами джерел. Делюмо характеризував це явище як проникнення «кількісної характеристики» – нового виміру в

Західній цивілізації [5, с. 275]. Створення перших акціонерних компаній та їх філіалів, холдингів тощо спричинило появу нових типів джерел, які володіли статистичною репрезентативністю із самого початку. З'являються нові типи документів: бухгалтерські книги, векселя на пред'явника, валютні курси та біржові кодування. Поряд з розквітом мистецтв відбувався розквіт банківських операцій [5, с. 237]. Джерела нових типів «працювали» у своїй якості просто внаслідок порівняння даних, яке отримує значення самостійної дослідної процедури. Делюмо зв'язував збільшення питомої ваги таких джерел та операцій, які вони забезпечували, з поширенням «капіталістичного менталітету» [5, с. 273].

Нові джерела змінюють способи репрезентації історичної інформації навіть з питань історії культури. Делюмо пише про «мрії Відродження» практично так само, як Йохан Хейзінга у 1919 р. писав про «ідеал прекрасного життя» [5, с. 351–388], надаючи йому стрижневе значення. Культура віднині розглядається як історія світоглядних та стилевих впливів, що теж виражаються статистично: кількістю університетських викладачів, студентів, художників, їхніми міграціями [5, с. 437, 454–455]. Карти цих міграцій, статистичні дані про країни походження професорів та студентів університетів стають значущими для розуміння історії культури як *простору впливів*. Вивчення історії науки, яка теж посідає поважне місце в тексті праці Делюмо, зосереджується на таких нових аспектах, як історія держзамовлень, меценатства, виховання, філософських гуртків, особистих бібліотек тощо [5, с. 395–401, 454–462, 506].

Статистична інформація сприяла збагаченню нарративних можливостей монографій. Збільшується розмаїття просторів, сюжетів, що переповідаються не за хронологічним принципом, а всупереч. Ідея «зрізів» знайшла розвиток і у висвітленні більш віддалених періодів. Вона паралельно реалізується не лише у французькій історіографії: у англійського історика Нового часу Е. Хобсбаума вона виступає вдалим засобом інтродукції в передреволюційну епоху Європи (80-і рр. XVIII ст.), змінену подальшими подіями [8, с. 15–16].

Змінилося висхідне співвідношення між часовими та просторовими структурами. Раніше історія зводилася до подій в часі, територіальна локалізація яких слугувала посиленню конкретики. Тепер для накреслення зрізів час починають розглядати *дискретно* (дати «розсипаються»), простір же частіше ототожнюється з контекстом. Наприклад, для того щоб показати тенденції в

поширенні Європою новацій італійського живопису, Делюмо вже не треба рік за роком переповідати, хто з італійських митців куди рушив (час в такому викладі зберігав би інтегрованість, а простір, навпаки, був би дискретним). Тепер простіше обрати країну за межами Італії, статистичними засобами показати кількість італійських живописців, що працювали в ній в обраний період, а потім дати аналогічний зріз для наступного. Змістовність тексту не зменшується, а кількість ракурсів спостереження зростає.

Цікаві інновації щодо просторово-часових структур можна простежити у працях П'єра Шоню. Вони були присвячені більш пізньому і забезпеченому джерелами періоду і, відповідно, потребували змін у стратегії історієписання.

Для Шоню характерне бачення історичного процесу як серійного, втіленого у кількісних параметрах, зміни яких стають його показниками [4, с. 162]. Простір їхньої дії є спільним для багатьох держав, тому априорі не співпадає з кордонами. Це радше *ареал* [7, с. 186]. На ньому доцільніше показувати динамічність зміни структур, аніж перебіг подій. Шоню чітко вказував на пріоритет Ф. Броделя у започаткуванні такого погляду на простір [12, с. 142].

У монографії «Цивілізація класичної Європи» Шоню визначив вектор, уздовж якого слід розмістити ключові факти політичної історії, такі як заміна імперської державності пізнього Середньовіччя національною державністю Нового часу. З наближеності її до *часу історика* впливала підвищена актуальність тексту. У книзі Ж. Делюмо значна частина географічних структур не співпадала з політичною географією XX ст. (вони сприймалися як «чужі» через відмінний політичний лад, соціальну структуру, форми суспільної свідомості тощо), тоді як Шоню мав справу з періодом, коли частка незбігів зменшується. Він визначив якість цього процесу як заміну поняттям «Європа» властивного попередньому періодові поняття «християнський світ» [10, с. 8].

Це мало не лише показати шлях наближення західних реалій до сучасності, але й поступову зміну параметрів, суттєво відмінних на початку епохи, але більш наближених наприкінці її. Для цього Шоню вжив прийом, відмінний від зрізів Делюмо (зрізи обмежували розгляд картою, бо параметри суспільного життя як на початку, так і в кінці епохи Відродження ще не наблизилися до *часу історика*). Шоню визначив умовні просторові осі, уздовж яких протягом XVII–XVIII ст. відбувалися ключові процеси

класичної епохи, і побудував виклад як опис їх поступового пересування від Середземномор'я на північ Європи [10, с. 19].

У більш ранній монографії Шоню «Цивілізація Просвітництва» завдання утруднювалося більшим обсягом матеріалу; в ній науковець поєднав стратегію визначення осей зі встановленням рівнів, на яких простежувалися відмінності у дії історичних процесів. Намагання врахувати максимум параметрів повсякдення і змін, що на них відбилися, вело до збільшення ролі статистичних даних. Вони дозволили виділити зони, де по-різному змінювалися одні і ті ж параметри. Співставлення вело до несподіваних висновків: автор помітив подібність темпів розвитку Східної Європи і заокеанських колоній західних країн. Подібність ця виявилася концептуальною: Шоню скористався методологією Ф.Дж. Тернера, який ще у 20-х рр. ХХ ст. запровадив розгляд історії американського фронтиру як окремого напрямку історії США [3].

Шоню виробив концепцію «європейського фронтиру» як рухливої зони накопичення змін, що сприяло поширенню Західної цивілізації і в Євразії, і за океаном [11, с. 74–75]. Простір в його творі – не просто *просування Європи* внаслідок зростання параметрів грамотності, здоров'я, добробуту та іншого на Схід, але і їх експорт *overseas*, в колонії Північної Америки. Європа розширяється, Європа експортується. Простір з місця подій перетворюється на величину, здатну до реконфігурації у різні способи. Швидкість та результативність «експорту Європи» визначаються статистикою: збільшення середньої кількості європейських кораблів на одиницю площі світового океану, середньої тривалості плавання в інші регіони світу відстежувалися на початку і наприкінці періоду [11, с. 88–89].

По відношенню до простору власне Європи історик також застосовує нові підходи. Найпомітнішим з них є контент-аналіз: визначення ключових «слів епохи» і частотний аналіз їх вжитку у термінології друкованих публікацій в різних країнах. Він дозволив встановити, наскільки активно ідеї Просвітництва, виражені мірою вжитку цих слів, просувалися у просторі [11, с. 13]. Але цього недостатньо: історик удосконалює репрезентативність покажчика за рахунок накладання його на визначені ним 5 рівнів володіння інтелектуальною культурою (від рівня наукових та філософських трактатів до найнижчого рівня усного мовлення неписьменних): просвітницька термінологія на рівнях № 1 і 5 просувається з різною швидкістю (наприклад, у Німеччині на рівні № 1

вона утверджується близько 1700 р., тоді як на рівні № 4 (розмовна мова грамотних) – тільки у 1800 р.) [11, с. 12–14]. Так вдалося пояснити співіснування на просторі однієї цивілізації виявів як класицизму, так і бароко. До цього їх співвідношення оцінювали приблизно, але більшість рівнів володіння інтелектуальною культурою зростає саме в епоху Просвітництва. Тепер питання, чому епохи з відмінними характеристиками не могли ідентифікувати однозначно, було вирішене за допомогою концепції рівнів.

Шоню говорив про «три Європи», визначаючи їх за ставленням до латини як міжнародно визнаної наукової мови [11, с. 320]. Такий підхід застосовується і щодо визначення темпів географічного поширення сільськогосподарських культур, технологій [11, с. 368]. Просування змін характеризувалося пластичністю і динамізмом, а також незбігом географічних і хронологічних рамок [11, с. 434]. Об'єкт, опис якого одночасно вимагає і встановлення якісних ознак, і визнання їх нечіткості, адекватно репрезентується лише за допомогою багаторівневих структур. Прояви кожного з рівнів можуть належати / не належати до директивного поняття, яким ідентифікують епоху. Таким чином, можна говорити про ідеологію епохи Просвітництва, але уже не можна – про ідеологію бароко; не можна говорити про війни Просвітництва і так далі. Поняття «*континуум*» дозволяє узгодити визначення характеристик епохи як сукупності рівнів, не всі з яких однозначні щодо її критеріїв.

Додатковим засобом визначення темпів і масштабів поступу Просвітництва стало встановлення базових параметрів функціонування друкованої книгопродукції в Європі: скільки книг і коли було в середньому в особистих бібліотеках, які видання з них були носіями просвітницьких ідей, а які радше належать до архаїчної «культури мрій», тощо [11, с. 266]. Шоню також звертав увагу на специфіку використання просвітницької термінології на рівні № 1 у різних країнах: наскільки окремі поняття були зв'язані з філософією чи з наукою (що знаменувало не схоластичне «жонглювання» ними, а використання для створення концепцій реальності) [11, с. 303].

Важливий аспект епохи класицизму, уже зачеплений нами, був зв'язаний зі співвідношенням між поняттями «класицизм» і «бароко» [10, с. 10, 448–455]. Визначення справжнього сенсу епохи з її внутрішньою логікою розвитку, розквіту та занепаду вимагало, на думку історика, відмови від трактовки її лише як «пропілеїв» до

Просвітництва, яке сприймалось крізь призму позитивного образу Великої французької революції і епохи Просвітництва як її передумови [10, с. 9].

Різноманітні підходи до історії раннього Нового часу залежали від суб'єктивних авторських позицій. Усі вони вплинули на зміни в розумінні просторових структур. Так, у Шоню розповідь постійно переміщується по карті Європи, фіксуючи пересування векторів: їх появу у нових, доти не охоплених процесом регіонах, зникнення у старих. Внаслідок цього послідовність географії подій під час викладу, наприклад, початку Тридцятилітньої війни (1618–1648) не співпадає з традиційним. Шоню не влаштовує загальноприйнята послідовність викладу від подій 1618–1620 рр. у Чехії до розширення театру війни на Німеччину. Для нього визначення векторів було важливішим. Через те, що провідним вектором епохи став перехід від імперської державності до національної, Шоню починає розповідь від занепаду Іспанії і протистояння з Францією, котра, на його думку, уособлювала нові тенденції [10, с. 52–82]. Оскільки не менш значущим на початку війни було піднесення капіталізму і перенесення вектору економічного розвитку від середземноморських портів до Лондону та Амстердаму, історик звертає увагу на події, зв'язані з цим вектором [10, с. 103–109]. Новаторським є також акцент на внутрішній ситуації в протестантському таборі, зокрема, на кризі, спричиненій протистоянням кальвіністських фракцій армініан і гомаріан на Дордрехтському синоді 1619 р.

Отже, переміщення вектору європейської політики відстежувалося на різних рівнях історичного процесу. На кожному воно мало відмінний зміст, а отже, відмінну траєкторію. Одні і ті ж події, висвітлені на різних рівнях, по декілька разів з'являються у творі Шоню: Дордрехтський синод

у різних (але рівно важливих для визначення переміщень вектору) аспектах описується двічі: у розділі про Тридцятилітню війну і у розділі про релігійні зрушення в Європі [10, с. 117–122, 479–483]. Одні і ті ж події не лише вимагають декількох повернень, але щоразу оточені новими супровідними фактами, що утворюють відмінні контексти і, відповідно, інші простори. Потреба орієнтації в них змушувала Шоню приносити послідовність викладу в жертву необхідності періодичних повернень, тобто побудові континууму.

Висновки. Отже, в узагальнюючих працях Ж. Ле Гоффа, Ж. Делюмо, П. Шоню ми спостерігаємо методологічно окремих від розробок Ф. Броделя варіант розвитку керування просторово-часовими структурами дослідження. Історія остаточно стає процесом, що містить характеристики психологічних, культурних, побутових змін. Вони простежуються через зосередження їх в географічних зонах, переміщення яких по карті доцільно характеризувати як зміни *вектору історичного процесу*. При цьому важливим є розгляд складників цього процесу дискретно, як незв'язаних між собою. У разі збігу векторів переміщення по незв'язаних параметрах може йтися про тенденцію, присутню на різних рівнях. Тому часові структури у зазначених авторів іноді рекурсивні, повторювані залежно від того, на якому з рівнів зосереджується увага. Зокрема, важкість текстів П. Шоню для сприйняття читачем пояснюється саме його вимушеним поводженням з часовими структурами. Але, як би там не було, пошуки науковців Школи в напрямі створення стандарту узагальнюючої науково-історичної праці сприяли виробленню нових композиційних прийомів і спонукали до пошуків нові генерації дослідників по всьому світу.

Список літератури:

1. Clark Elizabeth. A. History, Theory, Text. *Historians and the Linguistic Turn*. Cambridge–London : Harvard University Press, 2004. 325 p.
2. Iggers George G., Wang Q. Edward. *A Global History of Modern Historiography*. London–New York : Routledge, 2008. 436 p.
3. Turner Frederick Jackson. *The Frontier in American History*. Bibliolife, 2008. 201 p.
4. Гуревич Арон. Исторический синтез и Школа «Анналов». Москва–Санкт-Петербург : Центр гуманитарных инициатив. Университетская книга, 2014. 432 с. (Серия «Российские пропилеи»).
5. Делюмо Жан. Цивилизация Возрождения. Екатеринбург : У-Фактория, 2008. 720 с. (Серия «Великие цивилизации»).
6. Ле Гофф Жак. Цивилизация средневекового Запада. Москва : Прогресс-Академия, 1992. 376 с.
7. Савельева И.М., Полетаев А.В. Теория исторического знания: учебное пособие. Санкт-Петербург : Алетейя, 2007. 523 с.
8. Хобсбаум Эрик. Век революции. Европа. 1789–1848. Ростов-на-Дону : Феникс, 1999. 480 с.

9. Шаму Франсуа. Эллинистическая цивилизация. Екатеринбург : У-Фактория, 2008. 480 с. (Серия «Великие цивилизации»).
10. Шоню Пьер. Цивилизация классической Европы. Екатеринбург : У-Фактория, 2008. 604 с. (Серия «Великие цивилизации»).
11. Шоню Пьер. Цивилизация Просвещения. Екатеринбург : У-Фактория, 2008. 688 с. (Серия «Великие цивилизации»).
12. Шоню Пьер. Экономическая теория: эволюция и перспективы. *THESIS*. 1993. Вып. 1. С. 137–151.

Chekanov V.Yu. THE REPRESENTATION OF HISTORICAL SPACE AND TIME IN GENERALIZING WORKS BY SCIENTISTS OF ÉCOLE DES ANNALES

The article is dedicated to the issue of development of generalizing approach after the full-fledged establishment of École des Annales research method during its first two generations. The matter of research is further change of it. Practiced both in small articles and in thematic monographs, the method of French scientific school from the mid XX century had to be applied at last to the need not only to discern and separate new research subjects, but also to explain and to describe more traditional structures of historical space and time. It had to be widened to the perception of laymen who never doubted things obvious for École des Annales researchers as erroneous – for instance, as if “natural character” of opposition between Middle Ages and Renaissance, often negated by École des Annales. The trouble was: how to incorporate novelties of the school and to save the fundamentals of traditional history with its ways of representation. The price of question was the chance to proliferate the influence of the school, to recruit new supporters from audience not yet ready for complicated innovations.

Some historians of 1960s and 1970s found several successful research strategies: namely, Jean Delumeau used the cross-sections of historical time while explaining the progressive character of Renaissance epoch; Pierre Chaunu used the frontier method to show out the move of progressive trends in European life on different levels of it. These methods revealed the tendency to incorporate statistical methods into historiography and to diversify the tools of historian. One more well-known Frenchman who applied them to the research of Middle Ages period was Jacques Le Goff. In some extent, the new approach was contradictory to previous ones because of its predominant accent onto historical space. It turned out as a substantial parallel to the school's long-time favorite subject, so-called human geography, mostly known via output by another famous historian representing innovative methods of school, Fernand Braudel.

Key words: *École des Annales, historical space, historical time, cross-section, frontier.*

ІСТОРІЯ УКРАЇНСЬКОЇ КУЛЬТУРИ

УДК 78(477.83)

DOI <https://doi.org/10.32838/2663-5984/2021/4.41>

Барановська Н.М.

Національний університет «Львівська політехніка»

СТАНОВЛЕННЯ ПРОФЕСІЙНОГО МУЗИЧНОГО МИСТЕЦТВА ЛЬВОВА ЯК СКЛАДНИКА ЄВРОПЕЙСЬКОЇ МУЗИЧНОЇ КУЛЬТУРИ

У статті висвітлюється питання формування і специфіки розвитку професійного музичного мистецтва Львова в «австрійський» період його існування, особливості діяльності музичних установ і видатних представників музичної культури міста на тлі зв'язків і взаємовпливів із європейською музичною культурою. Із цією метою значну увагу приділено функціонуванню музичних осередків, товариств, освітніх закладів і театрів, що існували у Львові наприкінці XVIII – на початку XX ст., у яких працювали представники багатьох народів Європи, які привносили в музичне життя міста свої традиції, свій національний музичний і педагогічний досвід, що прогресивно впливало на еволюцію музичних жанрів, професіоналізацію регіональної музичної освіти й педагогіки, сприяло впровадженню новацій та досягнень професійної європейської музики.

Проведене дослідження дає можливість стверджувати, що проникнення європейських тенденцій, уподобань і нововведень у галузь тогочасної львівської музичної культури полегшувало євроінтегративні процеси і зближувало європейську та українську музичні системи, зміст і спрямованість музичної освіти та виконавської діяльності. Цьому сприяли поліетнічний склад населення Львова, мультикультурне музичне середовище та географічна близькість до найбільших європейських музичних центрів.

Звертається увага, що важливу роль у процесах професіоналізації музичного мистецтва Львова і його входження в європейський культурний простір відіграли музичні товариства, які діяли за зразком європейських, публічна концертна діяльність у місті видатних європейських музикантів і вокалістів, розвиток жанру опери із залученням творчості представників західноєвропейських композиторських шкіл. Під впливом європейських були створені львівські професійні музичні і вокальні школи, що підготували низку відомих музикантів та оперних знаменитостей, які, вдосконаливши свою музичну освіту та виконавську майстерність у країнах Європи, збагатили своєю творчістю європейську музичну культуру. Це свідчить про те, що професійне музичне мистецтво Львова вже наприкінці XVIII – на початку XX ст. стало важливим складником європейської музичної спадщини.

Ключові слова: *Львів, професійне музичне мистецтво, європейська музична культура, музичний простір, оперний жанр, музичні товариства, зв'язки, взаємовпливи, музична спадщина, традиції.*

Постановка проблеми. Одним із засобів збереження національної ідентичності в умовах бездержавності є професійне музичне мистецтво, здатне принести позитивні результати у сфері національного самовираження та міжнародного визнання. Саме тому дослідження питань професіоналізації музичного мистецтва окремих регіонів України має вагоме значення для осмислення цінності української музичної спадщини, її багатогранних зв'язків із професійною європейською музичною культурою, музично-освітньою та виконавською

діяльністю. Особливо це стосується Львова, де через географічну близькість до країн Європи, поліетнічний та багатонаціональний склад населення в розвитку музичного мистецтва перетиналися впливи багатьох європейських культур і народів, засвідчивши взаємодію європейських музичних тенденцій із тими, що розвивалися на території України. Наприкінці XVIII – на початку XX ст. Львів став тією унікальною мистецькою платформою, яка об'єднувала найрізноманітніші професійні проекти з використанням музики.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Висвітленню проблем музичної культури Львова, її еволюції від аматорства до професіоналізму, основних напрямів вокального мистецтва, музичної педагогіки та освіти, зокрема консерваторської, що склалися в Галичині наприкінці XVIII – на початку XX ст., розкриттю діяльності музичних товариств, присвячені історично-музикознавчі праці Л. Кияновської, Т. Мазепи та Л. Мазепи. Феномен Львова в контексті регіональної музично-театральної культури Галичини досліджено в роботах Н. Косаняк, А. Ільницької, Т. Мазепи, О. Паламарчук, Н. Осадці, С. Романюк та багатьох інших. Наукові розвідки М. Швидків, І. Штогрін, Л. Мельник, Дмитрієвої, А. Карпак висвітлюють виконавські та педагогічні здобутки окремих представників львівського музичного мистецтва та їх внесок у світову музичну культуру. Однак потребує детальнішого розгляду проблема формування професійного музичного мистецтва Львова як складника європейської музичної культури наприкінці XVIII – на початку XX ст.

Постановка завдання. Мета статті – проаналізувати історію становлення та процеси розвитку професійного музичного мистецтва Львова в контексті взаємовпливів і зв'язків із європейською музичною культурою наприкінці XVIII – на початку XX ст.

Виклад основного матеріалу дослідження. Професійному музичному мистецтву Львова належить особлива роль в історії тісних зв'язків української та європейської культурно-мистецької сфери. Воно стало важливим чинником об'єднання різних народів на ґрунті художньо-естетичних поглядів, особливостей музичної мови різних стильових епох, сприйняття професійних музичних творів, формування музичних смаків та вподобань.

Передумови становлення професійного музичного мистецтва закладалися у Львові паралельно з розвитком музичної і вокально-професійної освіти та виховання. Із 1615 р. при Львівській єзуїтській колегії існувала бурса музикантів (*bursae musicorum*), де були апробовані навчальні форми й методи, що стали основою професійного навчання співу в умовах навчального закладу [1, с. 96]. Навчання гри на музичних інструментах та сольному співу тут було організовано на зразок тогочасних італійських консерваторій. Учні бурси брали участь у важливих культурних заходах, які проводило місто на високому професійному рівні.

Важливим у розвитку музичного мистецтва Львова був «австрійський» період, який тривав у житті міста 146 років і (з 1772 до 1918 р.). Саме в

цей час активізувалась та особлива ситуація, коли його специфіку формувало реальне взаємозбагачення різних національних культур [2, с. 10]. Львів зі своїми давніми культурними традиціями став одним із визначних музично-театральних центрів Австрійської імперії після Відня, Будапешта та Праги. Він був мультикультурною столицею Королівства Галичини і Лодомерії. І це яскраво відобразилося в зближенні музичного мистецтва Львова з європейською музичною культурою.

Представники німецької адміністрації та польської аристократії, які займали у місті впливові позиції, сприяли становленню полікультурного музичного середовища Львова. У цьому місті мали змогу жити, творити та виступати видатні європейські композитори, музиканти та співаки різних національностей, тут діяли й окремі музичні товариства, театри та освітні заклади різного спрямування, зокрема й національного. Створені в цей час музичні установи стали помітними культурно-мистецькими центрами, які своєю діяльністю впливали не лише на організацію уніфікованої системи професійної музичної освіти, а й на загальний рівень професіоналізації музичної культури, становлення вокального виконавського мистецтва та вокальної педагогіки. Це сприяло виробленню потреби спілкування з європейською музичною культурою та її популяризації серед населення, формування музичних традицій з орієнтацією на кращі європейські зразки. Поступово вироблялася методика, наукові концепції музичних педагогів і окремих музикантів, навчально-методичні напрями колективів музичних навчальних закладів, формувалися окремі вокальні школи, що базувалися на певних музично-естетичних принципах сольного співу.

Організаціями, які об'єднували навколо себе професійних музикантів і співаків різних національностей, були львівські театри, які мали свої оркестри та видатних виконавців європейського походження. У 1776 р. у Львові засновано австрійський німецькомовний театр драми та опери, який відігравав значну роль не тільки в музичному житті міста, а й у процесі формування естетичних смаків городян, які отримали можливість ознайомлюватися з музично-сценічними творами – комедіями, австрійськими зінгшпілями (музичними виставами, у яких поєднувався спів і діалоги), водевілями, мелодрамами зі співами й музикою, оперними та оперетковими творами видатних європейських композиторів.

Діяльність австрійського театру не тільки сприяла розвитку у Львові жанру опери, а й

творчому прориву львівського *оперного мистецтва* в європейський культурний простір. Особлива привабливість мистецтва опери у Львові, як і в усій Європі, була пов'язана з професійним поєднанням вокальної та симфонічної музики, поезії і драматургії, підкресленням естетичних якостей вокального тембру. Завойовуючи музичне середовище, оперний жанр наприкінці XVIII – на початку XIX ст. зробив важливий внесок у розвиток професійного музичного мистецтва.

Музичний репертуар львівського австрійського театру багато в чому нагадував популярний репертуар відомих оперних театрів Європи. Постановки популярних опер відбувалися у Львові незабаром після європейських прем'єр. Так, прем'єра опери-зінгшпіля на 2 дії «Чарівна флейта» австрійського композитора Вольфганга Амадея Моцарта, вперше поставлена 1791 р. у віденському театрі «Ауф дер Віден», відбулася в австрійському театрі Львова у 1792 р., через рік після першовиконання [3]. Через сім років після постановки в Празі (1787 р.) австрійський театр здійснив у Львові постановку моцертівської опери «Дон Жуан» (1794 р.). А опера італійського композитора Гаспаре Луїджі Паціфіко Спонтіні «Фаніска» на сцені австрійського театру з'явилася водночас із віденською прем'єрою 1806 р. і «мала великий успіх і довге сценічне життя у Львові» [4, с. 35].

Це переконливо свідчило про те, що наприкінці XVIII – на початку XIX ст. у столиці Королівства Галичини і Лодомерії (за прикладом культурних столиць Європи) відбувалася швидка адаптація оперного жанру, а оперно-вокальна музика була професійно розвиненою, тому органічно знайшла своє місце на сцені австрійського театру тогочасного Львова.

Особливий вплив на розвиток львівського оперного мистецтва, як і європейського, мала італійська опера, в межах якої визначились основні елементи технології оперного співу, відбувся початковий відбір та типізація всіх вокальних термінів і понять, була створена школа вокально-технічної досконалості, яка вплинула на формування та розвиток інших європейських національних шкіл [5, с. 4].

Чимало італійських педагогів, які захоплювались багатою вокальною природою українських співаків, сприяли «реалізації проблеми міжкультурних діалогів [6, с. 44]. З іншого боку, чимало українських співаків училися вокального мистецтва в педагогів на теренах Італії, а також інших країн Європи (Франції, Німеччини), де були розвинені національні школи співу.

Австрійському театру Львова, який у процесі своєї діяльності набув виразно музичного профілю, вдалося професійно поставити опери багатьох італійських композиторів: Доменіко Чімарози, Джованні Паїзієлло, Луїджі Керубіні, Джоакіно Россіні, австрійського композитора італійського походження Антоніо Сальєрі. У 1833–1836 рр. за дирекції Адальберта Чабона були вперше поставлені шість опер видатного італійського композитора Вінченцо Белліні, які тоді входили до репертуару майже всіх європейських театрів: «Der Seeräuber» («Il Pirata», 1833); «La Straniera» (1833); «Romeo und Julie» («Montechi und Capuletti», 1833), «Norma» (1835), «Die Nachtwandlerin» («La Sonnambula», 1835), «Die Puritaner in Schottland» («I Puritani», 1836) [7, с. 621]. З огляду на це, у 40-х рр. XIX ст. серед критичних матеріалів, що друкувалися в тогочасній пресі на тему оперного репертуару австрійської сцени, актуальними були дискусії про переваги італійських композиторів над німецькими [8, с. 68–69].

В австрійського театру Львова склалися тісні професійні контакти із Західною Європою. Особливо це спостерігалось за діяльності його співдиректорів Карла Густафа Ебеля (у минулому був музичним директором двох австрійських театрів) та Ігнаца Фріша. Вони прийняли до театрального колективу нових талановитих музикантів, оновили репертуар і здійснювали постановки найцікавіших оперних творів європейських композиторів-класиків і початківців.

Ще один поштовх розвитку львівського оперного мистецтва у кращих європейських традиціях дав новий міський театр австрійського графа Станіслава Скарбека, збудований під його керівництвом на міській площі Каструм у січні 1842 р. Дозвіл на його спорудження отримано від цивільного і військового генерал-губернатора Галичини Фердинанда д'Есте. Зведений у стилі віденського класицизму театр графа С. Скарбека став на той час першим за площею і третім за місткістю глядачів театром у Європі: його зала була розрахована на 1 460 місць, він мав 54 ложі, а оркестрова яма вміщувала 40 музикантів [9].

У театрі С. Скарбека одночасно офіційно діяли дві сцени – австрійська і польська. У 1867 р. австрійська трупа, яка мала привілейоване становище як у питанні функціонування, так і з огляду добору репертуару, здійснила постановку німецькою мовою опери «Тангойзер» відомого творця європейської класичної музики, німецького композитора Вільгельма-Ріхарда Вагнера.

Успішній діяльності театру С. Скарбека сприяв прискорений процес модернізації всіх сторін міського життя Львова за рахунок столичного статусу й наближення його до європейських стандартів, що відбувалося в період польсько-шляхетської автономії (1867–1918 рр.). У 1872 р. діяльність австрійської сцени було припинено, а польська верхівка отримала більші права в галузі музичної культури, перебравши на себе керівництво музичним театром. З огляду на це, варшавська критика писала, що «львівській опері та опереті не було рівних серед польських театрів» [10].

У 1877 р. із тріумфом пройшла постановка вагнерівської опери «Лоенгрін» польською та італійською мовами. Головні партії виконували четверо запрошених співаків з Італії, а також двоє українців. Після цього преса відзначала зростання зацікавлення з боку львівської спільноти творчістю німецького композитора Р. Вагнера: «Ім'я митця з Байройта, його ексцентрична індивідуальність, зрештою, розголос його творів, віднедавна не є чужими нашій публіці» [11].

Успіх оперних постановок у Львові був ще більш помітний у період діяльності нового директора театру С. Скарбека – польського режисера і театрального критика Людвіка Геллера (1896–1900 рр.). Він здійснив оновлені постановки опер Р. Вагнера «Лоенгрін» і «Тангойзер», запросивши на провідні партії видатних європейських виконавців, збільшивши кількість оркестрантів і хору та посиливши якість виконання партитури. Завдяки цьому «театр став гордістю львів'ян, оскільки сягнув високої європейської музики» [12, с. 12].

Після того, як на початку ХХ ст. зал Скарбеківського театру було реконструйовано, Л. Геллер у 1902 р. заснував у ньому Львівську філармонію, де проводилися численні музичні концерти (зокрема, із залученням співаків львівської вокальної школи). За підрахунками дослідниці Лідії Мельник, тільки впродовж одного сезону (завдяки зусиллям антрепренера Л. Геллера) у Львівській філармонії відбулося 128 концертів із 115 тисячами слухачів, зокрема, за участю багатьох світових зірок [13].

У 1900 р. у Львові відкрито приміщення Великого міського театру (тепер – Львівський національний академічний театр опери та балету імені Соломії Крушельницької), збудоване за проектом польського архітектора Зигмунта Горголевського. У той час це був польський театр, у складі якого діяли окремі оперна та оперетково-балетна трупи. Свій кращий період він переживав під керівництвом Л. Геллера, який підвищував мистецький

рівень оперних вистав і професійний рівень виконавців. Тому Львівська опера, як уважає дослідниця Н.В. Косаняк, одразу потрапляє в орбіту кращих європейських театрів і перебуває в центрі музично-театрального життя міста. Вона в цей період не стояла осторонь «європейської моди» в постановках оперети. Першість належала віденським композиторам Йогану та Оскару Штраусам, Карлу Мілльокеру, Францу Зуппе, Карлу Целлеру, французам Роберу Планкетту, Шарлю Лекоку [4, с. 49–50].

Свій внесок у розвиток професійного музичного мистецтва Львова зробив Український музично-драматичний театр «Руської Бесіди», який часто здійснював переробки польських, німецьких і французьких оперет, ставив популярні опери європейських композиторів у перекладі українською мовою, про що свідчить анонс афіші: оперети «Чародійна скрипка» французького композитора Ж. Офенбаха, (25 квітня 1866 р.), німецька опера «Фауст» Ш. Гуно (31 грудня 1907 р.); польська опера «Галька» С. Монюшка (прем'єра відбулася 7 квітня 1918 р.) [14, с. 547].

Становленню професійного музичного середовища Львова активно сприяла музично-концертна діяльність. До Львова часто приїжджали видатні композитори і виконавці з багатьох країн Європи, які ознайомили місцевих музикантів і населення з видатними здобутками європейської музичної культури. У 1796 р. польський композитор німецького походження і педагог Юзеф Антоній Францішек Ельснер заснував «Музичну Академію», що мала характер музично-філармонічного товариства. Згуртувавши кращі виконавські сили для концертної діяльності, вона влаштовувала час від часу прилюдні концерти із залученням солістів-інструменталістів і вокалістів. У літні місяці на музичних сценах Львова часто виступав симфонічний оркестр, організований у 1812 р. видатним польським скрипалем, віолончелістом, композитором і педагогом Каролем Юзефом Ліпінським.

Урізноманітненню концертної та розвитку музично-освітньої діяльності сприяли музичні товариства, створені у Львові в ХІХ ст. під впливом великих європейських музичних центрів. Ці товариства стали дієвими чинниками професіоналізації музичного мистецтва і піднесення його значущості у суспільстві. Це, зокрема, «Товариство св. Цецілії», засноване за прикладом німецьких музичних товариств молодшим сином Вольфганга Амадея Моцарта Францом Ксавером Вольфгангом Амадеєм Моцартом, який

у 1808–1838 рр. з перервами для концертних поїздок по Європі проживав у Галичині і, зокрема, з 1813 р. – у Львові. Тут він давав і організовував концерти, брав участь у музичних салонах, відзначився у сфері музичної педагогіки. У 1826 р. відкрив спеціальний музичний заклад – «Інститут співу при товаристві св. Цецилії», що став першою музичною школою у Львові і праобразом сучасної Музичної академії, дав музичну освіту багатьом вітчизняним і зарубіжним музикантам (виконавцям і композиторам).

Як талановитий диригент, Франц Ксавер Моцарт організував при «Товаристві св. Цецилії» хор, який уперше разом з оркестром і солістами під керівництвом Кароля Ліпінського у соборі св. Юра 5 грудня 1826 р. виконав знаменитий «Реквієм» В.А. Моцарта у 35-у річницю його смерті. Це «стало подією першого рангу, про яку писало багато газет Європи» [15].

У 30-х рр. ХІХ ст. у Львові за зразком віденського створено «Товариство друзів музики» під керівництвом австрійського музиканта і композитора Йогана Рукгабера. Спочатку воно діяло неофіційно, а 14 серпня 1838 р. отримало офіційний статус [16, с. 38]. Згодом його перейменовано на Галицьке музичне товариство, завдяки якому розпочався новий період у розвитку львівського професійного музичного мистецтва. У своїй воно об'єднувало музикантів різних національностей (австрійців, поляків, німців, чехів, словаків, угорців, русинів-українців, євреїв) і вважалося «одним з основних осередків музичної культури міста» [17, с. 17]. У нього склалися творчі контакти з європейськими музичними товариствами Берліна, Лейпцига, Праги, Брюсселя, Кракова, Варшави, Познані та інших європейських міст [18, с. 78–79].

Галицьке музичне товариство презентувало широку панораму тогочасної професійної європейської музики «у всьому багатстві стилів, напрямів, жанрів» і було «основним осередком пропаганди симфонічної, камерно-інструментальної і вокальної музики» [19]. У програми концертів включалися симфонічні, кантатно-ораторійні та камерні твори європейських композиторів. Його силами у Львові організовано виступи багатьох відомих у Європі професійних музикантів: угорського піаніста Ференца Ліста, бельгійського скрипаля, засновника франко-бельгійської скрипкової школи Анрі В'етана, норвезького скрипаля-віртуоза Уле Борнемана Булля, іспанського скрипаля Пабло де Сарасате, німецького піаніста і диригента Йоганнеса Брамса, німецького скри-

паля угорського походження Йозефа Йоахіма та багатьох інших.

У 1839 р. при Галицькому музичному товаристві організовано «Інститут музики» – музичну школу, яка з 1844 р. стала повноцінно функціонувати як багатопрофільний музичний навчальний заклад.

Під час революційних подій в Австрійській імперії 1848–1849 рр. «Інститут музики» був змушений згорнути свою діяльність. Він поновив роботу у 1853 р. вже в статусі консерваторії при відродженому Галицькому музичному товаристві. Першим директором консерваторії став австрійський музикант Йоганнес Рукгабер – автор концертного інструментального твору для флейти екстравертного характеру «Фантазія на теми з опер «Ріголетто» та «Ернані» Дж. Верді, написаного в традиціях салонної романтичної музики [20, с. 6]. Згодом консерваторію очолював учень, послідовник і пропагандист видатного польського композитора і піаніста французького походження Фредерика Франсуа Шопена (відомий композитор, диригент і громадсько-музичний діяч Кароль Мікулі, напівврумун і напіввірменин, який, як піаніст, успішно гастролював країнами Європи). Із 1858 р. він обіймав посаду артистичного директора Галицького музичного товариства.

За якістю навчальної програми та викладацького складу консерваторія Галицького музичного товариства наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. займала провідні позиції серед європейських консерваторських закладів. Тут отримували освіту оперні співаки, професійно-технічна підготовка яких відповідала естетичним вимогам тогочасного оперного мистецтва. У стінах цієї консерваторії була створена вокальна школа оперного співу, що відіграла важливу роль у процесі формування національного професійного вокального мистецтва та сприяла інтеграції української вокальної культури в європейський музичний простір, стала можливістю для Європи відкрити для себе талановитих українських оперних виконавців.

У 1887–1907 рр. професором Львівської консерваторії Галицького музичного товариства був видатний польський оперний співак і музичний педагог Валерій Висоцький, який пропагував новий стиль оперного співу й організував свою систему навчання та виховання оперних виконавців. Він виробив власну методику, основи якої «здобув у школі відомого італійського співака Ламперті» і «яка полягала у правильній емісії голосу, красивій музичній фразі та виразній дикції, що є найістотнішим елементом мистецтва співу» [21, с. 129]. У вокальній школі В. Висоцького

Львівської консерваторії Галицького музичного товариства упродовж 1891–1893 рр. навчалася майбутня оперна співачка європейського та світового рівня Соломія Крушельницька, яка продовжила навчання співу в Італії у вокальній школі педагога Фауста Креспі. Уже у 1894 р. С. Крушельницька «тріумфально виступає у Львові, а далі здобуває гарячу прихильність поціновувачів опери у Кракові та Варшаві...» [22].

Вихованцем професора В. Висоцького був знаменитий європейський тенор родом зі Львівщини Модест Менцинський. Удосконаливши своє вокальне мистецтво в Німеччині, у школі Юліуса Штокгаузена, він виступав на багатьох європейських сценах (Франкфуртської і Кельнської опер, Королівської опери Швеції у Стокгольмі та інших). У Європі М. Менцинський здобув славу прекрасного виконавця оперних партій за творами Ріхарда Вагнера. «Одна з газет писала, що М. Менцинський має всі підстави вважатися одним із найвидатніших співаків Європи: голос його виняткової класи, пречудового героїчного тембрального забарвлення і широкого діапазону, вирівняний у всіх регістрах, і співає він із незвичайною легкістю». [23]. У 1903 та 1909 рр. з великим успіхом він виступав у Львові в Міському театрі.

Студії оперного співу у професора В. Висоцького проходив і майбутній європейський «король тенорів», знаменитий український оперний співак Олександр Мишуга, який 14 вересня 1880 р. дебютував на львівській сцені в опері Монюшка «Страшний двір». А після продовження навчання в Італії розпочав блискучу кар'єру оперного виконавця у Європі, збираючи аншлаги в Мілані та Турині, Римі та Відні, Лондоні та Берліні, Варшаві та Кракові, виконуючи провідні партії в найпопулярніших операх [24].

У другій половині XIX ст. у Львові виникає низка музичних і співацьких товариств, як українських («Теорбан» («Торбан»), «Боян»), так і польських («Гармонія», «Лютня», «Ехо»). На їх основі у 1903 р. засновано «Союз співацьких і музичних товариств», який у 1907 р. став називатися «Музичне товариство імені Миколи Лисенка», а з 6 листопада 1912 р. – «Вищий музичний інститут імені Миколи Лисенка». Це був національний спеціальний музичний навчальний заклад на зразок консерваторії, який багато робив для формування музичного професіоналізму у Львові, поставивши собі, як прагнув відомий український композитор і музикознавець Станіслав Людкевич, «завдання й

програму виробляти наші не раз великі таланти на фахових музик і артистів» [25, с. 420]. Професорсько-викладацький колектив Вищого музичного інституту об'єднувала одна мета – виявити обдаровану молодь і навчити її професійної майстерності. Для розвитку вокальної техніки учнів включалися вокалізи видатних італійських тенорів – Джованні Марка Бордоньї та Джованні Батіста Рубіні, камерні твори австрійського композитора періоду романтизму Франца Петера Шуберта та німецького композитора Роберта Шумана. Цей заклад виховав чимало професійних співаків, музикантів-інструменталістів, диригентів і сприяв активізації музичного життя серед українського населення Львова – міста, яке стало одним із найбільш розвинених музично-освітніх центрів Європи.

Висновки. Отже, розвиток професійного музичного мистецтва Львова у період перебування міста в складі імперії Габсбургів відбувався на тлі зв'язків і взаємовпливів із європейською музичною культурою. Проникненню європейських тенденцій, уподобань і нововведень у львівське музичне життя сприяли поліетнічний склад населення міста, мультикультурне музичне середовище та географічна близькість до найбільших музичних центрів Європи. Це значно спрощувало євроінтегративні процеси та зближення європейської та української музичних систем, змісту і спрямованості музичної освіти та виконавської діяльності. Важливу роль у процесах професіоналізації музичного мистецтва Львова і його входження у європейський культурний простір відіграла діяльність музичних товариств, які діяли за прикладом європейських, публічна концертна діяльність у місті видатних європейських музикантів і вокалістів, високий рівень розвитку музичної освіти й педагогіки, розвиток жанру опери, на становлення якого значно вплинула оперна творчість західноєвропейських композиторів – представників італійської, австрійської, французької, німецької композиторських шкіл. Під впливом європейських були створені львівські професійні музичні і вокальні школи, що підготували низку відомих музикантів і оперних знаменитостей, які, удосконаливши свою музичну освіту та виконавську майстерність у країнах Європи, збагатили своєю творчістю європейську музичну культуру. Це свідчить про те, що професійне музичне мистецтво Львова вже наприкінці XVIII – на початку XX ст. стало важливим складником європейської музичної спадщини.

Список літератури:

1. Кияновська Л. Галицька співогра та її жанрові ознаки. Чотири століття опери. Оперні школи XIX–XX ст. *Науковий вісник Національної музичної академії України імені П. І. Чайковського*. Київ, 2000. Вип. 13. С. 92–100.
2. Історія Львова : у 3-х т. / редкол. Я. Ісаєвич та ін. Львів : Центр Європи, 2006. Т. 1 : 1256–1772. 296 с.
3. Опера на LvivMozArt. За покликом Моцартівської флейти. URL: <https://moderato.in.ua/events/operana-lvivmozart-za-poklikom-motsartivskoyi-fleyti.html> (дата звернення: 29.10.2021).
4. Косаняк Н.В. Музичний театр в інфраструктурі культурно-мистецького життя Львова кінця XVIII – першої третини XX ст. (на матеріалі тогочасної місцевої преси) : дис. ... канд. мист. : 17.00.03 / Львівська національна музична академія імені М.В. Лисенка. Львів, 2015. 248 с.
5. Архімович Л. Каришева Т., Шеффер Т., Шреєр-Ткаченко О. Нариси з історії української музики : у 2-х ч. Київ : Мистецтво, 1964. Ч. I. 306 с.
6. Булка Ю. Музична культура Західної України. Історія української музики: в 6 т. / Гол. ред. М. Гордійчук. Київ : Наук. думка, 1992. Т. 4. С. 546–589.
7. Ільницька А., Косаняк Н. Оперні вистави австрійського театру у Львові: за матеріалами міської німецькомовної газети «Galicia» (1840–1841). *Записки Львівської національної наукової бібліотеки України імені В. Стефаника*. Львів, 2015. Вип. 7(23). С. 616–634.
8. Осадця Н. Оперна й музично-театральна критика на сторінках львівської преси XIX – початку XX ст. *Записки Львівської національної наукової бібліотеки імені В. Стефаника*. Львів, 2009. № 1. С. 62–82.
9. Театр Станіслава Скарбека – Галицький «Ла скала». URL: <https://photo-lviv.in.ua/teatr-stanislava-skarbeka-halytskyj-la-skala/> (дата звернення: 29.10.2021).
10. UKRART STORY. Львівський театр другої половини XIX – початку XX ст. Нариси з історії українського мистецтва. URL: <http://www.ukrartstory.com.ua/tekst-statti-35/thatre-in-lviv-second-half-xix-beginning-xx-st.html> (дата звернення: 29.10.2021).
11. «Лоєнгрін» у Львові: 142-річна історія постановок». URL: <https://opera.lviv.ua/loengrin-u-lvovi-142-richna-istoriya-postanovok/> (дата звернення: 29.10.2021).
12. Паламарчук О. Твори Ріхарда Вагнера у сценічних версіях львівських театрів. *Просценіум*. Львів, 2003. № 3(7). С. 11–15.
13. Скромна привабливість галицького піару: зустріч із Лідією Мельник 15 листопада 2013. URL: https://zaxid.net/skromna_privablivist_galitskogo_piaru_zustrich_iz_lidiyeyu_melnik_n1297319 (дата звернення: 30.10.2021).
14. Романюк С. Афіші театру товариства «Руська Бесіда» у фондах Інституту досліджень бібліотечних мистецьких ресурсів Львівської національної наукової бібліотеки України імені В. Стефаника. *Записки Львівської національної наукової бібліотеки України імені В. Стефаника*. Львів, 2013. № 5. С. 540–568.
15. Історія Львівської національної музичної академії імені М.В. Лисенка в музичних формах. URL: <https://lnma.edu.ua/istoriya-lvivskoji-natsionalnoji-muzychnoji-akademiji-im-m-lysenka-v-muzychnyh-formah/m> (дата звернення: 30.10.2021).
16. Мазепа Л.З., Мазепа Т.Л. Шлях до Музичної академії у Львові: у 2-х т. Львів : СПОЛОМ, 2003. Т. 1. 288 с.
17. Голинський М. Спогади / Передне сл. та упоряд. С.Д. Козака. Київ : Молодь, 1993. 366 с.
18. Мазепа Т.Л. Галицьке музичне товариство у культурно мистецьких процесах XIX – початку XX століття : дис. ... д-ра мист. : 26.00.01 / Львівська національна музична академія імені М. В. Лисенка. Національна академія керівних кадрів культури і мистецтв. Київ, 2018. 568 с.
19. Коломоєць Д. У Львові вперше покажуть архіви Галицького музичного товариства. URL: https://zaxid.net/u_lvovi_vpershe_pokazhut_arhivi_galitskogo_muzichnogo_tovarisstva_n1494580 (дата звернення: 30.10.2021).
20. Карп'як А.Я. Флейтове мистецтво в музичній культурі Львова (19–20 ст.) : автореф. дис. ... канд. мист. : 17.00.03. Київ, 2002. 21 с.
21. Швидків М.Л. Вплив традицій Валерія Висоцького на формування вокальних навичок майбутніх вчителів музики на заняттях з постановки голосу. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія»*. Серія «Психологія і педагогіка». Острог, 2014. Вип. 30. С. 128–132.
22. Штогрін І. 10 фактів про Соломію Крушельницьку: ідеальна співачка, якій аплодував світ. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/desyat-faktiv-pro-solomiyu-krushelnitsku/31474241.html> (дата звернення: 30.10.2021).

23. Модест Менцинський. URL: <http://opera.lviv.ua/personel/modest-menzinsky/> (дата звернення: 30.10.2021).

24. Мишуга Олександр. Король тенорів із родини шевця. URL:<http://www.kray.org.ua/14367/postati/mishuga-oleksandr-korol-tenoriv-iz-rodini-shevtsya/> (дата звернення: 05.11.2021).

25. Людкевич С. Модест Менцинський і українська пісня. Дослідження, статті, рецензії, виступи: в 2-х т. / Упор. З. Штундер. Львів: Дивосвіт, 1999. Т. 1. С. 419–424.

Baranovska N.M. FORMATION OF PROFESSIONAL LVIV MUSIC ART AS A COMPONENT OF EUROPEAN MUSIC CULTURE

The article covers formation and specifics of the Lviv professional music art's development during the "Austrian" period of its existence, the peculiarities of music institutions activity and prominent representatives of the city's music culture on the background of relationships and interactions with European music culture. For that purpose, considerable attention is paid to the functioning of musical centers, associations, educational institutions and theaters that existed in Lviv in the late XVIIIth – early XXth century, in which representatives of different European nations have been working, contributing own national music and pedagogical experience in music city's life, that progressively influenced on evolution of musical genres, professionalization of regional music education and pedagogy, contributed to the introduction of innovations and achievements of professional European music.

The study suggests that the penetration of European trends, preferences and innovations in the field of Lviv contemporary music culture, facilitated European integration processes and brought together European and Ukrainian music systems, the content and direction of music education and performance. This was facilitated by the Lviv polyethnic composition of the population, multicultural music environment and geographical proximity to the largest European music centers.

It is noted that an important role in the professionalization processes of Lviv musical art and its entry into the European cultural space was played by music societies that acted according to the European example, public concert activity in the city of prominent European musicians and vocalists, development of opera genre, with involvement of creativity of Western European schools of composition representatives. Under the influence of European, Lviv professional music and vocal schools were created, which trained a number of famous musicians and opera celebrities who, having improved their music education and performing skills in European countries, enriched the European and Ukrainian musical culture. This testifies that professional Lviv music art in the late XVIIIth – early XXth century has become an important component of European musical heritage, attesting the close connection between European and Ukrainian musical traditions.

Key words: *Lviv, professional music art, European music culture, music space, opera genre, music associations, relations, mutual influences, music heritage, traditions.*

Гацелюк В.О.

Національна академія керівних кадрів культури і мистецтв

РОЛЬ ТВОРЧОГО ДОРОБКУ ДЖОРДЖА БАЛАНЧІНА (ГЕОРГІЯ МЕЛІТОНОВИЧА БАЛАНЧІВАДЗЕ) У СУЧАСНІЙ ПРАКТИЦІ НЕОКЛАСИЧНОГО БАЛЕТУ: ХРОНОЛОГІЧНИЙ АСПЕКТ

У дослідженні висвітлюються художньо-образні й естетично-нарративні складники драматургічної та хореографічної творчості провідного балетмейстера-емігранта Джорджа Баланчіна в призмі хронології ключових творчих подій. Аналізується роль і значення основних принципів постановки неокласичних балетів і прийомів створення танцю, з'ясовується місце хореографії у видовищному дійстві згідно із задумом маестро, а також розглядаються його бачення й переконання щодо необхідності сюжету, декорацій і костюмів для увиразнення танцю на різних етапах його діяльності. Порівнюється ранішня й пізніша творчість стосовно драматургічних ідеалів і прагнень, визначається різниця в поглядах та уявленнях балетмейстера про роль хореографії й театральності в балеті. Відбувається пошук мотивації обраного Дж. Баланчіним творчого напрямку неокласичного балету й оцінюється значущість впливу на це біографічних факторів, а також культурологічне значення його доробку в сучасному баченні танцю. Мета дослідження – охарактеризувати творчий доробок Дж. Баланчіна в контексті неокласичного балету та визначити роль внеску маестро в сучасне бачення балетних постановок у контексті історичних і культурологічних досліджень сучасності. Для розгляду сукупності набутих Дж. Баланчіним у процесі творчості принципів драматургії та хореографії застосовується аналітичний метод. Для з'ясування різниці ранішньої та пізньої творчості балетмейстера використовується порівняльний метод. Для компіляції ключових засад неокласичного балету з творчими вподобаннями й прагненнями маестро застосовується синтезуючий метод. Хронологічний аспект аналізу творчості Джорджа Баланчіна відзначає важливість біографічних обставин у подальшому розвитку історії цілісної хореографічної культури загалом і неокласичного танцю зокрема. Саме хронологічний порядок подій став визначальним в обранні шляху творчого здобутку видатного балетмейстера на переломі культурних епох та ареалів.

Ключові слова: неокласичний балет, Джордж Баланчін, танець, хореографічна традиція, хореографічна тенденція, хронологія, образність, нарратив, мистецький внесок.

Постановка проблеми. Ураховуючи сучасні перспективи розвитку хореографічного мистецтва в його розширеному аспекті сприйняття неокласичного балету й керуючись принципами кроскультурних підходів з огляду на євроінтеграційні процеси в суспільному житті України, постає наукова проблема у визначенні хронологічної функції подій, пов'язаних із творчим доробком Дж. Баланчіна, зорієнтованого переважно на впровадження осучасненого неокласичного стилю в балетних постановках. Важливість і значущість цієї ролі продиктована сучасними тенденціями в хореографії класичного балету, здатними формувати геть інший мистецький, пластично-образний континуум, що позначається також і на зміні смислових орієнтирів цього різновиду танцю. Крім того, нагальною постає потреба виокремити впливові

фактори творчості Дж. Баланчіна (на ниві реформованих ним неокласичних постановок) із загального процесу концептуальної перебудови класичного балету у звичному його розумінні. Таким чином, на перетині хореографічних тенденцій та естетичних засад виникає проблематична науково-мистецька ситуація, яка потребує вивчення творчості Дж. Баланчіна, аналізу її ролі в сучасному неокласичному балеті, а також розв'язання питань, пов'язаних з образно-естетичним складником хронологічного дискурсу.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Хронологічний і хронологічний аспекти творчості Дж. Баланчіна в їх ключових аспектах активно вивчалися Д. Шариковим (2015, 2017, 2018), О. Плахотнюком (2009, 2016, 2020), О. Чепаловим (2011), М. Погребняк (2013, 2015, 2020).

Постановка завдання. Мета статті – проаналізувати творчий підхід Дж. Баланчіна в хронологічному аспекті культурологічного складника сучасного неокласичного балету й виокремити ключові фактори впливу на подальший розвиток хореографічного мистецтва, урахувавши ідейні переміни драматургічного середовища 30-х років ХХ століття, а також історичні фактори впливу на них.

Виклад основного матеріалу дослідження. Основними засадами, що посприяли виникненню ідеї впровадження «оновленого академічного класичного танцю» задля «адекватного втілення неокласичної партитури» [1, с. 76], послугували ідеї та бажання означити американські танцювальні традиції і створити американський балет. Ці ідеї виношувалися як балетмейстерами першої третини ХХ століття, так і самою публікою на тлі існування догматичної традиції, де мав місце нескладний сюжет, а «дія розкривалася переважно засобами танцю й пантоміми; стиль дійства, за великим рахунком, визначався декораціями» [1, с. 136]. У пошуках виняткових рис нової американської балетної традиції Джордж Баланчін заснував новий керунок в історії танцю: у 1934 році, уже маючи власну трупу «Les Ballets», як творчий експеримент він ставить балет «Аполлон Музагет» на музику Ігоря Стравінського, що відрізнялася тяжінням до неокласичних музичних форм і заперечувала сталі традиції класичного балету [4, с. 385]. Результатом такого художньо-пластичного й музикально-образного експерименту стала нова потужна хвиля у творчості Джорджа Баланчіна, що остаточно поклала край догматичному прочитанню класичного балету зокрема та класичного танцю загалом. Виходячи з того, що ця хвиля виявилася найбільш динамічною у творчості самого маестро й набула повносилого розвитку, вважаємо за потрібне вивчити сутність та особливості напряду осучасненого неокласичного балету, представленого постановками після 1934 року, який ознаменувався співпрацею Дж. Баланчіна з Лінкольном Кірстейном і заснуванням омріяної останнім «Школи американського балету» (School of American Ballet) у Нью-Йорку [2, с. 525].

Перед тим, як перейти безпосередньо до художньо-образного та хореографічного аналізу творчого доробку Джорджа Баланчіна, доречно окреслити й визначити критерії стильового та концептуального оцінювання сукупності цих балетних постановок.

Для початку необхідно обмежити показники й властивості драматургічно-хореографічних прин-

ципів, характерних для неокласичної творчості Дж. Баланчіна.

По-перше, це оновлений і збагачений своїми модерновими інтерпретаціями класичний танець, інтерес до якого обмежується в рамках дослідження художньо-образними мотивами, сюжетною лінією (а точніше, безсюжетністю) і підпорядкованістю драматургічного задуму автора, тому неокласичний танець буде розглядатися виключно в символічно-смысловому, наративно-знаковому та художньо-образному аспектах.

По-друге, це своєрідна музика (що більшою мірою визначалася в співпраці з Ігорем Стравінським), яка початково не була призначена для виконання танцю, тому здатна сприйматися глядачем як самостійний художньо-образний складник, що розкриває окремо музичні та хореографічні образи цілого дійства, повністю компенсуючи безсюжетність останнього.

По-третє, Джордж Баланчін у постановках мав схильність достатньою мірою применшувати роль і значення фабули, чим намагався висувати хореографію і музику на перші плани. Це передбачувано призводить до розширення спектру творчих можливостей для балетмейстера, якими маестро неодмінно користується. Ідеться про повномасштабне впровадження сучасних естетично-пластичних та образних рішень для давніших ідей класичного балету, їх злиття з американськими формами танцю, що характеризуються плавністю переходів і свободою рухів.

Ілюстраціями й прикладами становлення нового сформованого стилю Джорджа Баланчіна та початку неокласичної хвилі його творчості є його постановки «Серенада» (1934 рік); «Симфонія до мажор» на музику Ж. Бізе (1947 рік), «Третя сюїта Чайковського» (1970 рік) тощо [4, с. 137–139].

О. Плахотнюк зазначає: «Мультинаціональність провідних балетних осередків світу, взаємна інтегрованість танцівників різних шкіл, наявність споріднених тенденцій до збереження етнічних традицій і водночас зовнішніх впливів, що відображаються в їх репертуарі. Репертуарна політика балетних труп і національних театрів спрямована таким чином, що має спільну тенденцію до об'єднання в репертуарі класичної спадщини балетного мистецтва, балетів популярніших сучасників і робіт локальних (національних) хореографів-балетмейстерів» [6, с. 43].

Окресливши й закріпивши таким чином критерії та маркери потрібних для дослідження драматургічно-хореографічних принципів творчості

Дж. Баланчіна, можемо перейти безпосередньо до художньо-образного та хорологічного аналізу ролі хореографічних фігур. Сам балетмейстер сприймав танець як окрему образну структуру. Він писав: «Передусім ми маємо розуміти, що танець є абсолютно незалежним мистецтвом, він не є просто другорядним, додатковим супроводом чогось там. Я вважаю його одним із величних мистецтв. Це на кшталт музики великих музикантів, якою можна насолодитися та яку зрозуміти без зайвих усних передмов або пояснень... Важливою річчю в балеті є те, що рух безпосередній, він як звук, який виконує важливу роль у симфонії. Балет може містити розповідь, проте візуальне видовище являє собою провідний елемент, а не сюжет дійства. Хореограф і танцівник мають пам'ятати про те, що вони впливають, справляють враження на публіку через візуальне сприйняття. Глядачі, у свою чергу, мають навчитися бачити й відчувати те, що виконується на сцені. Це – створена ілюзорність, яка переконує глядачів, так само як мистецтво фокусника. Якщо ілюзія зазнає невдачі, балет зазнає поразки, незалежно від того наскільки добре відбулася вистава й від того, які компліменти висловлює глядач про успіх дійства» [1, с. 288].

З огляду на таке бачення автором ролі танцю в його балетних постановках, стає зрозумілим, які пріоритети властиві хореографії цього творчого періоду. Передусім це радикальне розмежування танцю з музикою вистави та її фабулою, наділення його власними образами й наративом; потім возведення танцю до статусу самодостатнього мистецтва, яке не потребує тлумачень у розрізі культурологічних відсилок. Таке мистецтво саме здатне набути повноцінних інтермедіальних властивостей, що характеризується зрозумілістю його образів, вільними апеляціями до первинних ідей, смислового навантаження та мотивів класичного балету. Разом із тим простежується ототожнення автором природи танцю з природою музики, де відбувається спроба синхронізації їх сутностей у межах єдиного дійства. У цьому аспекті має також наполягати на тому, що танець може бути інтермедіальною алузією для музики й навпаки. Крім того, нарочите применшення важливості сюжету має під собою досить цікавий підтекст: звертаючись до первинності та абсолюту видовищних мистецтв, Дж. Баланчін наділяє глядача правом стати арбітром у змаганнях музики й танцю в його постановках. У будь-якому разі Дж. Баланчін прагнув, щоб танець у його постановках відігравав вирішальну роль.

Проте роль музики мала бути не лише форматворчою, інтонаційною, а й повною мірою наративною. Про музику до балету «Аполлон Музагет», яка написана Ігорем Стравінським у 1928 році, сам автор писав так: «Це була перша спроба відродити академічний танець у творі сучасному, написаному спеціально для такої цілі... Баланчіну було дуже легко зрозуміти мою музику в її дрібних деталях, і він чітко передав мій задум...» [3, с. 49]. Розмірковуючи над хореографією «Аполлону», яка б максимально пасувала до такої музики, Джордж Баланчін приділяє особливу увагу жестам, ототожнюючи їх з інтонацією в музиці та з відтінками в живописі [1, с. 260–262]. Таким чином, маєро зайвий раз підкреслює емоційно-образну автономність як музики, так і танцю, для якого вона ніби як створена.

Неокласицизм «Аполлона Музагет» – першої постановки такого роду у творчості Дж. Баланчіна, якщо розглядати його з позиції статичного змістового наповнення, являє собою реакцію, що виражається в запереченнях стереотипного маркування епох і стилів. З іншого боку, це максимальне абстрагування музики й танцю (наскільки це взагалі можливо) від цілісної структури твору, від його монолітності, яка в розрізі автономій як музики, так і танцю ставиться своїм творцем під сумнів. Іншими словами, і для музики, і для танцю створюється окремий особливий континуум, що обов'язково має бути поза часом, поза стильовими рамками й епохальними кліше. Це, звичайно, є спробою «увічнити» окремо танець та окремо його музику, очистивши їх від «подрібнених і здешевлених фатальних пристрастей» [1, с. 137].

Наступні етапи творчості цієї хвилі захоплення неокласичними балетами проявилися у створенні першої професійної компанії «Американ Балле» («American Ballet») у 1935 році [2, с. 21]. У 1941 році відбувається її злиття з «Балле Караван» («Ballet Caravan»), трупа якого була зорієнтована виключно на американську тематику, результатом чого стало об'єднання під новою назвою «Американ Балле Караван» («American Ballet Caravan») з метою спільних гастролей теренами Латинської Америки. Урешті-решт, усі ці творчі зусилля й організаційні пертурбації призвели до фундації балетної трупи «Нью-Йорк Сіті Балле» («New York City Ballet»), часи розквіту якої деякі дослідники вважають вершиною творчого масштабу Джорджа Баланчіна [4, с. 349].

Разом із тим трансформуються й художньо-образні вподобання маєстро щодо хореографічної

реалізації неокласичних балетних постановок. Глибокі переконання в самодостатності танцю, що максимально розкривається взаємодіючи з музикою, остаточно кристалізували власні творчі погляди хореографа. З роками Дж. Баланчін усе більше й більше переконувався в непотрібності підтримки дійства літературним сюжетом, декораціями або костюмами, чим кардинально відрізнявся від своїх колег-сучасників. Це посприяло тому, що його творчий напрям став дуже впливовим у світовому хореографічно-драматургічному середовищі другої половини ХХ століття. Його пластико-образні принципи балету поступово закріплюються в статусі еталонних принаймні для тих хореографів-постановників наступного покоління, які обирали шлях неокласики в мистецькій творчості.

Для всебічного аналізу творчості маестро важливим буде зазначити, що Баланчін-хореограф не просто перебував у процесі творчого пошуку чи експерименту: він прагнув досягти неймовірної максимальної майстерності в обраному неокласичному напрямі й закріпити її рівень для прийдешніх шукачів плавних рухів та експериментаторів видовищного дійства танцю. Маестро був відкритий до експериментів у класичному балеті. Згідно з думкою О. Плахотнюка, джаз-танець став основою для розвитку значної кількості балетних вистав, саме чи не один із перших новаторів класичного балету, що сміливо використовував його у творчості, був Дж. Баланчін [6, с. 91, 121]. Ще одним доказом цього факту є заснування Фонду Джорджа Баланчіна (George Balanchine Trust) у 1986 році, метою якого є дотримання автентичності в усіх балетних постановках Дж. Баланчіна для запобігання викривленням і хореографічній регресії [4, с. 389].

Також мало місце вчасне визнання професійної майстерності виконання балетмейстера головою Комітету фінансів сіті центру Мортонем Баумом, який і запропонував реалізувати мрію Джорджа Баланчіна з Лінкольном Кірстейном і створити балетний театр «Нью-Йорк Сіті Балле» [4, с. 288].

Отже, глибоко переконаний у самодостатності танцю й музики на балетній сцені, Дж. Баланчін потребує дієвого способу максимально увиразнити танець. Для цього найдосконаліше може підійти театральність, що, за логікою самого маестро, впливає з первинного його призначення «танцю неодмінно бути зіркою показу» [1, с. 39]. Ідея максимальної театралізації танцю потребувала формування певних критеріїв типу, естетичності й харизми танцівників,

їхньої еталонної зовнішності. Так народжується ціла плеяда муз Дж. Баланчіна, що характеризуються стрункою зовнішністю, дещо пропорційно видовженими кінцівками й американським типажем обличчя, що мало підкреслювати етнографічні акценти корінних народів США. У процесі вдосконалення власних постановок маестро все більше робив ставку на театральність танцю, яку згодом вивів на якісно новий рівень: артисти балету стають акторами, які зобов'язані мати не лише харизму, а й привітливую та досконалу зовнішність з ідеальними пропорціями тіла. Такі вимоги до танцівників показово відрізняли зрілі принципи хореографії Дж. Баланчіна від підходів і прийомів його сучасників.

Відомо, що будь-якому балетмейстеру, який обрав шлях максимальної театралізації танцю, доводиться стикатися в хореографічній практиці з непорушними законами театру: успішний осяяний виступ і правдива гра на сцені вимагають фонового підсилювання та доповнення – усього того, що повною мірою може замінити ефект декорацій, костюмів і сюжету. Не став винятком і Джордж Баланчін. Його компенсація симпатичного театрального задника вилялася в прихильному ставленні до творів Петра Чайковського, їх популяризації: «Балетна музика Чайковського така ж прекрасна, як його опери: її можна співати ... в балетах Чайковського танцювати – чисте задоволення! Я це знаю, я сам у них танцював. Музика Чайковського неперевершено допомагає: виходиш на сцену – і раптом усе виходить, усе легко, ти летиш» [3, с. 117]. Звісно, важливим фактором загравання з традиціями класичного балету часів імперської Росії з її балами, офіцерами та «Лускунчиками» є прояв ностальгійних настроїв Георгія Мелітоновича. Таке припущення підтверджується бесідами Соломона Волкова з Дж. Баланчіним, упорядкованими автором у вигляді ідилістичних коментарів і зауважень стосовно різних тем, що мають своє походження з часів дитинства і юності балетмейстера в Санкт-Петербурзі [3, с. 88].

У творчих пошуках Дж. Баланчін пішов ще далі. Він розмірковував: «Ось сидиш і думаєш: як би зробити так, щоби рух ішов пліч-о-пліч з музикальною лінією, а не за діленням такту. Якщо музика має вагоме значення, то зовсім не має потреби в тому, щоб у танці був акцент» [3, с. 54]. Так відбулося остаточно розділення музики й танцю в неокласичних балетних постановках, що є суттєвим творчим внеском у розвиток та історію танцю.

Крім ідейного збагачення щодо нового бачення балету в історичному досвіді танцювального мистецтва, неможливо оминати організаційні та стратегічні напрацювання маестро, які дали змогу стабілізувати як фінансове становище трупи, так і впровадження методичних засад, спрямованих на утримання належного рівня майстерності й системне закріплення традицій школи Дж. Баланчіна. Це проявляється в діяльності Фонду Джорджа Баланчіна (George Balanchine Trust), описаного вище, у фактах, пов'язаних із поточною організацією, заснованих на участі маестро в балетних трупах. Додатковим фактором вдалого втілення творчих мрій Дж. Баланчіна та його партнерів послугувало значною мірою толерантне й відносно ліберальне законодавство США, що дало змогу уникнути зайвих бюрократичних процедур і спрямувати талант балетмейстера-постановника в найбільш продуктивне русло за тих часів і за тих умов.

Отже, творчий шлях Джорджа Баланчіна позначився трансформацією ідейно-образного, естетично-смыслового розуміння і сприйняття балетних постановок, особливо тих, що мають академічне походження та неокласичну природу. Хореограф став засновником нового драматургічного напрямку, який здійснює потужний вплив на шляхи розвитку танцювального мистецтва сучасності зокрема й на історію танцю загалом.

Висновки. Проаналізувавши творчий доробок Джорджа Баланчіна (Георгія Мелітоновича Баланчівадзе) у вигляді фрагментарного витягу ключових аспектів його мистецької діяльності й відповідних зауважень з боку дослідників його творчості, урахувуючи його принципи хореографічної техніки, образно-нарративні погляди та естетично-смыслові уявлення про балетні постановки, керуючись історичним, культурологіч-

ним, аналітичним, порівняльним і синтезуючим методами, можемо підсумувати таке. Культурно-мистецьке середовище США другої третини ХХ століття було перенасичене потребою створення новітньої гілки розвитку і становлення суто американської хореографічної культури. Ідея Джорджа Баланчіна зробити та популяризувати американську балетну трупу виявилася вкрай доречною і вчасною. При виборі стилю для цієї трупи Дж. Баланчін зупиняється на неокласичній інтерпретації балетних постановок, узявши за основу принцип розмежування танцю й музики та відмову від допоміжної функції сюжету, декорацій і костюмів. У процесі кристалізації власних драматургічних прийомів балетмейстер глибоко переконується в абсолютній самодостатності танцю (як, власне, і музики) та працює над глибокою театралізацією танцю в неокласичних балетних постановках, формуючи при цьому ідеали пропорцій зовнішності танцівників, які мають перетворитися на акторів. З перебігу калейдоскопічного комбінування власних драматургічних уподобань Дж. Баланчіна стає зрозумілим, що театралізований танець спирається передусім на філософські принципи незалежності хореографічного виконання, а також емоційності жестів того чи іншого виду пластичного мистецтва задля своєї успішної реалізації на сцені.

У хронологічному поданні творчого здобутку Джорджа Баланчіна можна дійти висновків про високий ступінь впливовості його драматургічного й хореографічного досвіду на шляхи історичного розвитку сучасної культури танцю: упровадження та популяризація нетипових безсюжетних балетних постановок, що, у кінцевому підсумку, вплинуло на формування новітнього підходу сучасних постановників-практиків до опанування хореографії неокласичного танцю.

Список літератури:

1. Баланчин Д., Мейсон Ф. 101 рассказ о большом балете. Подробные повествования о самых популярных балетах, старых и новых. Москва : Крон-Пресс, 2000. 493 с.
2. Балет : энциклопедия / гл. ред. Ю. Григорович. Москва : Советская энциклопедия, 1981. 623 с.
3. Волков С. Страсти по Чайковскому: Разговоры с Джорджем Баланчиным. New York : Слово/Word, 1999. 175 с.
4. Все об балете : словарь-справочник / сост. Е. Суриц, ред. Ю. Слонимский. Москва : Музыка, 1966. 454 с.
5. Plakhotnyuk O. Cosmopolitan processes in the theater of classical ballet. *Knowledge. Education. Law. Management Nauka. Oświata. Prawo. Zarządzanie*. Lublin : Fundacja Instytut Spraw Administracji Publicznej w Lublinie, 2020. № 5(33). Vol. 3. P. 38–43.
6. Плахотнюк О. Джаз-танець як феномен художньої культури : дис. ... канд. мистецтвознавства : 26.00.01 «Теорія й історія культури». Львів : ЛНУ ім. Івана Франка, 2016. 295 с.
7. Плахотнюк О. Стилї та напрямки сучасного хореографічного мистецтва. Львів : ЦТДЮГ, 2009. 80 с.

8. Погребняк М. Неокласичний танець: генеза та його естетико-стильові особливості у театрі Джоржа Баланчина. *Вісник КНУКіМ. Серія «Мистецтвознавство»*. 2013. Вип. 28. С. 128–137. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Vknukim_myst_2013_28_21.

9. Погребняк М. Нові напрями театрального танцю ХХ – поч. ХХІ століття: історико-культурні передумови, крос-культурні зв'язки, стильова типологія : монографія. Київ : ПП «Астроя», 2020. 327 с.

10. Погребняк М. Танець «модерн» ХХ ст.: витоки, стильова типологія, панорама історичної ходи, еволюція : монографія. Полтава : ПНПУ імені В.Г. Короленка, 2015. 312 с.

11. Чепалов О. Хореографічний театр. Західної Європи ХХ ст. : монографія. Харків : ХДАК, 2011. 344 с.

12. Шариков Д. Неокласицизм у хореографічній культурі: генеза і концепція балетного театру. Вінниця : ТОВ «Нілан-ЛТД», 2017. 304 с.

13. Шариков Д. Неокласичний балет-перформанс «Падіння занепалялого ангела» як інноваційна форма сценічного мистецтва сьогодення. *Актуальні питання гуманітарних наук*. 2018. Вип. 19. Т. 1. С. 66–70. URL: https://kmaest.edu.ua/wp-content/uploads/2021/06/sharykov-d._neoklasychnyj-balet-performans.pdf

14. Шариков Д. Філософія неокласичного танцю та естетика нового балету за художнім методом Михайла Фокіна і Федора Лопухова. *Актуальні питання гуманітарних наук*. 2015. Вип. 12. С. 135–141. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/apgnd_2015_12_18

Gatselyuk V.O. THE ROLE OF GEORGE BALANCHINE'S WORK (GEORGY MELITONOVICH BALANCHIVADZE) IN MODERN PRACTICE OF NEOCLASSICAL BALLET: CHOROLOGICAL ASPECT

This study highlights the artistic and figurative and aesthetic-narrative aspects of the dramatic and choreographic work of the leading choreographer-emigrant George Balanchine in the culturological context. The role and significance of the basic principles of neoclassical ballets and dance techniques are analyzed, the place of choreography in a spectacular action according to the maestro's plan is clarified, as well as his vision and beliefs about the need for plot, scenery and costumes to express dance. The early and later works on dramatic ideals and aspirations are compared, the difference in views and ideas of the choreographer about the role of choreography and theatricality in ballet is determined. There is a search for motivation for the creative direction of neoclassical ballet chosen by Balanchine and the significance of the influence and its culturological significance in the modern vision of dance is assessed. Formulation of the problem. Given the current prospects for the development of choreographic art in its expanded aspect of perception of neoclassical ballet and guided by the principles of cross-cultural approaches in view of European integration processes in public life of Ukraine, there is a scientific problem in determining the culturological function in ballet productions. The importance and significance of this role is dictated by modern trends in the choreography of classical ballet, capable of forming a completely different artistic, plastic-shaped continuum, which also affects the change of semantic landmarks of this type of dance. In addition, there is an urgent need to separate the influential factors of Balanchine's work (in the field of neoclassical productions reformed by him) from the general process of conceptual restructuring of classical ballet in its usual sense. Thus, at the intersection of choreographic trends and aesthetic principles, there is a problematic scientific and artistic situation that requires studying the work of Balanchine, analyzing its role in modern neoclassical ballet, as well as addressing issues related to the image and aesthetic component of chorological discourse. The purpose of the research is to characterize Balanchine's creative work in the context of neoclassical ballet and to determine the role of the maestro's contribution to the modern vision of ballet productions in the context of culturological research of the present. The task of the research is to analyze Balanchine's creative approach in the culturological aspect of modern neoclassical ballet and to identify key factors influencing the further development of choreographic art, taking into account the ideological changes in the dramatic environment of the 1930s. Research methodology. An analytical method is used to consider the set of principles of drama and choreography acquired by Balanchine in the process of his work. A comparative method is used to find out the difference between the choreographer's early and late work. A synthesizing method is used to compile the key principles of neoclassical ballet with the maestro's creative tastes and aspirations. Conclusions. Having analyzed the creative work of George Balanchine (Georgy Melitonovich Balanchivadze) in the form of a fragmentary extract of key aspects of his artistic activity and relevant remarks by researchers of his work; taking into account his principles of choreographic technique, figurative and narrative views and aesthetic and semantic ideas about ballet performances; guided by culturological, analytical, comparative and synthesizing methods, we can summarize the following. The cultural and artistic

environment of the United States in the second third of the twentieth century was oversaturated with the need to create a new branch of development and the formation of purely American choreographic culture. George Balanchine's idea to make and promote an American ballet troupe turned out to be extremely appropriate and timely. In the culturological context of George Balanchine's creative achievement, we can conclude about the high degree of influence of his dramatic and choreographic experience on the historical development of modern dance culture: the introduction and popularization of atypical plotless ballet productions, which eventually influenced choreography of neoclassical dance.

Key words: *neoclassical ballet, George Balanchine, dance, choreographic tradition, choreographic tendency, chorology, imagery, narrative, artistic contribution.*

УДК 069.535:94]:739.7](477.81)
DOI <https://doi.org/10.32838/2663-5984/2021/4.43>

Лісіна С.О.

Національний університет «Львівська політехніка»

Ларіонова С.

Національний університет «Львівська політехніка»

ОСОБЛИВОСТІ ПРЕДСТАВЛЕННЯ ЗБРОЇ В МУЗЕЙНІЙ ЕКСПОЗИЦІЇ ДУБЕНСЬКОГО ЗАМКУ

У роботі охарактеризовано принцип створення експозиційної зали для історико-культурного заповідника в місті Дубні. Дослідження полягає у вивченні й аналізі досвіду створення виставкових експозицій. Подається опис розкопаних матеріалів зброї та унікальних предметів із реєстру 1616 року. Чималий музейний фонд дає можливість включити до експозиції шаблі, ножі, кортики, гвинтівки, рушниці, пристрої для чищення й догляду за ними; гармати й елементи військового одягу. Дослідження клинкової зброї здійснено на основі комплексного аналізу праць сучасних учених: О. Богданової [1], Р. Маньковської [5], Т. Сафонової [10], В. Северина [11; 12], Ю. Тітінюка [13], Д. Тоїчкіна [14; 15], О. Яковця [17; 18] та інших, а також використано археологічні знахідки клинкової зброї, що зберігаються у фондах музею. Дійсні зразки середньовічного озброєння є особливо важливими з погляду представлення інформації про конкретні типи зброї, їх конструктивні особливості, механіко-кінематичні характеристики, технічні параметри. Особливе зацікавлення викликають екземпляри клинкової зброї, що мають написи, клейма, знаки, вивчення яких дало змогу уявити картину воєнного мистецтва. Створення експозиційних залів зброї дасть можливість розмістити предмети з фондових збірок, а також 3D конструкції предметів із реєстру 1616 року. Сучасні музейні експозиції повинні формуватися як синтез наукового, технічного та художнього усвідомлення явищ сучасності. Результати розвитку музейної комунікації підтверджують, що музейні експозиції, колекції є не лише невичерпним джерелом для дослідницької діяльності, а і важливим засобом духовного розвитку суспільства. Це дослідження допоможе створити новий підхід до розробки експозицій зброї та оновлення наявних виставок.

Ключові слова: предмети озброєння, військове спорядження, зброя, Дубенський замок, музейна експозиція.

Постановка проблеми. Створення й оновлення експозиції предметів зброї є одним зі складників музейної роботи. У кожному музеї, таких як історичний чи краєзнавчий, представлені зразки зброї є лише доповненням інших тематичних експозицій. Винятком є тільки експозиції, де зброя входить до інтер'єру замку, палацу чи арсеналу. Відвідувач музею, як правило, не сприймає старовинну зброю або звертає увагу тільки на парадну. Досить мало достатньо повних зібрань зброї та обладунків у музеях світу, спеціалізовані експозиції відбуваються рідко, хоча в музейних фондах знаходяться справжні витвори мистецтва зброярів.

Основним принципом організації музейної експозиції є її цілісність – гармонійна єдність художньо-образного, функціонального, конструктивно-технічного й економічного аспектів, що організує музейні предмети за їх інформативними та атрактивними змістовими ознаками.

Сучасні музейні експозиції формуються як синтез наукового, технічного й художнього усвідомлення явищ сучасності. Матеріал в експозиції може групуватися по-різному [11, с. 3–4]. Сучасна практика музейної експозиції включає велику кількість різноманітних підходів і принципів в організації експозиційних рішень, від простих до багатограних систем концептного дизайну, побудови експозиційного середовища. Це допоможе в створенні нових проектів, також дасть змогу створювати інноваційні методи для покращення роботи музею.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Для розв'язання проблеми експозиції зброї вагоме значення мають наукові розробки вітчизняних і зарубіжних учених. До проблем формування музейної експозиції зверталися такі сучасні вчені, як О. Богданова [1], Р. Маньковська [5], Т. Сафонова [10], В. Северин [11; 12], Ю. Тітінюк [13], О. Яковець [17; 18] та інші. Окремі аспекти характеристики

зброї висвітлено в роботах Б. Гринчишина [2], Е. Окшотта [8] та Д. Тоїчка [14; 15]. Для актуалізації поставленої проблеми також проаналізовано експозиції музею Визвольної боротьби України в місті Львові.

Постановка завдання. Мета дослідження полягає у вивченні й аналізі досвіду створення експозиційних залів. Саме дослідження допоможе створити новий підхід для розробки експозицій зброї та оновлення наявних виставок.

Актуальність дослідження полягає в тому, що останнім часом усе більшу увагу туристів у всьому світі привертають середньовічні замки. Не є винятком й Україна, зокрема її західний регіон – Волинь. Особливе місце серед замків займає Дубенський замок, який за стан його збереження й красу архітектурних форм образно зараховують до одного із «семи чудес» України. У зв'язку із цим актуальним видається ґрунтовне дослідження одного з видів експонатів цього замку, а саме зброї, що дає розширення знань у контексті висвітлення сторінок історії Дубенського замку та його популяризації як сучасного державного історико-культурного заповідника в місті Дубні.

Виклад основного матеріалу дослідження. Містечко Дубно – складова частина історичного й етнографічного Волинського Полісся, що належить до найдавніших поселень нашої землі. У минулому воно відоме як важливий релігійний і культурно-освітній осередок краю. Дубенський замок виник як фортеця у X ст. Але датою спорудження Дубенського замку вважається 1492 рік, коли його було зведено князем Костянтином Острозьким. Замковий комплекс об'єднує палаци князів Острозьких, Любомирських, надбрамний корпус, оборонний рів, два бастіони зі сторожовими вежами та казематами, створені за проектом французького інженера Воблана [3]. Сьогодні це Державний історико-культурний заповідник м. Дубна.

Експозиційна діяльність – це один з основних напрямів діяльності музею та музейної комунікації, а також база для реалізації культурно-освітньої діяльності музею [17, с. 147]. Експозиційний матеріал музейної виставки може ґрупуватися по-різному, тобто науково обґрунтований зміст виставки впливає зі вмісту експозиційного матеріалу. Також експозиційний матеріал може бути поділений на декілька окремих видів матеріалів, що включатимуть матеріали за хронологією; за категоріями (у цьому випадку вогнепальна та холодна зброя); реконструкції зброї та предметів військового спорядження; мистецька частина (кар-

тини, твори мистецтва тощо); створення діаграм із сюжетами битв і їх аналізом; аналіз ефективності зброї; географічні схеми (місця походження зброї, території на яких відбувалися битви, до яких були причетні власники замку: Острозькі, Любомирські, Сангушко та інші). Ще одним із супутніх заходів цього проекту може бути проведення майстер класу з виплавки та прикрашання зброї.

Окремим варіантом є створення ансамблевої експозиції. У таких експозиціях прикладом можуть бути історичні інтер'єри. Одиницею ансамблевого комплексу є експозиційний комплекс, який зберігає або відтворює середовище існування музейних предметів, таких як зброя, військовий одяг, предмети спорядження тощо. У такому комплексі відтворюються реальні або ж типові зв'язки між предметами. З ансамблевим комплексом гармонійними були б і ландшафтні експозиції, котрі відтворювали б взаємозв'язки та взаємозалежність природних компонентів [7, с. 157]. Оскільки музей має велику територію, то доцільним було б створення реконструкції лицарських боїв.

Отже, зброя або застаріле озброєння – узагальнена назва знарядь, які використовуються в процесі ведення збройної боротьби з метою нанесення ушкоджень, матеріальних утрат супротивникові, його ліквідації, поразки. У науках – військовій історії, археології, зброєзнавстві, історії мистецтва – розглядають як речове історичне джерело й характеризують як спеціалізований інструмент ведення бою, призначений для нападу або захисту [14]. Зброя також є носієм історичної інформації, необхідної при вивченні рівня розвитку суспільства, його матеріальної та духовної культури, соціально-економічних і політичних відносин.

Чималий музейний фонд Дубенського замку включає такі різновиди зброї, як холодна зброя, металеві зброя, вогнепальна зброя, дає можливість включити до експозиції шаблі, ножі, кортики, гвинтівки, рушниці, пристрої для чищення та догляду за ними; гармати й елементи військового одягу. Створення експозиційних залів дасть можливість розмістити предмети з фондів збірок, а також 3D конструкції предметів з реєстру 1616 року [9].

Зал перший може представляти холодну зброю за 2 підгрупами: 1. фондів предмети; 2. 3D конструкції предметів з реєстру 1616 року. Друга зала буде належати вогнепальній зброї з групами: 1. пістолі; 2. гвинтівки.

Характеризуючи сокири бронзового віку першої фондової підгрупи, варто зазначити, що

кам'яні знаряддя праці, знайдені в околицях Дубна, засвідчують проживання людини на цих теренах ще в сиву давнину [6].

Бронзовий вік (IV–III тис. до н.е.) по всій Україні залишив по собі кам'яні свердлені сокири – молоти. Велика їх кількість знайдена й на території Дубенського району. Особливо багато їх у басейнах річок Ікви, Стубли, Усті. Сокири розкидані й в інших місцях. Знаходять їх на Волині, у селах Берег, Будяки, у Дубні (у ставку), на городищі в Листвині, у Мирогощі (на полі, у селах Липа (урочище)).

Найбільш простими за формою є сокири клиновидного типу (знайдені на Волині, у селах Листвин і Мирогоща-2). Є два підтипи: з прямою та округлою обушковою частиною. Такі сокири виробляли ще за часів трипільської культури, городоцько-здовбицької та інших культур шнурової кераміки, продовжували виробляти аж до ранньозалізного віку. Другий тип – усічено-ромбічні. Ці екземпляри можна пов'язати із тшинецько-комарівською культурою, деякі – зі стжижівською. Такі сокири зустрічаються й у Кременецькому районі [2, с. 77]. Лезо в сокир-молотів різне: в одних – плавно розширене, в інших – різко, одні – шліфовані, інші – ні. Особливо цікавими в експозиції є знахідки напівфабрикатів і відходів виробництва. Сліди майстерень з виготовлення сокир є біля с. Листвин. Тут, окрім уламка клинкоподібної сокири, знайдено циліндричний камінь – висвердлиш, що залишився після свердління трубковим свердлом, і заготовку, забраковану через домішок у камені іншої породи й перетворену на прив'язаний молоток. Такий же висвердлиш – і біля с. Липа. Залишки майстерень крем'яних виробів виявлено й біля с. Майдан. Поблизу с. Мирогощі знайдено заготовку кам'яної булави з незакінченим отвором. Це рідкісні вироби з каменю, на Дубенщині – це перший екземпляр, до того ж – заготовка, що свідчить про вміння виготовляти кам'яні булави [2, с. 78]. Виробництво кам'яних свердлених знарядь на Дубенщині – це відкриття. У нашій місцевості немає покладів такого каменю, отже, місцеве населення отримувало його шляхом обміну (зразки дуже різноманітні за кольором і зернистістю).

Невеликі сокири з Волині та Мирогощі-2, довжина леза яких не більше 10 см, слугували, очевидно, як ударна чи метална зброя. Екземпляр такої сокири знаходиться в колекції ЗНЗ № 6 (розкопні матеріали). Сокири більші (10–20 см) використовувалися для рубання дров, розколю-

вання, деякі з них підправлялися, шліфувалися, а уламки використовувалися як ковадла для обробки каменю.

Бурхливий розвиток холодної зброї почався, коли люди навчилися добувати й обробляти метали, її розвиток характеризується ускладненням і вдосконаленням наявних форм і технологічних процесів виготовлення [14]. Ковальство здавна відоме багатьом народам світу. Холодне кування самородних золота, срібла, міді, а також метеоритного заліза було відоме в Єгипті й Передній Азії в епоху енеоліту, за кілька тисячоліть до нашої ери. Гаряче кування з'явилося вперше теж ще до н. е. в Передній Азії, де люди навчилися плавити мідь із руди. У кінці епохи енеоліту й на початку бронзової доби тут уже вмiли лити, обмеженою мірою виковувати мідь і бронзу. Бронза перевершує мідь, тому що вона твердіша, більш стійка до корозії й має більш низьку температуру плавлення (тому для виплавки й лиття бронзи потрібно менше палива). Бронзу широко використовували для виготовлення знарядь праці та зброї.

Гарним прикладом експонату холодної зброї є шабля. Шабля не лише посіла важливе місце в комплексах бойової та цивільної зброї, а й перетворилася на символічний, статусний предмет представника шляхетського стану. Шабля була призначена переважно для потужного січного удару. Її кривизна полегшувала збіг площини клинка з напрямом удару й, отже, полегшувала комбатанту техніку його застосування, особливо стресу під час битви. Колольні удари, попри поширене уявлення, не виключалися, але потребували техніки так званого «кривого уколу». Рука, що здійснювала удар, і робоча частина клинка рухалися дугою, яка збігалася з кривизною клинка. Це значно послаблювало проламлювальну дію удару й робило його мало-ефективним проти металевого обладунку. Цю проблему компенсували колючим мечем «кончар» або комбінованою древковою зброєю – клевецем, чеканом.

Шабля козацька покрита латунню [14] (згадується в реєстрі 1616 року). Вона здавна вважалася символом козацтва, оскільки козаки завжди з пошаною ставилися до цього виду зброї. Шабля – складний ремісничий виріб. Для виготовлення, декору та монтажу її частин застосовували різноманітні матеріали й ремісничі техніки. Найважливішою й найскладнішою для виготовлення є основна робоча частина шаблі – клинок. Для виготовлення клинка використовували сорти

високоякісної сталі, виробленої за оригінальними технологічними процесами. Технологічний ланцюг виробництва клинка мав таку послідовність: виплавка з руди кричного заліза – виплавка сталі – виготовлення клинка.

Характеризуючи другу залу, де представлено вогнепальну зброю, варто звернути увагу на мушкет XVI–XVII століть – це дуже важка (7–9 кг) і, по суті, напівстаціонарна зброя. Стрільбу із цього мушкета вели зазвичай з упору у вигляді спеціальної підставки, сошки, бердиша (використання останнього варіанта визнається не всіма дослідниками), стіни фортеці або борта корабля. Більшими й важчими мушкетами були тільки фортечні рушниці, вогонь із яких вели вже виключно з вилки на мурі або спеціального гака. Для ослаблення віддачі стрілки часом надягали на праве плече шкіряну подушку або носили спеціальний сталевий обладунок [4].

Отже, використовуючи всі різновиди зброї, маємо можливість створити експозиційні зали Дубенського замку, що включали б «предмети озброєння та військового спорядження». Уважається доцільним також доповнити експозицію зброї предметами, які внесені до реєстру 1616 року, але з часом були втрачені.

В рамках науково-дослідної роботи музею варто провести комплекс досліджень холодної та вогнепальної зброї, її експлуатації, володіння та зберігання зброї за часів правління роду князів Острозьких у Дубенському замку; вивчити й проаналізувати фондові предмети озброєння та військового спорядження державного історико-культурного заповідника міста Дубна.

Висновки. Представлення нових експозиційних проектів Дубенського музею сприятиме його введенню в систему українських і зарубіжних профільних закладів, відкриває додаткові можливості для презентації своїх колекцій. Також активує процес обміну професійною інформацією, розширить можливість залучення нових ресурсів ззовні музейної системи, пожвавить розвиток музею, створить територію для музейного проектування й розробки різних музейних моделей. Представлення зброї в музейній експозиції може розвиватися як у традиційному, так і в мережевому середовищі: розширення доступу до продуктів інтелектуальної та матеріальної культури шляхом створення цифрових копій джерел для інтерактивних комп'ютерних мереж; використання голограм, відео, спеціального освітлення тощо.

Список літератури:

1. Богданова О.І. Залежність формування експозиційних просторів від впливу світла в музейно-виставкових комплексах. *Вісник Харківської державної академії дизайну і мистецтв*. 2007. № 7. С. 13–19.
2. Гринчишин Б. Знахідки середньовічних мечів як важливе вивчення військової справи в Галицько-Волинській державі. *Історія давньої зброї. Дослідження 2014* : збірник наукових праць. Київ : Інститут історії України. 2014. С. 89–96.
3. Дубенський замок. URL: <https://zamokdubno.com.ua/>
4. Ефимов С.В., Рымша С.С. Оружие Западной Европы XV–XVII вв. Санкт-Петербург : Атлант, 2009. Т. 2 : Арбалеты, артиллерия, ручное огнестрельное, комбинированное и охотничье оружие. 384 с.: ил.
5. Маньковська Р.В. Музей у сучасному соціопросторі: історико-культурологічний аспект. *Полікультуротворча діяльність 2010*. Київ, 2010. С. 115–120.
6. Над Іквою-Рікою. *Дубенська міська рада*. 2007. С. 240.
7. Овчарек В.Є., Омельченко Г.В. Виставковий дизайн: визначення, структура, сфера застосування. *Вісник КНУТД. Серія «Технічні науки»*. 2015. № 2 (84). С. 157–162.
8. Окшотт Э. Гл. 12. Типы мечей и надписи на них 1100–1325 гг., Гл. 17. Мечи и кинжалы в XIV и XV веке. *Археология оружия. От бронзового века до эпохи Ренессанса = The Archaeology of Weapons: Arms and Armour from Prehistory to the Age of Chivalry*. Москва : Центрполиграф, 2004. С. 234–260, 346–388.
9. Реєстр Дубенського замку 1616 року. Фондове сховище.
10. Сафонова Т.Р. Дизайн-засоби інформаційного насичення у створенні експозиції. *Вісник Харківської державної академії дизайну і мистецтв. Серія «Архітектура»*. 2012. № 6. С. 44–48.
11. Северин В.Д. Дизайн сучасної музейної експозиції у контексті розвитку інноваційних технологій : дис. ... канд. мист. / Харківська державна академія дизайну і мистецтв. Харків, 2015. 297 с.
12. Северин В.Д. Новітні технології в дизайні музейних експозицій. *Гуманітарний часопис*. 2017. № 1. С. 73–77.
13. Тітінюк Ю.О. Методика художнього формування сучасної музейної експозиції. *Сімнадцяті сумцовські читання* : матеріали наукової конференції на тему «Комунікаційний підхід у музейній справі як відповідь на потреби соціуму». Харків, 18 квітня 2011 р. Харківський історичний музей. Харків, 2011. С. 19–29.
14. Тоїчкін Д. Козацька шабля XVII–XVIII ст. Історико-зброєзнавче дослідження. Київ : Стило, 2007. 368 с.

15. Тоїчкін Д. Клинка зброя козацької старшини XVI – першої половини XIX ст.: проблеми атрибуції та класифікації (М.Г. Палієнко, І.В. Срібняк). *Український історичний журнал*. 2014. № 2. С. 209–216.
16. Холодна зброя – що це? Рівненський науково-дослідний експертно-криміналістичний центр МВС України, 2017. URL: <https://ndekc-rv.gov.ua/novini-ndekc/novyny/54-555-haiduk-zbroia>
17. Яковець І.О. Музейна експозиція: основні поняття та методи. *Вісник Харківської державної академії дизайну і мистецтв*. 2011. № 1. С. 147–150.
18. Яковець І.О. Експозиційна діяльність та дизайн експозиції в музеях: особливості сучасного стану в Україні. *Музейний альманах. Наукові матеріали: статті, есе* / Черкаський обласний художній музей. Черкаси, 2010. № 1. С. 12–15.

Lisina S.O., Larionova S. FEATURES OF THE PRESENTATION OF WEAPONS IN THE MUSEUM EXPOSITION OF DUBNO CASTLE

The paper describes the principle of creating an exhibition hall for the historical and cultural reserve in the city of Dubno. The aim is to study and analyze the experience of creating exhibition halls. The article provides a description of excavated weapons and unique items from the register of 1616. The considerable museum fund gives the chance to include in an exposition sabers, knives, daggers, rifles, guns, devices for cleaning and care; cannons and items of military clothing. Bladed weapons studies were carried out on the basis of a comprehensive analysis of modern scientists' works: O. Bogdanova [1], R. Mankovska [5], T. Safonova [10], V. Severin [11; 12], Yu. Titinyuk [13], D. Toichkin [14; 15], O. Yakovets [17; 18] and others, as well as archaeological finds of bladed weapons stored in the museum. Actual samples of medieval weapons are especially important in terms of presenting information about specific types of weapons, their design features, mechanical and kinematic characteristics, technical parameters.

The specimens of bladed weapons with inscriptions, marks, signs, have particular interest for the study that allow to present martial arts overview. The weapon exhibition halls will give the chance to place subjects from stock collection, as well include 3D designs of subjects from the register of 1616. Exhibitions should be formed as a modern view of technical and artistic awareness. The results of developing museum communication confirm that expositions and collections are not only an inexhaustible source for research activities, but are an important means of spiritual development of society. The study itself will help create a new approach to developed weapons exhibits and updating existing one.

Лясковець С.С.

Західноукраїнський національний університет

ТОРГОВО-ЕКОНОМІЧНЕ СПІВРОБІТНИЦТВО УКРАЇНИ ТА СПОЛУЧЕНИХ ШТАТІВ АМЕРИКИ: ІСТОРИЧНИЙ ЕКСКУРС

У статті проаналізовано процес становлення і розвитку українсько-американських між-державних відносин у торгово-економічній сфері упродовж 90-х рр. ХХ ст. – початку ХХІ ст. як найбільш результативної та масової форми спілкування між двома країнами. Наголошено на тому, що Сполучені Штати Америки є однією з найпотужніших держав сучасності, вплив якої на світову політику та світовий ринок у контексті глобалізаційних процесів подеколи є визначальним. Після розпаду СРСР США проводять досить активну політику у Східній Європі, приділяючи особливу увагу країнам пострадянського простору, передовсім Україні.

Методологія дослідження ґрунтується на основоположних принципах наукового пізнання: історизму, системності й об'єктивності. Водночас методологічна структура статті передбачає аналіз зовнішньої політики Сполучених Штатів на трьох рівнях: теоретико-концептуальному (аналіз ідейно-теоретичного фундаменту зовнішньої політики у контексті нової геополітичної ситуації у Європі та нових реалій і викликів сучасної системи міжнародних відносин); доктринальному (аналіз зовнішньополітичних концепцій і нормативно-правового забезпечення зовнішньої політики); практико-політичному (аналіз реалізації пріоритетних напрямів зовнішньої політики та політико-стратегічного курсу обох держав).

Підкреслено, що економічна співпраця між країнами є необхідним елементом розвитку світогосподарської системи, адже дає змогу отримувати вигоду обом сторонам. В умовах війни з Росією ця країна розглядається лише як політичний партнер. Для України торговельно-економічне співробітництво із США як є найбільшою економікою світу становить значний інтерес, особливо в умовах російської агресії, яка вимагає геополітичних змін в економічній співпраці. Тож економічні контакти із США, окрім економічної вигоди, створюють позитивний імідж української економіки, що свідчить про надійність України як торговельного й економічного партнера. Загалом торговельно-економічні відносини з Україною залишилися і залишаються важливим напрямом двосторонньої співпраці та віддзеркалюють загальний рівень відносин США й України.

Ключові слова: Україна, США, економіка, торгово-економічні відносини, угоди, зовнішня політика.

Постановка проблеми. Сполучені Штати Америки є однією з найпотужніших держав сучасності, вплив якої на світову політику та світовий ринок у контексті глобалізаційних процесів подеколи є визначальним. Після розпаду СРСР США проводять досить активну політику у Східній Європі, приділяючи особливу увагу країнам пострадянського простору, передовсім Україні.

Нині одним із ключових питань для України є зміцнення її геополітичного становища (далі – ГПП) не тільки у регіоні, а й у світі загалом. Слід констатувати, що значення впливу США на ГПП України важко переоцінити. Можна стверджувати, що США є країною, інтереси якої визначають як глобальне, так і регіональне ГПП України. Сьогодні США за економічним і військовим потенціалом є наддержавою світового масштабу, яка знаходиться на найвищому рівні

ієрархії міжнародної системи. Крім того, США досі є домінуючою силою в Європі та, напевне, нею і залишатимуться. Послаблення впливу США у регіоні можливе лише у разі перемоги неізоляціоністських сил в американській політиці, що є малоімовірним, адже політична еліта цієї країни усвідомлює, що шлях до лідерства у світі лежить через панівне становище у Європі та Євразії загалом.

США визнали Україну 25 грудня 1991 р. Дипломатичні відносини між двома країнами було встановлено 3 січня 1992 р. Із часу відновлення незалежності України США надають практичне сприяння її утвердженню як сучасної демократичної й економічно розвиненої європейської держави [1, с. 179].

Економічний вимір зовнішньополітичної діяльності завжди присутній у стратегії США,

проте не завжди декларується і часто приносить результати із часом. Тобто варто говорити про потенційну економічну вигоду. Цей формат двосторонніх відносин стосується передовсім країн, котрі мають стратегічне значення для забезпечення національних інтересів США. Україна належить до числа таких держав.

Економічна співпраця між країнами є необхідним елементом розвитку світогосподарської системи, адже дає змогу отримувати вигоду обом сторонам. В умовах війни з Росією ця країна розглядається лише як політичний партнер. Для України торговельно-економічне співробітництво зі США, яка є з найбільшою економікою світу, становить значний інтерес, особливо в умовах російської агресії, що вимагає геополітичних змін в економічній співпраці. Тож економічні контакти із США, окрім економічної вигоди, створюють позитивний імідж для української економіки, який свідчить про надійність України як торговельного й економічного партнера.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. З метою орієнтації у досліджуваній темі та для визначення місця нашої публікації у процесі наукового осмислення проблематики автор уважно ознайомився із працями сучасних американських і українських дослідників та історичною літературою української діаспори. Вагомий внесок у вивчення українсько-американських торгово-економічних взаємин зробили О. Ващенко [2; 3], Т. Мединська [4], Б. Канцелярук [5], Б. Чернега та В. Білозубенко, [6], Н. Тітова [7], В. Шамраєва [8], П. Потічний [9] та ін. Проведений аналіз наукових досліджень українсько-американських відносин дає підстави зробити висновок про те, що інтерес до цієї проблеми зосереджувався переважно на фрагментарному вивченні окремих аспектів українсько-американських зв'язків, а також геополітичному вимірі зовнішньої політики України та США.

Постановка завдання. Метою статті є аналіз процесу становлення і розвитку українсько-американських міждержавних відносин у торговельно-економічній сфері упродовж 90-х рр. ХХ ст. – початку ХХІ ст. як найбільш результативної та масової форми спілкування між двома країнами. Завдання праці полягають у тому, щоб проаналізувати історіографію наукової проблеми та джерельну базу дослідження й охарактеризувати геополітичне становище обох держав, окреслити тенденції розвитку торговельно-економічної, співпраці, визначивши динаміку, пріоритетні напрями та перспективи розвитку; виокремити

участь української діаспори США у лобіюванні інтересів України.

Виклад основного матеріалу дослідження. Оскільки після розпаду Радянського Союзу США є єдиною наддержавою у світі, молодим державам надзвичайно важливо розвивати з ними партнерські відносини в усіх галузях і в усіх напрямках. Україна у цьому питанні не є винятком. Значення міжнародних відносин у цьому напрямі зростає ще й тому, що розвиток плідної економічної співпраці допомагає нашій державі у вирішенні багатьох проблем.

Розглядаючи зазначену проблематику, слід пригадати, з яким вантажем наша держава розпочала економічне співробітництво зі США. Із самого початку своєї незалежності Україна зіткнулася з дуже багатьма проблемами в економічній галузі [10, с. 10].

Офіційне закріплення торговельно-економічної співпраці між США й Україною відбулося у 1992 р. в угоді про торговельні відносини. У цьому документі прописувалися основні принципи співробітництва [11], такі як недискримінаційний режим для товарів і послуг, заходи для заохочення розширення комерційних контактів із метою збільшення торгівлі, спрощення процедури роботи торгових урядових представництв із громадянами, а також режим роботи комерційних представництв, порядок вирішення спорів. Подальше оформлення торговельно-економічних відносин відбулося в угоді про гуманітарне і техніко-економічне співробітництво [12]. У цій угоді прописується порядок звільнення від сплати податків, мит та інших зборів із товарів, поставок та іншого майна, що надається або використовується у зв'язку із програмами допомоги; статус цивільного та військового персоналу.

На початку 1990-х рр. основними формами торговельно-економічної взаємодії США й України були торгівля, капіталовкладення, кредити, техніко-економічна допомога, співробітництво в окремих сферах (передовсім енергетиці). Формат співробітництва – міждержавний рівень, співпраця між суб'єктами господарських відносин.

Економічний вимір зовнішньополітичної діяльності завжди присутній у стратегії США, проте не завжди декларується і часто приносить результати із часом. Отже, треба говорити про потенційну економічну вигоду. Цей формат двосторонніх взаємин стосується насамперед держав, що мають стратегічне значення для забезпечення національних інтересів США. Україна належить до числа таких країн. Загалом у двосторонній

торговельно-економічній співпраці значну роль відіграють політичні та безпекові чинники. С. Телбот (заступник Держсекретаря) у листопаді 1994 р. під час промови у Вашингтонському Центрі Карнегі поміж іншим наголосив на тому, що «ядерне питання не давало змоги сконцентруватися на економічній проблематиці», проте економічна складова частина двосторонніх взаємин розглядалася як важливий інструмент досягнення політичних цілей, і США йдуть на значні поступки та надають суттєву допомогу нашій державі. Свідченням цього є те, що Конгрес постійно узгоджує торговельне законодавство з метою підтримки двосторонніх відносин, хоча традиційно такі питання визначаються принципами СОТ.

Для української сторони, навпаки, економічна складова частина взаємовідносин була надзвичайно важливою і навіть домінантною, «оскільки розглядалася як один із факторів утвердження реального суверенітету» [13, с. 29]. Окрім того, Україна не мала досвіду проведення зовнішньоекономічної діяльності та її правового й інституційного забезпечення, що було значною перешкодою для налагодження ефективної співпраці з розвиненими країнами [14, с. 38]. Серед інших проблем необхідно вказати на збереження командно-адміністративних підходів, системну кризу початку 1990-х рр., несформованість валютної системи України, низьку конкурентоспроможність більшості експортних товарів. Доречно підкреслити, що американська сторона завжди спонукала Україну до ринкових перетворень.

Поряд зі співробітництвом із міжнародними фінансовими організаціями, Україна зацікавлена у залученні інвестицій із окремих країн. США серед таких країн-донорів у визначений період посідає чільне місце, використовуючи інвестиційну політику як важливий інструмент впливу на політику Нових незалежних держав (далі – ННД).

Ключовими формами торговельно-економічної взаємодії США й України були торгівля, капіталовкладення, кредити, техніко-економічна допомога, співробітництво в окремих сферах. Формат співробітництва – міждержавний рівень, співпраця між суб'єктами господарських відносин [15, с. 55–56].

Позитивний вплив на співпрацю у торговельно-економічній галузі справила і суттєва лібералізація зовнішньоекономічної діяльності України (відмова від квотування та ліцензування експорту, скасування ПДВ на експорт тощо). США позитивно поставилися до економічних ініціатив

Президента Л. Кучми та сприяли отриманню кредиту МВФ на 371 млн дол.

Досить важливим документом, котрий дозволяє виокремити проблемні моменти у двосторонніх торговельно-економічних відносинах та інвестиційній політиці США, є аналітична доповідь Держдепартаменту за 1994 р. по Україні. Серед них – недосконала банківська система, відсутність якісної інфраструктури, нерозвинене ринкове законодавство, відсутність чіткої валютної політики. Серед перешкод названі також загальна депресія економіки та високі податки й корупція. Особливо останній факт був українським неприйнятним для американського бізнесу. Серед позитивних зрушень – прийняття низки законів у царині дотримання прав інтелектуальної власності [15, с. 61].

У контексті торговельно-економічної співпраці США й України важливо виокремити такий напрям, як надання допомоги. Для проведення демократичних перетворень у ННД та реорганізації їхньої економіки на ринкових засадах уряд США у 1990-х рр. започаткував діяльність низки програм, таких як Фонд підтримки підприємств у нових незалежних державах; Фонд «Євразія», Програма Міністерства сільського господарства «COHRAN». Американський фонд підприємництва фінансував програму «Підтримка становлення малого бізнесу шляхом надання кредитів», дія котрих поширювалася і на Україну. Отже, допомога надається Вашингтоном у рамках конкретних програм і ставиться у залежність від ступеня виконання українською стороною цих програм. Схема подібна до правил, що існують у наданні допомоги світовими фінансовими інституціями. Загалом США схильні застосовувати елементи позаінституційної політики для збереження власних інтересів у деяких державах [16, с. 141].

Двосторонні торговельно-економічні зв'язки окресленого періоду зазнали значного впливу політичних факторів. Важливим інструментом у визначенні питань, що гальмували розвиток двосторонньої співпраці в економічній сфері й окреслення шляхів їхнього вирішення залишаються економічні комітети в рамках Американсько-української міждержавної комісії (далі – АУМК). Так, із 2 по 3 листопада 2000 р. у Києві відбулося засідання Комітету з питань економічної співпраці. Ключові проблеми стосувалися ефективності реформування української економіки. Представники США наголошували на необхідності системного підходу до проведення реформ і готовності з боку США допомагати у

цьому процесі. Американська делегація запропонувала проводити засідання комітету регулярно двічі на рік [17, с. 1].

Обговорення актуальних питань розвитку торговельно-економічних відносин відбулося 18–19 квітня 2002 р. у Вашингтоні під час роботи американсько-українського Комітету з питань економічного співробітництва. Представником України був Віце-прем'єр-міністр В. Роговий. Головним питанням стали підвищення американською стороною тарифів на сталь і ветеринарна заборона ввезення американської курятини з боку України, а також питання скасування поправки Джексона – Веніка. Також серед головних проблемних питань 2002–2003 рр. названі надання ринкового статусу українській економіці та захист прав американських інвесторів. Сторони обговорили необхідні заходи щодо нормалізації відносин. Зрештою, у квітні 2003 р. українська сторона зняла заборону на ввезення американської курятини [18, с. 58–59].

Позитивним моментом для торговельно-економічної співпраці стало те, що 10 червня 2002 р. у рамках домовленостей із Паризьким клубом українська делегація провела переговори із представниками США. Вашингтон погодився на реструктуризацію заборгованості за 12 років, що становила 179 млн дол. Угода набула чинності 19 серпня 2002 р. Відповідно «Exsimbank» США поновив кредитну лінію для України. Окрім того, 3 серпня 2002 р. Сенат схвалив рекомендацію надати Україні у рамках зовнішньої допомоги США 155 млн дол. Розподіл фінансів визначався таким чином: на ядерні технології – 30 млн дол., адміністративну реформу – 14 млн дол., решта – на низку програм у сільському господарстві, економіці, розвиток громадянського суспільства та ін. [19, с. 3].

Досить вагомі здобутки у розвитку торговельно-економічних відносин пов'язані із прийняттям США 2005 р. низки принципових рішень. Передусім це стосується скасування низки торговельних санкцій щодо української продукції: наприкінці 2004 р. у Вашингтоні був підписаний Додаток до Угоди між Урядом України та Міністерством торгівлі США про призупинення антидемпінгового розслідування стосовно імпорту деяких видів виробів із обрізного вуглецевого плоского прокату, що дало можливість українським виробникам цього виду продукції протягом трьох років експортувати її до США, проте у межах певних лімітів. 31 серпня 2005 р. рішенням Офісу торговельного представництва США

(далі – ОТП) були скасовані санкції щодо України у вигляді 100% мита на товари за 23 позиціями Гармонізованої тарифної системи США, запроваджені ще у 2002 р. До того ж у Конгресі відбувався перегляд питання про відновлення пільг згідно із Генералізованою системою преференцій США (далі – ГСП) [20, с. 24–25].

Важливою умовою покращення інвестиційного клімату України став 2006 рік. Посприяла цьому також українська діаспора США [21, с. 27]. У січні 2005 р. Український конгресовий комітет Америки (далі – УККА) провів засідання «Україна тоді і зараз» у Конгресі США, основними питаннями якого були: визнання України країною з ринковою економікою, скасування поправки Джексона – Веніка, підвищення закордонної допомоги США нашій країні, підтримка вступу України до СОТ, збільшення обсягів торгівлі й інвестицій у нашу державу, розробка плану вступу України в НАТО. Так, 17 лютого 2006 р. США надали економіці України «ринковий статус», а 6 березня, після 14 років переговорів, Україна та США підписали двосторонню угоду про умови вступу до СОТ [22, с. 187].

Тож 2005–2008 рр. позначені активізацією двосторонньої торговельно-економічної співпраці. Як наголосив Посол України у США Олександр Моцик, за цей період обсяг двосторонньої торгівлі зріс майже втричі та сягнув 4,2 млрд дол., що є ознакою позитивної динаміки двосторонніх відносин. Українська сторона усвідомила, що в умовах застосування американською стороною економічних заходів «прямі втрати українських виробників на американському ринку <...> становили понад 300 млн дол. на рік» [23].

Іншим важливим фактором, котрий мав посприяти активізації двосторонньої співпраці і торговельно-економічній сфері, був вступ України до СОТ. Американська сторона суттєво допомогла на цьому шляху. Самі ж переговори між США й Україною на етапі укладання угод стали основою для розвитку подальшої двосторонньої співпраці. Зокрема, 2006 р. у рамках переговорного процесу щодо вступу до СОТ було підписано двосторонній Протокол щодо доступу на ринки товарів і послуг. Також остаточно поновлено дію щодо української продукції Генералізованою системою преференцій США (далі – ГСП) [24, с. 79–80].

Значний вплив на економічні взаємовідносини мало сприяння з боку США прийняття позитивного рішення у питанні підписання антикорупційної «Порогової програми» Корпорації «Виклик тисячоліття» та включення України до списку

країн-кандидатів на отримання «компакту» у 2007 р. вартістю 33 млн дол. (листопад 2006 р.). Таку саму допомогу Україна отримувала й упродовж 2008 р., але у грудні 2008 р. була виключена зі списку країн-претендентів на отримання «компакту», проте було прийнято рішення про продовження співпраці у рамках цієї програми [25].

Питання активізації двосторонньої торговельно-економічної й інвестиційної співпраці розглядалися 2 жовтня 2008 р., коли у Києві було проведено перше засідання Американсько-української Ради з торгівлі та інвестицій. Сторони підбили підсумки співпраці за попередні роки та намітили кроки щодо його розвитку. Традиційно наголос було зроблено на ринкових перетвореннях і реформуванні правової сфери.

Важливою складовою частиною торговельно-економічної співпраці США й України була інвестиційна співпраця. Серед об'єктивних чинників впливу на інвестиційну політику США щодо України зазначеного періоду слід назвати наслідки кризи 1998 р., недосконалість українського законодавства у галузі захисту прав інтелектуальної власності та низку політичних скандалів. Політичні фактори простежуються досить чітко і позначилися на проблемі визнання економіки України ринковою, скасуванні поправки Джексона – Веніка та вступу до СОТ. Основним елементом стримування двосторонніх торговельно-економічних відносин був той факт, що тривалий час США кваліфікували загальний стан України як політико-системну кризу [26, с. 43–44]. Водночас у сфері торговельно-інвестиційної співпраці з іншими країнами Державні агентства США активно застосовували механізми державно-приватного партнерства.

Результатом ефективної співпраці України та США також стало виведення двосторонніх відносин на рівень стратегічного партнерства, котре було зафіксовано у Спільній заяві президентів України від 4 квітня 2005 р. Основним політичним документом є «Хартія про стратегічне партнерство (грудень 2008 р.), положення якої відображають головні двосторонні пріоритети.

Договірно-правова база відносин України та США налічує низку документів, що охоплюють широкий спектр сфер двосторонньої співпраці, включаючи торговельно-економічну, науково-технічну, гуманітарну, правоохоронну та ін.

Ключовим українсько-американським міждержавним органом є двостороння Комісія стратегічного партнерства (далі – КСП). Її перше засідання відбулося у грудні 2009 р. у Вашингтоні, друге – 3 липня 2010 р. в Києві у рамках офіційного візиту в Україну Держсекретаря США Х. Клінтон, третє – 15 лютого 2011 р. у Вашингтоні. Співголовуючими на засіданнях були керівники зовнішньополітичних відомств України та США. Комісія стратегічного партнерства координує діяльність міжгалузевих механізмів, до компетенції яких віднесено питання політичного діалогу та верховенства права, нерозповсюдження й експортного контролю, енергетичної та ядерної безпеки, науки та технологій, торгівлі й інвестицій, оборони, а також консульські питання. Крім того, ефективним механізмом забезпечення розвитку торговельно-економічної співпраці між Україною та США є діяльність українсько-американської Ради з торгівлі та інвестицій [27].

Також варто наголосити на тому, що нещодавно очільники зовнішньополітичних відомств України та США – Дмитро Кулеба й Ентоні Блінкен – підписали нову Хартію стратегічного партнерства. Ключовими положеннями є: а) США підтримують Україну у протидії агресії Росії. Не визнають спроби анексії Криму та підтримують Кримську платформу; б) США й Україна розширюють взаємодію задля зміцнення обороноздатності та посилення безпеки нашої держави; в) США підтримують прагнення України до членства у ЄС і НАТО; г) США підтримують план трансформації економіки України [28].

Висновки. Таким чином, можна констатувати, що торговельно-економічні відносини з Україною залишалися та залишаються важливим напрямом двосторонньої співпраці та віддзеркалюють загальний рівень відносин США й України. Вони розвивалися у контексті торгівлі товарами та послугами, також досить перспективним і вигідним для України напрямом двосторонніх відносин стала співпраця в енергетичній сфері. Серед характерних рис торговельно-економічних зв'язків виокремлено: непаритетність торговельно-економічної й інвестиційної співпраці обох країн; Україна більше зацікавлена в інтенсифікації цієї галузі співпраці; значні коливання показників двосторонньої торгівлі протягом окремих періодів, котрі часто збігалися з інтенсивністю політичного діалогу.

Список літератури:

1. Масляк П.О. Країнознавство : підручник. Київ : Знання, 2008. 292 с.
2. Ващенко О.Ф. США – Україна: розвиток двостороннього співробітництва у 1991–2011 роках : автореф. дис. ... канд. істор. наук : 07.00.02. Чернігів. нац. пед. ун-т ім. Т.Г. Шевченка. Чернігів, 2013. 20 с.
3. Ващенко О.Ф. Інвестиційна політика США як важлива складова співробітництва з Україною у 1992–2011 рр. *Сіверянський літопис*. 2012. № 5/6. С. 173–183.
4. Мединська Т. Торгово-економічне співробітництво України і США в умовах економічної глобалізації : автореф. дис. ... канд. економ. наук : 08.00.02 / *Інститут світової економіки і міжнародних відносин Національної академії наук України*. Київ, 2007. 18 с.
5. Канцелярук Б.І. Сучасні виміри політики США до України в умовах постбіполярного світу : дис. ... докт. політ. наук : 23.00.04. Нац. акад. наук України, Ін-т світ. економіки і міжнар. відносин. Київ, 1998. 423 арк.
6. Міжнародна економічна діяльність України: стан та тенденції розвитку : монографія / О.Б. Чернега, В.С. Білозубенко, Ю.Г. Бочарова та ін. Донецьк : Сх. вид. дім, 2012. 395 с.
7. Тітова Н., Обрицько Б. Шляхи залучення ділових та фінансових кіл діаспори до інвестиційного процесу в Україні. *Регіональна економіка*. 2002. № 2. С. 80–93.
8. Шамраєва В.М. Стратегічне партнерство в українсько-американських міждержавних відносинах: концептуально-теоретичний і практичний аспекти : автореф. дис. ... докт. політ. наук : 23.00.04. Київ. нац. ун-т ім. Тараса Шевченка. Київ, 2016. 43 с.
9. Потічний П. Діаспора як чинник міждержавних відносин. *Діаспора як чинник утвердження держави Україна у міжнародній спільноті* : Збірник доповідей Першої наукової міжнародної конференції, 8–10 березня 2006 р., м. Львів, Україна. Львів : Сполом, 2006. 508 с. С. 31–37.
10. Каленюк В.Г. До питання про економічну співпрацю Сполучених Штатів Америки з Україною за роки адміністрації У. Клінтона (1993–2000). *Вісник Київського національного університету імені Т.Г. Шевченка. Історія*. 2005. № 77–79. С. 10–15.
11. Угода про торговельні відносини між Україною і Сполученими Штатами Америки. URL: <http://zakon.nau.ua/doc/?uid=1079.2704.0>
12. Угода між Урядом України і Урядом Сполучених Штатів Америки про гуманітарне і техніко-економічне співробітництво. URL: <http://zakon.nau.ua/doc/?uid=1079.1956.0>
13. Ярошко О.З. Концептуальне забезпечення зовнішньої політики України в постбіполярній системі міжнародних відносин : монографія. Київ : LAT&K, 2001. 304 с.
14. Буркат Т.Л. Особливості торговельно-економічного співробітництва України зі США. *Зовнішня торгівля: право та економіка*. Вип. 2 (6). Ч. 4. 2002. С. 109–114.
15. Ващенко О.Ф. США – Україна: розвиток двостороннього співробітництва у 1991–2011 роках : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.02, Черніг. нац. пед. ун-т ім. Т.Г. Шевченка. Чернігів, 2013. 200 с.
16. Михайленко М.В. Доба інституцій: парадигма світополітичного вибору в умовах глобалізації та українська політика Вашингтона у 90-х рр. Чернівці : Місто, 2005. 240 с.
17. Засідання Українсько-американської Робочої групи з питань нерозповсюдження та експортного контролю 2–3 березня у. м. Вашингтон, Округ Колумбія, 15 лютого 2011 р. URL: <http://www.mfa.gov.ua/usa/ua/news/detail/68768.htm>
18. Кухарська Н. Експортно-імпортна політика України: роки незалежності. *Регіональна економіка*. 2005. № 3. С. 57–66.
19. Допомога США Україні. *Голос України*. 2002. 3 серпня. С. 3.
20. Буркат Т.Л. У несприятливому режимі. *ПІЧ*. № 12. 2002. С. 20–26.
21. Харламова Г.О. Американо-українське інвестиційне співробітництво в умовах глобалізації. *Актуальні проблеми міжнародних відносин*. 2010. Вип. 91, ч. 1. С. 26–31.
22. Недошитко І.Р. Українська діаспора США у державотворчих процесах в Україні (1991–2011 рр.) : дис. ... канд. істор. наук : 07.00.01. Тернопільський національний педагогічний ун-т ім. В. Гнатюка. Тернопіль, 2013. 320 с.
23. Шамшур О. Україна – США: ринкова економіка. СOT. Далі буде? *Дзеркало тижня*. 2006. № 9 (588). URL: http://www.gazeta.zn.ua/POLITICS/ukraina_ssha_rynochnaya_ekonomika_vto_prodolzhenie_sleduet.html
24. Три роки членства у СOT: Тенденції зовнішньої політики України у посткризовий період: аналітична доповідь / А.В. Клименко, О.А. Федірко, І.В. Ус. Київ : НБСД, 2011. 120 с.
25. Millennium Challenge Corporation Board of Directors Announces 2007 Compact Eligible Countries: Moldova, Jordan, and Ukraine URL: <http://www.mcc.gov/pages/press/release/release-110806-thresholdcountryselection>
26. Камінський Є. Українсько-американські відносини на початку 21-го століття. *Дослідження світової політики*. Вип. 23. 2003. 215 с.

27. Торговельно-економічне та інвестійне співробітництво між Україною та Сполученими Штатами Америки. URL: <https://www.tpp.ks.ua/zovnishnoekonomichna-diyalnist/analitichnij-material/pivnichna-amerika/78-spolucheni-shtati-ameriki/729-usa23052013.html>

28. Україна та США підписали нову Хартію стратегічного партнерства. URL: <https://armyinform.com.ua/2021/11/ukrayina-ta-ssha-pidpysaly-novu-hartiyu-strategichnogo-partnerstva-detali-ugody/>

Liaskovets S.S. TRADE AND ECONOMIC COOPERATION BETWEEN UKRAINE AND THE UNITED STATES OF AMERICA: HISTORICAL EXCURSION

The article analyzes the process of formation and development of Ukrainian-American interstate relations in the trade and economic sphere during the 1990 s. – the beginning of the XXI century as the most effective and mass form of communication between the two countries. It is emphasized that the United States of America is one of the most powerful states today, whose influence on world politics and the world market in the context of globalization is sometimes decisive. After the collapse of the Soviet Union, the United States pursued a very active policy in Eastern Europe, paying special attention to the countries of the post-Soviet space, especially Ukraine.

The research methodology is based on the basic principles of scientific knowledge: historicism, systematics and objectivity. At the same time, the methodological structure of the article provides for the analysis of US foreign policy at three levels: theoretical and conceptual (analysis of the ideological and theoretical foundation of foreign policy in the context of the new geopolitical situation in Europe and new realities and challenges of modern international relations); doctrinal (analysis of foreign policy concepts and legal support of foreign policy); practical and political (analysis of the implementation of priority areas of foreign policy and political and strategic course of both states.

It was emphasized that economic cooperation between the countries is a necessary element of the development of the world economic system, as it allows both parties to benefit. In the conditions of war with Russia, this country is considered only as a political partner. For Ukraine, trade and economic cooperation with the United States, as the world's largest economy, is of considerable interest, especially in the face of Russian aggression, which requires geopolitical changes in economic cooperation. Thus, economic contacts with the United States, in addition to economic benefits, create a positive image for the Ukrainian economy, which testifies to the reliability of Ukraine as a trade and economic partner. In general, trade and economic relations with Ukraine have remained and remain an important area of bilateral cooperation and were a reflection of the general level of US-Ukraine relations.

Key words: *Ukraine, USA, economy, trade and economic relations, agreements, foreign policy.*

Монсевич В.В.

Національна академія керівних кадрів культури і мистецтв

КУЛЬТУРНО-МИСТЕЦЬКЕ СЕРЕДОВИЩЕ У ФОРМУВАННІ КИЇВСЬКОЇ ШКОЛИ ІСТОРИЧНОГО ЖИВОПИСУ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХХ СТ.

Стаття присвячена вивченню історичного шляху формування київської школи живопису в межах Київського художнього інституту другої половини ХХ ст. Окреслене питання висвітлюється як цілісне явище в українській культурі у нерозривному зв'язку з тенденціями розвитку мистецтва того періоду та загальною ситуацією суспільного життя. З'ясована низка чинників, які здійснювали вплив на цей процес, зокрема виявлені особливості культурно-мистецького середовища та головних тенденцій політичного й ідеологічного контексту, що за умов радянської тоталітарної дійсності чинили вплив на творчі мистецькі вияви митців. Шляхом відтворення короткої генези зародження і формування київської художньої школи від початків створення Української академії мистецтв (1917) показано, що у тяглоті свого існування заклад став формуючим і культуротворчим чинником у процесі становлення національної мистецької школи та виховання національного стилю в мистецтві. Наприкінці першої половини ХХ ст. спостерігається трансформування вектору розвитку мистецтва, яке більш жорстко підпорядковувалося ідеологічним впливам і контролю у визначених естетичних межах єдиного дозволеного радянською владою методу соціалістичного реалізму, проте зміни політичного і суспільного буття позначалися на послабленні ідеологічного тиску, що проявлялося у посиленні плюральності, пошуками альтернативи офіційно дозволеним темам, світоглядним переосмисленням дійсності. У другій половині ХХ ст. мистецькі процеси зумовлювалися явищами «хрущовської відлиги», суспільно-культурним рухом «шістдесятників» та ідеями нокоформізму у мистецтві. Завдяки сукупності цих чинників мистці отримали змогу здійснювати свої творчі пошуки поза межами соцреалізму, звертаючись до витоків народної культури, фольклору, глибокого етнічного начала, тим мистецьких авангардних напрацювань початку століття, які були втрачені, що знову-таки підпадало під заборону партійних радянських функціонерів від культури. Однак цей потужний струмінь культурно-мистецької свободи, що розгорнувся у другій половині ХХ ст., значною мірою вплинув на формування українського мистецтва та культури, становлення професійних мистецьких шкіл, які успадковували набуток попередніх поколінь творців.

Ключові слова: українське мистецтво, живопис, київська школа історичного живопису, культурно-мистецьке середовище, «шістдесятники».

Постановка проблеми. Питання формування будь-яких мистецьких осередків чи шкіл (у найзагальнішому своєму значенні) неминуче пов'язуються із закладами освітнього, підготовчого рівня, які фактично здатні генерувати митців, котрі своєю творчістю формують тенденції, стилі, напрями у культурі та мистецтві. Українське мистецтво протягом ХХ ст. формувалося довкола відомих закладів і центрів образотворчого мистецтва у Києві, Харкові, Одесі. Одним із найстаріших і вагомих художніх центрів у цьому зв'язку є діяльність Київського художнього інституту (до 1992 р.), який постав ще 1917 р. як Українська академія мистецтва, а нині є Національною академією образотворчого мистецтва та архітектури. Цей заклад не лише

був флагманом мистецької художньої освіти вже понад сто років, але й став осередком формування мистецьких процесів протягом всього ХХ ст. і залишається таким досі. Завдяки плеяді талановитих митців відбувалося формування і становлення національної мистецької школи України, де вагомий вплив на розвиток української культури здійснила київська художня школа.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Означеній проблематиці присвятили праці такі науковці, як Н. Авер'янова, Л. Бабенко, Т. Кара-Васильєва, О. Ковальчук, М. Криволапов, Г. Склярєнко, О. Петрова, Н. Фомічова та ін. Водночас питання вивчення формування національних мистецьких шкіл ХХ ст. потребує поглиблення.

Постановка завдання. Виявити особливості формування київської школи живопису як цілісного явища у межах діяльності Київського художнього інституту у другій половині ХХ ст. у контексті суспільних і культурних тенденцій радянської доби.

Виклад основного матеріалу дослідження. Питання художнього пошуків у творчості митців другої половини ХХ ст. майже нівелювалося з огляду на поширення естетичного канону соціалістичного реалізму, де часто навіть нейтральні художні теми піддавалися нещадній критиці, а самі художники були предметом нестримної суспільної критики, після чого шлях до мистецтва був назавжди перекритий. За таких умов давався дозвіл на написання окремих історичних сюжетів у рамках ідеологічно обґрунтованої версії радянської історії з деякими героями та наративами [4, с. 286].

Київська школа історичного живопису мала своїми витокami діяльність закладу від початків ХХ ст. та першої його третини. Вже у другій половині 1930-х рр. заклалися міцні основи академічної школи, традиції якої успадкувала сучасна художня освітня система. У перші післявоєнні десятиліття завершили навчання художники, творчість яких значно зміцнила позиції реалістичної школи у 30-х рр. ХХ ст. Це завдяки заслугам тодішніх керівників жанрового та портретного живопису майстерень – О. Шовкуненка, історичного та батального – К. Трохименка, монументально-декоративного – А. Петрицького, пейзажу – Г. Світлицького, І. Штільмана, монументальної скульптури – М. Лисенко, станкової скульптури – М. Гельман, графіки – В. Касіян і досвідчених педагогів (М. Вронського, С. Григор'єва, В. Забашти, К. Єлева, В. Костецького, Г. Меліхова, О. Олійника, О. Пашенка, А. Пламєницького, І. Плещинського, В. Пузиркова, М. Чмелькова, М. Шаронова, Т. Яблонської) він почав готувати професорсько-викладацький склад серед найбільш обдарованих студентів інституту. Це гарантувало спадок у застосуванні педагогічних методів і водночас його оновлення новими силами [10, с. 66].

Київський художній інститут як центр українського образотворчого мистецтва був заснований у 1918 р. за ініціативою Центральної Ради УНР, своїми науковими і творчими пошуками показав різноманітні мистецькі течії та напрямки. Комуністична ідеологія надала цим мистецьким напрямкам і творчим починанням класово-політичного характеру, оцінюючи мистецтво з погляду пар-

тії класової боротьби, а тому передбачалося, що існує боротьба мистецьких течій і напрямів, де першість отримала нова пролетарська культура. Серед регламентних документів – постанова XIII-го з'їзду КПП(б) у травні 1924 р., постанова ЦК КПП(б) від 18 червня 1925 р. та постанова Політбюро ЦК РКП(б)У від 15 травня 1927 р. – партія закликала митців звертати особливу увагу навіть на найменші впливи іноземної ідеології, особливо українського буржуазного націоналізму. У 1930 р. Київський художній інститут був реорганізований в Інститут пролетарської художньої культури [3].

Метод соціалістичного реалізму, проголошений на I з'їзді Спілки радянських письменників у 1934 р., спотворив практично всі інші стилі та методи українського мистецтва, ставши на десятиліття єдино правильним і офіційно визнаним каноном мистецтва. З усього розмаїття відомих тоді тенденцій обирається одна-єдина, що відповідала партійним цілям, і оголошується єдино правильною. Літературна сюжетність у живопису, графіці, скульптурі виходить на перше місце, витісняючи власне пластичний образ твору [5, с. 55].

У повоєнні роки значно розширився педагогічний колектив інституту, зокрема збільшилася кількість будівельних одиниць. У 1948 р. відновлено графічний факультет із майстернями для книг, станкової графіки та політичного плакату. У 1958 р. було засновано художньо-педагогічний факультет, а згодом – факультет теорії та історії мистецтва. Також розширився факультет живопису – у 1965 р. відкрилися монументально-театрально-декоративні майстерні, а згодом кафедра живописної техніки та реставрації [10, с. 66–67].

Особливість розвитку мистецтва радянської доби полягає насамперед у тому, що воно повністю підпорядковувалося державній ідеології. Отже, саме тоталітарна модель правління зумовила як позитивні, так і негативні чинники розвитку художньої освіти. Коли в перші роки радянської держави керівництво партії активно підтримувало революційне прагнення до мистецтва і включало художників, котрі представляли нові мистецькі течії, до формування художніх шкіл, то з ідеологічною зміною курсу і появою тоталітарної державної системи найвище керівництво хотіло відновити більш консервативні педагогічні методи [6, с. 5].

Нові соціальні умови сприяли залученню студентів різних соціальних груп, а також викладачів, діяльність яких у дореволюційній академічній мистецькій освіті була абсолютно неможливою.

Соціальні зміни різко вплинули на роль і місце митця у суспільному житті. Уміючи керувати національними культурними процесами, митці намагалися реалізувати власні мистецькі концепції. Позитивним став прихід багатьох митців-новаторів на ключові позиції у мистецькому процесі країни, адже завдяки цій мистецькій освіті ліквідація рутини та консерватизму стала активним чинником впливу на національне культурне життя.

Формування української школи монументального живопису ХХ ст. – складне і багатопланове явище національної культури. Для об'єктивної оцінки всіх факторів, що виникли у сучасному монументальному живописі, необхідний глибокий аналіз впливу різних художніх течій. Українська школа монументального живопису ХХ ст. виникла зі взаємодії кількох напрямів, і саме органічне поєднання цих антагоністичних концепцій сформувало обличчя сучасного монументального живопису.

Проблема колективної творчості, яка постала за радянської доби, показує, що колективна праця у певних ситуаціях привела до високих творчих результатів. Колективізм трактувався як прояв плюралістичної демократичної думки, а не як колективне підпорядкування творчого процесу авторитарним лідерам. Спотворюючи концепцію колективного волевиявлення, культові ідеологи ігнорували індивідуальні підходи до вирішення творчих завдань.

Українська культура ХХ ст. реалізувалася під домінуючим впливом політики, коли внутрішні та зовнішні суспільно-політичні чинники визначають життя людей, їхні культурні темпоритми. Динаміка соціально-психологічного процесу швидких і радикальних змін, екстремальні соціально-політичні умови вплинули на історичний хід культури як системи та високу доступність до творчої перебудови, до самореалізації через механізм постійної підтримки. Було достатньо матеріалу для підтримки героїчної та романтичної естетики ХХ ст. Політична практика постійно навіювала у суспільну свідомість ідеологію зовнішньої загрози, загострення класової боротьби, темпи прискореного розвитку економічного потенціалу, поширюючи й оновлюючи тим самим психологію мобілізованого стану суспільства. Так, військовий фронт змінився трудовим, бойова мобілізація – мобілізацією на героїчну працю, а класовий поєдинок – боротьбою із внутрішнім і зовнішнім ворогом. Як результат, «радянська людина» постійно перебувала у неприємному смутку та напрузі. Суб'єктивно-

ідеологічний фактор політики знизив значення умов природного еволюційного розвитку, значення загальнолюдських цінностей у спектрі людських цінностей і механізму ідеологічного впливу на духовне і художнє виробництво (класовість і упередженість) [3, с. 47].

Існування в Україні трьох мистецьких інститутів – у Києві, Харкові й Одесі – призвело до нормального творчого змагання. Крім негативних моментів, викликаних тим, що викладачі та студенти залучалися до групової боротьби різних мистецьких об'єднань, ця ситуація мала й позитивні сторони. Децентралізація мистецької освіти сприяла пожвавленню мистецького життя у різних регіонах країни та виробленню в кожному з навчальних закладів самостійних підходів до проблем освіти та власної мистецької школи. Ротація викладачів під час різноманітних перебудов і конфліктів між мистецькими колективами сприяла ширшому педагогічному обміну досвідом між навчальними закладами. За інших умов педагоги змушені були вирішувати відмінні від попередніх педагогічні проблеми, що сприяло розробці нових методів навчання.

У 1950 р. майстерня монументального живопису була передана Академії архітектури УРСР, оскільки зосереджувала основну роботу щодо синтезу архітектури та монументального мистецтва і мала необхідну матеріально-технічну базу. Натомість майстерня інституту була перепланована у напрямі декоративного розпису. А. Петрицький не погодився з такою реорганізацією та відмовився викладати в інституті. З майстерні А. Петрицького вийшли четверо художників: В. Хитриков, В. Задорожний, М. Кривенко, М. Антончик, але подальша її діяльність стосувалася станкового живопису. Лише через багато років В. Задорожний звернувся до монументально-декоративного мистецтва, у якому найкраще проявився його талант. З повоєнних років професорсько-викладацький склад факультету час від часу опікувався випускниками інституту. Першими були В. Пузирков, О. Будніков, С. Грош, К. Заруба, В. Забашта, Л. Каштелянчук, М. Чмелько, Т. Яблонська, А. Пламеницький.

Із 1956 р. О. Шовкуненка, котрий залишив керівництво лабораторією і працював консультантом до 1962 р., замінив його учень В. Пузирков. У 1959–1974 рр. відбулися зміни у керівництві майстерні К. Трохименка, що працював завідувачем до 1969 р. Після нього майстерня перейшла по черзі до Г. Меліхова (1959–1961), М. Чмелька (1962–1972), В. Чеканюка (1973) та О. Лопухова

(з 1974). З 1960 по 1966 рр. посаду начальника майстерні С. Григор'єва обійняв В. Забашта, котрий після співпраці з Т. Яблонською та В. Шаталінім (1968–1969 рр.) очолює останню. У 1969 р. завідувачем кафедри був обраний народний художник УРСР, дворазовий лауреат Державної премії УРСР Віктор Пузирков, який понад двадцять років був керівником творчої майстерні [4, с. 547].

У радянському мистецтві теми, дії та батальні картини сприяли реалізації так званого монументально-пропагандистського впливу, а з 1920-х рр. – розвитку історико-героїчної тенденції у «революційному авангардному» живописі [2, с. 116].

У повоєнні роки були придушені всі прояви національної самосвідомості у мистецтві. Тогочасні критики від мистецтва звинувачували митців у наслідуванні художніх стилів європейських шкіл. Повернення буржуазних націоналістичних тенденцій, на їхню думку, відбувалося у творчості М. Дерегуса («Хмельницький»), І. Шульги («Пісня про козаків»), реакційний романтизм, уславлення патріархату – у пейзажах М. Глуценка, В. Мироненка, Г. Світлицького та ін. Західноукраїнських митців критикували за формалізм, відхід від радянської тематики, небажання приєднатися до когорти радянських художників [7, с. 145].

Дещо змінилася конфігурація творчості з початками «хрущовської відлиги». Головною темою образотворчого мистецтва часів «відлиги» був героїзм Великої Вітчизняної війни. Темі героїзму українського народу присвятила свої картини Т. Яблонська, ім'я якої пов'язано з рухом «шістдесятників». У 1950-ті рр. вона здобула популярність і визнання своїми картинами: «Хліб», «Весна», «За Дніпром», «Ранок» та ін. У 1960-х рр. Т. Яблонська репрезентувала себе у мистецтві новаторством, на відміну від «соціалістичного реалізму». У її роботах спостерігалось формування синтетичних образів, у яких чітко проявляється давня традиція українського народного малярства (картини «Травень», «Літо» та ін.) [5, с. 57]. Т. Яблонська разом із В. Зарецьким та іншими митцями-«шістдесятниками» стала засновницею фольклорного напрямку в українському образотворчому мистецтві, який зберігається у її творчості й у наступні десятиліття. Трагедіям війни присвячені картини В. Овчинникова – «Бабин Яр», Л. Мучника – «Ми повернемося», С. Бесєдіна – «Визволення Києва», А. Пламеницького – «Незабутній 1943 рік». У творчості живописців, графіків, скульпторів, крім військової тематики, важливе місце займали події історичного минулого, мирна праця людей у повоєнні

роки, картини сучасників та ін. Картини були добре сприйняті глядачами на тему визвольної війни – «Навіки разом» О. Хмельницького, «Богдан Хмельницький залишає свого сина Тимоша в заставу кримському ханові» В. Задорожного. Для картин на історичну тематику належать твори: «Устим Кармелюк» Л. Ходченко, «Коліївщина» В. Полтавця, «Дума про козака Голоту» М. Дерегуса, «По долинах і узгір'ях» В. Шаталіна та ін. Теми «відлиги», тобто повсякденного життя, увійшла до творів «Життя йде», «Весілля» та ін. Т. Яблонської, «Весна» та «Світло» Д. Чичкана та ін. [2, с. 134].

Разом з інноваційними пошуками стилю та кольору 60–80-х рр. продовжується творчість художників-реалістів. Щоб уникнути тематичних картин оперетно-піднесеної революційної міфології, високопрофесійні художники старшого та середнього покоління знайшли художню нішу в жанрах пейзажу, портрета та натюрморту. У 60-ті (а деякі до 80–90-х рр.) напружено працювали: Григорій Мєліхов, Олексій Шовкуненко, Онуфрій Бізюков, Петро Слота, Сергій Шишко, Дмитро Шавикін, Сергій Григор'єв, Карпо Трохименко, Ілля Штільман, Сергій Дейло, Григорій Хижняк [8].

Період 1970–1980-х рр. ознаменувався складним і неоднозначним етапом розвитку українського образотворчого мистецтва. З одного боку, образотворче мистецтво все ще захоплювалося комуністичною ідеологією та постулатами соціалістичного реалізму. Художники повинні були виконувати державні замовлення на великі тематичні виставки: картини, гравюри, скульптури з історико-революційними, військово-патріотичними та іншими сюжетами. З іншого – у цей період значно активізується будівництво пам'ятників та архітектурно-скульптурно-меморіальних комплексів, багато з яких мають високий художній і професійний рівень, будується велика кількість музеїв, постійно організуються та проходять художні виставки, що збирають цінні художні колекції творів художників різних поколінь, які становлять золотий фонд українського образотворчого мистецтва [1, с. 15].

Повертаючись до питання про основні напрями радянського мистецтва другої половини ХХ ст., слід згадати про постійні «перебудови», яких воно зазнавало на кожному етапі суспільного розвитку. Незважаючи на те, що з настанням «застійних» десятиліть атмосфера у суспільстві стала більш ідеологічно закритою, офіційний тиск на мистецтво посилювався, що призвело до

нових розмежувань між «офіційним» і «неофіційним» мистецтвом. Новий важливий етап у художній культурі 1970–1980-х рр. був сформований новими тенденціями й індивідуальним сприйняттям суспільних і культурних явищ [9, с. 77].

Висновки. Зародження і розвиток київської художньої школи, що репрезентувати історичний жанр у мистецтві, відбувалося у рідчій становлення живопису під впливом європейських художніх течій і рухів, що, сполучаючись із національною традицією, поставало своєрідним культурно-мистецьким явищем, яке відображало

героїчні сторінки вітчизняної історії. Втрата національно-художньої самобутності та перелаштування мистецтва під ідеологічні кліше і канони естетики соцреалізму позначилося на тематичному спрямуванні робіт історичного жанру, що відбилося у формуванні «тематичної картини» радянської доби. Водночас у межах вузьких дозволених рамок творчості з'являються також роботи, у яких художники зверталися до витоків української історії, представляючи незаангажовані образи визначних осіб і події, що розгорталися у різні історичні періоди.

Список літератури:

1. Авер'янова Н. Мова образотворчого мистецтва в добу тоталітаризму: український контекст. *Українознавчий альманах*. 2012. Вип. 9. С. 13–17.
2. Афанасьєв В.А., Ткаченко В.Я. Станковий живопис. *Історія українського мистецтва* : у 6 т. Т. 6: Радянське мистецтво 1941–1967 років. Київ : Гол. Ред. укр. рад. енцикл., 1968. С. 114–184.
3. Бабенко Л. Соціальні умови розвитку української національної культури та образотворчого мистецтва в СРСР. URL: <https://docplayer.net/amp/188059628-Udk-socialni-umovi-rozvitku-ukrayinskoyi-nacionalnoyi-kulturi-ta-obrazotvorchogo-mistectva-v-srsr.html> (дата звернення: листопад 2021).
4. Історія українського мистецтва : у 5 т. Т.5. Мистецтво ХХ століття / гол. ред. Г. Скрипник. Київ, 2007. 1048 с.
5. Кара-Васильєва Т. Історія мистецтва ХХ століття: концепція, нові підходи й оцінки. *Українське мистецтвознавство: матеріали, дослідження, рецензії*. 2007. Вип. 7. С. 53–64.
6. Ковальчук О.В. Історія живописного факультету НАОМА і його роль у вихованні мистецьких кадрів та формуванні національної живописної школи України 1917–1941 років : автореф. дис. ... канд. мистецтвознав. : 17.00.05 / Нац. акад. образотворч. мистец. і архіт. Київ, 2003. 21 с.
7. Криволапов М. Шляхи формування київської живописної школи у ХХ столітті. *МІСТ: Мистецтво, історія, сучасність, теорія: зб. наук. праць* / Ін-т проблем сучас. мистец. НАМ України; редкол. : О.О. Роготченко, В.Д. Сидоренко, Л.А. Дрофань та ін. Київ : Фенікс, 2019. Вип. 15. С. 141–185.
8. Петрова О. Від нормативності до творчого плюралізму. Живопис 60–80-х років ХХ століття. URL: <http://ekmair.ukma.edu.ua/bitstream/handle/123456789/1408/art%2060-80ies.pdf?sequence=3&isAllowed=y> (дата звернення: листопад 2021).
9. Складенко Г. Українське мистецтво другої половини ХХ століття: регіональні проблеми і загальний контекст (частина перша). *Студії мистецтвознавчі*. 2009. № 1 (25). С. 67–78.
10. Фомічова Н. Регіональна специфіка формування професійних мистецьких шкіл в Україні. *Українське мистецтвознавство: матеріали, дослідження, рецензії*. 2009. Вип. 9. С. 63–67.

Monsevizh V.V. CULTURAL AND ARTISTIC ENVIRONMENT IN THE FORMATION OF THE KYIV SCHOOL OF BATTLE-HISTORICAL PAINTING OF THE SECOND SEX. XX ST.

The article is devoted to the study of the historical way of formation of the Kyiv school of painting within the Kyiv Art Institute of the second half of the XX century. The outlined issue is covered as a holistic phenomenon in Ukrainian culture in inseparable connection with the trends in the development of art of that period and the general situation of public life. A number of factors that influenced this process were clarified, in particular, the peculiarities of the cultural and artistic environment and the main trends of the political and ideological context, which in the languages of the Soviet totalitarian reality influenced the creative artistic expressions of artists. By reproducing the short genesis of the origin and formation of the Kyiv Art School from the beginning of the Ukrainian Academy of Arts (1917) it is shown that during its existence the institution became a formative and cultural factor in the formation of national art glass and education of national style in art. It is emphasized that at the end of the first half of the twentieth century. there is a transformation of the vector of development of art, which was more rigidly subject to ideological influences and control within certain aesthetic limits of the only method of socialist realism allowed by the Soviet government. However, changes in political and social life affected the easing of ideological pressure, which manifested itself in increasing pluralism, the search for alternatives to officially permitted topics, ideological rethinking of reality. In the second half of the twentieth century. artistic processes were conditioned by the phenomena of the "Khrushchev thaw", the socio-cultural

movement of the “sixties” and the ideas of noconformism in art. Thanks to a combination of these factors, artists were able to carry out their creative pursuits outside of socialist realism, turning to the origins of folk culture, folklore, deep ethnic origins, those avant-garde works of the beginning of the century, which were lost, which again fell under the ban of Soviet culture. However, this powerful stream of cultural and artistic freedom, which unfolded in the second half of the twentieth century, significantly influenced the formation of Ukrainian art and culture, the formation of professional art schools, which inherited the achievements of previous generations of artists.

Key words: *Ukrainian art, painting, Kyiv school of historical painting, cultural and artistic environment, “sixties”.*

УДК [94:003.349](477)»09/12»
DOI <https://doi.org/10.32838/2663-5984/2021/4.46>

Новікова О.О.

Національна академія Національної гвардії України

Чупрінова Н.Ю.

Національна академія Національної гвардії України

ОСОБЛИВОСТІ ПИСЕМНОСТІ КИЇВСЬКОЇ РУСІ ІХ СТ. – ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ ХІІ СТ.

У статті досліджено основні шляхи й особливості зародження писемності на території Київської Русі ІХ – першої половини ХІІ століть; проаналізовано етапи становлення писемності – від найпростіших знаків до букв алфавіту; окреслено погляди сучасних українських дослідників, а також учених близького й дальшого закордоння. На етапі завершення формування державності Київської Русі її культура збагатилася новими елементами. Найважливішим серед них стала писемність, поширення якої в східнослов'янському світі передувало офіційному введенню на Русі християнства. Археологічні джерела дають змогу віднести час оволодіння невпорядкованим письмом до ІХ ст. В історичних наукових студіях існує дві концепції щодо зародження слов'янської писемності: 1) зародження письма в період утвердження християнства та 2) існування писемності задовго до хрещення української протодержави. Проаналізовані історіографічні джерела дозволяють констатувати, що зародження писемності на території Київської Русі відбулося значно раніше, ніж прийняття християнства. Доказом існування писемності цього періоду є археологічні знахідки у вигляді «рисок» і «зарубок», записів, зроблених за допомогою «дохристиянського» письма, графіті тощо. Більшість учених вважає, що саме Кирило й Мефодій є засновниками першої слов'янської літературної мови. Усі пам'ятки давньоруської писемності зафіксовані саме цією мовою, за допомогою алфавіту, що поширився серед слов'янських народів у другій половині ІХ ст. Питання щодо створення алфавіту є доволі суперечливим, оскільки знайдено дві абетки – глаголицю й кирилицю. У роботі висвітлено основні концепції щодо першості глаголичної абетки, досліджено й проаналізовано основні гіпотези вчених із цього питання, наведено переконливі історіографічні докази.

Ключові слова: Київська Русь, писемність, письмо, тексти, графіті, абетка, кирилиця, глаголиця.

Постановка проблеми. Основним показником культурного рівня будь-якої держави є писемність. Археологічні джерела дають змогу віднести час оволодіння давніми слов'янами невпорядкованим письмом до ІХ століття. Питання щодо появи давньоруських писемних пам'яток тісно перетинається з проблемою виникнення писемності. Стверджувати про наявність мови в протоукраїнського народу можна лише гіпотетично, адже історичних пам'яток, що дійшли до нашого часу, ще не достатньо для її повноцінного дослідження. Тому окреслена проблема наразі є до кінця не вирішеною, водночас основні шляхи й особливості зародженнями письма на території Київської Русі можуть бути простежені.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Величезний імпульс культура Київської Русі отримала саме з приходом писемності. Про давнє існування письма свідчать численні археологічні

знахідки, наявність архаїчної лексики, деякі фонетичні й морфологічні особливості, які зберегла наша мова впродовж століть. Тривалий час серед учених точиться гостра дискусія щодо зародження й періодизації історії давнього слов'янського письма. Деякі питання залишилися остаточно не розв'язаними й до сьогодні. Дослідження цієї проблеми привертало й продовжує привертати увагу не тільки вітчизняних учених (М. Брайчевський, С. Висоцький, А. Кримський, П. Лавров, В. Німчук, І. Огієнко, О. Толочко, П. Толочко, О. Уханова та інші), а й науковців близького (О. Востоков, Ф. Буслаєв, В. Істрін, А. Ковалевський, А. Селіщев, О. Шахматов та інші) і дальшого (Аль Масуді, Куйо М. Куєв, Титмар Мерзебургський, М. Красуський, П. Шафарик та інші) закордоння.

Метою статті є комплексний аналіз проблеми зародження старослов'янського письма на території Київської Русі ІХ – першої половини ХІІ століть.

Виклад основного матеріалу. Наразі існує дві основні концепції щодо зародження старослов'янської писемності: 1) зародження письма в період утвердження християнства та 2) існування писемності задовго до хрещення української протодержави.

Група вчених, яка підтримує першу концепцію (А. Вайан, О. Востоков, Ф. Буслаєв, О. Шахматов, Р. Якобсон та інші), вважає, що утвердження християнства на Русі 988 р. як державної релігії вимагало й встановлення писемності, насамперед через розповсюдження церковної, богослужбової літератури. Саме тоді, на їхню думку, на території Київської Русі й відбулося зародження письма. Як зазначає В. Чорний, дослідники цієї версії пояснюють її тим, що в первісному варіанті «Житія» Кирила, мабуть, йшлося про книги, написані «сурською», тобто сірійською мовою. А пізніші переписувачі, котрі ніколи не чули про «сурські письмена», сприйняли цей термін як помилковий і через метатезу змінили його на «руські» [19].

Утім, інші вчені (С. Висоцький, В. Істрін, М. Красуський, Куйо М. Куєв, О. Уханова, П. Черних та ін.) наводять вагомні аргументи щодо зародження писемності у східних слов'ян задовго до хрещення Київської Русі. Зокрема, болгарський письменник початку Х ст. чорноризець Храбр у своїх «Сказаннях о письменах» обґрунтовує рівні права церковнослов'янської мови з грецькою й латинською, на яких існувало Святе Письмо: «Прежде убо словене, не имеху книг, но чертами и резами чьтеху и гараду, а після хрещення «римскама и гречьскими письмени нуждаахуся словенску речь без устронения» [10]. Автор наголошує, що поки слов'яни були язичниками, вони використовували як письмо певні «риски» й «зарубки» (незбережене піктографічне письмо, що виникло приблизно I тис. н. е.) – найпростіші календарні чи родові знаки, а вже після християнства перейшли на так звану «протокирилицю» – запис за допомогою латинського й грецького алфавіту [10]. Доказом існування писемності до прийняття християнства є археологічні знахідки у вигляді таких «рисок» і «зарубок» на кістках, знайдені на Чернігівських курганах Х ст. [12, с. 98]. Про запис слов'янської мови за допомогою літер іншого алфавіту свідчить так звана «софійська абетка», зафіксована на стіні Михайлівського вівтаря Софійського собору в Києві, яка містить 27 літер – 23 грецькі та 4 слов'янські (*б, ж, ш, щ*). На думку С. Висоцького, вона відображає один із перехідних етапів східнослов'янської писемності, коли до грецького алфавіту почали додавати букви для передачі фоне-

тичних особливостей слов'янської мови, так звану протослов'янську систему письма [4].

В. Істрін також є прихильником другої концепції. Дослідник вважає, що після найпростіших «рисок» та «зарубок» і до офіційної слов'янської абетки існувало дохристиянське письмо. Воно могло передавати звуки слов'янської мови комбінаціями іноземних букв. Зокрема, у своїй роботі «1100 лет славянской азбуке» він наголошує, що на сході й півдні слов'яни послуговувалися грецьким алфавітом, а на заході – грецьким і латинським [7]. Не виключено, на думку автора, що слов'яни використовували також елементи грузинського й вірменського алфавіту [7].

Окремого поцінування заслуговує концепція польського лінгвіста Михайла Красуського, який займався порівняльним аналізом арійських мов і дійшов висновків, що «українська мова є старшою не лише за всі слов'янські, не виключаючи й так звану старослов'янську (церковнослов'янську), але й за санскрит, давньогрецьку, латину та інші арійські» [21].

Вказівка на існування «руських письмен» задовго до хрещення держави міститься в «Паннонських житіях» Костянтина (Кирила). Перебуваючи в м. Корсуні (Херсонесі), він звернув увагу на Євангеліє й Псалтир, написані «руськими письменами»: «...обрете же ту Евангелие и Псалтырь руськими письмени писано, и человека обрет глаголюща тою беседою, и беседова с ним и силу речи приим, своей беседе прикладаа различнаа писмена, гласнаа согласнаа...» [11].

Арабські й німецькі наукові розвідки також фіксують наявність писемності у східних слов'ян задовго до хрещення. Зокрема, арабський географ Аль Масуді у своєму дослідженні розповідає про знахідку у храмі каменя з написаним на ньому пророцтвом [9]. Німецький хроніст Титмар Мерзебурзький оповідає про храм із слов'янськими ідолами, на яких написано їхні імена [17].

Пізніше поширення писемності на Русі через графіті відкриває й український дослідник С. Висоцький. Аналізуючи графіті на стінах київських церков та соборів, а також на Золотих воротах, автор наголошує, що кількість стародавніх написів становить кілька сотень, починаючи з XI ст. Окремої уваги заслуговують графіті, зафіксовані на стінах Софійського Собору: про смерть Великого князя Ярослава Мудрого 20 лютого 1054 р. («В [лето] 6562 месяца февраля 20 кончина цїря нашего...»); про князювання в Києві Святослава Ярославовича; про мир, укладений в урочищі Желянь (під Києвом) князями

Святополком Ізяславовичем, Володимиром Мономахом і Олегом Святославовичем тощо [4]. Такі знахідки доводять не лише існування письма в давніх слов'ян, а й значне поширення писемності як серед князів, духовництва, так і серед представників нижчих верств.

Беззаперечне існування писемності на території Київської Русі засвідчують тексти угод руських князів із Візантією в X ст., зафіксовані в «Повісті минулих літ». Зокрема, в Лаврентьєвському списку йдеться про те, що «мир *створихом Ивановым написанием на двою харатью*», тобто мирна угода, складена в двох примірниках, із підписами руського й грецького послів. Імовірно, переклад договору з грецької на руську був здійснений після його укладання. У цій угоді згадують і про писемні заповіти (угода 911 р.), грамоти (944 р.).

Наведені матеріали дозволяють стверджувати, що поява писемності на території Київської Русі не пов'язана з прийняттям християнства, східні слов'яни опанували письмо набагато раніше. Можливо, на перших етапах різні князівства мали свої особливі знаки письма. Утім, через постійний розвиток мови, що є продуктом цілої низки епох, виникає необхідність не лише в усному передаванні думок, а й у письмовій фіксації. Розвиток суспільних відносин між князівствами давньоруської держави, а також економічні і політичні відносини із сусідніми країнами сприяли розповсюдженню писемності та зближенню різних форм письма.

Так само як писемність інших народів, слов'янське письмо пройшло складний і тривалий шлях від малюнка, що зображував образ та поняття, до фонетичного письма.

Старослов'янська мова виникла з потреб поширення та зміцнення християнської віри й богослужіння серед давніх слов'ян. У 60-х роках IX ст. у Константинополі слов'янські просвітителі Кирило й Мефодій із цією метою створили першу слов'янську літературну мову на основі рідного їм солунсько-македонського діалекту староболгарської мови [14]. Усі пам'ятки давньоруської писемності зафіксовані саме цією мовою, за допомогою алфавіту, що поширився серед слов'янських народів у другій половині IX ст.

Питання щодо створення алфавіту є доволі суперечливим. Більшість наукових студій пов'язує його з іменами Кирила та Мефодія, які переклали богослужбові книги слов'янською мовою (М. Брачевський, О. Толочко, І. Огієнко, М. Станівський та інші). З ними брати відправилися до Великої

Моравії – слов'янського князівства, яке вже прийняло на той час християнство. На жаль, копії цих книг не збереглися. Найдавніші слов'янські документи, що дійшли до нас, датовані X ст. У них уже зустрічаються дві абетки – глаголиця й кирилиця. Назва *глаголиця*, напевно, означає абетку загалом, термін *кирилиця* пов'язують із іменем Кирила.

За окресленням дослідниці О. Волошиної, глаголичні літери схожі на деякі літери візантійського, давньоєврейського й коптського алфавітів. Частина глаголичних літер не виявляє очевидної схожості з жодною з відомих нам абеток, можливо, основою глаголиці є знаки якоїсь зниклої писемності [5]. На користь того, що глаголиця була штучно створеною абеткою для місіонерської християнської діяльності, говорить той факт, що перша літера глаголиці має форму хреста – головного символу християнської релігії [5].

Кирилиця є певним слов'яно-грецьким компромісом, утвореним на базі грецької мови з додатковими літерами для особливих звуків, що не зустрічаються у греків.

Наразі існує дві основні концепції, яких дотримуються провідні вчені. Низка дослідників поділяє думку, що глаголиця була створена раніше за кирилицю (М. Брачевський, О. Волошина, А. Селищев, В. Чорний, П. Шафарик та ін.). Зокрема, чеський учений-славіст П. Шафарик висновковує, що Кирило створив саме глаголицю, а так звана кирилиця виникла приблизно на кілька десятиліть пізніше в каліграфічній школі при дворі болгарського царя Симеона [20]. А. Селищев, підтримуючи окреслену концепцію, вважає, що глаголиця була розроблена Костянтином на основі грецького письма з використанням знаків єврейсько-самаритянської писемності. Автор наводить, на його погляд, переконливі докази: «знаки глаголиці в кирилиці отримали диференціацію (замість одного знака два)»; «...кирилиця спрощувала знаки глаголиці, надаючи їм геометричні форми»; «у глаголиці цифрове значення літер відповідає порядку алфавіту, у кирилиці цифрове значення мають лише знаки, взяті з грецького письма»; «у глаголиці архаїчні риси мови виступають більшою мірою, ніж у кирилиці» [13]. Значного поширення набула гіпотеза українського дослідника М. Брачевського, який припускає, що книги могли бути глаголичними, інакше для Кирила, як грека, пов'язаного зі слов'янським середовищем, протокирилиця не була б великою дивиною [19]. У цьому переконують й давні пам'ятки, зокрема, «Київські глаголичні листки» (друга половина X ст.), «Остромирове Євангеліє» (1057 р.),

написані саме глаголицею. Утім, значні розбіжності між глаголицею й грецьким письмом кирилиці примусили науковців того часу через кілька десятиліть змінити написання букв. Новий алфавіт отримав назву кирилиця й незабаром витіснив глаголицю.

Інша група вчених є прихильниками раннього виникнення кирилиці, причому основою її укладання вважають візантійське уставне літургічне письмо (В. Ламанський, В. Істрин, Є. Карський, І. Огієнко, Е. Георгієв та ін.). Протест німецького духовенства в Паннотії й Моравії проти винаходу слов'янського письма, близького до грецького, примусив, за окресленням цих дослідників, змінити грецький характер абетки, у результаті чого з'явилась глаголиця. Наприкінці IX ст., коли посилювався візантійський вплив у Болгарії й розпочався розквіт слов'янської писемності, потреба в глаголиці зникла, вона була витіснена більш легким алфавітом – кирилицею.

Як бачимо, обидві концепції свідчать про виникнення обох абеток під впливом візантійського, грецького письма, покладеного в основу «креслення» літер.

Остаточне вирішення питання щодо двох абеток, уважаємо, необхідно шукати в конкретних історичних умовах зародження писемності. Глаголиця могла з'явитися в результаті розвитку

так званих «рисок» і «зарубок» або клинописної, не розшифрованої на сьогодні системи письма Північного Причорномор'я. Можливо, Кирило, укладаючи слов'янський алфавіт, мав уявлення про особливості давнього східнослов'янського письма. Створене ним письмо містило в собі не лише елементи алфавітів сусідніх країн, а й місцеві слов'янські.

Висновки. Отже, писемність як основний складник культури була для Київської Русі могутнім чинником, засобом загального культурного розвитку всієї держави, розвитком свідомості. Вчені одностайні в тому, що поширення слов'янської писемності до XII ст. пов'язане з паралельним використанням обох алфавітів – кириличного і глаголичного. Після цього кирилиця, як простіша й більш придатна для користування, а також ближча для тих, хто перебував під впливом візантійської культурної традиції (Болгарія, Сербія, Македонія, Боснія тощо), витіснила глаголицю. Вона стала офіційним алфавітом на території Київській Русі. Водночас подеколи в окремих пам'ятках можна зустріти й елементи глаголиці. Наприклад, на крайньому заході Балканського півострова, у Моравії, вона зберігалася (поряд із латинським письмом) аж до XVI ст., а в Хорватії (особливо в Далмації) – чи не до кінця XIX ст.

Список літератури:

1. Апокрифи і легенди з українських рукописів : В 5 т. / Зібрав, упорядкував і пояснив Іван Франко. Апокрифи старозавітні. Львів, 1896. Т. I.
2. Браїчевський М. Походження слов'янської писемності. Видання 4-те. Київ : Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2009. 130 с.
3. Велчева Б. Иван Огиенко. Кирило-Методиевска енциклопедия. Т. 2. София, 1995. С. 843–846.
4. Висоцький С. Азбука з Софійського собору у Києві та деякі питання походження кирилиці. *Мовознавство*. 1974. № 4. с. 74–83.
5. Волошина О. История письменности. URL: https://rus.lsept.ru/view_article.php?ID=200901001
6. Истрин В. Возникновение и развитие письма. Москва, 1965. 590 с.
7. Истрин В. 1100 лет славянской азбуке. Издание 2-ое, переработанное и дополненное. Москва : Наука, 1988. 184 с.
8. Ильинский Г.И. Огієнко. Костянтин і Мефодій, їх життя і діяльність. *Bizantinoslavika*. 1. 1929. С. 231–236.
9. Ковалевский А. Славяне и их соседи в первой половине X в. по данным аль-Масуди. В кн. : Вопросы историографии и источниковедения славяно-германских отношений. Москва, 1993. Фортинський О. Титмаръ Мерзебургскій. Его хроника. Санкт-Петербург, 1872. 212 с.
10. Куйо М. Куев. Черноризец Храбър. София, 1967.
11. Лавров Петро. Кирило та Методій в давньослов'янському письменстві. Додатки. Київ, 1928. С. 254.
12. Подлевський С. Графіті Чернігова у соціокультурному просторі X–XVII ст. Чернігів : SCRIPTORIUM, 2018. 276 с.
13. Селищев А. Старословянский язык : в двух частях. 2016. 550 с.
14. Станівський М. Старослов'янська мова, Київ, Вища школа, 1983. 264 с.
15. Толочко О., Толочко П. Україна крізь віки : У 15-ти т. Київська Русь. Т. 4. Київ, 1998. 352 с.
16. Уханова Е. Появление письменной культуры на Руси. URL: <https://postnauka.ru/video/40998>

17. Фортинський О. Титмарь Мерзебургскій. Его хроника. Санкт-Петербург, 1872. 212 с.
18. Хом'як Н. Іван Огієнко – видатний український славіст. *Проблеми слов'язнавства*. Вип. 49. Львів, 1996. С. 8–11.
19. Чорний В. Рецензія на книгу : Брайчевський Михайло. Походження слов'янської писемності. URL: <http://publish-ukma.kiev.ua/ua/recenziyi/24-problemi-slov-yanoznavstva.html>
20. Шафарик, П. Славянские древности. Часть историческая. Москва: Университетская типография, 1837. Том 1. Книга 1. 326 с. URL: <https://biblioclub.ru/index.php?page=book&id=69555>
21. Швець В. Поляк, що звеличив свою мову. Чорноморські новини. URL: <https://chornomorka.com/archive/22281-22282/a-15312.htm>

Novikova O.O., Chuprinova N.Yu. PECULIARITIES OF WRITING SYSTEM IN KYIVAN RUS IN THE NINTH CENTURY – THE FIRST HALF OF THE TWELFTH CENTURY

The article considers the main ways and peculiarities of the origin of the writing system in the territory of Kyivan Rus of the IX century – the first half of the XII century; the stages of formation of writing are analysed – from the simplest signs to the letters of alphabet; the views of modern Ukrainian researchers as well as scientists from near and far abroad are outlined. At the stage of completion of the formation of the statehood of Kyivan Rus its culture was enriched with new elements. The most important of these was the writing system, which spread in the Eastern Slavic world preceded the official introduction of Christianity in Rus. Archaeological sources enable to attribute the time of mastering the disordered writing system to the IX century. In historical scientific studies there are two concepts about the origin of the Slavic writing system: 1) the origin of writing in the period of the establishment of Christianity and 2) the existence of the writing system long before the baptism of the Ukrainian proto-state. The analysed historiographical sources allow to say that the origin of the writing system in the territory of Kyivan Rus took place much earlier than the adoption of Christianity. The proof of the existence of writing of this period are archaeological finds in the form of “dashes” and “notches” made by using of “pre-Christian” writing, graffiti and more. Most scientists believe Cyril and Methodius were the founders of the first Slavic literary language. All the monuments of ancient Rus writing are recorded in this language, by means of the alphabet, which spread among the Slavic peoples in the second half of the ninth century. The issue of creating an alphabet is quite controversial, as two alphabets have been found – Glagolitic and Cyrillic one. The work highlights the basic concepts of the primacy of the Glagolitic alphabet, investigates and analyses the main hypotheses of scientists on this issue, provides convincing historiographical evidence.

Key words: Kyivan Rus, writing system, writing, texts, graffiti, alphabet, Cyrillic alphabet, Glagolitic alphabet.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

- Автушенко І.Б.** – докторка історичних наук, доцентка, професорка кафедри теорії та історії держави і права Національного транспортного університету
- Багірова Ш.В.** – кандидат історичних наук, старший викладач Азербайджанського університету мов
- Баран Б. М.** – асистент кафедри історії України, археології та спеціальних галузей історичних наук Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка
- Барановська Н.М.** – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії, музеєзнавства і культурної спадщини Національного університету «Львівська політехніка»
- Бахшалієв С.Ф.** – доцент кафедри історії Азербайджану Азербайджанського державного педагогічного університету
- Богатчук С.С.** – кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри історії України та філософії Вінницького національного аграрного університету
- Варнавська І.В.** – кандидат педагогічних наук, доцент, доцент кафедри професійної освіти Херсонського державного аграрно-економічного університету
- Верховцева І.Г.** – доктор історичних наук, доцент, професор кафедри філософії та політології Університету державної фіскальної служби України
- Войтович Н.М.** – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України, економічної теорії та туризму Львівського національного університету ветеринарної медицини та біотехнологій імені С.З. Гжицького
- Волошин І.В.** – кандидат історичних наук, доцент кафедри суспільних наук Черкаського інституту пожежної безпеки імені Героїв Чорнобиля Національного університету цивільного захисту України
- Гаврилюк М.О.** – керівник кафедри історії «Атмосферної школи», аспірант Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова
- Гапченко Є.А.** – студент Сумського державного університету
- Гацелюк В.О.** – аспірант Національної академії керівних кадрів культури і мистецтв
- Георгієва М.Д.** – кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри теорії та історії держави і права Національного транспортного університету
- Головата Р.О.** – магістерка історії, аспірантка кафедри історії Українського Католицького Університету та Інституту Історії Мистецтва Вроцлавського Університету
- Гордієнко В.В.** – кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри всесвітньої історії та методик навчання Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини
- Гордієнко Г.М.** – кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри всесвітньої історії та методик навчання Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини
- Григорук Н.А.** – кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри всесвітньої історії та релігієзнавства Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка
- Данілевська О.В.** – заступник начальника науково-дослідного відділу проблем гуманітарної політики Науково-дослідного центру гуманітарних проблем Збройних Сил України
- Джафаров М.М.** – доктор філософії з політичних наук, доцент, провідний науковий співробітник відділу "Міжнародні відносини та історія діаспори" Інституту Історії імені А.А. Бакіханова Національної Академії Наук Азербайджану
- Залєток Н.В.** – кандидатка історичних наук, старша викладачка кафедри філософії та історії Таврійського національного університету імені В.І. Вернадського

- Зякун А.І.** – кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри історії Сумського державного університету
- Іваньо С.М.** – аспірант кафедри історії, музеєзнавства та культурної спадщини Національного університету «Львівська політехніка»
- Костюк Л.В.** – кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри всесвітньої історії та релігієзнавства Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка
- Кравченко Д.Ю.** – аспірант кафедри джерелознавства та спеціальних історичних дисциплін Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова
- Кравченко М.С.** – докторант Інституту української археографії та джерелознавства імені М.С. Грушевського Національної академії наук України
- Кузнецова Є.О.** – студентка Національного транспортного університету
- Ларіонова С.** – магістр Національного університету «Львівська політехніка»
- Лісіна С.О.** – кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри соціальних комунікацій та інформаційної діяльності Національного університету «Львівська політехніка»
- Лясковець С.С.** – аспірант Західноукраїнського національного університету
- Мазило І.В.** – кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри історії України та філософії Вінницького національного аграрного університету
- Мак Т.Ф.** – кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри історії Криворізького державного педагогічного університету
- Мамедов Р.Ю.** – доцент кафедри історії Азербайджану і народів Східної Європи Сумгаїтського державного університету
- Мараєв В.Р.** – кандидат історичних наук, провідний науковий співробітник Науково-дослідного центру гуманітарних проблем Збройних Сил України
- Мараєва В.В.** – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник, провідний науковий співробітник науково-дослідного відділу проблем гуманітарної політики Науково-дослідного центру гуманітарних проблем Збройних Сил України
- Маркевич О.В.** – кандидат історичних наук, старший викладач кафедри всесвітньої історії Житомирського державного університету імені Івана Франка
- Марченко С.Д.** – кандидат історичних наук, старший викладач кафедри суспільних наук Поліського національного університету
- Мірзазаде Л.Ф.** – доктор філософії, доцент Інституту Кавказознавства Національної Академії Наук Азербайджану, Завідувач відділу "Північний Кавказ"
- Міронова І.С.** – доктор історичних наук, доцент, професор кафедри історії Чорноморського національного університету імені Петра Могили
- Міщенко М.Г.** – аспірант кафедри міжнародних відносин та гуманітарних студій Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова
- Монсевич В.В.** – аспірантка Національної академії керівних кадрів культури і мистецтв
- Ніколаюк Т.А.** – кандидат історичних наук, доцент, завідувачка кафедри культури та соціально-гуманітарних дисциплін Національної Академії образотворчого мистецтва та архітектури
- Новікова О.О.** – докторка філологічних наук, доцентка, доцентка кафедри соціально-гуманітарних дисциплін Національної академії Національної гвардії України
- Паніна Л.А.** – кандидат історичних наук, доцент кафедри суспільно-гуманітарної освіти Рівненського обласного інституту післядипломної педагогічної освіти
- Перга Т.Ю.** – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник, старший науковий співробітник Державної установи «Інститут всесвітньої історії Національної академії наук України»

- Перга Ю.М.** – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії Національного технічного університету України «Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського»
- Попов В.Ж.** – доктор історичних наук, професор, професор кафедри філософії та історії Таврійського національного університету імені В.І. Вернадського
- Рамазанова С.Н.** – старший викладач кафедри історії Азербайджану Азербайджанського Державного Педагогічного Університету
- Севрук І.І.** – кандидат філософських наук, доцент кафедри соціально-гуманітарних дисциплін Національної академії Національної гвардії України
- Соколовська Ю.В.** – кандидат історичних наук, доцент кафедри соціально-гуманітарних дисциплін Національної академії Національної гвардії України
- Солошенко В.В.** – кандидат історичних наук, доцент, заступник директора з наукової роботи Державної установи «Інститут всесвітньої історії Національної академії наук України»
- Сухоручко В.В.** – аспірант кафедри історії України і методики викладання історії ДВНЗ «Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника»
- Чекаленко Л.Д.** – доктор політичних наук, професор, Заслужений діяч науки і техніки України, провідний науковий співробітник Державної установи «Інститут всесвітньої історії Національної академії наук України», професор Київського національного університету імені Тараса Шевченка
- Чеканов В.Ю.** – кандидат історичних наук, старший викладач кафедри філософії та історії Таврійського національного університету імені В.І. Вернадського
- Черемісін О.В.** – доктор історичних наук, професор, професор кафедри історії, археології та методики викладання Херсонського державного університету
- Чупрінова Н.Ю.** – кандидатка філологічних наук, доцентка, доцентка кафедри соціально-гуманітарних дисциплін Національної академії Національної гвардії України
- Чупрінова Н.Ю.** – кандидат філологічних наук, доцент, доцент кафедри соціально-гуманітарних дисциплін Національної академії Національної гвардії України
- Штангрет Г.З.** – асистент кафедри іноземних мов Національного лісотехнічного університету України
- Ямпольська Л.М.** – кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри всесвітньої історії Харківського національного педагогічного університету імені Г.С. Сковороди, член Харківського військово-історичного товариства «Рубіж»

НОТАТКИ

Науковий журнал

**ВЧЕНІ ЗАПИСКИ
ТАВРІЙСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО УНІВЕРСИТЕТУ
ІМЕНІ В.І. ВЕРНАДСЬКОГО**

Серія: Історичні науки

Том 32 (71) № 4 2021

Коректура • *Н. Пирог*

Комп'ютерна верстка • *О. Молодецька*

Адреса редакції:

Таврійський національний університет імені В.І. Вернадського

м. Київ, вул. Івана Кудрі, 33

Електронна пошта: editor@hist.vernadskyjournals.in.ua

Сторінка журналу: www.hist.vernadskyjournals.in.ua

Формат 60x84/8. Гарнітура Times New Roman.

Папір офсетний. Цифровий друк. Обл.-вид. арк. 35,93. Ум. друк. арк. 38,6. Зам. № 1221/509

Підписано до друку 30.12.2021. Наклад 150 прим.

Видавництво і друкарня – Видавничий дім «Гельветика»

65101, м. Одеса, вул. Інглезі, 6/1

Телефони: +38 (048) 709 38 69,

+38 (095) 934 48 28, +38 (097) 723 06 08

Е-mail: mailbox@helvetica.ua

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи

ДК № 6424 від 04.10.2018 р.